التفسير الكبير

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

3

Tercüme Heyeti

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR
YAYINEVİ

İTHAF

Bu eseri, merhum müfessir Fahruddîn er-Râzî,
Eserin Türkçemize kazandırılmasına vesile olan
Akçağ Yayınevi'nin Kurucusu merhum Ahmet
Hikmet Ünalmış ve Yayınevimizin kurucusu
merhum babam Alaaddin Sağlam'ın aziz
ruhlarına ithaf eder, Cenab-ı Hak'tan mağfiret ve
makamlarının yüce olmasını niyaz ederim.

Faruk Sağlam

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ
TEFSÎR-İ KEBÎR
(3. CİLT)

Orijinal Adı
Mefâtîhu'l-Gayb

ISBN: 978-605-4606-12-2 (Tk)
978-605-4606-15-3 (3.C)

Sertifika No: 50482

İstanbul, 2024

Tercüme
Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

Baskıya Hazırlayan
Abdullah Karakuş

İç Düzen
Çelebi Şenel

Baskı
Lord Matbaası
Davutpaşa Cad. Emintaş Sit. No: 103/430
Topkapı / İstanbul

© Bu kitabın tüm basım, yayın ve ticari hakları
Huzur Yayınevi-Faruk Sağlam'a aittir.

FAHRUDDÎN ER-RÂZÎ

TEFSÎR-İ KEBÎR

BÜYÜK KUR'ÂN TEFSİRİ

MEFÂTÎHU'L-GAYB

3. CİLT

Tercüme

Prof. Dr. Suat YILDIRIM • Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ
Prof. Dr. Sadık KILIÇ • Öğr. Gör. C. Sadık DOĞRU

HUZUR YAYIN DAĞITIM PAZARLAMA
TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ
Cennet Mah. 2.Yavuz Selim Cad. Osman Bey Apt No: 25/A
Tel: 0212 513 50 57 - 513 01 71
Küçükçekmece - İSTANBUL
www.huzuryayinevi.com.tr

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا ۚ وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوا أَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِندَ رَبِّكُمْ ۚ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٧٦﴾ أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٧﴾

"Onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman, 'inandık' derler. Birbirleriyle başbaşa kaldıklarındaysa, 'Allah'ın size açmış olduğu şeyi, Rabbimiz katında kendisiyle size karşı delil getirsinler diye mi onlara söylüyorsunuz? Buna aklınız ermiyor mu?' derler. Bilmezler mi ki, Allah onların sakladıklarını da, açığa vurduklarını da bilir" (Bakara, 76-77).

Bil ki, bu âyette bahsedilen husus, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Yahûdilerin çirkin fiillerinin ikinci çeşididir.

İbn Abbas (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre, Ehl-i kitab'ın münafıkları Hz. Peygamber (s.a.s)'in ashabıyla karşılaştıklarında onlara, "Sizin iman ettiğiniz şeye, biz de iman ettik ve arkadaşınız Muhammed'in doğru olduğuna, sözünün gerçek olduğuna biz de şehâdet ediyoruz. Kendi kitabımızda onun sıfat ve niteliklerini bulmaktayız" derlerdi. Sonra birbirleriyle başbaşa kaldıklarında, elebaşları onlara: "Allah'ın kitabında Muhammed'in sıfatlarıyla ilgili olarak size açmış olduğu sırrı, size karşı delil getirsinler diye mi Müslümanlara söylüyorsunuz?" derlerdi. Çünkü muhalif olan, Tevrat'ın doğruluğunu ve Tevrat'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğine şehâdet ettiğini itiraf ettiğinde, bundan daha kuvvetli bir delil olmaz. Şüphesiz onlar birbirlerini, bu hususu Hz. Peygamber (s.a.s) ve ashâbının yanında itiraf etmekten men ediyorlardı.

Kaffâl şöyle demiştir. Allah'ın, "فَتَحَ اللهُ عَلَيْكُمْ" hitabı, Arapların, "قَدْ فُتِحَ عَلَى فُلَانٍ فِي عِلْمِ كَذَا" yani, "Bu ilim ona rızık olarak verildi ve bu ilmi öğrenmek o şahsa kolaylaştırıldı" ifâdesinden alınmıştır.

Cenab-ı Hakk'ın عِنْدَ رَبِّكُمْ *"Rabbiniz katında"* ifâdesine gelince, bunda birçok vecih bulunmaktadır.

a) Ehl-i kitap, kendi kitaplarında bildirilen bir bilgiyi Müslümanların öne sürüp, "Bu, sizin kitabınızda da böyledir" demesini, Allah katında yapılan bir hüccetleşme ve delil getirmek olarak görmüşlerdir. Sen bazen, "Bu, Allah'ın kitabında böyledir" veya: "Bu, Allah katında böyledir" dersin ki, bunlar aynı manaya gelirler.

b) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Yani, Rabbiniz hakkında sizinle hüccetleşsinler diye..." mânasına gelir. Çünkü, Allah'ın gerekli kılmış olduğu, peygamberlere tâbi olma hususunda hüccet ve delil getirmenin, Allah hakkında bir delil getirmek ve hüccetleşmek olarak vasfedilmesi uygundur. Çünkü bu hüccetleşme, Allah'ın dini hususundadır.

c) **Esamm** şöyle söylemiştir: Maksat şudur: "Kıyamet gününde ve sorgulama sırasında sizin aleyhinize hüccet getirsinler diye mi?.. O zaman bu, o mahşer yerinde, bütün insanların gözü önünde sizin daha çok kınanmanıza ve ayıplanmanıza yol açar.." Çünkü bu durumda o kimse, önce hakkı itiraf edip, sonra da inkârda diretmiş olan kimse gibi, onu gizlemiş olmuyor. Bu sebepten ötürü Yahudî topluluğu, bu hususun ortaya çıkmasının, âhiret gününde onların rezil ve rüsvaylıklarını arttıracağına inanıyorlardı.

d) **Kadî Ebû Bekir** şöyle söylemiştir: Bir şeyi hüccet olarak öne süren kimse, bazen hüccetleşir ve bu hüccetten maksadı da, hasmını yenmek suretiyle bir sürûr ve neşe elde etmek olur. Bazen de bu hüccetten amacı, hasmının özrünü geçersiz kılıp, ona Allah'ın delilini anlatmak maksadıyla, te'dîb ve nasihattir.

İşte bunun gibi, Yahûdiler başbaşa kaldıklarında şöyle demişlerdir: "Muhakkak ki siz onlara, Allah'ın size Tevrat'ta açmış olduğu hüccetlerini söylediniz.. Böylece de onlar, bununla, tân ve nasîhatta bulunmak şeklinde ihticâc etme, hüccetleşme imkânını elde ettiler.." Çünkü hücceti ve delili bu şekilde zikreden kimse, bazen arkadaşına şöyle der: Gerçekten ben, Allah katında, sana yapılması gereken görevimi yaptım ve benimle Rabbim arasındaki hücceti sana gösterdim. Eğer kabul edersen, kendine

iyilik yapmış olursun; ama inkâr edersen, kaybeden ve hüsrana uğrayan ancak sen olursun..

e) **Kaffâl** şöyle söylemiştir: "فُلَانٌ عِنْدِى عَالِمٌ" denildiği zaman, bundan maksat, "o, benim inancıma ve hükmüne göre âlimdir" olur. Yine, "Bu, **İmâm Şafiî** katında helâldir"; **"Ebu Hanîfe** yanında, katında haramdır" denildiğinde, bundan kastedilen, "onların hükmüne göre"dir. Buna göre "لِيُحَاجُّوكُمْ بِهِ عِنْدَ رَبِّكُمْ" âyetinin mânası, "Allah'ın hükmüne göre bu delillerle aleyhinize hüccet getirilsin diye mi?" şeklinde olur. Bazı âlimler ise, Cenab-ı Hakk'ın: فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولٰئِكَ عِنْدَ اللهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ *"Eğer onlar, şahitleri getiremezlerse... işte o zaman onlar Allah katında yalancıların ta kendileridir"* (Nur, 13) âyetini, "Allah'ın hükmüne ve yargısına göre" şeklinde te'vil etmişlerdir. Çünkü, zina isnadında bulunan kimse şahitleri getiremediği zaman, doğru söylüyor bile olsa, ona yalancıya uygulanan hüküm tatbik edilir.

"اَفَلَا تَعْقِلُونَ" Hitabı Kimedir?

Cenab-ı Hakk'ın, اَفَلَا تَعْقِلُونَ *"Bunu anlamıyor musunuz?"* âyetine gelince, bunda birkaç vecih bulunmaktadır:

a) Bu hitâp mü'minlere râcidir. Cenab-ı Hak, sanki şöyle demiştir. "Onların iman etmelerini ummanızı gerektirecek bir durum olmadığına dair, onların vasıfları hakkında zikretmiş olduğum şeyleri anlamıyor musunuz?" Bu **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür.

b) Bu, Yahûdilere râcidir. Buna göre sanki onlar birbirleriyle başbaşa kaldıkları zaman, şöyle demişlerdir: "Siz Müslümanlara, vebâli ve sorumluluğu size ait olacak şeyleri söylüyor ve böylece söylediklerinizle aleyhinize hüccet getirmiş oluyorsunuz? Bunun, şu anda içinde bulunduğunuz duruma uymadığını anlamıyor musunuz?" Bu izah şekli daha açıktır; çünkü bu açıklama onlar hakkındaki sözün bir devamı mahiyetindedir; binaenaleyh, sözü Yahûdilerden başkasına hamletmenin gereği yoktur...

Cenab-ı Hakk'ın, اَوَلَا يَعْلَمُونَ اَنَّ اللهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ *"Onlar, Allah'ın sakladıkları şeyleri de, açığa vurduklarını da bildiğini bilmiyorlar mı?"* âyetine gelince, bunda iki görüş vardır:

1) Bu, çoğunluğun görüşüdür ki; buna göre Yahûdiler Allah'ı tanıyorlar, O'nun gizliyi de aşikâr olanı da bildiğine inanıyorlardı. İşte bundan ötürü, Cenâb-ı Hak onları bununla korkutmuştur.

2) Yahûdiler bunu bilmiyorlardı; bu sebeple de Cenab-ı Hak onları bu sözle tefekkür etmeye; kendilerinin, gizliyi de aşikâr olanı da bilen bir Rableri olduğunu anlamaya ve nifâklarından dolayı başlarına gelebilecek bir azaptan emin olamayacaklarını düşünmeye sevk ve teşvik etmiştir. Her iki görüşe göre de, bu söz onları iki yüzlülükten ve birbirlerine, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine dair delilleri saklamayı tavsiye etmekten men ve nehiydir. Doğruya en yakın olansa, bu hitâba muhatap olan Yahûdilerin, bunu bilmekte olduklarıdır. Çünkü, bir şeyi bilmedikçe, bir kimse için "O, şunu şunu bilmiyor mu?" demenin, men edici ve yasaklayıcı bir tarafı yoktur. Ancak onu bildiği zaman, o şey o kimseyi bu fiili işlemekten men eder.

Âlimlerden bazıları ise, şunu söylemiştir: Allah'ı tanımayan, O'nun gizliyi ve aşikâr olanı bildiğine inanmayan münafıklar gibi olmadıkları halde, bu Yahûdiler Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine dair delilleri açıklamamalarını gizlice dindaşlarına söylemeyi nasıl oluyor da makul buluyorlar, (Allah'tan saklayacaklarını nasıl zannedebilirler?) Onların bu halleri, doğrusu pek hayret vericidir.

Kâdî şöyle demiştir: Âyet birkaç hususa delâlet etmektedir:

a) Eğer kulların fiillerinin yaratıcısı Allah ise, onları bu fiil ve sözlerden men etmesi nasıl doğru olabilir?

b) Âyet delil getirme ve incelemenin sağlıklı bir yol olduğuna ve sahâbe ve mü'minlerin yolunun da bu olduğuna; bunun Yahûdilerce de bilindiği için, birbirlerine bu sözü söylediklerine delâlet etmektedir.

c) Âyet, hüccetin bazen ilzamî (kabûle zorlayıcı) olduğuna delâlet etmektedir. Çünkü, onlar Tevrat'ın doğruluğunu ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet eden delilleri ihtiva ettiğini itiraf edince, onlara Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini tasdik etmek gerekir. Ama şâyet bu iki mukaddimeyi kabul etmemiş olsalardı, delil ve ihticâc tam olamayacaktı.

d) Âyet keza bir günahı, günah olduğunu bile bile işleyen kimsenin Allah katında çok büyük bir günahkâr ve suçlu olduğuna delâlet etmektedir. Allah en iyi bilendir.

وَمِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيَّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٧٨﴾ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَٰذَا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا ۖ فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ ﴿٧٩﴾

"Onların içinde, kitâbı bilmeyen ümmîler vardır. Bildikleri sadece bir sürü asılsız şeylerdir ve ancak zanda bulunurlar. Onu az bir değer karşılığında satmak için elleriyle kitabı yazıp sonra da: 'Bu Allah katındandır' diyenlere yazıklar olsun! Vay ellerinin yazdıklarından ötürü başlarına geleceklere! Vay kazanmakta oldukları şeyden dolayı onlara!" (Bakara, 78-79).

Bil ki, Cenab-ı Hakk'ın: مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ *"Onlardan ümmîler vardır"* sözüyle murat edilenler Yahûdilerdir. Çünkü, Cenab-ı Hak onları inatla niteleyip, onların inanmalarını ummayı ve beklemeyi izâle edince, artık onların fırka ve gruplarını açıklamıştır.

Buna göre:

Birinci fırka, sapmış ve başkalarını da sapıtmakta olan fırkadır ki, bunlar, kitabın kelimelerini yerinden değiştirmekte ve oynatmaktadırlar.

İkinci fırka, münafıklardır.

Üçüncü fırka, münafıklarla mücadele edenlerdir.

Dördüncü fırka, bu âyette zikredilenlerdir ki, bunlar okuması ve yazması olmayan, taklîde tâbi olan ve kendilerine söylenenleri kabul eden ümmî tabakasıdır.. Bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, imanı kabul etmekten kaçınanların bu imtinâlarının sebebinin tek olmadığını, aksine onlardan her tabakanın bir red ve imtina sebebi olduğunu açıklamıştır.

İmdi her kim, Allahu Teâlâ'nın Yahûdilerin fırkalarına dair zikretmiş olduğu açıklamaları düşünür ve tezekkür ederse, bu hususun, ayniyle bu ümmet içinde de bulunduğunu görecektir. Çünkü onlar içinde Hakk'a karşı inâtlaşan, başkalarını saptırmaya gayret eden kimseler olduğu gibi, aynı şekilde orta yolu takib eden, yine taklide tâbi olan sırf ümmî kimseler de bulunmaktadır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Ümmî Tâbirinin Manası**

Âlimler **"ümmî"** kelimesinin manasında ihtilâf ettiler. Bazıları "O, ne bir kitabı ne de bir peygamberi ikrâr etmemiş kimse manasınadır" derken, diğerleri "Okur-yazar olmayan kimse manasınadır" demişlerdir. Bu ikinci görüş daha doğrudur. Çünkü âyet Yahûdiler hakkındadır. Yahûdiler ise Tevrat'ı ve peygamberlerini ikrâr ediyor, kabul ettiklerini söylüyorlardı. Halbuki Hz. Muhammed (s.a.s): نَحْنُ أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسُبُ *"Biz, ümmî bir ümmetiz, yazı yazmayı* ve *hesap yapmayı bilmeyiz"*[1] buyurmuştur. Bu hadis de ikinci görüşün doğruluğuna delâlet eder. Ayrıca Hak Teâlâ'nın: لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ *"Kitabı bilmezler"* buyruğu da ancak bu görüşe uygun düşmektedir.

İKİNCİ MESELE: **Emânî Kelimesi Hakkında**

"أَمَانِي" kelimesi, "أُمْنِيَّةٌ" kelimesinin cem'idir. Bu kelimenin, temelde aynı olan birbirine yakın birçok manaları vardır:

1) Bu, insanın tahayyül ettiği, aklında meydana gelebileceğine karar verdiği ve olacağından bahsettiği şey, yani "kuruntu"dur. Arapların, فُلَانٌ يَعِدُ فُلَانًا وَيُمَنِّيهِ "Falan zat, falan zata vaadde bulunuyor ve ona boş ümit veriyor" sözü ve Allahu Teâlâ'nın: يَعِدُهُمْ وَيُمَنِّيهِمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا *"(Şeytan) onlara vaad eder, onları olmayacak kuruntulara düşürür. Halbuki şeytan onlara, aldatmadan, başka birşey vaad etmez"* (Nisa, 120) âyetindeki "يُمَنِّيهِمْ" kelimesi bu manayadır. Biz "اَمَانِى" (kelimesini bu mânâda tefsir edersek), âyeti, اِلَّا اَمَانِى "Onlar ancak, hatalarından dolayı Allah'ın kendilerini muaheze etmeyeceğini, peygamber atalarının kendilerine şefaatçi olacağını zannederler, din adamları da, 'Cehennem azabının ancak sayılı birkaç gün onlara dokunacağı' kuruntusunu verir" manasına gelir.

2) اِلَّا اَمَانِى "Ancak âlimlerinden duyup onları taklid ederek kabul ettikleri uydurma yalanlar" manasınadır. Bir bedevî **İbn De'be**'ye söylediği bir şey hakkında şöyle demiştir: Bu rivâyet ettiğin bir şey mi, temmenni ettiğin bir şey mi, yoksa uydurduğun bir şey midir?

3) اِلَّا اَمَانِى "Ancak okudukları şeyleri..." manasınadır. Bu mana da, Arapların: تَمَنَّى كِتَابَ اللهِ أَوَّلَ لَيْلَةٍ "Allah'ın kitabını ilk gecede okudu" ifâdesinden alınmıştır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Kelime, "takdir etti, düşündü" manasına gelen "مَنَى" fiilinden türemiştir. Çünkü temennide bulunan bir kimse, kendi kendine bir takdir ve tahminde bulunup, olmasını arzu ettiği

1 **Buhari,** Savm, 13.

şeyin olabileceğini düşünür. "Uyduran ve okuyan kimsede, şu kelimeden sonra şu kelimenin gelmesini takdir eder, düşünür".

Ebu Müslim şöyle demiştir: Bu lâfzı, kalbin temennisi manasında anlamak, Allah'ın:

وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ *"Onlar, 'Cennete ancak Yahûdi veya Hristiyan olanlar gireceklerdir' dediler. Bu onların temennileridir"* (Bakara, 111) âyetinin delâletine göre, daha evlâdır. Cenab-ı Allah: لَيْسَ بِاَمَانِيِّكُمْ وَلَا اَمَانِيِّ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ *"(İş) ne sizin temennilerinizle, ne de Ehl-i kitab'ın kuruntularıyla (olup bitmiş) değildir. Kim bir kötülük yaparsa, onun cezasını görür"* (Nisa, 123); تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ *"Bunlar onların tenennileridir. Onlara: 'Haydi delillerinizi getirin' de"* (Bakara, 111) ve: وَقَالُوا مَا هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا اِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُمْ بِذٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ اِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ *"Onlar, 'Bu (hayat), dünya hayatımızdan başka birşey değildir. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi zamandan başka birşey helak etmiyor' dediler. Halbuki onların bu hususta hiçbir bilgileri yok. Onlar sadece zanları üzere konuşuyorlar"* (Câsiye, 24) buyurmuştur. Bütün bu âyetlerdeki ümniye ve zan kelimeleri, "Düşünüp tahmin ediyorlar" manasınadır.

Ekseri âlimler şöyle demiştir: Bu kelimeyi, "okumak, okudukları şey" manasına hamletmek daha evlâdır. Nitekim:

اِذَا تَمَنّٰى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي اُمْنِيَّتِهِ *"O bir şey okuduğu zaman, şeytan onun okumasına bir şey atmıştır"* (Hacc, 52) buyurulmuştur. Ve, zira bu kelimeyi **"okuma"** manasına almak, âyetteki istisnaya da daha uygundur. Çünkü biz kelimeyi bu manaya hamlettiğimiz zaman kelimenin istisna ile bir alakası olmuş olur. Buna göre de sanki Cenab-ı Hak bu âyette: "Onlar kitaptan ancak kendilerine okunup da dinledikleri miktarı, kendilerine anlatılıp da kubul ettikleri miktarı bilirler. Sonra onlar, bunlar üzerinde tefekkür etmeye muktedir olamazlar" buyurmaktadır. Eğer kelime, uydurma sözler, yalanlar, zan, insanın düşünüp karar verdiği şeyler manasına hamledilir ise, bunda istisnâ yapmak çok nâdir bir şey olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenab-ı Hakk'ın: اِلَّا اَمَانِيَ "Lâkin birtakım ümniyeler bilirler" ifâdesi istisnâ-i munkatı'dır. Şâir **Nâbiğa** şöyle demiştir:

حَلَفْتُ يَمِينًا غَيْرَ ذِي مَثْنَوِيَةٍ وَلَا عِلْمَ اِلَّا حُسْنُ ظَنٍّ بِغَائِبِ

"Güçlü olmayan bir yemin ettim. Çünkü gâipteki bir kimse hakkında bilgimiz yok, lâkin hüsnü zannım vardır."

Âyetteki, "اَمَانِيَّ" kelimesi, şeddesiz olarak, "اَمَانِيَ" şeklinde de okunmuştur.

Cenab-ı Allah'ın: وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ *"Onlar ancak zanda bulunuyorlar"* ifadesi, bizim söylediğimizin sanki gerçek olduğunu göstermektedir. Çünkü eğer, "اَمَانِيَّ" kelimesi ile, "aslı olmayan işleri var diye düşünüp takdir etmek" manası murat edilir ise, ki bu "zan" demektir, o zaman burada bir tekrar olmuş olur. Birisi: "Zan başkadır, gönülden, akıldan geçen düşünce başkadır. Binaenaleyh bu âyette bir tekrarın olması gerekmez" diyebilir. Biz kelimeyi "okunan şey, okumak" manasında alır isek, âyetin manası daha güzel olur. Buna göre Cenab-ı Allah sanki, "Onlardan, kitabı ancak kendilerine okunması ve onu dinlemeleri yolu ile, ancak kitabın te'vili istendiği gibi kendilerine söylenmesi ve onu doğru zannetmeleri yolu ile bilenler vardır" buyurmakta ve bu yolun insanı hakikate ulaştırmadığını beyân etmektedir.

Âyetten Çıkarılan Kaideler

Bu âyette bazı meseleler vardır:

1) Marifetler (bilgiler) sonradan kazanılır, zarûrî değildir. Bundan dolayı Cenab-ı Hak, bilmeyen ve zanna göre hareket eden kimseleri zemmetmiştir.

2) Taklit, kesinlikle temelsizdir. Bu müşkildir. Çünkü ferî (ikinci derece meselelerde, fıkhî hükümlerde) taklit bize göre câizdir.

3) Başkalarını saptıran kimse zemmedildiği gibi, onun saptırmasına aldanarak sapan kimse de zemmedilir, kınanır. Çünkü Cenab-ı Hak, bu durumda oldukları halde, onları kınamıştır.

4) Dinin temel meselelerinde (yani itikâdî meselelerde), zan ile yetinmek câiz değildir. En iyi Allah bilir.

Hak Teâlâ'nın: فَوَيْلٌ *"Yazıklar olsun..."* ifâdesi hususunda âlimler şöyle demişlerdir: "وَيْلٌ", her üzüntülü, zorda kalmış insanın söylediği bir kelimedir." **İbn Abbas** (r.a), "Elem veren azaptır" demiş. **Süfyan-ı Sevri**'den, onun cehennemdekilerin bedenlerinden akan irin manasına olduğu rivâyet edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: اِنَّهُ وَادٍ فِي جَهَنَّمَ يَهْوِي فِيهِ الْكَافِرُ اَرْبَعِينَ خَرِيفًا قَبْلَ اَنْ يَبْلُغَ قَعْرَهُ *"O (Veyl), cehennemdeki bir*

vadidir. Kâfir, o vadinin dibine ulaşıncaya kadar kırk sene aşağı doğru düşer."[2] **Kâdî** de şöyle demiştir: "Veyl, son derece vaîd ve ilâhî tehdidi ifâde etmektedir." Veyl ister cehennemdeki bir vâdinin adı olsun, ister büyük azap mânâsına olsun, Kâdî'nin söylediği manada şüphe yoktur.

Allahu Teâlâ'nın: يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ *"Elleriyle kitabı yazıyorlar"* ifadesinde iki vecih vardır:

1) Bir adama yazması emredildiği zaman, كَتَبْتُ (yazdım) der. Buna göre بِأَيْدِيهِمْ "elleriyle" ifâdesinin manası, "Onlardan bu yazma işi ancak bu şekilde vâki oldu" şeklinde olur.

2) Bu ifâde te'kid içindir. Burası te'kid yapılması güzel olan bir yerdir. Nitekim sen, yazdığı şeyi bildiğini inkâr eden kimseye: يَا هٰذَا كَتَبْتَهُ بِيَمِينِكَ "Ey falan, bunu sen elinle yazmıştın" dersin.

Cenab-ı Allah'ın: ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ *"Sonra da bu Allah indindendir, diyorlar"* âyetinden murat, bu yazma işini yapan ve bu fiili işleyen kimselerin son derece aşağılık kimseler olduğunu anlatmaktır. Çünkü onlar dinden saptıkları gibi başkalarını da saptırmışlar, ahiret saadetlerine karşılık dünyayı satın almışlardır. Bundan dolayı onların günahı başkalarınınkinden daha büyüktür. Çünkü malumdur ki başkalarına zarar verecek bir yalanın günahı daha büyüktür. Allah'a karşı yalan söyleyen, bu yalanına saptırma işini ilâve eden, bu ikisine dünya sevgisini ekleyip onu elde etmek için hileler kuran, bunlara ilaveten ömür boyu devamlı olarak insanları sapıtacakları bir yola sevkeden bir kimsenin günahı artık nasıl olur iyi düşünülsün? İşte bundan dolayı Cenab-ı Allah onların yaptıkları bu işin büyük (bir günah) olduğunu bildirmiştir. Eğer "Hak Teâlâ onların iki durumunu hikâye etmiştir: Birisi kitap yazmaları, diğeri de o yazdıklarını yalan söyleyerek Allah'a isnât etmeleri.. Âyetteki bu tehdit ya onların kitap yazmalarından, veya yazılan şeyi Allah'a isnât etmelerinden, veyahut da her ikisinden dolayıdır" denilir ise, deriz ki: Başkalarını saptırmak için bâtıl, asılsız şeyler yazmak kötü fiillerdendir. Allahu Teâlâ hakkında yalan söylemek de böyledir. Ama bu ikisini birden yapmak gerçekten çok büyük bir günahtır.

---

2 **Müsned,** 1/430, 11/197.

"Az Bir Değer Karşılığında Satma" Ne Demektir?

Cenab-ı Hakk'ın: لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"Onu az bir pahaya (fiyata) satmak için"* ifâdesi iki şeye işâret etmektedir:

1) Bu, onların son derece bahtsız (şâkî) olduklarına işarettir. Çünkü akıllı olanın, dünyevî çok bir ecir karşılığında âhirette az bir vebâle bile razı olmaması gerekir. Öyle ise onun, dünyevî değersiz bir menfaat yüzünden âhirette büyük bir azaba düşmeyi göze alması nasıl makul olabilir?

2) Bu ifâde, onların bu tahrifi, dînî bir iş olarak değil, mal ve makam elde etmek için yaptıklarını gösteriyor. Bu, karşılıklı rıza olsa bile bâtıl bir şeye karşılık mal almanın haram olduğuna delâlet eder. Çünkü onlara verilen mallar severek ve rızâ ile veriliyor idi. Bununla beraber Cenab-ı Allah, bunun haram olduğuna dikkat çekmiştir.

Cenab-ı Allah'ın: فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ *"Elleri ile yazdıkları şeylerden dolayı onlara yazıklar olsun"* buyruğundan murat şudur: Onların sırf yazmaları dahi tek başına büyük bir günahtır. Kezâ bunlara karşılık mal ve para almaları da ayrıca büyük bir günahtır. Bundan dolayı, "veyl" sözü yaptıkları iş için tekrar edildi. Eğer tekrar edilmemiş olsaydı, "Bu iki işi (yani kitab yazıp onu Allah'a isnât etme işi) birlikte büyük vaîdi gerektirmiştir, yoksa tek tek değil" denebilirdi. Ama Cenab-ı Allah bu şüpheyi böylece gidermiştir.

Müfessirler âyetteki, مِمَّا يَكْسِبُونَ *"Ve kazandıklarından dolayı.."* ifâdesi hususunda, bundan murat "Sadece bu yazma ve tahrif için kazandıklarından dolayı" manası mıdır; yoksa "diğer günahlarından dolayı" manâsı mıdır? diye âlimler ihtilâf etmişlerdir. Söz dizisine en uygun olan bu âyette kastedilenin, onların bu yolla aldıkları anlatılan mallar olmasıdır. Fakat umûmî olması itibarı ile, bu ifâdenin her şeye şâmil olması da doğru olur. Fakat onların kazançları bu kayıt ile kayıtlanmadığı zaman, kazançtan dolayı vaîd ve tehdit yerinde olmayacağı için önceki görüş tercih edilmiştir. Çünkü kazanca helâl olanı da girebilir. Bundan dolayı onların vaîde müstehak olan kazançlarının takyîd edilmesi, yani hangi kazançlarının böyle olduğunun belirtilmesi gerekir. Burada takyîd için en uygun olan da daha önce zikredilmiş olan şeydir.

Kâdî şöyle demiştir: "Bu âyet, onların bu yazma fiillerinin Allah'ın yarattığı şeyler olmadığını gösterir. Çünkü onların yazmalarını Allah yaratmış olsaydı, Yahûdilerin, 'Bunlar Allah indindendir' diye bunları Allah'a

izâfe etmeleri gerçeğin ifâdesi olurdu. Zira Hak Teâlâ bunları onlarda yarattığı zaman, farzet ki kul onu kesbetmiştir, ama fiilin yaratanına nisbet edilmesi, onu kesbedene nisbet edilmesinden daha kuvvetlidir. Bu sebeple o yazma işinin Allah'a isnât edilmesi, kula isnât edilmesinden daha evlâ olurdu. Bu sebeple onların bu hususta sözleri ile övülmeye hak kazanmaları gerekirdi. Çünkü buna göre onların yazdıkları Allah katından olmuş olur. Böyle olmadığı için, biz bu yazma işinin Allah'ın yarattığı bir iş olmadığını anlamış olduk." Buna şu şekilde cevap verilir: Bahsedilen delillere göre bu yazma işine sevkeden sebep Allah'ın yarattığı şeylerdendir. Bu sebeple yazma işi de Allah'ın yarattığı şeylerdendir. Allah en iyi bilendir.

Âhiret Azabının Sadece Sayılı Günler Olacağı İddiaları

وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّآ اَيَّامًا مَعْدُودَةً ۚ قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا
فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهٗٓ اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٠﴾

"Onlar 'Cehennem bize ancak sayılı günler dokunacaktır' dediler. (Onlara) de ki: Allah'tan bir ahid mi aldınız? Öyle ise Allah ahdinden asla caymaz. Yoksa Allah'a karşı bilmediğiniz şeyi mi söylüyorsunuz?" (Bakara, 80).

Bil ki bu söz, onların çirkin söz ve fiillerinin üçüncüsüdür. Bu da onların, Allah'ın kendilerine birkaç gün dışında azap etmeyeceğini kesinkes söylemeleridir. Bu kesin hükme, akıl ile varılması imkânsızdır. Ama bizim, "Şüphesiz Allah ne isterse ona hükmeder" sözümüze göre, Allah'ın fiillerine hiç kimsenin itiraz hakkı yoktur. Bu sebeple böyle bir şeyi ancak naklî delil ile bilmek mümkündür. **Mu'tezile**'ye göre akıl, günahları sebebi ile devamlı bir ilâhî cezaya müstahak olunduğunu gösterir. Akıl buna delâlet edince, ceza için bir müddet takdir edildiği ve sonra da bu cezanın biteceği hususunda, bunu açıklayan naklî bir delile muhtaç olunur. Bu sebeple her iki mezhebe göre de nakli delil olmadan bunu bilmeye imkân yoktur. Nakli delil olan bir meselede, aklen hüküm vermek câiz değildir. Burada iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sayılı Günlerin Şümûlü**

Âlimler **"sayılı günler"** hususunda iki görüş belirtmişlerdir:

a) اَيَّامْ (günler) lâfzı ancak on ve daha aşağı sayıda günü gösterir. On günden fazlası için kullanılmaz. Buna göre اَيَّامٌ خَمْسَةٌ (beş gün), اَيَّامٌ عَشَرَةٌ (on gün) denilir de, اَيَّامٌ اَحَدَ عَشَرَ (on bir gün) denmez. Ne varki bu kâide, Cenab-ı Hakk'ın, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ * اَيَّمًا مَعْدُودَاتٍ *"Sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de muttakilerden olasınız diye sayılı günlerde oruç tutmak farz kılındı"* (Bakara, 183-184) âyeti ile bir müşkillik arzeder. Bu âyetteki sayılı günler bir ayın bütün günleridir. Bir ayın günleri ise on günden daha fazladır.

Bir de **Kâdî** şöyle demiştir: "اَيَّامْ" lâfzının on veya daha aşağı bir sayıya hamledildiği sâbit olunca, en uygun olan, bu kelimenin en azını veya en çoğunu ifâde ettiğini söylemektir. Çünkü bunun üç gün olduğunu söyleyen, "Bunu en azına hamlediyorum" diyebilir. Bu, izahı mümkün bir sözdür. Yine o lâfzın on günü ifâde ettiğini söyleyen de, "Onu en çoğuna hamlediyorum" diyebilir. Bu sözün de izahı mümkündür. Ama o lâfzın "on"dan az, üçten çok bir sayıya hamledilmesinin izahı mümkün değildir. Çünkü ikisi arasındaki sayıların herhangi birinin diğerlerine bir üstünlüğü yoktur. Meğer ki bunu belirleyen sahih bir rivâyet varid olsun. İşte o zaman o rivâyete göre hüküm verilir.

Müfessirlerden bir grup, "اَيَّامْ" lâfzını, yedi gün diye tefsir etmişlerdir. Bu hususta **Mücâhid** şöyle der: Yahûdiler dünyanın ömrünün yedi bin sene olduğunu söylüyorlar. Buna göre Cenab-ı Hak, her bin yıla karşılık onlara bir gün azap edecek demektir. Bu sebeple onlar, "Allah bize yedi gün azap edecektir" demişlerdir. **Esâmm,** bazı Yahûdilerden, buzağıya sadece yedi gün tapmış olduklarını, bundan dolayı "Allah bize yedi gün azap edecek" dediklerini nakletmiştir. Her iki görüş de zayıftır. İlkinin zayıf olmasına gelince, dünyanın ömrünün yedi bin sene oluşu ile, onların azabının yedi gün olması arasında kesinlikle birbirini gerektirecek bir alâka yoktur. İkinci görüşe gelince, yedi gün isyan etmiş olmalarından dolayı azaplarının da yedi gün olması gerekmez.

Biz ise şöyle diyoruz: Her şeyin mâliki ve sahibi Allah olduğu için, O'nun yaptığı her şey güzeldir. **Mu'tezile**'ye göre, günahkâr tevbe etmediği veya affolunmadığı müddetçe, isyanından ötürü ebedî cezaya hak kazanır. Buna göre şâyet: "Cenab-ı Allah bir günaha karşılık daha fazla ceza

vermeyi men ederek: وَجَزٰؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Kötülüğün cezası, misli ile kötülüktür"* (Şûra, 40) buyurmuştur. Bu sebeple cezanın suçtan fazla olmaması gerekir" denilir ise biz deriz ki: Günahın cezası, nimete göre artar. Allah'ın kullarına olan nimeti sayısız ve sınırsız olunca, onların günahları da son derece büyük olur.

b) **İbn Abbas** (r.a)'ın; "اَيَّامٌ" lâfzını, Yahûdilerin buzağıya taptıkları günlerin sayısı olan "kırk gün" ile tefsir ettiği rivâyet edilmiştir. "Yedi gün" tefsiri için söylenenler bu hususta da söylenir.

Bir üçüncü görüş de şudur: Âyetteki "مَعْدُودَةً" (sayılı) lâfzının tıpkı, وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ *"O (Yûsuf'u) az bir fiyata, sayılı birkaç dirheme sattılar"* (Yûsûf, 20) âyetinde de olduğu gibi, "az" manasına geldiği söylenmiştir.

İKİNCİ MESELE

Hanefiler, hayızın en az müddetinin üç, en çoğunun ise on gün olduğuna zâhib olmuşlar ve buna Hz.Peygamber (s.a.s)'in: دَعِي الصَّلَاةَ اَيَّامَ اَقْرَائِكِ *"Hayızlı olduğun günlerde namazı bırak"*[3] hadisini delil getirmişlerdir. Buna göre hayzın müddeti, "اَيَّامٌ" lâfzı ile ifâde edilen günler sayısıncadır. "اَيَّامٌ" lâfzı ile ifâde edilen günlerin en azı üç, en çoğu ondur. Bu sebeple hayız müddetinin en azının üç, en çoğunun ise on gün olması gerekir. Bu hususta müşkillik yukarıda geçmişti.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ bu âyette: وَقَالُوا تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّامًا مَعْدُودَةً *"Onlar 'cehennem bize ancak sayılı günler dokunacaktır' dediler."*; Al-i İmran Sûresi'nde ise: اِلَّا اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ *"Ancak sayılı günler"* (Âl-i İmran, 24) buyurmuştur. Birisi şöyle diyebilir: Her iki âyette de mevsûf aynı "اَيَّامًا" (günler) lâfzı olduğu halde, niçin bu kelimenin sıfatı birinci âyette "مَعْدُودَةً", ikincisinde ise, "مَعْدُودَاتٍ" şeklinde gelmiştir? **Cevab:** İsim eğer müzekker olur ise, onun cem'inin sıfatı sonunda "tâ" harfi bulunan müennes bir kelime olur. Meselâ: "كُوزٌ وَكِيزَانٌ مَكْسُورَةٌ" ve "ثِيَابٌ مَقْطُوعَةٌ" Eğer isim müennes olur ise, onun cem'inin sıfatı cem'i müennes salim olur. Mesela: "جَرَّةٌ" testi جِرَارٌ مَكْسُورَاتٍ (kırık testiler); خَابِيَةٌ (kırba), خَوَابِي مَكْسُورَاتٌ (kırık su kırbaları) denilir. Ne var ki bazen nâdir olarak isim müzekker olduğu halde, cem'i ve sıfatı, cem'i müennesi salim olarak gelir. Mesela, حَمَامٌ (güvercin), حَمَامَاتٌ (güvercinler); "جَمَلٌ

3 **Tirmizi,** Tahâre, 94 (1/220).

سِبَطْرًا" ve جَمَلٌ سِبَطْرَاتٌ (gerilmiş develer) denilir. İşte: "فِي اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ" (Âl-i İmran, 24) ve اَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ *"Belirli günlerde"* (Hacc, 28) âyetlerinde de aynı şey vardır. Buna göre Cenab-ı Allah, Bakara Sûresi'nde asıl şekli ile -ki bu "اَيَّامًا مَعْدُودَةً" şeklidir.- Âl-i İmran Sûresi'nde ise ikinci şekli ile getirmiştir.

Allah'ın Ahdi

Cenab-ı Allah'ın: قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُ *"(Onlara) de ki: Allah'tan bir ahid mi aldınız. Öyle ise Allah asla ahdinden caymaz"* âyeti hususunda birçok mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Ahdin Buradaki Mânası**

Buradaki ahd, Allah'ın vaadi ve haberi manasınadır. Allah, bu âyette "haber vermesini" **"ahd"** diye adlandırmıştır. Çünkü Allah'ın haberi, bizim yemin ve adaklarımızla kuvvetlendirdiğimiz sözlerimizden daha kuvvetlidir. Buna göre, "Allah'ın ahdi ancak bu şekilde olur" demektir.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi, Cenab-ı Hakk'ın: فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ *"Allah ahdinden caymaz"* ifâdesinin, mahzuf bir şeye bağlı olduğunun, o mahzufun takdirinin ise: اِنِ اتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُ *"Eğer Allah'tan bir ahid almış iseniz, biliniz ki Allah ahdinden asla caymaz"* şeklinde olduğunu söylemiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "اَتَّخَذْتُمْ" İstifham Değil, İstifham-ı inkârîdir**

Allah'ın: "اَتَّخَذْتُمْ" ifâdesi, bir soru değil, aksine bir inkârî ifâdedir. (Yani "ahid aldınız mı?" değil, "ahid almışsınız ha!" manasınadır.) Çünkü Yahûdilerin zanlarını iptâl etmek için Hz. Peygamper (s.a.s)'in delilini onlardan sorması câiz değildir. Allah, bunu emretmekten münezzehtir. Aksine bu onların istidlâl ediş şekillerine dikkat çekmedir. Bu ise, o şeyi bilmeye nakilden başka bir yolun olmadığını anlatmaktır. Bu hususta naklî bir delil olmayınca da, bu görüşün kesin olarak ifâde edilememesi gerekir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah Ahdinden Caymaz**

Allahu Teâlâ'nın: فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُ *"Öyle ise Allah asla ahdinden caymaz"* ifâdesi, O'nun vaad ve vaîdi hususunda yalan söylemekten münezzeh olduğuna delâlet eder. Âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Çünkü yalan, noksanlık ifâde eden bir sıfattır. Noksanlık ise Allah için imkânsızdır."

Mutezile'nin İddiası

Mu'tezile de şöyle demiştir: Çünkü Cenab-ı Hak, çirkinin çirkinliğini, kendisinin çirkinlikten (kötülükten) müsta'ğnî olduğunu bilir. Yalan söylemek çirkin bir iştir. Çünkü o yalandır. Çirkinin (kabihin) çirkinliğini ve

ona ihtiyacı olmadığını bilen kimsenin, yalan söylemesi imkânsız olur. Binaenaleyh bu, Allah'tan yalanın sâdır olmasının imkânsız olduğunu gösterir. İşte bu sebeple Cenab-ı Hak: *"Allah asla ahdinden caymaz"* demiştir. Buna göre eğer, "Ahd, vaad manasınadır; bir şeyin hasseten zikredilmesi, onun dışındaki şeylerin nefyi mânasına gelir. Bu sebeple, Allah vaadinden dönmeyeceğini hasseten ifâde edince biz, Allah'ın vaîdinden caymasının câiz olduğunu anlarız. Sonra akıl da buna uygundur. Çünkü vaadden dönmek kötü, vaîdden (tehdid ve korkutmadan) dönmek ise lütuftur" denilir ise deriz ki: Zikredilen deliller her türlü yalan için geçerlidir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Cübbaî'nin Vaad ve Vaîd Prensibine İstidlâli**

Cübbâi şöyle demiştir: Bu âyet Allah'ın, Hz. Mûsa (a.s)'ya ve ondan sonra gelen diğer peygamberlere, günahkârları ve büyük günah sahiplerini, azap ettikten sonra cehennemden çıkaracağına söz vermediğini gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ, eğer onlara bu sözü vermiş olsaydı, Yahûdilerin bu sözünü yadırgaması doğru olmazdı. Hak Teâlâ'nın onlara böyle bir söz vermediği ve onlara günahkârlara olan vaîdinden bahsettiği sâbit olunca ve bundan bahsetmek sureti ile günaha düşmekten onları men edince, **Vaîdiyye (Mû'tezile)**'nin görüşüne göre, onların ahiretteki azabının ebedî olması gerekir. Bu durum başka ümmetler hakkında sabit olunca, bu ümmet hakkında da söz konusu olması gerekir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın vaad ve vaîdleri ile ilgili hükümlerinin ümmetlere göre değişmesi câiz olmaz. Çünkü bunların hepsinden sudûr eden günahın derecesi aynıdır.

Razi'nin Cevabı

Bil ki bu izah tarzı son derece zorlama ile yapılmıştır. Biz deriz ki: "Cenab-ı Hakk'ın Hz. Mûsa (a.s)'ya büyük günah sahiplerini cehennemden daha sonra çıkaracağını vaad etmemiştir" sözünü kabul etmiyoruz. "Eğer onlara bu vaadde bulunmuş olsa idi, Yahûdilerin o sözlerini reddetmezdi" sözüne gelince, buna karşı biz deriz ki: "Sen niçin 'Eğer Allah onlara bunu vaad etmiş olsa idi, Yahûdilerin bu sözünü reddetmezdi' dedin? Bunların birbirini gerektirmesi hususundaki delilin nedir?" Sonra biz, şer'an bunların birbirini gerektirmeyeceğini birkaç yönden açıklayabiliriz:

a) Belki de Cenab-ı Hak, sırf onlar azap edilecekleri günleri az sandıkları için, bu sözü yadırgamıştır. Bunun onların: لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّامًا مَعْدُودَةً *"Bize ateş ancak birkaç sayılı gün dokunacak"* ifâdeleri gerçekten az sayıda günü gösterir. Bu sebep ile, Allahu Teâlâ, onların bu kadar az bir müddeti

kesin bir ifâde ile söylemelerini yadırgamıştır. Yoksa azabın sona ereceğini reddetmemiştir.

b) **Mürcie,** genel olarak ilâhî affın olacağını kesin olarak söylerler. Ama onlarca, muayyen bir şahıs hakkında ise bu şekilde kesin hükmedilemez. Buna göre, Yahûdiler, kendileri hakkında azabın hafifletileceğine kesin olarak hükmedince, Allahu Teâlâ işte bunu reddetmiştir.

c) Bu sözü söyleyen Yahûdiler kâfirdirler. Bize göre kâfirin azabı ise ebedidir, sona ermez. Biz, Hak Teâlâ'nın büyük günah sahiplerini cehennemden çıkaracağına dâir, Hz. Mûsa (a.s.)'ya söz vermediğini kabul etsek bile, sen neye dayanarak "Allah, onları cehennemden çıkarmayacak" diyorsun? Bunun izahı şudur: Hak Teâlâ Hz. Mûsa (a.s)'ya onları cehennemden çıkaracağını vaad etmemiştir" sözü ile; "Allahu Teâlâ, Hz. Mûsa (a.s)'ya onları cehennemden çıkarmayacağını haber vermiştir" sözü arasında mana farkı vardır. Birinci sözde bir zarar söz konusu değildir. Çünkü Allahu Teâlâ, Hz. Mûsa (a.s)'ya bunu söylemediği halde, kıyamet günü yapabilir. Fakat Allah, Yahûdilerin böyle söylemelerini, onların bir delilleri olmadığı halde kesin konuşmalarından dolayı reddetmiştir. Dolayısı ile onların bu hususta konuşmamaları, ne menfi, ne müspet kesin hükümde bulunmamaları gerekir. Biz, Cenab-ı Hakk'ın Hz. Mûsa (a.s)'nın kavminin günahkârlarını cehennemden çıkarmayacağını kabul etsek bile, sen neye dayanarak Alllah'ın bu ümmetin günahkârlarını da cehennemden çıkarmayacağına hükmediyorsun?

Cübbâi'nin: "Çünkü Allahu Teâlâ'nın vaad ve vaîdleri ile ilgili hükümlerinin ümmetlere göre değişmesi câiz değildir" sözüne gelince, bu sırf delilsiz bir hüküm vermedir. Çünkü cezalandırmak Allah'ın hakkıdır. Bu sebeple, o cezayı kaldırmak sureti ile bazı insanlara lütfetmesi, diğerlerine lütfetmemesi de, O'nun hakkıdır. Binaenaleyh bu istidlâlin zayıf olduğu ortaya çıkmış olur.

Cenab-ı Allah'ın: أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Yoksa siz Allah'a karşı bilmeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"* hitabına gelince bu, zikredilen delili tamamlamak için yapılan bir izahtır. Çünkü yukarıda bahsi geçen hüküm ancak nakil ile verilebilince ve böyle bir naklin de olmadığı sabit olunca, o hükmü bu şekilde kesin bir ifâde ile söylemek hiç şüphe yok ki bilinmeyen bir hususta Allah'a iftirâ etmek olur. Bu âyet birçok faydalı hususu ihtiva eder.

Âyetin İhtiva Ettiği Hükümler

a) Hak Teâlâ, onların bir delile dayanmadan söyledikleri sözü kınayınca, delilsiz bir hüküm vermenin de bâtıl olduğunu anlamış olduk.

b) Varlığı veya yokluğu aklen mümkün olan her şeyi, varlığını veya yok olduğunu ispat, ancak nakli delil ile mümkündür.

c) Kıyas ve haber-i vahid ile amel etmeyi inkâr edenler bu âyete tutunarak şöyle demişlerdir: "Çünkü kıyas ve haber-i vâhid kesin ilim ifâde etmez. Bu sebeple, Allahu Teâlâ, أَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ *"Yoksa siz Allah'a karşı bilmeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?"* âyetini, inkâr etme sadedinde zikrettiği için haber-i vâhid ve kıyasa tutunmak câiz değildir." Buna şöyle cevab veririz: Kıyasa ve haber-i vahide dayanan zannî bir bilgi meydana geldiğinde, onunla amel etmek gerektiğini gösteren deliller bulununca, onunla amel etmenin vâcip olduğu anlaşılır. Bu sebeple, kıyas ve haber-i vahid ile hükmetmek, bilinmeyen bir şeye değil, bilinen bir şeye hükmetmek olur.

Kebire Sahibi Hakkında Mu'tezile İddiası

بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَأَحَاطَتْ بِهِ خَطِيئَتُهُ فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٨١﴾

"Hayır (iş öyle değil). Kim bir kötülük (günah) kazanır da günahı kendisini iyice sararsa, onlar cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalacaklar." (Bakara, 81).

Keşşaf sahibi, "بَلَىٰ" harfinin, nefy harfinden sonra geldiği için müspet mâna ifâde ettiğini, bu harf-i nefyin de لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ *"Bize asla ateş dokunmayacak"* âyetindeki "لَنْ" olduğunu; Cenab-ı Hakk'ın "هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" âyetinin de gösterdiği gibi, "Evet, size ebedî olarak ateş dokunacaktır" mânasına geldiğini söylemiştir. "السَّيِّئَةَ" kelimesine gelince, bu bütün günahları içine almaktadır. Nitekim Cenab-ı Hak: وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا *"Kötülüğün cezası, misliyle bir kötülük ve cezadır"* (Şûrâ, 40) ve: مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ *"Kim bir kötülük yaparsa, onunla cezalandırılır"* (Nisa, 123) buyurmuştur.

İster büyük ister küçük günah olsun, onu yapan kimsenin ebedî olarak cehennemde kalacağının zannolunması mümkün olduğundan, şüphesiz Allahu Teâlâ, ebedî olarak cezaya hak kazanmış olan kimsenin günahının, kendisini çepeçevre kuşatmış olacağını beyan etmiştir. "İhata" lâfzının, bir cismin diğer bir cismi; mesalâ, kale surlarının bir beldeyi; testinin suyu kuşatması gibi kuşattığı hususunda hakiki bir mâna ifâde ettiği mâlumdur. Buradaysa, kelimeyi hakiki manada almak imkânsızdır. Bu sebeple biz onu iki bakımdan günahın büyük olmasına hamlederiz:

a) Kuşatan, kuşatılanı örter. Büyük günah da, taatların sevaplarını kuşatmış olduğu için, sanki o, taatları kuşatmış gibi olmuştur. Bu sebeple, bu cihetten bir benzerlik meydana gelmiş olur.

b) Kebîre, taatlerin sevabını geçersiz kıldığı için (ihbat), sanki o kebîre o taatleri istilâ etmiş; tıpkı düşman askerinin, insanların hiçbir yönden kurtulamayacağı bir biçimde insanı kuşattığı gibi onu kuşatmıştır.

Buna göre Cenab-ı Hak sanki şöyle demiştir: Evet, kim bir kebîre irtikâb eder ve o büyük günahı onun taatlerini çepeçevre kuşatırsa, işte onlar cehennem yarânıdırlar, onlar orada ebedî kalacaklardır. Buna göre şâyet bu âyet, Yahûdiler hakkında vârid olmuştur denilirse, deriz ki ibret lâfzın umumî olması itibariyledir, sebebin hususî olması itibariyle değil... İşte bu, Mu'tezile'nin büyük günah sahipleri hakkında ilahî bir vaîdin bulunduğuna kendisiyle istidlâl ettiği bir izah tarzıdır.

Razî'nin Mûtezile'ye Cevabı

Bil ki bu mesele, meselelerin en önemlilerindendir. Biz bu meseleyi anlatmak üzere şöyle diyeceğiz: Ehl-i kıble, büyük günah sahiplerinin vaîdi, cezası hakkında ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, bu vaîdin olduğunu, katî olarak söylemişlerdir. Bu görüşte olanlar iki gruptur: Bunlardan bir kısmı, vaîdin ebedî olduğunu söylemişlerdir. Bu görüş, **Mû'tezile** ve **Havaric**'in çoğunun görüşüdür. Bunlardan bazıları da, vaîdin sona ereceğini söylemiştir. Bu görüş, **Bişr el-Merîsî** ve **el Halidî**'nin görüşüdür.

Bazı insanlar, büyük günah işleyen için büyük günah olmadığını kesin bir ifâdeyle söylemiştir. Bu, müfessir **Mukatil İbn Süleyman**'a nisbet edilen tek kalmış bir görüştür.

Üçüncü bir görüş ise şöyledir: "Biz Cenab-ı Allah'ın bazı günahkârları ve bazı günahları affettiğini kesinlikle söyleyebiliriz. Fakat belli bir kimse hakkında Allah'ın onu affedip affetmiyeceğini kesin olarak söylemeyip, tavakkuf ederiz. Yine Cenab-ı Allah'ın büyük günah sahiplerinden belli bir süre azap ettikten sonra, ona ebedî olarak azap etmeyip azâbını sona erdireceğine kesin olarak inanmaktayız. Bu, sahâbenin, tâbiûnun, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin ve **İmâmiyye** mezhebine uyanların çoğunun görüşüdür.

Buna göre bu konu, iki mesele ihtiva etmektedir. Birincisi, bu vaîd hakkında katî hüküm vermek, ikincisi de, eğer vaîdin olduğu kabul edilirse, bunun devamlı olup olmaması meselesidir.

***BİRİNCİ MESELE:* Vaîd Hakkında**

Biz, önce **Mu'tezile**'nin delillerini, sonra "halis **Mürcie**"nin delillerini, daha sonra da, kendi âlimlerimizin (rahimehumullah) delillerini zikredeceğiz.

Mu'tezile'nin Vaîd Hakkındaki Delilleri

Mu'tezile'ye gelince, onlar bu konudaki umumi olan hükümlere dayanmışlardır. Bu umumî hükümler iki şekildedir: Bazısı şart yerinde "مَنْ" sîgasıyla gelmiştir. Bazıları da cemî (çoğul) sîgasıyla gelmiştir. Birinci kısımdakilere gelince, bununla ilgili birçok âyet vardır:

1) Cenab-ı Allah, miraslarla ilgili âyette:

تِلْكَ حُدُودُ اللهِ وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ * وَمَنْ يَعْصِ اللهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَارًا خَالِدًا فِيهَا...

"İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Her kim Allah'a ve Resulü'ne itaat ederse, Allah onu, altından ırmaklar akan cennetlere sokar; onlar orada ebedî kalırlar.. Bu en büyük bir kurtuluştur. Kim de Allah'a ve Resûlü'ne isyan eder, O'nun sınırlarını tecavüz ederse, Allah onu, içinde ebedî kalacağı bir ateşe sokar" (Nisa, 13-14) buyurmaktadır. Biliyoruz ki, namazı, zekâtı, orucu, haccı ve cihâdı terk eden; içki içen, zinâ eden ve öldürülmesi haram olan bir cana kıyan kimse, Allah'ın sınırlarını aşmıştır. Bundan dolayı onun cezâlandırılması gerekir. Bu böyledir, çünkü "مَنْ" kelimesi şart makamında, fıkıh usûlünde de sâbit olduğu gibi, umûm ifade eder. Hasmımız bu âyeti, mü'minleri bırakıp da sadece kâfirlere hamlederse bu, delilin aksine bir iş olmuş olur. Sonra onun sözünü iki husus iptal eder:

a) Cenab-ı Allah bu âyette miras paylarını açıklamış, sonra bu hisseler hususunda kendisine itaat eden kimseye vaadde; asî olan kimseye de vaîdde bulunmuştur. İmana ve Cenab-ı Allah'ı tasdike sarılmış olan kimse, bu hususlarda Allah'a itaat etmeye, Allah'ın rubûbiyyetini inkâr eden, peygamberlerini ve şeriatlarını yalanlayan kimseden daha yakındır. Bundan dolayı, bu hususlarda kâfiri itaate teşvik etmek, bu hususlarda taate daha yakın olanı, mü'mini teşvik etmekten daha hususi bir durumdur. Âyetin başıyla mü'min kastedildiğine göre, sonuyla da mü'min kastedilmektedir.

b) Cenab-ı Allah: تِلْكَ حُدُودُ اللهِ *"Bunlar, Allah'ın sınırlarıdır"* buyurmuştur. Bundan kastının, zikredilen miras payları olduğunda şüphe yoktur. Sonra bu hususta itaat edene vaad, karşı çıkana da vaîdde bulunmuştur. Bundan dolayı âyetin gelişi, vaîd'in, bu sınırları çiğneyen kimselere ait olduğunu; bunlara, başka sınırları çiğnemenin ilâve edilmeyeceğini gerektirmektedir. İşte bu sebepten dolayı mü'min sadece bu hususları, hudûtları çiğnemekten men edilmiştir. Bu vaîdle mü'min kastedilmiş olmazsa, o bu vaîdle men edilmiş olmaz. Bu vaîdle mü'minin de kâfir gibi murat edilmiş olduğu sabit olunca, bu âyetin sadece kâfirlerle ilgili olduğunu söyleyenin sözü bâtıl olur. Buna göre eğer, "Cenab-ı Allah'ın: وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ *"Ve onun hudûtlarını aşarsa.."* ifâdesi, muzâf olan bir cemîdir. Size göre muzaf olan cemi ise, umum ifâde eder. Nitekim, ضَرَبْتُ عَبِيدِى *"Kölelerimi dövdüm"* denildiğinde bu, o kimsenin bütün kölelerini içine alır.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, "bu âyet Allah'ın bütün hükümlerini çiğneyen kimselere has olmuş olur. Onlar da şüphesiz mü'minler değil, kâfirlerdir" denilirse, biz deriz ki, durum, lâfza nazaran senin söylediğin gibiyse de, ancak bu âyetle burada muradın, Allah'ın bütün hükümlerini çiğnemek olmadığına delâlet eden karineler vardır:

Birincisi: Allahu Teâlâ, وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ ifâdesinden önce, "تِلْكَ حُدُودُ اللهِ" buyruğunu getirmiştir. Bu sebeple O'nun, "وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ" ifâdesi, önce geçmiş olan had ve sınırlara hamledilmiş olur.

İkincisi: Ümmet-i Muhammed, mü'min kimselerin bu âyetle günahlardan men olundukları hususunda ittifak etmişlerdir. Eğer sizin söylediğiniz husus doğru olsaydı, mü'minin bu âyetle men olunmaması gerekirdi.

Üçüncüsü: Şâyet âyeti, Allah'ın bütün hudûtlarını ve kanunlarını çiğnemeye hamledersek, bu âyetle onun vaîdde bulunmasının herhangi bir

faydası olmaz. Çünkü mükelleflerden hiç kimse, Allah'ın bütün sınırlarını çiğneyemez. Çünkü Allah'ın kanunları arasında farklılıklar bulunduğu için, onları aynı anda ihlâl etmek mümkün değildir. Çünkü, aynı anda bir kimsenin hem senevî (Mecusî) hem de Hristiyan inancında olması mümkün değildir. Ayrıca mükellefler arasında günahların hepsini işleyerek Allah'a isyan eden kimse bulunmaz.

Dördüncüsü: Kasten mü'mini öldüren kimse hakkında Cenab-ı Hakk'ın, وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا *"Her kim kasıtlı olarak bir mü'mini öldürürse, onun cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir"* (Nisa, 93) âyetidir. Bu âyet, bunun, onun cezası olduğunu gösterir. Bu sebeple, ona bu cezânın verilmesi gerekir. Çünkü Cenab-ı Hak: مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ *"Kim bir kötülük yaparsa, onunla cezâlandırılır"* (Nisa, 123) buyurmuştur.

Beşincisi: Cenab-ı Hakk'ın: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْأَدْبَارَ * وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَى فِئَةٍ فَقَدْ بَاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللَّهِ وَمَأْوَاهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ *"Ey iman edenler, toplu bir halde kâfirlerle karşılaştığınızda, onlara arkanızı dönmeyin. Tekrar savaşmak için bir kenara çekilen veya başka bir birliğe katılıp mevki tutan müstesna, kim o zaman onlara arkasını dönerse, muhakkak ki Allah'ın gazabına uğramıştır. Onun yurdu cehennemdir. O ne kötü bir varış yeridir"* (Enfâl, 15-16) âyetleridir.

Altıncısı: فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ *"Her kim zerre ağırlığınca bir hayır yaparsa, onu görür; her kim de zerre ağırlığınca kötülük yaparsa, onu görür"* (Zilzâl, 7-8) âyetleridir.

Yedincisi: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا *وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ عُدْوَانًا وَظُلْمًا فَسَوْفَ نُصْلِيهِ نَارًا... "Ey *iman edenler, birbirinizin mallarını, aranızda haram yollarla yemeyin. Ancak, karşılıklı rızaya dayanan bir ticaret olursa, müstesna.. Kendinizi de öldürmeyin. Muhakkak ki Allah, size çok merhametlidir. Kim haddi aşarak ve haksızlık ederek bunu yaparsa, biz onu bir ateşe sokarız"* (Nisa, 29-30) âyetleridir.

Sekizincisi: إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى * وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلَى *"Kim Rabbine bir günahkâr olarak gelirse, onun için, içinde ne ölebileceği ne de yaşayabileceği cehennem vardır. Ama kim de O'na salih ameller işlemiş bir mü'min olarak gelirse, işte en yüce dereceler bunlar içindir"* (Tâhâ, 74-75) âyetleridir. Böylece Cenab-ı

Hak, mü'minin sevab ehlinden olması gibi, kâfir ve fâsıkın da devâmlı cezâ görenlerden olduğunu açıklamıştır.

Dokuzuncusu: وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا *"Bir zulüm yüklenmiş olan kimse, muhakkak ki kaybetmiştir"* (Tâhâ, 111) âyetidir. Bu, namaz kılanlardan olan zâlimin, bu vaîdin şumûlüne girmesini gerektirir.

Onuncusu: Allah'ın günah olan şeyleri saymasından sonra buyurmuş olduğu şu âyetlerdir: وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ يَلْقَ اَثَامًا * يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا *"Kim bunu yaparsa, cezaya çarpılır; kıyamet gününde azabı kat kat olur ve hor hakir olarak onun içinde ebedî kalır"* (Furkan, 68-69). Allah, fasıklardan tevbe edenler, kâfirlerden de iman edenler hariç olmak üzere, cehennemde ebedî kalma hususunda fâsıkın kâfir gibi olduğunu beyan etmiştir.

On birincisi: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ اٰمِنُونَ * وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلْ تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Kim bir iyilik getirirse, ona, ondan daha hayırlısı vardır. Onlar o gün, korkudan emindirler. Kim de bir fenalık getirirse, onların yüzleri ateşe sürtülür. Siz, yaptıklarınızdan başka bir şey ile mi cezalandırılacaksınız?"* (Neml, 89-90) âyetleridir. Bu taatların hepsine bir mükâfat va'adedildiği gibi, bütün günahlara da bir İlahî tehdidin bulunduğunu gösterir.

On ikincisi: فَاَمَّا مَنْ طَغٰى * وَاٰثَرَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا * فَاِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَاْوٰى *"Her kim azar da, dünya hayatını tercih ederse, muhakkak ki cehennemdir onun varacağı yer"* (Naziat, 37-39) âyetleridir.

On üçüncüsü: Cenab-ı Hakk'ın: وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا اَبَدًا *"Kim Allah'a ve Resûlü'ne isyan ederse, onlar için, içinde ebedî olarak kalacakları cehennem ateşi vardır"* (Cin, 23) âyetidir. Allah, kâfirle fâsıkın arasını ayırmamıştır.

On dördüncüsü: بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَاَحَاطَتْ بِهِ خَطِيٓـَٔتُهُ فَاُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ *"Hayır (böyle değil!) Kim bir kötülük işler de, bu günahı onu çepeçevre kuşatırsa, işte böyleleri ateş yaranıdırlar; onlar orada ebedî kalacaklardır"* (Bakara, 81) âyetidir. Buna göre Allah âyetin başında Yahûdilerden Mûrci'e gibi inananların görüşünü anlatarak: وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّامًا مَعْدُودَةً *"Dediler ki, sayılı birkaç günün dışında, bize ateş değmeyecektir"* (Bakara, 80). Sonra Allah, o Yahûdileri bu konuda yalanlayarak, şöyle buyurmuştur: "بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَاَحَاطَتْ بِهِ خَطِيٓـَٔتُهُ فَاُولٰئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ" (Bakara, 81).

İşte bütün bu âyetler, şart makamında getirilen "مَنْ" edâtını ihtiva ettiği için, Mu'tezile'nin bu mesele hakkında tutundukları âyetlerdir.

"مَنْ" Lâfzının Umûm İfade Ettiğine Dair Mu'tezile Delilleri

Onlar "مَنْ" lâfzının umûm ifâde ettiğine birkaç bakımdan delil getirmişlerdir:

a) Şâyet bu "مَنْ" lâfzı umûm için vaz' edilmemiş olsaydı, bu ya hususî bir mâna için vaz' edilmiş (konulmuş) olacaktı, yahut da bu ikisi arasında müşterek olacaktı.. Her iki faraziye de bâtıldır. Bu sebeple, "مَنْ" lâfzının, umûma vaz' edilmiş olması gerekir. Onun hususî bir mana için vaz' edilmiş olmasının caiz olmamasına gelince, bu şundan dolayıdır: Eğer o böyle olsaydı, konuşan tarafından, şartı yerine getiren herkese ceza vermesi yerinde olmazdı. Çünkü bu takdire göre bu ceza, bu şarta terettüp etmezdi. Ancak âlimler, birisi; مَنْ دَخَلَ دَارِى اَكْرَمْتُهُ "Kim evime girerse, ona ikram edeceğim" dediğinde, onun, evine giren herkese ikram etmesinin güzel olacağında ittifak etmişlerdir. Böylece biz bu "مَنْ"in hususi bir mana için olmadığını anlamış oluruz.

Ama bu "مَنْ" lâfzının, umûm ile hususî arasında müşterek olmasının câiz olmamasına gelince, bunun birinci sebebi şudur: Müşterek olmak, asıl değildir. İkincisi, şâyet durum böyle olsaydı, cezanın şarta nasıl tereddüp ettiği hususu, ancak mümkün olan bütün kısımlardan sorulduktan sonra bilinebilirdi. Meselâ, birisi, "مَنْ دَخَلَ دَارِى اَكْرَمْتُهُ" dediğinde, ona, "Kadınları mı kastettin yoksa erkekleri mi?" denilir. O, "erkekleri kastettim" dediğinde, ona, "Arapları mı, Arap olmayanları mı, kastettin?" denilir. Eğer adam, "Ben Arapları kastettim" derse, ona, "Rebia kabilesini mi, Muzdar kabilesini mi kastettin?" denilebilir. Sen bunu, dallandırabileceğin kadar dallandır... Zaruri olarak, dilcilerin bunu çirkin görmüş olduklarını bildiğimizde, "مَنْ" lâfzının umûmî ve husûsî manada müşterek olduğu görüşünün bâtıl olduğunu anlarız.

b) Birisi, "Kim evime gelirse, ona ikram ederim" dediğinde, akıllılardan her birinin bundan istisna kılınması uygun olur. İstisna, şâyet kendisi olmasaydı hükme dahil olacak olan şeyi, sözün dışına çıkarır; çünkü cinsten müstesnâ tutulan şeyin, müstesna minh'in (kendisinden müstesnâ tutulanın) hükmüne dahil olabilecek şekilde olması gerektiği hususunda

bir ihtilâf yoktur; müstesnânın müstesnâ minh'in hükmüne dahil olması ise, ya bu uygunlukla beraber gerekliliğin de göz önünde bulundurulmamasıyla veya bulundurulmasıyla olur.

Birincisi yanlıştır; bunun birinci sebebine gelince, bu şundandır: Çünkü, senin, جَاءَنِى الْفُقَهَاءُ اِلَّا زَيْدًا "Bana, Zeyd hariç bazı fakihler geldi" sözünde olduğu gibi nekre, belirsiz olan cemîden yapılan istisna ile; جَاءَنِى الْفُقَهَاءُ اِلَّا زَيْدًا "Fakihler, Zeyd hariç, bana geldiler" sözünde olduğu gibi marife olan cemîden yapılan istisna arasında, her iki söze de Zeyd kelimesinin girmesi uygun olduğu için, bir farkın bulunmaması gerekir. Fakat, bunların arasında, bir farkın bulunduğu, zorunlu olarak bilinir.

İkinci sebebine gelince, şöyledir: Çünkü adet, sayıdan yapılan istisna, bu istisna olmasaydı hükme dahil olacak olan şeyi, sözün dışına çıkarır. Bundan dolayı, bütün yerlerdeki istisnânın anlamının bu olması gerekir; çünkü, dilcilerden hiçbiri sayılara dahil olan ile sayılardan başka lâfızlara dahil olan istisnayı birbirinden ayırmamışlardır. Böylece, bizim söylediğimiz hususlarla, istisnânın, şayet istisnâ olmasaydı hükmüne dahil olacak olan şeyi sözün hükmünden dışarda bıraktığı sabit olmuştur. Bu da, şart yerinde gelen "مَنْ" lâfzının umûm ifâde ettiğini gösterir.

c) Cenab-ı Allah; اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ *"Siz ve, Allah'tan başka taptığınız şeyler, cehennem odunusunuz"* (Enbiya, 98) âyetini indirdiği zaman, **İbnu'z Zeba'rî**, "Andolsun ki, Muhammed'le davalaşacağım!" demiş, sonra da gelerek: "Ey Muhammed, meleklere ibadet edilmedi mi, İsa İbn Meryem'e tapılmadı mı?" dedi ve böylece, lâfzın umûmî mânasına tutundu. Hz. Peygamber (s.a.s) onun bu sözünü nakletmedi. Bu da, bu siğanın umum ifâde ettiğini gösterir.

Mu'tezile'nin Elif-lâm ile Marife Olan Cemîlerle İstidlali

Mu'tezile'nin delillerinden ikinci çeşidi, onların elif-lâm ile marife olan cemîlerle yapılmış vaîdlere tutunmalarıdır. Bu birçok âyette vardır. Bunların birincisi: وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ *"Hiç şüphesiz günahkârlar cehennemde olacaklar"* (İnfitâr, 14) âyetidir. Bil ki **Kâdî, Cübbâî** ve **Ebu'l-Hasan** bu siganın (yani elif-lâmlı cemî sîgasının) umûm ifâde ettiğini söylerlerken, **Ebu Hâşim** onun umûm ifâde etmediğini söylemiştir. Biz de diyoruz ki: Bu sigânın umûm ifâde ettiğine delâlet eden birçok şey vardır:

1) Ensâr liderlik (devlet başkanlığının) kendilerinden olmasını istedikleri zaman Hz. Ebu Bekir (r.a) onlara karşı Hz. Peygamber (s.a.s)'in; اَلْأَئِمَّةُ مِنْ قُرَيْشٍ *"İmamlar (halifeler) Kureyş kabilesinden (olur)"*[4] sözünü delil getirmiş, Ensâr (r.ah) da bunu kabul etmişti. Eğer cins lâm-ı tarifi ile marife kılınmış olan cemî, istiğraka (umûma) delâlet etmemiş olsaydı, Hz. Ebu Bekir (r.a)'in bu şekilde delil getirmesi doğru olmazdı. Çünkü bizim "Bazı imamlar Kureyş'tendir" sözümüz, başka kavimlerden de bir imamın (liderin) olmasına ters değildir. Ama bütün imamların Kureyş'ten olmasının, bazılarının Kureyş'in dışındaki kabilelerden olmasına aykırı oluşuna gelince, rivâyet edildiğine göre **Hz. Ömer** (r.a), **Hz. Ebu Bekir** (r.a) zekat vermeyenlerle savaşmaya karar verdiği zaman ona şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s); اُمِرْتُ اَنْ اُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ *"Lailâhe illallah deyinceye kadar, ben insanlarla savaşmakla emrolundum"*[5] demedi mi?" Böylece Hz. Ömer (r.a), lafzın ifade ettiği umûmî mana ile, Hz. Ebu Bekir (r.a)'e delil getirdi, sonra ne Hz. Ebu Bekir (r.a) ne de sahabeden herhangi bir kimse lâfzın umûm ifâde etmediğini söylemedi. Fakat Hz. Ebu Bekir (r.a) hadiste bulunan istisnayı yani "اِلَّا بِحَقِّهَا" istisnasını öne sürmüştür. Bunun manası: "Ancak bu kelimenin hakkını yerine getirmek mahfuzdur." Zekat da onun haklarındandır.

2) Bu cemî, istiğrâka uygun olacak bir şekilde te'kid edilmiştir. Bundan dolayı da istiğrakı ifâde etmesi vâcip olmuştur. Onun te'kid edilmesi konusuna gelince, Cenâb-ı Allah'ın şu âyetinde olduğu gibidir: فَسَجَدَ الْمَلٰئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ *"Bunun üzerine, meleklerin hepsi, topluca secde etti"* (Hicr, 30).

Cins için olan lâm'ın, te'kidden sonra "istiğrak" ifâde etmesine gelince, bu da icmâ iledir. Ne zaman böyle olursa, te'kid edilenin aslında istiğrak için olması gerekir; çünkü bu lâfızlar, te'kid olarak adlandırılırlar. Te'kid, aslında var olan bir hükmü takviye etmektir. Buna göre, şâyet istiğrak aslında mevcut olmayıp da, ilk önce bu lâfızlarla meydana gelmiş olsaydı, bu lâfızların hükmü takviye etme hususunda herhangi bir tesiri olmaz; tam aksine yeni bir hüküm vermede tesir icra ederek, te'kid edici değil de, mücmeli beyân eden lâfızlar olmuş olurlardı. Âlimler, bu lâfızların, te'kid edici lâfızlar olduğunda ittifak ettikleri için, istiğrakı gerektiren şeyin esasen var olduğunu anlamış olur.

4 **Müsned,** 3/129; 183; 4/421.

5 **Buhari,** İman, 17.

3) Elif-lâm, "اَلْ" ismin başına gelince, o isim marife (belirli) olur. Bunun böyle olduğu, dilcilerden de nakledilmiştir. Bu sebeple elif-lâm'ı, kendisiyle marifeliğin meydana gelmiş olduğu şey anlamına hamletmek gerekir. Marifelik, ancak o elif-lâm'ı, mânânın tamamına vermekle tam olur. Çünkü, muhataplarca bilinen, bu küllî mânadır. Onu, küllî mananın dışında bir manaya hamletmeye gelince, bu marifeliği ifâde etmez. Çünkü, küllî manaya dahil olanların bir kısmı, diğerlerinden daha evlâ değildir. Bu sebeple, elif-lâm'ın bulunmuş olduğu o kelime, meçhul olarak kalmış olur.

İmdi şâyet sen: "Elif-lâm'lı kelime, o cinsten hususî bir topluluğu ifâde ettiği zaman, o cinsin tamamının marifeliğini ifâde etmiş olur" dersen, ben de derim ki, bu fayda elif-lâm olmadan da vardır. Çünkü birisi, رَاَيْتُ رِجَالًا "adamlar gördüm" derse, bu, cinsin marifeliğini ve başkasından temyizini, ayrıldığını ifâde eder. Bu sebeple bu, elif-lâm'ın fazladan bir mâna ifâde ettiğini gösterir ki, bu da ancak onun "istiğrak" ifâde ettiğidir.

4) Ondan olan herhangi birini istisna etmek doğru olur ki, bu da o lâfzın umûmî mana ifâde ettiğini gösterir.

5) Çokluğu gerektirmek hususunda marife olan cemîler, nekire olan cemîlerin üstündedir. Çünkü nekireyi marife olan lâfızdan çıkarmak doğru olur. Ama bunun aksi caiz değildir. Çünkü: "رَاَيْتُ رِجَالًا مِنَ الرِّجَالِ" denilebildiği halde, "رَاَيْتُ الرِّجَالِ مِنْ رِجَالٍ" denilmesi caiz değildir. Toplamın çıkandan daha çok olması, bedihî olarak bilinmektedir.

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, marife olan cemîlerden anlaşılan ya küllî veya onun aşağısında olan bir manadır. İkincisi geçersizdir. Çünkü küllün aşağısında olan hiçbir sayı yoktur ki, o sayıyı o marife olan o cemîden çıkarmak doğru olmasın... Sen toplamın daha çok olduğunu biliyorsun; bu sebeple, marife olan cemîlerin külli manaları ifâde etmiş olmaları gerekir. Allah en iyisini bilendir.

Ebu Hişam'ın gürüşüne gelince, ki bu marife cemîlerin umumî mana ifâde etmedikleridir. Bu hususta diğer iki yönden âyete temessük etmek mümkündür:

a) Bir hükmün, herhangi bir vasfa dayanması, o vasfın, o hükmün sebebi olduğunu gösterir. Buna göre, Cenâb-ı Hakk'ın: وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ *"Muhakkak ki günahkârlar cehennemde olacaklardır"* (İnfitar, 14) buyruğu, "fücûr"un cehenneme girişin sebebi olduğunu gösterir. Bunun böyle olduğu sabit olunca, sebebinin umûmî olmasından ötürü hükmün umûmî olması gerekir ki, elde etmek istediğimiz de budur. Bu konuda, nahiv âlimlerinin

dile getirdiği üçüncü bir yol da bulunmaktadır ki, bu Cenâb-ı Hakk'ın: "اِنَّ الْفُجَّارَ" ifâdesindeki elif-lâm'ın, marifelik ifâde eden elif-lâm olmadığı, tam aksine; "اَلَّذِى" mânasına olduğudur. Buna, iki şey delâlet etmektedir:

a) Çünkü, Cenâb-ı Allah'ın: وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا *"Çalan erkek ve kadınların ellerini kesin"* (Maide, 38) âyetinde, ve senin; اَلَّذِى يَلْقَانِى فَلَهُ دِرْهَمٌ "Beni karşılayana bir dirhem var" sözünde olduğu gibi, bu manadaki elif-lâm'lı kelimenin cevabının başına lâ harfi getirilir.

b) Başına bu lâm'ın gelmiş olduğu isme, fiilin atfedilmesi uygundur. Nitekim Cenâb-ı Hak: اِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَاَقْرَضُوا اللهَ قَرْضًا حَسَنًا *"Muhakkak ki tasaddukta bulunan erkeklerle tasaddukta bulunan kadınlar ve Allah'a güzel bir borç verenler..."* (Hadid, 18) buyurmuştur. Eğer bu âyetteki "اِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ" ifâdesi, "اِنَّ الَّذِينَ اَصَّدَّقُوا" manasında olmasaydı, "وَاَقْرَضُوا اللهَ" fiil cümlesinin ona atfedilmesi uygun olmazdı. Bunun böyle olduğu sabit olunca, Cenâb-ı Hakk'ın: "اِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ" âyetinin manası, "اِنَّ الَّذِينَ فَجَرُوا فَهُمْ فِى الْجَحِيمِ" şeklindedir. Ki bu da, umumi bir mana ifâde eder.

Bu konuda ikinci âyet, Cenâb-ı Hakk'ın:* يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْدًا وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ اِلٰى جَهَنَّمَ وِرْدًا *"O muttakîleri, Rahman olan Allah'ın huzuruna heyetler halinde toplayıp, günahkârları da susuz olarak cehenneme sürdüğümüz gün..."* (Meryem, 85-86) âyetidir. Âyetteki "الْمُجْرِمِينَ" lâfzı, elif-lâm ile marife kılınmış cemî sîgasıdır.

Bu konudaki üçüncü âyet: وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا *"Ve zâlimleri, diz üstü oldukları halde bırakırız."* (Meryem, 72).

Bu konudaki dördüncü âyet: وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ *"Şâyet Allah, zulümlerinden dolayı insanları yakalayıp cezalandırsaydı, yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı; fakat O, onları erteler..."* (Fatır, 45). Allahu Teâlâ, onların cezasını en son güne bıraktığını beyan etmiştir. Bu ancak, onların cezasının o günde verilmesi halinde doğru olur.

Umum Lâfızlarından "اَلَّذِينَ" ile Beraber Olan Cemî Sîgaları

3) **Mu'tezile**'ye göre umum ifâde eden lâfızların üçüncü çeşidi "اَلَّذِينَ" harfiyle birlikte gelen cemî kalıplarıdır.

a) Hak Teâlâ'nın: وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ * اَلَّذِينَ اِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ *"Tartıyı eksiltenlere yazıklar olsun ki onlar, insanlardan ölçerek aldıkları zaman haklarını tastamam isterler"* (Mutaffifîn, 1-2) âyetleridir.

b) اِنَّ الَّذِينَ يَاْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَاْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا *"Haksız yere yetimlerin mallarını yiyenler yok mu, onlar ancak karınlarında bir ateş yemektedirler"* (Nisa, 10) âyeti.

c) Cenab-ı Allah'ın: اِنَّ الَّذِينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِى اَنْفُسِهِمْ *"Öz nefislerinin zâlimleri olarak meleklerin canlarını alacağı kimselere..."* (Nisa, 97) âyetidir. Cenâb-ı Allah bu âyette, Allah'a ve Peygamber'e inansa bile bir insanın hicreti ve yardımı bıraktığı için hak ettiği cezayı açıklamıştır.

d) Cenâb-ı Hak: وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّئَاتِ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ *"Kötülükler kazanmış olanlara gelince, (onların) kötülüğünün karşılığı bir misli iledir. Onları bir zillet kaplayacak..."* (Yûnus, 27) buyurarak kâfir ile kâfir olmayanın tehdidini ayırmamıştır.

e) Cenâb-ı Hak: وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ *"Altın ve gümüş yığıp, onları Allah yolunda infâk etmeyenler..."* (Tevbe, 34) buyurmuştur.

f) Hak Teâlâ: وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ *"Kötülük yapanlara...tevbe yoktur"* (Nisa, 18) buyurmuştur. Şâyet fâsık vaîd ve azaba müstehak olanlardan olmasaydı, bu sözün bir manası olmaz, bundan da öteye tevbe etmeye bir hacet kalmazdı.

g) Cenâb-ı Allah'ın: اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُقَتَّلُوا اَوْ يُصَلَّبُوا *"Allah'a ve Resûlü'ne harp açanların ve yeryüzünde fesât çıkarmak için çabalayanların cezası ancak öldürülmeleri veya asılmalarıdır"* (Mâide, 33) âyeti. Bu âyette, Cenâb-ı Hak, dünya ve âhirette fâsıklara verilen cezayı açıklamıştır.

h) Hak Teâlâ'nın: اِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا اُولٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ *"Allah'a olan ahidlerini ve yeminlerini az bir fiyata satanlar (var ya) işte bunların âhirette bir nasipleri yoktur"* (Âl-i İmran, 77) âyetidir.

4) **Mu'tezile**'ye göre umûm ifâde eden şeylerin dördüncüsü, Cenâb-ı Hakk'ın: سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Onların cimrilik ettikleri şeyler (yani malları) kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır"* (Âl-i İmran, 180) âyetidir. Allah bu âyette, zekât vermeyenlere vaîdde bulunmuştur.

Umum Lâfızlarından "كُلٌّ" Lâfzı

5) **Mu'tezile'ye** göre umûm ifâde eden şeylerin beşincisi, كُلٌّ (hepsi, tamâmı) lâfzıdır. Meselâ: وَلَوْ اَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِى الْاَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهِ *"Eğer yeryüzünde olan bütün şeyler zâlim olan her bir kimsenin olsaydı, onu... fidye verirdi"* (Yûnus, 54) buyurmuş ve zâlimin zulmünden dolayı hak ettiği şeyi beyân etmiştir.

6) **Mu'tezile**'ye göre umûm ifâde eden şeylerin altıncı çeşidi, Cenâb-ı Allah'ın insanlara karşı yaptığı vaîdlerini mutlaka yerine getireceğini gösteren şu gibi âyetlerdir:

قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ وَقَدْ قَدَّمْتُ إِلَيْكُمْ بِالْوَعِيدِ * مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ وَمَا أَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ

"(Allah şöyle) dedi: Benim huzurumda çekişmeyin. Ben size önceden tehdit (vaîd) göndermiştim. Benim katımda söz değiştirilmez. Ben kullara zulümkâr da değilim" (Kâf, 28-29). Cenâb-ı Allah bu âyette vaîd hususundaki sözünün değişmeyeceğini beyân etmiştir. Bu âyetle iki bakımdan istidlâl edilir.

a) Allahu Teâlâ, özrü izâle sebebi olarak önceden vaîdde bulunmasını göstermiştir. Yani önceden vaîdde bulunduktan sonra, hiçbir kimse için herhangi bir sebep ve O'nun azabından kurtulma çaresi kalmaz.

b) Allahu Teâlâ'nın: "Benîm katımda söz değiştirilmez" ifâdesi, sözünün ifâde ettiği şeyi mutlaka yapacağını gösteren açık bir sözdür. İşte bütün bunlar Mu'tezile'nin Kur'an'ın umûmi lâfızları konusunda, delil getirdikleri şeylerin tamamıdır.

Mu'tezile'nin Hadis-i Şeriflerden İleri Sürdükleri Deliller

Haberlerdeki umûmi ifâdelere ve lâfızlara gelince, bunun misalleri çoktur:

Birinci çeşit: مَنْ (Kim..) kalıbı ile gelenler.

1) **Vakkas b. Rebi'a**'nın **el-Müsevvir b. Şeddâd**'dan rivâyetine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَنْ اَكَلَ بِأَخِيهِ أَكْلَةً أَطْعَمَهُ اللهُ مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ وَمَنْ أَخَذَ بِأَخِيهِ كِسْوَةً كَسَاهُ اللهُ مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ وَمَنْ قَامَ مَقَامَ رِيَاءٍ وَسُمْعَةٍ اَقَامَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَقَامَ رِيَاءٍ وَسُمْعَةٍ

"Kim kardeşinin etini yerse (gıybetini yaparsa) Allah o kimseye cehennem ateşinden yedirir. Kim kardeşine bir elbise giydirirse (iftira ederse), Allah ona cehennem ateşini giydirir. Kim gösteriş ve şöhret makamında bulunursa, Allah da onu, kıyamet günü riyâ ve şöhret makamına oturtur.[6]

Bu hadis, fâsıka yapılan vaîd hakkında bir nastır. Hadiste geçen "اَقَامَهُ" (oturtur) lâfzının manası "Allah onu bu riyâ ve şöhret arzusundan dolayı cezalandırır" demektir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

6 **Ebu Davud,** Edeb, 40, (4/270).

مَنْ كَانَ ذَا لِسَانَيْنِ وَذَا وَجْهَيْنِ كَانَ فِي النَّارِ ذَا لِسَانَيْنِ وَذَا وَجْهَيْنِ *"Kim iki dilli ve iki yüzlü olur ise, cehennemde de iki dilli ve iki yüzlü olur."*[7] Bu konuda, münafık olan ile olmayanı ayırmamıştır.

3) **Saîd b. Zeyd** (r.a)'den Hz.Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir:

مَنْ ظَلَمَ قَيْدَ شِبْرٍ مِنْ اَرْضٍ طَوَّقَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ سَبْعِ اَرَضِينَ *"Kim bir karış toprağı haksız yere alır ise, Allah kıyamet günü onun boynuna yedi yeryüzünü dolar"*[8]

4) **Enes** (r.a)'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in:

اَلْمُؤْمِنُ مَنْ أَمِنَهُ النَّاسُ وَالْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ وَالْمُهَاجِرُ مَنْ هَاجَرَ السُّوءَ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَبْدٌ لَا يَأْمَنُ جَارُهُ بَوَائِقَهُ

"Mü'min, insanların kendisinden emin olduğu kimse; Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların salim olduğu kimse; muhâcir, kötülükten hicret eden kimsedir. Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, kötülük yapmasından komşusu emin olmayan kimse cennete giremez" buyurduğu rivâyet edilmiştir. Bu hadis, zâlim olan fâsık'ın hakkındaki vaîdi ve Mu'tezile'nin dediği gibi, böyle olan kimsenin ne Müslüman, ne mü'min olmayıp iki menzile arasında bir yerde olduğunu gösterir.

5) **Sevbân** (r.a)'dan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: مَنْ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ بَرِيئًا مِنْ ثَلَاثَةٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ: اَلْكِبْرُ وَالْغُلُولُ وَالْبَرِّ *"Kim kıyamet günü şu üç şeyden uzak olarak gelir ise cennnete girer: Kibir, hıyanet ve borç"*[9] Bu hadis de kendisinde bu üç kusur bulunan kimsenin cennete girmeyeceğini gösterir. Yoksa bunun bir manası olmaz. Hadiste geçen borçtan murat, "Kim âsi, engelleyici, tevbeyi arzu etmeden ve günahına tevbe etmeden ölürse..." demektir.

6) **Ebu Hureyre** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ بِهِ عِلْمًا سَهَّلَ اللهُ لَهُ طَرِيقًا مِنْ طُرُقِ الْجَنَّةِ وَمَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ *"Kim ilim öğrenmek için bir yol tutarsa, Allah onun için cennet yollarından bir yolu kolaylaştırır. Kim de işleri geride bırakırsa, nesebi onu ilerletmez."*[10] Bu, mükâfaatın ancak taat ile, cehennemden kurtulmanın ise ancak salih amel ile olabileceği hususunda bir nastır.

7 **Ebu Davud,** Edeb, 39, (4/268).

8 **Müslim,** Müsâkât, 138-142 (3/1230-1231).

9 **Tirmizi,** Siyer, 21 (4/138); **İbn Mâce,** Sadakât, 12 (2/806).

10 Hadisin ilk yarısı için bkz. **Buhâri,** İlim, 10; **Tirmizi,** İlim, 19; **İbn Mâce,** Mukaddime, 17 (1/81); **Ebu Davud,** İlim, 1 (3/317).

7) **İbn Ömer** (r.a)'den Hz.Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyeti gelmiştir: كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ وَكُلُّ خَمْرٍ حَرَامٌ وَمَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فِي الدُّنْيَا وَلَمْ يَتُبْ مِنْهَا لَمْ يَشْرَبْهَا فِي الْآخِرَةِ *"Her sarhoşluk veren şey içkidir ve her içki de haramdır. Kim dünyada içki içer de bundan tevbe etmez ise, ahirette (cennet) içkilerinden içemez"*[11]

Bu, fâsıka vaîd ve onun cehennemde ebedî kalacağı hususunda açık bir ifâdedir. Çünkü o cennet içkisini içmediğine göre, cennete giremeyecek demektir. Çünkü cennetlerde, nefislerin arzuladığı ve gözlerin zevk aldığı şeyler vardır.

8) **Ümmü Seleme** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir:

إِنَّمَا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَخْتَصِمُونَ اِلَيَّ وَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ اَلْحَنُ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ فَمَنْ قَضَيْتُ لَهُ بِحَقِّ أَخِيهِ فَإِنَّمَا قَطَعْتُ لَهُ قِطْعَةً مِنَ النَّارِ

"Ben de sizin gibi bir insanım. Siz belki bana hasım olarak gelirsiniz ve belki biriniz delilini diğerinden daha güzel ifâde eder. Böyle bir durumda ben kimin lehine kardeşinin hakkı olan şeyi hükmeder isem, bilsin ki ona cehennem ateşinden bir parça vermiş olurum"[12]

9) **Sabit b. ed-Dahhâk** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: مَنْ حَلَفَ بِمِلَّةٍ سِوَى الْاِسْلَامِ كَاذِبًا مُتَعَمِّدًا فَهُوَ كَمَا قَالَ وَمَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِشَيْءٍ يُعَذَّبُ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ *"Kim, kasten ve yalan yere, '(eğer yalan söylüyorsam) İslâm'dan başka bir dinden olayım' diye yemin eder ise, o kimse dediği gibi (o dindendir). Ve kim bir şeyden dolayı kendisini öldürür (intihar) eder ise, o bu yüzden cehennem ateşinde azap olunur"*[13]

10) **Abdullah b. Ömer** (r.a) Peygamberimiz (s.a.s)'in namaz hakkında şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir:

مَنْ حَافَظَ عَلَيْهَا كَانَتْ لَهُ نُورًا وَبُرْهَانًا وَنَجَاةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمَنْ لَمْ يُحَافِظْ عَلَيْهَا لَمْ تَكُنْ لَهُ نُورًا وَلَا بُرْهَانًا وَلَا نَجَاةً وَلَا ثَوَابًا وَكَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَعَ قَارُونَ وَهَامَانَ وَفِي عَوْنَ وَأُبَيِّ بْنِ خَلَفٍ

"Kim bu namazlara devam eder ise, namazı onun için kıyamet gününde bir nur, bir rehber ve bir kurtuluş vesilesi olur. Kim de devam etmez ise, namaz ona bir nur, bir rehber ve bir kurtuluş ve sevap vesilesi olmaz. O, kıyamet günü Karun ile, Hamân ile Firavun ile ve Übeyy b. Halef ile beraber

11 **Müslim,** Eşribe, 73 (3/1587).
12 **Müslim,** Ekdiye, 4 (3/1337).
13 Müslim, İman, 176 (1/104).

olacaktır."[14] Bu hadis, namazı kılmamanın diğer amellerin boşa gitmesine sebeb olduğuna ve ebedî vaîdi (tehdîdi) gerektirdiğine delâlet ediyor.

11) **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s): مَنْ لَقِيَ اللهَ مُدْمِنَ خَمْرٍ لَقِيَهُ كَعَابِدِ وَثَنٍ *"Kim devamlı içki içerken Allah'a kavuşur (ölür) ise, sanki bir putperest olarak Allah'a varmış olur."*[15] İçki içen kimsenin kâfir olmadığı sabit olduğuna göre, bu hadisten muradın, onun amellerinin boşa gittiğini anlatmak olduğunu anlıyoruz.

12) **Ebu Hureyre** (r.a)'den Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَنْ قَتَلَ نَفْسَهُ بِحَدِيدَةٍ فَحَدِيدَتُهُ فِي يَدِهِ يَجَأُ بِهَا بَطْنَهُ يَهْوِي فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا وَمَنْ تَرَدَّى مِنْ جَبَلٍ مُتَعَمِّدًا فَقَتَلَ نَفْسَهُ فَهُوَ مُتَرَدٍّ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدًا مُخَلَّدًا فِيهَا

"Kim bir demir parçası ile canına kıyarsa, o demir parçası elinde olduğu halde, onunla karnını delik deşik eder; elinde ebedi kalıcı, ebedi bırakılmış olarak cehenneme yuvarlanır. Kim kasten kendini dağdan aşağı atarak kendisini öldürür ise, ebedi ve müebbed olarak cehenneme düşer"[16]

13) **Ebu Zerr** (r.a)'den rivâyet edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللهُ وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ. قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ مَنْ هُمْ خَابُوا وَخَسِرُوا قَالَ الْمُسْبِلُ وَالْمَنَّانُ وَالْمُنْفِقُ سِلْعَتَهُ بِالْحِلْفِ كَاذِبًا

"Üç kısım kimse vardır ki, Allah onlarla kıyamet gününde konuşmaz, onlara hiç bakmaz ve onları temize çıkarmaz. Onlar için elim bir azap vardır. 'Ya Resûlallah! Kim, o zarar edip pişman olacaklar?' dedim. O da: "Etekleri yerleri süpüren kibirli kimse; yaptığı iyiliği başa kakan kimse ve yalan yere yemin ederek malını süslü gösteren kimse"[17] buyurdu. Malumdur ki Allah'ın konuşmadığı, merhamet etmediği ve kendileri için elem verici bir azap bulunan kimseler cehennem ehli olanlardır. Bu hadisin fâsıklar (günahkârlar) hakkında söylenmiş olması, bu konuda bir delildir.

14) **Ebu Hureyre** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: مَنْ تَعَلَّمَ عِلْمًا مِمَّا يُبْتَغَى بِهِ وَجْهُ اللهِ لَا يَتَعَلَّمُهُ اِلَّا لِيُصِيبَ بِهِ عَرَضًا مِنَ الدُّنْيَا لَمْ يَجِدْ عَرْفَ الْجَنَّةِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Kim, kendisi ile Allah'ın rızası elde edilebilecek bir ilmi ancak dünyevî bir menfaat elde etmek için öğrenir ise, kıyamet*

14 Darimî, Rikak, 13 (2/302).

15 Müslim, Eşribe, 73 (3/1587).

16 Müslim, İman, 175 (1/104); Nesâi, Cenâiz, 62 (4/67).

17 **Müslim,** İman, 171 (1/102);

günü cennetin kokusunu duyamaz."[18] Cennetin iyiliklerine eremeyen kimsenin cehennemde olacağında şüphe yoktur. Çünkü mükellef ya cennette ya cehennemde olacaktır.

15) **Ebu Hureyre** (r.a)'den, Hz.Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet olunmuştur: مَنْ كَتَمَ عِلْمًا أُلْجِمُ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Kim bir ilmi saklar ise, kıyamet günü onun ağzına ateşten bir gem vurulur"*[19]

16) **İbn Mes'ûd** (r.a)'dan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ كَاذِبًا لِيَقْطَعَ بِهَا مَالَ أَخِيهِ لَقِىَ اللهَ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضْبَانُ *"Kim, din kardeşinin malını malına katmak için yalan yere yemin eder ise, (kıyamette) kendisine gazaplı olduğu halde Allah ile karşılaşır."*[20] Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hak: *"Allah'a olan ahidlerini ve yeminlerini az bir fiyata satanlar (yok mu) işte onlar için ahirette hiçbir nasip yoktur. Allah kıyamet günü onlar ile konuşmaz, onlara bakmaz, onları temize çıkarmaz. Onlar için pek acıklı bir azap vardır"* (Âl-i İmran, 77) buyurmuştur. Bu, vaîd hakkında ve âyetin kâfirler gibi fâsıklar hakkında olduğu hususlarında bir nastır.

17) **Ebu Ümâme** (r.a)'den, Hz.Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir:

مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَاجِرَةٍ لِيَقْطَعَ بِهَا مَالَ امْرِئٍ مُسْلِمٍ بِغَيْرِ حَقِّهِ حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَاَوْجَبَ لَهُ النَّارَ قِيلَ يَا رَسُولَ اللهِ وَاِنْ كَانَ شَيْئًا يَسِيرًا قَالَ وَاِنْ كَانَ قَضِيبًا مِنْ إِرَاكٍ

"Kim hakkı olmadığı halde, bir Müslümanın malını almak için yalan yere yemin eder ise, Allah ona cenneti haram, cehennemi vâcip kılar." Denildi ki: "Ya Rasûlallah, o mal azıcık bir şey olsa da mı?" Hz. Peygamber (s.a.s): "Misvak ağacının bir dalı bile olsa.."[21] buyurdu.

18) **Sa'id b. Cübeyr**'den rivâyet edildiğine göre o şöyle dedi: **"İbn Abbas**'ın yanında idim, bir adam çıkageldi ve "Ben geçimimi şu resimlerden kazanan bir adamım" dedi. İbn Abbas (r.a) Resûlullah (s.a.s)'ın şöyle dediğini işittim dedi:

مَنْ صَوَّرَ فَاِنَّ اللهَ يُعَذِّبُهُ حَتَّى يَنْفُخَ فِيهِ الرُّوحَ وَلَيْسَ بِنَافِخٍ وَمَنِ اسْتَمَعَ إِلَى حَدِيثِ قَوْمٍ يَفِرُّونَ مِنْهُ صُبَّ فِي أُذُنَيْهِ إِلَّا نُكَ وَمَنْ يُرِى عَيْنَيْهِ مَا لَمْ يَرَهُ كُلِّفَ اَنْ يَعْقِدَ بَيْنَ شَعِيرَتَيْنِ

"Kim bir sûret (heykel) yaparsa, rûh üfürmeye muktedir olmadığı halde, ona ruh üfürünceye kadar Allah ona azap eder. Kim, bir kavmin duyulmasını

18 **Ebu Davûd,** İlim, 12 (3/323).

19 **Ebu Davud,** İlim, 9(3/321).

20 Çok yakın bir ifade için: **Müslim,** İman, 220 (1/122—123)

21 **Müslim,** İman, 218 (1//22).

istemediği bir sözünü dinlemeye çalışırsa, onun iki kulağına kurşun dökülür. Kim de, rüyasında görmediği şeyi, görmüşçesine anlatırsa, o iki arpayı birbirine bağlamak (gibi zor bir şeyle) mükellef tutulur."[22]

19) **Ma'kil İbn Yesâr**'dan Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: مَا مِنْ عَبْدٍ يَسْتَرْعِيهِ اللهُ رَعِيَّةً يَمُوتُ يَوْم يَمُوتِى وَهُوَ غَاشٌّ كِرَعِيَّتِهِ إِلَّا حَرَّمَ اللهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ *"Allah'ın kendisinden raiyyesini korumasını istemiş olduğu bir kul, öldüğü gün kendi raiyyesini, halkını aldatmış olarak ölürse Allah ona cennetini haram kılar."*[23]

20) **İbn Ömer** (r.a)'den, **Hz. Osman** (r.a) onu kaza ve hüküm verme (kadılık) mevkiine getirmek istediğinde, o bu hususta Hz. Osman (r.a) ile yapmış olduğu münazarada şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini duydum: مَنْ كَانَ قَاضِيًا يَقْضِى بِالْجَهْلِ كَانَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ وَمَنْ كَانَ قَاضِيًا يَقْضِى بِالْجَوْرِ كَانَ مِنْ اَهْلِ النَّارِ *"Kim cehaletle hükmeden bir kadı olursa, o cehennemliklerdendir. Yine kim, zulümle hükmeden bir kadı olursa, o da cehennemliklerden olur."*[24]

21) Hz.Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنِ ادَّعَى أَبًا فِي الْاِسْلَامِ وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ غَيْرُ أَبِيهِ فَالْجَنَّةُ عَلَيْهِ حَرَامٌ *"Kim İslâmiyet döneminde, onun babası olmadığını bildiği halde, birisinin kendi babası olduğunu iddiâ ederse, cennet ona haramdır."*

22) **Hasan el-Basri'nin Ebu Bekre**'den rivâyet ettiği hadise göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنْ قَتَلَ نَفْسًا مُعَاهِدًا لَمْ يَرُحْ رَائِحَةَ الْجَنَّةِ *"Kim, bir muahidi (yani İslâm devleti ile ahid yapmış gayr-i müslim bir devlet mensubunu) öldürürse, o kimse cennetin kokusunu duyamaz"*[25]

Kâfir kimseleri öldürmek hususunda durum böyle olunca, Hz. Peygamberin çocuklarını öldürme hususundaki kanaatin ne olur?

23) **Ebû Saîd el-Hudrî**'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: مَنْ لَبِسَ الْحَرِيرَ فِي الدُّنْيَا لَمْ يَلْبَسْهُ فِي الْآخِرَةِ *"Kim dünyada ipekli elbise giyerse, ahirette onu giyemez."*[26] Ahirette onu giyemediğine göre, o kimsenin cennetliklerden olmaması gerekir; zira Cenâb-ı Hak: وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ *"Orada, nefislerin arzuladığı her şey vardır"* (Zuhruf, 71) buyurmaktadır.

22 **Tirmîzi,** Libas, 19 (4/231); **Ebu Davud,** Edeb, 88 (4/306).

23 **Müslim,** İman, 227 (1/125).

24 **Ebu Davûd,** Akdiye, 2 (3/299).

25 **Tirmizi,** Diyât, 2 (4/20).

26 **Müsned,** 1/46.

"مَنْ" Dışında Umum İfade Eden Hadisler

İkinci çeşit: "مَنْ" sigasıyla gelmemiş olan haberlerdeki umumî ifadeler, gerçekten fazladır.

1) Hz.Peygamber (s.a.s)'in kölesi Nâfi'den rivâyet edilen bir hadiste, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِسْكِينٌ مُتَكَبِّرٌ وَلَا شَيْخٌ زَانٍ وَلَا مَنَّانٌ عَلَى اللهِ بِعَمَلِهِ *"Kibirli olan fakir, zina eden yaşlı ve yaptığı ibâdetleri Allah'a minnet eden kimse cennete giremez."* Cennete giremeyen mükellefin, cehennemlik olduğunda icmâ vardır.

2) **Ebu Hureyre** (r.a)'den, rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثَةٌ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ: اَلشَّهِيدُ وَعَبْدٌ نَصَحَ سَيِّدَهُ وَاَحْسَنَ عِبَادَةَ رَبِّهِ وَعَفِيفٌ مُتَعَفِّفٌ وَثَلَاثَةٌ يَدْخُلُونَ النَّارَ: أَمِيرٌ مُسَلَّطٌ وَذُو ثَرْوَةٍ مِنْ مَالٍ لَا يُؤَدِّى حَقَّ اللهِ وَفَقِيرٌ فَخُورٌ

"Üç kimse cennete girer: Şehît, efendisi hakkında hayırhah olan ve Rabbinin ibâdetini güzel biçimde yerine getiren kul ve son derece iffetli olan dürüst bir kul.. Üç kimse de cehenneme girer: Zâlim hükümdar, Allah'ın zekâtını ödemediği bir maldan servet sahibi olan kimse, bir de kibirli fakir"[27]

3) **Ebû Hureyre**'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir:

إِنَّ اللهَ خَلَقَ الرَّحِمَ فَلَمَّا فَرَغَ مِنْ خَلْقِهِ قَامَتِ الرَّحِمُ فَقَالَتْ: هٰذَا مَقَامُ الْعَائِذِ مِنَ الْقَطِيعَةِ قَالَ نَعَمْ، اَلَا تَرْضِينَ أَنْ أَصِلَ مَنْ وَصَلَكِ وَأَقْطَعَ مَنْ قَطَعَكِ قَالَتْ بَلَى، قَالَ فَهُوَ ذَاكِ قَالَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاقْرَؤُا اِنْ شِئْتُمْ فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ وَتُقَطِّعُوا اَرْحَامَكُمْ اُولٰئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللهُ فَأَصَمَّهُمْ وَاَعْمٰى اَبْصَارَهُمْ

"Allah, sıla-i rahmi yarattı. Onun yaratılmasını bitirince, sıla-i rahim ayağa kalkarak, (lisân-ı hal ile) şöyle dedi: 'Bu, sıla-i rahmi kesenden sığınma makamıdır, değil mi?' Bunun üzerine Cenâb-ı Hak, 'evet, seni yerine getirene, benim de rahmetimi ulaştırmama; senden ilgisini kesen kimseden de rahmetimi kesmeme razı olmaz mısın?' dedi. Sıla-i rahim, bunun üzerine, 'evet, razı olurum,' deyince, Cenâb-ı Hak, 'sana diyorum, bu, şu âyetlerimdir':(Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) isterseniz şu âyetleri okuyun, buyurdu)". "Demek, idareyi ele alırsanız yeryüzünde fesat çıkaracak ve akrabalık münasebetlerini param parça edeceksiniz, öyle mi? İşte böyleleri, Allah'ın kendilerine lanet etmiş olduğu, kulaklarını sağır, gözlerini de kör etmiş olduğu

27 **Tirmizi,** Fedailu'l-Cihâd, 13 (4/125).

kimselerdir" (Muhammed. 22-23)"[28] Bu sıla-ı rahmi kesen kimsenin tehdit edilmesi vaîdi ile, âyetin tefsiri hususunda zikredilmiş olan açık bir nastır.

Abdurrahman İbn Avf'tan rivâyet edilen hadiste ise, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: *"Allah şöyle buyurmuştur:* أَنَا الرَّحْمٰنُ خَلَقْتُ الرَّحِمَ وَشَقَقْتُ لَهَا اِسْمًا مِنْ اِسْمِي فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ وَمَنْ قَطَعَهَا قَطَعْتُهُ *"Ben, Rahman olan Allah, sıla-i rahmi yarattım* ve *ona ismimden alınmış bir isim verdim. İmdi, kim sıla-i rahmi yerine getirirse, ben de ona rahmetimi ulaştırırım. Kim de sıla-i rahmi keserse, ben de ondan rahmetimi keserim"*[29]

Ebû Bekre (r.a)'nin hadisindeyse Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَا مِنْ ذَنْبٍ أَجْدَرَ أَنْ يُعَجِّلَ اللهُ لِصَاحِبِهِ الْعُقُوبَةَ فِي الدُّنْيَا مَعَ مَا يَدَّخِرُهُ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْبَغْيِ وَقَطِيعَةِ الرَّحِمِ *"Cezasını ahirete ertelemiş olduğuyla beraber, Allah'ın bu dünyada cezasını hemen vermeye, zulüm ve sıla-i rahmi kesmeden daha layık olan başka hiçbir günah yoktur"*[30]

3) **Muaz İbn Cebel**'den, Hz.Peygamber (s.a.s)'in orada bulunanlara şöyle dediği rivâyet edilmiştir: مَا حَقُّ اللهِ عَلَى الْعِبَادِ *"Allah'ın, kulları üzerindeki hakkı nedir?"* Orada bulunanlar, "Allah ve Resülü daha iyi bilir" dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): أَنْ يَعْبُدُوهُ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا قَالَ فَمَا حَقُّهُمْ عَلَى اللهِ إِذَا فَعَلُوا ذٰلِكَ قَالَ اَنْ يَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا يُعَذِّبَهُمْ *"Allah'a ibâdet etmeleri ve O'na hiçbir şeyi şirk koşmamalarıdır"* (dedi). Yine Hz.Peygamber (s.a.s) sözüne devamla, *"Onlar bunu yaptıklarında, onların Allah üzerindeki hakları ne olur?"* diye sorunca, onlar, Allah ve Resülü daha iyi bilir, dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu:

"Allah'ın onları bağışlaması ve onlara azâp etmemesidir"[31] Şarta bağlanmış bir şeyin, şart bulunmadığı zaman, tahakkuk etmeyeceği malûmdur. Bu sebeple, onlar Allah'a ibâdet etmediklerinde, Allah'ın onları bağışlamaması gerekir.

5) **Ebû Bekre,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini nakletmiştir:

إِذَا اقْتَتَلَ الْمُسْلِمَانِ بِسَيْفَيْهِمَا فَقَتَلَ اَحَدُهُمَا صَاحِبَهُ فَالْقَاتِلُ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، هٰذَا الْقَاتِلُ، فَمَا بَالُ الْمَقْتُولِ؟ قَالَ اِنَّهُ كَانَ حَرِيصًا عَلَى قَتْلِ صَاحِبِهِ

"İki Müslüman, kılıçlarıyla dövüşüp de biri diğerini öldürdüğü zaman, öldüren de öldürülen de cehennemdedir." Bunun üzerine Ebû Bekre, "Şu

28 Benzeri hadis için bkn. **Buhari,** Edeb 13.

29 **Ebu Davut,** Zekat, 45 (2/33) **Tirmîzî,** Birr, 9 (4/315)

30 İbn Mace, Zühd, 23 (2/1408); **Tirmîzî,** Kıyâme, 57 (4/664)

31 **Buhâri** Tevhid, 1; **Müslim,** İmân, 48-51 (1/58/59).

katildir (onun cehenneme girmesini anladık), ama öldürülenin günahı nedir?" deyince de, Hz. Peygamber (s.a.s), "O da arkadaşını öldürmeye arzuluydu" buyurdu." Bu hadisi **Müslim** rivâyet etmiştir.

6) **Ümmü Seleme**'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: إِنَّمَا يُجَرْجِرُ فِي بَطْنِهِ نَارَ جَهَنَّمَ الَّذِي يَشْرَبُ فِي آنِيَةِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ *"Altın ve gümüş kaptan su içen kimsenin karnında, ancak cehennem ateşi ses çıkarır"*[32]

7) **Ebû Saîd el-Hudrî**'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَا يُبْغِضُ أَهْلَ الْبَيْتِ رَجُلٌ إِلَّا أَدْخَلَهُ اللهُ النَّارَ *"Nefsim, kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Ehl-i Beyt'e buğzeden kimseyi, Allah ancak cehenneme sokar."* Onlar, onlara buğzettikleri için cehenneme girmeyi hak ettiklerinde, onları öldürmeleri halinde cehennemi hak etmiş olmaları daha evlâ olur.

8) **Ebû Hureyre**'nin rivâyet etmiş olduğu hadiste şu hususlar yer almaktadır: Biz Hz. Peygamber (s.a.s)'le beraber Hayber senesinde, sefere çıkmıştık.. Derken **Vâdî'l-Kura**'ya geldik... Adamın birisinin Hz. Peygamber'i koruduğu bir sırada, ansızın kâfirlerden biri vurarak, onu öldürdü... Bunun üzerine orada bulunanlar, "cennet ona helâl olsun!" deyince, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurdu: كَلَّا وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّ الشَّمْلَةَ الَّتِي أَخَذَهَا يَوْمَ خُنَيْنٍ مِنَ الْغَنَائِمِ لَمْ يُصِبْهَا الْمَقَاسِمُ لَتَشْتَعِلُ عَلَيْهِ نَارًا *"Hayır, nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, Huneyn'de, taksim edenin isabet etmediği, bu sebeple de onun ganimetlerden almış olduğu o ince kadife, onun üzerinde bir ateş olarak tutuşacaktır."* Orada bulunanlar bunu duyunca, onlardan birisi, bir veya iki ayakkabı bağını Hz. Peygamber (s.a.s)'e getirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): شِرَاكٍ مِنْ نَارٍ أَوْ شِرَاكَيْنِ مِنَ النَّارِ *"(O bu adam) ateşten bir veyahut da iki bağ getirdi)"* buyurdu.[33]

9) **Ebû Bürde**'nin **Ebû Mûsa el-Eş'arî**'den rivâyet ettiği hadise göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: ثَلَاثَةٌ لَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ مُدْمِنُ الْخَمْرِ وَقَاطِعُ الرَّحِمِ وَمُصَدِّقُ السِّحْرِ *"Üç kişi cennete giremez. Devamlı içki içen, sıla-i rahmi kesen ve sihir yapmayı onaylayan kimse..."*

10) **Ebû Hureyre'den** Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir:

---

32 **Müslim,** İman 1 (3/1624)

33 **Nesâi,** Eyman, 37 (7/24); **Ebu Davud,** Cihad 133 (3/68)

مَا مِنْ عَبْدٍ لَهُ مَالٌ لَا يُؤَدِّي زَكَاتَهُ إِلَّا جَمَعَ اللهُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَيْهِ صَنَائِحُ مِنْ نَارِ جَهَنَّمَ يُكْوَى بِهَا جَبْهَتُهُ وَظَهْرُهُ حَتَّى يَقْضِيَ اللهُ بَيْنَ عِبَادِهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ

"Malının zekâtını vermeyen hiçbir kul yoktur ki, Allah onun üzerine, Allah'ın, müddeti sizin hesapladığınız yıllarla elli bin yıl olan bir günde kulları arasında hükmedinceye kadar, kendisiyle alnının ve sırtının dağlanacağı cehennem ateşinden tabakalar yığar."[34] İşte, Kur'ân'ın ve haberlerin umumî bir mâna ifâde ettiğine dair, Mu'tezile'nin zikretmiş olduğu delillerin tamamı budur.

Sünnî Âlimlerin Mu'tezile'ye Cevapları

Bizim âlimlerimiz bunlara birçok yönden cevab vermişlerdir:

1) Biz, şart makamında gelen "مَنْ" (kim) lâfzının umûm ifâde etliğini kabul etmiyoruz. Ve yine lâm-ı târifli (yani marife) olan cemî kelimelerin de umûm ifâde ettiğini kabul etmiyoruz. Buna birçok şey delâlet eder:

a) Şu iki lâfızdan her birine كُلٌّ (her..), ve: بَعْضُ (bazısı...) lâfızlarını eklemek doğru olur ve şöyle denebilir: كُلُّ مَنْ دَخَلَ دَارِي أَكْرَمْتُهُ "Evime giren herkese ikrâmda bulunurum", ve بَعْضُ مَنْ دَخَلَ دَارِي أَكْرَمْتُهُ "Evime giren bir (veya bazı) kimseye ikramda bulunurum." Yine; كُلُّ النَّاسِ كَذَا "İnsanların hepsi böyle" veya: بَعْضُ النَّاسِ كَذَا "Bazı insanlar böyledir" denilir. Eğer şart için olan "مَنْ" lâfzı istiğrak (umûm) ifâde etse idi, "كُلٌّ" kelimesini onun önüne getirmek, bir tekrar; "بَعْضُ" lâfzını onun önüne getirmek, (onun umûmi oluşunu) bozan birşey olur. Durum marife olan cemîlerde de aynıdır. Bu sebeple bu sîgaların, umûm ifâde etmedikleri ortaya çıkar.

b) Bu kalıplar (مَنْ ve marife cemîler) Allah'ın kitabında yer almıştır. Fakat bunlardan bazen umûmi mana, bazen de kısmîlik murat edilmiştir. Çünkü Kur'an'ın umûmi ifâdelerinin çoğu tahsis edilmiştir. Kelimeyi mecazi bir manaya veya müşterek bir manaya hamletmek asıl olanın aksinedir. Bu sebeple onu, umûmî mana ile husûsî mana arasında ortak bir noktada hakiki manasına hamletmek gerekir. Bu da o kelimenin istigrâk (umûm) ifâde edip etmediğini açıklamaksızın, ekseriyeti ifade ettiği bir manaya hamledilmesidir.

c) Bu kalıplar şâyet kesin olarak umûm ifâde etmiş olsalardı, te'kîd lâfızlarını bunların başına getirmek imkânsız olurdu. Çünkü zaten tahsil-i hâsıl (elde olan şeyi yeniden elde etmeye kalkmak) imkânsızdır. Bu lâfızları

34 Benzeri bir hadis için bkz: **Müslim,** Zekât, 24 (2/680).

o kalıpların başına getirmenin yerinde olduğu cümlelerde, bu kelimelerin umûm ifâde etmediklerini kesin olarak anlarız. Biz bu kalıpların umûm ifâde ettiğini kabul etsek bile, bu kalıp bu umûmu kat'î olarak mı, zannî olarak mı ifade eder? Kat'î olarak ifâde etmesi, açıkça geçersiz ve bâtıldır. Çünkü insanların, mübâlağa yolu ile, çoğu kez "كُلٌّ" ve جَمِيعٌ (hepsi,..) lâfızlarıyla ekseriyeti ifâde ettikleri zarûrî olarak bilinmektedir. Mesela Cenab-ı Hakk'ın: وَاُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ *"O kadına, Belkıs'a, her şey verilmiş"* (Neml, 23), yani "çoğu şeyler.." buyurduğu gibi... Bu lâfızlar umûmi manayı zannî olarak ifâde ettiklerine ve bu mesele de zannî meselelerden olmadığına göre, bu hususta bu şekilde umûmi manaya tutunmak câiz olmaz.

Biz bu lâfızların umûmi manayı kati olarak ifâde ettiklerini kabul etsek bile, onları tahsis edecek bir şeyin mutlaka bulunması şartı gerekir. Çünkü umûmi olan lafızların tahsis edilebileceğinde herhangi bir münakaşa yoktur. O halde daha niçin, "Onu tahsis edecek bir şey bulunmaz" diyorsunuz?

Bu konuda söylenebilecek en ileri sözleri şudur: "Biz araştırdık, ancak onu "tahsis" eden herhangi birşey bulamadık." Fakat sen biliyorsun ki bir şeyi bulamamak, var olan şeyin yokluğunu göstermez. Bu lâfızların istiğrâk (umûm) manasını ifâde etmeleri, onları tahsis edecek bir şeyin olmamasına dayandığına göre ve böyle bir şartın olduğu da bilinen şeylerden olmadığına göre, bu delâlet malum olmayan bir şarta dayanmaktadır. İşte bundan ötürü, onların umûmi mana ifâde etmemeleri gerekir.

Hak Teâlâ'nın: اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ *"Kâfirleri inzâr etsen de etmesen de eşittir. Çünkü onlar iman etmeyecekler"* (Bakara, 6) âyeti de bu görüşü te'kid eder. Allah, kâfir olan herkesin iman etmeyeceğine hükmetmiştir. Sonra biz, onlardan iman etmiş bir topluluğun olduğunu görürüz. Buna göre, şu iki şeyden birinin mutlaka söz konusu olduğunu anlamış oluruz: Ya bu sigalar umûmu ifâde etmek için konulmamıştır, veyahut da bu kalıplar umûm ifâde etmek için konulmuşlarsa bile, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında, onların kendisi sebebiyle Allah'ın o umûmi lâfızdan muradının bu husûsi mana olduğunu anladıkları bir karine vardı. O karinenin aynısının burada da söz konusu olması niçin câiz olmasın? Biz her ne kadar bunu bir tahsis edicinin beyan etmesi gerektiğini kabul etsek bile, af âyetleri bu karineyi tahsis eder. Bu durumda da tercih bizden yanadır. Çünkü vaîd âyetlerine nispetle af ifâde eden âyetler,

umûmi olan ifâdelere nispetle daha husûsidirler. Husûsî ifâdeler ise, umûmî ifadelere takdim edilir. (Daha önce nazar-ı itibara alınır.)

Biz umûmu tahsis eden bir muhassisin bulunmadığını kabul etsek bile, vaîde dâir umûmi ifadeler, vaade dâir olan umûmi ifâdelerle tezat teşkil eder. Bu durumda mutlaka bir tercihte bulunmak gerekir. Tercih, birkaç bakımdan bizden yanadır:

Birincisi: Vaadi tutmak, vaîdi yerine getirmekten daha ikramlı bir davranıştır.

İkincisi: Hadislerde, Allah'ın rahmetinin gazabını geçip gâlip geldiği hususu çokça yer almıştır. Bu sebeple vaade dâir umûmi hükümleri tercih etmek daha uygundur.

Üçüncüsü: Vaîd Allah'ın hakkıdır. Vaad ise kulun hakkıdır. Kulun hakkını gerçekleştirmek, Allah'ın hakkını gerçekleştirmekten evlâdır. Biz, vaîd ifâde eden umûmların, vaadin umûmları ile tezât teşkil etmediğini kubul etsek bile, bu umûmi hükümler kâfirler hakkında nâzil olmuştur. Bu sebeple onlar, umûmu ifâde etmede katiyyet ifâde etmezler.

İmdi eğer "Sebebin husûsi oluşuna değil, lâfzın umûmi manasına bakılır" denilir ise, biz deriz ki: Farzet ki bu böyledir. Ancak biz, birçok umûm lâfzın, hususi sebeplerden dolayı vârid olduğunu, bu sebeplerden de maksadın sadece husûsilik olduğunu görünce, bu umûmi lâfızların, umûmi manayı ifâde etmelerinin kuvvetli olmadığını anlamış olduk. Allah en iyisini bilir.

Kebire İşleyenlere Allah Azap Etmez İddiasında Olanlar

Büyük günah işleyen kimselere Allah'ın azap etmeyeceğini kesin olarak söyleyenlere gelince, onlar bu görüşlerine birçok bakımdan deliller getirmişler:

a) "Cenab-ı Allah, *"Bugün rezillik ve azap kâfirlerin üstünedir"* (Nahl, 27) ve: *"Hiç şüphesiz bize, azabın, yalanlayan ve yüz çeviren kimseler üzerine olduğu vahyedilmiştir"* (Tâhâ, 49) buyurmuştur. Bu âyetler, rüsvaylık ve azabın kâfirlere has olduğunu gösterir. Bu sebeple bu şeylerden herhangi birinin, kâfirlerin dışında herhangi bir kimse için söz konusu olmaması gerekir.

b) Cenab-ı Hak: *"De ki: Ey nefislerine haksızlık eden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz. Çünkü Allah bütün günahları bağışlar"* (Zümer, 53) buyurmuştur. O, tevbe ve benzeri şeyler nazar-ı itibara

almaksızın bütün günahları affedeceğini bildirmiştir ki bu, O'nun bütün günahları bağışlayacağını kesin olarak ifâde eder.

c) Allahu Teâlâ: *"Hiç şüphesiz senin Rabbin, insanlara karşı, onların zulümlerine rağmen mağfiretlidir"* (Ra'd, 6) buyurmuştur. Âyette geçen "عَلَى" lâfzı durumu ifâde eder. Tıpkı senin "رَأَيْتُ الْمَلِكَ عَلَى اَكْلِهِ" sözün gibi, bu, "O yemekle meşgul iken, ben padişahı gördüm" manasındadır. İşte bu âyete göre de Allah'ın onları, onlar zulüm ile meşgul oldukları halde affetmesi gerekir. İnsanların zulümle meşgul oldukları sırada, tevbe etmeleri imkânsızdır. Bu sebeple tevbesiz de bağışlamanın olabileceğini anlıyoruz. Bu âyet kâfirlerin de bağışlanmasını gerektirir. Çünkü Hak Teâlâ: *"Hiç şüphesiz şirk büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) buyurmuştur. Fakat bu hususta bu âyetle amel etmek bırakılmış, başka hususlarda bu âyetle amel edilmiştir. Aradaki fark ise, küfrün durumunun günahtan daha büyük olmasıdır.

d) Allahu Teâlâ: *"İşte ben sizi alevlendikçe alevlenen bir ateşle korkutuyorum. O ateşe, hakkı yalanlamış ve (imandan) yüz çevirmiş en bedbaht kimselerden başkası girmez"* (Leyl, 14-16) buyurmuştur. Şüphesiz her ateş alevlendikçe alevlenir. Buna göre Allahu Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Ateşe ancak yalanlayan ve imandan yüz çeviren şâkiler girer."

e) Allahu Teâlâ: *"O cehenneme ne zaman bir grub insan atılsa, cehennem bekçileri onlara: 'Size bir uyarıcı (peygamber) gelmedi mi?' diye sorarlar. Onlar, 'Evet, bize bir uyarıcı (peygamber) geldi. Ama biz (onları) yalanladık' ve, 'Allah hiçbir şey inzal etmedi. Siz çok büyük bir sapıklık içindesiniz dedik' dediler."* (Mülk, 8-9) buyurmuştur. Bu âyet, bütün cehennem ehlinin yalancı olduğunu gösterir. Âyetin kâfirlere has olduğu söylenmesin. Allahu Teâlâ'nın bu âyetten önce: *"Rablerini inkâr edenlere cehennem azabı vardır. O ne kötü bir varış yeridir. Onlar oraya atıldıkları zaman, onun kaynadığı haldeki bed sesini işitirler. O nerede ise, öfkesinden çatlayacak gibi olur"* (Mülk, 6-8) buyurduğunu görmüyor musun? Bu, o âyetin *"Evet, bize bir uyarıcı (peygamber) geldi. Ama biz (onları) yalanladık" ve, "Allah hiçbir şey inzal etmedi..."* diyen bazı kâfirlere has olduğunu gösterir. Bu söz bütün kafirlerin söylediği bir söz değildir. Çünkü biz, bu âyetten önceki kısmın kâfirlerle ilgili olmasının, daha sonra gelen âyetin umûmi olmasına mani olamayacağını söylüyoruz.

Ama hasmımızın "Bu bütün kâfirlerin söylediği bir söz değildir" iddiasına gelince, biz deriz ki: Biz bunu kabul etmiyoruz. Çünkü Yahûdi ve

Hıristiyanlar da Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e hiçbir şey indirmediğini söylüyorlardı. Durum böyle olunca Yahûdi ve Hristiyanların da, Allah'ın hiçbir şey indirmediğini söyleyen kimselerden olması doğru olur.

f) Allahu Teâlâ وَهَلْ نُجَازِى اِلَّا الْكَفُورَ *"Biz kâfirlerden başkasını cezalandırmayız"* (Sebe, 17) buyurmuştur. Âyetteki "كَفُورَ" kelimesi, mübalağa ifâde eden bir kalıptır. Bu sebeple tam kâfire has olması gerekir.

g) Cenab-ı Allah, insanların, yüzleri beyaz ve siyah olan iki sınıf olacaklarını haber verdikten sonra: فَاَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ *"Yüzleri siyah olanlara gelince, (onlara şöyle denir:) İmân ettikten sonra demek inkâr ettiniz haa! Öyle ise tadınız azabı.."* (Âl-i İmran, 106) buyurmuş ve böyle olanların kâfirler olduğunu ifâde etmiştir.

h) Allahu Teâlâ insanları, السَّابِقُونَ "yarışı önde bitirenler"; اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ "amel defteri sağından verilenler" ve اَصْحَابُ الْمَشْئَمَةِ "uğursuzluk ehli" olarak üç kısma ayırıp, "yarışı önde bitirenler" ve "amel defteri sağından verilenler"in cennette; "uğursuzluk ashabı"nın cehennemde olduğunu beyan etmiş; sonra da, bu "uğursuzluk ashabı"nın kâfirler olduğunu: وَكَانُوا يَقُولُونَ اَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَ *"Onlar şöyle diyorlardı: "Biz ölüp, toprak ve çürümüş kemikler haline geldiğimizde, (evet), hakikaten biz diriltilecek miyiz"* (Vakıa, 47) âyetiyle açıklanmıştır.

i) Büyük günah sahibi rüsvay olmaz; halbuki cehenneme giren herkes, hakîrliğe duçar olur. Buna göre büyük günah sahibi cehenneme girmez. Biz, büyük günah sahibinin rezil ve rüsvay olmayacağını söyledik, çünkü büyük günah sahibi mü'mindir; mü'min ise rezil ve rüsvay edilmez. Biz büyük günah sahibinin, Allah'ın: "اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ" (Bakara,3) âyetinin tefsirinde mü'min olduğunu açıkladığımız için, onun mü'min olduğunu söyledik. Biz, mü'minin rezil ve rüsvay edilmeyeceğini, birkaç yönden söylemekteyiz:

1) Allahu Teâlâ'nın: يَوْمَ لَا يُخْزِى اللهُ النَّبِىَّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ *"Allah, Peygamberi ve onun yanındaki iman etmiş olan kimseleri, o gün rüsvay etmez"* (Tahrim, 8) âyetidir.

2) Yine Allah'ın: اِنَّ الْخِزْىَ الْيَوْمَ وَالسُّوءَ عَلَى الْكَافِرِينَ *"Muhakkak ki, o gün rüsvaylık ve kötülük, kâfirleredir"* (Nahl, 27) âyetidir.

3) اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ * رَبَّنَا اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهُ وَمَا لِلظّٰلِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ * رَبَّنَا اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِى لِلْاِيمَانِ اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا

ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّاٰتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِ * رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ *"Ki onlar ayakta, otururak ve yanları üzere Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışını düşünerek, 'Rabbimiz, sen bunları boşa yaratmadın, seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz. Rabbimiz bizi ateşin azabından koru.. Rabbimiz, sen kimi cehenneme sokarsan, muhakkak ki onu rezil ve rüsvay etmişsindir. Zâlimler için hiçbir yardımcı yoktur. Ey Rabbimiz, biz, Rabbinize iman edin diye çağıran bir davetçi duyduk da, hemen iman ettik! Rabbimiz, bizim günahlarımızı bağışla, kötülüklerimizi ört ve bizi, iyi kullarınla beraber öldür! Rabbimiz bize, peygamberlerine vaad etmiş olduğun şeyi ver, kıyamet gününde bizi rezil ve rüsvay etme' derler."* (Âl-i İmran, 191-194) âyetleridir. Daha sonra Cenab-ı Hak: فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ *"Bunun üzerine Rableri onlara icabet etti"* (Âl-i İmran, 195) buyurmuştur. Allah'ı ayakta, otururak ve yan üzere yatarak zikredenlerle, Allah'ın gökleri ve yeri yaratmasını düşünenlerin içerisine, isyankârlar, zina edenler ve içki içenler de dahildir. Allahu Teâlâ, onların, *"Bizi, kıyamet gününde rezil ve rüsvay etme"* dediklerini nakledip, sonra da kendisinin, onlara bu hususta icâbet ettiğini açıklayınca, Allahu Teâlâ'nın onları rezil ve rüsvay etmeyeceği sabit olmuş olur. İşte böylece de, bizim anlattıklarımızla, Allahu Teâlâ'nın, ehl-i kıbleden olan günahkârları rezil ve rüsvay etmeyeceği ortaya çıkmış olur. Biz cehenneme giren herkesin rezil ve rüsvay olacağını söyledik, çünkü Cenab-ı Hak: *"Rabbimiz, sen kimi ateşe sokarsan, muhakkak ki onu rüsvay etmişsindir"* buyurmuştur. Böylece, bu iki mukaddimenin her ikisiyle de, büyük günah sahibinin cehenneme girmeyeceği kesinleşmiş olur.

j) Vaad hakkında gelmiş ve hayli fazla olan umumî ifadelerdir. Meselâ, Allahu Teâlâ:وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ اُولٰئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ *"Ve onlar, sana indirilenle, senden önce indirilenlere iman ederler. Ahirete de kesin olarak inanırlar. İşte bunlar, Rablerinden olan bir hidâyet üzeredirler. Ve onlar, kurtuluşa ermiş olanların ta kendileridir"* (Bakara, 4-5) buyurmuş ve iman eden herkesin kurtulacağına hükmetmiştir.

Ve yine Cenab-ı Hak: اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارٰى وَالصَّابِئِينَ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"İman edenlerden, Yahûdilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiîlerden kim Allah'a ve ahîret gününe iman eder ve salih amel işler ise, işte böyle olanların, Rableri yanında mükâfaatları vardır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olacak*

değiller" (Bakara, 62) buyurmuştur. Buna göre Allah'ın: وَعَمِلَ صَالِحًا ve *salih amel işlerler"* ifadesindeki "صَالِحًا" lafzı müspet ve nekire bir kelimedir. Dolayısı ile tek bir salih amel yeterlidir.

Ve yine Hak Teâlâ: وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ *"Kadınlardan ve erkeklerden kim mü'min olarak salih amel işler ise, işte böyle olan kimseler cennete girerler"* (Nisa, 124) buyurmuştur.

Bu gibi âyetler gerçekten çoktur ve bizim bu hususta müstakil bir kitapçığımız vardır. Bu âyetleri görmek isteyen, o kitapçığımızı gözden geçirsin. Bütün bu hususlara, "Bu izahlar vaîd ile ilgili umûmî mana ifâde eden âyetlerle tezat teşkil eder" diye cevap veririz. Bu âyetlerin her birinin tefsiri inşaallah yeri gelince görülecektir.

Bazılarının Affedileceğini Söyleyip Bazıları Hakkında Tevakkuf Edenlerin Delilleri

Bazı kimselerin affedileceğini kesin olarak söyleyen ve bazı kimselerin affedilip edilmemesi konusunda tevakkuf eden (susan) âlimlerimize gelince, onlar Kur'an'dan birçok âyeti delil getirmişlerdir:

Birinci Delilleri: Birinci delilleri, Allahu Teâlâ'nın çok affedici ve bağışlayıcı olduğunu gösteren âyetlerdir.

Meselâ:

وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ *"O (Allah), kullarının tevbesini kabul eden, kötülükleri affeden ve sizin ne yaptığınızı bilendir"* (Şûra, 25);

وَمَا اَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ *"Size isabet eden bir musibet, ellerinizin kazandığı şey yüzündendir. Allah birçoğunu da bağışlıyor"* (Şûra, 30) ve:

وَمِنْ اٰيَاتِهِ الْجَوَارِ فِى الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ * اِنْ يَشَاْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِهِ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ * اَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَثِيرٍ *"Denizde dağlar gibi akıp giden gemiler de O'nun âyetlerindendir. Eğer O, dilerse rüzgârı durdurur (o zaman yelkenli gemiler) denizin yüzünde kalıverirler. Şüphesiz ki bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için kat'î âyetler vardır. Yahut (Allah o gemileri), (insanların) kazandığı (günahlar) yüzünden helak eder. Bir çoğunu da bağışlar"* (Şûrâ, 32-34) âyetleri gibi.

Keza ümmet-i Muhammed, Allah'ın, kullarını affedeceğine ve O'nun isimleri arasında "el-Afüvv" (affedici) isminin de olduğuna ittifak etmişlerdir.

Buna göre biz deriz ki **"afv"**, ya ikâb edilmesi güzel olan veya ikâb edilmesi yerinde olmayan kimseden azabı düşürmekten ibâret olur. Bu ikinci şekil bâtıldır. Çünkü ikâb edilmesi yerinde olmayan kimseyi cezalandırmak kabih (çirkin)dir. Böyle bir işi yapmayan kimse için, "O, onu affetti" denilemez. Baksana, insan birisine zulmetmediği zaman, "O, onu affetti" denilemez. Ancak azap etme hakkı olan bir kimseye azap etmeyi (cezalandırmayı) bırakır ise, o zaman "O, onu affetti" denilir. İşte bu sebepten ötürü Cenab-ı Hak:

وَاَنْ تَعْفُوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى *"Affetmeniz takvaya daha uygundur"* (Bakara, 237) buyurmuştur ve yine Allah: "وَهُوَ الَّذِى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ" (Şûra, 25) buyurmuştur. Eğer af, tevbe edenin cezasını düşürmekten ibaret olsa idi, bu faydasız bir tekrar olurdu. Böylece biz, affın ikâb edilmesi (cezalandırılması) yerinde olan bir kimsenin cezasını kaldırmaktan ibaret olduğunu anladık. İşte bu bizim görüşümüzdür.

İkinci Delil: İkinci delilleri, Allah'ın gâfir, gafûr ve gaffâr olduğunu gösteren âyetlerdir. Nitekim Allah:

غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ *"(O), günahı bağışlar, tevbeyi kabul eder."* (Mü'min, 3);

وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ *"Senin Rabbin gafûr ve rahmet sahibidir"* (Kehf, 58);

وَاِنِّى لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ *"Şüphesiz ben (Allah), tevbe edene mağfiret ederim"* (Tâhâ, 82) ve غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ *"Ey Rabbimiz, bizi bağışla, varış ancak sanadır"* (Bakara, 285) buyurmuştur. Mağfiret, cezalandırılması yerinde olmayan kimseden azabı düşürmekten ibâret değildir. Bu sebeple onun cezalandırılması yerinde olan kimsenin cezasını düşürmekten ibaret olması gerekir. Biz, buradaki ilk şeklin bâtıl olduğunu söyledik, çünkü Cenab-ı Allah mağfiret sıfatını, kullarına lütfu sadedinde zikretmiştir. Eğer biz mağfireti birinci manaya hamledersek, geriye lütuf manası kalmaz. Çünkü çirkin olan bir işi yapmamak, kula bir lütuf olmaz. Belki bu bir bakıma kendi nefsine iyilik olmuş olur. Çünkü eğer Allah böyle yapmış olsaydı, zemme ve kınamaya müstehak olmuş olur, ulûhiyet çizgisinden çıkmış olur, çirkin şeyleri bırakması sebebiyle de kulları tarafından övülmeye müstehak olmazdı. Bunun böyle olması bâtıl olunca, mağfireti ikinci şekilde manalandırmak ortaya çıkar. Ki bu varmak istediğimiz neticedir.

İmdi denilirse ki: Niçin af ve mağfireti, dünyada gereken cezayı ahirete tehir etmek manasına hamletmek câiz olmasın? Nitekim affın dünyadaki azabı tehir etme anlamında kullanıldığına, Allahu Teâlâ'nın Yahûdilerin

kıssasındaki: ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ *"Sonra, bunun peşi sıra sizi affettik"* (Bakara, 52) âyeti de delâlet etmektedir. Bu âyetten maksat, ikâbı düşürmek değil, onu ahirete bırakmaktır. Allah'ın: *"Size isabet eden bir musibet ellerinizin kazandığı şey yüzündendir. Allah birçoğunu da bağışlıyor"* (Şurâ, 30) âyeti de böyledir. Yani Hak Teâlâ, ya bir imtihan olarak veya acele bir ceza olarak, sizin günahlarınız sebebi ile cezasının musibetlerini vermede acele etmez; birçok günaha karşılık mihnet ve cezayı da acele vermez. Yine Allah'ın: *"Denizde dağlar gibi akıp giden gemiler de O'nun âyetlerindendir. Eğer O, dilerse rüzgârı durdurur da (o zaman yelkenli gemiler denizin yüzünde kalıverirler). Şüphesiz ki bunda çok sabreden, çok şükreden herkes için kat'i âyetler vardır. Yahut (Allah o gemileri), (insanların) kazandığı (günahlar) yüzünden helâk eder. Bir çok (günahı da) bağışlar"* (Şûrâ, 32-34). Yani eğer Allah onları helâk etmeyi isteseydi onları helâk ederdi. Halbuki birçok günahlarına rağmen helâk etmemiştir.

Evet böyle denilirse cevabımız şöyle olur:

"Afv" kelimesinin asıl mânası "giderdi" manasına olan, "عَفَا اَثَرَهُ" (Onun izini giderdi) ifâdesindendir. Durum böyle olunca "af" denen şeyin "izâle" (gidermek) manasına olması gerekir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ: فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ *"Fakat kimin (hangi kâtilin) lehinde maktûlün kardeşi (velisi) tarafından cüz'î bir şey affolunursa..."* (Bakara, 178) buyurmuştur. Halbuki bu aftan maksat cezayı tehir etmek değil, aksine izale etmek, kaldırmaktır. Allah'ın: *"Affetmeniz takvaya daha uygundur"* (Bakara, 237) âyeti de böyledir. Buradaki aftan maksat, onu belirli bir zamana ertelemek değildir, aksine onu tamamen kaldırmaktır. Yine affın tehir manasına gelmediğine şu da delâlet eder: Alacaklı kimse, alacağını istemeyi tehir ettiğinde, "O, onu affetti" denilmez. Eğer, o alacağından tamamen vazgeçerse, o zaman "O, onu affetti" denilir. Böylece affın tehir manası ile tefsir edilmesinin mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır.

Üçüncü Delil: Üçüncü delil, Allah'ın rahman ve rahim olduğunu gösteren âyetlerdir. Bu nevi âyetlerle şu şekilde istidlâl edilir: Allah'ın rahmeti ya sevaba hak kazanmış mûti kimseler için, veyahut da cezaya müstehak olmuş âsî kimseler için olur. Birincisi bâtıldır. Çünkü onlar hakkında Allah'ın rahmeti, Allah onlara hak ettikleri sevabı vermiş olduğu için meydana gelir veya hak ettiklerinden fazlasını onlara vermesi sûreti ile lütfetmiş olur. Birincisi bâtıldır, çünkü vacibi (görevi) yerine getirmek, rahmet

diye adlandırılamaz. Baksana, birisinden yüz dinar alacağı olan kimse, onu zorla ve mecbur tutarak aldığında, bu parayı veren kimse için, "O, bu miktar parayı alan kimseye rahmet olsun diye verdi" denilmez. İkincisi de yanlıştır; çünkü mükellef hakkı olan mükafaâtı almış olması sebebiyle, bu fazlalıktan adeta müstağni gibidir; bu sebeple, bu fazlalık nimet vermede ziyâdelik diye adlandırılıp, kesinlikle rahmet diye adlandırılmaz. Görmüyor musun, en büyük hükümdarın hizmetinde büyük servet ve mükemmel bir mülk sahibi olan emir ve yöneticiler bulunsun; sonra bu hükümdar onun malına kendi mülkünden başka mülkler kattığında bu durumda hükümdar "ona merhamet etti" denilmez, tam aksine, o ona nimetler vermede çok cömert davrandı denilir. Burada da böyledir.

İkinci kısma gelince ki bu, Allah'ın rahmetinin ikâbı (cezalandırmayı) hak etmiş olan kimşe için olmasıdır, bu tür rahmet ya Allah'ın hak edilen azaba daha fazla azap katmaması şeklinde olur. Bu batıldır. Çünkü zaten bu fazla azabı vermemek vâciptir. Vâcip olan ise rahmet diye adlandırılmaz. Bir de her kâfirin ve zâlimin, bize zulmetmedikleri için, bize karşı "rahîm" (merhametli) sayılması gerekir. Buna göre, geriye sadece, Allah'ın müstehak olunan azabı bıraktığı için "rahim" olması gerekir. Bu da, tevbe etmelerinden sonra, ne küçük günah ne de büyük günah sahipleri hakkında söz konusu olur. Çünkü zaten onlara azap etmemek vâciptir. Bu sebeple, bu, Allah'ın rahmetinin ancak büyük günah sahibine, tevbe etmediği halde azap etmeyi terk ettiği için meydana geldiğini gösterir.

Şâyet, "her biri lütuf olan Allah'ın yaratması, mükellef tutmuş olması ve rızık vermiş olmasından dolayı, bir de büyük günah sahibinin azabını hafifletmiş olmasından dolayı O'nun rahmetinin olması niçin câiz olmasın?" denilirse biz deriz ki: Birincisine gelince bu, Allah'ın dünyada rahim olduğunu ifade eder. Ümmet Allah'ın ahiretteki rahmetinin, dünyadaki rahmetinden daha büyük olduğunda ittifâk ettiğine göre bu durumda Allah'ın âhiretteki rahmeti nerede kalacak? İkincisine gelince, bu hususta size göre Allah'ın azabını hafifletmesi câiz değildir. **Vaîdiyye** olan **Mu'tezile**'nin görüşü de böyledir. Âyetin muktezasına göre hafifletme meydana geleceği için, affetmesinin câiz olduğu da sabit olmuş olur. Çünkü bu ikisinden birisini kabul eden, diğerini de kabul etmektedir.

Dördüncü Delil: Allah'ın: إِنَّ اللهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ *"Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, bunun dışındaki şeyleri dilediği kimseler için affeder"* (Nisa, 48) âyetidir. Buna göre biz deriz ki, Allah'ın,

"dilediği kimseler için.." ifadesinin, tevbe eden büyük günah ve küçük günah sahiplerini içine alması câiz olmaz. Bu sebeple, bu ifâdeden kastedilenin tevbe etmemiş olan büyük günah sahipleri olması gerekir. Biz, "Bunun tevbe etmiş büyük günah ve küçük günah sahiplerini içine alması câiz değildir" dedik, bunun birçok sebebi vardır:

a) *"Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, bunun dışındaki şeyleri affeder..."* âyetinin manası, "Bunu bir lütuf olarak bağışlamaz, hak edilmiş bir bağışlama olarak da bağışlamaz" demektir. Akıl ve nakil bunun böyle olduğunu gösterir. Bu böyle olunca, Allah'ın: *"Bunun dışındaki şeyleri dilediği kimseler için affeder"* sözünün manası, şirkin dışındaki günahları bağışlamakla "lütufta bulunmuş" demektir. Böylece nefy ve ispât aynı şeye âit olmuş olur. Görmez misin falanca şâyet, "O, yüz dinâr lütfetmez. Hak eden kimseye bundan daha aşağısını verir" dediği zaman, bu derli toplu bir söz olmaz. Tevbe etmiş olan büyük ve küçük günah sahibini bağışlamak, hak edilmiş bir bağışlama olunca, âyetten onların kastedilmiş olması imkânsız olur.

b) Şâyet, *"Allah (şirk) dışındaki şeyleri dilediği kimseler için affeder"* âyeti, "Tevbe edenler ve küçük günah sahipleri gibi affedilmeye hak kazanmış kimseleri bağışlar" manasında olsaydı, geriye şirki, şirk olmayan günahlardan ayırmanın bir manası kalmazdı. Çünkü Cenab-ı Hak, hak edildiği zaman şirkin dışındaki günahları bağışladığı gibi, hak edilmediği zaman onları bağışlamaz. Aynen bunun gibi bağışlanma hak edildiğinde şirki de bağışlar, hak edilmediği zaman bağışlamaz. Böylece de geriye şirk ile diğerlerini ayrı mütalâa etmenin bir manası olmaz.

c) Tevbe edenlerle küçük günah sahiplerini bağışlamak vâciptir. Vâcip olan bir şey ise, Allah'ın meşietine (dilemesine) bağlanamaz. Çünkü meşiete bağlanan şeyi, "fâili isterse yapar, isterse yapmaz" demektir. Buna göre vâcip olan, istensin istenmesin mutlaka yapılması gereken şey demektir. Âyette geçen bağışlama, meşiete bağlanmış olan mağfirettir. Bu sebeple, onun tevbe edenler ile küçük günah sahiplerinin bağışlanması olması câiz değildir.

Bil ki bütün bu izahların tamamı, "Tevbe etmiş olan büyük ve küçük günah sahihlerinin bağışlanması vâciptir" diyen Mu'tezile'nin görüşüne dayanır. Bize gelince, biz bu görüşte değiliz.

d) Hak Teâlâ'nın: *"Bunun (şirkin) dışındaki şeyleri dilediği kimseler için affeder"* ifâdesi, şirkin dışında kalan her günahı affedeceğini kat'î olarak gösterir. Bu ifâdenin içine, tevbe eden ve etmeyen büyük ve küçük günah sahipleri de girer. Ancak bu üç kısmın bağışlanmasının iki ana kısma ayrılması muhtemeldir. Çünkü bütün günahların herkes için veya bazı kimseler için affedilmesi muhtemeldir. Buna göre Allah'ın: *"Bunun dışındakileri affeder"* sözü, bu üç kısmın hepsini affedebileceğini gösterir. Sonra O'nun, *"dilediği kimseler için"* ifâdesi de bütün günahları herkesten değil de, bazı kimselerden affedeceğine delâlet eder. İşte bu, Ehl-i Sünnetin prensiplerine uygun olan izah tarzıdır. Bu sebeple şâyet, "Biz, mağfiretin, Allah'ın ahirette günahkârlara azap etmeyeceğini gösterdiğini kabul etmiyoruz." derseniz, bunu şöyle izah edebiliriz: Mağfiret, ikâbı kaldırmaktır. İkâbı (cezayı) kaldırmak ise, devamlı olarak veya geçici olarak kaldırmayı içine alır. İki şey arasındaki müşterek bir miktarı belirtmek üzere konulan bir lafız, bu iki şeyden ikisini de işâr etmez. Buna göre "mağfiret" kelimesinde, azabı devamlı olarak (ebedi olarak) kaldırmaya delâlet eden herhangi birşey yoktur. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, "Niçin bu âyetten maksadın, 'Allah şirkin cezasını dünyadan ahirete bırakmaz, ama şirkin dışındaki günahların cezasını ise, dilediği kimseler için ahirete tehir eder' şeklinde olması câiz olmasın?" Şöyle denilmesin: "Bu nasıl doğru olur. Halbuki biz dünyevî bakımından, mü'minlerden daha çok, kâfirlere cezâ verileceğini kabul etmiyoruz. Çünkü âyetin takdirinin, 'Allah dilediği kimseler için dünyada şirkin cezasını tehir etmez, yine dilediği kimseler için şirkin dışındaki günahların cezasını tehir eder' şeklinde olduğunu söylüyoruz." Böylece, bununla, her ne kadar bu onlardan çoğuna yapılmasa bile, her birinin cezasını peşin vermek mümkün olduğu için, kâfir ve fâsıkların cezasının peşin verilebileceği sebebi ile her iki grup insanın da korkutulması meydana gelir. Biz bağışlamanın (mağfiretin), devamlı olarak cezayı kaldırmak manasından ibaret olduğunu kabul ediyoruz. Buna göre niçin, "Bu kelimeyi, tevbe edenler ile küçük günah sahibinin bağışlanmasına hamletmek mümkün değildir" dediniz?

İlk üç izah tarzı, onların söylemediği prensipler üzerine bina edilmiştir. Bunlar, büyük ve küçük günah sahiplerinin tövbelerinden sonra bağışlanmalarının vâcip olmasıdır.

Dördüncü bir izah tarzına gelince, biz, Allah'ın, *"Bunun (şirkin) dışındaki şeyleri.."* ifâdesinin umûm ifâde ettiğini kabul etmiyoruz. Bunun

delili, bedel olmak üzere, kendisine "كُلٌّ" ve "بَعْضٌ" lafızlarının getirilmesi ve meselâ: وَيَغْفِرُ كُلَّ مَا دُونَ ذٰلِكَ "Bunun dışındaki herşeyi bağışlar"; وَيَغْفِرُ بَعْضَ مَا دُونَ ذٰلِكَ "Bunun dışındaki bazı şeyleri affeder" denilmesinin doğru oluşudur. Şâyet Allah'ın "Bunun dışında.." sözü umûm ifâde etseydi, işte bu doğru olmazdı. Biz bu sözün umûm ifâde ettiğini kabul etsek bile, tevbe eden büyük ve küçük günah sahipleri ile tahsis etmiş oluruz. Bu böyledir, çünkü vaîd hakkında gelen âyetlerden her biri, meselâ adam öldürme ve zinâ etme gibi bir büyük günah çeşidi ile tahsis edilmiştir. Bu âyet ise, bütün günahları içine almaktadır. Halbuki hass lâfız, âmm olan lâfza takdim edilir. Bu sebeple vaîd âyetlerinin, bu âyetten önce nazar-ı itibara alınması gerekir.

Birinciye şöyle cevap verilir: Biz mağfireti, azabı tehir etme manasına aldığımızda, âyetin hükmüne göre, dünyada müşriklerin cezasının mü'minlerin cezasından daha çok olması gerekir. Aksi halde böyle bir ayırımda herhangi bir fayda olmazdı. Halbuki böyle olmadığı, وَلَوْلَا اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ *"Eğer insanlar (kâfirlerin) rızıklarının bol verildiği fikrine kapılarak tek bir ümmet haline gelmeyecek olsaydı. Rahman (Allah'ı) inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdiveni gümüşten yapardık"* (Zuhruf, 33) âyetinin delâletiyle malûmdur.

Onun, "Niçin Allah'ın *"Bunun dışındakiler..."* sözü umûm ifâde eder dediniz?" sözüne gelince biz deriz ki, Allah'ın "مَا" lafzı, şirkin dışında kalmakla nitelenen şeylere işaret eder. Bu şeylerin mahiyeti birdir. Böylece Allah kesin olarak onları bağışlayacağına hükmetmiştir. Buna göre bu mahiyet kendisinde bulunan her şey için, bağışlamanın söz konusu olması gerekir. Böylece bu sözün umûm ifâde ettiği ortaya çıkmış olur. Bir de hangi günah olursa olsun bundan istisna edilebilir. **Vaîdiyye (Mu'tezile**'nin bir kısmı)'ye göre, bir şeyden istisnânın yapılabilmesi onun umûm ifâde ettiğini gösterir. Onun, "Vaîd âyetleri bu âyetten daha hususîdir" sözüne gelince, biz deriz ki: Bu âyet vaîd âyetlerinden daha husûsîdir. Çünkü bu âyet bazı günahların affedileceğini ifâde eder. Halbuki sizin söylediğiniz vaîd âyetleri, her günah için vaîdi ifâde eder. Bir de Kur'an ve hadislerde affa teşvik babında gelen şeylerin çok olmasından dolayı, af âyetlerini tercih etmek daha evlâdır.

Beşinci Delil: Beşinci delil, bizim vaad âyetlerinin umûmî oluşuna sarılmamızdır. Bunlar Kur'an'da pek çokturlar. Sonra biz deriz ki: Bir tearuz/karşıtlık var gibi göründüğünde bir tercih yapmamız veya o iki şeyin arasını bulmamız gerekir. Tercihin yapılmasının sebepleri pek çoktur:

a) Vaad âyetlerinin umûmî oluşları daha çoktur. Delillerin çok oluşu sebebi ile tercihte bulunmak dinimizde muteber bir iştir. Biz usul-ü fıkıh kitabımızda bunun doğruluğuna deliller getirmiştir.

b) Allahu Teâlâ'nın: اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ *"Hiç şüphesiz iyilikler, kötülükleri giderir"* (Hud, 114) âyeti, usul-ü fıkıhta da sabit olduğu gibi, hasene (iyilik) olduğu için hasenâtın kötülükleri giderdiğini gösterir. Bu sebeple, işte bu işâretin hükmüne göre, her hasenenin (iyiliğin), kâfirden çıkan iyiliklere nazaran yapılmamış olan her kötülüğü gidermesi gerekir. Çünkü bu iyilikler kâfirlerin kötülüklerini gidermez. Dolayısı ile geriye âyetle, kâfirlerin dışındakiler hakkında (yani mü'minler hakkında) amel edilmesi kalır.

c) Hak Teâlâ: مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰى اِلَّا مِثْلَهَا *"Kim bir iyilik yaparsa, ona o iyiliğinin on misli (sevab) vardır. Kim de bir kötülük (günah) işler ise, sadece o kötülüğü kadar cezalandırılır"* (En'am, 160) buyurmuş ve sonra bu on misli sevaba ilavede bulunarak: كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ *"Her başağında yüz danesi bulunan yedi başak bitiren bir tohum misali..."* (Bakara, 261) buyurmuştur. Daha sonra, bunda da ilâvede bulunarak وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ *"Allah dilediğine kat kat artırır"* (Bakara, 261) buyurmuştur. Günahlar hususunda ise, Allah: *"Kim de bir kötülük (günah) işler ise, sadece o kötülüğü kadar cezalandırılır"* (En'am, 160) buyurmuştur. Bu, Allah katında, iyilik tarafının kötülük tarafına ne kadar üstün tutulduğu hususunda son derece açık bir delildir.

d) Allahu Teâlâ, Nisâ Sûresi'ndeki bir vaad âyetinde şöyle buyurmuştur: وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا اَبَدًا وَعْدَ اللّٰهِ حَقًّا وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ قِيلًا *"İman edip salih ameller işleyenleri, altlarından ırmaklar akan cennetlere, ebedi kalıcılar olarak sokacağız. Allah vaadini hak olarak yaptı. Sözü Allah'tan daha doğru kim var"* (Nisa, 122). Allah, *"Allah vaadini hak olarak yaptı"* sözünü ancak te'kid için söylemiş ve hiçbir yerde, "Allah vaîdini hak olarak yaptı" şeklinde birşey söylememiştir.

Cenab-ı Allah'ın: مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَىَّ وَمَا اَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ *"Bizim katımızda söz değiştirilmez. Ben kullarıma zulümkâr değilim"* (Kâf, 29) buyruğu hem vaad, hem de vaîd hususundadır.

e) Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللّٰهَ يَجِدِ اللّٰهَ غَفُورًا رَحِيمًا * وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْمًا فَاِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلٰى نَفْسِهِ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا *"Kim bir günah işler veya kendine zulmeder de sonra Allah'tan bağışlanmayı isterse, Allah'ı gafûr ve rahîm bulur. Kim bir günah işlerse, onu kendi aleyhine yapmış olur. Allah alîm ve hakîmdir"* (Nisa, 110-111) buyurmuştur. İstiğfâr, mağfiret talep etmektir ki tevbeden farklıdır. Burada, ister tevbe etsin isterse tevbe etmesin, bir kul Allah'tan mağfiret talep ettiği zaman, Allah onu bağışlayacağını açıkça ifâde etmiş, ama "kim bir günah işlerse Allah'ı azap edici ve ceza verici olarak bulur" dememiş, aksine *"Onu kendi aleyhine yapmış olur"* buyurmuştur. Bu durum, iyilik tarafının üstünlüğünü gösterir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın: اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَا *"Eğer iyilik yaparsanız, kendiniz için iyilik yapmış olursunuz. Kötülük yaparsanız da kendi aleyhinize yapmış olursunuz"* (İsra, 7) âyetidir. Bu âyette, Cenab-ı Allah, *"Kötülük yaparsanız da kendiniz için kötülük yapmış olursunuz"* buyurmuştur. Buna göre sanki O, kulun iyiliğini iki kere tekrar etmek suretiyle ifâde etmiş, kötülüğünü ise tek bir defa zikrederek âdetâ örtmüştür. Bütün bunlar iyilik tarafının üstün olduğunu gösterir.

f) Biz, Allahu Teâlâ'nın: *"Bunun dışındaki şeyleri (günahları) dilediği kimseler için affeder."* (Nisa, 48) sözünün, ancak büyük günah sahibini affetmeyi ihtiva ettiğine delil getirmiştik. İmdi Allahu Teâlâ bu âyeti, tek sûrede iki defa getirmiştir. Tekrar ediş, ancak te'kid için olursa güzel olur. Buna karşılık, Allah vaîd âyetlerinden hiçbirini aynı lâfız ile ne tek sûrede ne de başka başka sûrelerde tekrar etmemiştir. Böylece bu da Hak Teâlâ'nın hasenât ve affa dair vaad tarafına, günahtan daha fazla önem verdiğine delâlet eder.

g) Vaad ve vaîdin umûmi ifâdeleri birbirleriyle tezat teşkil ediyor gibi görününce, bu durumda iki taraftan birine doğru te'vile gitmek gerekir. Te'vîli vaîd tarafında yapmak, vaad tarafında yapmaktan daha güzeldir. Çünkü örfte vaîdden vazgeçmek güzel, vaadi yerine getirmemek ise, çirkin sayılmıştır. Bu sebeple te'vili vaîde yöneltmek, vaade yöneltmekten daha evlâ olur.

h) Kur'an, Allahu Teâlâ'nın gâfir, gafûr, gaffâr olduğunu; gufrân ve mağfiretinin bulunduğunu; rahîm ve kerîm olduğunu; affının, ihsanının, fazlının ve lütfunun bulunduğunu gösteren âyetlerle doludur. Bu hususlara delâlet eden hadisler de tevâtür derecesine varmışlardır. Bütün bunlar

vaad tarafını takviye eden şeylerdir. Kur'an'da Allah'ın rahmet, kerem ve aftan uzak olduğunu gösteren hiçbir âyet yoktur. Dolayısıyla bütün bunlar vaad tarafının vaîd tarafına üstün olmasını gerektirir.

i) Büyük günah sahibi insan, hayırların en üstünü olan iman etmiş, kötülüklerin en büyüğü olan küfre düşmemiş, fakat kötülüklerden olup da zirvede olmayan bir şerri (günahı) işlemiştir. Kölesi bulunan bir efendi düşünün. Onun kölesi taatların en büyüğünü yaptığı halde, orta derecede bir kusur işlemiştir. Bu durumda şâyet efendi bu orta derece kusuru büyük taate tercih eder (ondan daha önemli sayarsa), kınanır ve eziyet veren birisi sayılır. Burada da böyledir. Allah'ın böyle yapması câiz olmayınca, vaad tarafının üstün olduğu ortaya çıkmış olur.

j) **Yahya b. Mu'az er-Râzî** şöyle demiştir: "Allah'ım! Bir saatlik tevhid, elli senelik küfrü yerle bir edince, elli senelik tevhid bir saatlik günahı nasıl yerle bir edemez? Allahım! Küfürle beraber hiçbir taatin faydası olmayınca, senin adâletinin gereği, imânın yanında hiçbir günahın da zarar vermemesi beklenir. Aksi halde küfür imandan daha büyük olmuş olur. Eğer böyle olursa affını ummaktan daha az başka bir şey olmaz." Bu güzel bir sözdür.

k) Biz Allah'ın: *"Bunun dışındaki şeyleri dilediği kimseler için affeder"* sözünü, tevbe etmiş küçük ve büyük günah sahibine hamletmenin mümkün olmadığını delile dayanarak izah etmiştik. Buna göre şâyet sen, bu ifâdeyi tevbe etmemiş büyük günah sahiplerine hamletmez isen, âyetin âtıl sayılması gerekir. Ama biz vaîd âyetlerinin umûmî ifâdelerini, o günahları helâl gören kimseler manasında tahsis ettiğimizde, bu sırf umûmî bir ifâdeyi tahsis olur. Tahsis etmenin ta'tîl (atıl bırakmak, onunla amel etmemek)den daha ehven olduğu herkesçe malûmdur.

Mu'tezile birçok bakımdan vaîd tarafının tercih edilmesinin daha evlâ olduğunu söylemiştir:

1) Ümmet-i Muhammed, fâsık kimsenin lanetleneceği, ibret ve azap olmak üzere cezalandırılacağı ve onun rezil ve rüsvay edileceği hususunda ittifak etmiştir. Bu, fâsıkın ilâhî cezaya müstehak olduğunu gösterir. Fâsık cezayı hak etmiş olunca, onun bu halde sevabı da hak etmesi imkânsız olur. Bunun böyle olduğu sabit olunca vaîd tarafının vaad tarafından üstün olduğu ortaya çıkmış olur. Fâsıkın lanetlenmiş olmasının izahını Kur'an ve icmâ gösterir.

Kur'an'ın bu hususdaki deliline gelince, Allah'ın mü'mini öldüren kimse hakkındaki:

وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ *"Allah ona gazap etmiş* ve *onu lanetlemiştir"* (Nisa, 93) âyeti ile: اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظّٰالِمِينَ *"Haberiniz olsun ki Allah'ın laneti zâlimleredir"* (Hûd, 18) âyetidir. Bu hususdaki icma aşikârdır.

O günahkârın ibret olarak cezalandırılmasına gelince, bu Allahu Teâlâ'nın: وَالسّٰارِقُ وَالسّٰارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللّٰهِ *"Hırsız erkek ile hırsız kadının yaptıkları günahtan dolayı, Allah'tan ibret verici bir ceza olarak ellerini kesiniz"* (Mâide, 38) âyeti ile beyan ettiğidir.

Onun azap olarak cezalandırılması, Allah'ın zinâ edenler hakkındaki: وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ *"Onların azabına (cezalandırılışlarına) mü'minlerden bir cemaat şâhit olsun (görsün)"* (Nur, 2) âyetinde beyân edildiği gibidir.

Onların rezil ve rüsvay olanlardan olmalarına gelince bu, Allahu Teâlâ'nın yol kesenler hakkındaki:

اِنَّمَا جَزٰؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُقَتَّلُوا اَوْ يُصَلَّبُوا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدِيهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِى الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"Allah'a ve Resulü'ne harp açanların, yeryüzünde (yol kesmek suretiyle) fesada koşanların cezası ancak ya öldürülmeleri, ya asılmaları, ya da (sağ) elleriyle (sol) ayaklarının çapraz olarak kesilmesi, yahut da sürgüne gönderilmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylıklarıdır. Ahirette ise onlara pek büyük bir azap vardır" (Mâide, 33) âyeti ile beyân ettiği husustur. Fâsığın (günahkâr mü'minin) bu sıfatlara sahip olduğu sabit olunca, azab-ı ilâhi'ye ve zemmedilmeye müstehak oldukları da sabit olur. Bunlara devamlı müstehak olanların bunlara müstehak oluşları devamlı olduğu zaman, sevaba müstehak olmaları imkânsız olur. Çünkü sevab ve ikâb (ceza) birbirinin zıddıdır. Bu ikisine aynı anda müstehak olmak imkânsızdır. Fâsığın sevaba müstehak olamayacağı sabit olduğuna göre, vaîd tarafının vaad tarafından daha üstün olduğu sabit olur.

2) Vaad âyetleri umûmî mana ifâde ederler, vaîd âyetleri ise, hasstırlar. Hass olan ifâdeler, âm ifâdelerden daha önce nazar-ı itibara alınır.

3) İnsanlar fesat ve zulme mütemayildirler. Bundan dolayı kötülüğe karşı zecretmeye (engel olmaya) ihtiyaç daha şiddetlidir. Binâenaleyh vaîd tarafı daha üstündür.

Mu'tezile'nin İddialarına Cevaplar

Mu'tezile'nin birinci iddiasına birkaç bakımdan cevap veririz:

a) Fâsıkların günahları sebebiyle dünyada azap ve lanet olunacaklarına delâlet eden âyetler bulunduğu gibi, imanları sebebiyle dünyada iken ikrama uğrayacaklarına ve saygı duyulacaklarına delâlet eden âyetler de bulunmaktadır. Nitekim Cenab-ı Hak: وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ *"Bizim âyetlerimize iman edenler sana geldikleri zaman (onlara şöyle) de: Selam üzerinize olsun. Rabbiniz rahmet etmeyi kendisine farz kıldı"* (En'am, 54) buyurmuştur. Bu sebeple fâsıkların dünyada azap olunduklarına ve kınandıklarına delâlet eden âyetler sebebiyle ahiret hayatıyla ilgili vaad âyetlerini, onların iman ettikleri için dünyada saygı gördüklerine delâlet eden âyetler sebebiyle, ahiret hayatıyla ilgili vaîd âyetlerine tercih etmek daha evlâ değildir.

b) Ahiretle ilgili vaad âyetleri, yine ahiretle ilgili vaîd âyetlerine muarız (tezat teşkil eder) göründüğü gibi, dünyada ibret verici cezaları ifade eden vaîd âyetleri ile de muârız (tezat teşkil eder) görünür. Bu sebeple niçin dünyevi vaîd âyetlerini, uhrevi vaîd âyetlerine tercih etmek, aksini tercih etmekten daha evlâ olsun?

c) Biz, tevbe etse bile hırsızlık yapan kimsenin elinin, -ibret verici bir ceza olarak değil de- bir imtihan olmak üzere kesileceğinde icmâ ettik. Bu sebeple Cenab-ı Hakk'ın: جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ *"Yaptıkları günahtan dolayı, Allah'tan ibret verici bir ceza olarak"* ifâdesinin, onların tevbe etmemeleri haline bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Binâenaleyh niçin onun affedilmeme şartı ile de kayıtlı olması câiz olmasın?

d) Cezâ, yeten ve kâfî olan şey demektir. Dünyadaki ceza yeterli olunca, âhirette ceza vermenin câiz olmaması gerekir. Aksi halde bu, o dünyevî cezânın kâfî ve yeterli oluşunu zedeler. Bu sebeple dünyevî cezanın uhrevî cezayı kaldırdığı sabit olmuş olur.

Mu'tezile'nin vaîd tarafını tercih etme görüşlerinin bozuk olduğu sabit olunca biz deriz ki, meselâ vaad ve vaîde delâlet eden iki âyet var. Bunları tevfik edip bağdaştırmak gerekir. Buna göre, "Kula sevab ulaşır, sonra da cezâ evine nakledilir" denilmesi ümmetin icmâı ile batıl olan bir sözdür. Veyahut da, "Kula ceza verilir, sonra da mükâfaat (sevap) yurduna nakledilir ve orada devamlı kalır" denilebilir ki, matlub da bunu ortaya koymaktır

İkinci tercihe gelince, bu görüş zayıftır. Çünkü Allah'ın, *"Bunun dışındaki şeyleri affeder"* sözü küfre şamil değildir ama, *"Kim Allah ve Resulü'ne isyan ederse..."* (Nisâ, 14) sözü hepsine şamildir. Bu sebeple bizim sözümüz daha hususîdir. Allah en iyisini bilendir.

Altıncı Delil: Biz Hz. Muhammed (s.a.s)'ın şefaatinin azabı kaldırma hususunda tesiri olduğuna delil getirmiştik. Bu, bizim bu meseledeki görüşümüze delâlet eder.

Yedinci Delil: Hak Teâlâ'nın: إِنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا *"Hiç şüphesiz Allah bütün günahları affeder"* (Zümer, 53) buyruğu bu meselede bir nastır. Buna göre, eğer, "Bu âyet ancak her günahkârın mağfiret olunacağına kat'î olarak delâlet eder, halbuki siz böyle demiyorsunuz. Öyle ise, âyetin delâlet edip de sizin söylemediğiniz, sizin söyleyip de âyetin delâlet etmediği şey nedir? Biz bunu kabul etsek bile, bu âyetten Cenab-ı Allah'ın muradı, bütün günahları tevbeden sonra bağışlamasıdır. Âyeti bu manada anlamak iki sebepten dolayı daha evladır:

a) Biz âyeti bu manada aldığımızda, tahsis etmeksizin bütün günahlara hamledebiliriz.

b) Allahu Teâlâ, bu âyetin peşi sıra: وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ وَأَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ *"Azap size gelmeden önce, Rabbinize dönün ve O'na teslim olun"* (Zümer, 54) buyurmuştur. "İnâbe (dönmek), tevbe etmek manasınadır. Bu sebeple bu âyet, günahların affedilmesi için tevbenin şart olduğunu gösterir" denilirse, şöyle cevap veririz: Allah'ın: *"Hiç şüphesiz Allah bütün günahları affeder"* (Zümer, 53) âyeti, Allah tarafından, gelecekte günahları düşüreceği (affedeceği) hususunda bir vaaddir. Biz Allah'ın gelecekte bu va'dini yerine getireceğine kesin inanıyoruz. Çünkü biz, hiç şüphesiz Allah'ın mü'minleri cehennemden çıkaracağına inanıyoruz. Bu sebeple bu âyet, Allah'ın bağışlaması hususunda da kesin bir hüküm olur. Böylece âyeti zâhirî manasında almak için, tevbe şartını getirmeye ihtiyaç olmadığı ortaya çıkar. İşte bu meseledeki sözün tamamı budur. Muvaffakıyyet Allah'tandır. Artık âyetin tefsirine dönüyor ve şöyle diyoruz:

Bu İstidraddan Sonra Âyetin Tefsirine Dönüş

Mu'tezile, günahın günahkârı kuşatmasını, onu işleyenin sevabını boşa çıkaran büyük bir günah olması şeklinde tefsir eder. Buna birkaç yönden itiraz edilir:

a) Günahın insanı kuşatmasının şartı, büyük günah olması olduğu gibi; bu kuşatmanın şartı da o günahın affedilmesidir. Çünkü affolunursa, günahın insanı kuşatması tahakkuk etmez. Bu durumda da günah, ancak affedilmediği zaman insanı kuşatır. Bu, meselenin başıdır. Bu âyetle istidlâl matlûbun sübutuna bağlıdır ki, o da batıldır.

b) Biz günahın büyük olması sebebi ile insanı kuşattığını söylemiyoruz, aksine insanın içinin ve dışının günah ile nitelendirilmiş olması ile tefsir ediyoruz. Bu da ancak kalbi, dili ve bütün azaları ile günah işlemiş olan kâfir hakkında gerçekleşmiş olur. Kalbi ve dili ile Allah'a itaat eden ve bazı azaları ile Allah'a karşı günah işleyen Müslümanın durumuna gelince, bu halde günahın kulu kuşatması keyfiyeti gerçekleşmez. Şüphesiz günahın kuşatmasını bizim söylediğimiz şekilde tefsir etmek daha evlâdır. Çünkü bir cisim bir başka cismin bir kısmına dokunduğu zaman, "O, onu kuşattı" denilmez. Böylece, günahın kulu kuşatmasının ancak kul kâfir olduğu zaman tahakkuk ettiği ortaya çıkar. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki; فَأُولٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ *"İşte böyle olanlar cehennemliktir"* âyeti, cehennemliklerin, sadece böyle olan kimseler olduğunu ifâde eder. Bu da büyük günah sahibinin cehennem yârânı olmaması gerektirir.

c) Cenab-ı Allah'ın: "İşte böyle olanlar cehennemliktir" buyruğu, onların bu anda cehennemde olmalarını gerektirir ki, bu yanlıştır. Bu sebeple bu âyeti, onlar "Cehenneme müstehak olan kimselerdir" manasında anlamak gerekir. Biz bunun böyle anlaşılması gerektiğini söylüyoruz. Ancak Allahu Teâlâ'nın bu hakkından vazgeçmesinin de muhtemel olduğunda bir münakaşa yoktur. Bu da meselenin başıdır.

Biz bu âyetle ilgili sözlerimizi fıkhî bir kâide ile sona erdirelim: Burada iki şart vardır

1) Günah işlemiş olmak,

2) O günahın kulu iyice kuşatması iki şarta bağlanmış olan ceza, o iki şarttan sadece birinin bulunmasıyla gerçekleşmez. Bu da boşanma ve köle azâd etme hususunda yeminini iki şarta bağlayan kimsenin, o iki şarttan birisinin bulunmasından dolayı yeminin bozulmayacağını gösterir. Allah en iyisini bilir.

Cennetlikler

وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ ۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٨٢﴾

"İmân edip salih ameller işleyenler (yok mu?) İşte onlar cennetliktir ve onlar orada ebedî olarak kalıcıdırlar" (Bakara, 82).

Terhîbden Sonra Tergîbin Gelmesindeki Hikmet

Bil ki Cenab-ı Allah Kur'an'da ne zaman bir vaîd âyeti zikretse, onun yanısıra mutlaka bir vaad âyetini de zikreder. Bunun birçok faydaları var:

1) Allah bununla adâletini ortaya koyar. Çünkü küfürde ısrar edenler hakkında devamlı azaba hükmedince, iman etmeye devam edenlere de, devamlı olan nimetlerle hükmetmesi gerekir.

2) Mü'minin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in:

لَوْ وُزِنَ خَوْفُ الْمُؤْمِنِ وَرَجَاؤُهُ لَاعْتَدَلَا *"Mü'minin korkusu ve ümidi tartılsa denk gelirdi."*[35] buyurduğu gibi, korku ve ümidinin terazili olması gerekir. Bu denk oluş ise ancak bu yol ile olur.

3) Allahu Teâlâ vaadi ile rahmetinin tamlığını, vaîdi ile de hikmetinin tamlığını, göstermiştir. Böylece bu, insanı irfana götürür. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Amel İmandan Ayrıdır**

Amel-i salih, imândan başka bir şeydir. Çünkü Cenab-ı Hak bu âyette, *"İmân edenler ve salih ameller işleyenler.."* buyurmuştur. Şâyet iman, amel-i saliha delalet etseydi, imandan sonra amel-i salihin zikredilmesi bir tekrar olurdu. **Kâdî,** buna şu şekilde cevap vermiştir: "İmana, her ne kadar bütün salih ameller dahil olsa bile, ancak O'nun, "اٰمَنَ" sözü, ancak onun iman fiillerinden birini yapmış olduğunu ifâde eder. Bu sebeple, O'nun, "وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ" demesi yerinde olmuş olur." Buna cevabımız şudur: Mâzî fiil, o fiilin geçmiş zamanda meydana geldiğini gösterir. "İman" bir mastardır. Buna göre şâyet bu mastar, bütün salih amellere delâlet etseydi,

35 Keşfu'l-Hatâ, 2/166 (Beyhakî'den).

kişinin "اٰمَنَ" sözü, o kimseden bütün amellerin südur ettiğine delil olurdu. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Büyük Günah İşleyen "İman ve Salih Amel" Çerçevesi Dışına Çıkmaz**

Bu âyet, büyük günah işleyenlerin cennete girebileceğini gösterir. Çünkü biz iman edip salih amel işleyen, sonra da büyük günah işleyen ve ondan dolayı tevbe etmeyen kimseden bahsediyoruz. Büyük günah işlemeden önceki durumda o şahsın iman edip salih amel işlediğini söylemek doğru olur. Kendisi hakkında böyle denilmesi doğru olan kimsenin iman edip salih amel işlediğini söylemek de doğru olur. O kimse hakkında böyle demek doğru olunca, onun, Allah'ın: "Onlar, cennet ehlidirler. Onlar orada ebedî kalıcıdırlar" âyetinin şümûlüne girmesi de vâcip olur.

Eğer: "Allah'ın '.. ve salih amel işleyenler' sözü, o kimse hakkında ancak, bütün o salih amelleri işlediği zaman doğru olur; tevbe de bu salih ameller cümlesindendir, buna göre o insan tevbe etmediği zaman salih amelleri işlemiş olmaz ve böylece de âyetin ifâde etmiş olduğu kimseler arasına girmez" denilirse, cevaben deriz ki; biz onun hakkında büyük günah işlemeden önce, "O iman etti ve salih ameller işledi" demenin bu vakitte doğru olacağını; bu onun hakkında doğru olunca da, onun, iman etmiş ve salih ameller işlemiş olmasının doğru olacağını da beyan etmiştik. Çünkü , bir cümle doğru olduğu zaman, onun cüz'ünün de doğru olması gerekir. Hatta, o şahıs bir günah işlediği zaman, onun bütün zamanlarda iman edip salih amel eşlediğini söylemek doğru olmaz. Fakat bizim, "O iman edip salih ameller işledi" sözümüz, "o, bütün zamanlarda veya bazı zamanlarda böyleydi" sözümüzden daha umumî bir ifâdedir. Âyette nazar-ı itibara alınması gereken, her iki durumda müşterek olan hususdur. Böylece, o kulun bu vaad hükmünün şümûlüne girdiği sabit olur. Bundan sonra geriye onların şu sözü kalır: "Günahkârın günahının cezası, taatinin sevabını düşürmüştür. Bundan dolayı, vaîd tarafının üstün sayılması gerekir. Bununla ilgili sözümüz, yukarda geçmişti.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cübbaî, bu âyeti, cennete giren kimsenin bir lütuf olarak cennete girmediğine delil getirir. Çünkü Cenab-ı Allah'ın: "اُولٰئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ" (İşte onlar cennetliktir) âyeti, hasr ifâde eder. Böylece bu, cennetliklerin ancak iman edip salih amel işleyenler olduğunu gösterir. Biz deriz ki: "Niçin

bundan maksat, cennete girmeyi hak etmiş olanlar olması mümkün olmasın? Böyle olunca cennetin bir lütuf olarak verilmiş olduğu kimse, bu hükmün ümulüne dahil olmaz." Allah en iyisini bilendir.

İsrailoğullarından Alınan Ahid

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِىٓ اِسْرَآءِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾

"Hani biz İsrailoğullarından, 'Allah'tan başkasına ibadet etmeyin; anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik yapın; insanlara güzel söyleyin; namazı dosdoğru kılın ve zekâtı verin' diye bir ahid almıştık. Sonra da, içinizden az bir kısmı hariç, yüz çevirdiniz ve hâlâ da yüz çevirmektesiniz" (Bakara, 83).

Bil ki bu, Allah'ın İsrailoğullarına has kılmış olduğu nimetlerin sonuncusudur. Bu böyledir, çünkü bu şeylerle mükellef tutmak, nimetlerin en büyüğü olan cennete ulaştırır. Nimete ulaştıran şey de nimettir. Bundan dolayı, hiç şüphesiz bu teklif de nimetlerdendir. Bundan sonra Cenab-ı Allah burada, onları bazı şeylerle mükellef tutmuş olduğunu beyân etmiştir. **Birinci mükellefiyet,** Allah'ın: لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ *"Ancak Allah'a ibadet edeceksiniz"* sözüdür. Bu sözle ilgili bazı meseleler vardır:

Birinci Farz: Allah'a Kulluk

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler ve Hüccetler**

İbn Kesir, Hamza ve Kisaî, kelimeyi yâ harfiyle; "يَعْبُدُونَ" şeklinde, geriye kalanlar da tâ harfiyle olmak üzere, "تَعْبُدُونَ" şeklinde okumuşlardır. Kelimenin "يَعْبُدُونَ" şeklinde okunmasının sebebi, onlar gâib olup, onlardan haber verildiği içindir. "تَعْبُدُونَ" şeklinde okunmasının sebebi, onlar muhatap oldukları içindir. Tercihe şayan olan "tâ" harfiyle okunmasıdır. **Ebû Amr** şöyle demiştir: "Görmüyor musun, Cenab-ı Allah bu sözün devamında, "ve insanlara güzel söz söyleyin" buyurmuştur. Bu da, kelimenin, onların muhatap sayılmak üzere, "tâ" harfi ile okunması gerektiğini gösterir.

***İKİNCİ MESELE:* "لَا تَعْبُدُونَ" Cümlesinin Muhtemel İ'rabları**

Nahiv âlimleri "يَعْبُدُونَ" kelimesinin i'rabdaki yeri hususunda, beş değişik görüşte olmak üzere ihtilâf etmişlerdir.

a) **Kisaî,** kelimenin, "اَنْ لَا يَعْبُدُوا" şeklinde olmak üzere merfû olduğunu söylemiştir. Buna göre sanki âyetin manası şöyledir: اَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ بِاَنْ لَا يَعْبُدُوا "Biz onlardan, Allah'tan başkasına tapmamaları hususunda bir ahid almıştık..." Ancak ne var ki, buradaki "أَنْ" düşürüldüğü için, fiil merfû olmuştur. Nitekim, **Tarafe** şöyle demiştir:

اَلَا اَيُّهَذَا اللَّائِمِى أَحْضُرُ الْوَغْىَ وَأَنْ أَشْهَدَ اللَّذَّاتِ هَلْ اَنْتَ مُخَلِّدِى

"Harplerde bulundum ve güzel şeyleri müşahede ettim diye ey beni kınayan şu kimse, sen beni ebedi kılıcı mısın?" Şâir, "اَحْضُرُ" fiili ile "اَنْ اَحْضُرَ" demeyi kastetmiş ve bundan dolayı da "اَنْ اَشْهَدَ" ifâdesi ona atfedilmiştir. Bunu **Ahfeş, Ferra, Zeccâc, Kutrub, Ali b. İsâ** ve **Ebu Müslim** câiz görmüşlerdir.

b) Âyetteki "يَعْبُدُونَ" fiilinin nahiv bakımından yeri, kasemin cevabı olarak ref'tir. Sanki şöyle denilmiştir: "Hani biz onlar hakkında, ancak Allah'a ibâdet etmeyeceklerine dair yemin almıştık." Bu şekli, **Müberred, Kisâi, Ferrâ** ve **Zeccâc** câiz görmüşlerdir. Bu aynı zamanda **Ahfeş**'in iki görüşünden biridir.

c) **Kutrub**'un görüşüdür. Buna göre "يَعْبُدُونَ" fiili hal makamındadır ve mahallen mansubdur. Cenab-ı Hak sanki şöyle buyurmuştur: "Biz, siz Allah'tan başkasına ibâdet etmediğiniz halde, sizden misâk aldık."

d) **Ferra**'nın görüşüdür ki buna göre bu kelime mahallen bir nehiy ifâde eder, ancak Allah'ın: لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا *"Anne çocuğu yüzünden zarara sokulmasın"* (Bakara, 233)[36] âyetinde olduğu gibi, bir haber kipi şeklinde merfu olarak gelmiştir. Fakat mânası bir nehiy ifâde etmektedir. Bunun bir nehiy olduğunu te'kid eden birçok husus vardır: Birincisi: اَقِيمُوا *"(Namaz) kılınız"* emridir.

İkincisi; bu görüşü **Abdullah b. Mes'ûd** ile **Ubeyy b. Ka'b** (r.a)'in "لَا تَعْبُدُوا" *(ibadet etmeyiniz...)* şeklindeki kıraatleri de kuvvetlendirmektedir.

Üçüncüsü; emir ve nehiy manasında olmak üzere gelen haber cümleleri, apaçık emir ve nehiy cümlelerinden daha etkili ve müessirdir. Çünkü,

36 Ferra, «لَا تُضَارُّ» şeklinde okumuştur. Bizim kıraatimizde ise bu kelime «لَا تُضَارَّ» şeklindedir.

bu durumda emre hemen uyulmuş ve yasaklanan şeyden kaçınılmış da sanki ondan haber veriliyor, hissi uyandırılır.

e) Kelimenin takdiri, اَنْ لَا تَعْبُدُوا "(Allah'tan başkasına) ibadet etmeyiniz diye..." şeklindedir. Buna göre "اَنْ" harfi fiil ile birlikte "مِيثَاقَ" kelimesinden bedel omuş olur. Sanki şöyle denilmektedir: "Biz İsrailoğullarından, Allah'ı birleyecekleri hususunda misâk (ahid) aldık."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İbadet Kavramı, Kelam, Fıkıh ve Ahkâma Şamildir**

Bu misâk (ahd), dinî bakımdan gereken her şeyi içine alır. Çünkü Cenab-ı Allah, Allah'a ibâdeti emredip başka şeylere ibadeti nehyettiği zaman, hiç şüphesiz Allah'ın zatını bilmek, O'nun hakkında vâcip, câiz ve imkânsız olan her şeyi bilmek, O'nun vahdâniyyetini, zıddı ve ortağı olmaktan berî olduğunu, eşi ve çocuğu olmaktan münezzeh olduğunu bilmek, O'na ibâdetle emredilmeden ve başkasına ibâdetten nehyedilmeden daha önce gelir. Yine ancak vahiy ve peygamberlik yoluyle bilinebilecek olan ibâdetin keyfiyetini bilmek de bu emirden öncedir. Buna göre Cenab-ı Hakk'ın: *"Ancak Allah'a ibadet edersiniz"* sözü, kelam, fıkıh ve ahkâm ilminin ihtiva ettiği her şeyi içine almış olur. Çünkü ibadet ancak bunlarla tam yerine getirilebilir.

İkinci Farz: Ana ve Babaya İyi Davranma

İkinci mükellefiyet, Cenab-ı Hakk'ın: "وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا" *"Ve ana-babaya iyilik yapın.."* emridir. Burada birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Bu Emirle İlgili İ'rab Vecihleri**

"Allah'ın: "وَبِالْوَالِدَيْنِ" sözünün başındaki harf-i ceri neye taalluk eder, ve "اِحْسَانًا" kelimesi de niçin mansubdur?" denilebilir. Deriz ki bu hususta üç görüş vardır:

a) **Zeccâc,** اَحْسِنُوا بِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا "Ana-babaya kusursuz bir şekilde iyilik ediniz, iyi davranınız" takdiri ile, mansub olduğunu söylemiştir.

b) وَصَّيْنَاهُمْ بِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا "Biz onlara, ebeveynlerine iyi davranmalarını emir ve tavsiye etkik" takdiri üzere, "اِحْسَانًا" kelimesi mansub olmuştur" denilir. Çünkü bâ harfinin bu şekilde mukadder bir "وَصَّيْنَا" fiiline taalluk etmesi daha güzeldir. Şâyet birinci şekle göre takdir edilir ise, o zaman, "بِالْوَالِدَيْنِ" ibaresi "اِلَى الْوَالِدَيْنِ" anlamına gelir. Sanki "Anne babaya iyilik ediniz" denmiştir.

c) Daha doğrusu bu cümle daha önce geçen manaya atfedilen bir haber olarak gelmiştir, yani "ibâdet edesiniz ve iyi davranasınız diye..." manasındadır.

İKİNCİ MESELE: Allah'a İbadetten Hemen Sonra Ebeveyne İyilik Emredilmesinin Hikmeti

Allah'a ibâdet emrinin peşinden, ana-babaya iyi davranma emri getirilmiştir. Bunun birçok sebebi vardır:

1) Kulun üzerinde en çok nimeti olan, şüphesiz Allahu Teâlâ'dır. Bu sebeple Allah'ın nimetine karşılık yapılacak şükrün, başkalarının iyiliklerine karşılık yapılacak teşekkürden önce gelmesi gerekir. Allah'ın nimetinden sonra ana-babanın çocuklarına olan iyilikleri başka iyiliklerden daha şümûllüdür. Bunun sebebi şudur: Çünkü anne ve baba çocuğun olmasında, meydana gelmesinde temel ve sebeptirler. Aynı şekilde onlar çocuklarına onu terbiye ederek in'âmda bulunmuş olurlar. Ebeveynin dışındaki insanlara gelince, onlardan var oluşun aslı ile ilgili bir in'âm (iyilik) söz konusu olmaz, sadece terbiye hususunda bir iyilik yapmaları (in'âmları) söz konusu olabilir. Böylece ana-babanın çocuğuna olan iyiliklerinin, Allah'ın nimetlerinden sonra, diğer iyiliklerin (nimet şekillerinin) en büyüğü olduğu ortaya çıkar.

2) Allahu Teâlâ, insanın meydana gelmesinin hakîkî müessiridir. Anne ve baba ise zahirî örf itibariyle, onun meydana gelmesinde müessirdirler. Cenab-ı Allah hakîkî müessiri zikredince, peşinden zahirî ve örfî müessiri zikretmiştir.

3) Allahu Teâlâ, kuluna verdiği nimetlere mukabil bir karşılık talep etmez. Allah'ın maksadı, sadece in'âm etmektir. Anne baba da böyledir, onlar da çocuklarına yapmış olduğu iyiliklerden malî bir karşılık ve mükâfaat beklemezler. Çünkü ahireti inkâr eden bile çocuğuna iyilik yapıp onu terbiye eder, yetiştirir. İşte bu yönden, anne-babanın evlâdına olan iyilikleri, Allah'ın nimetler vermesine çok benzemektedir.

4) Allahu Teâlâ kuluna nimet vermekten bıkıp usanmaz. Kulu, en büyük suçu bile işlemiş olsa, O, kulundan nimetlerini ve lütfunun eserlerini esirgemez. Anne baba da böyledir; onlar da çocuklarına in'âmda bulunmaktan usanmaz ve her ne kadar çocuk anne babasına asî olsa bile lütuf ve ihsanlarını esirgemezler.

5) Şefkatli bir babanın, çocuğunun malında, daha çok kâr elde etmek, onun fazlalaşmasını istemek ve onu noksanlaşmadan ve kalitesinin düşmesinden korumak için tasarrufta bulunması gibi, Hak Teâlâ da kulunun taatında tasarruf eder. Onu zayi olmaktan korur. Sonra Allahu Teâlâ, kulunun daim olmayan amellerini, ebedî olarak devam eden bir şey yapar, fânî mallarını bâkî hale getirir. Nitekim Hak Teâlâ, مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ *"Mallarını Allah yolunda harcayanlar, her bir başağında yüz tane bulunan yedi başaklı bir tane gibidir"* (Bakara, 261) buyurmuştur.

6) Allah'ın nimeti, her ne kadar anne babanın nimetinden daha büyük olsa bile, O'nun nimetleri, istidlâl ile; ebeveynin nimetleri de zarurî (açıkça ve bedihî) olarak bilinir. Ne var ki, Allah'ın nimetlerine nispetle ebeveynin nimetleri azdır. Bu sebeple, bu yönden her ikisi de dengelenmiş olur. Ancak üstünlük ve rüçhaniyyet, Allah'ın nimetlerine aittir. Bu sebeple biz, ebeveynin nimetlerini, Allah'ın nimetlerine nispetle ikinci derecede kabul ettik..

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Ebeveyne İtaatin Hükmü**

Âlimlerin ekseriyeti, -kâfir bile olsa- anne-babaya saygı göstermenin vâcip olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Buna birçok husus delâlet etmektedir.

1) Cenab-ı Hakk'ın: "وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا" sözü, onların mü'min olup olmamalarıyla kayıtlanmamıştır. Ve yine, fıkıh usûlünde sabit olduğu üzere, vasfa terettüb eden hüküm, vasfın illet olduğunu bildirir. Bu sebeple bu âyet, anne babaya saygı göstermekle ilgili emrin onlar sırf anne baba oldukları için olduğuna delâlet etmektedir. Ki bu da, umûmî bir mânayı iktiza eder. Cenâb-ı Hakk'ın: وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا *"Ve Rabbin, ancak kendisine ibâdet etmenizi, anne babaya da iyi davranmanızı hükmetmiştir"* (İsra, 23) âyetiyle istidlâl etmek de böyledir.

2) Allahu Teâlâ'nın: فَلَا تَقُلْ لَهُمَا اُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا *"Ve sakın onlara 'üf' bile deme ve onları azarlama; onlara güzel söz söyle!"* (İsra, 23) âyetidir. Bu, anne babaya sıkıntı ve eziyet vermekten men hususunda, son derece anlamlı bir âyettir. Sonra Cenâb-ı Hak diğer bir âyette: وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِى صَغِيرًا *"Ve de ki: Rabbim, onlar beni küçük iken nasıl terbiye etmişlerse, sen de onlara merhamet et!"* (İsra, 24) buyurmuş, anne babaya saygı duymanın vâcip oluşunun sebebini açıkça izah etmiştir.

3) Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim (s.a.s)'den, o babasını küfürden imana davet ederken ona nasıl nazik davrandığını bize şu âyetinde nakletmiştir: يَا اَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِى عَنْكَ شَيْئًا *"Babacığım! Duymayan, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun?"* (Meryem, 42). Sonra onun babası Hz. İbrahim (a.s)'e eziyet ederek, ağır cevaplar veriyor, ama Hz. İbrahim (a.s) bunlara katlanıyor. Hz. İbrahim (a.s) hakkında bu geçerli olunca, bu ümmet için de aynısı geçerli olur. Çünkü Cenâb-ı Hak: ثُمَّ اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا *"Sonra da sana, hanîf olan İbrahim'in dinine tâbi olmanı vahyettik"* (Nahl, 123) buyurmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Ebeveyne Yapılacak İhsanın Şümûlü**

Bil ki anne babaya iyilikte bulunmak, kesinlikle onlara bir sıkıntı vermemek ve ihtiyaç duydukları faydalı şeyleri onlara ulaştırmak demektir. Bu ihsân lâfzının içerisine, eğer anne baba kâfir iseler onları imana davet etmek; eğer günahkâr iseler yumuşak bir yolla onlara marûfu emretme hususları da girer..

Üçüncü Farz: Akrabaya (Yakınlara) İyilik Vecîbesi

Cenâb-ı Hakk'ın: وَذِى الْقُرْبٰى *"Ve yakınlara"* ifâdesidir. Bu ifâdede birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Akraba Mefhumuna Dahil Olanlar**

İmam Şafiî (r.a) şöyle buyurmuştur: Birisi Zeyd'in yakınlarına vasiyette bulunsa, bu mefhûmun içerisine mirastan mahrum olan ve olmayanlar dahil olur da, onun babası ile oğulları girmez. Çünkü bunlar hakkında yakınlar, akrabalar tabiri kullanılmaz. Ve yine bu sözün içerisine, torunlar ve dedeler de dahil olur. Bu mefhûmun muhtevâsına "usûl ve fürûun" girmeyeceği de söylenmiştir. Ayrıca, herkesin bu hükme dahil olduğu da söylenmiştir. Burada bir incelik vardır. O da şudur: Araplar geçmiş atalarını (şecere halinde) ezberleyerek muhafaza ederler, böylece onların nesli genişler ve böylece hepsi akraba olurlar. Biz geçmiş atalarımıza doğru hareket edip ve onların çocuklarını da hesapladığımızda, yakınlar çoğalır. İşte bu sebepten dolayı İmam Şafiî (r.a), "Kâfir bile olsa, kendisine nisbet olunan ve kendisiyle tanınılan en yakın dedeye kadar çıkabilir, varılabilir.." demiş ve örnek olarak da, kendi yakınlarını zikrederek şöyle demiştir: Birisi, Şâfiî'nin yakınlarına vasiyette bulunsa, biz bu vasiyyeti, akraba dahi olsalar, Muttalib ve Abd-i Menâfoğullarına değil de, Şâfiîoğullarına hamlederiz. Çünkü Şâfiî meşhûr görüşe göre, Abd-i Menâf'a değil de Şâfiî'ye

nisbet edilir. **Allâme Gazzâlî** "Bu Şâfiî'nin zamanında böyleydi, ama bizim devrimizde bu söz ancak Şâfiî (r.a)'nin çocuklarına hamledilir. Ama, bu Şâfiîoğullarına kadar çıkmaz. Çünkü bu çocuklar zamanımızda İmâm Şâfiî'nin kendileri vasıtası ile tanındığı en yakın kimseleridir."der. Ana tarafından yakın olmaya gelince, bu yakınlık acemlerin vasiyetlerinde söz konusu olur ise de, en kuvvetli görüşe göre, Arapların vasiyetinde söz konusu olmaz. Çünkü Araplar, ana tarafından olan yakınlığı akrabalık saymazlar. Ama insan "falancanın erhamı (akrabaları) için vasiyette bulunuyorum" dese de, bu söze hem baba, hem ana tarafından olan akrabalar girerdi.

***İKİNCİ MESELE:* Akraba Hukukunun Önemi**

Bil ki akrabaların hakkı, ana-baba hakkının bir uzantısı gibidir. Çünkü insan ana-babası ile olan bağları vasıtası ile akrabalarına bağlanır. Ana-baba ile olan bağ, akraba bağlarından önce gelir. İşte bu sebepten ötürü Allah, akrabayı ana-babadan sonra zikretmiştir. **Ebu Hureyre** (r.a)'den Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir:

اِنَّ الرَّحِمَ سِجْنَةٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ فَاِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ يَقُولُ اَىْ رَبِّى اِنِّى ظُلِّمْتُ اِنِّى أَسِىءَ اِلَىَّ اِنِّى قُطِعْتُ قَالَ فَيُجِيبُهَا رَبُّهَا اَلَا تَرْضِينَ اَنِّى اَقْطَعُ مَنْ قَطَعَكِ وَاَصِلُ مَنْ وَصَلَكِ ثُمَّ قَرَأَ فَهَلْ عَسَيْتُمْ اَنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَتُقَطِّعُوا اَرْحَامَكُمْ

"Sila-i rahim, Rahman kelimesinden türemiştir. Ama kıyamet günü olduğunda şöyle der: Ey Rabbim, bana zulmedildi, bana kötülük yapıldı, yakınlarım benimle alakayı kestiler." Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle devam etti: *"Rabbi ona şu şekilde cevap verir: Seninle alakayı kesenle benim de alakamı kesmeme ve seni gözetene benim rahmetimi ulaştırmama razı olmaz mısın?"* Hz. Peygamber (s.a.s) sonra şu âyeti okudu: *"Demek idareyi ve hâkimiyeti ele alırsanız, yeryüzünde fesat çıkaracak, sıla-ı rahmi (akrabalık bağlarını) keseceksiniz öyle mi?"* (Muhammed, 22)[37]. Bu hakka riâyet etmenin te'kid ile bildirilmesinin aklî sebebi şudur: Akrabalık birlik, sevgi, gözetme ve yardım mahallidir. Eğer bu sayılan şeylerden biri meydana gelmez ise, bu kalbe güç gelir, onu son derece incitir ve kalbi yalnızlık, vahşet ve sıkıntıya düşürür. Bu sayılan şeyler ne kadar güçlü olur ise, kalbin bu güçlüklerini o nispette giderir. İşte bu sebepten ötürü akraba haklarına riâyet etmek vâcip olmuştur.

Dördüncü Farz: Yetimlere İyi Davranma

Dördüncü mükellefiyet, Allah'ın وَالْيَتَامٰى *"Ve yetimlere (iyilik yapın)"* emridir. Bununla ilgili iki mesele vardır:

37 Benzeri bir hadis için bkz. **Müslim,** Birr, 16 (4/1981); **Tirmizi,** Birr, 16 (4/324); **Buhari,** Edeb, 13.

***BİRİNCİ MESELE:* Yetim Kime Denir?**

"Yetim", bülûğ çağına gelmeden önce babası ölmüş kimseye denir. Bunun cem'i, "nedim" kelimesinin cem'inin "نَدَامٰى" olması gibi, "اَيْتَامٌ" veya "يَتَامٰى" şeklinde gelir. Annesi ölmüş kimseye "yetim" denmez. **Zeccâc,** bunun insan hakkında böyle olduğunu, insan dışındaki canlılarda yetimliğin, annenin olmaması manasında olacağını söylemiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Yetimle İlgilenmenin Önemi**

"Yetim", akraba haklarını gözetmenin bir uzantısı gibidir. Bu böyledir, çünkü yetim küçük olduğu için ondan istifâde edilemez. O yetim olduğu için ve ihtiyaçlarını görecek bir kimsesi olmadığı için, ona faydalı olacak birisine muhtaçtır. İnsan, böylesi yetimlerle arkadaş olmaya pek az arzu duyar. Bu mükellefiyet, insanların nefislerine ağır geldiği için, şüphesiz ki derecesi dinî bakımdan çok büyüktür.

Beşinci Farz: Fakirlere İyi Davranma

Beşinci mükellefiyet Allah'ın: وَالْمَسَاكِيْنَ *"Ve miskinlere (iyilikte bulununuz)"* emridir. Bununla ilgili olarak söylenmesi gereken bazı meseleler vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Miskin Kime Denir?**

"مَسَاكِيْنْ" lâfzının müfredi, "sükûn" kelimesinden alınmış olan "مِسْكِيْنْ" lâfzıdır. Sanki fakirlik onda konaklamıştır. Bu kelime, ekseri dil âlimlerine göre fakirden daha muhtaç olan kimseyi ifâde eder ki bu, **Ebu Hanife**'nin (radıyallahu anh) görüşüdür. Hanefiler, Allah'ın: اَوْ مِسْكِيْنًا ذَا مَتْرَبَةٍ *"Veya topraklara belenmiş bir yoksula..."* (Beled, 16) âyetini bu görüşlerine delil getirmişlerdir. **İmâm Şâfiî** (radıyallahu anh)'ye göre ise, daha kötü durumda olana "fakir" denir. Çünkü "fakir" kelimesi, فِقَارُ الظَّهْرِ "Sırtın omurga kemiği" tabirinden alınmıştır. Sanki onun omurgası, ihtiyacının fazlalığından dolayı kırılmış gibidir. Bu, **İbnü'l-Enbârî**'nin de görüşüdür. Şâfiîler bu görüşlerine Cenâb-ı Hakk'ın: اَمَّا السَّفِيْنَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِيْنَ يَعْمَلُوْنَ فِى الْبَحْرِ *"Gemiye gelince, o denizde iş yapan fakirlere ait idi"* (Kehf, 79) âyetini delil getirdiler. Çünkü Allah o kimseleri, gemi onlara âit olduğu halde, onlara "miskinler" (fakirler) demiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Miskin'in Yetimden Sonra Sıralanmasının Hikmeti**

Miskinlerin (fakirlerin) derecesi, yetimlerden sonra gelmiştir, çünkü bazen miskinlerden hizmet etmeleri suretiyle istifade olunur. Bu sebeple onlarla ilişki içinde olma temayülü, yetimlerle ilişkili olma temayülünden

daha fazladır. Bir de miskîn, kendi işi ve mâişeti (geçimi) ile meşgul olması mümkündür. Yetim ise böyle değildir. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, miskinden önce yetimi saymıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Akraba ve yetimlere yapılan iyiliklerin mutlaka zekattan başka şeyler olması gerekir. Çünkü atıf mugâyereti (ayrı ayrı şeyler olmayı) gerektirir.

Altıncı Farz: İnsanların Güzel Söz Söyleme Vecibeleri

Altıncı mükellefiyet, Allah'ın: وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا *"Ve insanlara güzel (iyi) söz söyleyiniz"* emridir. Bu hususta da birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kıraat Farkına Göre Mânalar**

Hamza ve **Kisâî,** mahzuf olan "قَوْلًا" kelimesinin sıfatı olarak bu kelimeyi "حَسَنًا" şeklinde okumuşlardır. Buna göre Allah sanki, قُولُوا لِلنَّاسِ قَوْلًا حَسَنًا "İnsanlara güzel söz söyleyiniz" demiştir. Diğer kıraat imamları ise bu kelimeyi "حُسْنًا" şeklinde okumuş ve bu okuyuşlarına şu âyetleri şahit getirmişlerdir: "وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا" (Ankebût, 8); ve: "ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ" (Neml, 11). Bu kelimenin manası ile ilgili bazı vecihler vardır:

a) **Ahfeş,** bunun manasının "Güzellik sahibi bir söz" demek olduğunu söylemiştir.

b) "حُسْنًا" lafzının, "حَسَنًا" yerinde kullanılması câizdir. Nitekim, sen رَجُلٌ عَدْلٌ (âdil adam) dersin.

c) "وَقُولُوا لِلنَّاسِ حَسَنًا" âyetinin manası "sözünüz güzel olsun" demektir. Buna göre, "حُسْنًا" kelimesi, birinci sözün (yani "اَحْسِنُوا" iyilik ediniz sözünün) kendisine delâlet ettiği fiilin mef'ûlu mutlakı olarak mansub kılınmıştır.

d) "حُسْنًا" son derece güzel olduğu için "haddizatında güzel olan söz" manasınadır.

İKİNCİ MESELE

"Haber cümlelerinden sonra niçin Yahûdilere, "قُولُوا" (söyleyiniz) kelimesi ile, muhatap sigası ile konuşulmuştur?" denilebilir. Buna üç yönden cevap verilir:

1) Tıpkı Allahu Teâlâ'nın: حَتّٰى اِذَا كُنْتُمْ فِى الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ *"Tâ ki siz gemide olduğunuzda ve gemiler onları (yani sizi) taşıdığında..."* (Yûnus, 22) âyetindeki gibi iltifât üslûbundan[38] dolayıdır.

38 Bir söz dizisi içerisinde, şahıslar aynı olduğu halde şahıs zamirlerinin gaibken muhataba, veya muhatab iken gâibe v.b. değişmesidir.

2) Bu âyette bir hazif vardır. Yani قُلْنَا لَهُمْ قُولُوا "Biz onlara '....deyiniz' dedik" demektir.

3) Kesin söz almak (ahd, misak almak) ancak bir kelâm (söz) şeklinde olur. Sanki şöyle denilmektedir: Ben, "Allah'tan başkasına ibâdet etmeyiniz" dedim, siz de "....deyiniz."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, Allah'ın: وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا *"İnsanlara güzel (söz) söyleyiniz"* emrinin muhatablarının kimler olduklarında ihtilaf etmişlerdir. Buna göre, "Allah Yahûdilerden, Allah'tan başkasına ibâdet etmemeleri ve insanlara güzel söz söylemeleri hususunda söz almıştır" denilebilir. Veya, "Allah Yahûdilerden, Allah'tan başkasına ibadet etmemelerine dair söz almış, sonra da Hz. Mûsa ile ümmetine "İnsanlara güzel söz söyleyiniz" demiş olması muhtemeldir. Her bakımdan güzel ahlak ve iyi âdetleri ihtivâ eden tek bir kıssa teşkil etsin diye birinci görüş her ne kadar doğruya daha yakın ise de, lâfız bakımından her iki görüş de düşünülebilir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Kimlerle Güzel Konuşmalı, Kâfirler de Bu Hükme Dahil midir?**

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: Mü'minlere karşı güzel söz söylemek gerekir, kâfirlere ve fâsıklara karşı değil. Buna iki şey delâlet etmektedir:

1) Onlara lanet etmek ve onlara karşı savaşmak gerekir. Böyle olunca onlara güzel söz söylemek nasıl mümkün olur?

2) Hak Teâlâ'nın: لَا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظُلِمَ *"Allah kötü sözün açıkça söylenmesini sevmez. Zulme uğrayanlar başka"* (Nisa, 148) âyetidir. Allah, zulmedilenlere, incitici sözü açıkça söylemelerini mübah kılmıştır. Sonra bu görüşte olanlardan bazıları, bu emrin, ("ve insanlara güzel söyleyiniz" emrinin) kıtal âyetiyle nesholunduğunu iddia etmişlerdir. Yine onlardan, bu emrin tahsis edildiğini iddia edenler de vardır.

Bu açıklamaya göre burada iki ihtimal bulunmaktadır:

a) Muhataplara göre tahsisin vukû bulmuş olması. Bu da, âyetten muradın, "mü'minlere güzel söz söyleyin" şeklinde olmasıdır.

b) Hitâb etme cihetinden tahsisin meydana gelmesidir. Bu da, bundan maksadın "insanlara, Allah'a davet ve emr-i bi'l-marûf hususunda güzel söz söyleyin" şeklinde olmasıdır. Birinci izaha göre tahsis hitâba değil muhâtaba; ikinci izaha göre ise, tahsis muhataba değil hitâb tarzına gelir.

Ebu Ca'fer Muhammed İbn el-Bakır, bu âyetin umûmluğunun, zâhirine göre devam ettiğini ve tahsise ihtiyacın olmadığını iddia etmiştir ki, bu en kuvvetli görüştür. Buna delil ise, Hz. Mûsa (a.s) ve Harun (a.s)'un, makamlarının yüceliğine rağmen, Firavun'a yumuşaklık ve rıfk ile muâmele etmekle emrolunmuş olmalarıdır. Yine Hz. Muhammed (s.a.s), yumuşak davranıp ve sert davranmamakla emrolunmuştur. Allah'ın: اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır"* (Nahl, 125) âyeti de böyledir. Yine Cenâb-ı Hak: وَلَا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ *"Allah'tan başkasına ibâdet edenlere sövmeyin, sonra onlar da, bilmeden, haddi aşarak Allah'a söverler"* (En'âm, 108) buyurmuştur.

وَاِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا *"Boş bir sözle karşılaştıkları zaman, şerefli insanlar olarak geçip giderler"* (Furkan, 72); ve: وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ *"Ve, cahillerden yüz çevir"* (A'râf, 199) âyetleri de aynı mânadadır.

Kâfirlere Lânet Etmek Gerekir mi?

Âyette ilk önce istidlâl edip de, onlara lânet etmenin vâcip olduğunu, onlara güzel söz söylemenin mümkün olmadığını söyleyenlere gelince, biz deriz ki, her şeyden önce onlara lânet etmek ve sövmenin vâcip olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun delili ise Hak Teâlâ'nın: *"Allah'tan başkasına ibâdet edenlere sövmeyin"* (En'âm, 108) âyetidir. Biz onlara lânet etmenin gerektiğini kabul etsek bile, biz lânetin, güzel söz söylememek olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun izahı şudur:

Güzel söz, onların hoşuna giden ve onların sevebileceği sözlerden ibaret değildir. Tam aksine güzel söz, kendisiyle faydalanacakları sözdür. Biz, onlar kötü fiillerinden vazgeçsinler diye onları kınayıp lânetlediğimiz zaman, bu söz onlar için faydalı olur. Böylece bu lânet, güzel ve faydalı bir söz olmuş olur. Nitekim bir babanın, sözünde sertlik yanlısı olması, bu sebeple kötü bir fiilden vazgeçileceği için, bazen güzel ve faydalı olur. Biz onlara lânet etmenin, güzel söz olmadığını kabul ediyoruz, tamam, fakat biz lânet etme gereğinin güzel söz söyleme vazifesine aykırı olduğunu kabul etmiyoruz. Bunun izahı şudur:

Bir kimsenin, bize lütufta bulunmuş olması sebebiyle saygıya hak kazanmış olması ile, küfründen ötürü hakarete müstehak olması arasında

bir aykırılık yoktur. Durum böyle olunca, onlara güzel söz söylemenin gerekliliği niçin caiz olmasın?

Onların ikinci olarak getirdikleri delile gelince, ki bu Cenâb-ı Hakk'ın: *"Allah kötü sözün açıkça söylenmesini sevmez. Zulme uğrayanlar başka"* (Nisa, 148) âyetidir, buna şu şekilde cevap veririz: Bundan maksadın, insanlar kendisinden kaçınsınlar diye zâlimin durumunu ortaya koymak, şeklinde olması niçin caiz olmasın? İşte bu mâna Hz. Peygamber (s.a.s)'in; اُذْكُرُوا الْفَاسِقَ بِمَا فِيهِ كَيْ يَحْذَرَهُ النَّاسُ *"İnsanlar ondan kaçınsınlar diye fâsıkı, kendisindeki kötü vasıflarla anınız"*[39] sözüyle de kastedilmektedir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Kâfirler, Fâsıklar ve Diğer İnsanlarla Münasebet**

Tahkik ehli, "İnsanların insanlara söylemiş oldukları sözlerin, ya dinî ya da dünyevî hususlarda olduğunu; buna göre eğer bu sözler dinî hususlarda olursa, bu söz kâfirlere karşı söylenirse, onları imâna davet etmek; fâsıklara karşı söylenirse onları itaate davet etmek için olur. İmâna davet etmeye gelince, bunun mutlaka güzel sözle olması gerekir. Nitekim Cenâb-ı Hak Hz. Mûsa (a.s) ve Harun (a.s)'a, فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى *"Ona, yumuşak bir söz söyleyin. Umulur ki nasihat alır ya da korkar"* (Tâhâ, 44) buyurmuştur. Allah, Hz. Mûsa (a.s) ve Harun (a.s)'un mertebelerinin çok yüce olmasına rağmen, onlara, Allah'a karşı son derece inkârcı, isyankâr ve serkeş olmasına rağmen, Firavun'a yumuşaklıkla davranmalarını emretmiştir. Yine Hz. Muhammed (s.a.s)'e:

وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِى الْاَمْرِ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ

"Eğer sen sert ve katı kalpli olsaydın, onlar senin etrafından dağılırlardı. Sen onları affet, bağışlanmalarını iste ve 'emir' hususunda onlarla müşavere et! Azmettiğin zaman, Allah'a tevekkül et, çünkü Allah tevekkül edenleri sever" (Âl-i İmran, 159) buyurmuştur.

Fâsık olanları Allah'a itaate davet etmeye gelince, bu hususta güzel söz söylemek mûteberdir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et"* (Nahl, 125) buyurmuş ve: اِدْفَعْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذِى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِىٌّ حَمِيمٌ *"(Sen kötülüğü) en güzel olanla savuştur. O zaman bir de bakarsın ki, seninle arasında bir düşmanlık bulunan kimse, yakın bir dost olmuştur"* (Fussilet, 34) demiştir.

---

39 **Keşfu'l-Hafa,** 1/106; **Taberani** ve **İbn Ebi'd-Derda**'dan.

Dünyevî işlere gelince, güzel sözle maksada ulaşmak mümkün olduğu zaman, bunun dışında herhangi bir şeyin güzel olmayacağı zaruri olarak bilinen bir şeydir demiştir. Böylece dinî ve dünyevi âdabların tamamının Hak Teâlâ'nın, "Ve insanlara güzel söz söyleyin" ifâdesinin içine dahil olduğu sabit olmuş olur.

ALTINCI MES'ELE: **Bu Âyetteki Emirler Vûcûb İfade Eder**

Âyetin zâhiri, Yahûdilerin dinine göre akrabaya, yetimlere ve yoksullara ihsanda bulunmanın vâcip olduğuna delâlet eder. İnsanlara güzel söz söylemek de onlara vâciptir. Çünkü mîsak almak, vâcip olmayı gösterir. Bu böyledir, çünkü emrin zâhiri vücûb ifâde etmektedir. Bir de Allahu Teâlâ onları, bu emirden yüz çevirdikleri için kınamıştır; bu da onun farz olduğunu gösterir.

Bizim dinimizde de, bazı bakımlardan emir vücûb ifâde eder. İbn Abbas'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Zekât (maldaki diğer) bütün hakları neshetmiştir." Bu görüş zayıftır, çünkü kendisini ihtiyacın kıskıvrak yakaladığı, bizim de durumunun böyle olduğunu müşahade ettiğimiz kimseye, zekât vermek bize vâcip olmasa bile, tasaddukta bulunmamız gerekir. Öyle ki, onun ihtiyacı zekât ile giderilmezse, ona tasaddukta bulunmak bize vâcip olur. Kendisiyle zarara uğrayacakları bir tarzda insanlarla konuşmamanın vâcip olduğunda şüphe yoktur.

Yedinci ve Sekizinci Farz: Namaz ve Zekat:

Yedinci ve sekizinci mükellefiyet, Cenâb-ı Hakkın; وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ âyetidir ki, bunların tefsiri yukarda geçmişti.

Bil ki Allahu Teâlâ, şu sekiz mükellefiyet hususunda onlardan kesin söz aldığını açıkladıktan sonra, her şey hususunda onlardan bir ahid almış olması sebebiyle, kabûl edip de böylece Rableri katında büyük bir makam elde etsinler diye onlara nasıl in'âmda bulunduğunu beyan edince, onlar yüz çevirip, kendi kendilerine kötülük yaparak, delillerin ve alınan ahidlerin çok kuvvetli olmasına rağmen Rablerinin nimetini güzelce kabûl (telakkî bilkabûl) etmediler. Bu da, onların yüz çevirmeleri ve arka dönmeleri hususundaki kötü davranışlarını artırmaktadır. Çünkü son derece müessir açıklamalardan ve kendilerinden kesin söz alınmasından sonra Allah'a muhalefet etmeye cür'et etmeleri, cehâletten ötürü karşı gelmekten daha ağır bir suç olur.

Âlimler, Hak Teâlâ'nın: ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ *"Sonra yüz çevirdiniz"* hitabıyla kimlerin murat edildiği hususunda, üç görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

a) İsrailoğullarının ilk nesilleri.

b) Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında bulunan Yahûdiler. Buna göre mana, "Sizin atalarınızın yüz çevirmesi gibi, mu'cizelerin zuhûrundan sonra yüz çevirdiniz..." şeklinde olur.

c) Cenâb-ı Hakk'ın: ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ *"Sonra siz yüz çevirdiniz"* ifadesiyle öncekiler, وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ *"Ve siz yüz çeviriyorsunuz"* sözüyle de sonrakiler murat edilmiştir.

Birinci görüşün izahı şöyledir: Birinci söz, onlardan önce geçenler hakkında olunca, hitâbının zahirinin, sözün sonunun da, -bu zâhiri manadan sözü çevirecek herhangi bir delilin bulunması durumu müstesnâ- onlar hakkında olmasını gerektirir. Bunu, Cenâb-ı Hakk'ın birinci sözü, onlara deliller getirmek suretiyle nimetini izhâr etmek sadedinde zikretmiş olması; sonra da, onlardan pek azının müstesna, onların yüz çevirmiş olduklarını ve içinde bulundukları davranışta devam ettiklerini beyan etmiş olması açıklar.

İkinci sözün izahı şöyledir: Hak Teâlâ'nın: "ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ" buyruğu hitab-ı müşafehedir ki bu, o anda mevcut olanlara daha çok uygundur. Bundan önce geçen söz ise, hikâye yoluyla gelmiş bir sözdür ki bu, onların gâib olan, el'an mevcut olmayan seleflerine daha uygun düşer. Buna göre Allahu Teâlâ sanki: "Bu ahid ve misaklara sarılmaları onlara lâzım olduğu gibi, Tevrat'ta Hz. Muhammed (s.a.s)'in durumunu ve peygamberliğinin doğruluğunu bilmiş olmanızdan ötürü, size de bu mîsak ve ahidlere sarılmak vâciptir" demiştir. Böylece onları bağlayan delil, sizi de bağlamaktadır. Halbuki buna rağmen siz, pek azınız müstesna, bu hüccetten yüz çevirerek, ona arka döndünüz. Bu, sayısı az olan kimseler de iman edip Müslüman olan kimselerdir. İşte böyle bir açıklama yapılabilir.

Üçüncü görüşün izahı şudur: Allahu Teâlâ onlara o nimetleri in'âm ettiğini, sonra onların bu nimetlerden yüz çevirdiklerini beyan edince, bu onların davranışlarının ne derece kötü olduğuna delâlet etmiştir. Allahu Teâlâ'nın, "وَأَنْتُمْ مُعْرِضُونَ" hitabı, Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındakilere hastır. Yani sizler, kendilerinden söz alınmasından sonra yüz çevirmiş olan, önceki selefleriniz gibisiniz. Çünkü sizler de Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıdkına delâlet eden delillere muttali olmanızdan sonra, ondan yüz çevirip

onu inkâr ettiniz. Buna göre siz, bu yüz çevirmenizle (i'râd) yüz çevirmiş olan öncekiler gibi oldunuz. Allah en iyi bilendir.

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾

"Hani sizden, kanlarınızı akıtmayacaksınız ve birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız, diye kesin bir söz almıştık... Sonra siz de bunu ikrar etmiştiniz ve şimdi de buna şehâdet ediyorsunuz" (Bakara, 84).

Bil ki bu âyet, Allah'ın onlara olan nimetlerinden başka bir çeşide delâlet etmektedir. Bu da, Allahu Telâlâ'nın onları bu teklifle mükellef kılması, onların da bu teklifin doğruluğunu kabul edip, sonra bu hususta ahidlerine muhalefet etmeleridir.

"وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ" Hitabının Muhatapları

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ" sözüne gelince, bunda birkaç husus vardır.

a) Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında bulunan Yahudî âlimlerine bir hitaptır.

b) Yahûdilerin seleflerine olan bir hitaptır. Buna göre cümlenin takdiri şöyle olur: "Hani biz, atalarınızdan bir söz almıştık...".

c) Selefe hitap, fakat halefi de bir kınamadır.. Buna göre; "اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ" ifâdesinin anlamı şu olur: Biz size emrettik, emri de iyice te'kid ettik... Sonra siz de onun lüzumunu ve vücûbiyetini kabul ederek ikrar ettiniz..

"Kanınızı Dökmeyeceksiniz" Nehyinin Tefsiri

Cenâb-ı Hakk'ın, "لَا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ" hitabına gelince, bunda bir müşkil vardır. Bu da şudur: İnsan, kendisini zaten öldürmemek zorundadır. Durum böyle olunca, bundan nehyolunmada hiçbir fayda yoktur. Buna birkaç yönden cevap verilebilir:

a) Bu zorunluluk bazen değişebilir. Nitekim Hindliler, kişinin kendisini öldürmesiyle bu bozukluk âleminden kurtulup, nûr ve kurtuluş (salâh)

âlemine ulaşılacağına inanıyorlardı.. Veya, zamanın kendisine güç geldiği ve bazı işler altında ezilip de intihar eden, kendisini öldüren birçok kimse vardır. İnsanın kendisini öldürmemeye mecbur olduğu söylenemeyeceğine göre, onun böyle bir mükellefiyete tâbi tutulması uygun olur.

b) Bundan maksat, "birbirinizi öldürmeyin" demektir. Kişinin dışındaki kimse, nesep ve din bakımından ona yakın olduğunda, kişinin kendi zatı gibi kabul edilmiştir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı: فَاقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ *"Birbirinizi öldürünüz"* (Bakara, 54) âyeti gibidir.

c) Kişi başkasını öldürdüğü zaman, kendisine kısas uygulanacağından, sanki kendisini öldürmüş gibidir.

d) Sizi öldürmeye çalışan kimseyi, siz de öldürmeye çalışmayınız. Aksi halde sizler kendinizi öldürmüş olursunuz...

e) Siz, dünyada kendileri sayesinde ayakta durduğunuz kimselerin kanını akıtmayın; yoksa, kendi kendinizi helâk etmiş olursunuz...

Cenâb-ı Hakk'ın, "لَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ" sözüne gelince, bunda da iki izah şekli vardır:

a) Memleketinizden çıkarılmaya müstehak olmanıza sebebiyet verecek şeyi yapmayınız.

b) Bundan maksat onların birbirini yurtlarından çıkarmalarından nehiydir. Çünkü bunda nerede ise öldürmeye yakın bir sıkıntı ve şiddet vardır.

Cenâb-ı Allah'ın: ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ *"Sonra siz de göre göre bunu ikrar etmiştiniz"* hitabında birkaç vecih vardır:

a) Bu en kuvvetli olan görüştür. Buna göre mânâ şöyle olur: Siz misakınızı ikrâr edip, ona uymanın gerekli olduğunu itiraf ettiniz. Şu anda da kendi aleyhinize şahitlik yapıyorsunuz. Bu senin şu sözüne benzer: "Falanca, kendi aleyhine şunu ikrâr etmiştir." Yani, "O, kendi aleyhine şâhittir" demektir.

b) Siz onun kabul edilmesini itiraf ettiniz ve birbirinize bu hususta şahitlik ettiniz. Çünkü o misak aranızda yaygın ve meşhur idi.

c) Ey Yahûdi topluluğu, bugün siz bu misakı atalarınızın ikrâr ettiğine şahitlik ediyorsunuz.

d) İkrâr, emre razı olup, gereğini yapma hususunda sabretmek demektir. Aynen, "Falanca zulmü tasrib etmez" (yani ona sabretmez) sözü gibi. Buna göre âyetin manası şöyle olur: "Allah bunu size emretti, siz de razı

olup devam ettiniz ve onun yerine getirilmesinin gerekli ve doğru olduğuna şehâdet ettiniz." Bu durumda şâyet, "Mana aynı olduğu halde niçin Cenâb-ı Hak: 'Sonra siz de bunu ikrâr etmiştiniz ve şimdi de buna şehâdet ediyorsunuz' buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta üç görüş vardır:

a) "İkrar etmiştiniz" ifadesinin manası "Atalarınız ikrâr etti " şeklinde; "Şimdi de buna şehâdet ediyorsunuz" ifâdesinin manası, "onların ikrâr etmiş olduklarına şahitlik ediyorsunuz" şeklinde olur.

b) Geçmiş olan mîsâk esnasında ikrâr etmiştiniz ve bundan sonra şehâdet ediyorsunuz.

c) "وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ" ibaresi te'kid için gelmiştir.

"ثُمَّ اَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ" Tabirinde Birbirine Zıt Olan Muhatap ve Gaib Nasıl Biraraya Gelmiştir?

ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاِنْ يَاْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَآءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ اِلَّا خِزْيٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰى اَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾

"Sonra sizler yine o kimselersiniz ki, kendilerinizi öldürüyor, içinizden bir grubu yurtlarından çıkarıyor, onlara karşı günah ve düşmanlık hususunda birleşip yardımlaşıyorsunuz. Eğer onlar esir olarak size gelirlerse onlarla fidyeleşiyorsunuz. Halbuki onları yurtlarından çıkarmak size haramdı. Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıyorsunuz da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz? Şu halde içinizden böyle yapanların cezası dünyada bir rüsvaylıktan başka birşey değildir. Kıyamet gününde de onlar azabın en çetinine uğratılacaklardır. Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir"
(Bakara, 85).

Hak Teâlâ'nın: *"Sonra sizler o kimselersiniz ki..."* ifâdesinde bir müşkillik vardır. Çünkü "اَنْتُمْ" (sizler) ifâdesi muhatablar için, "هٰؤُلَاءِ" (O kimseler...) ifâdesi ise gâibler (orada olmayan) için kullanılır. Buna göre hazır olan bir zat aynı zamanda nasıl gâib olur? Buna birkaç yönden cevab verilir:

a) Bu ifâdenin takdiri, ثُمَّ اَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ "Sonra siz ey şöyle olanlar.." şeklindedir.

b) Bu ifâdenin takdiri, ثُمَّ اَنْتُمْ اَعْنِ هٰؤُلَاءِ الْحَاضِرِينَ "Sonra sizler, ben şu hazır olanları kastediyorum" şeklindedir.

c) "هٰؤُلَاءِ" lâfzının, "اَلَّذِينَ" manasına olması; sılasının ise, "تَقْتُلُونَ" lafzının olmasıdır. Haber olarak alındığı zaman, "تَقْتُلُونَ" merfudur. Sıla olduğu zaman ise, i'râbda mahalli yoktur. **Zeccâc**, sıla olmasında bu ifâdenin bir benzeri de, Hak Teâlâ'nın: وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسٰى *"Sağ elindeki nedir, ey Mûsa"* (Tâhâ, 17) âyetidir. Yani,"وَمَا تِلْكَ الَّتِى بِيَمِينِكَ" demektir.

d) "هٰؤُلَاءِ" lafzı, "اَنْتُمْ" lafzını te'kîddir. Haber ise, "تَقْتُلُونَ" cümlesidir.

Allah'ın: "nefislerinizi öldürüyorsunuz" ifâdesine gelince, biz bu hususu yukarıda açıklamıştık. Bu vecihlerin en doğrusu bu tür ifâdelerden maksadın, "bazınız bazınızı ödürüyor" şeklinde olmasıdır. Bazısının bazısını öldürmesi halinde, bütün insanlar tek bir vücût gibi olduklarından "O, nefsini öldürdü" denilir. Biz, "memleketlerinden çıkarma"dan neyin kastedildiğini açıklamıştık.

Allah'ın, "تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ" âyetine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Birbirinizin Aleyhinde Yardımlaşıyorsunuz**

Kıraat, Âsım, Hamza ve Kisaî, kelimeyi "تَظَاهَرُونَ" şeklinde şeddesiz okumuşlardır. Diğerleri ise; "تَظَّاهَرُونَ" şeklinde şeddeli okumuşlardır. Şeddesiz okumak, tâ harfinin birisini hazfetmekten dolayıdır. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın; "وَلَا تَعَاوَنُوا" (Mâide, 2) âyetidir. Şeddeli okumak ise, tâ harfini "ت", zî harfine idğam etmekten dolayıdır. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, "اِثَّاقَلْتُمْ" (Tevbe, 38) âyetidir. Hazfetmek hafiflik ifâde edip, idğam ise kelimenin aslını gösterir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki "tezahür" karşılıklı yardımlaşma demektir. Memleketlerinden onları çıkarmak ve birbirlerini öldürmeleri, fitneyi büyüten ve yapılabilmesi için güç ve kudrete muhtaç olunan bir husus olduğu için, Allahu Teâlâ,

onların bunu zulümde ve düşmanlıkta yardımlaşan kimselerden yardım talep edercesine yaptıklarını açıklamıştır.

***ÜÇÜNCÜ MES'ELE:* Zulme Yardım da Zulümdür**

Âyet, zulmetmenin haram oluşu gibi, zâlimin zulmüne yardım etmenin de haram olduğunu gösterir. Buna göre şâyet, "Allahu Teâlâ, zâlimi zulüm etmeye muktedir kılıp, engelleri ve mâniaları ortadan kaldırarak, zâlimi zulme götüren istek ve arzuları verince, ona zulmünde yardım etmiş olmaz mı? Buna göre şâyet, zâlime zulmünde yardım etmek çirkin olsaydı, böyle bir şeyin Allah'tan meydana gelmemesi gerekirdi" denilirse, cevaben deriz ki; Allahu Teâlâ her ne kadar zâlime zulmünü yapması hususunda imkân, güç ve kudret vermişse de, şüphesiz onu, tehdit ve engelleme ile zulüm etmekten alıkoymuştur. Ama, zâlime zulmünde yardımcı olan böyle değildir. Çünkü o, zâlimi zulme teşvik ediyor, o zulmü onun gözünde güzel gösteriyor ve onu zulmetmeye davet ediyor. Böylece, aradaki fark anlaşılmış olur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Zâlim ile Yardımcısının Günahları Farklıdır**

Bu âyet, zulme yardımcı olanın günahının miktarının, bizzat zulüm yapan kimsenin günahının mikdarı kadar olduğuna delâlet etmez. Tam aksine delil, zulme yardımcı olan kimsenin günahının, bizzat günahı işleyen kimsenin günahından daha aşağı olduğunu gösterir. Çünkü bizzat zulmü yapmaksızın yardım yapılmış olsaydı, bu yardımın zulmün meydana gelmesinde bir tesiri olmazdı. Ama, yardım olmaksızın zulüm fiili yapılmış olsa, şüphesiz zarar ve zulüm meydana gelir. Böylece, bizzat zulmü yapmanın, ona yardımcı olmaktan daha fazla günahı gerektirdiğini anlamış olduk.

Esirlerinizi Fidye Verip Kurtarırsınız

Hak Teâlâ'nın: "وَإِنْ يَأْتُوهُمْ أُسَارَىٰ تُفَادُوهُمْ" âyetine gelince, bunda da birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* Kıraat Farkları**

Nâfi, Âsım ve Kisaî, her iki kelimeyi de elif'le; "أُسَارَىٰ" ve "تُفَادُوهُمْ" şeklinde; yalnız **Hamza** her iki kelimeyi de elifsiz olarak; "أَسْرَىٰ تَفْدُوهُمْ" şeklinde; diğer kıraat imamları ise, elif ile "أُسَارَىٰ", elifsiz "تَفْدُوهُمْ" şeklinde okumuşlardır. "أَسْرَىٰ" kelimesi, tıpkı "جَرِيح", ve "جَرْحَىٰ" gibi, "أَسِير" kelimesinin çoğuludur. "أُسَارَىٰ" şekline gelince, bu hususta iki görüş vardır?

a) Bu kelimenin, tıpkı "سُكَارٰى-سكْرٰى" kelimeleri gibi, "اَسْرٰى" kelimesinin cem'i olmasıdır.

b) "أَسِير" kelimesinin cem'i olmasıdır. **Ebû Amr,** "اَسْرٰى" ile "اُسَارٰى" arasında fark bulunduğunu ileri sürerek, "اُسَارٰى"nın elleri kelepçelenmiş kimseler; "اَسْرٰى"nın ise elle tutulan esirler olduğunu söylemiştir. **Ebû Amr,** sanki "اُسَارٰى"nın daha fazla mâna ihtiva ettiği görüşüne varmıştır. **Sa'leb,** bu açıklamayı kabul etmemiştir. **Ali İbn İsa** ise, "tercihe şayan olan elif'le olan "اُسَارٰى" şeklidir. Çünkü imamların çoğu bu şekilde okuduğu gibi topluluk anlamına da daha çok delâlet etmektedir. Çünkü bu kelime çokluk için kullanılır; bunun, "شُكَاعٰى" (inleyen, acı duyan) kelimesi gibi, o tek kimse hakkında kullanıldığı nadirdir. Tercih sebeplerinden biri de Hicazlıların lügati olmasıdır.

İKİNCİ MESELE:

"تَفْدُوهُمْ" ve "تُفَادُوهُمْ", iki meşhur kullanıştırlar. "تَفْدُوهُمْ" telâffuzu, "فِدَاءٌ" mastarından türemiştirki, bir şeyi korumak amacıyla, o şeye karşılık verilen bedeldir. Bu ifâde; "فداه فدية" "Ona karşılık bir fidye verdi" şeklinde kullanılır. "تُفَادُوهُمْ" ifâdesi, "المَفَادَاة" mastarındandır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Fidye ile Esirleri Kurtarmadan Maksat**

Müfessirlerin çoğu Cenâb-ı Hakk'ın, "تُفَادُوهُمْ" (fidyeleşirsiniz) ifâdesinden maksadı, İsrailoğullarına taat olan bir vasfı vermektir ki, bu da esir dindaşları küfürlerine tekrar dönsünler diye mal ve benzeri şeyleri bolca vererek onları esâretten kurtarmalarıdır.

Ebu Müslim, âyetten maksadın bu söylenenin zıddı olduğunu, esas muradın şu mâna olduğunu söylemiştir: Birbirinizle savaşmış olmanıza ve birbirinizi memleketinizden çıkarmış olmanıza rağmen, onlar sizin elinize esir olarak düştüklerinde, onlardan fidye almanız haram kılındığı halde, ancak bir mal ve bedel alarak onları serbest bırakıyorsunuz. **Ebu Müslim** bir de şöyle demiştir: "Müfessirler yukarıdaki açıklamayı, Hak Teâlâ'nın: *"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıyorsunuz da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?."* ifâdesine dayanarak yapmışlardır ki, bu zayıftır. Çünkü bu ifâde daha önce geçen peygamber ve onlara indirilmiş olan kitab (Tevrat) ile ilgilidir. Buna göre maksat şöyle olur: Nezdinizdeki kitabta (Tevrat'ta), Hz. Muhammed (s.a.s) ile ilgili haberler bulunduğu halde siz onları inkâr edince, Tevrat'ın bir kısmına imân etmiş, bir kısmını inkâr etmiş oluyorsunuz."

Her iki görüş de "fidyeleşme" sözüne uygun düşer. Çünkü esirlerden dolayı fidye veren için, "فَادَاهُ" denilebilir. Esirleri bırakmak için fidye alan için de, "فَادَاهُ" fiili kullanılabilir. Ne var ki müfessirlerin ittifak ettikleri görüş daha doğrudur. Çünkü Allah'ın: *"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıyorsunuz da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?"* hitabının, aynı âyette bahsedilen konu ile alakalı olması, birkaç âyet önce bahsedilmiş olan birşey ile âlakalı olmasından daha uygundur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Nüzûl Sebebi**

Bazı âlimler şöyle demişlerdir: Yurtlarından çıkarılan Yahûdiler ile, fidye verilip kurtarılan Yahûdiler aynı grubtur. Bu böyledir. Çünkü Kurayza ve Nadiroğulları, Evs ve Hazreç kabileleri gibi iki kardeş (ırkdaş) kabile idiler. Ama araları açıldı. Böylece Nadiroğulları Hazreç kabilesi ile, Kureyzâoğulları ise Evs kabilesi ile ittifâk ederek, her grup savaşlarda müttefikinin yanında yer aldı. İki taraftan biri galip geldiğinde, öbür tarafın yurtlarını harap ediyor, oradan sürüyorlardı. Her iki gruptan birisi esir düştüğünde ise, onun için iki Yahûdi kabilesi de birleşiyor, esir olanlar için fidye verip onları kurtarıyorlardı. Araplar da onların bu halini ayıplayıp, "Niçin önce onlarla savaşıp, sonra da onları esaretten kurtarmak için fidye veriyorsunuz?" dediler. Bunun üzerine Yahûdiler, "Biz onlar için fidye vermekle emrolunduk. Onlarla savaşmamız bize haramdır. Fakat biz, müttefikimiz olanların yenilmesinden de ar duyuyoruz." dediler. Bir kısım başka âlimler ise, o Yahûdileri yurtlarından çıkaranların fidye veren Yahûdilerden başka Yahûdiler olduğunu, bu yüzden onları Allah'ın kınadığını söylediler.

Yurtlarından Çıkarma Meselesi

Allah'ın *"Halbuki onları yurtlarından çıkarmak size haramdı"* buyruğuna gelince, buradaki "وَهُوَ" sözü hakkında iki görüş vardır:

a) Bu zamir, zamir-i kıssa ve zamir-i şan'dır. Sanki buna göre şöyle denilmektedir: "Hadise şudur: Onları yurtlarından çıkarmak size haramdır."

b) Bu zamir, "çıkarmaktan" kinâyedir, te'kid için zikredilmiştir. Çünkü bu zamir ile "çıkarma" mastarının arası, bir söz ile ayrılmıştır. Buna göre "هُوَ" zamirinin mahalli refdir. Sanki "اِخْرَاجُهُمْ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ" denilmektedir. Sonra, "اِخْرَاجُهُمْ" birinciyi (zamiri) açıklamak için tekrar edilmiştir.

Kitabın Bir Yerine İnanıp Diğer Yerine İnanmamak

Cenâb-ı Allah'ın: *"Yoksa siz kitabın bir kısmına inanıyorsunuz da bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz?"* âyeti hususunda âlimler iki bakımdan ihtilaf etmiştir:

a) Onların birbirlerini yurtlarından çıkarmaları küfür, birbirlerini kurtarmak için fidye vermeleri ise imândır. Bu, **İbn Abbas, Katâde** ve **İbn Cüreyc**'in görüşüdür. Allah onları fidye vermelerinden dolayı zemmetmemiş, tenakuza düşmelerinden dolayı zemmetmiştir. Çünkü onlar, vâcip olan mükellefiyetlerin bir kısmını yerine getirmiş, bir kısmını terk etmişlerdir. Tenâkuza düşmek bazen daha fazla kınanmayı gerektirir.

Şöyle bir görüş ortaya atılamaz: "Farzet ki onların birbirlerini yurtlarından çıkarmaları günahtır. Öyle ise niçin, isyankârın (günahkârın) kâfir sayılmayacağı sabit iken, Allah bu günahı küfür olarak tavsif etmiştir?" Çünkü biz diyoruz ki: "Belki de onlar bu çıkarmanın vacip olmadığını tasrih etmişlerdir. Bununla beraber Tevrat'ın sarih hükmü, vücûbuna delâlet etmektedir.

b) Bu âyetten murat, İsrailoğullarının, Hz. Musâ (a.s) ve Hz.Muhammed (s.a.s)'in peygamberliklerine dâir delillerin aynı olmasına rağmen, Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlayıp Hz. Mûsa (a.s)'yı tasdik ettiklerine dikkat çekmektir. Verdikleri söz (misak)'de hepsi aynı durumda iken, bu, onların kitabın bir kısmına imân edip, bir kısmını inkâr eden atalarının yolunda olduklarını gösterir.

Rüsvaylığın Şümûlü

Allah'ın: *"Dünyada bir rüsvaylıktan başka bir şey değildir"* buyruğuna gelince, buradaki "خِزْيٌ" kelimesinin asıl mânası zillet ve gazaptır. Allahu Teâlâ birisine gazaplanıp rahmetinden uzaklaştırdığı zaman, "اَخْزَاهُ اللهُ" denilir. Bu kelimenin aslının "utanmak" manasına olduğu da söylenilir. Çünkü "اَخْزَاهُ اللهُ" denildiğinde sanki "Allah onu utanacağı bir hale soktu " manası kastedilmiştir. Genel olarak bu kelimeden maksat büyük bir kınamadır. Âlimler bu rüsvay oluş hususunda birkaç görüş belirtmişlerdir:

1) **Hasan el-Basri,** bundan muradın cizye ve aşağılanmak olduğunu söylemiştir. Bu görüş zayıftır. Çünkü, cizyenin onların şeriâtlarında bulunduğuna dair bir delâlet yoktur. Daha doğrusu, biz bunu Hz. Muhammed zamanında bulunanlara hamledersek, bu takdirde bu izah şekli doğru olur.

Çünkü zımmîlerin başına gelen rüsvaylık cümlesinden birisi de, onlardan cizye alınmasıdır.

2) **Benû Nadîr**'in yurtlarından çıkarılması, **Benû Kurayza**'nın öldürülüp, çoluk çocuklarının esir alınması. Bu da ancak, eğer biz âyeti Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında bulunanlara hamledersek doğru olur.

3) Bu, en uygun olanıdır. Çünkü bundan murat, herhangi bir şekilde, şuna değil de ötekine tahsis etmeksizin, son derece fazla ve şiddetli bir kınamadır. "خِزْيٌ" kelimesindeki belirsizlik, zemmetme ve kınamanın son derece büyük bir şekilde vaki olduğuna delâlet eder.

"اَشَدُّ الْعَذَابَ" daki İsm-i Tafdilin İzahı

Cenâb-ı Hakk'ın: "وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰى اَشَدِّ الْعَذَابِ" âyetine gelince, bunda bir sual bulunmaktadır. Bu da şudur: Yaratıcıyı inkâr eden Dehriyyenin azabının Yahûdilerin azabından daha şiddetli olması gerekir. Öyleyse, Cenâb-ı Allah niçin Yahûdiler hakkında: "يُرَدُّونَ اِلٰى اَشَدِّ الْعَذَابِ" *"Onlar azabın en şiddetlisine götürülürler"* buyurmuştur? Cevap: Bundan maksat, o azabın dünyada meydana gelmiş rüsvaylıktan daha şiddetli olduğudur. Buna göre "اَشَدُّ" lafzı, her ne kadar mutlak ise de, bu bakımdan "daha şiddetli" mânasınadır.

Cenâb-ı Allah'ın: وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ *"Allah, sizin yaptıklarınızdan habersiz değildir"* âyetiyle ilgili olarak iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kıraat Meselesi**

İbn Kesir, Nâfi ve **Âsım,** tâ harf ile "تَعْمَلُونَ" şeklinde, muhatab sîğasıyla; diğer kıraat imamları da yâ harfiyle, "يَعْمَلُونَ" şeklinde, gâib sîgasıyla okumuşlardır. Birinci okunuş tarzı, bu sözün başlangıcındaki, "اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ" hitabından dolayıdır. İkinci okunuş şekli, bu cümlenin, sözün sonu olmasından dolayıdır. Kırâat imamlarının çoğunun rivâyeti, keza mânaya daha fazla delaleti cihetiyle hitap sîgasının tağlib yolu ile gaybet sîgasına hâkim kılınması sebebiyle, hitab kıraati birinci planda zikredilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın: *"Allah, sizin yaptıklarınızdan habersiz değildir"* ifâdesi, şiddetli bir tehdit, günaha karşı büyük bir engelleme ve taattan dolayı da büyük bir müjdedir. Çünkü Cenâb-ı Allah'ın kadir olanların en muktediri

olmasının yanısıra, gaflet de O'nun hakkında imkânsız olunca, bu muhakkak ki hakların onları hak edenlere ulaşacağını gösterir.

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْآخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٨٦﴾

"İşte bunlar, ahiret hayatına mukabil dünya hayatını satın alanlardır. Bu sebeple, onların azabı hafifletilmez ve onlara yardım da olunmaz" (Bakara, 86).

Bil ki, dünya lezzetleriyle ahiret lezzetlerini beraberce elde etmek, imkânsız olup, mümkün değildir. Halbuki Cenâb-ı Hak, mükellefe, bunlardan dilediği ve istediği herhangi birini elde edebilme imkânı vermiştir. Buna göre mükellef, bu ikisinden birisini elde etmekle meşgul olduğu zaman, öte yandan diğerini elden kaçırmış olur. Böylece Cenâb-ı Hak, Yahûdilerin kitablarında mevcut olana iman etmekten yüz çevirdiklerinden içinde bulundukları küfür ile elde ettikleri dünyevî lezzetleri bir alış-veriş olarak kabul etmiştir. Bu, Allah tarafından onların şiddetli bir biçimde zemmedilmeleridir. Çünkü, dünyadaki alışverişinde aldanmış olan kimse, kınanır. Hatta bu kimse, aklından zoru olmakla nitelenir. Durum böyleyken, ahireti vererek dünya metaını satın alan kimse, kınanmaya ve zemmedilmeye daha lâyıktır.

Azaplarının Hafifletilmemesi

Cenâb-ı Hakk'ın: "فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ" buyruğuna gelince, bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

O'nun, "فَلَا يُخَفَّفُ" ifâdesine fâ harfinin dahil olması hususunda iki görüş vardır:

a) Bu ifâdeyi, "اشْتَرَوُا" ifâdesine atfetmek için getirilmiş fâ harfidir.

b) Emrin cevâbı manasına olduğu için, fâ harfi getirilmiştir. Bu senin, tıpkı "uyanık ol, şu sapıklar var ya, onlarda hayır yoktur.."; "أُولَٰئِكَ الضُّلَّالُ انْتَبِهْ

فَلَا خَيْرَ فِيهِمْ" demen gibidir. Birinci izah, daha makbuldür, çünkü bu izahta herhangi bir takdire izah duyulmamıştır.

İKİNCİ MESELE: **Hafifletmek ve Kesintiye Uğrama Meselesi**

Bazı âlimler, hafifletmeyi azabın kesintiye uğramamasına, tam aksine devam edip gitmesine hamletmişlerdir. Çünkü, azâp kesilecek olsa, mutlaka hafiflemiş olur. Bazı âlimler ise bu ifâdeyi, onun devamına değil, şiddetine hamletmişlerdir. Evlâ olanı, şöyle denilmesidir: Azap, her vakit ya da bazı vakitlerde, bazen kesintiye uğramak, bazen de azaltılmak suretiyle hafifletilebilir. Cenâb-ı Hak, onların azabını hafifletilmemekle vasfedince, bu bizim söylediğimiz şeylerin hiçbirinin olmamasını gerektirir..

Allah'ın, "وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ" buyruğuna gelince, bu hususta iki görüş vardır.

Ekseri âlimler bu ifadeyi âhiret hususundaki yardımın yokluğuna hamletmişlerdir. Yani, "Hiç kimse bu azabı onlardan gideremez ve onlar Allah'ın azap etmeyi dilediği kimselere yardımda bulunamazlar" demektir. Bazılarıysa bunu, dünyevî hususiaki yardımın yokluğuna hamletmişlerdir ki, birincisi evlâdır. Çünkü Allahu Teâlâ, bunu onların yaptıklarına bir ceza olarak vermiştir. İşte bu sebepten dolayı Cenab-ı Hak, "Bu sebeple onlardan azâb hafifletilmez" buyurmuştur. Bu nitelik, ancak âhirete uygun düşer, çünkü dünyevî cezâ meydana gelirse, bu günah işleyene tatbik edilen hadler, cezâlar gibi olur. Bir de, bazen kâfirler, mü'minlere üstün gelebilirler.

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ اَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ ﴿٨٧﴾

"Celâlim hakkı için Mûsa'ya kitâbı verdik, ondan sonra da peşpeşe pegamberler gönderlik. Meryem oğlu İsa'ya da apaçık deliller verdik ve onu Ruhu'l-Kuds ile destekledik. Demek, ne zaman bir peygamber size gönüllerinizin hoşlanmadığı bir şeyi getirirse, kibirlenmek isteyeceksiniz de bir kısmınız yalanlayacak, bir kısmınız da öldüreceksiniz, öyle mi?" (Bakara, 87).

Bil ki bu, Allahu Teâlâ'nın onlara feyazân ettirmiş olduğu nimetlerin bir başka çeşididir. Bir de onlar kalkıp bu nimete, küfür ve kötü fiillerle mukabelede bulunmuşlardır. Bu böyledir, çünkü Hak Teâlâ daha önce Yahûdileri, birbirlerini öldürmek ve birbirlerini yurtlarından çıkarmak suretiyle, Allah'ın emrine muhalefet etmekle niteleyip, daha sonra da bu çirkin fiilleriyle ahireti verip dünyayı satın aldıklarını açıklayınca, bu âyette zikrettikleriyle de onları iyice susturmuştur.

Âyette geçen: "Kitab"a gelince, bu Allah'ın onlara bir defada toptan göndermiş olduğu Tevrat'tır. İbn Abbas'tan, Tevrat nâzil olunca, Allahu Teâlâ'nın Hz. Mûsa'ya Tevrat'ı taşımasını emrettiği, fakat onun buna gücü yetmediği, bunun üzerine Allah'ın Tevrat'ın her harfi için bir melek gönderdiği; onların da Tevrat'ı taşıyamadıkları, böylece de Allah'ın Tevrat'ı Hz. Mûsa'ya hafiflettiğini ve bundan sonra onu taşıyabildiği rivâyet edilmiştir.

Hz. Mûsa'dan Sonra Resûller Gönderilmesi

Allahu Teâlâ'nın, "وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ" âyetine gelince, bunda da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"قَفَّيْنَا" kelimesi, "أَتْبَعْنَا" (peşinden getirdik) mânasınadır. Bu, bir şeyin peşinden başka bir şeyin gelmesi anlamından nakledilmiştir. "Hemen onun peşinden gelmek..." anlamı gibi.. Bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın: ثُمَّ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَا *"Sonra peygamberlerimizi peşpeşe yolladık"* (Mü'minûn, 44) âyetidir.

İKİNCİ MESELE

Rivâyet olunduğuna göre Hz. Mûsa'dan sonra, Hz. İsa'nın bi'setine kadar, şeriat aynı olduğu halde, art arda peygamberler gelmiş, birbirlerinin peşlerinden zuhûr etmişlerdir. Çünkü Hz. İsa (a.s), yeni bir şeriat getirmiştir. Bunun doğruluğuna Cenâb-ı Hakk'ın, "وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ" âyetiyle istidlâlde bulunmuşlardır. Çünkü bu âyet, aynı şeriat içinde birbirlerini izleyerek onların aynı çizgi, tevhid çizgisi üzerinde olmalarını gerektirmektedir. **Kadî** şöyle demiştir: "Hz. Mûsa'dan sonra ikinci olarak gelen peygamberin, o şeriatı aynen, yani ne eksik ne de fazla olarak edâ etmediği sürece, birinci peygamberin şeriatı üzere olması mümkün değildir. Aynı zamanda bu ikinci şeriat, birincisinin aynısı olduğu tevatür yoluyla bilinebilecek bir şekilde de muhafaza edilir. Çünkü peygamberin durumu

böyle olunca, onun ancak daha önce bilinmiş olan bir şeyi veya daha önce bilinmesi mümkün olan bir şeyi bilmesi mümkün olabilir. Allah'ın beraberinde bir şeriatı olmayan bir peygamer göndermesi caiz olmadığı gibi, ki aklîyatçılar bu sebebi böyle açıklamaktadırlar, şu andaki konumuz hakkındaki söz de böyledir. Böylece Hz. Mûsa'dan sonra gelen peygamberlerin içinde, her ne kadar birincisi aynen muhafaza edilmiş olsa da, yeni bir şeriat veya birinci şeriatın silinmiş bazı yönlerini ihyâ edecek ve yeniden ortaya koyacak bir şeriat getirmiş olanların mutlaka bulunmuş olmaları gerekir." Buna şu şekilde cevap veririz: Bu peygamberlerin gönderilmesinden maksadın, ümmete geçmiş şeriatları hakim kılmaları veya ancak Allah'ın bilebileceği başka neviden lütufları yerine getirmiş olmaları, niçin caiz olmasın? Velhasıl Kâdî (Abdülcabbar) delil getirmeyip, mevcut iddiasını tekrar etmekten öte bir iş yapmamıştır. O, "Peygamberlerin ya yeni bir şeriat, ya da ortadan kalkmış bir şeriatı ihya vazifesi ile gönderilmeleri gerekir" hükmünü neye dayanarak vermiştir? Oysa, ihtilaf sadece buradadır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hz. Mûsa'dan Sonraki Resuller (a.s)**

Bu peygamberler şunlardır:

Yûşa, İsmail, Şem'ûn, Davud, Süleyman, İşa'ya, Ermiya, Uzeyr, Hezekyal, İlyas, Elyesea, Yunus, Zekeriyya, Yahyâ (a.s) ve diğerleridir..

Hz. İsa'ya Verilen Aşikar Belgeler

Cenâb-ı Hakk'ın "وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ" buyruğuna gelince, bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ peygamberleri önce mücmel zikredip, sonra Hz. İsa (a.s)'yı genişçe zikretmiştir. Bundaki sebep nedir? Çünkü önceki peygamberler Hz. Mûsa'nın şeriatını getirmişlerdir. Böylece onlar, Hz. Mûsa'ya tâbi olmuşlardır. Halbuki Hz. İsa böyle değildir. Zira onun şeriatı, Hz. Mûsa'nın şeriatini kısmen neshetmiştir.

İKİNCİ MESELE

Süryancada İsa, Eyşû; Meryem ise hizmet eden anlamınadır. Şöyle de denilmiştir: "İbrancada Meryem, erkeklerle oturup kalkmaya düşkün olan kadın" manasınadır. **Ru'be**'nin sözü de böyle tefsir edilmiştir: "قُلْتُ لِزِيرٍ لِمَ تَصِلُهُ مَرْيَمَةُ" "Kadınlara çok düşkün olan o adama, "زير" erkeklere düşkün olan o kadının, niçin onu ziyaret ettiğini, sordum."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki "الْبَيِّنَاتِ" kelimesi hakkında birkaç görüş bulunmaktadır:

a) Ölüleri diriltmek, vs gibi, mu'cizeler anlamına gelir. Bu mâna **İbn Abbas**'tan rivâyet edilmiştir.

b) "الْبَيِّنَاتِ", İncîl anlamına gelir.

c) Bu en kuvvetli olan görüş olup, bütün yukarıda zikredilenler, "الْبَيِّنَاتِ" kelimesinin muhtevâsına girer. Çünkü mu'cize gösteren peygamber, kendi nübüvvetinin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Nitekim İncil de, o peygambere şeriatinin keyfiyetini gösterir. Bu sebeple, tahsiste bulunmanın bir manası olmaz.

Hz. İsa'yı "Ruhu'l-Kudüs ile Takviye Etme

Allahu Teâlâ'nın "وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ" âyetine gelince bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatler**

Âyetteki "أَيَّدْنَاهُ" lâfzı, bu şekilde okunmuştur. **İbn Kesîr** tahfifle, "الْقُدْسِ" şeklinde, diğerleri ise, harekeli olarak "الْقُدُسِ" şeklinde okumuşlardır. Bu her iki okuyuş, "الرُّعْبُ" ve "الرُّعُبُ" kelimeleri gibi, fasîh olan iki okuyuştur.

İKİNCİ MESELE: **Rûh'tan Maksat**

Âlimler, âyetteki "rûh" kelimesi üzerinde, bazı görüşler belirterek, ihtilâf etmişlerdir.

Bu, Cebrail (a.s)'dir. Cebrail (a.s) birkaç yönden böyle isimlendirilmiştir:

1) Rûhu'l-Kudüs'ten maksat, er-Rûhu'l-Mukaddese demektir. Nitekim, "رَجُلُ صِدْقٍ" ve "حَاتِمِ الْجُودِ" denilir. Böylece Cenâb-ı Hak, Cebrail'i, "kendi katında mertebesinin yüce olduğunu açıklamak ve onu şereflendirmek için bu şekilde nitelemiştir.

2) Cebrail (a.s)'e bu ad verilmiştir, çünkü beden nasıl rûhla diriliyorsa, din de Cebrail (a.s) ile hayat bulmaktadır. Çünkü Cebrail (a.s), peygamberlere vahiy getirmeyi üstlenmiştir. Bu hususta mükellef olanlar ise, onun getirdikleriyle dinlerini ihyâ etmiş olurlar.

3) Cebrail (a.s)'in gâlib vasfı, onun ruhânî bir varlık oluşudur. Diğer melekler de böyledir. Ne var ki, onun ruhânî bir varlık oluşu daha tam ve daha mükemmeldir.

4) Cebrail (a.s) rûh diye adlandırılmıştır. Çünkü ne erkeklerin sulbü, ne de kadınların rahimi onu barındırmamıştır.

b) Ruhu'l-Kudüs'ten maksat, İncil'dir. Nitekim Cenâb-ı Hak, Kur'an'da: "رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا" *Emrimizden bir rûh...* (Zuhruf, 52) buyurmuştur. İncil böyle adlandırılmıştır. Çünkü din İncil ile hayat bulur, dünyevi işler de onun vesilesiyle bir intizama girer..

c) Bu, Hz. İsa'nın, kendisi sebebiyle ölüleri diriltmiş olduğu ismidir. Bu görüş, **İbn Abbas** ve **Saîd İbn Cübeyr**'den rivâyet edilmiştir.

d) Bu, Hz. İsa'ya üflenen rûhtur. Kudüs ise, bizzat Allah'tır. Böylece, Hz. İsa'yı bir yüceltme ve teşrif olsun diye, onun rûhu Cenâb-ı Hakk'a muzâf kılınmış, nisbet edilmiştir. Nitekim, "بَلْيَتُ اللهِ" ve "نَاقَةُ اللهِ" ifâdesi de böyledir. Bu görüş **Rebî**'den rivâyet edilmiştir. Buna göre, âyetteki rûhtan murat, insanın sayesinde hayata kavuştuğu rûhtur.

Bil ki, rûh isminin Cebrail'e İncil'e ve İsm-i A'zam'a ad olarak itlâk edilmesi, mecâzdır. Çünkü rûh, insanların hayat mıntıkalarında, damarlarında ve menfezlerinde dönüp dolaşan hava demektir. Malûmdur ki, yukarıda zikredilen Cebrail, İncil ve İsm-i A'zam böyle değildirler. Ancak bu üçünden her birine teşbih üslûbuyla, rûh adı verilmiştir. Çünkü rûh, nasıl ki insanın canlılığının sebebi ise, Cebrail (a.s) de, ilimleri vasıtasıyla kalplerin hayat bulmasına sebeptir. İncil de, şeriatlerin meydana çıkması ve yaşamasının sebebidir. İsm-i A'zam da, maksatlara ulaşma vesilesidir. Ancak rûh ismiyle Cebrail arasındaki benzerlik, birkaç yönden daha uygun görülmektedir.

a) Çünkü Cebrail, lâtif ve nûranî bir havadan yaratılmıştır. Bu sebeple, bu ikisi arasındaki benzerlik daha mükemmeldir. Binaenaleyh, "rûh" ismini Cebrail'e vermek daha evlâdır.

b) Bu ismi Cebrail'e vermek, diğerlerine vermekten daha belirgindir.

c) Hak Teâlâ'nın, "ve biz onu Ruhü'l-Kudüs ile takviye ettik" buyruğunun mânası, "biz onu takviye ettik" demektir. Bu takviyeden maksat ise, ona yardım etmektir. Yardımı Cebrail'e isnât etmek hakiki, İncil ve İsm-i A'zam'a isnât etmekse mecâzdır. Bu sebeple, rûh ismini Cebrail'e vermek daha evlâ olur.

d) Hz. İsa'nın Cebrail (a.s) ile bir arada bulunması, bir benzeri başka hiçbir peygambere nasip olmayacak bir şekilde tahsis olunca, biçimlerinin en kuvvetlilerindendir. Çünkü Cebrail (a.s) Meryem'e, bir çocuk doğuracağını müjdeleyeceğini müjdelemiştir. Hz. İsa (a.s) Cebrail (a.s)'in üflemesinden meydana gelmiştir. Bütün durumlarda Hz. İsa'yı terbiye edip eğiten Cebrail'dir. Onunla beraber onun gittiği yere giderdi. O, göğe çıktığında da onunla beraberdi.

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْ" âyetine gelince, bu onları son derece zemmetmektir. Çünkü İsrailoğullarının Yahudîleri, peygamber onlara hoşlarına gitmeyen bir şeyi getirdiğinde, o peygamberi yalanlarlar, eğer o peygamberi öldürme fırsatı ellerine geçerse öldürürlerdi. Onlar, dünyada yükselmeyi istediklerinden, dünyanın lezzetlerini arayıp, halka önder olmak istediklerinden ve haksız yere onların mallarını almak gayesiyle hareket ettiklerinden ötürü, böyle olmuşlardır. Peygamberler ise, onların bu davranışlarına fırsat vermek istemiyorlardı. Bu sebeple onlar da peygamberleri yalanlıyor, cahil olan insanlara, peygamberlerin yalancı oldukları duygusunu aşılıyorlar ve bu hususta tahrif ve yanlış yorumlarla iddialaşıyorlardı. Onların içinde, tıpkı İblis'in Hz. Adem'e karşı sergilemiş olduğu tavrı, peygamberlere gösteren kimseler bulunmaktaydı.

Allahu Teâlâ'nın: "فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ" ifâdesine gelince, birisi, "وَفَرِيقًا فَتَلْتُمْ" şeklinde denilmeli değil miydi? diyebilir. Buna iki şekilde cevap veririz:

a) Bununla, mâzinin hikâyesi murat edilir. Çünkü, söz konusu iş, son derece korkunçtur. Böylece bu işin hatıralarda canlandırılması ve kalplerde tahayyül edilmesi murat edilmiştir.

b) "Henüz kendilerini öldüreceğiniz bir grup.." manası murat edilmiştir. "Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'i öldürmek için çok çaba sarfettiniz ve bunun için ona büyü yapıp yiyeceği koyunu zehirlediniz ama ben onu size karşı korudum." Hz. Peygamber (s.a.s) de ölürken; مَا زَالَتْ اُكْلَةُ خَيْبَرَ تُعَاوِدُنِى فَهٰذَا اَوَانُ اِنْقِطَاعُ اَبْهُرِى *"Hayberde yediğim (zehirli) lokmanın acısı benden ayrılmadı. İşte bu can damarımın kesilmek üzere olduğu andır"*[40] buyurmuştur. En iyisini Allah bilir.

40 **Darimi,** Mukaddime, 11 (1/33).

"Kalplerimiz Perdelidir" Neye Delalet Eder?

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلاً مَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾

"(Yahûdiler): 'Kalplerimiz perdelidir' dediler. Hayır öyle değil. Allah onları inkârları sebebi ile rahmetinden kovmuştur. Onun için artık az inanırlar." (Bakara, 88).

"غُلْفٌ" kelimesi ile ilgili üç görüş vardır:

a) Bu, "اَغْلَفْ" kelimesinin çoğuludur. "اَغْلَفْ" ise, bir kılıf içinde olan şey demektir. Buna göre, "Bizim kalplerimiz, senin davetinin tesirinin ulaşmasına mâni olacak örtülerle sarılıdır" demektir.

b) **Esâmm**, bazı Yahûdilerin, "Kalplerinin ilimle örtülü, hikmetle dolu olduğunu, bundan dolayı Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatına ihtiyaçlarının olmadığını" söylediklerini rivâyet etmiştir.

c) Gulf, içinde senin dediğin şeylerin doğruluğuna delalet edecek herhangi birşey bulunmayan boş kılıf gibidir. **Mu'tezile** birinci görüşü tercih etmişler ve sonra bu âyetin kâfirlerin kalplerinde, imana mani olacak herhangi bir şeyin, ne gılâfın, ne örtünün, ne de **Mücebbire**'nin dediği gibi, bir engelin bulunmadığına delâlet ettiğini söylemişlerdir. Çünkü eğer böyle olsaydı Yahûdilerin bu sözleri doğru olurdu, Cenâb-ı Allah da: *"Hayır öyle değil, Allah onları inkârları sebebiyle rahmetinden kovmuştur"* âyeti ile onları yalanlamazdı. Zira Hak Teâlâ, ancak bâtıla sarılan ve yalan söyleyen kimseleri zemmeder, doğru söyleyen ve mazeretli kimseleri zemmetmez.

Mu'tezile sözüne devamla şöyle demiştir: "Bu âyet, Allah'ın: اِنَّا جَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِى اٰذَانِهِمْ وَقْرًا *"Biz onların kalplerinin üstüne o (Kur'an'ı) iyice anlamalarına engel perdeler, kulaklarına da bir ağırlık koyduk "* (Kehf, 57); اِنَّا جَعَلْنَا فِى اَعْنَاقِهِمْ اَغْلَالًا *"Biz onların boyunlarına bukağılar koyduk"* (Yasin, 8) ve: وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ سَدًّا *"Aralarına bir engel koyduk"* (Yasin, 9) âyetlerinin manası, o kâfirlerin imândan men olunmayıp aksine lütf-i ilâhî'den men olundukları veya inkârdaki ısrarlarından ötürü inkâra mecbur edilmiş kimselere benzetildikleridir. Yine **Mu'tezile,** "Hak Teâlâ'nın bu sözlerinden

ötürü Yahûdileri zemmedişinin bir benzeri de yine aynı sözü söylemelerinden ötürü şu âyette kâfirleri zemmetmesidir: وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ *"Onlar, bizi davet edegeldiğiniz şeye karşı kalplerimiz örtüler içindedir. Kulaklarımızda bir ağırlık, senin ile aramızda da bir perde vardır"* (Fussilet, 5) demişlerdir. Eğer durum Mücebbire'nin dediği gibi olsaydı, bu kimseler doğru söylemiş olurlardı. Doğru söylemiş olsalardı, Allah onları zemmetmez, aksine iman etmeme hususunda mazeretlerini ortaya koymak ve kınamayı onlardan düşürmek için bu sözlerini nakletmiş olurdu" demişlerdir.

Bil ki biz "غُلْف" kelimesinin tefsiri hususunda üç görüşü bildirdik. Binâenaleyh bir delil olmadan bunlardan birini kesin olarak seçmek doğru olmaz. Biz bu âyetten maksadın, bu açıklama olduğunu kabul etsek bile, ey Mu'tezile, niçin "Bu âyet, bu sözün kınanmış bir söz olduğunu gösterir" diyorsunuz?

Allahu Teâlâ'nın: بَلْ لَعَنَهُمُ اللهُ بِكُفْرِهِمْ *"Allah onları inkârlarından dolayı rahmetinden kovmuştur (lânetlemiş)"* âyeti hususunda Mu'tezile'ye birkaç cevab verilmiştir:

a) Bu ifâde, Hak Teâlâ'nın, küfürleri sebebiyle onlara lânet ettiğine delâlet eder. Öyle ise siz niçin, "Allah, onlara bu sözlerinden dolayı lânet etmiştir" diyorsunuz? Belki de Allah, onların bir sözünü nakletmiş, sonra da inkârları sebebi ile mel'un olduklarını beyan etmiştir.

b) Allahu Teâlâ'nın: *"Bizim kalplerimiz perdelidir, dediler"* âyetinden maksat, onların bunu istifham-ı inkârî tarzında zikrettiklerini anlatmaktır. Yani, "Bizim kalplerimiz her hangi bir perde veya örtü içinde değil, aksine son derece güçlü; zihinlerimiz de son derece berraktır. Sonra biz bu zekâ ve anlayışımızla, Ey Muhammed (s.a.s), senin delillerin üzerinde düşündük de içlerinde kuvvetli bir şey bulamadık" demek istemişlerdir. Onlar bu verimsiz yalan sözü söyleyince, şüphesiz Allah bundan dolayı meydana gelen inkârları sebebiyle onları lanetlemiştir.

c) Belki de onların kalpleri herhangibir örtü içinde değil, aksine, Cenâb-ı Hakk'ın da: يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ *"O (Muhammed'i), oğullarını bildikleri gibi bilir (tanırlar)"* (Bakara, 146) buyurduğu gibi, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğinin doğru olduğunu biliyorlardı. Fakat onlar bildiklerini inkâr ederek, kalplerinin örtülü olup böyle bir bilgiye sahip olmadıklarını iddia

etmişlerdir. Bu sebeple onların inkârları küfr ü inâdî olmuş oldu. İşte Allah onlara şüphesiz bu küfürleri sebebiyle lânet etmiştir.

Çok Az İnanır Olmaları

Hak Teâlâ'nın: فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ *"Onun için artık çok az inanırlar"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"فَقَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ" Buyruğunun Muhtemel Üç Manası**

Bu ifâdenin tefsirinde üç görüş vardır:

a) "قَلِيلًا", iman edenlerin sıfatıdır. Yani "onlardan pek azı imân etmiştir" manasınadır. Bu görüş **Katâde, Esâmm ve Ebu Müslim**'den rivâyet edilmiştir.

b) "قَلِيلًا" kelimesi, imanın sıfatıdır. Yani "Onlar, imân etmeleri gereken şeylerden pek azına inanırlar. Çünkü onlar Allah'a imân ediyor, ama peygamberleri inkâr ediyorlardı."

c) Bunun manası "Onlar aslâ imân etmezler" demektir. Nitekim; "قَلِيلًا مَا يَفْعَلُ" denilir. Bu cümlenin manası, "O, kesinlikle hiçbir şey yapmadı" demektir. **Kisâi** ise şöyle demiştir: Araplar, hiçbir bitki çıkarmayan bir toprağı kastederek. مَرَرْنَا بِأَرْضٍ قَلِيلًا مَا تُنْبِتُ (Çorak bir araziye uğradık) der. İlk izah daha evlâdır. Çünkü o, aynen Cenâb-ı Hakk'ın:بَلْ طَبَعَ اللهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ إِلَّا قَلِيلًا *"Hayır, Allah onların kalplerini küfürleri yüzünden mühürlemiştir. Artık onlar, pek azı hariç imân etmezler"* (Nisa, 155) âyetinin bir benzeri ifâdedir. Bir de birinci cümlede kavim açıkça zikredildiği için, istisnânın bu kavimden bir kısmını içine alması gerekir.

İKİNCİ MESELE

"قَلِيلًا" lafzının mansub oluşu ile ilgili bazı izahlar yapılmıştır:

a) Bu, فَإِيمَانًا قَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ "Onlar az bir iman ile iman ederler" manasınadır. Âyetteki "مَا" zâidedir. Bu az imanları da, Tevrat'ın bir kısmına iman etmeleridir.

b) Harf-i cer hazfedildiği için, "قَلِيلًا" lafzı mansub kılınmıştır. Bu, بِقَلِيلٍ يُؤْمِنُونَ "Onlar azını tasdik ederler" demektir.

c) Bunun takdiri, فَصَارُوا قَلِيلًا مَا يُؤْمِنُونَ "Onlar az inanır oldular" şeklindedir.

وَلَمَّا جَآءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَآءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللهِ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾

"O Yahûdilere Allah katında, yanlarında bulunan (Tevrat'ı) tasdik edici bir kitap gelince -ki daha evvel inkâr edenlere karşı (Allah'tan) böyle bir feth (zafer) istiyorlardı- işte tanıdıkları o şey kendilerine gelince, onu inkâr ettiler. Bu sebeple Allah'ın laneti kâfirlerin üstünedir" (Bakara, 89).

Bil ki bu Yahûdilerin kötülüklerinden birisidir. Allahu Teâlâ'nın, "كِتَابٌ" lafzına gelince, âlimler bu kitâbın Kur'an olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ" beyanı bu kitabın onların yanında olandan başkası olduğuna delalet eder. Bu ise, ancak Kur'an'dır.

"Kendilerindeki Kitabı Tasdik Eden Kitap" Ne Demektir?

Allahu Teâlâ'nın, "مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ" ifâdesine gelince, bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nübüvvetine dair Hz. Muhammed'i tasdikle mükellef tutuldukları konusunda, Kur'an'ın, onların yanında bulunan Tevrat'ı doğrulamakta olduğunda hiçbir şüphe yoktur. Bu hususa yakışan, Kur'an'ın, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet hususunda, yanlarında bulunan Tevrat'a muvafık olmasıdır. Çünkü onlar Kur'an'ın diğer şer'î meselelerde, yanlarında olan Tevrat'a muvafık olmadığını biliyorlardı. Biz de Kur'an'ın, Kur'an'ın delilleri konusunda Tevrat'a muvafakatı kastetmediğini bilmekteyiz. Çünkü Allah'ın bütün kitapları böyledir. Hepsi geçersiz olunca, bundan maksadın, Kur'an'ın nübüvvete has olan ve nübüvveti gösteren alâmetler, sıfatlar ve özellikler hususunda onların kitaplarına muvafakat etmiş olduğu sabit olmuş olur.

İKİNCİ MESELE

Kelime, hal olmak üzere "مُصَدِّقًا" şeklinde okunmuştur. Buna göre şayet, "nasıl nekire bir kelimeye hal olmak üzere, mansûb olmuştur?" denilirse,

deriz ki nekire (belirsiz) kelimeler sıfat aldıkları zaman, hususîleşirler. Bu sebeple hal kelimesinin, hususî olan nekirelerden dolayı mansûb olması uygun olur. Çünkü Allah'ın, "كِتَابٌ" sözü, yine O'nun, "مِنْ عِنْدِ اللهِ" sözüyle vasıflandırılmıştır.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"لَمَّا"nın cevabı hususunda üç görüş bulunmaktadır.

a) Cevap, mahzûftur. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı: وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ *"Eğer, bir Kur'an ki onunla dağlar yürütülseydi..."* (Ra'd, 31) âyeti gibidir. Çünkü bunun cevâbı mahzûf olup, bu da, لَكَانَ هٰذَا الْقُرْاٰنَ "Bu ancak, bu Kur'an olurdu" cümlesidir. Bu görüş **Ahfeş** ve **Zeccac**'dan rivâyet edilmiştir.

b) Bu hazif, "لَمَّا" tekrar ettiği ve söz uzadığı içindir. Buna göre cevâp, "كَفَرُوا بِهِ" ifâdesidir. Hak Teâlâ'nın tıpkı, اَيَعِدُكُمْ اَنَّكُمْ اِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا اَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ *"Öldüğünüzde, toprak ve kemik olduğunuzda, sizin mutlaka çıkarılacağınızı mı size va'ediyor o?"* (Mü'minûn, 35) âyeti gibidir. Bu görüş, **Müberrid**'den rivâyet edilmiştir.

c) Âyette geçen, "فَلَمَّا" kelimesindeki fâ harfinin birinci "لَمَّا"nın cevâbı; "كَفَرُوا بِهِ" ifâdesinin ise, ikinci "لَمَّا"nın cevabı olmasıdır. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı: فَاِمَّا يَاْتِيَنَّكُمْ مِنِّى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ *"Eğer size benden bir hidâyet gelir ve kim de ona tâbi olursa, muhakkak ki onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir de!"* (Bakara, 38) âyeti gibidir. Bu görüş **Ferrâ**'dan nakledilmiştir.

Âyetin Nüzul Sebebi

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا" âyetine gelince, bunun sebeb-i nüzûlü hakkında bazı görüşler vardır:

a) Yahûdiler, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderilmezden ve kendisine Kur'an nazil olmadan önce, Allah'tan fetih ve muzafferiyeti isteyerek, şöyle diyorlardı: "Ey Rabbimiz, bize fetih nasîb et ve bize ümmî olan peygamberin yüzü suyu hürmetine yardım et!"

b) Savaşırken düşmanlarına şöyle diyorlardı: "Zamanı yaklaşan şu peygamber bize, size karşı yardım edecek.." Bu görüş **İbn Abbas**'tan nakledilmiştir.

c) Onlar, Araplardan, onun doğumunu soruyor ve onu, "sıfatları şöyle şöyledir.." diye vasfediyor ve açıkça kâfirlere, yani müşrik Araplara ondan söz ediyorlardı.. Bu görüş de, **Ebu Müslim**'den rivâyet edilmiştir.

d) Peygamber olarak gönderilmeden önce, Allah'ın elçisiyle **Evs** ve **Hazrec**'e karşı muzafferiyet isteyen Kurayza ve Nadîroğulları hakkında nâzil olmuştur. Bu görüş **İbn Abbas, Katâde** ve **Süddî**'den nakledilmiştir.

e) Bu âyet, Yahûdilerin âlimleri hakkında nâzil olmuştur. Onlar, Tevrat'ı okuyup, onda Hz. Muhammed'in isminin geçtiğini görüp, onun peygamber olacağını ve Araplar içinden çıkacağını anlayınca, müşrik olan Araplardan, durumu peygamber olarak gönderilecek olan kişinin durumuna uygun olan bir şahsın doğup doğmadığını öğrenmek için, bu sıfatları sorup soruşturuyorlardı.

Cenâb-ı Hakk'ın, "فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ" buyruğuna gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Tevrat'ın Hz. Peygamber'in Evsafını Bildirmesi**

Âyet onların, Hz. Peygamber'in nübüvvetini bildiklerine delâlet eder. Bu hususta bir soru vardır. Bu soru şudur: Tevrat, mütevâtir bir nakille naklolunmuştur. Tevrat'ta Hz. Muhammed'in vasfının tafsilâtlı olarak bulunmasına, yani şekli şöyle, davranışları da şöyle şöyle olacak olan falanca şahsın, falanca beldede ortaya çıkacağının açıklanmış olduğunun söylenmesi veya bu sıfatların bu şekilde bulunmaması ihtimallerine gelince; eğer birinci durum söz konusu ise, Yahûdi kavmi, Tevrat'ın Hz. Peygamber'in doğruluğuna şehâdette bulunduğunu zorunlu olarak biliyorlardı, demektir. O halde, tevâtür ehlinin yalan üzere ittifakları nasıl caiz olabilir? Şâyet, Peygamber'in sıfatları bu şekilde değil idiyse, Tevrat'ta zikredilen sıfatlardan Hz. Muhammed'in bir peygamber olduğu neticesi zorunlu olarak elde edilemez; o halde Cenâb-ı Hak niçin: "فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ" buyurmuştur?

Buna şöyle cevap verilir: Tevrat'ta geçen sıfat, icmalî, genel bir sıfat idi. Sonra, Hz. Muhammed'in nübüvvetini de sırf bu sıfatlar yoluyla tanımamışlar, aksine mu'cizelerin de zuhûr etmesiyle bu sıfatlar adeta te'kîd edilmişti. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, onların inkârını kınamıştır.

İKİNCİ MESELE: **Hz. Peygamber'i İnkârlarının Sebebi**

Onların, birkaç sebepten ötürü onu inkâr etmiş olduklarını söylemek mümkündür:

a) Yahûdiler, İsrailoğullarından pekçok peygamber gelmiş olduğu için, gönderilecek bu son peygamberin de İsrailoğullarından çıkacağını sanıyorlardı. Bu sebeple, insanları bu peygamberin dinine teşvik ve ona davet ediyorlardı. Ama, Cenâb-ı Hak, Araplardan, İsmail (a.s)'in neslinden Hz.

Muhammed (s.a.s)'i peygamber olarak yollayınca, bu, onların çok zoruna gitti. Bu sebeple onu yalanladılar ve ilk davranışlarına muhalefet ettiler.

b) Onların, Hz. Muhammed'in nübüvvetini itiraf etmiş olmaları, başkanlıklarıyla mülk ve servetlerinin elden gitmesi demekti. Bunun için, tasdikten kaçındılar ve inkârda ısrar ettiler.

c) Belki de onlar, gönderilen peygamberin sadece Araplara gönderilmiş olduğunu sandılar, bu sebeple de, onu inkâr etmiş oldular.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak, onların Hz. Muhammed'in peygamberliğini bilmekte olduklarını açıkladıktan sonra, Yahûdileri kâfir olmakla vasfetmiştir. Bu, küfrün sırf Allah'ı bilmemek olmadığına delâlet eder.

Lânet Neye Denilir?

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَعْنَةُ اللهِ عَلَى الْكَافِرِينَ *"İşte, Allah'ın lâneti kâfirlerin üzerinedir"* sözüne gelince, bu buyruğundan maksat, onları ahiretin hayırlarından uzaklaştırmaktır. Çünkü, dünyanın hayırlarından uzaklaştırılan kimse, "mel'ûn" olmaz. Eğer, "Cenâb-ı Hak, daha önce geçmiş olan âyetlerde, *"Ve insanlara güzel söz söyleyin"* (Bakara, 83); ve, *"Allah'tan başkasına ibâdet edenlere sövmeyin; sonra bilmeden, taşkınlık yaparak onlar da Allah'a söverler"* (En'âm, 107-108) buyurmamış mıdır?" denilirse, deriz ki: Daha önce açıklamış olduğumuz gibi, lâneti hak etmiş olan kimseye lânet etmek de güzel söz cümlesinden olduğundan, âmm olan bir ifâdeye bazen tahsis gelebilmektedir. Allah en iyi bilendir.

بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللهُ بَغْيًا أَنْ يُنَزِّلَ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ فَبَاءُوا بِغَضَبٍ عَلَى غَضَبٍ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٩٠﴾

"Onlar, Allah'ın, kullarından dilediği kimseye fazlından indirmesini haset ettikleri için, Allah'ın (bu kere) indirdiği (Kur'an'ı) da inkâr etmek suretiyle kendilerini ne kötü şeye sattılar! Böylece gazap üstüne gazaba uğradılar (hak ettiler). O kâfirler için (kendilerini) hor ve hakir edecek bir azap vardır" (Bakara, 90).

Bil ki âyetin başındaki "بِئْسَمَا" kelimesinin hakikatinden bahsetmek ancak birçok meseleyi ele almakla mümkün olur:

***BİRİNCİMESELE:* "نِعْمَ" ve "بِئْسَ" Fillerinin Aslı**

"نِعْمَ" ve "بِئْسَ" kelimelerinin aslı "عَلِمَ" sözümüz gibi "نَعِمَ" ve "بَئِسَ"dir. Fakat ikinci harfi hurûf-u'l halk[41] (boğaz harflerinden) olup kesreli olan fiili dört türlü okumak câizdir:

a) Aslı üzere yani ilk harfi fethalı, ikinci harfi kesreli olarak okumak.

b) İlk harfi ikinci harf gibi okumak. Bu da "نعم" lafzında nûn ve ayn harflerini kesreli olarak, "نِعِم" şeklinde okumaktır. "فَخِذَ" kelimesi de bu tarzda okunur. Araplar aynı kelimede iki kesreyi peşpeşe getirmekten kaçınırlar. Fakat burada boğaz harflerinden birinin, yanındaki harfi kendisine tâbi kılma özelliğinden ötürü bunu câiz görmüşlerdir.

Meksûr (kesreli) olan boğaz harfini sâkin kılıp ondan önceki harfi olduğu gibi bırakmak suretiyle, "فَخْذَ" gibi, "نِعْمَ" ve "بَئْسَ" şeklinde okumak.

d) Boğaz harfini sakin kılıp, onun kesresini bir önceki harfe naklederek "بِئْسَ - نِعْمَ" şeklinde okumak, "فَخِذَ" fiili de aynı şekilde "فِخْذَ" diye okunur.

Bil ki bu son değişiklik, bu iki kelime hakkında, işin aslında sadece "câiz" durumunda olmakla beraber, Araplar "zarurî" saymışlardır. Çünkü mazi fiil, masdarın (fiilin aslının) mazi zaman diliminde meydana geldiğini bildirir. Halbuki bu iki kelime bu sınırın dışına taşıp medih ve zem'de (övme ve yermede) ileri dereceyi ifâde eden camid (kalıplaşmış) iki kelime haline gelmişlerdir. Böylece lafızdaki bu zarurî değişiklik asılda (yani mânada) değişikliği belirtmiş ve mesela, Zeyd'in pek iyi bir insan olduğunu ifâde için, "نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ" demişler ve artık şiir zarûreti dışında asıl şeklini kullanmaz olmuşlardır.

Nitekim **Müberred** şu şiiri okumuştur:

فَفِدَاءُ لِبَنِي قَيْسٍ عَلَى مَا اَصَابَ النَّاسَ مِنْ شَرٍّ وَضُرٍّ
مَا أَقَلَّتْ قَدَمَايَ إِنَّهُمْ نِعْمَ السَّاعُونَ فِي الْأَمْرِ الْمُبِرِّ

"İnsanlara isabet eden kötülük ve sıkıntılara karşı fidye vermek, Kaysoğullarına düşer Ayaklarım ona karşı gelemiyor. Çünkü onlar, iyi işlerde çalışan ne güzel kimselerdir!"

41 Bunlar boğazdan çıkan şu altı harf (ses) tir: "ا ح خ ع غ ه"

İKİNCİ MESELE

"نِعْمَ" ve "بِئْسَ" kelimeleri, aslında "نَعِمَ - يَنْعَمُ" ve "بَئِسَ - يَبْأَسُ" fiilleridir. Müenneslik alâmeti olan "ت" harfinin bunların sonuna gelip "نِعْمَتْ" ve "بِئْسَتْ" denilebilmesi buna delâlet eder. **Ferrâ** bu iki kelimeyi isim gibi kabul etmiş ve bu görüşüne **Hassân b. Sâbit** (r.a)'in şu şiirini delil getirmiştir:

أَلَسْنَا بِنِعْمَ الْجَارُ يُؤْلِفُ بَيْتَهُ مِنَ النَّاسِ ذَا مَالٍ كَثِيرٍ وَمُعْدِمَا

"Biz evinin kapısını zengin olsun, fakir olsun her insana açan ne iyi komşu olmadık mı?"

Ferra ayrıca şunu da buna delil getirmiştir: Bir bedevî Araba bir kız çocuğu doğduğu müjdesi verildi ve: نِعْمَ الْمَوْلُودُ مَوْلُودَتُكَ "Doğan kızın ne güzel bir çocuk!" denildi. Bunun üzerine O: نِعْمَ الْمَوْلُودَةُ وَاللهِ مَا هِيَ بِنِعْمَ الْمَوْلُودَةُ "Allah'a yemin ederim ki bu, güzel bir çocuk değil" demiş, Basralı nahivciler, Ferra'nın bu deliline "Bu söz hikâye nakli kabilindendir" diyerek cevap vermişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bil ki "نِعْمَ" ve "بِئْسَ" kelimeleri salâh (iyilik) ve bozukluk (kötülük) ifâde etme hususunda iki asıldırlar.

Bunların fâilleri cinsi istiğrakı ifâde eden açık veya gizli bir isim olur. Açık olması iki türlüdür:

1) Sen "نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ" (Zeyd ne iyi bir adam) dediğinde, belli bir "adam"ı değil, mutlak olarak "bir adam" (oluşu) kastedersin.

2) Sen "نِعْمَ غُلَامُ الرَّجُلِ زَيْدٌ" (Zeyd adamın ne güzel bir kölesidir!) dersin. Ama şairin şu kullanışı nâdirdir:

فَنِعْمَ صَاحِبُ قَوْمٍ لَا سِلَاحَ لَهُمْ وَصَاحِبُ الرَّكْبِ عُثْمَانُ بْنُ عَفَّانَا

"Silâhsız sahib (arkadaş) ne iyi arkadaştır! Kervan sahibi olarak da Hz. Osman b. Affân ne iyi bir sahiptir!" Denildi ki bu "صَاحِبُ الرَّكْبِ" ifâdesi maksuda delâlet ettiği için böyle olmuştur. Çünkü kastedilen bir tek kişidir, "الرَّكْبِ" kelimesini elif-lâmlı getirince sanki şâir "قَوْمٍ" kelimesinin başına da elif-lâm getirmiş gibi oldu. Gizli olarak gelen isme gelince bu senin, "نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ" "Zeyd adam olarak ne güzeldir" sözünde olduğu gibidir. Bu cümlenin aslı "نِعْمَ الرَّجُلُ رَجُلًا زَيْدٌ" şeklindedir. Buradan ilk "اَلرَّجُلُ" kelimesi hazfedilmiştir. Çünkü nekire ve mansub olan ikinci "رَجُلًا" kelimesi ona delâlet etmektedir. Bu "رَجُلًا" kelimesi temyiz olduğu için mansubdur. Bunun bir benzeri "عِشْرُونَ رَجُلًا" (Yirmi adam) sözündür. Temyiz edilen kelime ancak

nekire olur. Görmüyor musun, hiç kimse "عِشْرُونَ الدَّرَاهِمَ" demez. Şâyet Araplar temyiz edilen kelimenin başına elif-lâm getirip de nasb ederek "نِعْمَ الرَّجُلَ" demiş olsalardı, bu maksada aykırı olurdu. Çünkü onlar temyizi elif-lâmlı olarak getirmeyi isteselerdi, mutlaka onu ref ederek "نِعْمَ الرَّجُلُ" derlerdi; ve temyizi gizlemeye muhtaç olmazlardı. Onlar sözü kısaltmak için faili gizlemişlerdir. Çünkü, "نِعْمَ رَجُلًا" (Adam olarak o ne iyidir!) ifâdesi bir ferdi üstün kılınan bir cinse delâlet eder.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* "نِعْمَ" ve "بِئْسَ"nin İ'rabı**

Sen, "نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ" dediğin zaman bunun i'râbı iki şekilde olur:

a) Sanki bu cümle, aslı "زَيْدٌ نِعْمَ الرَّجُلُ" imiş gibi "زَيْدٌ" kelimesinin muahhar mübtedâ olması. İlk sözde "زَيْدٌ" kelimesi her ne kadar sonra gelmiş olsa da, önce olduğuna niyet edilmiştir. Nitekim, "Miskine uğradım" manasında, "اَلْمِسْكِينُ مَرَرْتُ بِهِ" cümlesini murat ederek, "مَرَرْتُ بِهِ الْمِسْكِينُ" demen gibi. Mübtedaya râci olacak zamire gelince, "اَلرَّجُلُ" kelimesi kendisinde "adam" cinsinin bulunduğu bir umûmi kelime olunca "Zeyd" de o cinsin içine girer de böylece bu durum, Zeyd'e râci olacak zamirin yerine geçmiş olur.

b) Senin "نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ" ifâdende "زَيْدٌ" kelimesi mahzuf mübtedânın haberidir. Sanki نِعْمَ الرَّجُلُ *"Ne güzel adam"* denince, "Övdüğün adam kimdir?" denilmiş de, "هُوَ زَيْدٌ" (O Zeyd) manasında, "زَيْدٌ" cevabı verilmiştir.

BEŞİNCİ MESELE

Medhe ve zemme tahsis edilmiş (mahsûs) şeye gelince, o ancak "نِعْمَ" ve "بِئْسَ" kelimelerinden sonra zikredilen şeyin cinsinden olur. Meselâ زَيْدٌ مِنَ الرِّجَالِ "Adamlardan Zeyd..." demek gibi. Durum böyle olunca Cenâb-ı Hakk'ın سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا *"Bizim âyetlerimizi yalanlayan kavmin hali ne kötüdür!"* (A'raf, 177) âyetinde, "اَلْقَوْمُ" kelimesine muzâf olan şeyin hazfedilmiş olması, takdirinin ise, "سَاءَ مَثَلًا اِلْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا" şeklinde olması gerekir. Bu meseleyi özetlediğimize göre artık tefsire dönelim.

İnkârcıların Durumu

Cenâb-ı Allah'ın: بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَكْفُرُوا *"Onlar inkâr etmek suretiyle kendilerini ne kötü şeye sattılar!"* ifâdesi hususunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"بِئْسَمَا"daki "مَا" lâfzı "بِئْسَ الشَّيْءُ شَيْئًا" "Kendisi mukabilinde nefislerini sattıkları o şey, ne kötü bir şey!" manasında olmak üzere, mansub bir nekire

olup "بِئْسَ"nin fâilini açıklamaktadır. Zemme tahsis edilmiş olan (mahsus) ise bu âyette, "اَنْ يَكْفُرُوا" (inkâr etmeleri) ifâdesidir.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "اِشْتَرَوْا" kelimesi ile ilgili iki görüş vardır:

a) Bu, satmak manasınadır. Bunun izahı şöyledir: Cenâb-ı Allah, mükellefe cennete ulaştıran iman ile cehenneme götüren inkâr imkânını verince, onun bu ikisinden birini tercih edişi, bir şeyi almayı diğer şeyi almaya tercih etme gibi oldu. Buna göre o kul, kendisinde kurtuluşu ve necatı bulunan imânı tercih ettiği zaman,

نِعْمَ مَا اِشْتَرَى "Ne güzel şey satın aldı!" denilir. Bey' ve şirâ (alış-verişten) maksat, sahip olunan bir şeyi başka bir mal ile değiştirmek olunca satan ve alandan her biri, bu aynı mananın her ikisinde de meydana gelmesi sebebiyle, satan veya alan diye nitelendirilebilirler. Bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hakk'ın: "بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ اَنْفُسَهُمْ" âyetinin şöyle tefsir edilmesi yerinde Olur: "Onlar, inkârlarını almak için nefislerini (kendilerini) sattılar. Çünkü onların kendileri aleyhine elde ettikleri şey küfür olduğu için, onlar bu küfür mukabilinde nefislerini satmış gibi oldular."

b) Bana göre daha doğru olan izah ise şudur: Mükellef (kul), kendisi için Allah'ın cezasından korktuğu zaman, Allah'ın cezasından kurtulmasına vesile olacağını sandığı amelleri yapar ve böylece nefsini o ameller karşılığında satın alıp (kurtarmış) olur. Yahûdiler de yaptıkları şeyin, kendilerini Allah'ın azabından kurtaracağına ve sevaba ulaştıracağına inandıkları için, bunların karşılığında nefislerini satın aldıklarını (kurtardıklarını) sandılar da Allahu Teâlâ onları zemmederek: بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ اَنْفُسَهُمْ *"Kendilerini sattıkları şey ne kötü bir şeydir!"* buyurdu. Bu izah, hem mana, hem lafız bakımından, birinci izaha göre daha doğrudur.

Sonra Cenâb-ı Allah, onların karşılığında nefislerini satın aldıkları şeyin tefsirini, اَنْ يَكْفُرُوا بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ *"Allah'ın indirdiği şeyi inkâr etmeleri.."* ifâdesi ile yapmıştır. Bu ifâdeden maksadın, o Yahûdilerin Kur'an'ı inkâr etmeleri olduğunda şüphe yoktur. Çünkü hitâb Yahûdiler hakkındadır. Onlar ise Kur'an'dan başkasını tasdik ediyorlardı. Daha sonra Allahu Teâlâ, indirdiği şeyi, inkâr etmeyi tercih edişlerine sebeb olan şeyi "بَغْيًا" diyerek açıkladı ve bununla onların inkârlarından maksatlarının ne olduğuna işaret etti. Nitekim maksadın ne olduğuna dikkat çekmek için, يُعَادِى فُلَانٌ فُلَانًا حَسَدًا "Falan, falana hasedinden dolayı (haset maksadıyla) düşmanlık ediyor" denilir.

Eğer âyette, "بَغْيًا" (haset ederek) sözü olmasaydı onların, hasetleri sebebi ile değil de cehaletle inkâr ettiklerini de düşünebilirdik.

Bil ki bu âyet hasedin haram olduğuna delâlet eder. Haset pek çok sebepten olabileceğinden dolayı Hak Teâlâ, onların bu hasetlerinin sebebinin ne olduğunu, اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ عَلٰى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ *"Allah'ın kullarından dilediği kimseye fazlından indirmesine.."* buyurarak açıklamıştır. Hâdise ancak bizim anlatacağımız şu şeye uygundur: Onlar beklemekte oldukları bu büyük nübüvvet lütfunun kendi kavimleri içinden birisine verileceğini sanmışlardı. Ama beklenen nübüvveti Araplarda görünce, bu durum onları kıskançlığa ve hasede sevketmiştir.

Yahûdilerin "Gazap Üstüne Gazaba" Uğramalarından Maksat

Cenâb-ı Allah'ın: فَبَاؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ *"Böylece gazap üstüne gazaba uğradılar"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Bu iki gazabı açıklama hususunda bazı görüşler vardır:

a) İki gazap için mutlaka iki sebebin olduğunu ispat etmek gerekir: Birincisinin sebebi, daha önce bahsedilmiş olan şeydir. O da Yahûdilerin Hz. İsa (a.s)'yı ve ona indirilmiş olan İncil'i yalanlamalarıdır. İkincisinin sebebi, onların Hz. Muhammed (s.a.s)'i ve ona indirilen Kur'an'ı yalanlamalarıdır. Böylece bu onların bir sebepten sonra diğer bir sebebe girmelerinden ötürü, Allah tarafından bir gazaptan sonra başka bir gazaba düşme olarak kabul edilmiştir. Bu, **Hasan Basrî, Şa'bî, İkrime, Ebu'l Âliye** ve **Katâde**'nin görüşüdür.

b) Maksat sadece iki gazabın varlığını bildirmek değildir, aksine murat, Yahûdilerden sâdır olmuş olan birbirine benzer şeylerden dolayı birbirine yakın çok çeşitli gazaplara müstehak olduklarını bildirmektir. Onlardan sâdır olan bu şeyler onların şu sözleri söylemeleridir: عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ *"Uzeyr Allah'ın oğludur"* (Tevbe, 30); يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ *"Allah'ın eli bağlıdır"* (Maide, 64); اِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَاءُ *"Allah fakirdir bizler ise zenginiz"* (Âl-i İmran, 181) ve benzeri küfür sözleri... Bu, **Atâ** ve **Ubeyd b. Umeyr**'in görüşüdür.

c) Bundan murat, her ne kadar tek ise de, onların küfürlerinin büyük olması sebebi ile ona karşı olan ilâhî gazabın çok ve kuvvetli olduğunu göstermektir. Bu, **Ebu Müslim**'in görüşüdür.

d) Onlara olan gazabın birincisi, buzağıya tapmaları sebebiyle, ikincisi de Hz. Muhammed (s.a.s)'in Tevrat'ta olan sıfatlarını gizlemeleri ve onun peygamberliğini inkâr etmeleri sebebiyledir. Bu görüş **Süddi**'den rivâyet edilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Gazap, istemediği bir şey gördüğü zaman insanın kalbinin kanı kabardığında, mizaçta meydana gelen bir değişiklikten ibarettir. Bu, Allahu Teâlâ hakkında imkânsız olduğu için, kendisine isyan edenlere lânet etmek ve lâneti emretmek gibi zararları dilemesine hamledilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın gazap ile vasıflanması uygundur. O'nun gazabı artar ve çoğalır. Bu, Allah hakkında, azap etmesinin uygun oluşu gibi, uygundur. Binaenaleyh, O'nun bir tek sebepten dolayı kâfire gazap etmesi, birçok sebepten dolayı gazap etmesi gibi değildir.

Hor ve Hakîr Edici Azap

Allahu Teâlâ'nın: وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ *"Kâfirlere hor ve hakir edici bir azap vardır"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın bu sözü, O'nun: وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ *"Onlara hor ve hakir edici bir azap vardır"* (Âl-i İmran, 178) sözünden daha fazla mana ifâde etmektedir. Çünkü ilk sözün manasına bu kâfir Yahûdilerle birlikte başka kâfirler de dahildir. İkinci ifâdenin manasına ise sadece onlar dahildirler.

İKİNCİ MESELE

Azap, gerçekte hor ve hakir kılıcı olmaz. Çünkü bunun manası, "O dışındakileri hor ve hakir kıldı" demektir ki, bu sıfat ancak akıllı bir varlık için uygun olur. Öyle ise çok azaba uğrayan kimseleri hor ve hakir kılan Cenâb-ı Allah'ın kendisidir. Ancak bu hor, hakir kılış azap ile meydana geldiği için, "hor ve hakir kılan"ı azabın sıfatı yapmak yerinde olmuştur. Eğer, "Azap, ancak hor hakir kılmakla birlikte var olur. O halde azabı ayrıca böyle nitelemenin faydası nedir?" denirse, deriz ki: Azabın "hor ve hakir kılıcı" vasfıyla birlikte zikredilmesinde mutlaka Allah'tan olduğunda bir delil vardır. Bu sebeple Allah azabın kendisi tarafından verildiğine delil olsun diye, "muhîn" (hor ve hakir kılan) kelimesini zikretmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Azap Kâfirlere mi Mahsustur?**

Bir kısım insanlar şöyle demiştir: Allah'ın, "وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ" sözü, azabın ancak kâfirler için olduğuna delâlet eder. Bu mukaddimeyi sunduktan sonra iki ayrı fırka bu âyeti delil olarak kullanmışlardır:

a) **Hariciler,** "Diğer âyetlerle fâsığın (günahkârın) azap göreceği sabit olmuştur. Bu âyet ile de ancak kâfirin azap göreceği sabit olmuştur. Öyle ise günahkârın kâfir olduğunu söylemek gerekir" demişlerdir.

b) **Mürcie,** "Bu âyet ile ancak kâfirlerin azap göreceği; fâsığın da kâfir olmadığı sâbit olmuştur. Bundan ötürü, günahkârın azap görmeyeceğini kesin olarak söylemek gerekir" demişlerdir. Her iki görüşün de yanlış olduğu âşikârdır.

Yahûdilerin İncil ile Kur'an'ı İnkâr Etmesi

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩١﴾

"Bir de onlara, 'Allah'ın indirdiğine imân ediniz' denildiği zaman, 'Biz, bize indirilen (Tevrat'a) inanırız' derler ve ondan başkasını inkâr ederler. Halbuki o (Kur'an) yanlarında bulunan (Tevrat'ı) tasdik edici bir gerçektir. De ki: Öyle ise daha önce, eğer iman edenler idiyseniz, niçin Allah'ın peygamberlerini öldürdünüz?" (Bakara, 91).

Bil ki âyette bahsedilen davranış, Yahûdilerin çirkin fiillerinden biridir. "Onlara... denildiği zaman" sözü ile Cenâb-ı Hak Yahûdileri kastetmektedir. "Allah'ın indirdiğine imân ediniz" ifâdesinden murat, "Allah'ın indirdiği bütün kitaplara imân ediniz" demektir. Bütün kitaplara imân etmenin gerekli olduğu görüşünde olanlar, bu âyeti delil getirerek, âyetteki "مَا" harfinin umum ifâde eden "اَلَّذِى" manasında olduğunu söylemişler ve şöyle devam etmişlerdir: Çünkü Hak Teâlâ onlara Allah'ın indirdiği şeylere iman etmelerini emretmiştir. Onlar indirilenin bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr edince de onları bu sebepten kınamıştır. Eğer "مَا" lâfzı umûm

ifâde etmemiş olsaydı, bu kınama uygun olmazdı. Sonra Cenâb-ı Hak onlardan kendilerine bunu emrettiği zaman, "Biz, bize indirilene inanırız." Yani sadece, "Tevrat'a ve Hz. Mûsa'nın şeriatını devam ettirmek için gelmiş olan diğer peygamberlerin kitabına inanıyoruz" dediklerini naklet-miş; yine onların, Tevrat'ın dışındaki kitabları yani İncil ve Kur'an'ı inkâr ettiklerini haber vermiştir. Bu hadiseyi, onları kınamak maksadıyla zikretmiştir. Çünkü, indirilmiş olan kitabın Allah katından olduğunu bilme imkânları olmadığı halde, onlara, "Allah'ın indirdiği şeye iman ediniz" denilmesi câiz değildir.. Aksi halde böyle bir şey teklif-i mâlâ yutâk (güç yetirilemeyecek şeyi teklif etmek) olurdu. Deliller o kitabın Allah katından olduğunu gösterince ona iman etmek vâcip olmuş, böylece de Allah'ın indirdiği kitapların bir kısmına iman edip, bir kısmına inanmamanın bir tenâkuz olduğu sabit olmuştur.

Hak Teâlâ'nın: وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ *"O, yanlarında bulunanı tasdik edici bir gerçektir"* âyeti, Hz. Muhammed (s.a.s)'e imân etmelerinin vâcip olduğunu gösteren bir delile işaret gibidir. Bunun izahı iki yöndendir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın: *"O, bir gerçektir"* sözü şu hususa delâlet etmektedir: Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliği, elinden çıkan mu'cizelerle kesinlik kazanınca, o, bu Kur'an'ın Allah katından indirildiğini haber vermiş, mükelleflere, ona imanı emretmiş ve böylece Kur'an'a iman etmek kesin olarak vâcip olmuştur. O zaman peygamberlerden bir kısmını ve bir kısım kitapları inkâr ederken bir kısım peygamberlere ve kitaplara imân etmenin imkânsız olduğu ortaya çıkar.

b) "Allah'ın: مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ "Yanlarında bulunanı tasdik edici olarak" sözünün delâlet ettiği husus olup, bu da şu iki şekilde açıklanır:

1) Hz. Muhammed (s.a.s) başkasından bir ilim öğrenmemiş, bir hocadan istifâde etmemiştir. O, hiçbir fark olmaksızın Tevrat'takilere uygun olarak bazı kıssa ve hâdiseler nakledince anlıyoruz ki bunları vahiy ve Allah'ın indirdiği bilgi vasıtasıyla elde etmiştir.

2) Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğine delâlet etmektedir. Allahu Teâlâ, Kur'an'ın "Tevrat'ı tasdik edici" olduğunu haber verince, Tevrat'ın da Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini haber vermesi gerekir. Aksi halde Kur'an Tevrat'ı tasdik edici olmayıp, yalanlayıcı olmuş olur. Tevrat, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberlik haberini ihtiva edip, Yahûdiler de Tevrat'a imanın vâcip olduğunu söyleyince, bu yönden

onların Kur'an'a ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine iman etmelerinin vâcip olması gerekmiştir.

Yahûdilerin Peygamberleri Öldürmeleri

Allahu Teâlâ'nın: فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنبِيَاءَ اللهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ *"Öyle ise daha önce, eğer imân edenler idiyseniz, niçin Allah'ın peygamberlerini öldürdünüz?"* âyetine gelince, bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah, bir diğer yönden, onların Tevrat'a imân ettiklerini iddia etmelerinin birçok bakımdan tenakuz olduğunu açıklamıştır: Bu böyledir, çünkü Tevrat, doğruluğa delâlet ettiğini ve peygamberlik iddiasında doğru olan kimseyi öldürmenin küfür olduğunu göstermiştir. Durum böyle olunca Hz. Yahya, Hz. Zekeriyya ve Hz. İsa (a.s)'yı öldürmeye çalışmak küfürdür. O halde siz ey Yahûdiler, eğer Tevrat'a imân ettiğiniz iddiasında doğru söylüyor iseniz niçin onları öldürmeye çalışıyordunuz?

İKİNCİ MESELE

Bu âyet-i kerime din hususunda mücâdele etmenin, peygamberlerin sanatı olduğuna[42] ve hasma karşı nakzedici deliller getirmenin câiz olduğuna delâlet etmektedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Mâzi Hakkında Muzâri Fiil Kullanılmasının İzahı**

Allah'ın, "niçin öldürdünüz?" sözü her ne kadar şifahî bir hitap ise de, bundan murat Yahûdilerin daha önceki atalarıdır. Buna birkaç husus delâlet etmektedir:

a) Bu hitap yapıldığında artık o peygamberler yoktu.

b) Peygamber (s.a.s) zamanındaki Yahûdiler böyle bir şeye teşebbüs etmemişlerdir.

c) "مِنْ قَبْلُ" (Daha önce) ifâdesi de Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındaki Yahûdiler için uygun gelmez. Muzârî fiil ile mazideki bir fiilin kastedilmesi âşikârdır. Çünkü karine buna delâlet etmektedir. Eğer: " آمَنُوا *"İmân ediniz"* sözü Hz. Peygamber zamanındakilere hitap, وَلِمَ تَقْتُلُونَ *"Niçin öldürdünüz?"* sözü de onların atalarının yaptıklarından bir hikayedir. O halde bu iki ifâdenin arası nasıl cem'edilir?" denilir ise, deriz ki, bunun manası şudur: Siz Hz. Muhammed'i böyle yalanlamanızla Tevrat'a imân etmekten

42 Razi, burada Kelâm ilminin lüzumuna bir delil bulmaktadır.

de ayrılmış oldunuz. Nitekim sizin atalarınız da bir kısım peygamberleri öldürmek suretiyle diğerlerine iman sınırının dışına çıkmışlardı.

DÖRDÜNCÜ MESELE

"Arapların, أَنَا أَضْرِبُكَ أَمْسِ "Ben seni dün dövüyorum" demesi câiz olmadığı halde, Allah'ın: لِمَ تَقْتُلُونَ مِنْ قَبْلُ *"Daha önce niçin öldürüyorsunuz"* demesi nasıl câiz olmuştur?" denilebilir. Buna şöyle cevap verilir: Bu hususta iki görüş vardır:

a) Bu, ayrılmaz bir sıfat durumunda olan şeyler hakkında caizdir. Nitekim sen daha önce yaptığı kötülükleri ile tanıdığın kimseye, وَيْحَكَ لِمَ تَكْذِبُ *"Yazıklar olsun sana, niçin yalan söylüyorsun"* dersin. Sanki bununla sen şöyle demek istiyorsun: "Senin durumun bu olmamalıydı." Allahu Teâlâ da: وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ *"Onlar, şeytanların okudukları şeye tâbi oldular"* (Bakara, 102) buyurmuş, mazi sigasıyla "مَا تَلَتْ" dememiştir. Çünkü O, şeytanların her zamanki hallerinin, sihir kitapları okumak olduğunu ifâde etmeyi murat etmiştir.

b) Cenâb-ı Hak sanki şöyle demektedir: Eğer siz Tevrat'a imân etmişseniz, daha önce peygamberlerin öldürülmüş olmasına niçin razı oluyorsunuz, hak veriyorsunuz? Allah en iyisini bilir.

وَلَقَدْ جَآءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٩٢﴾

"Andolsun ki Mûsa size en açık delilleri getirdi. Sonra siz onun ardından buzağıyı ilâh edindiniz. Siz zâlimlersiniz" (Bakara, 92)

Bu âyetin tekrar edilmiş olması, tekrar tefsirini yapmaktan bizi alıkoymaktadır. Bu âyetin tekrar edilmesinin sebebi şudur: Cenâb-ı Allah, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanındaki Yahûdilerin tutumlarını nakledip onları inatçı olmak ve yalanlamak sıfatları ile vasfederek peygamberleri yalanlamaya uygun olan, hatta daha da ilerisini ifâde eden peygamberleri öldürme işinde onları atalarına benzetince, Mûsa (a.s)'yı ve onun gösterdiği mûcizeleri tekrar zikrederek, hakikatin bu derece âşikâr olmasına rağmen, onların kalkıp buzağıyı ilâh edinmeyi mübah gördüklerini, bununla beraber Hz. Mûsa'nın sabırlı ve Rabbine itaatte dinine ve şeriatine sarılmada sebatlı olduğunu ve kavmine şöyle dediğini bildirdi: "Siz yalanlama

ve inkârda ne kadar aşırı giderseniz gidin, benim sizinle olduğum sürece söyleyeceğim söz budur."

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَآ اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَاْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩٣﴾

"Hani, 'Size verdiğimizi kuvvetle tutun ve dinleyin' diye sizden bir kesin söz almış ve Tûr dağını üzerinize kaldırmıştık. Onlar da: 'Duyduk ve isyan ettik' demişlerdi. Küfürleri yüzünden kalplerine buzağı (sevgisi) içirilmişti. De ki: Eğer mü'min iseniz, inancınız size ne kötü şeyi (yapmanızı) emrediyor?" (Bakara, 93).

Bu âyetin tekrar edilmesi hususunda bazı açıklamalar yapılmıştır:

a) Bu ve benzeri yerlerde tekrar, te'kid ifâde eder.

O zaman da, Arapların örfüne göre hasmın delil getirmesini icab ettirir.

b) Bu, Yahûdilerin: سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا *"Duyduk ve isyan ettik"* sözlerinin ilâvesiyle zikredilmiştir, ki bu da onların son derece inatçı olduklarını gösterir.

Dağın Kaldırılmasına Rağmen Yahûdilerin İsyanları

Cenâb-ı Hakk'ın: قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا *"Duyduk ve isyan ettik, dediler"* ifâdesine gelince, bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Dağı üzerlerine kaldırmak, muhakkak ki en büyük korkutuculardandır. Bununla beraber onlar küfürlerinde ısrar etmiş ve açıkça "duyduk ve isyan ettik" demişlerdir. Bu da, korkutmak ne kadar şiddetli olsa bile, inkıyâd etmeyi icap ettirmediğine delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Müfessirlerin çoğu, Yahûdilerin bu sözü söylemiş olduklarını kabul ederler. **Ebu Müslim** ise, mânanın şöyle olabileceğini söylemiştir: Onlar, Cenâb-ı Hakk'ın, "Size verdiğimiz şeye sımsıkı sarılın" ifâdesini dinlediler ama ona karşılık isyanla mukabele ettiler. Bu tavırları ise, söylemiş olmasalar bile, "dediler" sözüyle ifâde edildi. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın: اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"O*

şeye 'ol' demesidir, o da olur" (Yasin, 82) demesi gibidir, (yani, Cenâb-ı Hak bir şeyin olmasını murat ettiği anda o şey hemen olur, ona 'ol' demesi gerekmez, ama bu şekilde ifâde edilmiştir). Ve: قَالَتَا اَتَيْنَا طَائِعِينَ *"Yer ile gök dediler ki, itaat ederek geldik"* (Fussilet, 11) âyeti.. gibi. Birinci görüş daha uygundur; çünkü delil olmadan sözü zâhirinden çevirmek caiz değildir.

Buzağı Sevgisinin Onların Kalplerinde Yer Etmesi

Cenâb-ı Hakk'ın: وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ *"Buzağının sevgisi kalplerine içirilmişti"* âyetine gelince bunda da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Buzağının sevgisi onların kalplerine içirilmiştir. Bu istiârenin vech-i sebebi hususunda iki izah tarzı vardır:

a) Bunun manası, boyanın elbiseye nüfûz etmesi gibi, buzağının sevgisi ve ona tapma, aynı şekilde onların kalplerine nüfuz etmiş, girmiş demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın: فِى قُلُوبِهِمْ *"Kalplerinde..."* ifâdesi, onun tıpkı: اِنَّمَا يَاْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ نَارًا *Onlar karınlarına ancak bir ateş yiyorlar."* (Nisa, 10) âyetinde olduğu gibi, "buzağı sevgisinin içirilmiş olduğu yeri" açıklamadır.

b) Nasıl ki su, yerin nebatının hayat kaynağıdır, aynen bunun gibi bu sevgi de onlardan çıkan fiillerin tamamının hayat kaynağı olmuştur.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاُشْرِبُوا" beyanı onların dışında bir fâilin, bu işi onlara yaptığına delâlet eder. Allah'tan başka hiç kimsenin buna gücünün yetmeyeceği malûmdur.

Mu'tezile buna iki bakımdan cevap vermiştir:

a) Allahu Teâlâ, başkalarının onlara bunu yaptığını murat etmemiştir. Ancak, onların aşırı düşkünlükleri ve buzağıya ibâdete alışmış olmalarından ötürü, buzağının sevgisi onların kalbine içirilmiştir. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak, bu sîgayı meçhul kalıbında getirmiştir. Nitekim فُلَانٌ مُعْجَبٌ بِنَفْسِهِ "Falanca, kendini beğenir" denilir.

b) "اُشْرِبُوا"den murat, "Samirî, İblis, insan ve cinlerin şeytanları gibi varlıklar, buzağının sevgisini onlara süslemiş ve onları bu sevgiye davet etmiştir" demektir.

Âlimlerimiz bu iki görüşe de şu şekilde cevap vermişlerdir: Bu iki izah tarzı da, lafzı zahirinden çevirmedir. Buna ise, ancak ayrı bir delil sebebiyle

müracaat edilebilir. Biz bütün eşyanın muhdesinin Allah olduğuna dair aklî deliller getirdiğimiz için, âyetin zahirini terk etme ihtiyacını duymuyoruz.

Cenâb-ı Hakk'ın: بِكُفْرِهِمْ *"küfürleri sebebiyle"* ifâdesine gelince, bundan murat onların Allah hakkında bir "teşbih"e inanmaları ve onların Allah'tan başkasına da ibâdet etmeyi caiz görmeleridir.

İmanlarının Kötülük İstemesi Ne Demektir?

Hak Teâlâ'nın: قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهِ إِيمَانُكُمْ *"De ki, imanınızın size emrettiği şey, ne kötüdür"* ifâdesine gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetten maksat, "Sizin Tevrat'a inanmanızın size emrettiği şey ve kötü bir şey" demektir. Çünkü Tevrat'ta buzağıya tapmak diye bir şey yoktur. Emretme işinin onların imanlarına nisbet edilmesi ise, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı Şuayb (a.s)'ın kıssasında: أَصَلَاتُكَ تَأْمُرُكَ *"Namazın mı bunu sana emrediyor?"* (Hûd, 87) buyurduğu gibi, bir tehekküm ve alaydır... İmanın onlara nisbet edilmesi de böyledir.

İKİNCİ MESELE

İman, ârazdır. Ondan emrin ya da nehyin sâdır olması doğru olmaz. Ancak, bir iş yapmaya götüren sebep, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı: إِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ *"Muhakkak ki namaz fuhuştan ve çirkin şeylerden nehyeder"* (Ankebût, 45) âyetinde olduğu gibi, bir âmire benzetilir.

Allahu Teâlâ'nın, إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ifâdesine gelince, bundan maksat, onların inançları hususunda bir şüphe meydana getirmek ve onların iddialarının doğruluğu konusunda ta'nda bulunmaktır.

قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٩٤﴾ وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٩٥﴾

"De ki: Allah katında ahiret yurdu, başkalarının değil de, yalnız sizin ise, eğer doğrulardan iseniz, haydin ölümü isteyin.. Ama onlar, ellerinin yapmış oldukları şeyler sebebiyle, ölümü asla isteyemeyecekler.. Allah zâlimleri, hakkıyla bilicidir" (Bakara, 94-95).

Bil ki bu, İsrailoğullarının yapmış oldukları kötülüklerin bir başkasıdır. Bu da onların, ahiretin başkalarına değil de, ancak kendilerine ait olduğunu iddia etmeleridir. Nitekim birçok husus buna delâlet etmektedir. Şöyle ki:

a) İstidlâl yoluyla hasma (muhalife) ikincisi sebebiyle onu ilzâm edebilmek için, birincisi onun görüşü olmadıkça, "Eğer şöyle şöyle ise o halde şunu da yap!" demek caiz olmaz. (Yani üzerine hüküm bina edeceğimiz ilk fikrin, mutlaka muhalifin benimsediği bir fikir olması gerekir.)

b) Allahu Teâlâ'nın: وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى *"Dediler ki: Cennete ancak, Yahûdi veya Hristiyan olanlar girecektir"* (Bakara, 111); نَحْنُ اَبْنَاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّاؤُهُ *"Biz, Allah'ın oğulları ve dostlarıyız"* (Mâide, 18) ve: وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّا اَيَّامًا مَعْدُودَةً *"Dediler ki: "Sayılı günlerin dışında bize ateş dokunmayacaktır"* (Bakara, 80) âyetlerinde onlardan nakletmiş olduğu sözleridir.

c) Onların kendileri hakkında, hakkı elde etmiş olduklarına; diğer fırkaların ise, bunu elde edememiş olduklarına inanmalarıdır. Çünkü onların şeriatına göre nesh caiz değildir.

d) Onların, peygamberleri Yakûb, İshak ve İbrahim (a.s) gibi büyüklerine intisab etmelerinin, kendilerini Allah'ın azabından kurtaracağına ve O'nun mükâfaatına ulaştıracağına inanmalarıdır. Sonra onlar, bu tür şeylerden ötürü, kendilerini büyük görüyor, Araplara karşı övünüyor, birçok durumda da bunu, Tevrat'ta müjdelenen nebinin, Araplardan değil de, kendilerinden çıkacağı hususunda bir hüccet olarak kabul ediyor ve şüpheleri sebebiyle insanları Hz. Muhammed (s.a.s)'e tâbi olmaktan alıkoyuyorlardı.

Yahûdilerin Ölümü İstemelerinin Mânası

Sonra Allahu Teâlâ, onların bu görüşlerinin bozukluğuna,

"قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ" buyurmak suretiyle delil getirmiştir. Bu mülâzemeti, (yani birbirini gerektirmeyi) şu şekilde izah edebiliriz: Dünya nimetleri âhiret nimetlerine kıyasla az ve önemsizdir. Sonra, dünya nimetleri az olması yanında, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gelmesi ve onlarla savaşarak ve mücadele ederek onlarla muârazaya girmiş olması sebebiyle, onlara devamlı üzüntü kaynağı olmaktadır. Üzüntü kaynağı ve az olan nimetler içinde bulunan kimse, öldükten sonra mutlaka büyük nimetler elde edeceğine kesin olarak inanırsa, onun ölmek hususunda istekli ve arzulu olması gerekir. Çünkü bu büyük nimetler, elde edilmek istenen şeylerdir. Bunun yoluysa ancak

ölümden geçer. Matlûbun, neticenin kendisine dayandığı şeyin matlûb olması gerekir. Bu sebeple, insanın ölüme razı olması ve onu temennî etmesi gerekir. Bu sebeple âhiret yurdu, eğer onlara tahsis edilmiş ise, onların ölümü temenni etmelerinin gerekeceği ortaya çıkmış olur. Sonra Allahu Teâlâ, onların ölümü temenni etmediklerini; hatta ömür boyu temenni etmeyeceklerini haber vermiştir. Bu durumda onların, ahiretin, diğer insanlara değil de, sadece kendilerine mahsus olduğunu söylemeleri hususundaki iddialarının, kat'iyyen bâtıl olduğunu göstermektedir.

Muhalifin Hatırına Gelecek Çeşitli Sorular ve Cevapları

Birinci Sual: Buna karşı: "Şâyet âhiret onlara tahsis edilmiş olsaydı, onların ölümü temenni etmeleri gerekirdi" hükmünü kabul etmiyoruz. Çünkü ahiret nimetleri matlûb olup bu da ancak ölüm ile elde edilir, neticenin üzerine istinâd etmiş olduğu şeyin de matlûb olması gerekir" denilirse biz deriz ki, matlûb bir şeye götürmesi itibariyle bazen vesileler matlûb olabilirse de, zatları itibariyle o şeyler mekruh (istenmeyen) şeyler olabilir. Nitekim ölüm ancak büyük acılarla meydana gelen bir şeydir. Onlar buna tâkat getiremeyince, şüphesiz ölümü temenni etmemişlerdir.

İkinci Sual: Onların bu soruyu Hz. Muhammed'e yöneltmeleri ve şöyle demiş olmaları mümkündür: Sen, ahiret yurdunun, nübüvvetin hususunda seninle mücadele edenlere değil de ancak sana ve ümmetine mahsus olduğunu iddia ediyorsun. Eğer durum böyleyse, bizim seni ve ümmetini öldüreceğimizi farzet. Bu durumda biz, bizimle mücadele edip savaştığınız için, senin ve ümmetinin çok çetin bir zarara mâruz ve büyük bir belâya mübtelâ olmuş görüyoruz. Ölümünüzden sonra sizler, cennet nimetlerine kavuşacaksınız; bu sebeple öldürülmenize razı olmanız gerekir..

Üçüncü Sual: Belki de onlar, ahiret yurdunun, büyük günahtan kaçınmak şartıyla, kendi dininde olanların has olduğunu söylemişlerdir. Büyük günah sahibine gelince, o cehennemde ebedî olarak kalır. Çünkü, Yahûdiler "Va'idiyye" görüşüne mensûp idiler, yahut da onlar, büyük günah sahiplerinin azâba düçar olacaklarını caiz görmüşlerdir. İşte bu sebepten ötürü de, ölümü arzulamamışlardır. Hiç kimse, bu soruyu, "Onların mezheplerine göre cehennem ateşi onları belirli günlerde yakar" diyerek savuşturamaz. Çünkü kıyamet günlerinden her gün, dünya günlerinden bin sene gibidir. Bu sebeple bu günler sayı olarak az olsa da, süre olarak uzundurlar. Bundan ötürü bu korkudan dolayı onlar, ölümü temenni etmemişlerdir.

Dördüncü Sual: Hz. Peygamber (s.a.s) ölümü temenni etmeyi nehyederek şöyle buyurmuştur:

لَا يَتَمَنَّيَنَّ أَحَدُكُمُ الْمَوْتَ لِضُرٍّ نَزَلَ بِهِ وَلْكِنْ لِيَقُلْ اَللّٰهُمَّ أَحْيِنِي إِنْ كَانَتِ الْحَيَاةُ خَيْرًا لِي وَتَوَفَّنِي إِنْ كَانَتِ الْوَفَاةُ خَيْرًا لِي *

"Başına gelen bir zarardan dolayı sizden birisi ölümü temenni etmesin. Fakat o kimse şöyle desin: Allahım, eğer yaşamam benim için daha hayırlı ise, beni yaşat! Eğer ölmem benim için daha hayırlı ise beni öldür!"[43] ve yine Cenâb-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de:

يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا *"Buna inanmayanlar, onun çabuk gelmesini isterler. İnananlar ise, ondan korku içindedirler"* (Şûrâ, 18) buyurmuştur. Peki nasıl olur da Allahu Teâlâ, bir yandan ölümü çarçabuk istemeyi men ederken, öbür yandan Yahûdilere "haydi bakalım ölmeyi isteyin" diye meydan okur?

Beşinci Sual: Temennî lafzı müşterek bir kelimedir. Hem insanın kalbinden geçirdiği istek hakkında, hem de kalbinden geçirdiği mânanın sözle ifâdesi, (birinin "keşke ölseydim!" demesi gibi) hakkında kullanılır. Bu durumda Yahûdiler şöyle diyebilirler: Sen bizden temennî talep ettin, oysa temenni müşterek lâfız olduğundan, sadece tek mânaya gelmez. Buna göre, biz o temenniyi lisânımızla ifâde edersek, onun (yani Peygamber'in): "Ben bu lâfzı değil, bununla kalpteki manayı murat ettim" demek hakkı doğar.. Eğer, kalp ile kâim olan mânayı icra edersek, o, (yani Peygamber): "Yalan söylüyorsunuz çünkü kalbiniz böyle söylemiyor" diyebilir. İşte Yahûdiler, onun itiraz edilmesi mümkün olmayan müşterek bir lâfzı kullanmış olduğunu bildikleri içindir ki, ona iltifat etmediler.

Altıncı Sual: Farzet ki âhiret yurdu şâyet onlara tahsis edilmiş olsaydı, onların ölümü temenni etmeleri gerekirdi. Peki neye dayanarak ölümü istemediklerini söyleyebiliyorsunuz? Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا *"Onu ebedî olarak temennî etmeyecekler"* âyetiyle istidlâl etmek zayıftır. Çünkü bu âyetle istidlâl etmek, ancak Kur'an'ın hak olduğu sabit olunca doğru olur ki, zaten münakaşa da ancak bu hususta dır.

Cevaplar:

Bunlara şöyle cevap verilir:

43 **Müslim,** Zikr, 10, 13 (IV/2064-2065).

Hasmın **ilk olarak,** "ölüm, elemler ihtiva eder, bu da onu temenni etmeye mâni olur" sözüne biz deriz ki, kan aldırma esnasında duyulan acı, kan aldırmak sebebiyle elde edilecek olan faydanın büyüklüğü bilindiği için, insanı kan aldırmaktan men etmediği gibi, durumun burada da aynı olması gerekir.

İkinci olarak onun, "şâyet onlar sözü çevirip, Hz. Muhammed'e söyleseler, onun ölüme razı olması gerekirdi" sözüne gelince biz deriz ki, Hz. Muhammed ile onlar arasındaki fark şudur: Şüphesiz Hz. Muhammed, "Ben tevâtür ehline (tevâtür derecesine ulaşmış bir kalabalığa) dinî emirleri ulaştırmak için peygamber olarak gönderildim; bu maksadım ise, henüz gerçekleşmedi. Bu sebepten dolayı ölmeye razı olmam" der. Halbuki sizler, böyle değilsiniz. Böylece aradaki fark ortaya çıkmış olur.

Üçüncü olarak, onun, "Onlar büyük günah sahiplerinin azap edilmelerinden korkuyorlardı" ifâdesine gelince, biz deriz ki Yahûdiler, ahiret saadetinin yalnız kendilerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Bu da, bu mutluluğa azabın karışmayacağına dair bir garanti sayılır.

Dördüncü olarak, onun, "Hz. Peygamber, ölümü temenni etmekten nehyetmiştir" sözüne gelince biz deriz ki, "Bu yasak dinin hükümlerindendir, onun için zamanın değişmesine göre durumun değişmesi caizdir." Rivâyet olunduğuna göre **Hz. Ali** (r.a), iç çamaşırı ile, iki saf arasında dolaşıyordu. Bunun üzerine oğlu Hasan (r.a) şöyle dedi: "Savaşçıların kıyafeti bu değildir!" Bunun üzerine Hz. Ali (r.a) Evladım! Senin baban, o mu ölümün üzerine düşecek, yoksa ölüm mü onun üzerine düşecek, aldırmıyor" dedi.. **Ammâr** (r.a) da Sıffîn'de şöyle demiştir:

لَآنَ أُلَاقِى الْأَحِبَّةَ مُحَمَّدً وَحِزْبَهُ

"Şu anda ben, dostlarımla; Hz. Muhammed (s.a.s)'e ve onun taraftarlarına kavuşuyorum.." Pekçok zaman peygamberlerin ölümü temenni ettikleri görülmüştür. Bu da nehyin hususi bir sebebe tahsis edilmiş olduğunu gösterir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) sıkıntılar esnasında insanın ölümü temenni etmesini haram kılmıştır. Çünkü bu, bir feryâd u figan ve Allah'ın taksim ettiğine razı olmama demektir. Bu nerede, peygamberliğin sıdkına delâlet eden temenni nerede!.

Beşinci olarak, onun, "O Yahûdiler, bundan maksadın lisân ile mi, kalp ile mi olduğunu bilememişlerdir" sözüne gelince biz deriz ki Arapçada temenni, ancak izhar eden bir sözün delâletiyle bilinir. Nitekim haber de,

ancak söz ile ifâde edildiği zaman anlaşılır. Bu hususa dair kalpte bulunan şeye gelince, ona temennî adı verilmez. Binaenaleyh, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara, vâkıf olunması mümkün olmayan bir şeyi kastederek, "ölümü temenni ediniz" demesi imkânsızdır.

Altıncı olarak, onun, "Temenninin meydana gelmediğine dair delilin nedir?" sözüne gelince, biz bu hususta birçok yönden söz söyleyebiliriz:

a) Şâyet bu olmuş olsaydı, mütevatir olarak nakledilmiş olurdu. Çünkü bu önemli bir iştir. Onun meydana gelmediğini farzettiğimizde, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin sıhhatine dair hüküm sabit olur; bu temenninin yapıldığını farzettiğimizde ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetine dair hüküm bâtıl olur. Böyle olan bir şeyin ise, önemli bir hâdise olduğu için mütevatir olarak nakledilmesi gerekir. Böyle bir şey nakledilmediğine göre, onların bu temennide bulunamadıklarını anlamış oluruz.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in ileri görüşlü, tedbirli, kesin kararlı olması, işin neticesini iyi kestirmesi, dünyevî ve dini hususlarda ulaşılacak makama ulaşması ve kendisine muhalif olanların zorla, taraftarı olanların ise isteyerek uyacakları büyük bir riyâset derecesine ulaşmış olması yanında, Rabbinden kendisine indirilen vahye dayanmaksızın netice alamayacağı ve hasmını deliller ve hüccetlerle ezeceğinden emin olmadığı bir hususta onlara meydan okuması câiz olmaz. Çünkü işleri tecrübe etmeyen bir kimse bile neredeyse buna razı olmaz. O halde akıllıların en akıllısı Hz. Peygamber (s.a.s) hakkında bu nasıl düşünülür? Böylece Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu delilleri ortaya koymasının ancak Allah'ın ona, onların bu temennide bulunamayacaklarını vahyetmesi ile olduğu ortaya çıkmış olmaktadır.

c) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

لَوْ اَنَّ الْيَهُودَ تَمَنَّوِ الْمَوْتَ لَمَاتُوا وَرَأَوْا مَقَاعِدَهُمْ مِنَ النَّارِ وَلَوْ خَرَجَ الَّذِينَ يُبَاهِلُوْنَ لَرَجَعُوا لَا يَجِدُونَ اَهْلًا وَلَا مَالًا *

"Eğer Yahûdiler ölümü temenni etselerdi, ölürler ve *cehennemdeki yerlerini görürlerdi ve eğer lanetleşenler lanetleşmek için çıksalardı, döndüklerinde ne ailelerini, ne de mallarını yerinde bulurlardı"*[44] **İbn Abbas** (r.a) da şöyle demiştir: Eğer onlar ölümü temenni etselerdi, derhal ölürlerdi. Velhasıl Yahûdilerin ölümü temenni etmediklerini bildiren haberler tevâtür derecesine ulaşmıştır. Bu istidlâlin izahı hususunda söylenecek son söz budur. Biz yine âyetin tefsirine dönelim.

44 **Ahmed İbn Hanbel,** I/248.

Cenâb-ı Allah'ın: قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْآخِرَةُ *"De ki: "Eğer âhiret yurdu sadece sizin ise..."* ifâdesindeki "Ahiret Yurdu"ndan maksat cehennem değil cennettir. Çünkü ahiret hayatından elde edilmek istenen cennettir. Zira onlar cennetin sadece kendilerinin olduğunu iddia ediyorlardı.

Hak Teâlâ'nın: "عِنْدَ اللهِ" *"Allah yanında"* ifâdesinden maksat mekân itibarı ile yanında oluş değil, aksine maksat manevî bir derecedir. Bu ifâdeyi mekan manasına hamletmek de uzak bir ihtimal değildir. Belki Yahûdiler Müşebbihe itikadına sahib idiler de bu yüzden mekan itibarı ile Allah'ın yanında olacaklarına inanıyorlardı. Binâenaleyh Cenâb-ı Allah zikrettiği delil ile bütün bunları iptal etmiştir.

Allahu Teâlâ'nın: خَالِصَةً *"Yalnız, sadece"* ifâdesi, "دَارُ الْآخِرَة" ifâdesinden hal olarak mansubdur. Bunun manası "Ahirette sizin dışınızda hiçbir kimse için bir hak olmaksızın, sadece sizin için..." demektir. Yani *"eğer sizin 'Cennete ancak Yahûdiler veya Hristiyanlar girer' sözünüz doğru ise.."* Âyetteki "النَّاسُ" kelimesi cins ifâde eder. Bunun lâm-ı tarifinin ahd için (belli insanları ifâde etmek için) olduğu da söylenmiştir. O zaman bununla kastedilenler Müslümanlardır. Fakat, *"Ancak Yahûdi veya Hristiyan olanlar müstesna..."* (Bakara, 111) ifadesi ve burada belli bir grubun bulunmaması sebebiyle, bu lâm-ı tarifin cins için olması daha evladır.

Allah'ın: مِنْ دُونِ النَّاسِ *"Başka insanların değil de.."* ifâdesinde yer alan "دُونَ" kelimesinden maksat mekân manası değil **"başka"** manasıdır. Nitekim birine bir mülk bağışlayan kimsenin, bu insana هٰذَا لَكَ مِنْ دُونِ النَّاسِ *"Bu, başka insanların değil, senindir"* demesi gibi..

"Doğru Kimselerseniz Ölümü Temenni Ediniz"

Hak Teâlâ'nın: فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ *"Eğer doğru kimselerden iseniz haydi ölümü isteyin (temenni edin)"* âyetiyle ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu, olmayan bir şarta bağlanmış bir emirdir. O şart da onların "doğru kimselerden olmaları..."dır. Bu sebeple bu emrin olmaması gerekir. Bundan maksat meydan okuyup onların iddialarında yalancı olduklarını ortaya çıkarmaktır.

İKİNCİ MESELE

Bu temenni hususunda iki görüş vardır:

a) **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür: Buna göre onlara, hem Yahûdilerin hem de Hristiyanların, "Hangi taraf daha yalancı ise o taraf ölsün" diye dua etmeleri teklif edilerek meydan okundu.

b) Onların, "Keşke biz ölseydik" demeleri teklif edilmiştir. Bu ikincisi daha uygundur. Çünkü bu izah, temenni lâfzına daha uygun düşmektedir.

Allahu Teâlâ'nın: وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ *"Onlar ölümü asla istemeyecekler"* buyruğu, bu ölüm temennisinin gelecekte de yapılmayacağına dâir kesin bir haberdir. Bu, gâibden haber vermedir. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'i yalanlamaya sevk eden sebeplerin çok olmasına ve bu temennide bulunmanın kolaylığına rağmen Hak Teâlâ onların bunu hiç yapmayacaklarını haber vermiştir ki bu, aksine birçok deliller ve emâreler bulunan bir iş hususunda kesin bir haberdir. Bu sebeple bu haberi elde etmek ancak vahiy yolu ile mümkündür.

Yine Hak Teâlâ'nın: اَبَدًا *"Ebediyyen, hiç"* kaydı da bir başka gaybı haber vermedir. Çünkü Cenâb-ı Hak bunun hem hitap zamanında, hem de istikbalde asla olmayacağını haber vermiştir. Bütün vakitlere nisbet ederek bir şeyin olmayacağını haber vermek, şüphesiz gaybî haberler cümlesindendir.

Allahu Teâlâ'nın: بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ *"Elleriyle yaptıkları şeyler (günahları) sebebiyle..."* ifâdesine gelince, bunların ölümü niçin temenni edemediklerinin sebebini izah etmektedir. Çünkü onlar gittikleri yolun kötülüğünü ve günahlarının çok olduğunu bildikleri için, bu durum onları ölümü temenni etmemeye götürmüştür.

Cenâb-ı Hakk'ın: وَاللهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ *"Allah zâlimleri hakkıyla bilendir"* ifâdesi bir zecr ve tehdit gibidir. Çünkü Cenâb-ı Hak gizli konuşmaları ve sırları bilip, kendisinden hiçbir şeyi saklamak mümkün olmadığı için, mükellefin bunu hesaba katması, günaha düşmekten onu alıkoyan sebeplerin en büyüklerinden olur. Allah burada, **"Zâlimleri.."** demiştir, çünkü her kâfir zâlimdir, fakat her zâlim kâfir değildir. Bu **"zâlimleri"** ifâdesi daha kapsamlı olunca onu zikretmek daha uygun olmuştur.

Şâyet, "Hak Teâlâ burada "وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا"; Cuma Sûresi'nde ise: "وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُ اَبَدًا" (Cuma, 7) buyurmuş, niçin birinde "لَنْ", diğerinde "لَا" kelimelerini kullanmıştır?" denilirse deriz ki: Bu surede Yahûdiler âhiret yurdu cennetin, insanlar içinde sadece kendilerine tahsis edildiğini, Cuma Sûresi'nde ise insanlar içinde sadece kendilerinin Allah'ın velileri (dostları) olduklarını iddia etmişlerdir. Buna karşılık Allah da bu iki hususu, "Eğer

durum onların dediği gibi olsaydı, ölümü temenni etmeleri gerekirdi" diyerek iptâl etmiştir. Birinci iddiaları ikincisinden daha büyüktür. Çünkü en büyük saadet cennette bulunmaktır. Velâyet mertebesinde olma iddiasına gelince, her ne kadar şerefli de olsa bu mertebe cennete ulaşmaya vesile olacağı için istenir. Birinci iddia daha büyük olduğundan Cenâb-ı Allah onların bu görüşlerinin yanlışlığını, "لَنْ" lâfzı ile beyan buyurmuştur. Çünkü bu lâfız, nefiy için kullanılan en kuvvetli lâfızdır. İkinci iddia pek büyük olmadığı için, Cenâb-ı Hak onu iptâl hususunda, "لَا" lâfzıyla yetinmiştir. Çünkü bu lâfız nefiy manasını ifâde etmede çok kuvvetli değildir. Cenâb-ı Allah en iyisini bilir.

وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ ۚ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ ۚ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهٖ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ ۗ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ۚ ﴿٩٦﴾

"Celâlim hakkı için sen onları diğer insanlardan ve müşriklerden hayata daha fazla düşkün bulacaksın. Onlardan her biri arzu eder ki bin yıl yaşasın. Halbuki onun çok yaşatılması kendisini azaptan uzaklaştırıcı değildir. Allah, onlar ne yaparlarsa görür" (Bakara, 96).

Bil ki Cenâb-ı Hak, önceki âyette, onların ölümü temenni etmeyeceklerini haber verince, bu âyette de onların dünya hayatına son derece düşkün olduklarını bildirmiştir. Çünkü bu hususta, üçüncü bir kısım daha bulunmaktadır. O da, insanın ne ölümü, ne de hayatı temenni etmemesidir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak: وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ *"Andolsun ki sen onların, insanların hayata en düşkün olanları olduğunu görürsün"* buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın, "وَلَتَجِدَنَّهُمْ" ifâdesine gelince, bu kişinin, وَجَدْتُ زَيْدًا ذَاحِفَاظٍ "Zeyd'in müdavim olduğunu gördüm (anladım)" sözünde olduğu gibi, عَلِمَ (bildi) manasına olan "وَجَدَ" fiilinden alınmıştır. Bu fiilin iki mef'ûlünden birisi "هُمْ" diğeri ise "اَحْرَصَ"dır. Cenâb-ı Hak nekire olarak, "عَلٰى حَيٰوةٍ" buyurmuştur. Çünkü bu hususi bir hayat demek olup, bu da halen sürüp giden hayat demektir. Bu sebepten dolayı nekire olarak, "عَلٰى حَيٰوةٍ" şeklinde okumak, **Ubeyy**'in "عَلَى الْحَيَاةِ" şeklinde okumasından daha yerinde olur.

"وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا" Sözündeki Vâv Hakkında Üç İhtimal

Cenâb-ı Hakk'ın "وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا" ifâdesindeki vâv harfine gelince, buhusta üç görüş vardır:

a) Bu vâv, atıf vâv'ıdır. Buna göre mana, "Yahûdiler, hayata insanların ve müşriklerin en düşkünüdürler" demek olur. Tıpkı senin, هُوَ أَسْخَى النَّاسِ وَمِنْ حَاتَمٍ "O, insanlardan ve Hâtemu't-Taî'den daha cömerttir" demen gibidir. Bu, **Ferrâ** ve **Esamm**'ın görüşüdür. Buna göre şâyet, insanlar sözünün kapsamına müşrikler girmemiş midir? denilirse, biz deriz ki, evet girmişlerdir, ne var ki onlar hususi olarak zikredilmişlerdir; çünkü onların hırsları daha kuvvetlidir ve böyle bir ifâdede de büyük bir kınama vardır. Çünkü, müşrik olanlar ahirete inanmazlar. Onlar dünya hayatından başka bir hayat tanımazlar. Bu sebeple onların dünyâ hayatına düşkün olmaları pek yadırganmaz. Çünkü dünya onların cennetidir. Kendileri için kitap verilen ve cezâ gününü ikrar eden kimseler, müşriklerden daha fazla dünya hayatına düşkün oldukları zaman bu durum en büyük kınanmayı gerektirir. Buna göre şâyet, "Niçin onların hırsları müşriklerden daha fazla olmuştur?" denilirse, biz deriz ki, çünkü onlar öldüklerinde kesinkes cehenneme gideceklerini bilirler. Müşrikler ise, bunu bilmezler.

b) Bu vâv harfi vâv-ı isti'nâfiyyedir. Söz Allah'ın, "عَلٰى حَيٰوةٍ" ifâdesinde tamam olmuştur. Buna göre âyetin takdiri, tıpkı: وَمَا مِنَّا اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ *"Bizden kimse müstesna olmamak üzere her biri için malum birer makam vardır"* (Saffat, 164) âyetinde olduğu gibi, hazfedilmiş mevsufu göstererek, "وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا اُنَاسٌ يَوَدُّ اَحَدُهُمْ" şeklinde yapılır.

c) Bu âyette takdim (öne alma) ve tehir (geriye bırakma) vardır. Buna göre âyetin takdiri: "وَلَتَجِدَنَّهُمْ وَطَائِفَةً مِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ" "Sen Yahûdileri ve müşriklerden bir grubu, yaşamaya insanların en düşkünü olarak bulursun" şeklindedir. Sonra Cenâb-ı Allah onların bu düşkünlüğünü ve sevgisini; يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ *"Onlardan her biri bin yıl yaşamayı arzu eder"* buyruğu ile açıklamıştır. Bu **Ebu Müslim**'in görüşüdür.

Birinci görüş daha evlâdır. Çünkü hâdise bilhassa Yahûdilerle ilgilidir. Bu sebeple âyetin zâhirine en uygun olan, bundan muradın şöyle olmasıdır: Sen Yahûdileri diğer insanlardan, hatta müşriklerden yaşamaya daha düşkün bulursun. Bu izah onların iddialarını iptâl etmede ve, "Ahiret başkalarına değil sadece bize âittir" sözlerindeki yalanlarını ortaya koymada daha beliğdir. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MES'ELE

Âlimler, Allah'ın: وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا *"Ve şirk koşanlardan"* buyruğundan ne murat edildiği hususunda üç görüş belirtmişlerdir: Bu müşriklerin Mecûsiler olduğu söylenmiştir. Çünkü onlar krallarına "Bin nevrûz, bin mihricân yaşa" diyorlardı. **İbn Abbas** (r.a)'tan, bunun İranlıların "Bin yıl yaşa" manasında söyledikleri rivâyet edilmiştir. Bu müşriklerden muradın Arap müşrikleri olduğu ve yine âhirete inanmayan her müşrik olduğu da söylenmiştir. Çünkü biz bunların dünyaya düşkünlüklerinin çok olması gerektiğini açıklamıştık. Yoksa âyette bin senenin zikredilmesinden murat İranlıların "Bin yıl yaşa" sözü değildir, aksine bu ifâdenin maksadı çokluğu ifâde etmektir. Bu uslûp da Arapçada yaygındır.

Hak Teâlâ'nın: يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ *"Onlardan her biri bin yıl yaşamayı arzular"* ifâdesinden maksat, Allahu Teâlâ'nın onların dünyada devamlı kalmayı arzuladıkları ve buna aşırı düşkün oldukları için onların ölümü temenni etmekten pek uzak olduklarını beyân etmesidir. Durumu böyle olan kimsenin ölümü temenni etmesi nasıl umulur?

"Çok Yaşaması Onu Azaptan Uzaklaştırıcı Değildir" Âyeti

Hak Teâlâ'nın: وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ *"Halbuki onun çok yaşatılması onu azaptan uzaklaştırıcı değildir"* âyeti ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetteki "هُوَ" zamirinin neyi gösterdiği konusundadır. Bu hususta üç görüş vardır:

a) Bunun yukarıda bahsedilmiş olan, "اَحَدُهُمْ" (Onlardan her biri) kelimesini göstermesidir. Yani, وَمَا اَحَدُهُمْ بِمَنْ يُزَحْزِحُهُ مِنَ النَّارِ تَعْمِيرُهُ "Onlardan hiçbirini, bin yıl yaşaması cehennemden uzaklaştırmaz" demektir.

b) Bu zamir "يُعَمَّرُ" kelimesinin delâlet ettiği "تَعْمِير" (yaşatılmak) mastarına râcîdir, "اَنْ يُعَمَّرَ" ifâdesi ondan bedeldir.

c) Bu zamir, mübhem (kapalı) bir zamirdir, "اَنْ يُعَمَّرَ" ifâdesi onu açıklamaktadır.

İKİNCİ MES'ELE

"زَحْزَحَ" uzaklaştırmak ve bir kenara çekilmek manasınadır. **Kâdî** şöyle demiştir: Bundan murat, uzun yaşamanın azabı gidermede en ufak bir tesirinin olmamasıdır. Şâyet Cenâb-ı Hak: "وَمَا هُوَ بِمُبَعِّدِهِ وَبِمُنْجِيهِ" (O, uzaklaştırıcı

ve kurtarıcı olmadı) demiş olsaydı, bu ifâde, âyetteki ifâdenin delâlet ettiği derecede tesirin azlığını gösteremezdi.

Cenâb-ı Hakk'ın: وَاللهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ *"Allah onların, yaptıklarını görür"* ifâdesine gelince, bil ki "görme" ile bazen ilim (bilme) manası kastedilir. Mesela: إِنَّ لِفُلَانٍ بَصَرًا بِهٰذَا الْأَمْرِ "Falancanın bu işle ilgili bir görüşü, yani bilgisi vardır" denilir. Bazen de bu kelimeyle, onunla görülecek şeyler olsaydı şüphesiz o onları görürdü" manasında bir sıfat sahibi olduğu murat edilir. Cenâb-ı Hak için bu iki mâna da doğrudur. Ancak bazıları şöyle demişlerdir: "İşlerde, basar (görme) fiilini bilme manasında anlamanın doğru olmayacağı hususlar da vardır." Allah en iyisini bilir.

Yahûdilerin Hz. Cebrail'e Düşmanlıkları

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٩٧﴾ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ ﴿٩٨﴾

"De ki: Kim Cebrail'e düşman olursa (kahrından gebersin). Çünkü kendinden evvelki (kitapları) tasdik edici ve mü'minler için hidâyet vesilesi ve müjde olan (Kur'an)'ı Allah'ın izni ile senin kalbine o indirmiştir. Kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrail'e, ve Mikâil'e düşman olursa, şüphesiz Allah da o kâfirlerin düşmanıdır" (Bakara, 97-98).

Bu âyette anlatılan şeyler de, Yahûdilerin çirkin ve nâhoş fiil ve sözlerinden biridir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın: *"De ki: Kim Cebrâil'e düşman olursa..."* ifâdesinin, mutlaka Yahûdilerden sâdır olan bir sebebinin bulunması gerekir ki, Allah, Resûlü'ne böyle hitap etmesini emretmiştir. Çünkü bu bir hüccet getirme gibidir. Yahûdiler tarafından bu hususta herhangi bir şey bulunmasaydı, Hak Teâlâ'nın peygamberine böyle söylemeyi emretmesi câiz olmazdı. Müfessirler âyetin sebeb-i nüzûlü olarak bazı rivâyetler zikretmişlerdir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye hicret edince kendisine Abdullah b. Suriyâ (isimli Yahûdi âlimi) gelip şöyle demiştir: "Ey Muhammed, uykun nasıldır? Çünkü bize âhir zaman peygamberinin uykusunun nasıl olacağı haber verilmiştir." Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): "Benim gözlerim uyur ama kalbim uyumaz" buyurmuştur. Abdullah: "Ey Muhammed, doğrusun. O halde bana çocuğun durumundan haber ver, o erkekten mi, kadından mı olur?" diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s): "Kemikler, sinirler ve damarlar erkekten; et, kan, tırnak ve saçlar kadındandır" cevabını verdi. Bunun üzerine Yahûdi: "Doğrusun. Öyle ise söyle bakayım, neden erkek çocuk dayılarına değil de amcalarına, veya amcalarına değil de dayılarına benzer?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s): "Ana babadan hangisinin menisi diğerine gâlib gelirse benzerlik o tarafa olur" cevabını verdi. Yahûdi: "Doğrusun" dedi ve devamla: "Bana söyle, İsrâil (Yakub) (a.s) hangi yiyeceği kendisine haram kılmıştı? Tevrat'ta ümmî peygamberin bunu haber verebileceği belirtilmiştir" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): "Musa'ya Tevrat'ı indiren Allah adına söylerim, bilir misiniz, İsrâil şiddetli bir hastalığa tutulmuş ve bu hastalığı uzun sürmüştü. O zaman, eğer Allah kendisini bu hastalıktan kurtarırsa, en sevdiği yiyeceği ve içeceği kendisine haram sayacağını Allah'a nezretti. En sevdiği yiyecek de deve eti ve sütü idi" cevabını verdi. Oradaki Yahûdiler bunun üzerine: "Evet" dediler. Abdullah b. Suriyâ: "Geriye tek şey kaldı, onu da söylersen sana imân ettim gitti. Hangi melek sana Allah'tan vahiy getiriyor?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s): "Cebrâil" deyince, o, "Bu melek bizim düşmanımızdır. Çünkü o savaş ve şiddet ile ilgili şeyler indirir. Bize elçi olan melek Mîkâil ise müjde, ucuzluk ve bolluk getirir. Eğer sana gelen melek de o olsaydı biz sana imân ederdik" dedi.

Bunun üzerine Hz. Ömer, "Bu düşmanlık ne zaman başladı?" deyince, İbn Suriyâ: "Bu düşmanlığın başlangıcı şöyledir: Allahu Teâlâ, peygamberimize, Buhtunnâsır adında bir kralın zamanında Beyt-i Makdis'in yıkılacağını vahyetmiş ve o adamın vasıflarını bize bildirmişti. Biz onu araştırdık ve (bir çocuk olarak onu) bulduk. Onu öldürmek için adamlar gönderdik. Bunun üzerine Cebrâil (a.s): 'Eğer Allah sizi bunu öldürmeye musallat kılmış ise, Beyt-i Makdis'i harap edeceğini haber verdiği adam bu olmamış olur. Ki o zaman bunu öldürmede bir fayda yoktur' dedi. Sonra o çocuk büyüdü, kuvvetlendi, kral oldu, bize karşı savaştı, Beyt-i Makdis'i yıktı ve birçoğumuzu öldürdü. İşte bundan ötürü biz, Cebrâil'i düşmanımız

sayarız. Mikâil'e gelince, o da Cebrâil'in düşmanıdır" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Ben şehâdet ederim ki kim Cebrail'e düşman ise, Mikâil'e de düşmandır. O ikisi de kendilerine düşman olanlara düşmandırlar" dedi. Abdullah b. Suriyâ Hz. Ömer (r.a)'in bu sözünü hoş karşılamadı. Böylece Cenâb-ı Allah bu iki âyeti indirdi.

b) Rivâyet edildiğine göre **Hz. Ömer** (r.a)'in Medine'nin yukarı tarafında bir tarlası vardı ve yolu Yahûdilerin dershanelerinin önünden geçerdi. Hz. Ömer ara sıra onların yanına oturur ve onları dinlerdi. Bir gün onlar: "Ya Ömer! Seni sevdik. Senin hakkında çok ümitliyiz" dediler. **Hz. Ömer** de: "Allah'a yemin ederim ki, sizi sevdiğim için yanınıza gelmiyorum ve dinim hakkında şüphelendiğim için size soruyor değilim. Ben sizin yanınıza Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliği hususunda basiretim artsın ve onun alâmetlerini sizin kitabınızda göreyim diye geliyorum" dedi ve sonra onlara Cebraîl (a.s)'i sordu. Onlar: "O, bizim düşmanımızdır. Hz. Muhammed'i bizim sırlarımızdan haberdar ediyor. O, her türlü azap ve zelzelenin sahibidir. Mikâil (a.s) ise bolluk ve barış getirir" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer onlara: "Bu iki meleğin Allah katında dereceleri nedir?" diye sorunca onlar: "Bu ikisi Allah'a en yakın makamdadırlar. Cebrâil Allah'ın sağında, Mikâil ise solundadır. Mikâil Cebrail'in düşmanıdır" dediler. Hz. Ömer de: "Şâyet sizin dediğiniz gibi ise o ikisi birbirine düşman olmaz ve siz eşekten daha ahmaksınız. Onlardan birine düşman olan diğerine de düşman olmuş olur. Onların ikisine düşman olan da Allah'a düşmanlık beslemiş olur" dedi, sonra Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına döndü ve Cebrâil (a.s)'in kendisinden önce vahiy getirdiğini gördü. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s); "Allah'a yemin olsun ki, ya Ömer, Rabbin sana muvafakat etti" dedi. **Hz. Ömer** de: "Yemin olsun ki bundan sonra sen beni din hususunda taştan daha kuvvetli göreceksin" dedi.

c) **Mukâtil** şöyle demiştir: "Yahûdiler, Cebrâil bizim düşmanımızdır. Ona peygamberliği bize getirmesi emredildiği halde, o onu başkasına götürmüştür" iddiasında bulunmuşlar, bunun üzerine Cenâb-ı Allah bu âyeti indirmiştir.

Bil ki Yahûdilerin Cebrâil (a.s)'e düşman olmalarının en akla yakın sebebi, onun Kur'an'ı Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirmesidir. Çünkü Cenâb-ı Hakkın:

مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللهِ *"Kim Cibril'e düşman olursa (kahrından gebersin). Çünkü o, Kur'an'ı Allah'ın izniyle senin kalbine indirmiştir"* buyruğu, bu indirişin düşmanlığa sebep olmasının uygun olmadığını ortaya koyar. Çünkü Cebrail bunu ancak Allah'ın emri ile yapmıştır. Binaenaleyh bunun düşmanlığa sebep olması uygun düşmez. Bunun birkaç yönden izâhı yapılabilir:

a) Cebrâil (a.s)'in Kur'an'dan indirdiği, itaat edenleri sevapla müjdelemek, isyan edenleri azapla korkutmak ve savaşla, muharebeyle (cihadla) ilgili emirdir. Bu, Cebrâil'in irâdesi ile değil de kendisinden kurtuluş olmadığını ve muhalefet edilemeyeceğini itiraf ettikleri emr-i ilâhi ile olunca, durumu böyle olana (yani Cibril'e) düşmanlık etmek Allah'a düşmanlık etmeyi gerektirir. Allah'a düşmanlık ise küfürdür. Bu sebeple, bu, durumu böyle olan kimseye, (yani Cibril'e) düşmanlık etmenin küfür olduğu neticesine götürür.

b) Allahu Teâlâ, şâyet Mikâil (a.s)'e bu gibi kitapları indirmeyi emretmiş olsaydı, bu durumda ya, "(Bilfiil indirmemiş olduğu için) o isyan etmiş ve Allah'ın emrini kabul etmemiştir" denilirdi ki bu günahsız melekler hakkında uygun değildir, veya "Mikâil (a.s) Allah'ın emrini tutup, o vahyi emr-i ilâhi'ye uygun olarak indirmiştir" denilirdi ki bu durumda onların Cebrâil (a.s) hakkında söyledikleri şeyin aynısı, Mikâil (a.s)'e de yönelmiş olurdu. O zaman sadece Cebrâil (a.s)'e düşman olmalarının izahı nedir?

c) Kur'an'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirilmesi, Yahûdilere zor geldiği gibi Tevrat'ın Hz. Musâ (a.s)'ya indirilmesi de diğer kavimlere zor gelir. Buna göre Kur'an'ın indirilmesinden dolayı bazı insanların nefreti, Kur'an'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirilmesinin çirkin olmasını gerektirirse, o zaman öncekilerin nefreti de Tevrat'ın Hz. Musâ'ya indirilişinin çirkin olmasını gerektirir. Bütün bunların bâtıl ve geçersiz olduğu herkesçe malumdur. Böylece bu izahlarla onların iddialarının yanlışlığı ortaya çıkmış olur.

İKİNCİ MESELE

Bazı kimseler, Yahûdilerden bir grubun, "Cebrâil'in kendilerinin düşmanı olduğunu söylemiş olmalarını uzak bir ihtimal olarak görmüşler ve şöyle demişlerdir: "Biz, zamanımızdaki Yahûdilerin bunu kabul etmeme hususunda mutabakata varıp, atalarından kimsenin böyle bir şey söylemediğinde ısrar ettiklerini görüyoruz." Bil ki bu görüş bâtıldır. Çünkü Allah'ın nakli en doğru ve onların da cahilliği çok fazla olup Hz. Musâ (a.s)'ya:

"Onların ilâhları olduğu gibi, bizim için de ilâhlar yap" (A'raf, 138) diyen kimseler oldukları için bu görüş bâtıldır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Cibrîl Kelimesinin Okunuşunda Yedi Vecih**

İbn Kesir, cim harfinin fethası, râ harfinin kesresi ve hemzesiz olarak kelimeyi, "جَبْرِيلَ" şeklinde okumuştur. **Hamza, Kisâî** ve **Âsım'**dan rivâyet ederek **Ebu Bekr,** cim ve râ harflerinin fethası ile ve hemzeli olarak, "جَبْرَئِلَ" şeklinde, diğer kıraat âlimleri ise, cim ve râ'nın kesresi ile ve hemzesiz olarak, **"Kandil"** vezninde, "جِبْرِيلَ" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimenin yedi okunuş şekli vardır. Üçünü söyledik, diğer dördü şu şekildedir: "جَبْرَاعِلَ" vezninde olmak üzere, "جَبْرَائِلَ ؛ جَبْرَاعِيلَ" vezninde olmak üzere "جَبْرَايِلَ ؛ جَبْرَائِيلَ" vezninde olmak üzere "جَبْرِينَ" (ya'lı olarak); ve nun'lu olarak "جَبْرِينَ" şeklinde... Bu, mârife ve A'cemî (Arapça asıllı olmayan) bir kelime olduğu için gayr-ı munsarıftır.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Cibril Kelimesinin Mânası**

Bazı âlimler Cebrail'in, عَبْدُ اللهِ (Allah'ın kulu) mânasına geldiğini söylemişlerdir. Buna göre (İbranice'de) **"Cebr",** kul; **"iyl"** ise Allah manasınadır. Mîkâil de aynı şekilde Allah'ın kulu demektir. Bu **İbn Abbas** (r.a) ve ehl-i ilimden bir grubun görüşüdür. **Ebû Ali es-Sûsî** ise, bu görüşün iki bakımdan doğru olmadığını söylemiştir:

a) "İye" lâfzının, Allah'ın isimlerinden olduğu meşhur değildir.

b) Eğer böyle olsaydı, **"Cebrâil"** kelimesinin sonu mecrûr olurdu.

Cenâb-ı Hakk'ın: فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ *"Çünkü o, onu senin kalbine indirdi"* âyeti ile ilgili birkaç soru vardır:

Birinci Soru: "Allah'ın: "فَإِنَّهُ" ve "نَزَّلَهُ" ifâdesinde "hâ" zamirinin neyi ifâde ettiği hususudur? Cevab: Bu hususta iki görüş vardır:

a) Birinci "hâ" Cebrâil'e, ikincisi ise, her ne kadar bizzat zikredilmemiş olsa bile malûm olduğu için, Kur'an'a râcîdir. Bu aynen, مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ *"Allah onun üstünde hiçbir canlı bırakmazdı"* (Fâtır, 45) âyetindeki "hâ" zamirinin "yeryüzünü" ifâde etmesi gibidir. Bu, **İbn Abbas** (r.a) ve çoğu ilim ehlinin görüşüdür. Buna göre mâna şudur: "Eğer Yahûdilerin düşmanlığı, Cebrâil (a.s.)'in Kur'an'ı indirmesinden dolayı ise (bilsinler ki), o onu Allah'ın izniyle indirmiştir." **Keşşaf sahibi,** "Mercii geçmemiş zamiri getirmede, zamirin ifâde ettiği varlığın durumunu yüceltme vardır. Çünkü o, son derece malûm ve meşhur olduğu için, zamirle ifâde edilebiliyor ve

bir sıfatını zikretmek, ismini zikretmeye ihtiyaç hissettirmiyor kabul edilmiştir" demiştir.

b) Âyetin mânası şöyledir: "Şüphesiz Allah, Cebrâil (a.s)'i indirmiştir, yoksa o kendi kendine inmiş değildir."

İkinci Soru: Kur'an Hz. Muhammed (s.a.s)'e inmişti. Öyle ise: نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ *"O, onu senin kalbine indirdi"* denilmesinin sebebi nedir?

Cevap: Biz bu meseleyi Şurarâ Sûresi'nde, نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ * عَلٰى قَلْبِكَ *"Onu Ruhu'l-Emin (Cebrâil) senin kalbine indirdi"* (Şuarâ, 193-194) âyetinin tefsirinde anlattık. Ümmet-i Muhammed'in çoğu Kur'an'ın Hz. Peygamber (s.a.s)'in kalbine değil, kendisine indirildiğine inanır. Şu kadar var ki burada bilhassa kalbin zikredilmesi ona indirilen âyetlerin kalbinde ezberlenmek suretiyle yer etmesi ve böylece Hz. Peygamber (s.a.s)'in onları ümmete iletmesi yüzündendir. "O, onu kalbine indirdi" denilmesi câiz olmuştur. Her ne kadar gerçekte Kur'an Hz. Muhammed (s.a.s)'in kalbine değil kendisine indirilmiş olsa da..

Üçüncü Soru: Sözün aslında عَلٰى قَلْبِى *"Kalbime"* şeklinde söylenilmesi gerekirdi?

Cevap: Bu, Allah'ın sözünü, söylendiği gibi nakletmek üzere gelmiştir. Sanki şöyle denilmektedir: "Söylediğin şu sözümü söyle; kim Cebrâil'e düşman olursa, (kahrından ölsün). Çünkü o, o (Kur'an'ı) senin kalbine indirdi."

Dördüncü Soru: فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ *"Çünkü o, onu indirdi"* cümlesi, kendinden önceki şart cümlesine nasıl cevap olabilmiştir?

Cevap: Buna iki türlü cevap verilir:

1) Cenâb-ı Allah, bu düşmanlığın fâsit olduğunu, çünkü Cebrâil (a.s)'e, kendisi, içinde hidâyet ve müjde olan kitabı indirmesini emrettiği için, onun bunu indirdiğini açıklamıştır. Binâenaleyh Cebrâil (a.s)'in memûr olması sebebiyle ma'zûr sayılması; hidâyet ve müjde (dolu bir kitap) getirdiği için de teşekküre lâyık sayılması gerekirdi. Bu durumda ona düşmanlık beslemek nasıl uygun düşer?

2) Cenâb-ı Allah bu âyette şunu açıklamaktadır: Yahûdiler eğer Cebrâil'e düşmanlık besliyor idi iseler, bu onlara uygundur. Çünkü o, sana, peygamberliğine bürhan ve doğruluğuna delil olan kitabı indirmiştir. Halbuki onlar bundan hoşnut olmuyorlar. Öyle ise, hoşlanmadıkları bir şeyi onlara karşı te'kid eden, kuvvetlendiren kimseye onlar nasıl buğzetmezler?

Cenâb-ı Allah'ın: بِإِذْنِ اللهِ *"Allah'ın izniyle"* buyruğu en açık tefsire göre "Allah'ın emri ile" manasınadır. Bu ifâdenin, "Allah'ın bilgisi ile..." şeklinde tefsir edilmesinden daha uygundur. Bu, birkaç yönden böyledir:

1) "İzin", "emir" mânasında hakikat olarak, "ilim" mânasında mecâz olarak kullanılır. Kelimeleri mümkün olduğu sürece hakikî manasında kullanmak vâciptir.

2) Kur'an'ı indirmek, yapılması gereken (vâcip olan) şeylerdendir. Vâcip oluş ise ilimden değil, emirden dolayı olur.

3) Bu indirme, lâzım olan bir işten ötürü olduğu zaman daha kuvvetli bir hüccetlik ifâde eder.

Kur'an'ın, Daha Önceki Kitapları "Tasdik Etmesi" Ne Demektir?

Hak Teâlâ'nın: مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ *"Kendinden öncekileri tasdik edici olduğu halde"* âyeti çoğu müfessirlerin ittifak ettiği şu mânaya hamledilmiştir. Bundan maksat Kur'an'dan önce geçmiş olan peygamberlere gönderilmiş kitaplardır. Bunu şu kitaba değil de öbür kitaba tahsis etmenin bir mânası yoktur. Müfessirlerden bunu Tevrat'a tahsis ederek, bunun, Kur'an'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini gösterme hususunda Tevrat'a uygun olduğuna işaret ettiğini iddia edenler de vardır. Buna göre şâyet, Kur'an'ın hükümleri diğer semâvi kitapların hükümlerinden farklı değil midir? Bu sebeple niçin Kur'an'ın, "Tevrat tevhide ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetine delâlet etmede Kur'an'la uyuştuğu için onu tasdik edici olması, onu tasdik edici olmamasından daha uygun düşmüştür?" denilirse, biz deriz ki: Nesh'in "ibâdet müddetinin sona erdiğinin bir beyanı olmasına" binaen, diğer kitapların ihtivâ ettiği hükümler, o zamanlarla sınırlanmış ve o vakitte sona ermiştir. Bu durumda Kur'an ile diğer kitaplar arasında şer'i hükümler bakımından herhangi bir ihtilâf yok demektir.

Kur'an'ın Hidâyet Olması

Cenâb-ı Allah'ın: "هُدًى" *"Hidâyet vesilesi olarak"* ifadesinden maksat, Kur'an'ın iki özelliği ihtiva ettiğini açıklamaktır:

a) Kalbin ve âzâların amellerine dâir mükellefiyetleri beyan etmiş olmasıdır. Kur'an bu bakımdan bir hidâyet (doğruyu gösteren bir kitap) olur.

b) Bu mükellefiyetleri yerine getiren kimselerin nasıl mükâfaatlandırılacaklarını beyan etmiş olmasıdır. Kur'an bu bakımdan da bir müjde (Büşrâ)

dir. Birinci özellik (hidâyet edici olma), ikinciden önce meydana geldiği için, şüphesiz Hak Teâlâ "Hüdâ" lafzını **"Büşrâ"** lafzından önce getirmiştir.

Şâyet, "Kur'an herkes için bu özelliği taşıdığı halde, niçin sadece mü'minler için hidâyet ve müjde olarak bildirilmiştir?" denilirse buna iki bakımdan cevab verilir:

1) Allahu Teâlâ bunu sadece mü'minlere has kılmıştır, çünkü Allah'ın kitabı vasıtasıyla hidâyete erenler, sadece mü'minler olmuşlardır. Bu Cenâb-ı Allah'ın: هُدًى لِلْمُتَّقِينَ *"(O) müttakiler için hidâyet (rehberidir)"* (Bakara, 2) âyeti gibidir.

2) Kur'an ancak mü'minler için bir müjdedir. Çünkü müjde, büyük bir iyiliğin meydana geldiğini gösteren haberden ibarettir. Bu ise ancak mü'minler hakkında meydana gelir. Bundan dolayı bu vasfı Cenâb-ı Allah sadece mü'minlere tahsis etmiştir.

İkinci âyet olan, مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰئِكَتِهِ *"Kim Allah'a ve meleklerine düşman olursa..."* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ, ilk âyette Kur'an'ı Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirdiği için Cebrâil (a.s)'e düşman olan kimsenin Allah'a da düşman olacağını açıklayınca, bu âyette de Allah'a düşman olanın Cebrail'in düşmanı olacağını açıklamış ve peşi sıra da düşmanlıklarına karşılık Allah'ın onlara büyük zarar vereceğini, bu zararın da Allah'ın onlara düşman olması olduğunu açıklamıştır. Çünkü onların düşmanlıkları ne bir tesir ve fayda temin eder, ne de bir zarar verir. Halbuki Allah'ın düşmanlığı daha büyüğü olmayan elem verici ebedî bir azâba götürür. Bu meselede birkaç sual vardır:

Birinci Sual: Düşmanlığın hakkı düşmana zarar vermek olduğu halde, o Yahûdilerin Allah'ın düşmanları olmaları nasıl düşünülür, halbuki bu Allah için muhaldir?

Cevab: Hakiki manası ile düşmanlık ancak insanlar hakkında doğru olur. Çünkü başkasına düşman olan, ona zarar vermek isteyen kimsedir. Allah'a zarar vermek ise imkânsızdır. Aksine bundan maksat şu iki görüşten birisidir:

1) Ya onların Allah'ın dostlarına düşman olmalarıdır. Bu sanki Allah'a düşman olmaktır. Aynen Cenâb-ı Allah'ın: إِنَّمَا جَزٰؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ *"Allah* ve *Peygamberi ile savaşanların cezası ancak..."* (Maide, 33); ve: إِنَّ الَّذِينَ يُؤْذُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ *"Allah'a ve Peygamberi'ne eziyet verenler..."* (Ahzâb, 57) âyetlerindeki gibi.. Çünkü her iki âyetle de kastedilen, Allah'la harp etmek ve

O'na eziyet etmek imkânsız olduğu için, Allah değil, Allah'ın dostlarıdır. Veya bununla, onların Allah'a itaati ve ibâdeti ifâ etmeyi hoş görmemeleri ve buna sarılmaktan uzak oldukları kastedilmiştir. Düşman olan nerdeyse, düşmanına muvafık ve mutabık olmayınca, onların bu hususta tutumları düşmanlığa benzetilmiştir.

Onların Cebrail'e ve peygamberlere düşman olmaları hususuna gelince, bu doğrudur. Çünkü onlara zarar verebilmek mümkündür. Fakat onların düşmanlıkları, onlar hakkında müessir olan fiilleri meydana getirmekten âciz oldukları için, onlara etkili olamaz. Halbuki, peygamberlerin ve Cebrail'in Yahûdiler hakkındaki düşmanlıkları müessirdir; çünkü bu düşmanlık dünyada zillet ve meskeneti, ahirette de devamlı olan azâbı gerektirir.

İkinci Soru: Allahu Teâlâ melekleri zikredince, Cebrail ve Mikaîl de melekler sözünün kapsamına girmişken, Cebrail ve Mîkail'i niçin tekrar zikretmiştir?

Bu soruya iki bakımdan cevap veririz:

a) Faziletlerinden ötürü Cenâb-ı Hak, onları ayrıca zikretmiştir. Bunların faziletleri çok mükemmel olduğu için sanki bunlar, melek cinsinden başka bir cins gibi mütalâa edilmişlerdir.

b) Hz. Peygamber'le Yahûdiler arasında cereyan eden şey, bu ikisinin zikredilmesidir. Âyet de, ancak bu ikisi sebebiyle nazil olmuştur. Bundan dolayı, bu ikisinin ismini şüphesiz açıkça zikretmiştir. Bil ki bu, o ikisinin diğer meleklerin hepsinden daha şerefli olmasını gerektirmiştir. Aksi halde böyle bir izah doğru olmaz.

Cibril'in Üstünlüğü

Bunun böyle olduğu sabit olunca biz deriz ki, Cebrail'in bazı sebeplerden ötürü Mikâil'den daha üstün olması gerekir.

1) Allahu Teâlâ, önce Cebrail'i zikretmiştir. Daha üstün dururken, kendisine üstün kılından şeyin önce zikredilmesi, örf bakımından çirkin bir şeydir. Bu sebeple, bunun Hz. Peygamber (s.a.s)'in: مَا رَآهُ الْمُسْلِمُونَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللهِ حَسَنٌ *"Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir"*[45] hadisinden dolayı, şer'an da çirkin kabul edilmesi gerekir.

2) Cebrail (a.s) Kur'an'ı, vahyi ve ilmi indirmiştir ki, bu rûhların bekâsının kaynağıdır. Halbuki Mîkail, bolluğu getirir ve yağmurları indirir ki,

45 **Müsned,** 1/379.

bunlar da bedenlerin bekâsının kaynağıdır. İlim, maddî gıdalardan daha şerefli olunca, Cebrail'in de Mîkail'den daha şerefli olması gerekir.

3) Cenâb-ı Hakk'ın, Cebrail'in niteliği hakkında, *"Orada kendisine itaat olunandır, emindir"* (Tekvir, 21) buyurmuş, onu mutlak olarak "itaat olunan" diye yâd etmiştir. Bu âyetin zâhiri, Cebrail'in, Mîkail'e nisbetle itaat olunan bir zât olmasını gerektirir. Bu sebeple de, Cebrail'in Mikâil'den daha faziletli olması gerekir.

***İKİNCİ MESELE:* Mikail Hakkında Kıraatler**

Ebû Amr ile **Asım'dan** rivâyet eden **Hafs,** kelimeyi "قِنْطَارٌ" kalıbında olmak üzere, "مِيكَالَ" şeklinde okumuştur. **Nâfi** ise, hemzeden sonra yâ harfi olmaksızın, "مِكَاعِلَ" vezninde ihtilâs[46] ile okumuştur. Diğerleri ise, "مِيكَاعِيلَ" vezninde olmak üzere, "مِيكَائِيلَ" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimenin "ميكيعل" vezninde olmak üzere, "ميكيئل" şeklinde ve, "ميكعيل" vezninde olmak üzere de, "ميكئيل" şeklinde iki başka okunuş şekli daha vardır.

İbn Cinnî şöyle demiştir: Araplar, Arapça olmayan bir kelimeyi söylediklerı zaman, o kelimeyi değiştirerek söylerler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"جِبْرِيلَ وَمِيكَالَ" ifâdesindeki vâv harfinin atıf vâv'ı olduğu söylenmiştir. Bunun "أَوْ" (ya da) mânasına olduğu da söylenmiştir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: Bunlardan herhangi birine düşman olan, bilsin ki Allah bütün kâfirlerin düşmanıdır.

DÖRDÜNCÜ MESELE

عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ *"Kafirlere düşmandır"* ifâdesiyle, Cenâb-ı Allah, "onların düşmanıdır" mânasını kastetti. Ancak, Cenâb-ı Allah'ın onlara ancak küfürleri sebebiyle düşman olduğunu ve meleklere düşman olmanın küfür olduğunu göstersin diye, zamirle değil de açık bir isimle Allah bunu beyan etmiştir.

وَلَقَدْ أَنْزَلْنَآ إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ ۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَآ إِلَّا الْفَاسِقُونَ ﴿٩٩﴾

"Andolsun ki biz sana, apaçık âyetler indirdik. Bunları ancak, fâsık olanlar inkâr eder" (Bakara, 99).

46 **İhtilâs:** Zorla çekip almak manasına gelmekte olup, harekenin 1/2'sini okumaktadır.

Bil ki bu, onların çirkin fiillerinden ve rezilliklerinden bir başka çeşittir. **İbn Abbas** şöyle demiştir: Yahûdiler, Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak gönderilmezden önce, onun yüzü suyu hürmetine, **Evs** ve **Hazreç** kabilelerine galip gelmeyi arzuluyorlardı. Son peygamber Arapların içinden gönderilince, onlar bunu reddetmeye ve daha önce bu hususta söylemiş oldukları sözü inkâra kalkıştılar. Böylece de, **Muâz İbn Cebel** onlara, "Ey Yahûdi topluluğu, Allah'tan korkun ve Müslüman olunuz; çünkü biz şirk ehli iken, sizler Hz. Muhammed adına, onun yüzü suyu hürmetine bize galip gelmeyi talep ediyor, bize onun peygamber olarak gönderileceğini haber veriyor ve onun niteliklerini bize anlatıyordunuz" dedi. Bunun üzerine Yahûdilerin bazıları, "O bize, mu'cize olarak hiçbir şey getirmemiştir. Ve o, bizim size bahsettiğimiz kimse de değildir" deyince, Allah bu âyeti indirmiştir. Burada birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetteki "بَيِّنَاتٍ"tan Maksat Hangi Delillerdir?**

Açık olan şudur ki, buradaki "اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ" (âyâtin beyyinât) ifâdesinden maksat, velev ki birbirlerine yardımcı da olsalar, insanların ve cinlerin bir benzerini getiremeyecekleri Kur'an âyetleridir. Bazıları da, diğer delillerle beraber, meselâ onların mübâheleden, ölümü temenni etmekten kaçınmaları; Hz. Peygamber (s.a.s)'in az taamla çok kimseleri doyurması, parmakları arasından su fışkırması ve ayın yarılması gibi.. Kur'an'ın da kastedilmiş olabileceğini söylemişlerdir. **Kâdî,** şöyle demiştir: Evlâ olan, bunu Kur'an'a tahsis etmektir. Çünkü âyetler, tenzîl ile beraber bulundukları zaman, daha ziyade Kur'an'a tahsis edilirler. Allah en iyisini bilendir.

***İKİNCİ MESELE:* Kur'an İçin "اٰيَاتٍ" Denilmesi**

Kur'an'ın "Âyetler" olarak isimlendirilmesinin birçok sebebi vardır:

a) Âyet, delalet eden demektir. Kur'an'ın kısımları, fesahâti ile peygamberliğini iddia eden zâtın doğruluğuna delâlet ettiği için, âyet olmuş olurlar.

b) Kur'an'ın âyetlerinden bazıları gayblardan verilen habere delâlet ederler. O halde bu âyetler, o gayblara delâlet ederler...

c) Âyetler, tevhîde, nübüvvet ve şeriatın delillerine delâlet ederler.. Buna göre âyetler, bu cihetten de delil, âyet olmuş olurlar.

Binaenaleyh, şâyet "Delil ancak açık olur, bu sebeple, âyetlerin tekrar 'açık olmuş olmakla' vasıflandırmalarının anlamı nedir? Hiçkimsenin, bundan maksadın, âyetlerin bir kısmının diğerlerinden daha açık olduğunu söyleme hakkı yoktur. Çünkü bu ancak, ilimlerin bir kısmı diğerinden daha

kuvvetli olursa doğru olabilir; bu ise imkânsızdır.. Bu böyledir, çünkü bir şeyi bilen kimsenin inanmış olduğu şeyin zıddını caiz görmesi ya mümkündür veya mümkün değildir. Eğer bu caiz görmek mümkün olursa, bu itikât ilim olmaz. Eğer, bu mümkün olmazsa, o diğer şeyin ondan daha güçlü olması imkânsız olur" denilirse, biz deriz ki: "İlmin bizzat kendisinde farklılık olmaz; tam aksine onu elde etmenin yolları farklı olur. Çünkü ilimler, elde edilme yolları ile ona götüren delillerin birçok mukaddimelerden meydana gelmesi; böylece kendisine ulaşılması çok güç olan ve mukaddimeleri daha az olan, böylece de kendisine ulaşılması daha kolay olan diye iki kısma ayrılır. İşte bu, apaçık âyetlerdir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

"İnzâl" bir şeyi en yukarıdan en aşağıya doğru hareket ettirmekten ibarettir. Bu ise, ancak cisim olan şeyler hakkında gerçekleşebilir. Bu açıklamaya göre "inzâl" imkânsızdır. Ancak Cebrail (a.s), en yüksekten en aşağıya inip, Hz. Peygamber (s.a.s)'e Allah'ın emirlerini bildirdiği için, bu, inzâl diye isimlendirilir.

Fâsıkların İnkârı

Allahu Teâlâ'nın: "وَمَا يَكْفُرُ بِهَا اِلَّا الْفَاسِقُونَ" âyetine gelince, bunda birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyetleri inkâr iki bakımdan olur:

a) Doğru olduğunu bile bile onları inkâr etmek.

b) Bunu bilmeden onları inkâr etmek, onlar üzerinde düşünmemek ve onların delâlet ettiği şeylerden yüz çevirmek. Âyetin zâhirinde bu iki çeşitten birine tahsis bulunmamaktadır, binâenaleyh her iki çeşit de âyetin şümûlüne girmektedir.

***İKİNCİ MESELE:* "Fısk"ın Mânası**

"Fısk" lügatte, insanın kendisine çizilen sınırdan dışarı çıkması manasındadır. Cenâb-ı Allah:

اِلَّا اِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ *"İblis müstesna, o cinlerden idi, bu yüzden Rabbinin emrinden dışarı çıktı"* (Kehf, 50) buyurmuştur. Araplar, nemli toprağa düşen tohum filiz verdiği zaman, "فَسَقَتِ النَّوَاةُ" derler.

"Fucûr" kelimesinin manası da buna yakındır. Çünkü "fucûr" da, suyu aktığı zaman ifsât edeceği yere gitmekten alıkoyan "seddin fucûru"

(yarılması) ifâdesinden alınmıştır. Buna göre, insanın kendisi için çizilen sınırı geçip fesâda girmesi, suyun seddini yarıp zarar vereceği bir yere akmasına benzetilmiştir.

Eğer "Küçük günah sahibi de Allah'ın emrini çiğnemiş olmakta değil midir; ama ona fâsık ve fâcir denilmemektedir?" denilirse, deriz ki: Bu iki vasıf, yukarıda zikrettiğimiz bakımdan ancak her önemli ve büyük olan işe (günaha) isim olarak verilirler. Çünkü nehirin kenarından küçük bir gedik açan kimse için "o, bu nehri yardı" denilmez. Fısk da böyledir, haddi aşma büyük olduğu zaman ancak o fiile fısk denilir.

Bu sabit olunca diyoruz ki: Cenâb-ı Allah'ın, إِلَّا الْفَاسِقُونَ *"ancak fasıklar.."* ifâdesinde iki vecih vardır:

1) Her kâfir fâsıktır, ama her fâsık kâfir değildir. Bundan dolayı burada **"fâsık"** vasfının zikredilmesi, sanki hem kâfir, hem kâfir olmayanlar için getirilmiştir, böylece bu daha uygun olmuştur.

2) Muradın, "Bunları ancak küfründe bütün sınırları aşan kâfirler inkâr eder" manasında olmasıdır. Buna göre mana şöyle olur: Bu âyetler âşikâr ve apaçık olduğu için, onları ancak küfürde en son noktaya ulaşmış olan ve hem aklen hem de şer'an güzel olan her türlü sınırı çiğneyen kâfir inkâr eder.

أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٠﴾

"Onlar ne zaman bir ahid (söz) verseler, içlerinden bir grub o sözü bozup atıvermedi mi? Hayır onların çoğu imân etmezler" (Bakara, 100).

Bil ki bu, Yahûdilerin çirkin fiillerinden bir diğer çeşittir. Bu âyetle ilgili olarak birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"أَوَكُلَّمَا"daki Vâv Harfinin İ'rabı**

Allah'ın, "أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا" sözündeki vâv harfi başına istifham (soru) hemzesi gelmiş olan atıf vâv'ıdır. Bu vâv harfinin zâid olduğu da söylenmiştir ki, bu doğru değildir. Çünkü onun âyet içinde ifâde ettiği bir mana olunca zâid olduğuna hükmetmek caiz olmaz.

İKİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: Bu vâv, başında bulunduğu cümleyi mahzuf bir cümleye atfetmek içindir. Buna göre mana şöyledir:

أَكَفَرُوا بِالْآيَاتِ وَالْبَيِّنَاتِ وَكُلَّمَا عَاهَدُوا "Âyetleri ve apaçık delilleri inkâr edip, her ne zaman bir ahid verdiklerinde... mı yaptılar?" **Ebu's-Semmâk** bir önceki âyetteki, "الْفَاسِقُونَ" kelimesini "الَّذِينَ فَسَقُوا" manasında alarak, vâv harfini sâkin olarak, "أَوْ كُلَّمَا" şeklinde okumuştur. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Bunları ancak fâsıklık yapmış olanlar veya birçok defâ Allah'a verdikleri sözü bozanlar inkâr eder." Ayrıca, "عَاهَدُوا" kelimesi, "عُوهِدُوا" ve "عَهَدُوا" şeklinde de okunmuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyetteki istifhamdan (sorudan) maksat, onların yapmaya cüret ettikleri şeyi yadırgayıp bunun ne kadar büyük bir kusur olduğunu göstermektir. Çünkü böyle bir şey bu lâfızlarla söylenildiği zaman, bu ifâde o şeyin çirkinliğini ortaya koyma ve azarlama hususunda daha beliğ ve etkili olur.

Cenâb-ı Hak, "أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا" sözü ile, art arda gelen ve nakzedip terk ettikleri birçok ahde (sözlerine) işâret etmiş, dahası bu sözde durmamanın onlarda bir âdet haline geldiğini bildirmiştir. Cenâb-ı Allah sanki, Hz. Peygamber (s.a.s)'i, kendisine nazil olan âyetleri Yahûdiler inkâr ettikleri zaman, böyle bir şeyin onlardan ilk kez vâki olmadığını, aksine bunun onların huyu, onların ve -daha önceki âyetlerde zikredildiği gibi- Allah'a verdikleri ahidlerini defalarca bozmuş olan atalarının bir âdeti olduğunu beyan etmek suretiyle teselli etmek istemiştir. Çünkü itirazına alışılmış birinin muhalefet etmesi, böyle bir âdeti olmayan birinin itiraz etmesi kadar insana ağır gelmez.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **İsrailoğullarından Alınan Ahid**

"Ahid" ile ilgili birkaç izah vardır:

a) Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini ve şeriatının doğruluğunu gösteren delilleri açıklayınca bu, âdeta Allah'ın ortaya koyduğu ahdi, onların bu delilleri kabul etmesi de Allah ile yapmış oldukları bir sözleşme (muahede) olmuştur.

b) Ahid, Hz. Muhammed (s.a.s)'e peygamberlik gelmezden önce söylemiş oldukları, "Eğer Allah'ın peygamberi zuhûr ederse, andolsun ki biz ona iman edeceğiz ve müşrikleri yurtlarından çıkaracağız" sözleridir.

c) Onların, Allah ile çokça ahid yapıp, sonra da bu ahidleri bozmalarıdır.

d) Yahûdiler, Hz. Peygamber (s.a.s) aleyhinde hiçbir kâfire yardımcı olmayacakları hususunda söz vermişler, sonra bu sözlerinden dönerek Hendek savaşında ona karşı Kureyş müşriklerine yardım etmişlerdir. **Kâdî** şöyle demiştir: Bu rivâyet eğer doğru ise, onun bu âyetin hükmüne dâhil olması imkânsız değildir, fakat âyeti sırf bu olaya vermek uygun değildir. Aksine doğruya en yakın olan, bu âyetten kastedilenin daha önce bahsedildiği gibi, Yahûdilerin Allah'ın âyetlerini inkâr etmeleriyle ilgili olmasıdır. Durum böyle olunca âyetin manasını daha önceki semâvî kitapların ihtivâ etmiş olduğu ahdi ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in sözü ile nübüvvetinin doğruluğuna delâlet eden aklî delilleri nakzetmek, itibara almamak manasına hamledilmesi daha kuvvetlidir:

BEŞİNCİ MESELE

Cenab-ı Hak, *"Bir grub o sözü bozup atıverdi"* demiştir, çünkü Allah ile ahidleşenler arasında imân eden veya imân edebilecek olan kimseler de vardı. Ancak bu hepsinin vasfı olmadığı için, içlerinden onu kabul etmeyenler zikredilmiştir.

Bu ahdinde durmayan grubun azınlıkta olduğu zannedilebilir diye, Cenâb-ı Allah onların çoğunluk olduğunu açıklamış ve, بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ *"Hayır, onların çoğu imân etmezler"* buyurmuştur. Bu ifâde hakkında da iki görüş vardır:

a) Yani, bu fâsıkların çoğu haset ve kıskançlıklarından ötürü seni asla tasdik etmezler.

b) "İman etmezler," yani kendi kitaplarını tasdik etmezler. Çünkü onlar kavimleri içerisinde, Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı münafıklık yapanlar gibi idiler. Onlar da kendi kavimlerine, kitaplarına ve peygamberlerine imân ettiklerini söylüyorlar fakat bu sözlerinin gereğini ve icâbını yapmıyorlardı.

وَلَمَّا جَآءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ ۘ كِتَابَ اللهِ وَرَآءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾

"Onlara ne zaman Allah katından, ellerindeki kitabı (Tevrat'ı) tasdik edici bir peygamber gelse, Ehl-i kitab'tan bir grub sanki (hakikati) bilmiyorlarmış gibi Allah'ın kitabını arkalarına atmış (ona kulak asmamış, ondan yüz çevirmişler)dir" (Bakara, 101).

Hz. Peygamber (s.a.s)'in, onların elinde olanı tasdik edici olmasının manası, Hz. Mûsa (a.s)'nın peygamberliğini ve Tevrat'ın doğruluğunu itiraf etmesidir. Yahut da Tevrat'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'in geleceğini müjdelemiş olması itibariyle, onların yanında olan kitabı tasdik edici olmuş olmasıdır. İşte Hz. Muhammed (s.a.s) peygamber olarak geldiği zaman, onun bizzat bu gelişi Tevrat'ı doğru çıkarıcı olmuştur.

Cenâb-ı Allah'ın, *"Bir grub... arkalarına atmıştır"* ifâdesi, onların Allah'ın kitabını terk edip ondan yüz çevirmelerini, kendisini bir şeyden müstağnî sayarak ve ona az iltifat ederek arkasına atan kimsenin haline benzetmedir.

Ehl-i Kitap Tabirinin Mânası Hakkında

Allahu Teâlâ'nın, مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ *"Ehl-i kitaptan"* sözüne gelince bunda da iki görüş vardır:

a) Kendisine kitap ilmi verilen kimseden maksat, onu inceleyip belleyendir. Bu görüş sahibi şöyle demiştir: Bunun delili, Cenâb-ı Hakk'ın bu grubu, كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Sanki bilmiyorlarmış gibi..."* buyruğunun gösterdiği gibi ilim ile vasfetmiş olmasıdır.

b) Bunlardan murat, bilsin bilmesin kitaba sarıldığını iddia eden kimsedir. Bu, Müslümanları "Kur'an ehli" diye nitelendirmek gibidir. Bu ifâdeyle hassaten Kur'an ilimlerini bilen kimse kastedilmez. Tam aksine, bununla kastedilen Kur'an'a iman edip, O'nun gereğiyle amel eden kimsedir.

Kitabulllah Burada Kur'an veya Tevrat Olabilir

Cenâb-ı Hakk'ın: كِتَابَ اللهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ *"Allah'ın kitabını arkalarına..."* sözüne gelince, bu ifâdede geçen "kitâb" lâfzının Tevrat olduğu söylendiği gibi, onun Kur'an olduğu da söylenmiştir. Ki, bu birinci görüş, şu iki cihetten ötürü daha kuvvetlidir:

a) "نَبَذَ" (atmak), ancak onların o ilk önce kendisine sımsıkı sarılmakta oldukları şey hakkında düşünülebilir. Ama onların iltifat etmedikleri şey için "onlar bunu arkalarına attılar (rafa kaldırdılar)" denilmez.

b) Allahu Teâlâ'nın, "نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ" demiş olmasıdır. Eğer bundan maksat Kur'an olsaydı, "فَرِيقٌ" lâfzını tahsis etmenin bir manası olmazdı. Çünkü, Yahûdilerin tamamı Kur'an'ı tasdik etmezler. Buna göre şâyet, "onlar ona sımsıkı sarılmışlarken, onların Tevrât'ı arkalarına atmaları nasıl doğru olabilir?" denilirse, biz deriz ki, Tevrât'ta peygamberin sıfat ve niteliklerine dair bilgiler bulunduğu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in nübüvvetine

delâlet ettiği, ve yine Tevrât'ta buna imân etmenin vâcip olduğu zikredildiği, sonra da onlar bundan yüz çevirdikleri için, böylece Tevrât'ı arkalarına atmış oldular.

Hak Teâlâ'nın: كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Sanki onlar bunu bilmiyorlar"* ifâdesine gelince, bu onların Tevrât'ı bilerek ve kasıtlı olarak terk ettiklerini gösterir.. Çünkü bu ifâde, ancak bilen kimse hakkında kullanılabilir. Böylece âyet, bu cihetten bu grubun Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini, doğruluğunu bildiklerine; ancak ne var ki, onların bildikleri hakikati inkâr ettiklerine delâlet eder. Böylece, büyük bir topluluğun tamamının inkâr etmesinin doğru olamayacağı ve bu sebeple de inkâr edenlerin azınlıkta olacaklarına kesin hükmetmenin gerekliliği ortaya çıkmış olur. Çünkü, büyüklenip direnmek, ancak bu azınlık için mümkün olabilir.

وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ ۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ ۗ وَمَآ أُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ ۚ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَآ اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ ۖ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖ ۚ وَمَا هُمْ بِضَآرِّينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ ۗ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ۗ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرٰيهُ مَا لَهٗ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ۖ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ ۗ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٢﴾

"Ve onlar, şeytanların Süleyman'ın mülkü hakkında söyledikleri şeylere uydular. Oysa ki Süleyman, asla kâfir olmadı. Fakat şeytanlar, insanlara sihri ve Babil'deki iki meleğe, Hârut ve Marut'a indirilen şeyleri öğretmeleri sebebiyle, kâfir oldular. O iki melek: "Biz ancak bir imtihan vesilesiyiz, sakın sen kâfir olma!" demedikçe, sihir öğretmiyorlardı. Onlar bu iki melekten, karı ile kocanın arasını ayıracakları şeyi öğreniyorlardı. Oysa ki onlar, Allah'ın izni olmadıkça, bu sihirle hiç kimseye zarar veremezler. Onlar, kendilerine zararı dokunacak, faydası olmayacak şeyi öğreniyorlardı. Andolsun ki onlar, o sihri satın alan kimsenin ahirette hiçbir nasibi olmayacağını biliyorlardı. Mukabilinde kendilerini satmış oldukları şey gerçekten ne kötüdür. Keşke bunu bilselerdi!" (Bakara, 102),

Bil ki bu, Yahûdilerin bir başka çirkin fiilleridir ki, bu da, onların sihirle meşgul olmaları, ona yönelmeleri ve insanları da ona davet etmeleridir.

Allahu Teâlâ'nın وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلَى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ *"Ve, şeytanların, Süleyman'ın mülkü hakkında söyledikleri şeye tâbi oldular"* sözüne gelince bu hususta birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Şeytanlara Uyanlardan Maksat Kimlerdir?**

Cenâb-ı Hakk'ın, وَاتَّبَعُوا "Tâbi oldular", daha önce adı geçmiş olanlar hakkında bir nakildir ki, bunlar da Yahûdilerdir. Sonra, bu hususta bazı görüşler vardır:

a) Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında bulunan Yahûdilerdir.

b) Daha önce yaşamış olan Yahûdilerdir.

c) Hz. Süleyman zamanında bulunan sihirbazlardır. Çünkü Yahûdilerin pek çoğu Hz. Süleyman'ın peygamberliğini kabul etmez, onu dünyadaki hükümdarlar ve krallar cümlesinden sayarlar. Onun zamanında bulunan Yahûdilerden bazılarının, bu büyük kralın ancak sihir vasıtasıyla krallığını ayakta tuttuğuna inanmış olmaları da imkânsız değildir.

d) Bu ifâde hepsini içine alır. En uygun olan görüş de budur. Çünkü lâfzı, ifâde ettiği manaların sadece bir kısmına hamledip tamamına teşmil etmemek pek uygun bir iş değildir. Çünkü tahsis hususunda herhangi bir delil yoktur.

Şeytanların Okuduğu Şey Nedir?

Süddî şöyle demiştir: Hz. Muhammed (s.a.s) Yahûdilere geldiğinde onlar Tevrât'la Hz. Muhammed'e karşı koyarak onunla, Tevrât vasıtasıyla cedelleşip, Kur'an ile Tevrât da birbirini tutunca (muvafakat), onlar Tevrât'ı atıp, **Asaf İbn Berhiya**'nın kitabıyla **Hârut** ye **Mârut**'un sihrine yapıştılar. Bunlar da, Kur'an ile uyuşmayıp mutabık olmadılar, ki işte Cenâb-ı Hakk'ın: *"Onlara ne zaman Allah katından, ellerindeki kitabı (Tevrat) tasdik edici bir peygamber gelse, Ehl-i Kitap'tan bir grup sanki (hakikati) bilmiyorlarmış gibi, Allah'ın kitabını arkalarına atmış (ona kulak asmamış, ondan yüz çevirmişler)dir"* (Bakara, 101) âyeti bunu ifâde eder. Müteâkiben de Cenâb-ı Hak, onların sihir kitaplarına tâbi olduklarını haber vermiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Tilâvet (Tetlû) Tabiri Hakkında Muhtemel İzahlar**

Âlimler, "تَتْلُوا" kelimesinin tefsiri hususunda bazı izahlar zikretmişlerdir:

a) Bundan murat, okuyup haber vermektir.

b) **Ebû Müslim** şöyle demiştir: "تَتْلُوا" kelimesinin mânası, onların Hz. Süleyman'ın mülkü hakkında yalan söylemiş olmalarıdır. Yalan söylemek anlamına geldiğinde, "تَلَا عَلَى"; doğru söylemek anlamına geldiği zaman "تَلَا عَنْ" ve, müphem bırakıldığında da, her iki şekilde söylenir. Doğruya en yakın olan ise, kelimenin okuyup haber vermek manasına geldiğidir. Çünkü "tilâvet" kelimesi, haber hususunda hakikat ifâde eder. Bir şey bildiren kimse, yalan söylemişse, onun hakkında, "اِنَّهُ تَلَا فُلَانٌ" yahut "اِنَّهُ قَدْ تَلَى عَلَى فُلَانٍ" denir. Halbuki doğru söylemişse "رَوَى عَلَى فُلَانٍ" denilmeyip: "رَوَى عَنْ فُلَانٍ" veya "اَخْبَرَ عَنْ فُلَانٍ" veya "تَلَا عَنْ فُلَانٍ" denilmek suretiyle fark gösterilmiş olur.

Bu ise ancak haber verme ve söyleme mânasına uygun düşer. Onların, kendisi vasıtasıyla Hz. Süleyman'dan haber verdikleri şeyin okunan ve söyleyen bir şey cinsinden olması da imkânsız değildir. Böylece, onda bütün vasıflar bir araya gelmiş olur.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Şeytanlar Kimlerdir?**

Âlimler, "şeytanların" kimliği hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bundan muradın, cinlerin şeytanları olduğu söylenmiştir ki, bu çoğu âlimlerin görüşüdür. Yine bundan muradın, insanlardan olan şeytanlar olduğu da söylenmiştir ki, bu da Mu'tezile kelâmcılarının görüşüdür. Bir üçüncü görüş olarak da bunların insan ve cinlerden olan şeytanlar olduğunun söylenmesidir.

"Şeytanlar" kelimesini, cinlerden olan şeytanlara hamledenlere gelince, onlar şöyle demişlerdir: Şeytanlar, kulak kabartarak haber topluyor, sonra duydukları şeylere, onlarla uyuşacak yalanları da katarak kâhinlere aktarıyorlardı. Kâhinler de onları insanların okuduğu kitaplara yazıyor ve bu yalanları insanlara öğretiyorlardı. Bu hâdise Hz. Süleyman zamanında o kadar yayıldı ki, o insanlar neredeyse "Cinler, gaybı biliyorlar, işte Süleyman (a.s)'ın ilmi budur. Onun mülkü ancak bu ilimle pâyidar oluyor ve bu ilimle cinlere, insanlara ve Allah'ın emriyle hareket eden varlıklara hakim oluyor" demeye başladılar.

Bunları, insanlardan olan şeytanlara hamledenler ise şöyle demişlerdir: Haberde rivâyet edildiğine göre, Hz. Süleyman, Allahu Teâlâ'nın kendisine hususi olarak vermiş olduğu ilimlerin pekçoğunu, zâhirleri kaybolursa bu gizlenilmiş olan bâki kalsın diye, hükümdarlık tahtının altına saklamıştı. Bunun üzerinden bir müddet geçince, münafıklardan bir grup insan, bazı

bakımlardan bu sihirli şeylere uygun düşecek bazı hususları bunların arasına yazmaya tevessül ettiler. Hz. Süleyman'ın ölümünden ve insanların bu kitaplara muttali olmasından sonra, bu iki yüzlü kimseler, insanlara bunun, Hz. Süleyman'ın mesleği olduğunu ve onun, nail olduğu nimetleri ancak bu şeyler vasıtasıyla elde etmiş olduğu vehmini vermişlerdir ki, işte bu Cenâb-ı Hakk'ın: مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ *"Şeytanların okuduğu şey"* âyetinin mânasıdır. Bu görüş sahipleri birinci görüşün yanlış olduğuna şöyle diyerek delil getirmişlerdir: Cinlerden olan şeytanlar, yaptıkları tahrifatın insanlar arasında gerçek olarak devam edecek biçimde, peygamberlerin kitaplarını ve şeriatlerini değiştirmeye kâdir olsalardı, hiçbir şeriatee karşı güven kalmazdı ki, bu da her türlü din hakkında ta'na sebep olurdu: Bu izahımıza göre, şâyet siz bunun insan şeytanları için olabileceğini söylüyorsunuz da, niçin aynısının cin şeytanları için de olabileceğini söylemiyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki: Bu ikisi arasında şu fark vardır: İnsanların yaptıkları şeyler bazı bakımlardan mutlaka görülür. Ama bu hadiseyi cinler için kabul ettiğimizde, bu iş Süleyman (a.s)'ın yazısının aynısı ile cinlerin onun kitabına ilâvede bulunmaları işidir ki, bu ortaya çıkmaz, devamlı gizli kalır. İşte bu, bütün dinler hakkında ta'na sebebiyet verir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ" ifâdesindeki "عَلٰى" harf-i cerrinin "فِى" (de, da) manasında olduğu söylenmiştir. Bu görüş **İbn Cüreyc**'den rivâyet edilmiştir. Bazı müfessirler ise "عَلٰى" harf-i cerrinden sonra bir mahzuf "عَهْدِ" kelimesi var sayarak âyetin "عَلٰى عَهْدِ مُلْكِ سُلَيْمٰنَ" "Süleyman'ın melik-lik zamanında.." manasında olduğunu söylemişlerdir.

Doğruya en yakın olan, bu âyetten murat edilen mananın, وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ اِفْتِرَاءً عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ"Şeytanların Hz. Süleyman'ın mülkü hakkında iftira ile söyledikleri şeylere tâbi oldular" şeklinde olmasıdır. Çünkü şeytanlar sihir ve büyü kitaplarını okuyor ve, "Hz. Süleyman bu mülkü ancak bu sihir ilmi sayesinde elde etmiştir" diyorlardı. Böylece o şeytanların, bu gibi kitapları okumaları, Hz. Süleyman'ın mülküne bir iftira gibi olmuştur.

***BEŞİNCİ MESELE:* Hz. Süleyman'ın "Mülkü"nün Mânası**

Âlimler, Süleyman (a.s)'ın mülkü ile ne kastedildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre **Kâdî** şöyle demiştir: Hz. Süleyman'ın mülkü, peygamberliğidir veya mülküne peygamberliği de dahildir. Peygamberliğine ise ona indirilen kitap ve şeriatinin hükümleri dahildir. Bu doğru olduğu

zaman,[47] o günkü insanlar, içinde çeşitli sihir ve büyüler olan bir sahifeyi çıkarıp Hz. Süleyman'ın tahtının altına gömmüşler. Hz. Süleyman öldükten sonra da bu sahifeyi oradan çıkarıp, bu sahifenin Hz. Süleyman tarafından olduğu vehmini vermişlerdir ki, işte bu onlar tarafından Hz. Süleyman'ın mülkü hususunda hakikate bir iftira olmuş olur. Bana göre en doğrusu şöyle demektir: Hz. Süleyman'ın kavmi, onun bu mülkü sihir ilmiyle elde ettiğini iddia edince, bu iddia Hz. Süleyman'ın mülkü hususunda bir iftira gibi olmuştur.

***ALTINCI MESELE:* Hz. Süleyman (a.s) ile Sihrin Münasebeti**

Şeytanların, Süleyman (a.s)'a sihri nisbet etmelerinin birkaç sebebi vardır:

a) Onlar, sihrin durumunu önemli göstermek, ona karşı saygı uyandırmak ve kendilerinden bunu kabul etmeleri için insanları teşvik etmek maksadıyla sihri Hz. Süleyman'a nisbet etmişlerdir.

b) Yahûdiler, Hz. Süleyman'ın peygamber olacağını kitaplarında görmemişler, bundan dolayı da Hz. Süleyman (a.s)'ın bu mülkü sihir yoluyla elde ettiğini söylemişlerdir.

c) Allahu Teâlâ, cinleri Hz. Süleyman (a.s)'ın emrine verip, o da onların içine girip onlardan hârikulâde sırlar öğrenince, insanlar, Hz. Süleyman (a.s)'ın, sihri de cinlerden öğrendiğini zannetmeşlerdir.

Cenâb-ı Allah'ın: وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ *"Halbuki Süleyman asla kâfir olmadı"* âyeti, Hz. Süleyman'ı küfürden tenzihi ifâde eder. Bu da, insanların onu küfre ve sihre nisbet etmiş olduklarını gösterir. Bu hususta bazı rivâyetler anlatılmıştır:

1) Bazı Yahûdi din adamlarının sihirbazdan başka bir şey olmayan Süleyman'ın peygamber olduğunu iddia eden Muhammed'e şaşmaz mısınız? dedikleri, bunun üzerine Allah'ın bu âyeti indirdiği rivâyet edilmiştir.

2) "Yahûdi sihirbazlar sihri Hz. Süleyman'dan aldıklarını iddia etmişler, işte bunun üzerine Hak Teâlâ, Hz. Süleyman'ı sihirden tenzih etmiştir.

3) Bazı insanlar, Hz. Süleyman (a.s)'ın mülkünün sihirle ayakta durduğunu iddia etmişler, işte bunun üzerine Hak Teâlâ, onun bundan uzak olduğunu belirtmiştir. Çünkü Süleyman (a.s)'ın peygamber olması sihirbaz ve kâfir olmasına mânîdir. Cenâb-ı Hak daha sonra Hz. Süleyman'ı tebrie

47 Dâru'l-Fikr, 1981 basımının da işaret ettiği gibi «واذا صح ذلك» sözünün devamı gelmiyor da metinde bir düşük olduğunu düşündürüyor. Fakat mâna tashihî olmak anlaşılmaktadır (mütercimler).

ettiği sihri başkalarının yaptığını beyân etmek için: وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا *"Fakat şeytanlar kâfir oldular"* buyurmuş, bu ifade ile daha önce bahsedilen ve sihri kendisine sanat edinip de onu Süleyman (a.s)'a nisbet eden kimselere işaret etmiştir. Daha sonra da onların, kâfir olmalarına sebep olan şeyi açıklamış, onların evvelâ sihir yapmaları sebebiyle küfre düşmedikleri düşünülebileceği için, يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ *"İnsanlara sihri öğretiyorlardı"* buyurmuştur.

Sihir Mevzuu

Bil ki sihir konusu çok yönlüdür:

***BİRİNCİ MESELE:* Lügat Yönünden Sihir**

Birinci mesele lügat bakımından **"sihir"** kelimesini ele almaktır. Biz deriz ki: Dilciler, bu kelimenin aslında "gizli olan ve sebebi bilinmeyen bir şey" manasına olduğunu söylemişlerdir. Gizli olduğu ve akıp gittiği yerler lâtif olduğu için gıda kuvvetine de fetha ile "السَّحَرُ" denilmiştir. Nitekim **Lebîd,** وَنُسْحَرُ بِالطَّعَامِ وَبِالشَّرَابِ "Biz yiyecek ve içeceklerle gıdalanırız" demiştir. Bu beytin iki manası olduğu söylenmiştir:

1) Biz hastalanırız ve büyüye uğrayıp da hali değişen kimse gibi halimiz değişir.

2) Biz gıdalanırız. Her iki açıklamada da bu kelime "gizlilik" manası ile alınmıştır. Yine **Lebid** şöyle demiştir:

فَإِنْ تَسْأَلِينَا فِيمَ نَحْنُ فَإِنَّنَا عَصَا فِيرُ مِنْ هٰذَا الْأَنَامِ الْمُسَحَّرِ

"Eğer bize, hangi halde olduğumuzu sorarsan, bil ki biz bu büyülenmiş insanların serçeleriyiz." Bu beyit, mana bakımından geçen beytin aynı manasını taşır, ve yine "اَلْمُسَحَّرِ" kelimesiyle, "ciğerliler" (yani nefes alıp verenler) manasının da murat edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü sihir, ciğer ve nefes borusu manasına da gelmektedir. Bu mana da "gizlilik" manası ile alakalıdır. **Hz. Aişe** (r.anha)'nin şu sözü de bu manadadır: "Allah'ın Resûlü, بَيْنَ سَحْرِى وَنَحْرِى *"Göğsüm ile döşüm arasında can verdi"*

Cenâb-ı Allah'ın: اِنَّمَا اَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ *"Sen ancak musahharlardansın"* (Şuarâ, 153) âyeti, "sen yiyip içen mahlûkattan birisin" manasınadır. Buna kâfirlerin ona söylediği, مَا اَنْتَ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا *"Sen ancak bizim gibi bir insansın"* (Şuarâ, 154) âyeti delâlet etmektedir. Bu âyetin "sen de bizim gibi ciğer sahibi (yani nefes alıp veren) bir varlıksın" manasına olması da muhtemeldir. Cenâb-ı Hak, Hz. Musâ (a.s)'nın sihirbazlara, مَا جِئْتُمْ بِهِ السِّحْرُ اِنَّ اللّٰهَ

سَيُبْطِلُهٗ *"Sizin yaptığınız sihirdir, şüphesiz Allah onu boşa çıkaracaktır"* (Yûnus, 81) dediğini nakletmiş ve, فَلَمَّا اَلْقَوْا سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ *"Onlar (iplerini ve değneklerini) attıkları zaman insanların gözlerini büyülediler ve onlara korku saldılar"* (A'raf, 116) buyurmuştur. İşte sihir kelimesinin lügattaki aslî manaları bunlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Şer'i Istılâhta Sihir**

Bil ki **"sihir"** lâfzı şeriat ıstılahı olarak, sebebi gizli olan, hakîkatinin aksine tahayyül edilen göz boyama ve aldatma amacı ile yapılan her şeye isim olarak verilir. Kelime mutlak kullanılıp, takyid edilmediği zaman, onu yapanın kınandığını ifâde eder. Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ *"Onlar, insanların gözlerini büyülediler"* (A'raf, 116), yani, insanların gözlerini boyadılar, insanlar da onların ip ve değneklerinin hareket ettiği zannına kapıldılar. Nitekim bu manada Cenâb-ı Allah:

يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى *"Ona, yaptıkları sihir yüzünden ipler ve değnekler koşuyormuş gibi geldi"* (Tâhâ, 66) buyurmuştur.

Bazen de, methedilen ve övülen şey hakkında, mukayyet olarak kullanılır. Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s)'e **Zeberkan İbn Bedr** ile **Amr İbn el-Ehtem** geldiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) **Amr**'a, **"Zeberkan**'ı bana tanıt!" dedi. Bunun üzerine Amr şöyle dedi: "O, meclisi içinde saygı görür, gücü kuvveti yerindedir, arkasına sığınanı himâye eder." Bunun üzerine Zeberkan: "Vallahi o, benim kendisinden daha üstün olduğumu biliyor" dedi. Bunun üzerine Amr, şöyle dedi: "Onun kişiliği zayıf, sabırsız, babası ahmak ve dayısı kötü bir adamdır.. Ya Resûlallah, onun hakkındaki bu iki sözümde de doğru söyledim. Çünkü o beni razı etti, ben de onun hakkında bildiklerimin en güzelini söyledim; beni kızdırdı, ben de ikinci kez, onun hakkında bildiklerimin en kötüsünü söyledim." Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s), اِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا *"Sihir gücünde olan ifâdeler vardır"*[48] buyurdu ve bazı ifâdeleri böylece sihir olarak adlandırdı. Çünkü böylesi ifâde sahibi olan kimse müşkil bir meseleyi açar ve güzel ifâdesiyle, beliğ sözleriyle onun hakikatini ortaya koyar.

Eğer, "Hakkı açıklayan ve ondan haber veren şeyi sihir diye isimlendirmek nasıl câiz olur? Çünkü bunu söyleyen kimse, açık olan şeyi gizlemek için değil, ancak gizli olan şeyi ortaya koymayı kastetmiştir. Halbuki

48 **Müslim,** Cum'a, 47 (2/594).

sihir lâfzı, açık olan şeyi gizlemek manasını ifâde eder" denilirse, deriz ki, Hz. Peygamber bu sözü, iki sebepten dolayı sihir olarak isimlendirmiştir:

a) Bir söz, ancak güzelliği ve nüktesiyle kalpleri kendisine meylettirir.. Böylece de bu söz, kalplerin kendisine meyletmiş olduğu sihre benzemiş olur. Bu bakımdan, o söze sihir adı verilmiştir. Yoksa senin zannettiğin gibi değildir.

b) İfâde gücü olan kimse kötü olan bir şeyi güzel göstermeye; güzel olan bir şeyi de kötü göstermeye muktedirdir. İşte bu bakımdan, bu kimsenin sözü sihre benzer.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Sihrin Nevileri**

Üçüncü mesele sihrin kısımları hakkındadır. Bil ki sihir pek çok kısma ayrılır:

1) Eski zamanda yaşamış **Keldâniler** ile **Kestânîlerin** sihri. Bunlar yıldızlara tapan, yıldızların bu kâinatı idâre ettiğini zanneden, hayır ile şerrin, mutluluk ile uğursuzluğun yıldızlardan olduğuna inanan bir topluluk olup, Hak Teâlâ'nın, görüşlerini geçersiz kılmak ve mezheplerini reddetmek için Hz. İbrahim'i gönderdiği kavimdir.

Sihrin Birinci Nev'ini Red Hususunda Mu'tezile'nin Öne Sürdüğü Deliller

Mu'tezile, Allah'tan başkasının, cismi, hayatı, rengi ve tadı yaratamayacağına ittifâk etmişler ve **Kâdî**'nin bahsedip tefsirinde ve diğer kitaplarında özetlemiş olduğu birtakım vecihleri delil getirmişlerdir. Biz o vecihleri aktarıp onları inceleyeceğiz:

a) **Mu'tezile**'nin dayandığı birinci vecih aklî bir nüktedir. O nükte de şudur: Allah'tan başka her şey, ya bir mekân tutar veya o mekânı tutan şey ile kâimdir. Eğer Allah'tan başkası cismin ve hayatın yaratıcısı olsaydı, bu başka olan şey mekân tutan bir şey olurdu. Mekân tutan şeyin de mutlaka kudretiyle kâdir olması gerekirdi. Çünkü "cisimler birbirine benzer" kâidesinden dolayı, o şey eğer zatı gereği kâdir olsaydı, her cismin böyle olması gerekirdi. Ancak kudretiyle kâdir olan varlığın, cisim ve hayatı yaratması mümkün olmaz. Buna iki şey delâlet etmektedir.

Birincisi: Birimizin hiç yoktan cismi ve hayatı yaratamayacağı hususunda zarurî bir bilgi vardır. Bu nedenle bizim kudretimiz, cisim ve hayatı yaratamamada onun kudreti gibidir. Bu sebeple bu imkânsızlık bütün

cisimlerde müşterek bir hükümdür. Binaenaleyh bu hüküm için müşterek bir illetin bulunması gerekir ki burada, "kudretimizle kâdir olmamız"dan başka herhangi ortak bir nokta yoktur. Bu böyle olunca, kudretiyle kâdir olan bütün varlıklar için de, cisim ve hayatı yaratmanın imkânsız olması gerekir.

İkincisi: Şüphesiz bizim bazı kudretlerimiz bazı kudretlerimize terstir. Buna göre cismi ve hayatı yaratmak için selâhiyetli bir kudretin varlığını kabul etsek, bu selâhiyetli kudretin diğer normal kudrete ters olması, normal kudretlerin birbirlerine ters olmasından daha güçlü olmazdı. Cisim ve hayatı yaratmaya elverişli olma hususunda bu kadar ters olma (muhalif olma) yeterli olsaydı, normal kudretlerin birbirlerine muhalif olması, içlerinden bazısının cismi ve hayatı yaratmaya elverişli olmasını gerektirirdi. Durum böyle olmadığına göre, biz kudretiyle kâdir olan bir varlığın da cismi ve hayatı yaratmaya kâdir olamayacağını anlamış olduk.

b) Eğer biz Allah'tan başkasının cismi, hayatı, rengi ve tadı yaratmasını mümkün görseydik, mu'cizelerle peygamberliğe istidlal etmek imkânsız olurdu. Çünkü semâvî güçlerin, yeryüzü güçleriyle birleşmesi vasıtasıyla harikulâde şeylerin meydana gelebileceğini söyleseydik, peygamberler elinde zuhûr eden mu'cizelerin Allah tarafından olduğunu kesin olarak söylememiz imkânsız olurdu. Hatta bu hususta peygamberlerin o mu'cizeleri sihir vasıtasıyla ortaya koydukları bile mümkün görülürdü. Böylece de peygamberlik müessesesiyle ilgili hükümler her bakımdan geçersiz olurdu.

c) Yine biz insanlar arasında cismi ve hayatı yaratmaya kâdir olan kimselerin bulunduğunu mümkün görsek, bu kimseler yorulmaksızın çok büyük servetler elde etmeye kâdir olurlardı. Ancak sihir yaptığını iddia eden kimselerin, azıcık bir mal elde etmek için bile son derece gayret etme yoluna başvurduklarını görüyoruz. Böylece onların, sihir yoluyla bazı şeylere kâdir oldukları iddialarında yalancı olduklarını anlıyoruz. Bu yolla kimyacılardan bir grubun iddia ettikleri şeyin de bozukluğunu anlıyoruz. Çünkü biz şöyle diyoruz: Şâyet bazı ilaçlar vasıtasıyla altın olmayan maddeleri altın madenine çevirmeleri mümkün olsaydı, bu ya az bir mal harcamalarıyla mümkün olurdu ki, bu durumda onların bu yolla kendilerini güçlükten ve zilletten kurtarmaları gerekirdi. Veya büyük aletler ve son derece çok mallar harcamakla mümkün olurdu ki, bu durumda onların bunu, bu kadar çok mülkü olan hükümdarlara anlatmaları gerekirdi. Hatta hükümdarların bu durumu söylemeden anlamaları gerekirdi.

Çünkü bu yol padişahlar için, ancak mallar ve hazineler harcamak suretiyle tamamlanan beldeler fethetmesinden daha faydalıdır. İnsanların ve gayretlerin böyle bir şeye iltifat etmemiş olduklarını görmemiz bu görüşün asılsızlığını gösterir.

Kâdî şöyle demiştir: "Bütün bunlarla sihrin bu şeylerden hiçbirinin yaratıcısı olamayacağı ortaya çıkmıştır."

Mu'tezile'nin Delillerine Karşı Cevaplar

Bil ki bu deliller son derece zayıftır.

Birinci izah hususunda biz deriz ki: Allah'tan başka her şeyin bir mekân işgal ettiğine veya mekân işgal eden bir varlıkta bulunduğuna deliliniz nedir? Siz, Felsefecilerin akıl, nufûs-u feleki, ve nufûs-u nâtıkayı ispatta ısrarlı olduklarını bilmiyor musunuz? Felsefeciler bu şeylerin, haddi zatında bir yer işgal etmediklerini ve bir yer işgal eden bir varlıkla kâim olmadıklarını iddia etmişlerdir. Buna göre bu şekilde hüküm vermenin yanlışlığına delil nedir? Eğer onlar, "Böyle bir varlık bulunsaydı, onun Allah'ın dengi olması gerekirdi" derlerse, deriz ki: Biz bunu kabul etmeyiz. Çünkü üslûpta ortak olmak, mahiyet itibariyle ortak (aynı) olmayı gerektirmez. Bunu kabul etsek bile, bazı cisimlerin, zâtları gereği buna kâdir olması niçin söylenemesin?

Mu'tezile'nin, "Cisimler birbirine benzer, eğer bir cisim böyle olsaydı, her cismin böyle olması gerekirdi" sözüne karşı biz deriz ki: Cisimlerin birbirine benzediğine dâir deliliniz nedir? Eğer onlar, "Cisim, ancak bir yönde olan; mekan tutan bir şeydir ve bu manada da aralarında bir fark yoktur" derlerse, biz deriz ki: Bir yönde olmak ve mekan tutmak cismin bir sıfatı ve ayrılmaz bir özelliğidir ve yine mahiyetleri farklı olan şeylerin bazı ayrılmaz sıfatlarda müşterek olmaları da uzak bir ihtimal değildir. Biz o eşyanın kudretiyle kâdir olmasının gerekliliğini kabul etsek bile, siz neye dayanarak, kudretiyle kâdir olan bir varlığın cismi ve hayatı yaratmasının imkânsız olduğunu söylüyorsunuz?

Onun, "Bu imkânsızlık hususunda kudretlerimizin ortak olduğunu, bu imkânsızlığın müşterek bir hüküm olduğunu, binaenaleyh bunun için müşterek bir illetin bulunmasının gerektiğini, halbuki bizim kudretimizle kâdir olmamızın dışında onlarla müşterek bir noktamız olmadığını.." söylemesine gelince, biz deriz ki: Bütün bu mukaddimeler kabul edilmez. Biz imkânsızlığın illeti olan bir hüküm olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü

imkânsızlık yokluğu ifâde eder, yokluk ise illetlendirilemez. Biz imkânsızlığın bir varlığı ifâde ettiğini kabul etsek bile, onların mezhebine göre hükümlerden pek çoğu bir sebebe (illete) dayandırılamaz. Bu nedenle bu hükümde de durumun aynı olması niçin câiz olmasın?

Biz imkânsızlığın bir sebebe bağlanmasını kabul etsek bile, siz niçin, müşterek bir hükmün mutlaka müşterek bir sebebi olması gerektiğini söylediniz? Zulümde olan çirkinlik, onun zulüm olması sebebiyle, yalandaki çirkinlik, onun yalan olması sebebiyle; cehâletteki çirkinlik ise, onun cehl olması sebebiyle değil midir? Biz mutlaka müşterek bir sebebin olmasını kabul etsek bile, kudretimizle kâdir olmamızın dışında müşterek bir noktamızın olmadığını kabul etmiyoruz. Bu kudretimizin, muayyen bir vasıfta müşterek olması, cisimleri yaratmaya elverişli o kudretin ise bu vasfın dışında bulunması niçin câiz olmasın? Durumun böyle olmadığına deliliniz nedir?

Birinci veçhe gelince ki o şudur: "O kudretin, bu kudretlerin bazısına muhalif (ters) olması, bu kudretlerin birbirine muhalif (ters) oluşundan daha kuvvetli değildir." Biz deriz ki: Bu zayıf bir delildir. Çünkü biz, o kudretin cismi yaratmaya, bu kudretlere ters olması sebebiyle elverişli olacağını söyleyemeyiz, aksine o, bu cisimleri yaratmaya, diğer kudretlere muhalefetine sebeb olan özelliği ile elverişli olmuştur. Bu özelliğin ise diğer kudretlerde bulunmadığı malûmdur. Onların sözlerinin bir benzeri de şu sözdür: "Sesin 'beyaz'dan farklı oluşu, 'siyah'ın 'beyaz'dan farklı oluşundan daha güçlü değildir." Şâyet bu farklı oluş, görülebilmesi bakımından sese benzemesine mânî olsaydı, siyahın beyazdan farklı olmasından ötürü siyahın görülmemesi gerekirdi. Bu söz nasıl fâsit ise, onların sözleri de fâsittir. **Kâdî**'ye şaşarım. Çünkü o ru'yet meselesinde bu izahları **Eş'arî**'den nakletmiş ve bu soruların zayıf olduğunu göstermiş. Sonra kendisi, nübüvveti ispat ve Allah ile insanlar arasında bir aracının olduğunu söyleyen kimselere red hususunda temel olan bu meselede aynı delillere sarılmıştır.

İkinci veçhe gelince ki, bu aslı kabul etmekle, peygamberlik müessesesinin doğruluğuna hükmetmenin imkânsızlaşması iddiasıdır. Biz bu hususta deriz ki: Peygamberlik müessesesinin doğruluğuna dâir hüküm, ya bu kâidenin fesâdına dayanır veya dayanmaz. Buna göre eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, peygamberliğin sıhhatine dayanan şey vasıtasıyla bu kâidenin fesâdı imkânsız olur, aksi halde de devr-i fâsit gerekir. Eğer ikincisi söz konusu olursa, söz tamamıyla düşer.

Üçüncü veçhe gelince, bu hususta birisi şöyle diyebilir: "İmkân hususundaki söz bundan başkadır." Halbuki biz bu durumun herkes için olduğunu söylemiyoruz. Aksine bu durum insan için ancak geçmiş çok eski asırlarda meydana gelmiştir. O halde sizin söylediğiniz şey, bizi nasıl ilzâm eder (susturur)? Sihrin ilk çeşidi hakkındaki söz bu kadardır.

Sihrin İkinci Nev'i

Sihrin ikinci çeşidi, vehim sahiplerinin ve kuvvetli nefislerin (ruhların) sihridir. Âlimler şöyle demişlerdir: İnsanlar, herkesin kendisine **"Ben"** diye işaret ettikleri şeyin ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, onun insanın bu bünyesi olduğunu; bazıları, onun bu bünye içinde bir cisim olduğunu, bazıları da, onun ne cisim ne de cisimle ilgili birşey olmadığı halde var olan bir şey olduğunu söylemişlerdir. Biz insanın bu bünye olduğunu ve bu bünyenin dört ana unsurdan (enâsır-ı erbaa) meydana geldiğini söylediğimiz zaman, bazı soğuk rüzgârlar sırasında o insanın mizacının herhangi bir yönden bambaşka bir mizaç haline gelmesi, bunun da cismi yaratmaya ve bizim bilemediğimiz ve bilmemiz imkânsız olan şeyleri bilmeye muktedir olmayı gerektirmesi niçin câiz olmasın? Eğer biz: "İnsan", bu bünye içinde dolaşan bir cisimdir" dersek, söylenecek söz budur. Fakat "insan, nefstir" dersek, o zaman, nefislerin çeşitli olduğunu, bazı nefislerin zatları gereği bu garip olaylara güçleri olduğu takdirde, gâib olan sırlara muttali olabileceklerini söylemek niçin caiz olmasın? Bu ihtimalin yanlış olduğuna dair, yukarıda geçmiş olan açıklamalardan başka bir delil yoktur. Yukarıdaki açıklamaların ise bâtıl olduğu ortaya çıkmıştır.

Sonra birçok vecih de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Sihrin Psikolojik Yönden İzahı

1) Yürürken insanın dayandığı değnek yere bırakılırsa o, altındaki boşluğun üstüne şâyet köprü gibi olursa, üzerinde yürümek mümkün değildir. Düşme korkusu ne kadar fazla olursa, insanın onun üzerinden düşmesi ihtimali o derece artar.

2) Hekimler, burnu kanamış kimsenin kırmızı şeylere, saralı kimsenin de son derece parlak ve dönen şeylere bakmasını yasaklama hususunda ittifak etmişlerdir. Bu sırf, nefislerin vehimlere boyun eğecek biçimde yaratılması sebebiyledir.

3) Şifâ sahibi, hayvanların karakteri hususunda **Aristo**'dan şunu nakletmiştir: Tavuk, ses ve vuruşma bakımından horoza benzemeye çokça çalıştığı için, onun bacağında da, horozun bacağında bulunan mahmuz biter. Sonra, şifâ sahibi sözüne devamla, bunun, cismanî durumların da ruhanî durumlara tâbi olduğunu gösterdiğini söylemiştir.

4) Ümmetler, ruhanî istekten hâlî olan lisanî bir duânın etkisinin az olduğuna ve tesiri bulunmadığında ittifak etmişlerdir. Bu da düşüncelerin ve ruhların fiziki yapı üzerinde tesirleri olduğunu gösterir. Bu ittifak, muayyen bir meseleye ve hususî bir hikmete tahsis edilmemiştir.

5) Şâyet sen insaflı olursan, canlılara ait fiillerin ilk başlangıçlarının, ruhanî ve psikolojik tasavvurlar olduğunu anlarsın. Çünkü kaslarda tabiî olarak bulunan hareket ettirici kuvvet, bir fiili yapmaya, veya zıddına elverişlidir. Bu iki taraftan birisini diğerine, ancak tercih ettirici bir sebepten ötürü tercih eder. Bu da fiilin güzel veya lezîz olmasını, veyahut da onun çirkin, elem verici olmasını tasavvur etmekten başka bir şey değildir. İşte bu tasavvurlar, fiiller, bilkuvve halinden bilfiil haline çıkabilmeleri için, adalede mevcut olan kuvvetlerin meydana getirilebilmesinde başlangıç ve çıkış noktaları olmuşlardır. Bu tasavvurlar, bu fiillerin başlamaları için birer hareket noktası olduklarında, onların bizzat fiillerin başlangıç noktaları olma ve aradaki vasıtayı nazar-ı itibara almamak hususunda akıldan uzak görülecek hangi taraf kalır ki!

6) Tecrübe ve bizzat müşahede, bu tasavvurların, bedendeki keyfiyetlerin oluşması için fiilin hemen öncesinde bulunan harekete geçirici bir güç olduğuna şahittirler. Çünkü kızgın olan kimsenin bedenindeki ısı yükselir; öyle olur ki, bu onun için oldukça yüksek bir kızgınlık ve hararet ifâde eder. Anlatıldığına göre, hükümdarlardan birisi felç olur, doktorlar da bu hastalığı tedaviden aciz kalırlar. Derken, mahir doktorlardan birisi habersizce hastanın yanına varır ve ona sövmeye ve kızmaya başlar. Bunun üzerine hükümdarın hiddeti artar ve kendisine söylenen acı sözlerden dolayı, mecburî olarak yatağından ayağa fırlar.. Böylece, bu öldürücü ve müzmin hastalık savuşturulmuş olur. Bu psikolojik halin, bedende oluşan hadiselerin meydana gelmesinin bir başlangıç olması mümkün olunca, bu psikolojik hallerin, bedenin dışındaki hadiselerin meydana gelmesinde de esas olmaları nasıl akıldan uzak görülebilir?..

7) Nazar değmesi, akıllı olan herkesin üzerinde ittifak ettiği bir iştir. Bu da bizim söylediğimizin mümkün olduğunu gösterir..

Sen bunları iyice kavradığın zaman biz deriz ki, bu acayip şeyleri meydana getiren insanlar bazen son derece güçlü olurlar da, böylece bu fiilleri meydana getirme hususunda herhangi bir alete ihtiyaç duymazlar. bazen de, zayıf olabilirler; böylece de vasıtalara başvurmak zorunda kalırlar. Bu işin hakikati şudur: Nefs (ruh), bedene hakim olup, semâ âlemine olan cazibesi kuvvetlendiği zaman, işte o vakit sanki semavî bir ruh olur da, böylece şu âlemin maddeleri üzerinde son derece güçlü tesirler icrâ eder. Ama bu ruh zayıf olup, bedenî lezzetlerle de ilgisi fazla olunca bu durumda o ruhun bu bedenin dışında herhangi bir tesiri kesinlikle bulunmaz.. Buna göre bu insan, rûhunun, kendi bedenini aşıp başka bir bedene tesir etmesini istediği zaman, o başkasının hayalini devamlı tahayyül eder, onu adeta hissiyat âlemine yerleştirir ve bütün hisleri bununla meşgul olur. Böylece kişinin hayali de bu hislere iştirâk ederek, bizzat nefs-i nâtıka olan insan da iradî olarak buna yönelir; böylece, bedenî tesirler ve ruhânî tasarruflar güç kuvvet kazanır. İşte bu sebepten dolayı ümmetler, bu tür şeyleri tatbik edebilmek için alışılmış itiyatlardan, şehevî arzulardan kopmak, gıdayı azaltmak ve insanlarla münasebeti kesmek gerektiği hususunda ittifak etmişlerdir. Bu işler ne kadar mükemmel ve tamam olursa, tesir de o nispette güçlü olur. Mahiyeti ve özelliğine göre rûh bu işe müsait olduğu zaman, onun tesir gücü artar.

Bu hususdaki belirli sebep şudur: Nefs, bir iş ile meşgul olduğu zaman, o bütün kövvetlerini bu iş için bir araya getirir. Ama, nefs birçok işlerle meşgul olduğu zaman, onun kuvvetleri dağılır ve fiillerin sayısına göre serpiştirilir.. Böylece de, bu fiillerden her birine, kişideki mevcut kuvvetlerden bir bölüm ve bu kuvvetler nehrinden o fiillerin her birine birer ark çıkar.. Bu sebepten dolayı, hafıza kuvveti bakımından eşit olan iki insan görürüz.. Bunlardan birisi tek bir sanatla, diğeri ise iki sanatla meşguldür.. Tek sanat dalıyla uğraşan, iki sanat dalıyla uğraşandan daha güçlü olur. Birçok meseleden birisinin hakikatine vâkıf olmak için çaba sarfeden kimse, bu hususta tefekkür ettiğinde, mutlaka onun, zihnini başka meşgalelerden boşaltması gerekir. Çünkü o zihnini başka meşgalelerden boşalttığında, zihni tamamıyla esas meseleye yönelir, netice olarak bu fiil o kimseye daha kolay ve daha güzel olur.. Durum böyle olunca, insanın gayreti ve düşüncesi, lezzetleri tatmak ve şehevî arzuları karşılamakla meşgul

olduğunda, ruhî kuvvet bununla meşgul olarak onda kaybolur; böylece de o ruhun, elde etmek için çalışıp çabaladığı bu ilginç fiile karşı olan cezbesi kuvvetini yitirir...

Özellikle burada başka bir belâ daha vardır ki, o da şudur: Böyle bir nefs, ömür boyu lezzetleri tatmayı alışkanlık haline getirir ve bu enterasan fiilleri elde etmek için asla vakit bulamaz... Böylece bu nefs, tabiatiyle birinciye meyyâl olurken, diğerinden son derece nefret eder... O, birinci yoldan gayesine ulaşınca, diğeriyle nasıl meşgul olur ki?.. Sonuç olarak, bu tür fiilleri gidermenin, ancak cismanî durumlardan soyutlanıp halkla iç içe olmayı terk edip, tamamıyla safâ ve rûhlar âlemine yönelmekle gerçekleşebileceği ortaya çıkmış olur.

Rukye

"Rukye"ye gelince, eğer bilinen lâfızlarla yapılıyorsa, bu hususta durum açıktır. Çünkü bundan maksat şudur: Nasıl ki maddi gözümüzü kendi maksadına uygun işlerle meşgul ediyorsak, kulağımızı da kendi gayesine uygun şeylerle meşgul ederiz. Çünkü hisler tek bir gayeye yönelme hususunda mutabakat ettikleri zaman, bu durumda rûhun o şeye yönelmesi daha güçlü olur. Ama bilinmeyen birtakım lâfızlarla yapılıyorsa, burada nefiste hayret ve dehşette kalmaya benzer birtakım haller meydana gelir. Çünkü insan, bu kelimelerin ancak ruhani birtakım şeylerin birisinden yardım talep etmek için okunduğuna; inanıp, fakat bu yardımın nasıl tahakkuk edeceğini bilemediği zaman, bu durumda nefiste hayret ve dehşet haline benzeyen haller zuhur eder. Yine bu esnada nefiste, hisler âleminden koparak, bu fiile yöneldiği esnada büyük bir çoşku meydana gelir. Böylece de manevi tesir gücü artar ve maksat elde edilir. "Tütsülemek" hakkındaki hüküm de böyledir.

Onlar şöyle demişlerdir: Rûhî kuvvetin bu derecesinin, bir tesir icrâ ettiği kesinlik kazanmıştır. Buna göre, buna birinci çeşit büyü şekli de eklenince, ki bu yıldızlardan ve onların tesirlerinden yardım ummaktır. Bunun tesiri ve gücü artar. Dahası burada iki çeşit daha bulunmaktadır:

a) Bedenleri terk etmiş olan ruhlarda bazen, kuvveti ve tesirleri bakımından bu ruhlara son derece benzeyen bir şeyler meydana gelir. Bu nefisler saf ve duru olduklarında, bedenleri terk eden nefislerden bu nefislere doğru bir akımın olması akıldan uzak görülmez. Böylece, bedenleri terk eden nefisler ile bu nedenler arasında bir tür alâka kurularak, pek

çok nefis, o fiili yapma hususunda güç ve kuvvet kazanır. Kuvvet mükemmel olup arttıkça, tesiri de o nispette fazla olur.

b) İnsan rûhu (nefs-i nâtıka), bedene ait bulanıklıklardan arındığı zaman, semavî ruhlardan ve felekî nefislerden feyezan eden nûrları kabul etmeye hazır hale gelir. Böylece de bu nefisler, o rûhların nurları vasıtasıyla güçlenir. Bu sebeple de, o nefisler harikulâde olan birtakım işler hususunda güç kuvvet kazanırlar. İşte vehim ve rukye sahibi kimselerin sihrinin açıklanması budur.

Sihrin Üçüncü Nev'i

Sihrin üçüncü çeşidi, yerdeki rûhlardan yardım dilemektir. Bil ki cinlerden yardım hususundaki görüşe gelince, müteahhir felsefeciler ve Mu'tezile ulemâsı, bunu kabul etmemiştir. Ama önde gelen felsefecilere gelince, onlar bu hususla ilgili hükmü inkâr etmemişlerdir. Ne var ki onlar bunu, yere ait rûhlar diye isimlendirmişlerdir. Bunlar, haddizatında kendi aralarında farklılık gösterirler. Bunların bir kısmı hayırlı, bir kısmı da şerlidirler. Hayırlı olanlar, mü'min cinler, şerli olanlar ise, cinlerin kâfirleri ile şeytanlarıdır. Felsefecilerin halefleri, bu ruhların kendi kendine kâim olan, bir mekân işgal etmeyen, bir mekâna hulûl etmemiş olan cevherler olduğunu; bunların kâdir, âlim ve cüz'iyyatı idrâk eden varlıklar olduklarını; insan nefislerinin bunlarla münasebet kurmalarının semâvî ruhlarla münasebet kurmalarından daha kolay olduğunu; fakat insan nefisleri (nufûs-u nâtıka) için, yerdeki ruhlarla münasebete girmeden dolayı olacak kuvvetin, bu ruhlar için semâvi ruhlarla münasabete girmeleri sebebiyle meydana gelecek kuvvetten daha zayıf olduğunu; ama yerdeki ruhlarla münasebete girmesinin daha kolay oluşunun yerdeki ruhlarla nufûs-u nâtıka (insan ruhları) arasındaki münasebetin daha kolay olmasından dolayı, bir de bu iki kısım ruh arasındaki benzerlik, nufûs-u nâtıka ile semâvî ruhlar arasındaki benzerlikten daha ileri ve daha güçlü olmasından dolayı olduğu; semâvi ruhlarla münasebet kurmadan doğan kuvvetin daha fazla oluşunun semâvi ruhların yerdeki ruhlara nispetle, güneşin güneş ışığına; denizin damlaya, padişahın idaresindeki kimselere nispeti gibi olmasından dolayı olduğunu söylemişlerdir. Bu felsefeciler sözlerine devamla şöyle demişlerdir: Bu şeylerin varlığına dâir ezici aklî bir delil bulunmasa dahi ihtimal dahilinde ve mümkün bir şey olması imkânsız değildir. Sonra şüphesiz sanat ve tecrübe sahibi kimseler bu yerdeki ruhlarla ilgi kurmanın,

rukye, tütsüleme ve tecrid etme gibi kolay yollarla temin edildiğini müşahede etmişlerdir. İşte sihrin bu çeşidine "azâim" ve "cinleri emir altına alma" denir.

Sihrin Dördüncü Nev'i

Sihrin dördüncü çeşidi, tahayyülat ve gözbağcılığıdır. Bu gözbağcılığı birkaç mukaddimeye (öncüle) dayanır:

a) Gözün yanılması pek çoktur. Çünkü gemiye binen kimse kıyıya baktığında, geminin durduğunu, kıyının ise hareket ettiğini zanneder. Bu da duran cismin hareket ediyormuş gibi, hareket eden cismin de duruyormuş gibi göründüğünü gösterir. Yağan yağmur dikey bir çizgi gibi görünür. Çok hızlı döndürülen fitil, dâire gibi görünür. Üzüm tanesi su içinde armut kadar büyük görünür. Siste küçük adam büyük görünür. Güneş yuvarlağını, doğduğu esnada büyük gösteren yeryüzünün buharıdır. Güneş ufuktan ayrılıp yükseldiği zaman küçülür. Büyük olan bir şeyin uzaktan küçük görünmesi ise iyice belli olan bir durumdur. Bütün bu şeyler aklı, ârızî bazı sebeplerden ötürü gözün bir şeyi olduğu halin aksine gördüğü neticesine götürür.

b) Görme kuvveti, hissedilen varlığı belli bir vakit içerisinde idrak ettiği zaman ancak tam olarak vâkıf olabilir. Ama gerçekten son derece kısa bir zaman içinde hissolunan birşeyi idrâk edip, bundan sonra bir başka varlığı idrâk ederse, o bu durumda gördüğü şeyleri birbirine karıştırır ve idrâk ettiği çeşitli varlıkları birbirinden ayıramaz. Bu böyledir, çünkü değirmen taşı, merkezinden etrafına doğru muhtelif renklerden birçok çizgiler çizilip sonra da döndürülürse, göz onu sanki bütün bu renklerden meydana gelmiş tek bir renkte gibi görür.

c) Akıl bir şey ile meşgul olduğu zaman çoğu defa bu meşgul olduğu şeyi hissetmesinin yanında bir başka şey vardır. Fakat kesinlikle onu da hissettiğinin farkına varmaz. Nitekim insan sultanın yanına girdiği zaman, bazen ona başka biri rastlar hatta onunla konuşur da, onu, kalbi başka bir şeyle meşgul olduğu için, ne onu tanır ne de söylediğini anlar. Aynaya bakan kimse de, bazen gözündeki çöpü görmek istediğinde onu görür, fakat yüzünde, alnında veya aynanın karşısında olan diğer azalarında bundan daha büyük bir şeyi göremez. Yine bazen insan, aynanın yüzeyinin düz olup olmadığını anlamak istediğinde, aynanın içinde görünen varlıkları göremez. Bu mukaddimeleri (ön bilgileri) iyice kavradığın zaman, bu

çeşit sihrin hasıl olduğunu tasavvur etmen kolay olur. Bu böyledir, çünkü mahir hokkabaz kendisine bakanların zihnini meşgul edecek bir iş ortaya koyarak nazar-ı dikkatlerini ona çevirir, böylece onları bu şeye daldırır, artık onların bakışları sadece ona yönelir. Hokkabaz bu esnada bir başka şeyi çok süratli olarak yapar. Bu iki iş farklı olduğu için ikincisi gizli kalır. İki şeyden birisi onların birinci işle meşgul olmaları, ikincisi ise, ikinci işi çok hızlı bir biçimde yapmadır. Bu durumda onların görebildikleri şeyden başka diğer bir şey ortaya çıkar ki, insanlar buna çok şaşarlar. Şâyet bunu yapan kimse sussa, akılları yapmak istediği şeyin aksine döndürmek için birşeyler söylememiş olsa, düşünce ve akıllar onun ortaya koymak istediği şeyden başkasına yönelmese, o hokkabazın yaptığını seyredenler mutlaka işi anlarlar. İşte insanların, "Hokkabaz, insanların gözünü bağladı" sözlerinden murat da budur. Çünkü gerçekte bu kimse dikkatleri, hile yaptığı işten başka bir şeye çevirir. Onun gözleri ve zihinleri bağlaması ve bunları maksadından başka bir şeye çekişi ne kadar kuvvetli olur ise, bu işinde o nispette mahir olmuş olur. Göz için bir nevi bozukluk ifâde eden bu durumlar ne kadar güçlü olur ise, bu kabil iş de o kadar güzel olur.. Mesalâ, gözbağcılığı yapanın çok aydınlık bir yerde oturması gibi. Bu aydınlık yere bakmak göze bir kusur ve bozukluk peydah eder. Çok karanlık yer de böyledir. Çok güzel ve parlak olan renkler de, göze ona bakarken bir bozukluk ve kusur verir. Koyu renkler de böyledir. Görme gücü bu gibi şeylerin gerçek hallerine pek az vakıf olur. İşte sihrin bu çeşidi hakkında söylenecek sözün hülâsası budur.

Sihrin Beşinci Nev'i

Sihrin beşinci çeşidi, bazen geometrik (hendesî) oranlara göre ve bazen de çeşitli sanat hilelerine göre yapılmış âletlerin birleştirilmesi ile ortaya çıkartılan, insanı şaşırtan işlerdir. Meselâ birbirleriyle dövüşen, biri diğerini öldüren iki süvari gibi; elinde borazan bulunan ve bir at üzerinde olan, gündüzün her saati geçtiğinde hiç kimse ona dokunmadığı halde borazanını çalan süvari (heykeli) gibi. Yine bu cümleden olarak Rumların, Hindlilerin çizmiş oldukları ve bakanların onun resim mi insan mı olduğunu ayırt edemedikleri resimler vardır. Hatta onlar ağlayan ve gülen resimler çizerler. Hatta onlar bundan da öteye sevinç, utanç ve alay ifâde eden gülmeleri dahi birbirinden farklı yaparlar. İşte bütün bunlar, insanın muhayyilesini aldatan ince işler cümlesindendir. Firavun'un sihirbazlarının sihri

de bu çeşittendir. Saatlerin yapısı da bu babdandır. Bu konuya ağır yükleri kaldırma, çekme ilmi de (Cerru'l-Eskal) buraya dahildir. Bu da çok büyük ağırlıkları hafif ve basit âletlerle çekmektir. Bunun hakikatte sihirden sayılmaması gerekir. Çünkü bunların dayandığı bilinen pek ince sebepleri vardır. Kim onları bilir ve öğrenirse bu işleri yapabilir. Fakat diğer insanlar bunu sihir sanmışlardır.

Erci'yânus el-Mûsîkâr'ın eski Kudüs kilisesini yenilerken yaptığı şey de bu türdendir. Bu şöyle olmuştur: Birgün bu şahıs çölden geçerken Berâsil kuşlarının yavrularından bir yavru görür. Bu kuş uçan, şefkatli ve hazin hazin öten diğer Berâsil kuşlarından farklı bir kuştu. Diğer kuşlar ona güzel zeytin taneleri getirip onun yanına bırakıyorlar, o da ihtiyaç hissettiğinde bir kısmını yiyor, kalanları bırakıyordu. Bu zat bunu görerek, bu yavrunun halini düşündü ve bunun diğerlerinden farklı olan ötüşünde bir nevi sızlanma ve merhamet dileme bulunduğunu, bu yüzden diğer kuşların ona acıyıp yiyecek getirdiğini anladı. Böylece bu kuşun ötüşüne benzer ses çıkaran hassas bir âlet yaptı. Rüzgar bu âlete vurduğu zaman aynı sesi çıkarıyordu. Bu çok tecrübe ederek yaptığı âletin iyi olduğunu anladı. Böylece o kuşlar tıpkı o yavruya getirdikleri gibi, âletin yanına da zeytinler getirdiler. Çünkü kuşlar orada kendi cinslerinden bir yavrunun bulunduğunu sanıyorlardı. Adam istediğini elde edince, kurban kesti ve eski Kudüs kilisesine yöneldi ve bu kilisenin işlerine bakan âbid **Esterhos**'un hangi gece defnolunduğunu soruşturdu. Onun Ağustos ayının ilk gecesinde defnolunduğunu öğrendi. Böylece bu Berâsil kuşu şeklinde içi boş, camdan bir heykel yaparak bunu o kilisenin tepesine dikti ve yaptığı heykelin üzerine de bir (küçük) kubbe yaparak, halka o kubbeyi Ağustos ayının ilk gecesinde kaldırmalarını emretti. Böylece o zaman bu heykele rüzgârın gelmesi sebebiyle o Berâsil kuşu gibi ses çıkarmaya başladı. Berâsil kuşları her gün o kubbeyi dolduracak kadar zeytin getirmeye başladılar. Halk da bunun orada gömülü olan o zâhid zatın kerâmetinden olduğuna inandı. Sihrin bu türüne, burada izah edilmesi uygun düşmeyen pekçok çeşitler girer.

Sihrin Altıncı Nev'i

Sihrin altıncı çeşidi, ilaçların özelliklerinden istifâde edilerek yapılan sihirlerdir. Mesela insanın yemeğine, aklı uyuşturan bazı ilaçların konulması, sarhoş edici uyuşturucuların katılması. Mesala eşeğin beyni gibi... İnsan eşek beyni yediğinde salaklaşır ve zihni azalır. Bil ki bu özellikleri

inkâr etmeye imkân yoktur. Çünkü mıknatısın eseri gözle görülmektedir. Ne var ki insanlar bu hususa fazla ehemmiyet verip doğruyu yalana, bâtılı hakka karıştırmışlardır.

Sihrin Yedinci Nev'i

Sihrin yedinci çeşidi kalbi bağlamaktır. Bu da sihirbazın İsm-i Â'zam duasını bildiğini, cinlerin kendisine itaat edip pek çok işte kendisine boyun eğdiklerini iddia etmesidir. Onun bu sözlerini dinleyen kimse zayıf akıllı ve temyiz kabiliyeti olmayan birisi olduğunda, bunların gerçek olduğuna inanır ve kalbi buna bağlanır (aldanır). Böylece bu kimsede bir çeşit korku ve çekingenlik hasıl olur. Korku meydana geldiğinde hissî kuvvetleri zayıflar, böylece de sihirbaz o zaman ona istediğini yapabilir. Bu işleri deneyen, ilim ehlinin durumlarını bilen bir kimse, işleri yaptırma ve sırları gizleme hususunda kalbin bağlanmasının pek büyük tesirleri olduğunu anlar.

Sihrin Sekizinci Nev'î

Sihrin sekizinci çeşidi şudur: Koğuculuk ve kışkırtmacılık gibi şeylere gayret etmek de, lâtif ve gizli şeylerdendir. Bu, insanlar arasında yaygındır. İşte bütün bu saydıklarımız sihrin kısımları, çeşitleri ve bölümleri hakkında söylenen sözlerdir. Allah en iyisini bilir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Sihir Nevileri Hakkında Müslümanların Görüşleri

Dördüncü mesele, Müslümanların bu çeşit sihirlerin mümkün olup olmaması hakkındaki görüşleri hakkındadır.

Mu'tezile, hayaller cinsinden olan, yiyeceklere uyuşturucu bazı ilaçların katılması ve kışkırtma ile nemime yoluyla yapılan çeşitler dışındaki diğer sihir çeşitlerinin imkânsız olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. İlk beş çeşidi kabul etmemişler, hatta bunları kabul edip de olabileceğini söyleyenleri kâfir saymışlardır.

Ehl-i Sünnet ise, sihirbazın gökte uçmaya, insanı eşeğe, eşeği insana çevirebileceklerini söylemiştir. Ne var ki onlar şöyle de demişlerdir: "Sihirbaz kendi özel duasını ve belirli kelimelerini okumaya başladığında meydana gelen şeylerin yaratıcısı Allah'tır. Bu hususta feleklerin ve yıldızların tesiri yoktur."

Felsefeciler, yıldız falına bakanlar (müneccimler) ve **Sabiîler** (yıldıza tapanlar)in sözleri, yukarıda geçtiği gibidir. Âlimlerimiz **Sabiîlerin** görüşlerinin

bozukluğuna şöyle diyerek delil getirmişlerdir: "Bu âlemin sonradan yaratılmış olduğu sâbittir. Bu sebeple onun yaratıcısının her şeye kâdir olması gerekir. Aklın, makdûr (yaratılmış, güç yetirilmiş) olduğuna hükmettiği şeyin, mümkün olduğu için ancak yaratılmış olması gerekir. Mümkin olma, her mümkin varlık hakkında müşterek bir vasıftır. O halde bütün mümkinât Allah'ın kudreti dahilindedirler. Bu varlıklardan herhangi biri başka bir şey sebebiyle var olsaydı bu, o sebebin, Allah'ın kudretinin bu varlığa taalluk edip bunu yaratmasını, izale etmesini (mâni olmasını) gerektirirdi. Binaenaleyh sonradan olan bu şey, Allah'ın âciz olmasına sebep olmuş olurdu ki, bu imkânsızdır. Böylece Allah'ın kudreti olmaksızın, hiçbir mümkin varlığın meydana gelemeyeceği sâbit olmuş olur. Bunun böyle olduğunu kabul ettiğimizde Sabiîlerin söyledikleri her şey bâtıl olur."

Yine âlimlerimiz şöyle demişlerdir: "Bu şeyler sâbit olunca biz, sihirbazların sihir yaparken, âdeti icrâ etmek (şartlarını yerine getirmek) suretiyle bu harikulâde hallerin meydana gelmesinin imkânsız olmadığını iddia ediyoruz." Âlimlerimiz sihrin bu çeşitlerinin olabileceğine Kur'an ve hadisten de delil getirmişlerdir.

Sihre Delâlet Eden Âyet ve Hadisler

Kur'an'dan getirdikleri deliller, Allah'ın şu âyetindeki şu buyruğudur: وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Onlar bununla Allah'ın izni olmaksızın hiçbir kimseye zarar veremezler"* (Bakara, 102). Âyetteki istisna sihir sebebiyle bazı neticelerin meydana gelebileceğini gösterir.

Hadisten delil, Hz. Peygamber (s.a.s)'den mütevatir ve âhâd yollarla gelmiş olan şu hadislerdir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'e büyü yapıldığına ve bu büyünün Hz. Peygamber'in: اِنَّهُ لَيُخَيَّلُ اِلَيَّ اَنِّي اَقُولُ الشَّيْءَ وَاَفْعَلُهُ وَلَمْ اَقُلْهُ وَلَمْ اَفْعَلْهُ *"Söylemediğim ve yapmadığım şeyi söylemişim ve yapmışım gibi bana geliyor"*[49] demesine sebep olacak kadar ona tesir ettiği rivâyet edilmiştir. Yine bir Yahûdi kadının Hz. Peygamber (s.a.s)'e sihir yaptığı ve bu sihri bir kuyunun dibindeki taşın altına koyduğu, bu sihir bulunup çıkarılınca, Hz. Peygamber (s.a.s)'e arız olan halin gittiği, bu sebeple de Felâk ve Nâs sûrelerinin nazil olduğu rivâyet edilmiştir.

49 Aynı manada başka bir hadis için bkz: **Müslim,** Selâm, 43 (4/1720).

b) Bir kadın **Hz. Aişe** (r.a)'ye gelerek: "Ben sihir yapan bir kadınım. Ben de tevbe edebilir miyim?" dedi. **Hz. Aişe** (r.a): "Yaptığın sihir nedir?" diye sorunca o şöyle dedi: "Sihir ilmini elde etmek için Babil'de Harût ile Marût'un bulunduğu yere vardım. Onlar bana: "Ey Allah'ın kulu, dünyevî işlerden dolayı âhiret azabını tercih etme" dedilerse de ben direttim. Bunun üzerine onlar bana: "Git ve şu külün üstüne bevl et" dediler, ben de bunun için gittim, fakat kendi kendime düşünüp, "Ben bunu yapmayayım" dedim ve onlara gelerek, "Yaptım" dedim, onlar da bana "Yapınca ne gördün" dediler, ben "Hiçbir şey görmedim" dedim. Bunun üzerine onlar bana, "Allah'tan kork, daha işin başındasın yapma" dedilerse de ben direttim. Onlar tekrar bana, "Öyle ise git ve söylediğimizi yap" dediler. Ben de gittim yaptım? Böylece sanki yüzü demirden bir miğferle örtülü bir süvari fercimden çıkarak gökyüzüne yükseldi. Bunun üzerine ben Harût ile Marût'a gelerek durumu onlara haber verdim. Onlar, "İmanın senden çıktı. Artık iyi sihir yaparsın" dediler. "Bu iyi sihir nedir?" diye sordum, onlar: "Herhangi bir şey istediğinde ve hayâl ettiğinde o olacak" dediler. Ben de içimden bir buğday tanesi hayal ettim, bir de baktım ki, bir buğday tanesi karşımda. Ona "Ekil" dedim, ekildi, derhal anında bir başak oldu. Ona, "Un ol" dedim, un oldu; "ekmek ol" dedim, ekmek oldu. Kendi kendime tasavvur ettiğim her şey anında olur" dedi. **Hz. Aişe** (r.a) ona: "Senin tevben yoktur " dedi.

c) Âlimler, bu konuda çok hikayeler nakletmişlerdir. Bunlar çok bilinen şeylerdir.

Sihri İnkâr Eden Mu'tezile'nin Delilleri

Mu'tezile sihri inkâr sadedinde birkaç delil getirmişlerdir.

1) Cenâb-ı Hak: وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ اَتٰى *"Sihirbaz ise nerede olsa felah bulmaz"* (Tâhâ, 69) buyurmuştur.

2) Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s) hakkında müşrikler, وَقَالَ الظّٰالِمُونَ اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا *"Zâlimler, 'siz ancak büyülenmiş bir adama tâbi oluyorsunuz' dediler."* (Furkan, 8)diye nakletmiştir. Eğer Hz. Peygamber (s.a.s) gerçekten büyülenmiş olsaydı, o zâlimler bu sözlerinden ötürü kınanmayı hak etmezlerdi.

3) Eğer sihrin bu gibi çeşitleri câiz olsaydı, mu'cize ile sihir birbirinden nasıl ayırt edilebilirdi.

Sonra Mu'tezile şöyle demiştir: "Bu deliller yakînî ve kesin delillerdir. Sizin bu konuda ileri sürdüğünüz hâdisler âhâd haberlerdir. Bu sebeple bu haberler, bizim delillerimize karşı koyamazlar."

***BEŞİNCİ MESELE:* Sihri Öğrenmek Mubahtır**

Sihri öğrenmenin çirkin ve mahzurlu olmadığı hakkındadır.

Muhakkik ulema, bu hususta ittifak etmişlerdir. Çünkü ilim, zâtı gereği güzel bir şeydir. Ve yine, Cenâb-ı Hak: *"De ki: Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"* (Zümer, 9) buyurmuştur. Çünkü, şâyet bilinmeseydi, sihir ile mu'cizenin arasını ayırmak mümkün olmazdı. Mu'cizenin mu'cize olduğunu bilmek, vâciptir; vâcibin kendisine dayanmış olduğu şey de vâciptir. Bu da, sihir ilmini bilmenin vâcip olmasını gerektirir; vâcip olan şey ise, nasıl çirkin ve haram olur?

***ALTINCI MESELE:* Sihirbaz Kâfir Olur mu?**

Sihir yapan kimsenin bazen kâfir olup olmadığı hakkındadır.

Fukaha, sihirbazın kafir olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s)'den şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir:

مَنْ اَتَى كَاهِنًا أَوْ عَرَّافًا فَصَدَّقَهُمَا بِقَوْلٍ فَقَدْ كَفَرَ بِمَا أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ

"Kim bir kâhinin veya arrafa gelir de, onların herhangi bir sözünü tasdik ederse, o kimse Hz. Muhammed'e indirileni inkâr etmiş olur."[50] Bil ki, yıldızların bu âlemi idare ettiğine ve bu âlemde meydana gelen hadiselerin, hayır ve şerlerin yaratıcısı olduğuna inanan kimsenin mutlaka kâfir olduğu hususunda, ümmet arasında bir anlaşmazlık yoktur. Bu, birinci çeşit sihirdir.

İkinci çeşit sihre gelince, bu kişinin, saflık ve kuvvet hususunda insan ruhunun cisimleri, hayatı, kuvveti, kudreti yaratmaya, bünyeyi ve şeklî değiştirmeye muktedir olacak bir noktaya varabileceğine inanmasıdır. Görünen odur ki, ümmet yine böyle birinin kâfir olacağı hususunda ittifak etmiştir.

Üçüncü çeşit sihre gelince, bu sihirbazın saflıkta, rukye okumasında ve bazı ilaçlar tütsülemede, onun bu fiillerini müteakip âdete göre Allah'ın cisimler, hayatı ve aklı yaratacağı bünyeyi ve şekli değiştirebileceği bir noktaya bazen ulaşabileceğine inanmasıdır. İşte burada **Mu'tezile,** böylesi bir

50 **Müsned,** 2/429; 4/68; 5/380.

sihrin olabileceğini kabul eden kimselerin küfre nisbet edildiği hususunda ittifak ederek, şöyle demiştir:

"Çünkü bu inançta olan kimsenin, bu inancıyla beraber peygamberleri ve resûlleri tasdik etmiş olması imkânsızdır."

Bu, zayıf bir görüştür. Çünkü, bir kimse şöyle diyebilir: İnsan, şâyet peygamberlik iddiasında bulunsa ve bu davâsında yalancı olsa, herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için, Allahu Teâlâ'nın bu tür şeyleri böyle insanların elinde izhâr etmesi caiz değildir. Ama kişi peygamberlik iddia etmediği zaman ve Allah da bu tür şeyleri de onun elinden izhar ettiğinde, bu durum herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermez. Çünkü, hakta olan bâtıla bağlanmış kimseden, peygamberliği iddia etmesi yanında bu tür şeylerin onun yanında meydana gelmiş olması; yine peygamberliği iddia etmiş olmasına rağmen, bâtıla bağlanmış kimse için bu tür şeylerin meydana gelmemiş olması sebebiyle ayrılır.

Zikretmiş olduğumuz sihrin diğer çeşitlerine gelince, bunların küfür olmadığında şüphe yoktur. Buna göre şâyet, "Yahûdiler Hz. Süleyman (a.s)'a sihri nisbet ettiklerinde, Cenâb-ı Hak Hz. Süleyman (a.s)'ı bundan tenzih etmek için: *"Süleyman kâfir olmamıştır."* (Bakara, 102) buyurmuştur. Bu da, sihrin mutlak olarak küfür olduğunu gösterir.

Kezâ, "Allahu Teâlâ: *"Fakat şeytanlar, insanlara sihri öğretmek suretiyle kâfir olmuşlardı"* (Bakara, 102) buyurmuştur. Bu da, sihrin mutlak olarak küfür olmasını gerektirir. Yine meleklerden, onların: *"Biz bir imtihanız, fitneyiz; binaenaleyh kâfir olma! demedikleri sürece hiç kimseye sihri öğretmedikleri"* naklolunmuştur ki, bu da sihrin mutlak manada küfür olduğunu gösterir" denilirse, biz deriz ki, hali hikâye etmenin doğruluğu hususunda tek bir misâl kâfidir, bu sebeple sen bu misâli yıldızların ilâh olduğuna inanan kimsenin sihrine hamlet!...

***YEDİNCİ MESELE:* Sihirbazın Öldürülmesi Meselesi**

Yedinci mesele sihirbazların öldürülmesinin vâcip olup olmadığı hususundadır.

Birinci çeşit sihre gelince, ki bu yıldızların, âlemi idare eden ilâhlar olduğuna inanmaktır.

İkinci sihre de gelince, ki bu da sihirbazın cisimleri, hayatı, kudreti, aklı yaratmaya ve şekilleri bir araya getirmeye kâdir olduğuna inanmasıdır. Bunların kâfir oldukları hususunda şüphe yoktur. Müslüman böyle bir

inanç içinde sihir yaptığında, tevbe etmesi istenen mürtet gibi olur. Eğer bunda ısrar ederse, öldürülür. **İmâm Mâlik, Ebu Hanife**'den, böylesi insanın tevbesinin kabul olunamayacağını rivâyet etmiştir. Bizim delilimiz olarak deriz ki, o kimse Müslümandır. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.s)'in, نحن نحكم بالظاهر *"Biz zahire göre hükmederiz"* hadisinden dolayı o kimsenin Müslüman olduğu kabul edilir.

Üçüncü çeşit sihre gelince, ki bu insanın Allahu Teâlâ'nın bazı "rukye" (okunup üflenen duâlar)lerin okunması ve bazı ilâçların tütsülenmesi esnasında cisimleri, hayatı yaratmakla; şekil ve görünüşleri değiştirmekle ilgili kendi âdetini icrâ ettirdiğine inanmaktır. Böylece sihirbazın bu yolla yeni maddeler, hayat ve hilkati değiştirmeye güç yetirebileceğine inanmasıdır, biz **Mu'tezile**'den, şöyle diyerek bunu küfür saydıklarını zikretmiştik.

Çünkü bu inançla beraber mu'cize vasıtasıyla peygamberlerin sıdkına istidlâlde bulunmak mümkün olmaz. Onların bu görüşü zayıftır; çünkü onlara cevâben şöyle denilir: Bu ikisi arasındaki fark şudur: Peygamberlik iddia eden kimse, eğer davâsında doğru olursa, Allah o kimseye bu tür şeyleri yapma imkânı verir. Eğer davâsında yalancıysa, bu tür şeyleri yapabilmesi onun için mümkün olmaz. İşte böylece aralarındaki fark ortaya çıkmış olur. Böyle birinin kâfir olmadığı ve böyle bir sihrin de yapılmasının mümkün olduğu sabit olunca; sihrin bu çeşidiyle ilgili olarak sihirbaz bir sihir yaptığında, sen bir düşün!.. Eğer o, yaptığı şeyin mübah olduğuna inanıyorsa, kâfir olur. Çünkü o, mahzurlu şey hakkında mübah diye hüküm vermiştir. Eğer o yaptığı şeyin haram olduğuna inanırsa, **Şafiî'ye** göre bunun hükmü, cinâyetin hükmü gibidir. Eğer o kimse, "ben sihir yaparım; benim sihrim de genelde öldürür," derse, o kimseye kısas uygulamak vâcip olur. Eğer, "ben sihir yaparım; sihrim de bazen öldürür, bazen da öldürmez," derse, bu **"şibh-i amd"** (kasta benzer bir şekilde) olur. Eğer, ben başkası için sihir yaptım, ama ona rast geldi derse, bu da bir hatadır (hataen öldürmedir); hüküm hafifletilerek, o kimsenin malından diyet almak vâcip olur. Çünkü bu vücûb, o kimsenin ikrarıyla sabit olmuştur. Ancak "âkılenin (diyetini verebilecek akrabaların) bunu tasdik etmesi durumu müstesna...Bu durumda diyet, onun "âkıle"sine gerekir. **Şafiî** (r.a.)'nin görüşünün genişçe izahı budur.

Hasan İbn Ziyâd'ın İmam Muhammed'den rivâyet ettiğine göre, **Ebu Hanife** şöyle demiştir:

"Bir kimsenin sihirbaz olduğu bilindiği zaman, sihirbaz olan o kimse öldürülür. Ondan tevbe etmesi istenmez; onun ben tevbe ettim ve sihirden vazgeçtim, demesi de kabul edilmez. O, kendisinin sihirbaz olduğunu ikrar ettiğinde kanını akıtmak helâl olur. Eğer iki şahit onun sihirbaz olduğuna şehadet ederler veyahut da onu sihirbaz olduğu bilinecek bir sıfatla nitelerlerse, o kimse öldürülür ve tevbe etmesi istenmez. Eğer: "Ben bir kere sihir yaptım, ama şu zamandan beri yapmıyorum" diye ikrarda bulunursa, onun bu sözü kabul edilir ve o kimse öldürülmez.

Muhammed İbn Şücâ, Ali er-Razî'nin şöyle dediğini nakletmiştir; **Ebû Yûsuf**'a **Ebû Hanîfe**'nin sihirbaz hakkındaki, "öldürülür; onun tevbe etmesi istenmez, o mürtet menzilesinde değildir" şeklindeki sözünü sorduğumda **Ebû Yûsuf** şu karşılığı verdi: "Sihirbaz küfrüyle beraber, yeryüzünde fesat çıkarmıştır. Böyle olan kimse de birisini öldürdüğünde öldürülür."

a) Bizim âlimlerimiz (Şafiî âlimleri), bu tür sihrin küfür olmadığı, bunun bir fısk olduğu; eğer bu başkasına karşı işlenmiş bir cinâyet olmazsa, hak olan şeyin, yukarıda tefsilâtıyla anlatmış olduğumuz şey olduğu hususuyla ihticâc etmişlerdir.

b) Yahûdilerin sihirbazları öldürülmezler. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'e **Lebîd İbn A'sam** denilen bir Yahûdi ile Hayber Yahûdilerinden olan ve kendisine **Zeyneb** denilen bir kadın sihir yapmışlardı. Ama, Hz. Peygamber (s.a.s) onları öldürmemiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.s)'in:

لَهُمْ مَا لِلْمُسْلِمِينَ وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ *"Müslümanların lehine olan, onların da lehinedir; Müslümanların aleyhine olan, onların da aleyhinedir"* buyurmuş olmasından ötürü mü'minin de böyle olması gerekir. **Ebû Hanife** (r.a) görüşüne birtakım haberleri delil olarak getirmiştir.

a) **Nafi**'nin **Abdullah İbn Ömer**'den rivâyet ettiğine göre, bir cariye Hafsa (r.a)'ya büyü yapmış idi. Onlar cariyeyi yakaladıklarında, cariye büyü yapmış olduğunu itiraf etmişti. Böylece hem **(Abdullah İbn Ömer) Abdurrahman İbn Zeyd**'e emrettim de, o da onu öldürdü... Bu olay **Hz. Osman** (r.a)'a ulaşınca, **Hz. Osman** (r.a) bunu yadırgadı. Bunun üzerine **İbn Ömer** (r.a), ona gelerek, cariyenin durumunu anlattı. **Hz. Osman** (r.a) sanki, o cariyenin **İbn Ömer**'in izni olmadan öldürüldüğünü sandığı için, bunu yadırgamıştı.

b) **Amr İbn Dinar**'ın şu rivâyetidir: Hz. Ömer (r.a)'den, "Her sihirbaz erkek ve kadını öldürünüz" diyen bir mektup geldi. Bunun üzerine biz üç sihirbaz kadını öldürdük.

c) **Ali İbn Ebi Talib** şöyle demiştir: Arrâflar, Acemlerin kâhinleridir. Kim bir kâhine, onun söylediğine inanmak niyetiyle varırsa, şüphesiz o kimse, Allahu Teâlâ'nın Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirmiş olduğu şeyden uzaklaşmış olur.

Bunlara şöyle cevap verilir: Öldürülen sihirbazlar, belki de kâfir idi... Çünkü, durumu nakletmenin doğruluğu hususunda tek bir misâl kâfidir...

Sihrin diğer çeşitlerine gelince, ki ben çeşitli göz bağcılığı, çeşitli hayallere ve hendesî nispetlere göre yapılmış acayip âletlerle icrâ edilen sihirbazlığı kastediyorum. Yine hüküm çeşitli korkular vehmini veren, tedirginliğe sevk eden, böylece kalbinde zayıflık olan kimseleri bu konuda kesin itikâda sürükleyen, insanları birbirlerine karşı kışkırtan, söz taşıyan; insanların arasına ayrılık düşürmek için çalışıp çabalayan ve yazdığı şeyin "İsm-i A'zam"dan olduğu vehmini veren kimseler hakkında da hüküm böyledir. İşte burada sayılan sihrin bütün çeşitleri küfür değildir. İnsanların evlerine kirli şeyleri gömme hususundaki hüküm de böyledir. Aynı şekilde, bunu cinlerin yaptığı vehmini verme hakkındaki hüküm de böyledir. Çeşitli yiyeceklere uyuşturucu katan kimse hakkında da, durum aynıdır; çünkü bu hususlara ait herhangi bir şey küfür noktasına varmaz ve bu öldürme cezâsını kesinlikle icap ettirmez. İşte sihir konusunda umumi olarak söylenebilecek söz budur. Allah kullarına yeten ve onları koruyandır. Biz şimdi yine, tefsirimize dönelim.

Allahu Teâlâ'nın: *"Fakat şeytanlar, insanlara sihri öğretmeleri sebebiyle, kâfir oldular"* sözüne gelince âyetin zâhiri, insanlara sihri öğretmiş olmalarından ötürü, onların kâfir olmuş olmalarını gerektirir. Çünkü bir hükmün vasfa terettüb etmesi, o vasfın illet olduğunu gösterir. Küfür olmayan şeyi öğretmek ise, küfrü gerektirmez. Binaenaleyh, âyet, sihri öğretmenin ve sihrin küfür olduğuna delâlet etmiş olur.

Bunu kabul etmeyen kimseler, şöyle diyebilirler: "Biz, bir hükmün vasfa dayanmasının, o vasfın o hükmün illeti olduğu hususunu kabul etmiyoruz. Tam aksine mânâ, onlar kâfir oldular; buna rağmen, insanlara sihri öğretiyorlardı, şeklindedir. Buna göre şâyet bu müşkil bir meseledir; çünkü Allahu Teâlâ, âyetin sonunda iki meleğin de insanlara sihri öğrettiklerini

haber vermiştir. Şâyet sihri öğretmek küfür olsaydı, iki meleğin de küfre nisbet edilmesi gerekirdi. Halbuki, bütün meleklerin masum olduğu sabit olduğu için, bu caiz değildir."

Ve yine siz, "Sihir olarak isimlendirilen her şeyin küfür olmadığına işaret etmiştiniz" denilirse, biz deriz ki, müşterek lâfız, ihtiva ettiği bütün müsemmâları hakkında umumî değildir. Buna göre biz, küfür diye adlandırılan bu sihri, sihir diye adlandırılan birinci nev'e hamlederiz ki bu, yıldızların ilâh olduğuna inanmak, mu'cizeleri ve harikulâde halleri ortaya koymak hususunda yıldızlardan medet ummadır. İşte bu sihir nev'i, küfürdür: Şeytanlar da, diğer kısımları değil, bu tür sihri yaptıkları için ancak kâfir olmuşlardı.

Âyette Geçen İki Melek (Harût ve Marût)

"مَلَكَانِ" "İki melek" ifâdesine gelince, biz bu iki meleğin bu çeşit sihri öğrettiklerini kabul etmiyoruz. Aksine, belki onlar Cenâb-ı Allah'ın: *"İnsanlar o iki melekten, kendisiyle karı kocanın arasını ayıracakları şeyleri öğreniyorlardı"* âyetinde de beyan edildiği gibi, diğer sihir çeşitlerini öğretiyorlardı. Yine, onların bu çeşit sihri öğrettiklerinin kabul edilmesi halinde bile, bu sihri öğretmek ancak, onu öğreten, öğrenen kimsenin onun gerçek ve hakikat olduğuna inanmasını istemek gayesiyle öğretirse, küfür olur. Sihirin zararından sakınmak için sihir öğrenmeye gelince, bunu öğrenmek küfür değildir. Meleklerin öğretmesi, Cenâb-ı Allah'ın o iki melekten bahsederken:

وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ *"Biz ancak bir imtihan vesilesiyiz; binaenaleyh kâfir olma! demedikçe hiç kimseye sihir öğretmiyorlardı"* buyurduğu gibi, mükellefin sakınması için olmuştur. İnsanlara sihri öğreten şeytanlara gelince, bunların maksatlarının bu tür şeylerin hak olduğuna inanmak ve inandırmak olduğudur. Böylece, iki şey arasındaki fark ortaya çıkmış olur.

SEKİZİNCİ MESELE

Nafi, İbn Kesir, Âsım ve **Ebû Amr,** "لٰكِنَ" kelimesini şeddeli olarak "الشَّيَاطِينَ ؛ لٰكِنَّ" kelimesini de nasb ile; diğerleri de, "لٰكِنَ" kelimesini şeddesiz ve "الشَّيَاطِينُ" kelimesini de ref ile okumuşlardır. Her iki okuyuş şeklinde de mana aynıdır. Enfâl Sûresi'ndeki, "لٰكِنَّ اللهَ رَمٰى" *"Fakat, Allah attı.."* (Enfâl, 17) ve: "وَلٰكِنَّ اللهَ قَتَلَهُمْ" *"Fakat, Allah öldürdü.."* (Enfâl, 17) âyetlerinde de böyledir. Muhtar olan görüş, atıf vâv'ı ile okunduğunda şeddeli olması,

vâv'sız okunduğunda da şeddesiz okunmasının daha güzel olduğudur. Bu âyette, tercihe şayan olan vecih şudur: "لٰكِن" şeddesiz olarak okunursa atıf olur, söze bitişik olduğundan atıf vâv'ına gerek kalmaz. Ama şeddeli okunursa atıf olmaz; çünkü "لٰكِن" edatı "اِنَّ" gibi amel etmektedir.

Harût ve Marût'a İndirilen

Cenâb-ı Allah'ın: وَمَا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ *"Babil'deki iki meleğe, Hârût'a ve Marût'a indirileni..."* sözüne gelince, bu âyette bazı meseleler vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "وَمَا اُنْزِلَ"deki "مَا" Hakkında Muhtemel İzahlar**

"وَمَا اُنْزِلَ" ifâdesindeki "مَا" hakkında iki vecih vardır.

A) Bu, "الَّذِى" manasınadır. Bu görüşte olanlar, üç değişik görüş üzere ihtilaf etmişlerdir:

1) Bu kelime, "اَلسِّحْر" kelimesine matuftur. Mana, buna göre şöyledir: "Onlar insanlara sihri ve aynı şekilde o iki meleğe indirilmiş olan şeyi öğretiyorlar..."

2) Bu kelime, "مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ" ifâdesine atıftır. O zaman âyetin mânası şöyle olur: "Onlar, Süleyman (a.s)'ın mülküne iftira olarak şeytanların söyledikleri şeye ve o iki meleğe indirilen şeye uyarlar.." Çünkü sihirin bir kısmı küfürdür. Bu da şeytanların okumuş olduğu sihir çeşididir; yine bir kısmı da, karı ile koca arasını ayırmada müessirdir. Bu da, o iki meleğe indirilmiş olan sihirdir. Buna göre Cenâb-ı Allah, sanki Yahûdilerin her iki sihir çeşidini de yaptıklarını, birisiyle yetinmediklerini haber vermiştir.

3) Bu "مَا" nın nahiv bakımından yeri, "مُلْكِ سُلَيْمٰنَ" ifâdesi üzerine atıf olmak üzere, cer'dir. Buna göre âyetin takdiri şöyle olur: "Süleyman'ın mülkü hususunda, bir de o iki meleğe indirilen şey hususunda şeytanların yalan yere iftirâ olarak söyledikleri şeye..." Bu **Ebû Müslim** (r.a)'in görüşüdür.

Ebû Müslim'in Görüşü ve Reddi

Bu zat, iki meleğe sihir indirilmiş olduğunu kabul etmez ve bu görüşüne birçok yönden delil getirir.

Birincisi: Sihir, şâyet onlara indirilmiş olsaydı, onu indirmiş olan Cenâb-ı Allah olurdu. Bu ise câiz değildir; çünkü sihir, küfür ve abes ile iştigaldir. Bunu indirmek Cenâb-ı Hakk'a uygun düşmez.

İkincisi: وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ *"Fakat şeytanlar, insanlara sihri öğreterek kâfir olmuşlardı"* ifâdesi, sihir öğretmenin küfür olduğunu gösterir. Meleklerin, sihir öğrettikleri sabit olursa, onların kâfir olmuş olmaları gerekir. Bu ise bâtıldır.

Üçüncüsü: Peygamberlerin, sihir öğretmek için gönderilmeleri câiz olmadığı gibi, bu, melekler hakkında haydi haydi câiz değildir.

Dördüncüsü: Sihir, ancak kâfirlere, fâsıklara ve inatçı şeytanlara izâfe edilir. Cenâb-ı Allah'ın nehyettiği ve âhiret azabıyla tehditte bulunduğu bir şey Allah'a nasıl nisbet edilir? Sihir, bâtılı hak gösteren bir şey değil midir? Allah'ın sünneti ise onu iptal etmek şeklinde cereyân etmiştir. Nitekim Cenâbı Allah Hz. Mûsa (a.s)'nın kıssasında, *"Sizin yaptığınız sihirdir; Allah onu mutlaka iptal edecektir"* (Yunus, 81) buyurmuştur.

Sonra, Allah kendisine rahmet etsin, Ebû Müslim, bu âyetin tefsirinde müfessirlerin çoğunun görüşünden farklı olan bir yol tutarak şöyle der: Şeytanlar sihri Hz. Süleyman ondan uzak olduğu hâlde, Süleyman (a.s)'ın mülküne nisbet ettikleri gibi, o iki meleğe indirilen şeyi de, onlara indirilen şey sihir olmaktan uzak olduğu hâlde, sihre nisbet ettiler. Bu böyledir, çünkü o iki meleğe indirilen şey şeriat, din ve hayra davet idi.. O iki melek, insanlara, kendilerinin kabul edilmek ve kendilerine tutunulmak üzere gönderilmiş olduklarını, إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ *"Biz ancak bir imtihan vesilesiyiz, binaenaleyh sen küfre girme"* sözleriyle te'kid ederek, sadece bunu öğretiyorlardı. İnsanlardan bir grup onların söylediklerine tutunurken, diğer bir grub buna karşı çıkarak, bundan saptı. Buna göre, "وَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا"nın mânası, "Onlar fitne ve küfürden, karı ile kocanın arasını ayıracak miktarı öğreniyorlardı" olur. **Ebû Müs**lim'in görüşlerinin izahı budur.

B) "مَا" edatı, nefy (olumsuzluk) mânasınadır. Buna göre kelime, "وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ" ibâresine atfedilmiş olur. Cenâb-ı Allah sanki şöyle demiştir: "Süleyman kâfir olmadı ve o iki meleğe de sihir indirilmedi." Çünkü sihirbazlar sihri Süleyman (a.s)'a nisbet ediyorlar ve o sihrin Babil'de Hârut ve Mârut adlı iki meleğe indirilen şeylerden olduğunu iddia ediyorlardı.. İşte bu sebeple Cenâb-ı Allah, her iki iddiaları hususunda da onları reddetmiştir.

"وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ" âyetindeki, "مَا" da nefy ifâde etmektedir. Bunun mânası şöyledir: "Onlar hiç kimseye bunu öğretmiyorlar; aksine, en şiddetli bir biçimde insanları bundan nehyediyorlardı."

Cenâb-ı Allah'ın: حَتّٰى يَقُولَا إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ *"Biz ancak bir imtihan vesilesiyiz demedikçe.."* sözüne gelince, buradaki "فِتْنَةٌ" kelimesi imtihan ve sınamak anlamlarına gelir. Âyetteki, "فَلَا تَكْفُرْ" sözü senin şu sözün gibidir: "Ben falancaya, eğer şöyle yaparsan, sana şu isâbet eder" demedikçe, ona şunu emretmedim.." Yani, ben ona o şeyi emretmedim, daha doğrusu onu ondan sakındırdım.

Bu görüşlerin hepsi güzelse de, birinci görüş hepsinin en güzelidir. Çünkü normal olarak, "وَمَا أُنْزِلَ" sözünün -ayrı bir delil bulunmadıkça- uzakta olan bir kelimeye değil de, yanıbaşındaki kelimeye matuf olması gerekir.

Ebû Müslim'in, "Eğer, o iki meleğe sihir indirilmiş olsaydı, bu sihri indiren Cenâb-ı Allah olmuş olurdu" sözüne mukabil biz şöyle deriz: Bir şeyin tavsif edilmesi, bazen onu yapmaya teşvik etmek, bazen de ondan sakındırmak gayesiyle olur. Nitekim şair şöyle demiştir: عَرَفْتُ الشَّرَّ لَا لِلشَّرِّ لٰكِنْ لِتَوَقِّيهِ "Şerri, kötü bir niyetle değil, ama ondan korunmak için öğrendim."

Ebû Müslim'in ikinci olarak söylemiş olduğu "sihri öğretmek, Cenâb-ı Allah'ın: وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ sözünün delâletiyle küfürdür" sözüne karşı şöyle cevap veririz: Biz, bunun bir haldeki vâkıayı bildirdiğini, böyle bir şeyin doğruluğu hususunda da tek bir suretin bulunmasının yeterli olacağını açıklamıştık. Buradaki bu şekil de şudur: Şeytanların, yıldızların ilâh olduğunu söyleyen kimselere sihri öğretmekle meşgul olması ve bunu öğretmekten maksatlarının da, bu görüşün hak olduğunu ispat etmek olduğudur.

Ebû Müslim'in üçüncü olarak söylediği, "Peygamberlerin sihir öğretmek için gönderilmeleri caiz olmadığı gibi, meleklerinki de caiz değildir" sözüne karşılık şöyle deriz: Biz peygamberlerin sihir öğretmek için gönderilmiş olmalarının caiz olmadığını kabul etmiyoruz. Çünkü sihrin öğretilmesinden maksadın, onun bâtıl olduğuna dikkat çekmek olması da mümkündür.

Onun dördüncü olarak söylediği, "Sihir ancak kâfirlere ve inatçı şeytanlara izâfe edilir; buna göre Allah'ın yasakladığı bir şey, nasıl Allah'a izafe edilir?" sözüne karşı deriz ki, amel ile öğretme arasında bir fark bulunmaktadır. Öyleyse, onunla amel etmenin nehyedilmiş olması niçin câiz olmasın?

Onun fesadına dikkat çekmek gayesiyle öğretilmesine gelince bu emredilen bir şey olur.

İKİNCİ MESELE

Hasan el-Basri, "مَلَكَيْنِ" kelimesini lâm harfinin kesresiyle "مَلِكَيْنِ" şeklinde okumuştur. Bu kıraat, **Dahhâk** ve **İbn Abbas**'tan da rivâyet edilmiştir.

Sonra bunlar delâlet hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Hasan el-Basri** şöyle demiştir: Onlar, Babil şehrinde insanlara sihir öğreten sünnetsiz iki teknisyen idiler. Onların, iki iyi padişah olduğu da söylenmiştir. Âyetteki meşhur kıraat, lâm'ın fethasıyla olanıdır. Buna göre bu ikisi, gökten inen ve isimleri Harut ve Marut olan iki melek idi. Bu ikisinin Cebrâil ve Mikâil (a.s) oldukları da söylenmiştir. Bunların, Cebrâil ve Mikâil (a.s)'den başka olan iki melek olduğu da söylenmiştir.

Kelimedeki lâm harfini kesreli okuyanlar, buna birçok delil getirmişlerdir:

1) Sihir öğretmek meleklere yakışmaz.

2) Cenâb-ı Allah: وَلَوْ أَنْزَلْنَا مَلَكًا لَقُضِيَ الْأَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ *"Şâyet biz bir melek indirseydik, iş olup biter, sonra da onlara mühlet verilmezdi"* (En'âm, 8) buyurduğuna göre, O'nun iki meleği indirmiş olması nasıl caiz olur?

3) Eğer Cenâb-ı Allah iki meleği indirmiş olsaydı, onları ya iki adam şeklinde gönderirdi veya böyle yapmazdı. Eğer onları, adam olmadıkları halde, iki adam şeklinde gönderseydi, bu, insanları cahil bırakmak ve onlardan gerçeği gizlemek olurdu ki, bu da câiz değildir. Eğer bu caiz olsaydı, müşahede ettiğimiz her bir insanın da, gerçek bir insan olmaması, aksine meleklerden bir melek olması niçin câiz olmasın? Eğer Cenâb-ı Allah o iki meleği adam suretine sokmamış ise, şu âyet bu görüşü zedelemektedir:

وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا *"Eğer biz peygamberi bir melek yapsaydık, onu bir adam suretinde getirirdik"* (Enâm, 9).

Birinci delillerine şöyle cevap veririz: Sihir öğretmek için meleklerin gönderilmiş olmasının hikmetini ileride açıklayacağız.

İkinci delillerine şöyle cevap veririz: Bu âyet, âmm olan bir âyettir. "مَلَكَيْنِ" kelimesindeki lâm'ın fetha ile okunması, mütevâtir bir kıraattir ve bu hâs olur. Hâs olan, âmm olandan önce gelir.

Üçüncü delillerine şöyle cevap veririz: Cenâb-ı Allah, o iki meleği insan şeklinde indirmiştir. O devirdeki peygamberler hayatta iken kullara düşen görev, insan suretinde gördükleri kimsenin insan olduğuna kesin şekilde hükmetmemeleri idi. Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında da, **Dihyetu'l-Kelbî**[51] (r.a.)'yi gören kimsenin, onun, insan olduğunu kesin olarak söylememesi, aksine bu hususta tavakkuf etmesi gerekirdi.

51 Vahiy meleğinin çoğu kez sûretinde gelmiş olduğu yakışıklı sahabinin adıdır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Hârut ve Mârut Kıssası ve Tenkidi**

Onların iki melek olduğunu söyleyen âlimler de, onların indiriliş sebebi hususunda ihtilâf etmişlerdir.

İbn Abbas (r.a)'tan şöyle rivâyet edilmiştir: Cenâb-ı Allah, meleklere Hz. Adem'i tanıttığı zaman onlar, *"Yeryüzünde, orada fesat çıkaracak ve kan dökecek kimse mi yaratacaksın?"* (Bakara, 30) dediler. Cenâb-ı Allah onlara, *"Ben sizin bilmediklerinizi bilirim"* (Bakara, 30) diye cevap verdi. Sonra Cenâb-ı Allah, insanlara bir grup meleği görevlendirdi; bunlar "Kirâmen Kâtibîn", melekleri idi. Bu melekler, insanların kötü amellerini semâya çıkarıyorlardı. Melekler, onların bu kötü amelleri yapmalarına ve onlardan sâdır olan bu kabahatlere rağmen, Cenâb-ı Allah'ın onları hâlâ hayatta bırakmasına şaşırıp kaldılar. Üstelik insanlar, bütün bunlara sihir yapmayı eklediler. Meleklerin şaşkınlığı daha da arttı. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah, melekleri imtihan etmek istedi ve onlara, "İlim, zühd ve din bakımından en üstün olan meleklerden ikisini seçin; onları yeryüzüne indirip imtihan edeceğim" dedi. Onlar da Hârut ve Mârut'u seçtiler.

Cenâb-ı Allah bu iki meleğe, insanlarda bulunan şehvet hissini verdi ve onları yeryüzüne indirip, şirk, katl, zina ve içki içmeyi onlara yasakladı. Onlar yeryüzüne inince, en güzel kadınlardan birisi, Zühre adındaki bir kadın onların yanına geldi. Bu melekler o kadından kâm almak istediler. Kadın, puta taparlarsa ve içki içerlerse onların dediğini yapacağını söyledi. Önce bu melekler, bunu yapmaktan çekindiler; sonra şehvet onlara galip gelerek, her iki hususta kadının teklifini kabul ettiler. İçki içmeye ve puta tapmaya yöneldikleri esnada bir dilenci geldi. Kadın, "Bu dilenci, gördüğü bu hallerimizi insanlara anlatırsa, halimiz kötü olur. Eğer bana vuslatı istiyorsanız, bu adamı öldürün!" dedi. Melekler, önce bunu yapmak istemediler, ama sonra o adamı öldürdüler. Öldürme işini tamamlayınca kadını aradılar, fakat bulamadılar. Sonra bu iki melek o anda pişman oldular, üzüldüler ve Allah'a yakarmaya başladılar. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah onları, dünya azâbı ile âhiret azâbından birisini seçme hususunda muhayyer bıraktı. Onlar, dünya azâbını tercih ettiler. İşte bu sebeple bunlar, semâ ile yeryüzü arasında, Babil'de, asılmış olarak azâp görüyorlar. Ve insanlara sihri öğretiyorlar.

Sonra, müfessirlerin Zühre hususunda iki görüşü vardır:

1) Cenâb-ı Allah iki meleği insanların şehveti ile imtihan edince, Zühre denilen yıldıza ve feleğine, yeryüzüne inmelerini emretti, derken o hâdise vukû buldu. İşte o zaman Zühre ve feleği, o iki melekte gördükleri hali kınayarak, yüksele yüksele gökteki yerlerine çıktılar.

2) Bu kadın yeryüzünün fahişelerindendi. O iki melek içki içtikten, o insanı öldürdükten ve puta taptıktan sonra o kadınla zinâ yaptılar ve ona göğe çıkmak için okudukları ismi öğrettiler. O kadın da o ismi söyleyip göğe yükseldi. Daha önce ismi **"Bîduht"** idi. Cenâb-ı Allah onun şeklini değiştirip Zühre yıldızı haline soktu.

Bu rivâyetler fâsit, merdût, kabul edilemez rivâyetlerdir. Çünkü Allah'ın kitabında bunlara delâlet edecek bir şey olmayıp, aksine birçok yönden onu geçersiz sayacak hususlar vardır:

a) Daha önce geçmiş olan ve meleklerin bütün günahlardan masum olduğunu gösteren deliller.

b) Bu görüşte olanların, "Bu iki melek dünya azâbı ile âhiret azâbı arasında muhayyer bırakılmışlardır" sözleri fâsittir. Daha doğru olan, onların tevbe ile azâp arasında muhayyer bırakılmış olmalarıdır. Çünkü Hak Teâlâ, ömrü boyunca kendisine şirk koşan kimseyi bile bu ikisi arasında muhayyer bırakmıştır. Hâl böyle iken bu hususta o iki meleğe nasıl daha cimri davranır?

c) Şaşılacak şeylerden biri de bu görüşte olanların şu sözleridir: "Bu iki melek azâp gördükleri hâlde insanlara sihir öğretiyorlar ve cezalandırılmakta oldukları o vaziyette bile, insanları sihre çağırıyorlar."

Bu sözün yanlışlığı zâhir olduğuna göre deriz ki: O iki meleğin indirilmesinin sebebinin birçok izahı vardır:

a) Şüphesiz o esnada sihirbazlar çoğalmıştı. Bunlar, sihir konusunda daha önce bilinmeyen şeyleri ortaya çıkardılar ve peygamberlik iddiasında bulundular, bununla insanlara meydan okudular. Bu sebepten dolayı, Cenâb-ı Allah, insanlara bu yalancı peygamberlere karşı koyabilsinler diye sihri öğretmek üzere bu iki meleği gönderdi. Bu, şüphesiz en güzel gaye ve maksatlardan biridir.

b) Mu'cizenin sihirden farklı olduğunu anlamak, mu'cize ve sihrin ne olduğunu bilmeye bağlıdır. Halbuki insanlar o zaman sihrin mahiyetini bilmiyorlardı. Bu sebeple, onların mu'cizenin hakikatini bilmeleri de

imkânsız oldu. İşte bunun üzerine, böyle bir maksat için, sihrin mahiyetini anlatsınlar diye Allahu Teâlâ bu iki meleği gönderdi.

c) Şöyle de denilebilir: Allah'ın düşmanları arasına ayrılığı; dostlarının arasına ise sevgiyi yerleştiren sihir, onlarca mübah veya mendûb idi. İşte bundan dolayı, Hak Teâlâ bu gaye ile, sihri öğretsin diye o iki meleği göndermiştir. Sonra o günün insanları bu iki melekten sihri öğrenmişler ve onu şer işler ile Allah'ın dostları arasına düşmanlık sokmak ve düşmanları arasında sevgi tesis etmek için kullanmışlardır.

d) Her şeyi bilebilmek güzeldir. Sihir yasaklanmış olunca, onun bilinen ve tasavvur edilen bir şey olması gerekir. Çünkü tasavvur olunamayan şeyi nehyetmek imkânsızdır.

e) Belki de cinler, bir benzerini insanların yapamayacağı çeşitli sihirler biliyorlardı. Bundan ötürü Cenâb-ı Hak, insanların kendisi ile cinlere karşı koyabilecekleri şeyleri öğretmeleri için melekleri göndermiştir.

f) Bunun, mükellefiyeti zorlaştırma babında birşey olması da câizdir. Çünkü insana, kendisini dünyevî lezzetlere ulaştıracak şeyi öğretip, sonra onu kullanmasını yasakladığı zaman bu, insan için çok güç olur. Bu sebeple de insan, buna riâyet ederek büyük bir mükâfaatı elde edebilir. Nitekim Hak Teâlâ: *"Kim (o nehirden) kana kana içerse benden değildir. Kim ondan tatmaz ise işte o bendendir"* (Bakara, 249) buyurduğu gibi, Talût'un kavmini bir nehirden su içme hususunda imtihan etmiştir. Böylece bütün bu izahlarla Allahu Teâlâ'nın o melekleri sihri öğretmek üzere indirmesinin akıldan uzak görülemeyeceği ortaya çıkmış oldu. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bazı âlimler bu hâdisenin **Hz. İdris** (a.s) zamanında olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlar böyle bir maksattan dolayı insan suretinde indirilmiş iki melek oldukları için o esnada onun için bir mu'cize olsun diye bir peygamberin de mevcut olması gerekir. Bu iki meleğin iki peygamber olması câiz değildir. Çünkü Hak Teâlâ'nın insanlara meleklerden peygamber göndermediği sâbit olan bir husustur.

BEŞİNCİ MES'ELE

"Hârut" ve **"Mârut"** kelimeleri "مَلَكَيْنِ" lafzının atf-ı beyânıdır. Bu iki kelime, o iki meleğin özel ismidir. Gayr-ı munsarıf oluşlarının da delâlet ettiği gibi bu iki kelime Arapça asıllı olmayan iki özel isimdir. Bazılarının iddia ettiği gibi bu iki kelime **"kırmak"** manasına gelen, "اَلْهَرْتُ" ve,

"اَلْمَرْتُ" mastarlarından olsaydı munsarıf olmaları gerekirdi. **Zührî,** bu ifâdenin takdirinin, هُمَا هَارُوتَ وَمَارُوتَ "O ikisi, Harût ve Marût idi" şeklinde olmak üzere, kelimeleri merfû olarak okumuştur.

Cenâb-ı Allah'ın: وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ *"Onlar, 'Biz ancak bir fitne (imtihan) vesilesiyiz. Onun için sakın kâfir olma' demedikçe kimseye sihir öğretmiyorlardı"* âyetine gelince, bil ki Allahu Teâlâ bu âyette o iki meleğin durumunu açıklayarak, sanki "Bu iki melek ancak sihir yapmaktan son derece sakındırdıktan sonra sihri öğretiyorlardı. Bu şiddetli sakındırmayı ifâde eden ise, 'Biz bir fitneyiz. Onun için sakın kâfir olma' sözleridir." Âyette geçen "fitne"den maksat, Allah'a itaat edenin isyân edenden ayrılmasına vesile olan bir imtihandır. Nitekim Araplar saf olan kısmının tortusundan ayrılması için altın ateş üstüne konulduğu zaman, bunu, "فَتَنْتُ الذَّهَبَ بِالنَّارِ" diye ifâde ederler.

Sihri öğretmek için melek göndermenin niçin güzel olduğunu ortaya koyan görüşleri izah etmiştik. Bundan maksat, o ikisi sihri nitelendirmeden, sihrin çeşitli hilelerini ortaya koymadan ve insana iyice nasihat edip de, *"Biz bir fitne (imtihan vesilesiyiz)"* demedikçe hiç kimseye öğretmediklerini ifâde etmektir. Yâni "Her ne kadar sihri öğretmenin maksadı, bu bilgi vasıtasıyla sihir ve mu'cizeyi birbirinden ayırt edebilmek ise de, bu sayede senin çeşitli kötülük ve günahlara düşmen de mümkündür. Binâenaleyh bunu öğrendikten sonra sihri, sana yasak olan yerlerde kullanmaktan veya onun vasıtasıyla dünyevî herhangi bir maksada ulaşmaktan sakın" demektir.

Karı Koca Arasını Ayırmanın Keyfiyeti

Cenâb-ı Allah'ın: فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهِ *"İnsanlar o ikisinden karı ile kocanın arasını ayırdıkları şeyi öğreniyorlardı"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler bu ayırmanın izahı hususunda iki görüş belirtmişlerdir:

a) Bu ayırma ancak sihrin müessir olacağına inanmakla ve insanın böylece kâfir olması sebebiyle olur. Kişi kâfir olduğu zaman mü'min olan hanımının nikâhı ondan düşer. Bu bakımdan ikisi arasında bir ayrılık meydana gelmiş olur

b) Sihri yapan, karı ile kocanın arasını, bâtılı hak göstermek, hileler, kışkırtma ve diğer sihir çeşitleri ile ayırır.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hak, bu şeyi açıkça beyân etmemiştir. Çünkü insanlar o iki melekten, ancak bu kadar sihir öğreniyorlardı. Fakat diğer sihir çeşitlerine de dikkat çekmek için sadece bu çeşidi zikretmiştir. Çünkü insanın hanımına olan ülfeti ve meylinin her türlü sevginin üzerinde olduğu son derece bilinmektedir. Cenâb-ı Hak bu hususu zikrederek, sihir ile bu kadar ileri derecedeki sevgiye rağmen karı koca arasını açmak mümkün olduğuna göre, başka yerlerde haydi haydi mümkün olduğuna dikkat çekmiştir.

Hak Teâlâ'nın: وَمَا هُمْ بِضَارِّينَ بِهِ مِنْ اَحَدٍ *"Onlar, o sihir ile hiç kimseye zarar veremezler"* ifâdesi de bizim söylediğimize delâlet eder. Çünkü Cenâb-ı Hak, burada zararı mutlak bırakmış, onun sadece karı koca arasını ayırma zararı olduğunu bildirmemiştir. Böylece Allah, en yüksek seviyede olduğu için, karı ile koca arasını ayıran sihri zikretmiştir.

İzin ve Ezan Kelimelerinin Mânası

Cenâb-ı Allah'ın: اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ *"Ancak Allah'ın izniyle..."* ifâdesine gelince, bil ki **"izin"**, emir makamında hakiki manasıyla kullanılır. Halbuki Hak Teâlâ sihri emretmez. Bir de Allahu Teâlâ bu buyruğu ile onları kınamayı ve zemmi kastetmiştir. Eğer Cenâb-ı Hak onlara sihri emretmiş olsaydı, onları bunu yaptıkları için kınaması câiz olmazdı. O hâlde bu ifâdeyi mutlaka te'vil etmek gerekiyor. Âyetin birkaç türlü te'vili yapılmıştır.

a) **Hasan el-Basri** şöyle demiştir: Bundan maksat, aradan çekilmeyi ifâde etmektir. Yani sihir insanı büyülediği zaman, Allah dilerse ona mâni olur, dilerse sihir yapılan kişi ile sihrin zararı arasından çekilir.

b) **Esâmm** şöyle demiştir: "اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ" ifâdesi, "اِلَّا بِعِلْمِ اللّٰهِ" "Yani ancak Allah'ın bilgisi dâhilinde olur" manasınadır.

Ezan'a da **"ezân"** denilmiştir. Çünkü ezân insanlara namazın vaktini bildirme manasını ifâde eder. Ezân'a **"izin"** de denilmiştir. Çünkü ezânı duyan kulaklar, namaz kılmaya izin olduğunu anlar. Allahu Teâlâ'nın: وَاَذَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ اِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ *"Ve bu, Hacc-ı Ekber günü Allah ve Resûlü'nden bir bildiridir"* (Tevbe, 3); فَاْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ *"O zaman Allah ve Resûlü ile harp etmeye girdiğinizi biliniz"* (Bakara, 279); ve: اٰذَنْتُكُمْ عَلٰى سَوَاءٍ *"Size eşit şekilde bildirdim"* (Enbiya, 109) âyetleri de böyledir.

c) Sihirden meydana gelecek zarar ancak Allah'ın yaratması, îcât etmesi ve yoktan var etmesiyle meydana gelebilir. Böyle olmayan şeyin Allah'a nisbet edilmesi doğru olmaz. Nitekim Hak Teâlâ: *"Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman ona sözümüz sadece 'ol' dememizdir, o da hemen oluverir"* (Nahl, 40) buyurmuştur.

d) "İzin"den murat "emir"dir. Bu görüş, ancak karı ile koca arasının ayrılma sebebi olarak, sihir yapanın kâfir olmasını, küfrün de nikâhın düşmesini gerektirmesini görmeye uygun düşer. İşte bu şer'î bir hükümdür. Şer'î hüküm ise ancak Allah'ın emri ile olur.

Sihri Satın Almak Ne Demektir?

Hak Teâlâ'nın:

وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرٰيهُ مَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ *"Onlar kendilerine zarar veren fakat hiç fayda vermeyen bir şeyi öğreniyorlardı. Yemin olsun ki onu satın alanın âhirette hiçbir nasibi olmadığını bildiler"* âyeti ile ilgili olarak da birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE:

Allahu Teâlâ, burada **"şirâ"** (satın almak) lâfzını birkaç bakımdan, istiare yoluyla zikretmiştir.

a) Yahûdiler, Allah'ın kitabı (Tevrat'ı) kulak ardı edip, şeytanların okudukları şeye (sihre) sımsıkı sarıldıkları için, sanki Allah'ın kitabına karşılık sihri satın olmuş gibi oldular.

b) İki melek, âhiret menfaati elde etmeye vesile olsun diye, sihri öğretmekle sihirden sakındırmayı kastetmişlerdir. Sihir kullanılınca sanki sihir yapan kimse, âhirette elde edeceği menfaatlerine karşılık dünyevî menfaatleri satın almış gibi olur.

c) İnsan bir şeyi elde etmek için sihir yaptığında sadece zahmet yüklendiğini bilir. O kimse sanki yüklendiği bu zahmetlere karşılık sadece sihir yapabilmeyi satın almıştır.

İKİNCİ MESELE

Ekseri âlimler, "خَلَاقٌ" kelimesinin "nâsib, pay" mânasına olduğunu söylemişlerdir. **Kaffâl** bu kelimenin aslının, takdir (ölçüp biçmek) mânasında olan "خَلْقٌ" mastarından olmasının doğruya en yakın ihtimal olduğunu

söylemiştir. "خَلَقَ الْأَدِيمَ" "Cildi ölçüp biçti" ifâdesi de bu mânadandır. Şöyle denilmesi de bu mânadadır. "O, falanca adam için şu işine karşılık rızık (pay) olarak şu kadar dirhem takdir etti." Diğer âlimler ise, "خَلَاقٌ" kelimesinin halâs (kurtuluş) mânasına geldiğini söylemişlerdir. **Ümeyye b. Ebi's-Salt**'ın şu şiiri de bu mânadadır:

يَدْعُونَ بِالْوَيْلِ فِيهَا لَا خَلَاقَ لَهُمْ إِلَّا سَرَابِيلَ قَطْرَانٍ وَأَغْلَالِ

"Onlar için katrandan elbiseler ve bukağılardan başka nasip bulunmayan veyl (vâdisi)ne (gitsinler diye) duâ ederler."

Âyette, Sihrin Zararını Hem Bildikleri Hem Bilmedikleri Geçiyor. İzâhı Nedir?

Geriye âyetle ilgili bir sual kalmıştır. O da şudur: Allahu Teâlâ ilk önce, وَلَقَدْ عَلِمُوا *"...bildiler"* ifâdesiyle onların niçin bildiklerini söylemiş, sonra da, لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ *"Eğer bilselerdi..."* buyruğu ile de bilmediklerini beyân etmiştir? Buna birkaç bakımdan cevab verilir:

a) Bilenler, bilmeyenlerden başka kimselerdir. Bilenler sihri öğreten ve insanları onu öğrenmeye davet edenlerdir. Bunlar, Allahu Teâlâ'nın, haklarında:

نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللهِ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ *"Ehl-i kitaptan bir grup, Allah'ın kitabını, sanki bilmiyorlarmış gibi, arkalarına attılar"* buyurduğu kimselerdir. Sihri öğrenmeye istekli olmayan cahiller ise "bilmeyenler"dir. Bu **Ahfeş** ve **Kutrub**'un cevabıdır.

b) Biz bahsedilenlerin aynı kimseler olduğunu kabul etsek bile, onların bir şeyi bilip başka bir şeyi bilmemeleri uzak bir ihtimal değildir. Onlar âhirette kendilerinin bir nasibi olmadığını biliyorlar, âhiret menfaatlerinden kaçırdıklarını ve âhirette çekecekleri zarar ile cezanın ne kadar olduğunu bilmiyorlardı.

c) Bahsedilenlerin aynı kimseler, bilinen şeyin de tek bir husus olduğunu kabul etsek bile, onlar ilimlerinden faydalanmayıp, ilimlerinden yüz çevirmiş olabilirler. Böylece bu ilim yokmuş gibi olur. Nitekim Cenâb-ı Hak kâfirleri, göz, kulak ve dillerinden hakkıyla faydalanmadıkları için, صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ *"Sağır, dilsiz ve a'mâ"* (İsra, 97) olarak nitelemiştir. Bir şeyi

yapıp da yerli yerinde yapmayan adama, صَنَعْتَ وَلَمْ تَصْنَعْ "Yaptın (zannediyorsun ama) yapmadın" denilir.

وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ خَيْرٌ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾

"Eğer onlar imân edip müttakîler olsalardı, Allah katından olan sevap, eğer bilselerdi, daha hayırlı olurdu" (Bakara, 103).

Bil ki buradaki, "هُمْ" zamiri, daha önce bahsedilmiş olan Yahûdilere râcidir, (onlara işaret etmektedir). Çünkü Cenâb-ı Allah: "وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ" "Satın *aldıkları şey ne kötü.,*" ifâdesi ile, onlar hakkındaki vaîdini bildirdikten sonra, terhîb (korkutma) ile tergîb (teşvik)i birleştirmek için, peşi sıra vaadini zikretti. Çünkü ikisini birleştirmek, taata yönelmeye ve günahtan dönmeye daha davetkârdır.

Allahu Teâlâ'nın, اٰمَنُوا *"İman edip"* ifâdesine gelince, bil ki Allah: *"Ehl-i kitaptan bir grub, Allah'ın kitabını (Tevrat'ı) arkalarına attılar"* buyurup, sonra o Yahûdilerin, şeytanların okuduğu şeye uyduklarını ve sihre sımsıkı yapıştıklarını bildirince, peşi sıra, وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا *"Eğer onlar iman etselerdi"* yani "Arkalarına attıkları Allah'ın kitabına inansalardı" demiştir. Demek ki buradaki kitabı hem **"Kur'an"**, hem "Kur'an"ı tasdik eden onların kitabı (Tevrat), hem de her ikisi olarak anlamak mümkündür. Âyetteki "takva"dan maksat yasaklanmış fiillerden ve emredilen şeyleri yapmamaktan kaçınmaktır.

Cenâb-ı Hakk'ın: لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللهِ خَيْرٌ *"Allah katından olan sevab daha hayırlı olurdu"* sözü ile ilgili birkaç izah vardır:

a) Âyetteki ilk şart cümlesinin cevabı mahzuf olup takdiri şöyledir:

وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَأُثِيبُوا "Eğer onlar imân edip muttaki olsalardı, mutlaka sevaba nâil olurlardı." Fakat isim cümlesi, kendisinde sevabın devamlı ve yerleşik olduğuna delâlet eden bir mâna olduğu için, fiil cümlesinin yerine getirilmiştir. Buna göre şâyet, "Allah'ın sevabı daha hayırlıdır, "لَمَثُوبَةُ اللهِ خَيْرٌ" denilmeli değil miydi?" denilirse, deriz ki: Âyetteki ifâdeden maksat, "Allah'tan olan tek bir sevâp bile daha hayırlıdır" mânasını ifâde etmektir.

b) "وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا" buyruğu, mecaz yolu ile, Allahu Teâlâ'nın onların iman etmelerini irade etmesini temenni etme mânasına gelebilir. Âdeta, "Keşke imân etmiş olsalardı" denip durulmuş ve sonra, "Allah katından bir mükâfaat daha iyi olurdu." Allah en iyi bilendir.

Cenâb-ı Hak: "لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ" diyerek yeni bir cümleye başlamıştır.

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾

"Ey imân edenler, 'râinâ' demeyiniz, 'Bize bak' deyiniz ve (söze) kulak veriniz. Kâfirler için pek acıklı bir azâp vardır" (Bakara, 104).

Bil ki Allahu Teâlâ, Yahûdilerin Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gönderilmesinden önceki döneme ait kötü fiillerini açıklayınca, bu âyetten itibaren, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliği esnasındaki kötülüklerini Hz. Peyğamber'in peygamberliğini tenkid ve dini hakkında onu ta'n etme hususlarındaki çabalarını açıklamayı dilemiştir ki, işte bu konuda söylenen ilk şey bu âyetteki hususdur. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Kur'an'ın "Ey İmân Edenler!" Hitabına Ait Bir İncelik**

Bil ki Allahu Teâlâ, "Ey imân edenler" ifâdesi ile, Kur'an'da seksen sekiz yerde mü'minlere hitap etmiştir. **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: Cenâb-ı Allah Tevrat'ta Yahûdilere: يَا اَيُّهَا الْمَسَاكِينُ "Ey miskinler.." diye hitap ederdi. Allahu Teâlâ sanki onlara, evvelâ "miskinler" diye hitap edince, bunun peşinden: وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ *"Onlara zillet ve meskenet vuruldu"* (Bakara, 61) buyurmasıyla, onlara miskinliği vermiştir. Allahu Teâlâ'nın, Muhammed ümmetine ilk önce "Ey imân edenler!" diye imân vasfı ile hitap etmesi, onlara kıyamet gününde cehennem azabına karşı emân (emniyet) verdiğine delâlet eder. Kezâ **"mü'min"** ismi, isim ve sıfatların en şereflisidir. Allah, Muhammed ümmetine dünyada isim ve sıfatların en şereflisi ile hitâp edince, O'nun fazlından, âhirette bile en güzel muameleyi yapmasını umarız.

İKİNCİ MESELE: Yahûdilerin Dillerini Eğip Bükerek Ortaya Koydukları Kötülük

Allahu Teâlâ'nın bu iki müteradif (eş anlamlı) (Râina ve Unzurnâ) kelimeden birini kullanmayı men edip, diğerini kullanmaya izin vermesi tuhaf sayılmaz. Bundan dolayı **Şâfiî** (r.a)'ye göre, ister İbrânîce ister Farsça olsun, Fatiha Sûresi'nin tercümesini okuyarak namaz kılmak câiz değildir. Çünkü aynı, "Bize bak" anlamında oldukları halde, Cenâb-ı Allah, "رَاعِنَا" demeyi men etmiş, "اُنْظُرْنَا" demeye müsaade etmiştir. Fakat çoğu müfessirlere göre Allahu Teâlâ, bir nevî kötü mâna ifâde ettiği için, sadece, "رَاعِنَا" demekten Müslümanları men etmiştir. Sonra müfessirler bu âyetle ilgili birkaç vecih zikretmişlerdir:

a) Allah'ın Resûlü (s.a.s) Müslümanlara ilimden bir şey okuduğunda, Müslümanlar ona: "Ey Allah'ın Resûlü bizi gözet, bize bak, "رَاعِنَا" derlerdi. Yahûdilerin İbrânîcede birbirlerine söverken kullandıkları, bu kelimeye benzeyen bir sözleri vardı. Bu sözleri, "رَاعِنَا" idi. Bu, "Dinle, ey dinlemeyesice!" manasına gelirdi. Onlar, mü'minlerin, "رَاعِنَا" (Bize bak, bizi gözet) dediklerini duyunca, bunu fırsat bilip, bu küfürlerini kastederek Hz. Peygamber (s.a.s)'e bununla hitap ettiler. Böylece mü'minler bu kelimeyi söylemekten nehyedilip diğer lâfzı -ki bu "اُنْظُرْنَا" (Bize bak) sözüdür- kullanmaları emredildi. Bu te'vilin doğru olduğuna, Hak Teâlâ'nın Nisâ Sûresi'ndeki:

وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ *"(O Yahûdilerden kimi) dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak, 'Dinledik ve isyan ettik. İşit işitmez olası, râinâ!' derler"* (Nisa, 46) âyeti de delâlet eder.

Rivâyet edildiğine göre **Sa'd b. Mu'az** (r.a), onların bu sözlerini işitti ve bunun üzerine: "Ey Allah'ın düşmanları, Allah'ın lâneti sizin üzerinize olsun. Canım kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, sizden kimin bu sözü Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı söylediğini işitirsem, mutlaka boynunu vuracağım" dedi. Onlar, "Siz de böyle "رَاعِنَا" demiyor musunuz?" deyince, işte bu âyet nâzil oldu.

"رَاعِنَا" Hakkındaki Diğer İzahlar

b) **Kutrub,** "Bu kelimenin her ne kadar manası doğru ise de, Hicazlılar bunu ancak istihza ve alay ederken kullanırlardı. İşte bu sebepten Cenâb-ı Allah, mü'minleri Peygamber'e böyle hitap etmekten nehyetmiştir" demiştir.

c) Yahûdilerin "رَاعِينَا" sözlerinin manası, "Sen bizim koyunlarımızın çobanısın" demektir. İşte bundan dolayı Allah, Müslümanların böyle hitap etmesini yasaklamıştır.

d) Allah'ın, "رَاعِنَا" lafzı, iki kimse arasındaki bir müşareketi ifâde etmek üzere, "الرَّعْيُ" mastarından, müfâale babından olmak üzere emirdir. Bu sebeple, bu lâfız muhataplar arasında bir müsâvaat olduğunu hissettirir. Buna göre onlar sanki şöyle demişlerdir: "Sen bize kulak ver ki, biz de sana kulak verelim!" Bu sebeple Allahu Teâlâ onları bundan men ederek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e hitap ederken mutlaka ta'zime riâyet edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا *"Hz. Peygaber'i aranızda, birbirinizi çağırdığınız gibi çağırmayın."* (Nur, 63) buyurmuştur.

e) Hak Teâlâ'nın, "رَاعِنَا" ifâdesi, "isti'la" tarikıyla bir hitaptır. Allah sanki şöyle buyurmuştur: Kelâmımı dinle, gözet; ondan gâfil olup başkasıyla meşgul olma!. Halbuki, "اُنْظُرْنَا" ifâdesinde, gözetmeyi istemekten başka mâna yoktur. Ashâb, Hz. Peygamber (s.a.s)'e sanki, "Sözünde ve açıklamalarında, anlayabileceğimiz kadar dur!" demişlerdir.

f) Hak Teâlâ'nın, "رَاعِنَا" ifâdesi, "الْمُعَاطَةُ" (birisini bir şeye nail kılmak) mastarından, "عَاطِنَا" ve "الْمُرَاعَاةُ" (karşılık atmak...) mastarından, "رَاعِنَا" veznindedir. Sonra Araplar bu nûn harfini aslî olan nun'a çevirerek, bu kelimeyi ahmaklık mânasına gelen, "الرُّعُونَةُ" mastarından türemiş bir kelime gibi kabul etmişlerdir. Buna göre ism-i fâil olan, "رَاعِن" bu mastardan müştaktır. Onların bu kelimeyle, mastarını murat etmiş olmaları da muhtemeldir. Tıpkı, "اَعُوذُ عِيَاذًا بِكَ" demek olan "عِيَاذًا بِكَ", "sana sığınırım" demeleri gibi. Buna göre mü'minlerin, "رَاعِنَا" sözleri, فَعَلْتَ رُعُونَةً "Sen ahmaklık yaptın" demek olur. Onların bu ifâdeyle, "صِرْتَ رَاعِنَا" yani صِرْتَ ذَا رُعُونَةٍ "Sen ahmak oldun" demek olan mânayı kastetmiş olmaları da muhtemeldir. Fakat Yahûdiler bu lâfızla bu kötü maksatları kastettiği zaman, muhakkak ki Allahu Teâlâ bu kelimeyle hitap etmeyi yasakladı.

g) Buradaki maksadın, hurmacı manasına gelen, "تَامِرٌ" ve sütçü mânasına gelen, "لابنٌ" gibi ahmaklığa nisbet edilmiş, yani "ahmakça bir söz söyleme" manasında olmak üzere, "لَا تَقُولُوا قَوْلًا رَاعِنَا" demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın: وَقُولُوا انْظُرْنَا *"Ve, bize bak, deyiniz"* sözüne gelince, bunda birkaç vecih vardır:

a) "اُنْظُرْنَا" kelimesi, "انتظره" (onu bekledi) mânasına olmak üzere, "نَظَرَهُ" lafzından müştaktır. Nitekim Cenâb-ı Hak: انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ *"Bizi bekleyin*

de, sizin nurunuzdan bir parça alalım" (Hadid, 13) buyurmuştur. Böylece Cenâb-ı Hak ashâba, kendisinden nakilde bulunmaları için, Hz. Peygamber (s.a.s)'den mühlet istemelerini emretmiştir, Böylece ashab, sözün tekrar edilmesini istemek zorunda kalmayacaklardır.

Meselenin Tebliğ ve Öğretimle İlgili Yönü

İmdi şâyet, "Hz. Peygamber (s.a.s) ashâba acele ile davranıyor muydu ki, böylece ashâb bunu söylemek zorunda kaldılar?" denilirse, buna iki yönden cevap verebiliriz:

1) Bu lâfız bazen, gerekli olan acelecilik söz konusu olmasa dahi, söz esnasında söylenebilir. Meselâ bir kimsenin konuşması esnasında, "dinle!..", "işittin (değil mi?)" demesi gibi..

2) Müfessirler Cenab-ı Hakk'ın: لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ *"Onda acele etmek için, dilini depretme"* (Kıyame, 16) âyetini şöyle tefsir etmişlerdir: Vahyi tefakkî ve Kur'an'ı alma hususundaki özeninden dolayı Hz. Peygamber (s.a.s)'in Cebrail'in kendisine getirmiş olduğu vahyi (unutmamak için) tekrarlama hususunda acele ediyordu... İşte bunun üzerine Hz. Peygamber'e: *"Onda acele etmek için, dilini depretme!"* denilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, ashabının hemen anlamalarını istemesine olan düşkünlüğü sebebiyle, dinî hususlardaki şeyleri onlara acele olarak söylemiş olması; bunun üzerine onların da, bu durumda sözün tamamını anlayıncaya kadar, kendilerine hitap ettiği şey hususunda, kendilerine zaman tanımasını istemiş olmaları da uzak bir ihtimal değildir.

b) "اُنْظُرْنَا"nın mânası, "اُنْظُرْ اِلَيْنَا" "Bize bak!" demektir. Ne var ki, burada "اِلَى" harf-i cerri hazfedilmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı: وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ *"Ve Mûsa, kavmini seçti"* (A'raf, 155) âyetindeki "مِنْ" harf-i cerrinin düşmesi gibi... Bu ifâdeden maksat şudur: Öğretmen ders anlatırken öğrencisine bakarak meseleyi anlatıp, tarif ederse daha etkili olur.

c) **Ubeyy İbn Ka'b** (r.a), "النَّظِرَةُ" kelimesinden olmak üzere, "bize mühlet ver!" mânasında, "أَنْظِرْنَا" şeklinde okumuştur.[52]

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاسْمَعُوا" buyruğuna gelince şöyle izâh edilir: Duyu organları sağlam olduğu zaman işitme işinin meydana gelmesi, beşer ihtiyarının dışında gerçekleşen zarurî bir iştir... Binaenaleyh, bunu "işitin"

52 Razi, Hz. Ubeyy'den nakledilen bu kıraatin, aslında birinci tefsiri te'yid etmek gayesine matuf olduğunu belirtmek istemiştir. (Çevirenler).

diyerek, emretmek caiz değildir. Bu durumda, bu ifâdeden maksat, şu üç hususta birine râcidir:

a) "Hz. Peygamber (s.a.s)'in söylediklerine kulak verip, böylece sözün tekrar edilmesini istemeye muhtaç olmayınız!" demektir.

b) Kabûl ve itaat etmek üzere dinleyiniz? Sizin dinlemeniz, Yahûdilerin dinlemesi gibi olmasın. Çünkü onlar: سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا *"Dinledik, ama isyan ettik"* (Nisa, 46) demişlerdi.

c) Onlara, durumun önemini belirtmek için, "Emrolunduğunuz şeyi iyice dinleyip, böylece nehyolunduğunuz şeye tekrar dönmeyiniz!" denilmiştir. Cenâb-ı Hak bundan sonra, Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı takınılacak tavır olan onu tebcil ve ihtiram, söylediklerine kulak vermek ve dediklerini düşünmek gibi bir yola girmedikleri zaman kâfirlere isâbet edecek olan çok acıklı azâbı beyan etmiştir. Âyetteki, "عَذَابٌ اَلِيمٌ" ifâdesinin mânası yukarıda geçmişti.

مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَآءُ وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿١٠٥﴾

"Ehl-i kitâbın kâfirleri de, müşrikler de size Rabbinizden bir hayır indirilmesini istemezler. Allah ise rahmetiyle kimi dilerse onu mümtaz kılar. Allah en büyük lutf-u inâyet sahibidir" (Bakara, 105).

Bil ki Allahu Teâlâ adavet ve inatlaşma hususunda Yahûdi ve kâfirlerin durumunu beyân edince, mü'minleri onlardan sakındırarak, "مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا" buyurmuştur. Böylece o Yahûdi ve kâfirlerin kalplerinde mü'minlerin üstünlüğünü ortaya çıkaracak herhangi bir karşı sevgi ve muhabbet olmadığını bildirmiştir. Burada iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Âyet "مِنْ" Edatının Her Üç Çeşidini İhtiva Eder**

Âyette geçen ilk "مِنْ", min-i beyâniyyedir. Çünkü, "اَلَّذِينَ كَفَرُوا" ifâdesi altında iki türün yani Ehl-i kitâb ve müşrik kâfir türünün bulunduğu bir cinstir. Bunun delili, Cenâb-ı Allah'ın:

"لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ" *"Ehl-i kitap ve müşrik olan kâfirler...."* (Beyyine, 1) âyetidir. Âyetteki ikinci "مِنْ", **"hayr"** kelimesinin

istiğrâk (bütün hayırları) ifâde etmesinden dolayı zâidedir. Üçüncü "مِنْ" ise, ibtida-i gâye içindir.

İKİNCİ MESELE

"Hayr", vahiy demektir. Rahmet de vahiy mânasına gelir. Buna Allah'ın: أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ *"Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar?"* (Zuhruf, 32) âyeti delâlet eder. Âyetin manası şöyledir: Onlar kendilerini, vahyedilmeye daha lâyık görürler. Böylece size haset ederler, size vahiy gönderilmesinden hoşlanmazlar.

Sonra Cenâb-ı Allah bu hasedin, vahyin zevâl bulmasına tesir etmeyeceğini beyân etmiştir. Çünkü Allahu Teâlâ rahmetini ve ihsanını dilediği kimselere has kılar.

Yahûdilerin Nesh'e İtirazları

مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَآ اَوْ مِثْلِهَآ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٠٦﴾

"Biz neshettiğimiz veya unutturduğumuz bir âyetin ya ondan daha hayırlısını, yahut onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kemâliyle kâdir olduğunu bilmiyor musunuz?" (Bakara, 106).

Bil ki bu, Yahûdilerin İslâmiyet aleyhindeki ikinci çeşit dedikodularıdır. Onlar şöyle demişlerdir: "Ashabına önce bir şey emredip, sonra yasaklayıp, daha sonda da aksini emreden ve bugün söylediğinden yarın dönen Muhammed (s.a.s)'e bakmaz mısınız?" İşte bunun üzerine bu âyet nazil olmuştur. Bu âyet hakkında konuşmak birkaç meseleyi bilmeye dayanır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Nesh"in Mânası**

Arapça'da **"nesh"**, bir şeyi iptâl etmek manasınadır. **Kaffâl,** nesh'in nakletmek ve değiştirmek mânasına olduğunu söylemiştir. Bizim delilimiz, kelimenin şöyle kullanılmasıdır: Bir kavmin ayak izlerini rüzgâr yok ettiği zaman, "نَسَخَتِ الرِّيحُ آثَارَ الْقَوْمِ" (Rüzgâr kavmin izlerini yok etti); ve güneş gölgeyi giderdiği zaman, "نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ" denilir. Çünkü gölge bazen

diğer bir mekânda bulunmayabilir. Binaenaleyh onun bulunduğu yerden oraya intikâl etmesi söz konusu olmamalıdır. Bir de Cenâb-ı Hak: إِلَّا إِذَا تَمَنّٰى اَلْقَى الشَّيْطَانُ فِى اُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ *"O (Peygamber) ne zaman bir şey arzu etse, şeytan onun arzusuna (temennisine) mutlaka (bir şey) atar. Nihâyet Allah şeytanın atacağı bu (fitneyi) giderir, iptal eder"* (Hacc, 52) buyurmuştur. Sözde asıl olan hakiki mânasıdır. Lâfzın "iptâl" mânasında hakiki olduğu sabit olunca, müşterek mâna ifâde etmeyi defetmek için, **"nakil"** mânasında hakiki olmaması gerekir. Buna göre şâyet, "Arapların rüzgârı, izleri silici, güneşi de gölgeyi giderici olarak görmeleri mecâzdır. Çünkü izleri ve gölgeyi gerçekte yok eden Hak Teâlâ'dır. Bu mecâz olunca, bu kullanışı lâfzın bu mânada hakiki olduğuna delil getirmek imkânsız olur. Sonra biz sizin getirdiğiniz delile muarız bir delil getirerek şöyle deriz: Nesh, nakletmek ve değiştirmektir. Bir kitâbı, diğer bir kitâba aktarırken, istinsah ederken onu öbürüne taşımış oluruz. "نَسَخَ الْكِتَابَ اِلَى كِتَابٍ آخَرَ".

Ruhların bir bedenden diğer bedene geçmesine "tenâsuh"; asırların birinden sonra diğerinin gelmesine "تَنَاسُخُ الْقُرُونِ" ve miras mallarının varislerin birinden diğerine geçmesine "تَنَاسُخُ الْمَوَارِيثِ" denilmesi hep bu mânadadır. İşte bütün bunlar birincisinin yerine, bir şeyin diğerine geçmesidir. Cenâb-ı Hak da: هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *"Size hakkı söyleyip duran bu, bizim kitabımızdır. Muhakkak ki biz, ne yapıyor idiyseniz, biz onları istinsah ediyor (yazdırıyor)duk"* (Casiye, 29) buyurmuştur. "Bu sebeple lâfzın nakletmek mânasında hakiki olması, müşterekliği bertaraf etmek için iptal etmek mânasında hakiki olmaması gerekir" denilirse, birinciye iki yönden cevap veririz:

a) Güneşi ve rüzgârı, o yok etme işinde müessir kılmış olması bakımından Allahu Teâlâ'nın, bu işe memur edilmeleri itibariyle de bunların nâsih olmaları imkânsız değildir.

b) Dilciler, nesh'i güneşe ve rüzgâra nisbet etme hususunda hata etmişlerdir. Farzedelim ki bu böyledir, ancak bizim delilimiz, onların bu fiili rüzgâra ve güneşe isnat etmiş olmalarından ötürü, nesh lâfzını "izâle etmek" mânasına kullanmalarıdır.

İkinciye ise şu şekilde cevap veririz: Nakl, iptal etmekten daha hususidir. Çünkü, naklin olduğu yerde, bir sıfat yok olmuş, onun peşinden başka

bir sıfat meydana gelmiş demektir. Çünkü mutlak yokluk, peşinden başka bir şeyin meydana geldiği bir yokluktan daha umûmidir. Lâfız hâs ile âmm arasında dönüp dolaştığında, âmm mânasında almak daha evlâdır. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Farklı Kıraatlere Göre Hasıl Olan Mâna Zenginliği**

İbn Âmir, nûn'un dammesi ve sîn'in kesresi ile, "مَا نُنْسِخْ"; diğerleri de her iki harfin de fethasıyla, "مَا نَنْسَخْ" şeklinde okumuşlardır. **İbn Amir**'in kıraatine göre burada iki vecih bulunmaktadır:

a) Gerek, "نَسَخَ" ve gerekse, "أَنْسَخَ"'nın aynı mânada olmalarıdır.

b) "أَنْسَخْتُهُ" lâfzının mânası, "جَعَلْتُهُ ذَا نَسْخٍ" demektir. Nitekim bir topluluk, Haccâc'a, bir adam astığı için "أَقْبِرُوا فُلَانًا", demişlerdir; yani, "onu kabir sahibi olan yapın!..." demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak: ثُمَّ اَمَاتَهُ فَاَقْبَرَهُ *"Sonra onu öldürdü ve kabre koydu"* (Abese, 21) buyurmuştur.

İbn Kesir ve **Ebu Amr,** nûn ve hemze'nin fethasıyla, şart sebebiyle meczum olmak üzere, نَنْسَأْهَا "tehir edersek" şeklinde okumuşlardır. **Ebû Amr,** bu gibi yerlerde hemzeyi ihmal etmez. Çünkü hemzenin sükûnu meczûm olmanın alâmetidir. Bu, tehir etmek mânasına gelen, "النَّسْىءُ" kelimesinden iştikak etmiştir.

اِنَّمَا النَّسِيئُ زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ *"Nesîe (haram ayları ertelemek), küfürde bir fazlalıktır"* (Tevbe, 32) âyetindeki, "اَلنَّسِيءَ" lâfzı bu mânadadır. Veresiye alış-verişin, "النسئة" diye isimlendirilmesi de bu mânadadır. Dilciler, "اَنْسَأَ اللهُ أَجَلَهُ" ve "نَسَأَ فِي أَجَلِهِ" şeklinde kullanırlar ki, birincisinin mânası, "Allah onun ecelini erteledi."; ikincisinin mânası da, "Onun ömrünü arttırdı" demektir. Hz. Peygamber (s.a.s) de:

مَنْ سَرَّهُ النَّسِيءُ فِي الْأَجَلِ وَالزِّيَادَةُ فِي الرِّزْقِ فَلْيَصِلْ رَحِمَهُ *"Kimi, ömrünün uzaması ve rızkının çoğalması sevindirirse, o kimse sıla-i rahimde bulunsun"*[53] buyurmuştur.

Diğerleri de, nûn'un dammesi, sin'in kesresi ile ve "النِّسْيَان" kökünden olmak üzere "نُنْسِهَا" şeklinde (unuttursak...) okumuşlardır. Âlimlerin ekserisi, bu kelimeyi hatırlamanın zıddı olan nisyâna, unutmaya hamletmişlerdir. Onlardan bir kısmı da, Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı:

فَنَسِىَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا *"Unuttu da, biz onda bir azim bulamadık"* (Tâhâ, 115) yani "terk etti" ve: فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هٰذَا *"Onlar nasıl bugün ile karşılaşmayı unuttularsa, biz de bugün onları unutacağız"* (A'raf,

53 **Müsned,** 5/279.

51) âyetlerinde olduğu gibi, kelimeyi "terk etmek" mânasına hamletmişlerdir. Açık olan, "nisyan" (unutma) kelimesini terk etme mânasına hamletmek mecâzidir. Çünkü unutulan şey terk edilmiş olur. Terk etmek nisyânın ayrılmaz bir parçası olunca, müfessirlerin bazısı melzûmun ismini lâzıma vermişlerdir. Bu kelime, "نُنْسَهَا", şeddeli olarak "نُنَسِّهَا"; Hz. Peygamber (s.a.s)'e hitap olmak üzere "تُنْسِهَا" ve "تُنَسِّهَا" şekillerinde okunmuştur. **Abdullah b. Mes'ud** (r.a.) ise, "مَا نُنْسِكَ مِنْ آيَةٍ اَوْ نَنْسُخْهَا" şeklinde; **Huzeyfe** (r.a.) de, "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِكْهَا" şeklinde okumuştur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen "مَا", mâ-i cezâiyyedir. Bu tıpkı, مَا تَصْنَعْ اَصْنَعْ "Sen ne yaparsan ben de yaparım" demen gibidir. Bu kelimenin ameli, şart ve ceza cümlelerindeki her iki fiil de muzârî olursa cezimdir. Buna göre "نَنْسَخْ" fiili şart, "نَأْتِ" cümlesi ise cezadır ki, iki fiil de meczumdur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Istılah Mânasıyla Nesih**

Ulema ıstılahında nâsih, şer'î bir yolla sabit olan hükmün artık bundan sonra ortadan kalktığına delâlet eden şer'î bir yoldan ibarettir. Nâsih, mensûh hükmünden sonra gelerek, varlığı ile hükmü yürürlükten kaldırır. Buna göre biz "şer'î bir yol" sözümüz ile Allah'tan ve Peygamber (s.a.s)'den sâdır olan söz ile, her ikisinden nakledilen fiilleri kastediyoruz. Bu konudaki iki görüşten birine göre "icmâ-i ümmet" bu tarifin dışında kalır. Çünkü icmâ, bu izaha göre şer'î bir yol değildir. Şeriatin aklın hükümlerini neshedici olması gerekmez. Çünkü akıl şer'î bir yol değildir. Mu'cizenin de şer'î hükümleri neshedici olması söz konusu değildir. Çünkü mu'cize şeriatin açıklandığı bir yol değildir. Keza hüküm; bir gaye (müddet), bir şart veya bir istisnâ ile de kayıtlanmış olmamalıdır. Çünkü bunlarda sonradan gelme şartı yoktur. Allah bize bir şeyi emredip, sonra da onu yapmamızı yasakladığı zaman bize bir şey (söylememiz) gerekmez. Çünkü bu nehyin misli nâsih olmasaydı, emrin hükmünün misli sâbit olmazdı.[54]

***BEŞİNCİ MESELE:* Yahûdilerin İddiasının Aksine Nesih Şer'an ve Aklen Mümkündür**

Nesh bize göre aklen mümkün olduğu gibi, naklen de vâki olmuştur. Çünkü Yahûdilerden bazıları, neshin aklen câiz olduğunu inkâr ederler,

54 Bu cümledeki müphemlik, matbu metindeki müphemlikten ileri gelmektedir. Aslî vasfı itibariyle, tafsilâtlı bilgi verme yolunu tutan tefsirin bu paragraftaki son derece veciz, teksifî vasfı da dikkat çekicidir. Acelesi olan bir yolcu edasıyla on-onbeş sayfalık mânayı iki cümleye sıkıştırmakta, işaret ederek veda edip gitmektedir.

bazıları ise aklen mümkün görürler, ancak naklen bunun vâkî olmadığını söylerler. Müslümanların bir kısmının neshi inkâr ettikleri rivâyet edilmiştir. Çoğu Müslümanlar neshin aklen câiz olduğuna ve bilfiil vâki olduğuna delil getirmişlerdir. Çünkü deliller Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olduğunu gösterir. Onun peygamberliği ise kendinden önce geçenlerin şeriatinin mensûh olduğuna hükmetmekle ancak doğru olur. Binâenaleyh neshin var olduğuna kesin hükmetmek gerekir.

Yine biz deriz ki, Yahûdileri susturacak iki delil vardır:

1) **Tevrat**'ta Allahu Teâlâ'nın Hz. Nûh (a.s)'a, gemisinden inerken şöyle vahyettiği yer almıştır: "Ben, her canlıyı senin ve soyun için yenilecek şey kıldım ve bunu sizin için, kan hâriç, yeşil otlar gibi, mutlak olarak helâl kıldım. Binâenaleyh siz kanı yemeyiniz." Halbuki sonra Cenâb-ı Hak, Hz. Musâ (a.s)'ya ve İsrâiloğullarına pek çok hayvanı haram kılmıştır.

2) **Adem** (a.s) kızkardeşler ile erkek kardeşleri birbiriyle evlendiriyordu. Halbuki Cenâb-ı Allah, bunu daha sonra gelmiş olan Hz. Musâ (a.s)'ya haram kılmıştır.

Neshi inkâr edenler ise şöyle demişlerdir: Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğinin ancak neshi kabul etmekle doğru olacağını kabul etmiyoruz. Çünkü şöyle denilebilir: Hz. Musâ ve İsâ (a.s), Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatının ortaya çıkacağı zamana kadar insanlara kendi şeriatlerine göre emretmişler, bundan sonra ise Hz. Peygamber (s.a.s)'e uymalarını söylemişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şeriati zuhûr edince, o ikisinin şeriatiyle mükellef olma durumu ortadan kalkmış, Hz. Muhammed (s.a.s)'in şeriatine göre mükellefiyet söz konusu olmuştur. Fakat bu nesih değil, aksine tıpkı Allah'ın:

ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ *"Sonra orucunuzu 'geceye kadar' tamamlayınız"* (Bakara, 187) âyetinde olduğu gibidir.[55] Neshin asıl bakımından meydana geldiğini inkâr eden Müslümanlar görüşlerini işte bu yola bina etmişler ve şöyle demişlerdir: "Kur'an'da, Hz. Musâ ve Hz. İsâ (a.s)'ya Tevrat ve İncil'de, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gönderileceği müjdesi verildiği zuhûr edince onun şeriatına dönülmesi gerektiğinin bildirdiği yer almıştır. Durum böyle olunca ve bu ihtimaller de ortada bulunurken neshin meydana geldiğine kesin hükmetmek imkânsız olur."

İşte bu, yukarıda zikredilen iki susturucu delile karşı yapılan bir itirazdır.

55 Müddetle sınırlı olan muvakkat durumu kastediyor. (Çev.)

Neshi inkâr eden kimseler şöyle istidlâl etmişlerdir: Allahu Teâlâ Hz. İsâ (a.s)'nın şeriatını beyân ettiği zaman, bu şeriata delâlet eden lâfız hakkında ya bu o şeriatın devamına delâlet etmektedir veya devamına delâlet etmemektedir, yahut da bu şeriatta devam edeceğine dâir veya devam etmeyeceğine dâir bir delâlet yoktu" denilebilir.

Birinci Kısım: Eğer bir şeriatta, onun devam edeceğini açıklamış, sonra da onun devam etmeyeceği ortaya çıkmış ise, bu ilk haber bir yalan olur, bu ise şeriat hakkında câiz değildir. Yine biz bunu mümkün görsek, bizim şeriatımızın da, mensuh olmadığını bilmeye dâir bir yol bulamayız. Çünkü bu konuda söylenecek en ileri söz, şeriatın şöyle demesidir: Bu şeriat ebedîdir, hiçbir zaman mensûh olmayacaktır. Fakat biz bu sözün, ikisinin de devâm etmemesiyle birlikte, Hz. Musâ ve Hz. İsâ (a.s)'nın şeriatlerinde bulunduğunu görünce, bu söze güven tamamen kaybolur. Buna göre şâyet, "Devamlı oluşu gösteren lafız zikredilmiş, sonra da kendisinin ileride neshedileceğini gösteren bir şey eklenmiştir veya eklenmemiştir, ne var ki Cenâb-ı Hak, bunu açıkça belirtmiş, ancak bu bize, bir nebze olsun ulaşmamıştır, denilmesi niçin caiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki, bu görüş bazı bakımlardan zayıftır. Şöyle ki:

a) Hem devam edeceğini, hem de devam etmeyeceğini kesinlikle bildirmek, mütenakız bir durum olup tam bir cehalet ve abesiyetten (saçmalamaktan) ibarettir.

b) Bu takdire göre Cenâb-ı Hak Hz. Musâ ve Hz. İsâ (a.s)'nın şeriatlerinin mensûh olacağını beyan etmiştir. Neshin meşrû olduğu naklolununca, bu durumun da nakledilmesi gerekir. Çünkü bu keyfiyyet nakledilmeden şeriatın aslını nakletmek caiz olsaydı, bunun aynısının bizim şeriatimiz hakkında da olması caiz olurdu ki, bu durumda bizim şeriatimizin mensûh olmadığına dair kesin hüküm vermek mümkün olmazdı. Çünkü bu, nakledilmesi için her türlü sebebin mevcut olduğu mühim hadiseler cümlesindendir. Böyle olan şeyin şöhretinin, tevatür derecesine varmış olması gerekir. Aksi halde denebilir ki, belki de Kur'an'a muaraza edilmiş, ama bu nakledilmemiştir; belki de Hz. Muhammed (s.a.s) bu şeriati değiştirmiş, ama bu, nakledilmemiştir. Bu keyfiyetin tevatür yoluyla nakledilmesinin vâcip olduğu sabit olunca, biz deriz ki, şâyet Cenâb-ı Hak, Hz. Musâ ve Hz. İsâ (a.s) zamanında şeriatlerinin neshedileceğini açıkça bildirseydi bu tevâtür ehli arasında meşhûr ve zarurî olarak da onlara malûm olurdu. Eğer durum böyle olsaydı, büyük bir cemaatin bu hususta ihtilâfı

imkânsız olurdu. Biz, Yahûdi ve Hristiyanları bunu inkâr hususunda mutabakat halinde gördüğümüz için, şeriatlerinin neshedileceğine dair herhangi bir sarih açıklamanın bulunmadığını anlamış olduk.

İkinci Kısım: Bu da Allahu Teâlâ'nın, Hz. Mûsâ (a.s)'nın şeriati hakkında onun şeriate devam etmeyip, sonunun geleceğine delâlet eden bir kayıt koymuş olmasının söylenmesidir ki, bu geçersizdir. Çünkü, eğer durum böyle olsaydı, bunun tevâtür ehli tarafından zarurî olarak bilinmiş olması gerekirdi. Bunun doğru olduğunun kabul edilmesi durumunda da bu bir nesh değil, tam aksine bir sürenin sona ermiş olması olur.

Üçüncü Kısım: Allahu Teâlâ'nın Hz. Mûsâ (a.s)'nın şeriati hususunda açık bir beyanda bulunup, onda, onun devam edip etmeyeceğini beyan etmemiş olmasıdır. Buna göre biz deriz ki, usûl-i fıkıhta mücerret emir, tekrar ifâde etmez. Tam aksine, tek bir defayı ifade eder. Mükellef bir kere emri yerine getirdi mi, o emrin mesûliyetinden kurtulmuş olur. Bu sebeple, bundan sonra diğer bir emrin gelmesi, birinci emri neshetmiş olmaz. Bu sebeple bu taksime göre, nesh'in varlığına hükmetmenin imkânsız olduğu ortaya çıkmış olur.

Bil ki, bu cümlemizi usûl-i fıkıh konusundaki, "Kitabu'l-Mahsûl" adlı eserimizde izah ettikten sonra, nesh'in mevcut olduğu hususunda Allahu Teâlâ'nın: مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا *"Biz neshettiğimiz veya unutturduğumuz bir âyetin, ya ondan daha hayırlısını yahut onun benzerini getiririz"* (Bakara, 106) âyetine sarılmıştık. Aslında bu âyetle de istidlâl etmek zayıf kalmaktadır. Çünkü âyetteki, "مَا" şart ve cezâyı ifâde eder. Nitekim, senin, مَنْ جَاءَكَ فَأَكْرِمْهُ "Sana kim gelirse, sen ona ikram et!" sözün, gelme işinin tahakkuk ettiğini göstermez. Tam aksine, o ne zaman gelirse, ikram etmenin o zaman vâcip olduğunu gösterir. Bunun gibi âyet de, neshin bilfiil tahakkuk ettiğini göstermez. Tam aksine, neshin meydana gelmesi durumunda, ondan daha hayırlısının getirilmesinin vâcip olduğuna delâlet eder. Buna göre, neshi ispat hususunda en kuvvetli olan hususun, bizim, Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetlerine dayanmamızdır:

وَإِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ *"Biz, bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimizde"* (Nahl, 101); ve: يَمْحُوا اللهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ *"Allah dilediğini siler, (dilediğini de) bırakır. Kitabın anası O'nun yanındadır"* (Ra'd, 39). Allah en iyisini bilendir.

ALTINCI MESELE: **Neshin Kur'an'da Câri Olması**

Âlimler, Kur'an'da neshin bulunduğu hususunda ittifak etmişlerdir. **Ebû Müslim İbn Bahr,** Kur'an'da neshin bulunmadığını söylemiştir. Cumhûr-u ulemâ, Kur'an'da neshin bulunduğuna dair birçok delil getirmişlerdir.

Birinci Delil: Cenâb-ı Hakk'ın: "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا" âyetidir.

Ebu Müslim'in Nesih Hakkındaki Âyeti, Anlayışı ve Tenkidi

Ebû Müslim buna, birçok bakımdan cevap vermiştir:

1) Neshedilmiş âyetlerden murat Tevrat ve İncil gibi eski kitâplarda bulunan ve Allahu Teâlâ'nın hükümlerini bizden kaldırarak başkasıyla teabbûd etmemizi emretmiş olduğu şeylerden olmak üzere, cumartesi yasağı ve doğu ve batı cihetlerine yönelerek namaz kılmak gibi, dinî ahkâmdır. Çünkü Yahûdi ve Hristiyanlar, "Ancak, sizin dininize tâbi olan kimselere imân ediniz" diyorlardı. Böylece Allah, bunu, bu âyetle, onların aleyhine olmak üzere yürürlükten kaldırmıştır.

2) Neshten murat, onun Levh-i Mahfuz'dan nakledilip, başka kitaplara aktarılmasıdır. Bu, tıpkı: نَسَخْتُ الْكِتَابَ "Ben kitâbı istinsah ve naklettim" denilmesi gibidir.

3) Bu âyet neshin vaki olduğuna delâlet etmeyip, tam aksine nesh vuku bulmuş olsaydı, mensûhtan daha hayırlısı olana doğru olacağına delâlet eder.

Bazı âlimler, **Ebu Müslim**'in **birinci** itirazına şöyle cevap vermişlerdir: Âyet kelimesi, mutlak olarak zikredildiği zaman, bununla kastedilen Kur'an âyetleridir. Çünkü, bizim alışmış olduğumuz şey budur.

İkincisine ise şu şekilde cevap verilmiştir: Kur'an'ın Levh-i Mahfuz'dan nakledilmesi, O'nun bir kısmına has bir durum değildir. Halbuki nesh, Kur'an'ın bazı kısımlarıyla ilgilidir. Birisi, red için getirilen bu maddelerden birincisi için şöyle diyebilir: "Âyet lâfzının Kur'an'a has olduğunu kabul etmiyoruz. Tam aksine bu tabir "her türlü delil" hakkında umumî olan bir sözdür. İkincisine de, âyette zikredilen neshin Kur'an'ın bir kısmına has olduğunu da kabul etmiyoruz. Daha doğrusu ifâdenin takdiri şöyledir: "ما ننسخ من اللوح المحفوظ فانا نأت بعده بما هو خير منه" -Allah en iyisini bilir ya- "Levh-i Mahfuz'da neshettiğimiz şeylere gelince, biz bundan sonra ondan daha hayırlısını getiririz" demektir.

İkinci Delil: Kur'an'da neshin bulunduğunu söyleyenlerin ikinci delili şöyledir: Allahu Teâlâ, kocası ölmüş kadına tam bir yıl beklemesini emretmiştir ki, bu husus Cenâb-ı Hakk'ın:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا اِلَى الْحَوْلِ *"Sizlerden geriye eşler bırakarak ölenler, eşlerinin, yılına kadar faydalanmalarını vasiyyet etsinler.."* (Bakara, 240) âyetinde bahsedilen hususdur. Sonra bu, "dört ay on gün" hükmüyle neshedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا *"Sizden zevceler bırakarak ölenlerin eşleri, kendi kendilerine dört ay on gün beklerler"* (Bakara, 234) buyurmuştur. **Ebû Müslim** şöyle demiştir: Bir yıl bekleme işi tamamıyla ortadan kalkmamıştır. Çünkü, kadın şâyet hamile olursa, ki onun hamlinin süresi tam bir yıldır, onun iddet süresi tam bir yıl olmuş olur. Bu hüküm bazı durumlarda devam edince, bu nesih değil, bir tahsis olur. Buna şu şekilde cevap verilir: Hamilelik iddetinin süresi, çocuğu doğurmakla sona erer. Gebeliğin bir sene veya daha az veyahut da daha çok süre içinde olması fark etmez. Buna göre bütün bir seneyi, iddet süresi kabul etmek tamamıyla zail olur.

Üçüncü Delil: Cenâb-ı Allah:

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِذَا نَجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَىْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَةً *"Ey imân edenler, Hz. Peygamberle gizli söyleştiğinizde, söyleşmenizden önce bir sadaka veriniz"* (Mücadele, 12) âyeti ile Hz. Peygamber (s.a.s)'le fısıltı ile konuşmadan önce, sadaka vermeyi emretmiş, sonra da bunu neshetmiştir.

Ebû Müslim şöyle demiştir: Bu hüküm, sebebinin kalkmasıyla ortadan kalkmıştır. Çünkü bu âyetle ibâdetin emredilmesinin sebebi, sadaka vermeyecekleri için, münafıkların mü'minlerden ayırt edilmesidir. Bu gaye tahakkuk edince, bu hükümle ibâdet de düşmüştür.

Buna şöyle cevap verilir: Eğer hal böyle olsaydı, bu durumda sadaka vermeyen herkes münafık olmuş olurdu. Bu ise bâtıldır. Çünkü, rivâyet edildiğine göre, Hz. Ali (r.a)'den başka kimse sadaka vermemiş (yani ondan başka bu hükümle amel eden olmamıştır). Cenâb-ı Allah'ın: فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ *"Mademki siz bunu yapmadınız, Allah sizin tevbenizi kabul etti"* (Mücâdele, 13) âyeti buna delâlet eder.

Dördüncü Delil: Allahu Teâlâ:

اِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ *"Eğer sizden sabreden yirmi kişi olur ise, iki yüz kişiye gâlib gelirler"* (Enfal, 65) âyeti ile bir mü'minin on kâfire bedel olduğunu bildirmiş, sonra da bu hükmü:

اَلْئٰنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ *"Artık şimdi Allah sizden (teklifi) hafifletti ve sizde zaaf olduğunu bildi. Buna göre sizden sabırlı yüz kişi olur ise, bunlar iki yüz kişiye gâlib gelirler"* (Enfâl, 66) âyeti ile neshetmiştir.

Beşinci Delil: Allahu Teâlâ'nın:

سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا *"İnsanlardan birtakım beyinsizler, 'Onları, önceki kıblelerinden çeviren (sebep) nedir?' diyecekler..."* (Bakara, 142) âyetidir. Cenâb-ı Allah sonra Müslümanları, فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir"* (Bakara, 144) âyeti ile ilk kıblelerinden döndermiştir.

Ebû Müslim şöyle demiştir: Kıble hakkındaki öbür hüküm tamamiyle kaldırılmış değildir. Çünkü kıbleyi tayin etmek müşkil olduğunda veya cihet bilindiği halde yönelme hususunda bir özür bulunduğunda o (eski) kıbleye yönelmek câizdir.

Buna cevabımız şudur: Senin zikrettiğin durumlarda Beyt-i Makdis'e yönelmek ile diğer cihetlere yönelmek arasında hiçbir fark yoktur. Binâenaleyh Beyt-i Makdis'i, başka yönlerden ayıran özellik tamamen yok olmuş demektir ki, bu da bir nesihtir.

Altıncı Delil: Allahu Teâlâ'nın:

وَاِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا اِنَّمَا اَنْتَ مُفْتَرٍ *"Biz bir âyetin yerine diğer bir âyet tebdil ettiğimizde, -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- onlar, 'Sen ancak bir iftiracısın' dediler"* (Nahl, 101) âyetidir. Tebdil, kaldırmayı ve bırakmayı içine alır. Kaldırılan şey ya âyetin okunan lâfzı veya hükmüdür. O halde bu nasıl kaldırma ve neshetme olur?

Biz bu delilleri enine boyuna inceledik. Çünkü bunların her biri bir nebze neshin olduğunu göstermektedir.

Ebû Müslim şöylece muhakeme yürütmüştür: "Allahu Teâlâ kitabı Kur'an'ı, لَا يَاْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ *"Ne önünden, ne ardından O (Kur'an'a) hiçbir bâtıl gelmez"* (Fussilet, 42) diye vasfetmiştir. Eğer nesh sözkonusu olsaydı o zaman O'nun kitabına bâtıl yanaşmış olurdu.

Buna şu şekilde cevap veririz: Bu âyetten maksat bu kitaba kendinden önceki semâvî kitaplarda onu iptâl edecek herhangi birşey gelmediği gibi, kendinden sonra da onu iptâl edecek herhangi birşey gelmeyecektir.

YEDİNCİ MESELE: **Neshin Çeşitleri**

Mensûh (neshedilen) ya sadece âyetin hükmü, ya sadece âyetin okunan lâfzı, veya âyetin hem okunuşu hem hükmüdür. Mensûh olanın sadece hüküm olması durumuna gelince, bunlar yukarıda zikrettiğimiz âyetler gibidir.

Sadece tilâveti (lâfzı) neshedilmiş olan âyetlere gelince bu, neshedildiği **Hz. Ömer** (r.a)'den rivâyet edilen şu âyettir. O şöyle demiştir: Biz "recm âyetini; اَلشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنَيَا فَارْجُمُوهُمَا اَلْبَتَّةَ نَكَالًا مِنَ اللهِ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ *"Yaşlı erkek ve kadın (evliler) zina ettikleri zaman, Allah'tan, ibret verici bir ceza olmak üzere, o ikisini mutlaka recmediniz. Allah aziz ve hakimdir"* diye okurduk.

Şu da, lâfzı neshedilmiş olan âyetlere misâl olarak rivâyet edilmiştir: لَوْ كَانَ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَانِ مِنْ مَالٍ لَابْتَغَى إِلَيْهِمَا ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابِ وَيَتُوبُ اللهُ عَلَى مَنْ تَابَ *"İnsanoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, onlara bir üçüncü vadi dolusu mal katmayı ister. İnsanın karnını ancak toprak doldurur. Cenâb-ı Allah tevbe edenin tevbesini kabul eder..."*

Hem hükmü hem de metni mensûh olan âyetlere gelince, bu **Hz. Aişe** (r.a)'nin bildirdiği şu hükümdür: Rıdâ, yani süt emmekle hasıl olan mahremiyet hakkında, Kur'an'da ilk nazil olan hükme göre malûm olan on emme ile hürmet hasıl olundu. Bu sonra "beş emme" hükmü ile neshedildi"[56]. Şu halde on emme meselesinin hem tilâveti hem de hükmü neshedilmiştir. Beş emmenin ise tilâveti neshedilmekle beraber, hükmü kalmıştır.

Ahzâb sûresinin es-Seb'u't-Tıvâl (ilk yedi uzun sûre) gibi, hatta onlardan daha uzun olduğu, fakat sonradan bazı âyetleri neshedilerek kısaltıldığı rivâyet edilmiştir.

SEKİZİNCİ MESELE: **Vahyedilen Âyetin Unutulması Mümkün ve Meşrû mudur?**

Müfessirler, Cenâb-ı Hakk'ın: مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا *"Biz bir âyeti nesheder veya unutturursak..."* âyetinin izahı hususunda ihtilâf etmişler. Bir kısmı, nesh'i, "izâle etmek" mânasına alırken, bir kısmı da "Kitabı istinsâh etmek" mânasına almışlardır. Bu ikinci görüş, **Atâ** ile **Sa'id b. Müseyyeb**'e âittir.

Birinci görüşün sahipleri, görüşlerini birkaç türlü izâh etmişlerdir:

1) Âyet "Sizin okuduğunuz bir âyeti nesheder veya daha önce aranızda okumakta olduğunuz bir âyeti unutturursak..." mânasınadır. Bu, **Hasan el-Basri, Esâmm** ve çoğu kelamcıların görüşüdür. Bunlar, "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ"

56 **Müslim,** Rıda, 25. Bkz. Şerhu'n-Nevevî, 10, s.29.

kısmını, metni değil de hükmü neshedilen âyetlere, "نُنْسِهَا" kısmını da hem lâfzı hem de hükmü neshedilen âyetlere hamletmişlerdir. Buna göre şâyet "Unutmanın olması, âklen ve şer'an imkânsızdır. Âklen imkânsız oluşu, Kur'an'ın, mutlaka tevatür derecesinde sayıları çok kimseye ulaşmış olması gerekir. Halbuki bu sayıda insanın hepsinin unutması imkânsızdır. Şer'î delile gelince, bu, Allah'ın: إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ *"Zikri (Kur'an'ı) biz indirdik ve onu biz koruyacağız"* (Hicr, 9) âyetidir denilirse, birinciye iki bakımdan cevap veririz:

a) Unutma, Allah'ın Kur'an'dan çıkarılmasını, okunmasını, namazda tilâvet edilen ve hüccet getirilen şeyler cümlesinin dışında bırakılmasını emretmesi ile mümkün olur. Kendisiyle ibâdet etme hükmü kalkıp, aradan uzun zaman geçince o şey unutulur veya hatırlansa bile ancak haber-i vâhid seviyesinde hatırlanır. İşte bundan dolayı hafızalardan silinmiş olur.

b) Bu Hz. Peygamber (s.a.s) için bir mu'cize olur. Bu konuda bir haber rivâyet edilir: Bu habere göre Müslümanlar bir sûre okuyorlardı, ertesi gün hepsi bunu unutuyorlardı.

Onların ikinci delillerine ise, bunun Cenab-ı Hakk'ın, * سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللهُ *"Sana okutacağız da, Allah'ın dilediklerî hariç, sen onları unutmayacaksın"* (A'lâ, 6-7) ve: وَاذْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ *"Unuttuğun zaman, Rabbini an"* (Kehf, 24) âyetlerine muârız olduğunu söyleyerek cevap veririz.

2) Âyetin mânâsı "O âyeti değiştirirsek, biz onun ya sadece hükmünü, ya sadece lâfzını veyahut da her ikisini değiştiririz" demektir. Allah'ın "اَوْ نُنْسِهَا" ifâdesinden maksat ise, "Onu olduğu gibi bırakır, değiştirmeyiz" demektir. Biz "nisyan" (unutma)nın, olduğu hâl üzere bırakmak manasına da geldiğini izah etmiştik. Buna göre âyetin nihâi mânası şöyle olur: "Biz değiştirdiğimizin yerine daha hayırlısını veya dengini getiririz."

3) "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ" ifâdesi, "Biz âyeti indirdikten sonra onu kaldırırız" mânasınadır. "نُنْسِهَا" ifâdesini ise hemzeli olarak "نَنْسَأْهَا" şeklinde okuyarak, "Biz o âyeti Levh-i Mahfuz'dan indirmez, tehir edersek..." mânasına almışlardır. Veyahut da bu ikinci kelimenin mânası, "O âyetin neshini erteledik, şu anda neshetmiyoruz, ama fayda bakımından onun yerini tutacak şeyi indireceğiz" demektir.

4) "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ" ifâdesindeki âyetten maksat, hem hüküm hem de lafız bakımından neshedilecek âyetlerdir. "اَوْ نُنْسِهَا" "Yani olduğu gibi bırakırız"

denilen âyetlerden murat ise hükümleri neshedilen âyetlerdir. Bu gibi âyetlerin lâfzı mensûh değildir, okunmaya devam edilirler.

İkinci görüşte olan müfessirlere gelince, onlara göre, "مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ" ifâdesinden maksat, "Onu Levh-i Mahfuz'dan istinsâh edersek..." mânasıdır, "اَوْ نَنْسَأْهَا" ifâdesinden maksat ise, "veya onu tehir edersek..." mânasıdır. Ama bu ikinci kelimeyi, "نُنْسِهَا" şeklinde kıraat etmeye gelince, bunun mânası "Onu olduğu halde bırakırız, yani onun istinsahını bırakır, istinsah etmeyiz" demektir.

Cenâb-ı Allah'ın: مِنْ اٰيَةٍ "Hiçbir âyeti" ifâdesine gelince, **Ebû Müslim** dışındaki bütün müfessirler bunu, "Kur'an'dan hiçbir âyet" mânasına anlamışlardır. **Ebû Müslim** ise bunu, Tevrat ve İncil'e hamletmiştir.

Daha Hayırlısını veya Benzerini Getirmenin Mânası: Vahyin Bazısı Daha Hayırlı Olur mu?

Hak Teâlâ'nın: نَاْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا اَوْ مِثْلِهَا *"Ondan daha hayırlısını veya mislini getiririz"* buyruğu ile ilgili iki görüş vardır:

a) Hüküm olarak daha hafif olanını getiririz,

b) Hüküm olarak daha faydalı olanını getiririz, demektir. Bu ikinci görüş daha evlâdır. Çünkü bu görüş, mükellefi, tabiâtına daha kolay gelen şeylere değil, faydasına olan şeylere sevkeder. Buna göre eğer, "İkinci gelen hüküm birincisinden daha faydalı olsa, birincisinin faydası noksan olmuş olurdu. Binâenaleyh Allah bunu nasıl emreder?" denirse, biz deriz ki: Birinci gelen hüküm o âyetin geldiği zamana göre daha faydalı idi. İkinci gelen âyet ise daha sonraki zamana göre daha faydalıdır. Böylece suâl zâil olmuş olur. Bil ki âlimler, bu âyetten birçok nesh meseleleri çıkarmışlardır.

Neshe Ait Muhtelif Meseleler

Birincisi, Nesh-i Bedel:

Bir grup âlim, bir âyetin hükmünün ancak ona bedel getirilirse neshedilebileceğini söylemiş ve bu âyetin, nesh söz konusu olduğu zaman mutlaka o âyetten sonra, ondan daha hayırlısının veya denginin getirileceğine delâlet ettiğini ifâde ederek, bu âyetin, neshedilenin yerine bir bedelinin mutlaka getirileceği hususunda açık olduğunu söyleyerek delil getirmişlerdir.

Bunlara şu şekilde cevab verilir: Bundan muradın şu olması neden caiz olmasın? "O hükmü gidermek, artık o emre uymakla kulluk etmeyi

kaldırmak, o vakitte o hükmün devam etmesi durumundan daha hayırlıdır." Sonra bir bedeli inmeksizin âyetlerin neshedildiğine, Hz. Peygamber (s.a.s)'e fısıltı ile konuşmadan önce sadaka verilmesi hükmünün yerine başka bir hüküm getirilmediği halde neshedilmiş olması delâlet eder (Mücadele, 12. âyetine işaret ediliyor).

İkincisi: Nesheden Hüküm Daha Ağır Olabilir mi?

Bir grup âlim de şöyle demişlerdir: "Daha ağır bir hükmü getirmek için bir âyetin neshedilmesi câiz değildir." Bunlar, "Allah'ın, نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا *"Ondan daha hayırlısını veya mislini getiririz"* buyruğu, nâsih olan âyetin hükmünün daha ağır olmasını nesheder, çünkü daha ağır olan daha hayırlı veya öncekine denk olamaz" diyerek delil getirmişlerdir.

Bunlara şöyle cevab verilir: Âyetteki *"daha hayırlısı"* ifâdesi ile kastedilen şeyin, âhiret hususunda daha çok sevap kazandıracak olan bir hüküm olması niçin câiz olmasın? Hem sonra böylesi neshin vâki olduğuna, Hak Teâlâ'nın, zinâ eden kadınlar hakkında, evlerinde hapsedilmeleri hükmünü, onlara celde vurulması ve recmedilmeleri hükmü ile; âşure orucunu, Ramazan ayı orucu ile; bazılarına göre namazlar başlangıçta ikişer rekatlı iken, mukim olanlar için bunu dörder rekatlı namaz ile değiştirmesi delâlet eder. Bunu iyice anladığında biz deriz ki: Bir hükmün, daha ağır şekliyle değiştirilmesi (neshi) geçen misallerde vukû bulmuştur. Hükmün, daha hafifi ile neshedilmesine gelince, bu meselâ iddet müddetinin bir yıl iken, dört ay on güne; gece namazlarının vâcip iken, muhayyer bırakılmasına doğru neshedilmesi gibidir. Bir hükmün, dengi bir hükümle neshedilmesi ise, kıblenin Beyt-i Makdis'ten Ka'be'ye çevrilmesi gibidir.

Üçüncüsü: Âyet Hadisle Nesholunur mu? Olunmaz Diyen İmam Şafiî'nin Delilleri ve Ona İtiraz

Şâfiî (r.a): "Kur'an, mütevatir hadis ile nesholunamaz" demiş ve bu görüşüne bu âyetle istidlâl etmiştir.

a) Allahu Teâlâ, neshettiği âyetlere bedel olarak, ondan daha hayırlısını haber vermiştir ki, bu O'nun, o âyet cinsinden bir şey getireceğini gösterir. Nitekim birisi: "Ben senden bir elbise alırsam, ondan daha hayırlısını sana getiririm" dediğinde, bu söz onun, elbise cinsinden daha iyi bir elbise getireceğini ifâde eder. Bunun böyle olduğu sabit olunca, mutlaka neshedici şeyin (nâsih'in), neshedilen (mensûh) cinsinden olması gerekir. Binaenaleyh Kur'an'ın cinsi yine Kur'an'dır.

b) Allahu Teâlâ'nın: *"Ondan daha hayırlısını getiririz"* buyurması, bu daha hayırlıyı, yalnız kendisinin getireceğini gösterir. Bu ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in getirdiği (söylediği) sünnet değil, Allah'ın kelâmı olan Kur'an'dır.

c) Allahu Teâlâ'nın: *"Ondan daha hayırlısını getiririz"* buyruğu, getirilen (nâsih) şeyin âyetten daha hayırlı olmasını gerektirir. Halbuki sünnet Kur'an'dan daha hayırlı olamaz.

d) Cenâb-ı Allah: أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ *"Bilmiyor musun, Allah her şeye hakkıyla kadirdir"* buyurmuştur. Bu, daha hayırlı olanı getirenin, bütün hayırlara gücü yeten zat olduğuna delâlet eder ki, o da Allahu Teâlâ'dır.

İmam Şâfiî'nin bu dört görüşünün hepsine toptan şöylece cevab verilebilir: Allahu Teâlâ'nın: *"Ondan daha hayırlısını getiririz"* buyruğundaki bu hayrın, **"nâsih"** olması icap ettiği hususu âyette yer almaz. Aksine bu daha hayırlı olan şeyin, neshin meydana gelmesinden sonra gerçekleşecek ve nâsihe mugayir (nâsih'ten başka birşey) olması da muhtemeldir. Bu ihtimalin hakikat olduğuna bu âyetin, daha hayırlısını getirmede ilk âyetin neshine dayanmış olması hususunda açık bir ifâde bulunması delâlet eder. Eğer bir âyetin neshedilmesi, bu daha hayırlı olan şeyi getirmeye dayansa idi devr-i fâsid gerekirdi, bu ise bâtıldır. Sonra cumhûr (ekseri âlimler) Kur'an'ın hadis ile de neshedilmesinin fiilen vaki olduğunu da söylemişlerdir: Çünkü akrabalara vasiyyette bulunmayı ifâde eden âyet (Bakara, 180), Hz. Peygamber (s.a.s)'in:

أَلَا لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ *"Dikkat edin, varis olacak kimse lehine vasiyet yapılmaz."*[57] hadisi ile; celde âyeti (Nur, 2), evliler için recm gerektiğini ifâde eden hadîs ile neshedilmiştir.

İmam Şâfiî (r.a) şöyle cevap vermiştir: "Cumhûrun birinci deliline gelince, bu zayıftır. Çünkü, mîrâsın vârisin hakkı olması, peygamberin sözünü bu mânada vasiyyete hamletmeye mâni oluyor. Bu sebeple miras âyetinin (Nisa, 11-12), bu vasiyete mâni olduğu sâbit olur.[58] Onların ikinci delilleri de zayıftır. Çünkü **Hz. Ömer** (r.a): الشيخ والشيخة اذا زنيا فارجموهما البتة *"Yaşlı erkek ile yaşlı kadın (evli erkek ve kadınlar) zina ettikleri zaman, onları mutlaka recmediniz"* ifâdesinin Kur'an'dan olduğunu rivâyet etmiştir.

57 **Ebu Dâvud,** Vesâyâ 6 (3/114); **Tirmizi,** Vesâyâ, 5 (4/433).

58 İ. Şafiî demek istiyor ki: Vasiyet hükmünü nesheden, bu hadis-i şerif değil, yine bu âyettir (yani, miras paylarını bildiren Nisa Sûresi'ndeki âyetlerdir). (Çev.)

Buna göre belki de bunda da nesh ancak Kur'an ile olmuştur." Bu konudaki sözün tamamı usûl-ü fıkıh kitaplarında mevcuttur.

Cenâb-ı Allah'ın: اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Allah'ın her şeye hakkıyla kâdir olduğunu bilmiyor musun"* âyeti, Hz. Peygamber (s.a.s) ve diğer insanların, mükellefi, Allah'ın meşîetinin, hükmünün ve hikmetinin altında evirip çevirmeye kâdir olduğuna ve Allah'ın irâde ettiği şeyi savuşturup istediği belayı engelleyecek hiç kimsenin olmadığına dikkatlerini çekmektedir.

***DOKUZUNCU MESELE:* Mu'tezile'nin Bu Âyetle Kur'an'ın Mahlûkiyetine İstidlâli ve Tenkidi**

Mu'tezile, Kur'an'ın mahlûk (yaratılmış) olduğuna, bazı bakımlardan, bu âyetle istidlâl etmiştir.

a) Şâyet Allah'ın kelâmı (Kur'an) kadîm (ezelî) olsaydı nasih ve mensuhun da ezelî olmaları gerekirdi. Fakat bu imkânsızdır. Çünkü nâsih âyetin mensûhtan sonra olması gerekir. Bir şeyden sonra olanın kadîm olması imkânsız olur. Mensûh'a gelince, onun da zâil olmuş ve kalkmış sayılması gerekir. Zevâli sâbit olan şeyin ezelî olması, âlimlerin ittifakıyla imkânsızdır.

b) Âyet, Kur'an'ın bazı âyetlerinin bazı âyetlerinden daha hayırlı olduğuna delâlet ediyor. Böyle olan bir şey ise kadîm olamaz.

c) Allahu Teâlâ'nın *"Allah'ın her şeye hakkıyla kâdir olduğunu bilmiyor musun?"* sözü, bu âyetten maksadın, O'nun bazı âyetleri neshedip, öncekinin yerine diğer bir şeyi getirmeye kâdir olduğunu gösterir. Allah'ın kudreti dahilinde olup tahakkuk etmiş olan her şey muhdes (sonradan olma)dır.

Âlimlerimiz bunlara şöyle cevap vermişlerdir: Bir şeyin nâsih ve mensûh olması, lâfız, ibare ve kelimelere ârız olan sıfatlardandır. Bu vasıfların sonradan olduklarında herhangi bir münakaşa yoktur. Öyleyse niçin, "ibâre ve ıstılâhların medlûlü olan hakiki mânanın muhdes (sonradan) olduğunu" söylüyorsunuz?

Mu'tezile şu şekilde demiştir: "İbâre ve kelimelerin mânası olan o mânanın, ilk taallukunun zâil olup yeni bir taallukunun olduğunda şüphe yoktur. Buna göre ilk taalluk muhdestir. Çünkü o zâil olup gitmiştir. Halbuki kâdim olan şey zâil olmaz. Mânanın ikinci olarak taalluk ettiği şey ise hâdis (sonradan olma)dır. Çünkü o hiç yok iken meydana çıkmıştır. Halbuki hakiki söz bu taalluklarından ayrılmazlar. Bu taalluklardan ayrılmayan şey ise muhdestir. Muhdesten ayrılmayan şey de muhdestir. O halde muhdese taalluk eden kelâmın da muhdes olması gerekir."

Âlimlerimiz buna şu şekilde cevap vermiştir: Allah'ın kudreti, ezelde âlemin yaratılacağına taalluk etmiştir. Buna göre âlem varlık haline geldiği zaman bu taalluk devam eder mi, etmez mi? Sen bak, eğer "Kâdir olanın mevcut olanı icât etmeye kâdir oluşu devam eder" dersen, bu imkânsızdır. Eğer, "Bu taalluk zâil olup bitmiştir", dersen, o zaman sizin mânalar ve kelimeler hakkındaki izahınıza göre, Allah'ın kudretinin de hâdis (sonradan olma) olması gerekir. Allah'ın ilmi de aynı durumdadır. O'nun ilmi ezelde âlemin olacağına taalluk etmiştir. Buna göre âlem var olunca, eğer ilk taalluk devam ederse, bu cehâlet olur. Eğer devam etmiyor ise, bu durumda sizin izahınıza göre, ilk taallukun da hâdis olması gerekir. Çünkü ilk taalluk kâdim olsaydı zâil olmaz ve bundan sonra meydana gelecek taalluk hâdis olurdu. Buna göre Allah'ın âlim oluşu, hâdis olan (muhdes olan) taalluklardan ayrılmazdı. Muhdesten ayrılmayan da muhdes olur. O halde, Allah'ın âlim oluşu da muhdes (sonradan olma)dır. Sizin Allah'ın ilmi ve kudreti hususunda vereceğiniz cevaplar, bizim Allah'ın kelâmı hususundaki cevabımızın aynısıdır.

ONUNCU MESELE: **Ma'dûm (Olmayan) Şey Sayılır mı?**

Âlimler Allah'ın: *"Allah her şeye hakkıyla kâdirdir"* ifâdesini, yok olana **"şey"** denilebileceğine delil getirmişlerdir. Bunun izahı yukarıda geçtiği için tekrar etmeyeceğiz. **"Kadîr"**, fa'îl vezninde olup, ismi fâil mânasını ifâde eder. Bu vezin mübalağa (ileri seviyeyi) ifâde eden bir vezindir.

اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ ۗ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُوْنِ اللّٰهِ مِنْ وَّلِيٍّ وَّلَا نَصِيْرٍ ﴿١٠٧﴾

"Bilmiyor musun, göklerin ve yerin mülkü şüphesiz Allah'ındır ve sizin Allah'tan başka ne bir dost ne de bir yardımcınız yoktur" (Bakara, 107).

Bil ki Cenâb-ı Hak neshin câiz olduğu hükmünü bildirdikten sonra, göklerin ve yerin mülkünün başkasının değil, kendisinin olduğunu beyân etmiştir. Bu, mahlûkatın mâliki ve sahibi olduğu için, Allah'ın her emrinin ve nehyinin güzel (hasen) olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bizim âlimlerimizin görüşüdür. Meydana gelecek bir sevâp ve savuşturulacak bir

cezâdan ötürü değil, sırf, kulların mâliki ve onlara hükümran olması sebebiyle, Allah'ın kullarını mükellef tutması muhakkak ki güzel olmuştur.

Kaffâl şöyle demiştir: Bunun, kıbleyle ilgili duruma bir işaret olması da muhtemeldir; çünkü Cenâb-ı Hak onlara, kendisinin göklerin ve yerin mâliki olduğunu, bütün mekân ve cihetlerin O'nun mülkü olduğunu, ancak Allahu Teâlâ dilerse, herhangi bir cihetin diğer cihetlerden daha muhterem ve saygıya değer olduğunu bildirmiştir. Durum böyle olup kıbleye yönelme ile ilgili emir de ancak, orayı şereflendirmeye dair bir tahsis olmuş olunca, kıblenin bir cihetten başka bir cihete değişmesine mani olacak bir şey kalmamış olur. "Velî ve nasîr" kelimelerine gelince, bunlar mübalağa ifâde etmek üzere, fâil manasında olmak üzere, "فَعِيلَ" vezninde gelmiş olan iki isimdir. Bu âyet ile, mülk'ün kudretten başka bir mâna ifâde ettiğine istidlâl edenler vardır. Bu kimseler şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Hak önce: اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilmedin mi?"* buyurmuş, bundan sonra da: اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Göklerin ve yerin mülkünün Allah'a ait olduğunu bilmedin mi?"* buyurmuştur. Şâyet mülk kudretten ibaret olsaydı, bu faydasız bir tekrar olmuş olurdu. Mülk ve kudretin hakikatine dair söz ise, مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ *"Din gününün mâliki"* (Fatiha, 3) âyetinde geçmişti.

اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ السَّبِيلِ ﴿١٠٨﴾

"Daha önce Mûsa'dan talep edildiği gibi, yoksa siz de mi peygamberinizden bazı isteklerde bulunuyorsunuz? Her kim imânı küfürle değiştirirse, muhakkak ki dosdoğru yoldan sapıtmıştır" (Bakara, 108).

Burada birkaç mesele bulunmaktadır:

***BİRİNCİ MESELE:* "أَمْ" Edatı Hakkında İzâhat**

"أَمْ" harfi, muttasıl ve munkatı olmak üzere iki kısımdır. Muttasıl olan, "أَمْ" elif'in dengidir. Bu, "أَمْ ، أَىُّ" kelimesinin bir araya getirmiş olduğu manayı dağıtmak içindir. Nitekim, "أَوْ" edatı da, "اَىّ"nün bir araya toplamış

olduğunu dağıtır. Sen şöyle dersin:اِضْرِبْ اَيَّهُمْ شِئْتَ زَيْدًا أَمْ عَمْرًا "Onlardan dilediğine, Zeyd'e veya Amr'a vur!" Sen, "onlardan istediğine vur! İster Zeyd'e, ister Amr'a!" dersin.

Munkatı'a olan, "أَمْ" ise, ancak tam bir sözden sonra bulunur. Çünkü bu, "أَمْ" elif ve "بَلْ" mânalarınadır. Arapların, إِنَّهَا الْإِبِلُ أَمْ شَاءٌ "Onlar develer midir, yoksa daha doğrusu koyunlar mıdır?" ifâdesi gibi. Araplar sanki böylece, بَلْ هِيَ شَاءٌ "Daha doğrusu onlar, koyundurlar" demiştir. Allahu Teâlâ'nın: أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَيٰهُ *"Daha doğrusu onlar, bunu o uydurdu diyorlar"* (Hûd, 13) âyeti de böyledir. **Şair Ahtal,** şöyle demiştir:

كَذَبَتْكَ عَيْنُكَ أَمْ رَأَيْتَ بِوَاسِطٍ غَلَسَ الظَّلَامِ مِنَ الرَّبَابِ خَيَالًا

"Gözlerin sana yalan söyledi; daha doğrusu sen, alacakaranlık vasıtasıyla sevgilin Rebâb'ın hayalini gördün."

***İKİNCİ MESELE:* Bu Âyetin Muhatapları Kimlerdir?**

Âlimler, âyetteki muhatap hususunda, birkaç görüş üzere ihtilâf etmişlerdir:

a) Bunlar, Müslümanlardır. Bu **Asâmm, Cübbaî** ve **Ebû Müslim**'in görüşüdür. Bunlar bu görüşlerine bazı deliller getirmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ âyetin sonunda: "وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْإِيمَانِ" buyurmuştur. Bu söz, ancak mü'minler hakkında doğru olabilir.

2) Hak Teâlâ'nın, "اَمْ تُرِيدُونَ" ifadesi, bir ma'tûfun aleyh'in olmasını gerektirir ki, bu da O'nun: لَا تَقُولُوا رَاعِنَا *"Râinâ demeyiniz"* (Bakara, 104) kavlidir. Buna göre Allah sanki şöyle buyurmuştur: "اُنْظُرْنَا" deyiniz ve dinleyip kabul ediniz; siz emrolunduğunuz gibi mi yaparsınız, yoksa peygamberlerinizden bazı taleplerde mi bulunursunuz?"

3) Müslümanlar Hz. Muhammed (s.a.s)'e öğrenmek gayesiyle, araştırılmasında kendileri için herhangi bir hayır bulunmayan şeyler hakkında soru soruyorlardı. Nitekim Yahûdiler de Hz. Mûsa (a.s)'dan, araştırılmasında kendileri için herhangi bir hayır bulunmayan hususları soruyorlardı.

4) Müslümanlardan bir grup, kendilerine ait kutsal bir panonun olmasını istemişlerdi. Nitekim müşriklerin de, böyle kutsal panoları bulunuyordu; bu, kendisine taptıkları ve üzerine yiyecek ve içecek şeyleri astıkları bir ağaç idi. Bu, Hz. Mûsa'nın kavminin, Hz. Mûsa'dan, müşriklerinki gibi kendilerine ilâhlar yapmasını istemesine benziyordu.

b) Bu, Mekkelilere bir hitaptır ki, bu görüş **İbn Abbas** ve **Mücâhidin** görüşüdür. Onlar şöyle demiştir: **Abdullah İbn Ümeyye el-Mahzûmî,** Kureyş'ten müteşekkil bir topluluk içinde bulunduğu hâlde, Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek şöyle demiştir: "Ey Muhammed, Allah'a yemin olsun ki, bizim için yerden kaynaklar fışkırtmadıkça, senin hurmalıkların ve üzüm bağların olmadıkça veyahut da senin altından bir evin olmadıkça, ya da gökyüzüne çıkmadıkça sana imân etmeyiz. Biz senin, Allah'tan **Abdullah İbn Ümeyye**'ye, 'Muhammed Allah'ın Resûlüdür, binaenaleyh ona uyunuz!' diyen bir kitabı bize getirmediğin sürece, senin semâya yükseldiğine de inanmayız!" Geriye kalanlarsa Hz. Peygamber (s.a.s)'e şöyle demiştir: "Eğer buna gücün yetmezse, Hz. Mûsa (a.s)'nın Allah katından kavmine, içinde helâl ve haramın, hadler ve feraizin zikredildiği levhalar getirmesi gibi, kendisinde helâl ve haramın, hadler ve feraizin zikredildiği bir kitabı toptan olarak Allah katından bize getir! İşte ancak bu durumda sana imân ederiz!"

Bunun üzerine Allahu Teâlâ, bu âyeti indirerek, "Yoksa sizler, resûlümüz Hz. Muhammed (s.a.s)'den size Allah katından âyetler getirmesini mi istemeyi murat ediyorsunuz?" Nitekim, Hz. Mûsa ile beraber Tûr dağına çıkan yetmiş kişi de, istekte bulunarak, "Allah'ı açıkça bize göster," demişlerdi.

Mücahid'den, Kureyş'in, Hz. Peygamber (s.a.s)'den, Safâ tepesini kendilerine altın ve gümüş yapmasını istediği; bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'in de, "Evet, İsrailoğullarına verilen sofra gibi, bu da sizin olsun" dediği, ancak onların bundan kaçınarak, taleplerinden vazgeçtikleri rivâyet edilmiştir.

c) Buradaki muhataplar, Yahûdilerdir. Bu görüş, en doğru olanıdır. Çünkü bu sûre, Hak Teâlâ'nın: يَا بَنِى اِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ *"Ey İsrailoğulları, benim nimetimi hatırlayınız..."* (Bakara, 47) âyetinden başlamak üzere, onlardan nakillerde bulunmuş ve onlara karşı deliller ortaya koymuştur. Bunu te'yid eden diğer bir husus ise, âyetin Medenî olmasıdır. Keza, buraya kadar sadece Yahûdilerden bahsedilmiş, başkalarının zikri geçmemiştir. Öte yandan başka bir husus da, Peygamber'e inananların, Hz. Peygamber (s.a.s)'e bu kabil soruları neredeyse hiç sormamalarıdır. Zira mü'min, Hz. Peygamber (s.a.s)'e böylesi bir soru sorduğu zaman, imâna karşılık küfrü satın almış olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın: "اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْئَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ" buyruğunun zâhirinde, sorunun keyfiyetinden öte, onların herhangi bir soru sordukları

hususu mevcut değildi. Tam aksine bu hususta, onların soru sorduklarına dair zikretmiş olduğumuz rivâyetlere başvurulur. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Peygamberi Zora Koşmak İçin Mu'cize Talebi**

Bil ki, onların zikretmiş olduğu sual, eğer mu'cize istemek için olursa, bu niye küfür olsun ki? Bir şey hakkında delil istemenin küfür olmadığı malûmdur. Eğer bu soru, hükümlerin neshedilmesi hususunda izâh edilen hikmetten ötürü ise, bu da küfür olmaz. Çünkü melekler, beşeriyetin yaratılması hususundaki hikmeti tafsilâtlı olarak istemişlerdi, fakat kâfir olmamışlardı. Bu sebeple, belki de en evlâ olanın, âyeti, onların Hz. Mûsa (a.s)'dan, müşriklerin ilâhları olduğu gibi kendileri için de ilâhlar yapmasını istemelerine hamletmektir. Eğer onlar mu'cize talebinde bulunmuşlarsa, bunu zorluk çıkarmak, cedelleşmek ve işi yokuşa sürmek için istemişlerdir. İşte böyle bir istekten dolayı kâfir olmuşlardır.

***BEŞİNCİ MESELE:* Âyetin Mâ Kabiliyle İrtibatı**

Bu âyetin, kendisinden önceki âyetlerle irtibatı konusunda âlimler birkaç vecih zikretmişlerdir:

a) Cenab-ı Hak şeriatlarda neshin cevazına hükmettiğinde, muhtemelen onlar, bu hükmün tafsilâtını sorup soruşturuyorlardı. İşte bu sebeple Allahu Teâlâ onları bundan men etmiş ve Hz. Mûsa (a.s)'nın kavminin sormuş oldukları bozuk maksatlı sualleri sormaları yakışmadığı gibi, onların da böyle suallerle meşgul olmalarının uygun olmadığını beyan etmiştir.

b) Geçmiş olan emir ve nehiylerden ötürü Cenâb-ı Hak onlara, "Eğer size emretmiş olduğum şeyi kabul etmez ve bana itaat hususunda diretirseniz, siz Hz. Mûsa'dan istenilmesi uygun olmayan şeyi isteyen kimseler gibi olursunuz" demiştir. Bu görüş **Ebû Müslim**'den nakledilmiştir.

c) Cenâb-ı Hak emredip ve yasaklayınca, O, "Size emrettiğini yapıyor musunuz.. yoksa sizden önce Mûsa'nın kavminin tuttuğu yolu mu izliyorsunuz?" demiştir.

***ALTINCI MESELE:* "سَوَاءَ السَّبِيلِ" Tabirinin izahı**

"سَوَاءَ السَّبِيلِ" demek, yolun tam ortası demektir. Nitekim Cenâb-ı Hak: فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فِى سَوَاءِ الْجَحِيمِ *"Derken muttali oldu da, onu cehennemin tam ortasında gördü" (Sâffât,* 55) buyurmuştur. Bundan maksat, gerçekten yolun ortasında bulunmak mânası değil, bir teşbihtir. Bu hususta "vech-i şebeh" de (benzetme yönü) şudur: İmân etmiş olan kimse, kenişini kurtuluşa ve arzuladığı sevâb ve nimetleri elde etmeye götüren bir istikamet üzere

hareket etmiş olur. Bu sebeple, küfrü alıp imânı veren kimse, bu istikametten sapmış olur, işte bundan dolayı da, o kimse hakkında, "O, dümdüz yolun ortasında şaşırdı" denilmiştir.

Âyetin Nüzûl Sebebi

وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَاْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٠٩﴾

"Ehl-i kitabın birçoğu, hak kendilerine apaçık belli olduktan sonra, içlerindeki hasetten dolayı, imânınızdan sonra sizi küfre döndürmek istedi. Allah emrini getirinceye kadar onları bırakın, serzenişte bulunmayın... Muhakkak ki Allah, her şeye kâdirdir" (Bakara, 109).

Bil ki bu, Yahûdilerin Müslümanlara karşı olan üçüncü çeşit tuzaklarıdır. Bu böyledir, çünkü rivâyet edildiğine göre **Finhas İbn Azurâ, Zeyd İbn Kays** ve Yahûdilerden bir grup, Uhud muharebesinden sonra **Huzeyfe İbn el-Yemanî** (r.a) ile **Ammâr İbn Yâsir** (r.a)'e şöyle demişlerdir: "Başınıza gelenleri görmediniz mi? Şâyet sizin yolunuz hak olsaydı, siz hezimete uğramazdınız; bu sebeple dinimize dönün, bu sizin için daha hayırlı ve daha faziletli bir şeydir. Çünkü biz, sizden daha doğru yoldayız. Bunun üzerine **Ammâr** şöyle dedi: "Sizin aranızda, birisinin ahdini bozması nasıl karşılanır?" Onlar da, "Bu, şiddetli bir tepkiyle karşılanır" dediler. **Ammâr** da: "Ben, yaşadığım sürece, Hz. Muhammed (s.a.s)'i inkâr etmeyeceğim hususunda ahdetmiştim" dedi. Buna karşılık Yahûdi, "İyi bilin ki, bu da sapıtmış" dedi. **Huzeyfe** de şöyle dedi: "Bana gelince, ben Allah'ı Rab, İslâm'ı din; Kur'ân'ı imâm, Ka'be'yi kıble ve mü'minleri de kardeş olarak seçtim." Sonra **Ammâr** ile **Huzeyfe,** Resul-i Ekrem (s.a.s)'in yanına gelerek, durumu anlattılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s) de, "Siz hayra isâbet ettiniz ve kurtuluşa nail oldunuz" buyurdu. İşte âyet, bu hâdise üzerine nâzil oldu. Bil ki biz, önce haset hususunda konuşup, daha sonra tefsire döneceğiz.

BİRİNCİ MESELE: **Hasetteki Kötülükler Hakkındaki Hadiseler**

Birinci mesele, "Hased"i kınamak hakkındadır.

Hasedin mezmum olduğuna birçok haber delalet etmektedir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

الْحَسَدُ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ *"Ateşin odunu yiyip bitirmesi gibi, haset de iyilik ve hasenatı yiyip bitirir."*[59]

b) **Enes** (r.a) şöyle demiştir: Biz bir gün, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanında oturuyor idik. Derken o, "Şu uzak yoldan, şu anda size cennetliklerden bir adam gelecek ..." Çok geçmeden, abdestinden ötürü sakalını sıvazlayan ve nalinlerini de sol tarafına asmış olarak, ensardan bir adam çıkageldi ve selâm verdi. Ertesi gün olunca, Hz. Peygamber (s.a.s) aynı sözü söyledi ve yine aynı adam geldi. Üçüncü günde de Hz. Peygamber (s.a.s) daha önce söylemiş olduğu sözleri söyledi, yine o adam çıkageldi. Hz. Peygamber (s.a.s) meclisten kalkıp gidince, **Abdullah İbn Amr İbn el-As** (r.a) o adamı izleyerek ona şöyle dedi: "Ben, babama darıldım, bunun için üç gün yanına varmamaya yemin ettim; beni senin evine götürmeyi uygun görürsen, ben buna hazırım!" Adam buna "evet!" dedi. Böylece **Abdullah** o adamın yanında üç gece kaldı. **Abdullah,** o adamın geceleyin hiçbir şeye kalkmadığını, ancak yatağında sağa sola döndükçe Allah'ı zikrettiğini, geceleyin sadece sabah namazı için kalktığını gördü; ondan da sadece hayırlı sözler duymuştu.

Üç gün geçince, onun amelini neredeyse küçümseyerek, **(Abdullah** sözüne devamla) dedim ki: "Ey Allah'ın kulu, benimle babam arasında bir dargınlık ve ayrılık yoktur. Ancak Allah Resûlü'nün şöyle dediğini duydum da, bunun üzerine senin amellerini öğrenmek istedim. Fakat çok bir şey yaptığını görmedim; seni bu makama ulaştıran şey nedir?" O adam: "Gördüğünden başka hiçbir şey değildir" dedi. Ben çıkmak üzere döndüğümde, o beni çağırarak şöyle dedi: "Beni bu dereceye yükselten, senin gördüğünden başka bir şey değildir, ne var ki ben, kendimde Müslümanların herhangi birine karşılık bir kusur, bir ayıp ve Allah'ın o kimseye vermiş olduğu nimetlere karşılık hiç kıskançlık duymam." Bunun üzerine **Abdullah,** "Seni bu dereceye ulaştıran şey gerçekten büyük şey; buna tâkat getirilemez" der.

c) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

59 **İbn Mâce,** Zühd, 22 (2/1408).

دَبَّ اِلَيْكُمْ دَاءُ الْأُمَمِ قَبْلَكُمْ اَلْحَسَدَ وَالْبَغْضَاءَ وَالْبَغْضَةُ هِيَ الْحَالِقَةُ لَا اَقُولُ حَالِقَةُ الشَّعْرِ وَلٰكِنْ حَالِقَةُ الدِّينِ *"Sizden önceki ümmetlerin haset, buğz ve kin hastalıkları size de geçti. Bunlar kökünden kazıyan şeylerdir. 'Saçı kökünden kazıyan şeyler' demiyorum, fakat 'dini kökünden kazıyan şeyler' (diyorum)"*[60]

d) Resûl-i Ekrem (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

اِنَّهُ سَيُصِيبُ اُمَّتِي دَارُ الْأُمَمِ قَالُوا مَا دَاءُ الْأُمَمِ قَالَ: اَلْأَشَرُ وَالْبَطَرُ وَالتَّكَافُرُ وَالتَّنَافُسُ فِي الدُّنْيَا وَالتَّبَاغُدُ وَالتَّحَاسُدُ حَتّٰى يَكُونَ الْبَغْيُ ثُمَّ الْهَرَجُ *"Ümmetime (daha önceki) ümmetlerin hastalığı bulaşacaktır." Sahabe: "Ümmetlerin hastalığı nedir?" diye sordular. O şöyle dedi: "Taşkınlık, şımarıklık, dünya hususunda birbirlerine karşı övünmek ve yarışmak, birbirinden uzaklaşmak ve hasetleşmek. Öyle ki, böylece zulüm ortaya çıkar ve anarşi olur."*

e) Hz. Mûsâ (a.s), Rabbiyle konuşmaya gittiği zaman Arş'ın gölgesinde gıpta ettiği bir adam gördü ve: "Bu adam Rabbî katında şereflidir" diyerek, Rabbinden onun ismini kendisine bildirmesini istedi. Cenâb-ı Hak, o adamın ismini bildirmedi fakat şöyle dedi: "Sana o adamın fiillerinden üçünü söyleyeceğim: O, Allah'ın kendilerine verdiği lütuflar hususunda insanlara haset etmez, ana babasına âsî olmaz ve koğuculuk yapmazdı."

f) Hz Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

اِنَّ لِنِعَمِ اللّٰهِ اَعْدَاءً قِيلَ وَمَا اُولٰئِكَ قَالَ: اَلَّذِينَ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلٰى مَا اٰتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ *"Muhakkak ki Allah'ın nimetlerinin düşmanları vardır." "Bunlar kimlerdir?" diye soruldu. O, "Allah'ın insanlara verdiği nimetlere haset edenlerdir" buyurdu.*

g) Peygamberimiz (s.a.s) buyurmuştur ki:

سِتَّةٌ يَدْخُلُونَ النَّارَ قَبْلَ الْحِسَابِ اَلْأُمَرَاءُ بِالْجَوْرِ وَالْعَرَبُ بِالْعَصَبِيَّةِ وَالدَّهَاقِينُ بِالتَّكَبُّرِ وَالتُّجَّارُ بِالْخِيَانَةِ وَاَهْلُ الرُّسْتَاقِ بِالْجَهَالَةِ وَالْعُلَمَاءُ بِالْحَسَدِ *"Altı çeşit kimse hesaptan önce cehenneme girerler: Zulümleri sebebiyle idareciler, ırkçılıkları sebebiyle Araplar, kibirleri sebebiyle mahallî yöneticiler, hıyanetleri sebebiyle tüccar, cahillikleri sebebiyle mahalle sakinleri ve hasetleri sebebiyle âlimler."*

Bu hususta diğer haberlere gelince bunlar şunlardır:

1) Hikaye edildiğine göre **Avf b. Abdullah, el-Fadl b. Muhalleb**'in yanına girer. O esnada el-Fadl Vâsıt şehrinde bulunuyordu. Ona: "Sana bir hususta öğüt vermek istiyorum; kibirden sakın, çünkü kibir İblis'in Allah'a isyanına sebeb olan ilk günahtır" dedi ve şu âyeti okudu: وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰئِكَةِ اسْجُدُوا

60 **Müsned,** 1/165, 167.

لِاٰدَمَ فَسَجَدُوا اِلَّا اِبْلِيسَ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ *"Hani biz, meleklere 'Adem'e secde edin' dediğimizde; onlar iblis müstesnâ, hemen secde etmişlerdi. O (secde etmekten) kaçınmış ve büyüklenmek istemişti"* (Bakara, 34). "İhtirastan da sakın çünkü o Adem'i cennetten çıkardı. Allah onu, genişliği gökler ve yer kadar olan bir cennete yerleştirmiş iken, o cennetteki yasak ağaçtan yedi de Allah onu cennetten çıkardı" dedi ve sonra, اهْبِطَا مِنْهَا *"(Sizin ikiniz) ininiz oradan"* (Tahâ, 123) âyetini okudu ve son olarak, "Hasetten de sakın çünkü Adem'in oğlu Kâbil, kardeşi Hâbil'i ona haset ettiği zaman öldürdü" deyip şu âyeti okudu: وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَىْ اٰدَمَ بِالْحَقِّ *"Onlara, Adem'in iki oğlunun haberini gerçek olarak oku"* (Mâide, 27).

2) **İbnu'z-Zübeyr** (r.a) şöyle demiştir: Ben dünya işine dâir herhangi bir hususta hiç kimseye haset etmedim. Çünkü eğer o kimse cennetliklerden ise, cennetin yanında hiç değeri olmayan dünyadan ötürü ona nasıl haset edeyim? Yok eğer o, cehennemliklerden ise, cehenneme gidecek birisi için dünya işi hususunda ona nasıl haset edeyim?"

3) Bir adam **Hasan el-Basri** (r.a)'ye: "Mü'min haset eder mi?" dedi. O da cevaben: "Yakub (a.s)'un oğullarını unuttun mu? (Eder,) ancak sen onu eline ve diline bulaştırmadıkça sana zarar vermez" demiştir.

4) **Muaviye** (r.a) şöyle demiştir: "Haset edenden başka her insan memnun edilebilir. Çünkü haset edeni ancak kıskandığı nimetin yok olması memnun eder."

5) Denildi ki: "Haset eden kimse, bulunduğu topluluklardan ancak kınama ve zemme, meleklerden lânete ve buğza, diğer varlıklardan gam ve kedere, kıyamette korku ve dehşete, mahşer yerinde de rüsvaylık ve cezaya nâil olur."

İKİNCİ MESELE: **Hasedin Mahiyeti**

İkinci mesele hasedin hakikati hakkındadır. Allah, mü'min kardeşine bir nimet ihsan ettiğinde, eğer sen o nimetin yok olmasını istersen, işte bu hasettir.

Eğer o nimetin bir benzerinin kendin için olmasını arzu edersen, bu da gıbta ve iyilikte yarışmadır. Hasede gelince, bu her halükârda haramdır. Ancak bir fâcirin (günahkârın) veya bir kâfirin elde edip, şer ve bozgunculuk yoluna yardımda kullandığı nimet müstesnâ. Bu nimetin yok olmasını istemek günah değildir. Çünkü sen, bu nimetin yok olmasını, bir nimet olduğu için değil, o nimet ile fesâda, şerre ve kötülüklere yol

açıldığı için istiyorsun. Hasedin söylediğimiz mânaya geldiğini gösteren âyetler şunlardır:

1) Şu anda tefsir ettiğimiz âyettir ki o da şudur: *"Ehl-i kitaptan birçoğu, içlerindeki hasetlerinden ötürü, imân etmenizden sonra sizi küfre döndürmek istediler"* (Bakara, 109). Cenâb-ı Hak bu âyette, Ehl-i kitabın, imân nimetinin yok olmasını istemesinin bir haset olduğunu bildirmiştir.

2) وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً *"Onlar, kendilerinin inkâr ettikleri gibi, sizin de inkâr etmenizi, böylece onlarla aynı olmanızı istediler"* (Nisa, 89).

3) إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا *"Eğer size bir iyilik dokunsa, bu onları endişelendirir. Ama eğer size bir kötülük isâbet ederse, buna da sevinirler"* (Âl-i İmran, 120). Bu sevinç, onların (Müslümanların) başına gelen musibete sevinmektir. Buna göre haset ile başkasının başına gelen belâya sevinmek birbirinden ayrılmayan iki vasıftır.

4) Cenâb-ı Hak, Yûsuf (a.s)'un kardeşlerinin hasedini anlatarak onların kalplerindeki bu duyguyu şöyle bildirmiştir: إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَى أَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ * اُقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ *"(O kardeşler) şöyle demişlerdir: "Yusuf la kardeşi, babasının yanında muhakkak bizden daha sevgilidir. Halbuki biz bir cemaatiz. Babamız her halde açık bir yanlışlık içindedir. Yusuf'u öldürün. Yâhut onu (ıssız) bir yere atın ki, babanızın teveccühü yalnız size has olsun"* (Yûsuf, 8-9) Böylece Cenâb-ı Hak, Yûsuf'un kardeşlerinin Yûsuf'a olan hasetlerinin, Yûsuf'un o nimetlere mazhar olmasından hoşlanmamalarından ibaret olduğunu açıklamıştır.

5) وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا *"Ve onlar, onlara verilen şeylerden dolayı içlerinde bir ihtiyaç duygusu hissetmezler"* (Haşr, 9) âyetidir. Yani, onların kalpleri daralmaz ve kederlenmezler demektir. Böylece Allah onları, haset etmemekle övmüştür.

6) Hak Teâlâ yine hasedi kabûl etmeme sadedinde: أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَيهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ *"Yoksa onlar, Allah'ın onlara vermiş olduğu fazlından dolayı insanlara haset mi ediyorlar?"* (Nisa, 54) buyurmuştur.

7) Cenâb-ı Hak: كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ *"İnsanlar tek bir ümmet idi. Allah, müjdeleyici ve uyarıcılar olmak üzere peygamberler yolladı ve -ihtilâf ettikleri hususta aralarında hükmetsinler diye- beraberlerinde hak olarak kitâplar indirdi. Bu kitâp hususunda ancak, kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra kendilerine*

kitâp verilmiş olanlar aralarındaki hasetlerinden dolayı, ihtilâf etmişlerdir" (Bakara, 213) buyurmuştur. Bir tefsire göre, "بَغْيًا" kelimesinin mânasının, "حَسَدًا" demek olduğu söylenmiştir.

8) وَمَا تَفَرَّقُوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ *"Onlar ancak, kendilerine ilim geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü ayrılığa düştüler"* (Şûra, 14) âyeti. Allah, onların aralarını, kendisine itaat içinde onların kalplerini birbirine ısındırmak için, ilmi indirmiştir. Onlar ise, birbirlerine haset edip, ayrılığa düşmüşlerdir. Çünkü onların her biri tek başına lider olmayı ve yalnız kendisine müracaat edilmesini istemiştir.

9) **Abdullah İbn Abbas** şöyle demiştir: Yahûdiler, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bî'setinden önce bir kavim ile savaştıkları zaman, "Biz, bize göndermeyi vaadettiğin peygamber ve indireceğin kitâp hürmetine, senden ancak bize yardım etmeni istiyoruz" diyorlardı. Böylece onlar, Allah'ın yardımına nail oluyorlardı. İsmail (a.s)'in soyundan olan Hz. Peygamber (s.a.s) gelince, onlar onu tanıdılar. Ama, onu tanıdıktan sonra, onu inkâr ettiler. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak: وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ * بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهِ اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَكْفُرُوا بِمَا اَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْيًا *"Halbuki onlar daha önce, inkâr edenlere karşı, (gelecek olan nebî'yi vesile ederek) fetih istiyorlardı. Ama ne zaman, tanıdıkları şey onlara gelince, onu inkâr ettiler. İşte Allah'ın lâneti kâfirleredir. Haset ederek Allah'ın indirdiğini inkâr etmeleri suretiyle karşılığında nefislerini sattıkları şey ne kötüdür!"* (Bakara, 89-90) buyurmuştur. Buradaki "بَغْيًا ، حَسَدًا" mânasına gelir.

Safiyye binti Huney (r.anha), Hz. Peygamber (s.a.s)'e şöyle demiştir: "Babam ve amcam senin yanından gelmişlerdi. Babam, amcama, "Onun hakkında ne dersin?" dedi. Amcam, "O, Hz. Mûsâ (a.s)'nın müjdelemiş olduğu peygamberdir derim, ya sen ne dersin?" deyince, babam, "Hayatta olduğum sürece ona düşmanlık yapmayı düşünürüm" dedi. İşte, böyle bir karar vermek, haset neticesinde verilen bir hükümdür.

Hayırda Yarışmak Haset Değildir

Hayırda yarışmaya (münâfese) gelince, bu haram değildir. Bu kelime, "النَّفَاسَةُ" (nefis olmak) kökünden müştaktır. Bunun haram olmadığına delâlet eden pek çok husus bulunmaktadır.

a) Cenâb-ı Hakk'ın: وَفِى ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ *"Yarışacaklar işte bunda yarışsın"* (Mutaffifîn, 26).

b) Hak Teâlâ'nın: سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ *"Rabbinizden olan bir mağfirete doğru yarışınız"* (Hadid, 21) âyetidir. "Müsabaka" ancak bir şeyi elden kaçırmak korkusu olduğu zaman olur. Bu, efendilerine hizmet hususunda yarışan iki kölenin durumuna benzer; çünkü onlardan her birisi, arkadaşının kendisini geçip de, efendisi nezdinde kendisinin elde edemeyeceği bir mertebeye ulaşmasından endişe eder.

c) Hz. Peygamber (s.a.s), şöyle buyurmuştur:

لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ رَجُلٍ آتَاهُ اللهُ مَالًا فَأَنْفَقَهُ فِي سَبِيلِ اللهِ وَرَجُلٍ آتَاهُ اللهُ عِلْمًا فَهُوَ يَعْمَلُ بِهِ وَيُعَلِّمُهُ النَّاسَ *"Ancak şu iki kimseye haset (gıpta) edilir: Allah'ın, kendisine bir mal verip de, bunu Allah yolunda harcayan kimse ile; yine Allah'ın, kendisine bir ilim verip de onunla amel ederek, onu insanlara öğreten kimse..."*[61] Bu hadîs, haset lafzının, bazen yarışmak mânasına alınabileceğini gösterir.

Sonra biz deriz ki, yarışmak duruma göre vâcip, mendûb veya mübah olur. Yarışmanın vâcip olmasına gelince bu, imân etmek, namaz kılmak ve zekât vermek gibi nimetler dinî ve vâcip nimetler olduğu zamandır. İşte bu durumda kişinin bu gibi şeyleri elde etmeyi istemesi, kendisine vâcip olur. Çünkü bu vâcip olmazsa, o kimse günah işlemeye razı olmuş olur ki, bu da haramdır.

Ama, nimetler, Allah yolunda infak etmek, insanlara bir şeyler öğretmek için kolları sıvamak gibi mendûb olan faziletler nevinden olursa, bu nimetlerde yarışmak mendûb olur.

Nimetler, mübah olan nimetler cinsinden olursa, bu nimetlerde yarışmak da mübah olur.

Özet olarak diyebiliriz ki, kınanmış olan şey, nimetin başkasının elinden çıkmasını istemek ve arzulamaktır, ama o nimetin kişinin kendisi için de olmasını arzulaması ve kendisindeki eksikliğin gitmesini istemesine gelince, bu kınanacak birşey değildir. Ancak burada bir incelik vardır. Bu incelik de şudur: Başkasına nispetle, bir kimseden noksanlığın gitmesinin iki yolu vardır:

1) Başkasında olan şeylerin, kendisinde de olması;

2) Başkasında olan şey kendisinde olmadığı zaman, o şeyin o başkasının elinden çıkması. İki yolun birinden ümit kesildiği zaman, kalp diğer yolu arzulamayı sürdürür. İşte burada eğer o kişi, kalbini yokladığında,

61 **Buhârî,** İlim, 15.

"Şâyet ben bu üstünlük ve fazileti öteki şahıstan gidermeye kâdir olmam halinde, mutlaka giderirdim" hissini bulursa, mahzurlu olan haset içinde olduğu anlaşılır. Eğer o kalbini, "Takvası, onun kalbini, başkasından bu nimetin izâlesini istemekten alıkoyacak" biçimde bulursa, bu durumda Allah'ın bunu affetmesi umulur. Belki de bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in:ثَلَاثٌ لَا يَنْفَكُّ الْمُؤْمِنُ عَنْهُنَّ الْحَسَدُ وَالظَّنُّ وَالطِّيَرَةُ، ثُمَّ قَالَ وَلَهُ مِنْهُنَّ مَخْرَجٌ إِذَا حَسَدْتَ فَلَا تَبْغِ *"Üç şey vardır ki, mü'min bunlardan kurtulamaz. Haset, zan ve bir şeyden uğursuzluk sezmesi."* Sonra Hz. Peygamber (s.a.s) sözüne devamla şöyle dedi: *"Kişinin bunlardan bir kurtuluş yolu vardır. Bu şudur: Haset ettiğin zaman, onun gereğini yapma!.."* Yani kalbinde haset hususunda herhangi bir şey hissedersen, onu tatbikat sahasına koyma. Hasedin hakikati hususunda söylenecek sözler bunlardır ki, bunların hepsi Şeyh Gazzali'nin (Allah ona rahmet etsin) sözlerindendir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Hasedin Dereceleri**

Üçüncü mesele, hasedin mertebeleri hakkındadır. Allah rahmet etsin **Gazzali** (rahmetullahi aleyh) hasedin dört mertebesi olduğunu söylemiştir:

1) O nimet kendisinde bulunmaması halinde insanın, başkasındaki nimetin yok olmasını arzu etmesidir ki, bu hasedin doruk noktasıdır.

2) İnsanın bir nimetin başkasından zâil olup, kendisine gelmesini arzu etmesidir. Bu, meselâ kişinin, başkasının elinde olan güzel bir ev, güzel bir kadın veya itibarlı bir makama karşı arzulu olmasıdır. Bu insan, o şeylerin kendisinin olmasını ister. Buna göre bizzat istenen, o şeylerin kendisinin olmasıdır. O nimetler elinde olan kimseden onların zâil olmasını istemek arızî (başka bir sebepten dolayı) matlûbdur.

3) İnsanın, nimetlerin sahibinin elinden gitmesini arzu etmeyip, aynı nimetlerin kendisi için de olmasını istemesidir. Eğer o nimetlerin aynısını elde etmekten âciz olursa, o zaman onun kendisinden farklı olmaması için, o insanın da bu nimetleri elinden kaçırmasını ister.

4) İnsan, aynı nimetlerin kendisi için de olmasını arzular, ama elde edemediği zaman da başkasının elindeki o nimetlerin zâil olmasını istemez. Bu çeşit haset, dünyevî nimetler hususunda olursa, Allah bunu affeder; eğer dinî hususta olursa, bu dâha da güzeldir.

Sayılan bu haset mertebelerinden üçüncüsü bazen kınanır, bazen kınanmaz. İkinci çeşit ise, üçüncüsünden daha hafiftir. Birinci mertebe tamamen mezmûm (kınanmış)tır. Nitekim Cenâb-ı Hak: وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللهُ

بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ *"Allah'ın bazınıza, diğerlerinize nazaran üstün kıldığı şeyi temenni etmeyiniz"* (Nisa, 32) buyurmuştur. Binaenaleyh o nimetlerin benzerini temenni etmek mezmûm değil, ama o nimetin bizzat kendisini temenni etmek mezmûmdur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Hasedin Sebepleri**

Gazzali (rh.a) haset için yedi sebep zikretmiştir:

1) **Düşmanlık ve Öfke:** Çünkü, insanın kalbi kendisine eziyet veren kimseye buğzeder ve ona karşı öfkelenir. Bu öfke, kini doğurur. Kin ise, düşmanını yenme ve ondan intikam alma hissini doğurur. Eğer buğzeden kimsenin kendisi, düşmanını yenmekten âciz olur ise, düşmanını zamanın yenmesini arzular. Düşmanının başına bir belâ ve musîbet geldiği zaman sevinir, onun eline bir nimet geçtiğinde ise, bu nimet haset edeni üzer. Bu böyledir, çünkü bu onun istediğinin aksidir. O hâlde haset; buğz ve düşmanlığın levâzımından olup, bunlardan ayrı düşünülemez. Bu konuda mümkün olan en ileri şey, insanın içindeki düşmanlığı ortaya koymaması ve içindeki hasetten hoşlanmamasıdır. İnsanın, birisine buğzedip, sonra da buğzettiği şahsın belâ ve hayırlarını aynı karşılaması imkânsızdır. Hasedin bu birinci çeşidiyle Allahu Teâlâ kâfirleri vasfetmiştir. Çünkü şöyle buyurmuştur:

وَاِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا اٰمَنَّا وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ * اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا *"Onlar sizinle karşılaştıkları zaman 'inandık' derler, sizin yanınızdan ayrıldıklarında, size olan öfkelerinden parmaklarını ısırırlar. (Habibim) de ki: 'Kininizden geberiniz.' Şüphesiz Allah kalplerin sahip olduğu (düşünceleri) bilir. Size bir iyilik dokunduğunda, bu nimet o kâfirleri üzer. Eğer başınıza bir kötülük gelir ise, onlar buna sevinirler"* (Âl-i İmran, 119-120).

Yine Hak Teâlâ: وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ *"Onlar size sıkıntı verecek şeyleri arzu ederler. Hakikaten onların buğzları ağızlarından (taşıp) dışa vurmuştur"* (Âl-i İmran, 118) buyurmuştur. Bil ki haset çoğu zaman çekişmeye ve vuruşmaya sevkeder.

2) **Üstünlük:** Çünkü insanın; emsâlinden biri kendisine üstünlük taslayabileceği yüksek bir makama ulaştığı zaman, ona üstünlük sağlar. İnsan buna tahammül edemez. Bu yüzden bu makamın onun elinden gitmesini arzu eder.

Halbuki onun maksadı tekebbür etmek değil, aksine onun kibrini savuşturmaktır. Çünkü bu insan eşitliğe razı olmuş, fakat onun üstünlük sağlamasına razı olmamıştır.

Hizmetinde Kullanma Duygusu

3) İnsanın tabiatında, başkasını hizmetinde kullanma duygusu bulunup, bu maksadını elde etmek için başkasının elindeki nimetin zâil olmasını istemesidir. Ekseri kâfirlerin Hz. Peygamber (s.a.s)'e karşı olan hasetleri bu türdendir. Çünkü onlar, "Bir yetim nasıl bizim başımıza geçer de, biz nasıl ona baş eğeriz?"

لَوْ لَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ *"Bu Kur'an iki şehirden bir büyük adama indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) derler. Cenâb-ı Allah Kureyşlilerin şöyle dediklerini nakletmiştir: اَهٰؤُلَاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا *"Allah, bula bula içimizden lütfedecek bunları mı buldu?"* (En'am, 53). Bu, Müslümanları hakir görmek ve onlara karşı taassuba kapılmaktır.

4) **Kendini Beğenme (Ucûb):** Nitekim Cenâb-ı Hak, geçmiş milletlerin kendilerini beğenerek şöyle dediklerini haber vermiştir:

مَا اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا *"Siz (peygamberler) ancak bizim gibi bir insansınız"* Yâsin, 15); اَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ *"Biz, bizim gibi insan olan ve kavimleri kullarımız olan iki insana (Mûsâ ve Harun'a) mı inanacağız"* (Mü'minûn, 47); وَلَئِنْ اَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ اِنَّكُمْ اِذًا لَخَاسِرُونَ *"Siz, sizin gibi bir insana itaat ederseniz, yemin olsun ki hüsrana erenlerden olursunuz"* (Mü'minûn, 34); اَبَعَثَ اللّٰهُ بَشَرًا رَسُولًا *"Allah, insan olan bir peygamberi gönderir mi?"* (İsrâ, 94) ve: لَوْ لَا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ *"Bizim üzerimize melekler indirilmeli değilmiydi?"* (Furkan, 21).

Cenâb-ı Allah ise şöyle buyurmuştur: اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ *"Size Rabbinizden, sizden bir adam (vasıtasıyla), o korkunç akibeti haber vermek için bir ihtar gelmesi tuhafınıza mı gitti?"* (A'raf, 69).

5) Gâyeyi Elde Edememe Korkusu: Bu aynı gâyede birleşen kimselere mahsustur. Çünkü bunlardan her biri, gâyesinde yalnız kalmasını sağlayacak her nimet hususunda arkadaşına haset eder. Kocalarıyla ilgili durumlarda kumaların birbirini kıskanmaları; mal ve ikrama ulaşmak için ana-babanın yanında bir mevki elde etme maksadında birleşen kardeşlerin ve maksatları mâl elde edip, insanlarca hüsn-ü kabul görmek olan aynı beldedeki vâizlerin birbirine hasedi bu tür hasettir.

6) İnsanın, herhangi bir menfaatine ulaşmakta kullanmayı düşünmeksizin, mücerret makam isteği ve önderlik sevgisidir: Bu, herhangi bir ilim dalında, kendisi gibisinin bulunmamasını isteyen adam gibidir. Çünkü o, dünyanın öbür ucunda kendisinin bir benzeri olduğunu duysa, bu onu üzer ve benzerinin ölüm ile kahramanlık, ilim, zühd ve servet gibi makam itibariyle ortak olduğu ve kendisinin tek olduğunu zannettiği için sevindiği o nimetin onun elinden gitmesini arzu eder.

7) **Nefsin, mal hususunda, Allah'ın kullarına karşı cimriliği:** Çünkü sen önderlikle, kibirle ve herhangi bir malı istemekle meşgul olmayan birisini bulduğunda, onun yanında Allah'ın bir kulunun iyi halinden bahsedilse bu ona güç gelir. Ona insanların işlerinin zorlaştığından, ters gittiğinden, geçimlerinin daraldığından bahsedilse, bundan sevinç duyar. Böyle bir insan devamlı sûrette başkasına sırtını dönmeyi sever. Allah'ın nimetleri hususunda sanki onun kendi mülk ve hâzinesinden alıyorlarmış gibi, Allah'ın kullarına karşı kıskançlık eder. "Bahil (cimri), başkasının malı hususunda da cimrilik edendir" denilmiştir. Buna göre, bu insan, Allah'ın verdiği nimetlerde, kendisi ile aralarında herhangi bir düşmanlık ve alâka bulunmayan kullara karşı cimri olandır. Bunun, nefsinin pisliği ve tabiatındaki cibilliyetinin rezâletinden başka zâhir bir sebebi yoktur. Çünkü hasedin diğer çeşitlerinin sebepleri ortadan kalkınca, o çeşit hasetler de ortadan kalkar. Bu çeşit haset ise, ârizî bir sebepten dolayı değil, kişinin huyundaki bir pislikten ötürüdür. Dolayısı ile bunun izâlesi zordur.

İşte bütün bu saydıklarımız, hasedin belli başlı sebeplerini teşkil ederler.

Bunlardan bir kısmı veya çoğu veyahut hepsi bir insanda olabilir. Böylece onun hasedi büyür ve artık sahibinin içinde o derece kuvvet kazanır ki, gizlemeye ve muhataba iyi muamelede bulunmaya güç yetiremez. Aksine zâhirî nezaket perdesini de yırtıp, düşmanlığını açığa vurur.

Hasetleşmelerin çoğunda, bu sebeplerden çoğu bulunur. Ama nadiren bu sebeplerden biri tek olarak bulunur.

BEŞİNCİ MESELE: Hasedin Çokluğunun Sebebi Kuvvetli veya Zayıf Olması

Beşinci mesele, hasedin çok olması, az olması, kuvvetli veya zayıf olması hakkındadır. Bil ki saydığımız, sebepler kendisinde çok bulunan bir topluluk içinde, haset de çok olur. Çünkü yalnız bir kimsenin de, mütekebbirin sözünden imtina ettiği, kendisi tekebbür ettiği, kendisi düşman olduğu ve

başka sebeplerden ötürü haset etmesi caizdir. Bu sebepler, ancak, kendilerini birtakım bağların bir araya getirdiği, bu bağlardan dolayı söz meclislerinde bulundukları ve çeşitli gayelere hep beraber olarak yöneldikleri fertlerden oluşan bir topluluk içerisinde çoğalır. Münakaşa, birbirinden nefret etmeyi doğurur. Birbirinden nefret etmekse, kişiyi hasede götürür.

İnsanlarla bir araya gelip buluşulmayan yerlerde, haset etme bulunmaz. İki ayrı kentte bulunan iki şahıs arasında herhangi bir ilgi bulunmadığı için, aralarında da herhangi bir hasetleşme de bulunmaz. İşte bu sebepten ötürü, âlimin, âbide değil, âlime; âbidin, âlime değil de âbide; tacirin tacire; hatta ayakkabıcının, manifaturacıya değil de ayakkabıcıya haset ettiği görülür.

İnsan, kardeşine ve amcasının oğluna, yabancılara duyduğundan daha fazla haset eder. Kadın kumasını ve kocasının cariyesini, kaynanasını ve üvey kızını kıskandığından daha çok kıskanır. Çünkü manifaturacının gayesi, ayakkabıcının gayesinden başkadır. Dolayısıyla onlar aynı gayede birleşmezler. Sonra, manifaturacının kendine yakın olan manifaturacıyla olan amaç birliği, çarşının öte ucunda bulunan ve kendisinden uzak olan kimseyle olacak olan amaç birliğinden daha fazladır.

Özet olarak, hasedin aslı düşmanlıktır; düşmanlığın aslı ise aynı maksatta birleşmektir. Aynı gaye ise, birbirine uzak olan iki şeyi değil, tam aksine birbirine uygun olan iki şeyi bir araya getirir. İşte bu sebepten dolayı onlar arasında haset çok olur. Evet, yüksek bir makama ve dünyanın her tarafında şöhret sahibi olmaya ihtirası çok olan kişi, aynı özellikte birleşen ve bu özellikle övünen yeryüzünde bulunan herkesi kıskanır.

Ben derim ki, hasedin gerçek sebebi şudur: Kemâl, bizzat sevilen bir haldir. Sevilenin zıddı ise, mekrûh olan ve istenmeyendir. Kemâlde yalnız olmak, kemâl çeşitleri cümlesindendir. Bu sebeple, kemâlde ortak olan, kemâl konularının en büyüğünden olan teklikte, kendisine rakîb olduğu için başkasına buğzeder. Ancak kemâlin bu çeşidinin meydana gelmesi sırf Allah için mümkün olup, bu tür kemâle karşı insanların ümitsizliği ortaya çıkınca, haset sadece dünyevi işlere mahsus kalır. Bu böyledir, çünkü dünya aynı amaç için vuruşanların hiçbirine kalmaz.

Âhirete gelince, orada darlık yoktur. Âhiret, ilim nîmeti gibidir. Bu sebeple, Allah'ı, sıfatlarını ve meleklerini tanımayı arzu eden kimse, bunları iyice öğrendiği zaman, başkasına haset etmez. Çünkü, bilgi alanı kimseye

dar gelmez. Hatta tek bir malûmatı, bir milyon kimse öğrenir, onun bilgisiyle sevinip, bundan lezzet alır; hiç kimsenin lezzeti de bir başkası sebebiyle eksilmez; tam aksine ariflerin çoğalmasıyla ünsiyet artar. İşte bu sebepten dolayı din âlimleri arasında hasetleşme olmaz. Çünkü onların gayeleri marifetullâhtır. Marifetullâh ise, herkesi içine alan geniş bir deryadır. Bunların maksatları Allah katında bir derece almaktır ki, burada bir darlık olmayıp, herkesi içine alır. Evet, âlimler ilmiyle mâl ve makam elde etmeyi kastederlerse, hasetleşirler. Çünkü mâl, aynî bir şeydir; birisinin elinde bulunursa, başkasının elinde bulunmaz.

Makamın mânası, kalpleri doldurmaktır. Bir kimsenin kalbi, bir âlimi ta'zim ve yüceltme duygusuyla dolduğu zaman, o kalp başkasını ta'zim etmez. Ama kalp, marifetullâhtan meydana gelen bir huzur ile dolduğu zaman, bu, başkasının kalbinin de bununla dolmasına ve onunla sevinmesine mâni değildir. İşte bu sebeple Allahu Teâlâ onları, haset etmemekle niteleyerek şöyle buyurmuştur:

وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ اِخْوَانًا عَلٰى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ *"Biz onların kalplerindeki kini söküp alacağız. Onlar kardeşler halinde tahtlar üzerinde karşı karşıya otururlar"* (Hicr, 47).

ALTINCI MESELE: **Hasedin Tedavisi**

Altıncı mesele, hasedi tedavi edip gideren ilâç hakkındadır. Bu iki şeydir: **İlim** ve **Amel...**

İlme gelince, bunda icmalî ve tafsilî olmak üzere iki makam vardır. İcmalî olana gelince bu, kişinin varlık âlemine dahil olan her şeyin Allah'ın kaza ve kaderinin levâzımından olduğunu bilmesidir. Çünkü mümkün olan varlık Vacibu'l-Vücûd olan zâta varmadıkça, durmaz. Böyle olunca, ondan nefret etmekte bir fayda yoktur. Allah'ın kaderine razı olma tahakkuk ettiğinde, haset yok olur.

Tafsilî makama gelince bu, senin, hasedin dinî ve dünyevî hususlarda sana zararlı olduğunu; bunda haset ettiğin şahsa karşılık dinî ve dünyevî hususlarda bir zararın olmadığını, tam aksine onun, bununla dinî ve dünyevî hususlarda istifade ettiğini bilmendir. Hasedin, dinî yönden sana zararlı olduğuna gelince, bu birkaç bakımdandır:

a) Sen hasedinle, Allah'ın kulları arasında yapmış olduğu taksimatı ve gizli hikmetiyle kulları arasında kurmuş olduğu adâleti hususunda Allah'ın hükmünü beğenmeyip, O'nunla münazaaya girmişsin demektir. Bu

ise, tevhidin göz bebeğine karşı işlenmiş bir cinâyet ve imân gözünde de bir lekedir.

b) Sen bir mü'mini aldattığın zaman, Allah'ın kulları için hayır isteme hususunda Allah'ın dostlarını bırakıp, mü'minler için musibetler arzu etmeleri hususunda İblis ve diğer kâfirlerle ortaklık kurmuş olursun.

c) Bu, haset sebebiyle, ahirette karşılaşılacak büyük bir cezâ. Hasedin, dünyevî bakımdan senin için bir zarar olmasına gelince, bu haset sebebiyle senin devamlı gam ve keder içinde olmandır. Öte yandan, senin düşmanlarını Allah çeşitli nimetlerle donatmıştır, bu sebeple gördüğün her nimetten dolayı azâp görür, onlardan savuşan her belâdan ötürü de acılar duyarsın. Böylece de, hep gamlı ve hep kederli olursun. Düşmanların için olmasını istediğin şey ile, düşmanlarının senin başına gelmesini istedikleri şey senin başına gelivermiştir. Böylece sen, düşmanların için darlık ve sıkıntıların meydana gelmesini istediğin hâlde, sen bu çilenin senin başına gelmesi için çalışmış oldun. Sonra bu keder seni sarınca, vücudunu hastalandırır, sıhhatini bozar, seni vesveselere düşürür; yediğin, içtiğin şeylerin lezzetini duyamaz olursun.

Bunun, haset edilenin dini ve dünyası hususunda zarar olmamasına gelince, bu meydandadır. Çünkü o kimsedeki nimet, senin hasedinle zaîl olmaz. Tam aksine Allah'ın ona takdir etmiş olduğu kısmet ve nimet, mutlaka Allah'ın takdir etmiş olduğu bir zamana kadar devam edecektir. Çünkü her şey Allah katında bir kadere göredir. Her işin de muayyen bir vâdesi vardır. Haset ile nimet zâil olmayınca, haset edilen kimseye dünyevî bakımdan herhangi bir zarar gelmez, uhrevî bakımdan da ona herhangi bir günah terettüp etmez. Belki de sen, "Keşke o nimet benim olsaydı ve hasedim sebebiyle, haset edilenden gitseydi!..." diyorsun.. Bu son derece büyük bir cehalettir. Çünkü o, ilk önce kendin için istediğin bir belâdır.

Yine sen, haset eden bir düşmanın olmasından kurtulamazsın. Şâyet haset sebebiyle nimet zâil olsaydı, senin üzerinde Allah'ın verdiği ne dinî, ne dünyevî hiçbir nimet kalmazdı. Eğer sen hasedin sebebiyle, insanların elinden nimetlerin yok olmasını; başkasının hasediyle elindeki nimetlerin ise gitmemesini istersen, bu da bir cehâlettir. Çünkü haset eden ahmaklardan her biri, böyle bir özelliğin sadece kendisine ait olmasını arzu eder. Halbuki o böyle bir özelliğe başkasından daha lâyık değildir.

Hasede rağmen Allah'ın sana verdiği nimetin devam etmesi, şükretmen gereken nimetlerdendir. Sen ise cehaletin sebebiyle bu nimeti hoş görmüyorsun.

Haset Edilenin Din ve Dünya Yönünden Avantajı

Kendisine haset edilen kimsenin, bu haset sebebiyle dinî ve dünyevî bakımdan istifâdeli olmasına gelince bu açıktır. Dinî bakımdan istifâdesi, senin zulmüne uğramış olmasıdır. Bilhassa sen, gıybet ederek hasedini söz ve fiil haline dönüştürüp, bu hususta ta'n ederek, haset ettiğin kimsenin sırlarını ihlâl edip, kötülüklerini dile getirince, bu âdetâ Allah'ın ona verdiği hediyeler gibi olur. Ben, böylece senin iyiliklerini ona hediye etmiş olduğunu söylemek istiyorum. Çünkü sen, her ne zaman onu kötülükle anarsan, onun amel defterine senin hasenâtın aktarılır ve senin günahların artar. Böylece aslında sen, Allah'ın nimetlerinin ondan zâil olup, sana gelmesini arzulamış iken, Allah'ın nimetleri senden ona geçmiş ve böylece dem be dem bedbahtlığını artırmış olursun.

Dünyevî bakımdan haset edilen kimsenin istifâdeli oluşu, birkaç yöndendir:

a) İnsanların en önemli maksadı, düşmanlarının kötü duruma düşüp, dâima kederli ve sıkıntılı olmalarıdır. Halbuki senin içine düştüğün haset eleminden daha büyük bir azap yoktur. Hatta akıllı olan, düşmanının ölümünü değil, aksine her an Allah'ın kendisine verdiği nimetlere bakıp da kalbi üzüntüden parçalansın ve haset azabına düşsün diye uzun müddet yaşamasını ister. İşte bu mânada şu şiir söylenmiştir:

لَامَاتَ اَعْدَائُكَ بَلْ خُلِّدُوا حَتَّى يَرَوْا مِنْكَ الَّذِى يُكْمِدُ
لَازِلْتَ مَحْسُودًا عَلَى نِعْمَةٍ فَاِنَّمَا الْكَامِلُ مَنْ يُحْسَدُ

"Düşmanların ölmesin, bilâkis senden keder verecek şeyleri görünceye kadar yaşasınlar; sen ise, nimetten ötürü hep hasede hedef ol. Bil ki kâmil kimse kendisine haset edilendir."

b) İnsanlar haset edilen kimsenin mutlaka nimet sahibi olduğunu bilirler. Böylece insanlar, haset edenin bu hasediyle, kendisine haset edilmiş şahsın Allah katından karşı konulamayacak biçimde çeşitli faziletlere, üstünlüklere ve en büyük değerlere tahsis edilmiş olduğuna istidlâlde bulunurlar. Bu da, hasedi doğurur. Böylece haset, kendisine haset edilen şahsın çeşitli fazilet ve üstünlüklerle muttasıf olduğuna delâlet eden delillerin en güçlülerinden olmuş olur.

c) Haset eden kimse, halk arasında mezmûm, Allah katında da mel'ûn olmuş olur ki, bu kendisine haset edilen kişi için başlıca gayelerdendir.

d) Haset, İblis'in sevincinin çoğalmasına sebep olur. Bu böyledir. Çünkü haset eden kimse kıskanılan şahsın kendisinde bulundurduğu faziletlerden uzak olunca, bu durumda o ya buna razı olur, ki bu durumda büyük bir mükâfaat hak etmiş olur; böylece de İblis onun bu duruma razı olup büyük sevaba nail olmasından korkar; o buna razı olmayıp, tam aksine hasedini ortaya koyduğu zaman bu sevâbı elden kaçırarak ikâba müstehak olur; böylece de İblis'in sevinmesine, Allah'ın da gadab etmesine sebep olur.

e) Belki de, ilim ehlinden birisine haset ediyor, Allah'ın dini hususunda hata etmesini arzu ediyor, rezîl ve rüsvay olsun diye hatasının ortaya çıkmasını istiyor, konuşamayacak kadar dilsiz olmasını, bilip öğrenemeyecek kadar hasta olmasını istiyorsun... Bundan daha büyük günâh var mıdır? Hangi dereke bundan daha düşük olabilir? Ey çekemeyen kimse, bütün bu izahlardan, senin şöyle birisine benzediğin ortaya çıkar. Düşmanını can evinden vurmak için ona taş atıp da, isabet ettiremeyip, aksine taşın geri dönmesiyle kendi gözbebeğine isabet edip onu çıkaran; böylece kızgınlık ve hiddeti artan; müteakiben, birincisinden daha şiddetli biçimde taş atan, ama bu sefer de ikinci gözünü çıkararak onu kör eden ve gittikçe öfkesi kabaran; üçüncü kez de taş attığında kendi başını yaran ve bütün bu durumlarda, düşmanı sapasağlam kalan; etrafındaki düşmanları, başına gelene sevinip kendisine gülerken, yaptıklarının vebâli hep kendisine dönen bir kimse!.. Evet, senin durumun bundan farksızdır. Hatta, başkasına haset eden kimsenin durumu bundan da kötüdür; çünkü kendisi ve dönen taş ancak onun gözüne isabet etmiştir. Şâyet, o taş gözüne isabet etmeseydi, kişinin gözü ölümle yok olacaktı. Ama kişinin hasedine gelince, bu, o kimseyi Allah'ın gazabına ve ateşine götürür. Onu dünyada kör olması; gözünün sağlam olup da hasetten dolayı cehenneme girmesinden daha hayırlıdır.

Haset eden kimse, çekemediği kimsenin nimetlerinin gitmesini isterken, Allah'ın bu hasetçiden nasıl intikam aldığına bir bak!.. Allah, kendisine haset edilenin nimetlerini yok etmemiş, tam aksine kendi şu sözünü doğrulamak için, haset eden kimsenin nimetini izâle etmiştir:

وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ *"Kötü tuzak ancak onu yapanın başına gelir"* (Fatır, 43).

İşte bu ilmî tedâvileri insan ne zaman tam bir açıklık ve huzurlu kalp ile düşünürse, onun kalbindeki haset ateşi söner.

Faydalı amele gelince, bu haset eden kimsenin hasedinin gerektirdiği şeylere zıt olan işleri yapmasıdır. Meselâ başkasını çekemeyen kimseyi hasedi, kıskandığı kimseyi ta'n etmeye sevkettiği zaman o, lisanına onu medhetmeyi teklif eder; eğer onu hasedi, haset edilen kimseye karşı büyüklenmeye sevkederse, o kendi nefsini mütevazi olmakla sorumlu tutar; eğer hasedi onu, çekemediği şahıstaki hayırların sebeplerinin kesilmesini istemeye zorlarsa, haset eden kimse kendi nefsini, kıskandığı kimsenin hayırlarını istemeye zorlar; haset edilen kişi bu durumu bildiği zaman, onun kalbi de hoş olur; kendisini çekemeyen adamı sevmeye başlar.

Bu da işin sonunda, iki bakımdan, hasedin yok olması neticesine götürür:

a) Kendisine haset edilen şahıs, kıskanan adamı sevdiği zaman, haset eden kimsenin arzuladığı şeyleri yapmaya başlar. Bu durumda da haset eden kimse, kendisine haset etmiş olduğu kimseyi sevmeye başlar. Böylece de haset ortadan kalkmış olur.

b) Haset eden kimse, hasedinin gerektirdiği şeyin zıddını yapmaya nefsini mükellef tutup yaptığında, bu durum işin sonunda onun bir tabiatı haline gelmiş olur ki, bu yolla da haset yok olmuş olur.

YEDİNCİ MESELE: Haset İhtiyarî Olmadığına Göre İnsan Neden Sorumlu Olur?

Bil ki, haset edilene karşı onu çekemeyen şahsın kalbinde meydana gelen nefret, haset eden kimsenin ihtiyarı dahilinde olmayan bir şeydir, o hâlde o bundan dolayı nasıl cezalandırılır? Haset eden kimsenin gücü dahilinde olan ancak iki şeydir: Biri bu nefretten memnun olması, diğeri bu nefretin neticelerini ortaya çıkarması, yani haset ettiği kimseyi ta'n edip Allah'ın nimetlerinin onun elinden çıkmasını ve sevilen durumların kendisine gelmesini arzu etmesidir. İşte mes'uliyeti gerektiren hususlar bunlardır (Şu halde insan bu iki hissi bastırmaya çalışmalıdır).

Yahûdilerin Müslümanlara Şüphe Vererek Dinden Döndürme Çabaları

Yine tefsire dönelim. Cenâb-ı Hakk'ın:

وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّارًا *"Ehl-i kitaptan pekçok kimse, imanınızdan sonra sizi kâfir yapmayı istemiştir."* âyetine gelince,

bundan maksat ehl-i kitâbın, mü'minlere imânın gerçek ve hak olduğu hususu ortaya çıktıktan sonra, onların imândan dönmelerini istemeleridir. Kendi dışındakinin hak üzere olduğunu bilen kimsenin, kalbine atacağı bir şüphe olmadan, onu haktan döndürmeyi istemesi doğru değildir. Çünkü hak üzere olan kimse, ancak bir şüphe sebebiyle haktan dönebilir. Şüphe ise iki kısımdır:

a) Dünya ile alâkalı olan şüphe: Bu, o mü'minlere şöyle denilmesidir: "Memleketlerinizden sürüp çıkarılmak, işlerinizin sıkışması ve daima korku içinde bulunmanız gibi başınıza gelen şeyleri tattınız, o halde sizi böyle şeylerle yüzyüze getiren imânınızı terk edin..."

b) Din ile ilgili olan şüphe: Bu, mu'cizeler hususunda şüpheler uyandırmak veya Tevrat'taki şeyleri tahrif etmekle olur.

Cenâb-ı Hakk'ın: حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ *"Yanlarından bir haset olmak üzere"* âyetine gelince, bu konuda bir mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mu'tezile'nin Halk-ı Ef'al Konusunda Te'vili ve Onun Tenkidi**

Allahu Teâlâ, Yahûdilerin, mü'minlerin imânlarından dönmesini arzulamalarının ancak hasetten dolayı olduğunu açıklamıştır. **Cübbaî** şöyle demiştir: Allah: "كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ" ifâdesiyle, Yahûdilerin bunu, Allahu Teâlâ tarafından olmak üzere yapmadıklarını beyan etmiştir. Onların küfürleri muhakkak ki, onların kendi fiilleridir; bu, Allah'ın küfrü onlarda yaratmış olmasından değildir.

Buna şu şekilde cevap veririz: Allahu Teâlâ'nın, "مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ" buyruğu hakkında iki görüş bulunmaktadır:

1) Bu ifâdedeki, "مِنْ" harfi, "وَدَّ" ifâdesine müteallliktir. Buna göre mâna şöyle olur: "Onlar sizin, dininizden dönmenizi isterler..." Onların bunu istemeleri, dindarlıklarından dolayı değil, kendi arzuları sebebiyle ve haktan meyletmiş olmaları sebebiyledir. Çünkü onlar bunu, sizin hak üzerinde olduğunuz ayan beyân ortaya çıktıktan sonra arzulamışlardır. O halde, onların bu temennileri, nasıl hakkı talep etmek cihetinden olabilir?

2) Bu, "مِنْ"in, âyetteki, "حَسَدًا" lâfzına taalluk etmiş olmasıdır. Buna göre mâna, "Onların nefislerinden neş'et eden büyük bir hasetten ötürü" demek olur.

Cenâb-ı Hakk'ın: فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا *"Affedin ve ilişmeyin"* buyruğuna gelince bu, Yahûdilerin mü'minleri imânlarından küfre çevirmeyi istemelerinden

sonra, onların bu hususta, izah ettiğimiz gibi kalplere şüpheler atma çabasına girdiklerini gösterir. Allahu Teâlâ'nın, onların bu yaptıklarına razı olurcasına, Müslümanlara onları affetmelerini emir buyurduğunu düşünemeyiz. Çünkü bu, küfürdür.

Bu sebeple bu emri şu iki şeyden birine hamletmek gerekir:

Birincisi: Bundan maksat, onlara mukabele etmeyi bırakmak ve onlara cevap vermemektir. Çünkü bu, o anda öç alma duygusunu yatıştırmaya daha uygundur. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, Resûlüne Yahûdileri affetmesini ve onlara ilişmemesini emretmiştir.

Yine aynı şekilde:

قُلْ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ *"İman edenlere söyle, Allah'ın günlerini ummayanları bağışlasınlar"* (Casiye, 14) ve: وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا *"Güzel bir terk edişle onları terk et!"* (Müzzemmil, 10) âyetleriyle, Peygamberine müşrik Arapları da affetmesini ve onlara ilişmemesini emretmiştir.

İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı hak, bu affı Peygamberine devâmlı olarak emretmemiş, aksine bunu bir vâdeye bağlayarak حَتّٰى يَاْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهٖ *"Allah, emrini getirinceye kadar.."* buyurmuştur. Âlimler bu hususta bazı izâhlar getirmişlerdir:

1) Allah onları kıyamet gününde cezalandırıncaya kadar... Bu, **Hasan el-Basrî**'den rivâyet edilmiştir.

2) Bu ifâdenin mânası, Peygamber'in güçlenmesi ve ümmetinin çoğalmasıdır.

3) Bu görüş ki, sahâbe ve tâbiûnun çoğunun görüşüdür, buna göre bu ifâdenin mânası, onlara savaş emrinin gelmesidir. Çünkü savaş emri geldiği zaman, muhakkak ki şu iki şeyden birisi ortaya çıkar: Ya İslâm'a girmek veyahut da cizye vererek, zillet ve horluğu yüklenmeyi kabul etmek. İşte bu sebepten dolayı âlimler bu âyetin, Cenâb-ı Hakk'ın:

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Allah'a ve âhiret gününe inanmayanlarla savaşın!"* (Tevbe, 29) âyetiyle mensûh olduğunu söylemişlerdir.

Bâkır (r.a)'dan şu rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.s), Cebraîl (a.s) Allah'ın:

اُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِاَنَّهُمْ ظُلِمُوا *"Kendileriyle savaşılanlara, zulmedilmelerinden dolayı... izin verildi"* (Hacc, 39) âyetini indirinceye kadar, herhangi bir savaşla emrolunmamıştır. Bu âyet inince, Hz. Peygamber (s.a.s) kılıç

kuşanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s) ilk savaşında, **Batn-ı Nahl**'da **Abdullah İbn Cahş**'ın taraftarlarıyla savaşmış, daha sonra da Bedir gazvesi olmuştur. Burada iki soru bulunmaktadır:

a) Bu âyet, tıpkı Allah'ın: ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ *"Sonra, geceye kadar orucu tamam edin"* (Bakara, 187) âyetinde olduğu gibi, bir vâdeye raptedilmişken nasıl mensûh olabilir? Gecenin gelmiş olması, nasıl nâsih olamazsa, burada da durum böyledir. Bu soruya şu şekilde cevap veririz:

Emrin kendisine taalluk ettiği vâde (gaye), ancak şer'an bilindiği zaman, şer'an gelen şey nâsih olabilir; bu durumda da Cenâb-ı Hakk'ın, "فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا" ifâdesi, âdeta şu mânaya gelir: "...Onu sizden nesh edinceye kadar (yeni bir emre kadar) onlara mukâbele etmeyin, ilişmeyin".

b) "Kâfirler, saltanat, güç, kuvvet sahibi iken mü'minlerin onları affedip, yaptıkları şeyleri bağışlamaları nasıl düşünülebilir? Halbuki bağışlama bir kudretin olduğunu ifâde eder."

Buna şu şekilde cevab verilir: Müslümanlardan birisi çeşitli eziyetlere düçâr oluyor, bu durumda düşmanları toplanmadan önce kendisine eziyet edeni savuşturabiliyor, arkadaşlarından yardım isteyebiliyordu. İşte bunun üzerine, Cenâb-ı Allah, bu durumda herhangi bir fitne ve savaşa sebebiyet vermemeleri için bu mü'minlerin affedip bağışlamalarını emretmiştir.

İkincisi: Cenâb-ı Hakk'ın: "فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا" âyeti, güzel bir şekilde davet etme ve bu hususta gerekli olan nasihat, şefkat ve işi sıkı tutma gibi şeyleri kullanma mânâsınadır. Bu tefsire göre, bu âyeti mensûh saymak doğru olmaz. Âyetin neshedildiğini söylemek ancak birinci tefsire göre caiz olabilir.

Allahu Teâlâ'nın: اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Allah her şeye hakkıyla kâdirdir"* âyeti, ister savaş ile ilgili emre, ister başka bir emre hamledilsin, onlar için bir vaîddir.

وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ ۚ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ ۗ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿١١٠﴾

"Namazı kılın, zekatı verin. Kendiniz için, önden ne hayır yollarsanız Allah katında onu bulacaksınız. Şüphesiz Allah ne yaparsanız kemâliyle görendir" (Bakara, 110).

Bil ki Cenâb-ı Allah, Yahûdileri affedip bağışlamayı emretti; peşi sıra da: *"Namazı kılın, zekâtı verin"* diyerek, onlara başkasının faydası ve iyiliği için affetmeyi ve vazgeçmeyi mecbûri kıldığı gibi, yine o mü'minlere kendi nefislerinin yararı ve salâhı için vâcip olan namazı ve zekâtı ifâ etmelerine; yine bu iki şeyin dışındaki diğer vâcip olan şeylere dikkat çekmiş, bundan sonra da: "وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ" buyurmuştur. Daha zâhir olana göre, bu buyruktan maksat, namaz ve zekâtın nafile olanlarıdır.

Yine Cenâb-ı Hak, onların bu amellerin karşılıklarını bulacaklarını beyân etmiş, bundan maksadın, onların amellerinin aynısını bulacakları olmadığını açıklamıştır. Çünkü bu ameller bakî değildir, bir de amellerin aynısını bulmak istenmez. Geriye, onun sevâbını ve karşılığını bulacakları hususu kalır. Sonra Cenâb-ı Hak: إِنَّ اللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ *"Muhakkak ki Allah, sizin yaptığınız şeyleri hakkıyla görür"* buyurmuştur. Yani, amellerin azı da çoğu da Allah'a gizli kalmaz. Bu ifâde, Allahu Teâlâ'nın çok amellere mükâfaat verdiği gibi, az amelleri de karşılıksız bırakmayacağına delâlet etmesi bakımından bir teşvik, bunun aksi olan şerden de bir sakındırmadır.

Âyetteki "hayr" kelimesine gelince bu, en güzel faydalarla bunlara götüren şeylerdir. Kişinin yapmış olduğu taatlar büyük faydalara götürdüğü için, bu kelimeyle vasfedilmesi gerekmiştir. İşte bu inceliğe binaen Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur:

وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ *"Ve, hayır işleyin ki, kurtuluşa eresiniz"* (Hacc, 77).

Yahûdilerin ve Hristiyanların Cenneti Kendilerine Mahsus Saymaları

وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١١١﴾ بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿١١٢﴾

"Bir de: 'Cennete ancak Yahûdi veya Hristiyan olanlar girecektir' dediler. Bu onların kuruntularıdır. De ki: Eğer, iddianızda doğru iseniz, getirin delilinizi...Evet, kim, muhsin olarak özünü Allah'a teslim ederse, işte onun mükâfaatı Rabbi katındadır. Böylelerine bir korku yoktur, onlar hüzünlenmeyeceklerdir de..." (Bakara, 111-112).

Bu, Yahûdilerin hakkı karıştırmalarının ve Müslümanların kalplerine şüphe atmalarının dördüncü çeşididir. Bil ki, Yahûdiler, Hristiyanlar hakkında, "Onlar cennete gireceklerdir" demiyorlar; Hristiyanlar da Yahûdiler hakkında,. "Onlar cennete gireceklerdir" demiyorlar. Binaenaleyh sözü şöyle ayırmak gerekir. Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmuştur: وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ نَصَارٰى "Yahûdiler, 'cennete ancak Yahûdi olanlar girecektir' dediler; Hristiyanlar da, 'cennete ancak Hristiyan olan girecektir' dediler." Biz her fırkadan her birinin diğerini küfre nisbet ettiklerini bilip dururken, sözü başka şekilde takdir etmek mümkün değildir. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın: وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى *"Ya, Yahûdi veya Hristiyan olunuz, dediler"* (Bakara, 135) âyetidir. "هُودٌ" kelimesi, "عَائِذٌ" kelimesinin "عُوذٌ" ve, "بَازِلٌ" kelimesinin de, "بُزُلٌ" şeklinde çoğul olması gibi, "هَائِدٌ" kelimesinin çoğuludur. Buna göre şâyet, "nasıl isim müfred, haber cemî olmak üzere, "اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا" denilmiştir" denilirse, biz deriz ki: "İsim, "مَنْ" kelimesinin lâfzına; haber de, "مَنْ"in mânasına hamledilmiştir. Bu, **Hasan el-Basri**'nin: اِلَّا مَنْ هُوَ صَالُوا الْجَحِيمِ *"Ancak, cehenneme yaslananlar hariç"*[62] (Sâffât, 163) kıraatinde olduğu gibidir. **Ubeyy İbn Ka'b** ise, "اِلَّا مَنْ كَانَ يَهُودِيًّا اَوْ نَصَارِيًّا" şeklinde okumuştur. Allahu Teâlâ'nın: تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ *"Bu, onların kuruntularıdır"* buyruğuna gelince, bu onların temenni ettiği şeylerdir, demektir. Sonra onlar bunu çok fazla arzuladıkları için, kendileri bakımından bizatihi bir hak olarak kabul etmişlerdir.

Şâyet, "Onların, "لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ" demeleri tek bir arzuyu ifâde ederken, niçin Cenâb-ı Hak, cemî şeklinde olmak üzere, "تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ" buyurmuştur?" denilirse, biz deriz ki, bununla önceki arzularına da işaret edilmiştir. Bu da onların, mü'minlere Rableri katından herhangi bir hayrın indirilmemesi, onların yeniden küfre dönmelerini istemeleri ve cennete kendilerinden başkalarının girmemelerini arzulamalarıdır. Bu izaha göre âyetin takdiri, "Bu batıl kuruntular, onların arzuladıkları şeylerdir" demektir. Hak Teâlâ'nın, "قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ" sözü (mâna bakımından) Allah'ın: "لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى" sözüne bitişiktir. "تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ" ifâdesi ise, bir ara cümledir.

Hz. Peygamber(s.a.s) şöyle buyurmuştur: اَلْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْعَاجِزُ مَنْ أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَنَّى عَلَى اللهِ الْأَمَانِي *"Zeki kimse, nefsini terbiye*

62 **Asım** kıraatine göre âyet, "اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ" şeklinde okunur.

edip ölümden sonrası için çalışan kimsedir. Aciz ise, nefsini hevâsının peşine takıp, Allah hakkında (kendileri için) bâtıl şeyler tasavvur edendir."[63]

Hz. Ali (r.a) de, "Kuruntularına güvenme, çünkü bunlar aslı çıkmayan, yalancı emtia gibidirler" demiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın: قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ *"De ki: Delillerinizi getirin"* âyetine gelince, bunda bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

"هَاتِ" kelimesi, "أَحْضِرْ" (hazır et, getir) mânasında olan, "هَاءِ" gibi bir sestir.

İKİNCİ MESELE

Âyet, bir şey iddia eden kimsenin, ister bir şeyi ispat etmek, isterse nefyetmek istesin, mutlaka bir delilinin bulunması gerektiğini gösterir. Bu ise, taklit ile hükmetmenin yanlış olduğunu gösteren en doğru delillerdendir. Nitekim şair şöyle demiştir:

مَنِ الدَّعٰى شَيْئًا بِلَا شَاهِدٍ لَا بُدَّ أَنْ تُبْطَلَ دَعْوَاهُ

"Şahitsiz bir şey iddia eden kimsenin iddiası, mutlaka geçersiz kılınır."

Cenâb-ı Hakk'ın, "بَلٰى" ifâdesine gelince, bu hususta bazı izahlar vardır:

a) Bu ifâde, Yahûdilerin, kendilerinden başkasının cennete girmeyeceği iddiasının aksini ispat içindir.

b) Allahu Teâlâ, Yahûdilerin delilleri olmadığını ortaya koyunca, özünü Allah'a teslim etmiş kimselerin delilinin olabileceğini isbat etmiştir.

c) Onlara sanki şöyle denilmiştir: Siz, bu hâl üzere olduğunuz sürece cenneti elde edemezsiniz. Ama, yolunuzu değiştirir, özünüzü Allah'a teslim eder ve iyilikte bulunursanız sizin için cennet vardır. Bu, onları İslâm'a arzulandırma, üzerinde bulundukları halden vazgeçerek bu yola dönmeleri için, onların durumunun cennete gireceklerin durumundan farklı olduğuna bir açıklama olur.

"Vech" Kelimesinin Mânaları

"مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ" ifâdesinin mânasına gelince, bu nefsi Allah'ın itaatine teslim etmek demektir. İfâdede özellikle, birçok sebepten dolayı "وجه" (yüz, zât, öz) sözü zikredilmiştir.

63 **Tirmizî,** Kıyamet, 25 (4/638).

1) Yüz, duyguların, düşüncelerin ve hayallerin kaynağı olması bakımından, uzuvların en şereflisidir. Uzuvların en şereflisi Allah'a itaat edince, onun dışındakilerin itaati daha evlâdır.

2) "Yüz" kelimesiyle, bazen "zât" ifâde edilir. Nitekim Cenâb-ı Hak: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ *"O'nun zâtı hariç, her şey yok olucudur"* (Kasas, 88); ve: اِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰى *"Ancak yüce Rabbinin zâtını istemek..."* (Leyl, 20) buyurmuştur.

3) İbâdetlerin en büyüğü secdedir, ki bu da ancak "yüz" vasıtasıyla ifâ edilir. İşte bu sebepten dolayı, özellikle "yüz" kelimesi zikredilmiştir. İşte bundan ötürüdür ki, **Zeyd İbn Amr İbn Nufeyl:**

وَأَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِمَنْ أَسْلَمَتْ لَهُ الْاَرْضُ تَحْمِلُ صَخْرًا ثِقَالًا
وَأَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِمَنْ أَسْلَمَتْ لَهُ الْمُزْنُ نَحْمِلُ عَزْبًا زُلَالًا

"Özümü, ağır kayaları taşıyan yeryüzünün kendisine inkiyâd ettiği zata teslim ettim. Özümü tatlı, akıcı ve buz gibi suları yüklenmiş olan bulutun kendisine boyun eğdiği zâta teslim ettim" demiştir.

Böylece kişi, nefsini bezlederek onu bu işe vermiştir. Allah, âyetinde, "وجه" sözünü zikredip bununla bir "şeyin kendisini" kastetmiştir. Bu da ancak boyun eğmek, mütevazi olmak, Allah'a itaat hususunda nefsin arzularını kırmak ve onun günah işlemesinden kaçınmakla olur.

"لِلّٰهِ" ifâdesinin mânası ise, kendisine hiçbir şirk bulaşmamış olduğu halde, sırf Allah için demektir. Böylece kişi, Allah'la beraber bir başkasına ibadet etmiş ve ümidini Allah'tan başkasına bağlamış olmaz. Bu ifâdede, kişinin ameliyle, onu ancak, ihlâs ve ibadet hususunda Allah için bir ibadet tarzında yaptığı zaman faydalanabileceği hususuna bir delâlet bulunmaktadır.

Âyetteki İhsan, Korku ve Hüzün Olmama Kavramlarının Tahlili

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَهُوَ مُحْسِنٌ" buyruğunun mânası, "Onun Allah'a karşı ibadet ve tevazuunun, kötü bir fiille değil, güzel bir fiille, olması gerekir" demektir. Çünkü Hindular da Allah'a karşı mütevazî olurlar, ama bu tevazûlarını kötü fiillerle ifâde ederler.. "وَهُوَ مُحْسِنٌ" ifâdesi, cümledeki yer bakımından hal ifâde eder. Bu senin tıpkı, جَاءَ فُلَانٌ وَهُوَ رَاكِب "Falanca, binitli olduğu halde geldi" demen gibidir. Bu aynen, "جَاءَ فُلَانٌ رَاكِبًا" demektir. Sonra Cenâb-ı Hak, bu iki hususiyeti bir arada bulunduran kimseye,

katında mükâfaat olduğunu beyan etmiştir. Bu mükâfaattan maksat, onun büyük ecridir.

Sonra bu nimetlerle beraber, onlara korku ve hüznün ârız olmayacağını beyan buyurmuştur.

Korkuya gelince, bu istikbâle aittir.

Hüzün ise, bazen hâlde, bazen de geçmişe ve bazen de geleceğe ait olur. Bu şekilde Cenâb-ı Hak bu iki husus (yani korku ve hüznün olmaması) ile saadetin sonsuzluğuna dikkat çekmiştir. Çünkü büyük nimet devamlı ve çok korkudan ve hüzünden de uzak olup, kişi elde ettiğine veya elde edemediklerine üzülmeyip, içinde bulunduğu halin sona ermesinden ve değişmesinden korkmayınca, işte o zaman nimet zirveye ulaşmış olur. İşte bu ifâdede, bu yola teşvik ve daha önce zikredilmiş olan ve bu yolun zıddı olan kâfirlerin yolundan bir sakındırma mevcuttur.

Bil ki Allahu Teâlâ ilk önce zamirleri müfred "وَهُوَ مُحْسِنٌ ، (وَجْهَهُ)" söyleyip, sonra da cemî olarak "وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" getirmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetleri de, ifâde bakımından tıpkı bunun gibidir. Cenâb-ı Hak önce: وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمٰوَاتِ *"Göklerde nice melekler vardır..."* (Necm, 26) buyurmuştur, bundan sonra da شَفَاعَتُهُمْ *"Onların şefaâtleri..."* (Necm, 26) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ, bir yerde, وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ *"Onlardan seni dinleyen vardır"* (En'âm, 25) buyurmuştur. Bir başka yerde de, يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَ *"Sana kulak verirler"* (Yunus, 42) buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak:

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ حَتّٰى اِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ *"Onlardan seni dinleyen vardır. Senin yanından çıktıkları zaman..."* (Muhammed, 16) buyurmuştur. Cenab-ı Hak âyette, "خَرَجُوا" (çıktılar) buyurmuş, fakat "خَرَجَ" (çıktı) dememiştir.

Bil ki biz, Cenâb-ı Hakk'ın: "مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ" buyruğunu ihlâs diye tefsir edince, burada ihlâsın hakikatinden bahsetmemiz uygun olacak. Bunun izahı ise, ancak birkaç mesele altında yapılabilir.

İhlâsın Önemi

BİRİNCİ MESELE: **Niyetin Mahiyeti ve Fazileti**

Birinci mesele niyetin fazileti hakkındadır. Hz. Peygamber (s.a.s), اِنَّمَا الْاَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ *"Ameller ancak niyetlere göredir"* buyurmuştur.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s): إِنَّ اللهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُوَرِكُمْ وَلَا إِلَى أَعْمَالِكُمْ وَإِنَّمَا يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَنِيَّاتِكُمْ *"Muhakkak ki Allah sizin şekillerinize ve amellerinize bakmaz. Allah ancak sizin kalplerinize ve niyetlerinize bakar!"*[64] buyurmuştur.

İsrâilî haberlerin birisinde anlatıldığına göre bir adam, ıssız bir çölde eğri büğrü bir kum yığınına rastlamış ve kendi kendine şöyle demiş: Bu kum yığını şâyet yiyecek olsaydı, onu insanlara taksim ederdim!.. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak onların peygamberine şöyle vahyeder: "Ona de ki, Allah senin sadakanı kabul etti, güzel niyetini şükranla karşıladı ve sana, şâyet kum yığını yiyecek olsaydı, sen de onu tasadduk etseydin, elde edecek olduğun sevâbın aynısını verdi."

İKİNCİ MESELE

İnsan yaptığı fiillerde bir fayda temini veya bir zararı savuşturmanın bulunduğunu bilip veya zannedip yahut da böyle olduğuna inandığı zaman, onun kalbinde o fiile karşı bir temayül ve istek belirir. Bu, bir şeyin varlığını yokluğuna tercih etmeyi gerektiren bir sıfattır ki, irâdedir. Bu irade de, niyettir. Kişiyi bu niyete sevkeden sebep ise, bu ilim veya bu zan veyahut da bu itikâttır. Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki, bir fiile sevkeden sebep ya bir veya iki saik olur. İkinci duruma göre, bu iki sebepten her biri sevketme hususunda ya müstakildir veyahut da bu iki sebep müstakil değildir. Veya, bu ikisinden biri müstakil, diğeri ise müstakil değildir. İşte bu dört kısımdır:

a) Sevkeden sebebin tek olması.. Bir insana yırtıcı bir hayvan hücum ettiğinde insan o hayvanı gördüğü zaman yerinden fırlar. Onu kalkmaya sevkeden şey, kaçmasında bir faydanın, kaçmamasında ise bir zararın bulunduğuna inanmış olmasıdır. İşte bu tek sebep, bunun gibidir. İşte bu niyet halis; bunun gereği ile amel etmek de ihlâs olarak isimlendirilir.

b) Bir fiilde, iki müstakil sebebin bulunmasıdır. Nitekim, bir insandan, fakir bir dostunun ihtiyacını karşılamasını istediğinde, o da bu ihtiyacı, o kimse arkadaşı olduğu için ve fakir olduğu için karşılar. Bu iki sebepten her biri tek olarak bulunsaydı, ihtiyacın giderilmesini istemede müstakil sebep olurlardı. Buna sebeplerin uyuşması (Muvâfakatü'l-Bâis) denir.

c) Eğer bu sebepler tek tek bulunsaydılar, her biri müstakil (bağımsız) olmazdı. Ancak bunlar hep beraber bulunurlarsa müstakil bir sebep olurlar. Buna da **"müşareket"** denir.

64 **Müslim,** Birr, 34 (4/1987); **İbn Mâce,** Zühd 9 (3/1288).

d) Bu iki sebepten her biri müstakil olup, diğerinin onu takviye edici olmasıdır. Meselâ, insan pekçok taatta bulunmuş ve o taatları edâ ederken, bir grup insan onu görmüş olabilir. Böylece bu fiil ona, insanların görmelerinden dolayı daha kolay gelir. İşte bunun adı da **"müâvenet"**tir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* "Mü'minin Niyeti Amelinden Hayırlıdır" Hadisinin Şerhi**

Bu mesele, Hz. Peygamber (s.a.s)'in: نِيَّةُ الْمُؤْمِنِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ *"Mü'minin niyeti amelinden hayırlıdır"*[65] hadisinin izahı hakkındadır.

Âlimler bu hususta birkaç açıklamada bulunmuşlardır:

a) Niyet gizli, amel ise aşikârdır. Gizlide itaat etmek, açıkta itaat etmekten daha efdaldir. Bu tutarlı bir izah değildir. Çünkü bu namazın niyetinin bizzat namazdan daha hayırlı olmasını gerektirir.

b) Niyet amelin (ibadetin) bitişine kadar sürer. Ameller ise devam etmez. Devamlı olan, devamlı olmayandan daha hayırlıdır. Bu da tutarlı bir açıklama değildir. Çünkü bu, çok amelin az amelden daha hayırlı olduğu manasına gelir. Yine namaz ibâdetinin niyeti birkaç saniyede olur. Halbuki ameller devam eder.

c) Tek başına niyet, tek başına olan amelden (niyetsiz amelden) daha hayırlıdır. Bu görüş de zayıftır. Çünkü niyetsiz amelde hiç hayır yoktur. Hayırlı olma hususunda müşterek olan şeyler arasında tercih yapılabilir.

d) Hayırdan murat, daha efdal olanı tespit etmek değil, aksine bundan murat şudur: Niyet, amellerden doğan hayırlardan daha hayırlıdır. Bu görüş de zayıftır. Çünkü hadîsi bu manada almak, açık olan bir manayı izah etmeye kalkmaktan başka bir şey ifâde etmez.

Hadîsin izahı hususunda en güzel vecih, şöyle denilmesidir: Niyet her türlü gevşeklikten uzak olmadığı müddetçe, kesin olmaz. Gevşekliklerden uzak olunca, bir mâni olmazsa, niyetin peşinden o fiilin yapılması vâcip olur. Durum böyle olunca niyetin fiilden kesin olarak ayrılmadığı sâbit olur. İşte bu sebepten dolayı niyetin amelden daha efdal olduğu söylenmiştir. Bunu birkaç yönden izah edebiliriz:

l) Amellerin hepsinde maksat, marifetullah ile kalbi nurlandırıp, Allah'tan başka her şeyden temizlemektir. Niyet, kalbin sıfatıdır, fiil ise kalbin sıfatı değildir. Kalpte, kalbin sıfatının tesiri, âzâların sıfatının tesirinden

65 **Taberanî,** (Keşfu'l-Hafa, 2/324).

daha güçlüdür. Bu sebeple mü'minin niyeti hiç şüphe yok ki amelinden daha hayırlıdır.

2) Niyetin, amelleri, Allah'a taat ve inkiyâd olsun diye meydana getirmeye kastetmekten başka bir manası yoktur. Ameller, tekrarı ile hatırda tutma devam etsin diye yapılır. Binaenaleyh kalpte mevcud olan, zikir ve niyet, amele nispetle, sebebe nisbetle gaye gibidir. Gaye şüphesiz sebepten daha şereflidir.

3) Kalp, bedenden daha şereflidir. Bu sebeple kalbin fiili bedenin fiilinden daha şerefli olur. Binaenaleyh niyet amelden daha üstün olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Niyeti Şümûllendirmekle Sevabı Artırma Yolları**

Bil ki ameller üç kısımdır: Taat olanlar, isyan sayılanlar ve mübah olanlar.

a) Günahlar, niyet sebebiyle günah olmaktan çıkmaz. Bu sebeple cahil, Hz. Peygamber (s.a.s)'in: إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ *"Ameller ancak niyetlere göredir"*[66] hadisinin niyet sebebiyle günahın taata dönüştüreceğini sanmasın. Meselâ başkasının malından bir fakire yedirmek ve haram maldan bir câmi yaptırmak gibi...

b) Taat olan fiiller, fiilin aslında ve fazilet bakımından niyetlere bağlıdır. Fiilin aslında bunun niyete bağlı olması, kişinin taat ile Allah'a ibâdet etmeye niyet etmesidir. Buna göre eğer insan riyaya (gösteriş) niyet ederse, bu taat değil, masıyet (günah) olur. Bunun fazilet bakımından niyete bağlı olması, çoğalmasıyla sevapların çoğalmasıdır. .

Nitekim mescidde oturup pek çok niyetler eden kimsenin durumu da böyledir. Mesela:

1) Bir kimse mescidin Allah'ın evi olduğuna inanır ve orada bulunmakla Mevlâsını ziyaret niyeti besler. Hz. Peygamber (s.a.s) de bu manada şöyle buyurmuştur: مَنْ قَعَدَ فِي الْمَسْجِدِ فَقَدْ زَارَ اللهَ وَحَقٌّ عَلَى الْمَزُورِ إِكْرَامُ زَائِرِهِ *"Mescidde oturan kimse, Allah'ı ziyaret etmiş olur. Ziyaret edilen zatın, ziyaretçisine ikram etmesi gerekir."*

2) Bu kimse, namazından sonra diğer namazı bekler. Bu bekleyiş hali, namazda olan kimsenin hali gibidir.

3) Bu kimse, gözünü, kulağını ve diğer azalarını uygun olmayan işlerden çekmiştir. Çünkü itikâf, "men etmek" demektir. Men etmek de oruç manasınadır. Bu hal bir nevi ibadet maksadıyla inzivaya çekilmektir. İşte

66 **Buhârî**'nin ilk hadisinden bir cümle.

bu sebepten ötürü Hz. Peygamber (s.a.s): رَهْبَانِيَّةُ أُمَّتِي اَلْقُعُودُ فِي الْمَسَاجِدِ *"Ümmetimin ruhbanlığı, mescidlerde oturmalarıdır"* buyurmuştur.

4) Bu kimse, kalbini ve gönlünü tamamiyle Allah'a çevirmiştir.

5) Bu kimse, Allah'tan başkasını kalbinden atmıştır.

6) Bu kimse, bir ilmi söylemeye, bir ma'rufu (iyiliği) emretmeye veya bir münkerden nehyetmeye niyet etmiştir.

7) Bu kimse Allah için, bir kardeş edinmeyi istemiştir. Çünkü bu din ehlinin ganimetidir.

8) Bu kimse, Allah'tan utandığı için günahları terketmiştir.

İşte niyeti çoğaltmanın yolları bunlardır. Diğer taatleri de buna kıyas et.

c) **Mübahlar:** Hiçbir mübah yoktur ki, güzel ibâdet olmasına sebep olacak bir veya birkaç niyet taşımasın. Bunun farkında olmayan ve o mübah fiilleri ibâdete çeviremeyen kimsenin zararı ne büyüktür.

Bir hadiste şöyle vârid olmuştur: *"Allah rızası için koku sürünen kimse kıyamet gününde, miskten daha güzel koktuğu hâlde gelir. Allah'ın rızası dışında koku sürünen kimse de kıyamet gününde, leşten daha pis kokarak gelir."*

Eğer, "Bu niyetin nasıl olduğunu bana izah et" dersen, bil ki: Koku sürünmekten maksat dünya lezzetlerine ulaşmak veya malının çokluğu ile övündüğünü ortaya koymak veyahut insanlara gösteriş yapmak veyahut da bununla kadınların kalplerini çalmak olursa, bütün bu niyetlerle koku sürünmek günahtır.

Eğer koku sürünmekten insanın maksadı Hz. Peygamber (s.a.s)'in sünnetini ifâ etmek, Allah'ın kullarına eziyet verecek kokuları bertaraf etmek ve mescide saygısını ifâde etmek olursa, bu tam manasıyla bir ibâdet sayılır. Bunu iyice anladınsa, diğer mübah fiilleri buna kıyas et.

Bu hususta kâide şudur: Yaptığın her bir şeyi Allah rızası için yaparsan, bu gerçekten ibâdettir. Allah'tan başkasının rızası için her ne yaparsan, helâl olanından hesâba çekilir, haram olanından azap görürsün.

BEŞİNCİ MESELE: **Niyyetin Gerçek Mahiyeti**

Bil ki cahil kimse, niyetin gerekli olduğu hususundaki aklî ve naklî izahları dinleyince, eğitimi ve ticareti esnasında, "Allah için okumaya, Allah için ticaret yapmaya niyet ettim" der ve bunun tam bir niyet olduğunu sanır. Heyhat! Bu, onun içindeki bir kuruntu ve dilinin söylediği bir sözdür. Niyet bütün bunlardan uzaktır. Niyet ancak nefsin ya dünyevi veya

uhrevi olarak kendisinde maksûdunun açıkça bulunduğunu anladığı şeye meyletmesidir. Bu meyil olmadığı zaman insan, o fiili yapamaz. Bu tıpkı doyan kimsenin, "Yemek yemeye arzu duymaya niyet ettim" demesi veya hanımıyla işini bitiren kimsenin, "Ben sevişmeye niyet ettim" demesi gibidir. Hatta bir şeye temâyül etmenin yolu bile, ancak bu meylin sebeplerini elde etmekle mümkün olur. Bu sebepler de ancak o işteki menfaatleri bilmekle elde edilir. Sonra bu bilgi o meyil ve temayülü, kalp diğer meşguliyetlerden hâlî olursa, o zaman meydana getirebilir. Cinsî arzu galebe çalıp da, insan çocuk hususunda ne uhrevî, ne dünyevî sağlam bir maksada inanmaz ise; o kimsenin çocuğu olması niyetiyle cinsi münasebette bulunması mümkün olmaz. Aksine o şehveti teskin etmek niyetiyle yapılmış olur. Çünkü niyet, sebebi meydana getirmektir. Sebep ise, bu hadisede, şehvetten başka birşey değildir. O halde o, çocuğu olmasına nasıl niyet edebilir? Böylece niyetin, dil ile veya kalp ile söylemekten ibaret olmayıp, aksine bu meylin meydana gelmesinden ibaret olduğu ortaya çıkmış olur. Bu ise gayba bağlı bir iş olup, bazen kolayca meydana gelir, bazen ise meydana gelmesi imkânsız olur.

ALTINCI MESELE: **Mükâfaatın Nev'i Niyete Göre Değişik Olur**

Bil ki ibadetlerde insanların niyetleri çeşit çeşittir. Bazı insanların amelleri korku sebebiyle olur. Bu, insanın cehennemden korkmasıdır.

Bazı insanların ameli ise ümit sebebiyle olur. Bu, insanın cennete ulaşma ümîdidir. Cenneti elde etmek için çalışan kimse kötü işçi gibi, karnını doyurmak ve şehvetini gidermek için çalışmıştır. Bunun derecesi, ahmak insan derecesidir. Ama gerçek akıl sahiplerinin ibâdetine gelince, onlar Allah'ın celâlini sevdikleri için, ibâdetleri Allah'ı zikir ve O'nu tefekkür maksadından başka bir gaye taşımaz. Bunların diğer amelleri, sadece bu zikir ve fikiri te'kid içindir. Bu kimseler: *"Rablerinin rızası için sabah akşam ibâdet edenlerdir"* (Kehf, 28). İnsanların mükâfaatları niyetlerine göredir. Binaenaleyh mukarrebler Allah'ın zâtını seyretmekle nimetlenecekler. Cennet nimetleri ile mükâfaatlandırılanların şerefi, mukarreblerin makamı ile nimetlendirilenlerin şerefine nispetle, Na'im cennetlerinin Cenâb-ı Hakk'ın zâtına nispeti gibidir.

وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾

"Yahûdiler: 'Hristiyanlar (saymaya değer) bir şeye sahip değil' dediler. Hristiyanlar da: 'Yahûdiler bir şeye sahib değil' dediler. Halbuki onların hepsi de kitabı okuyorlar. Bilmeyenler de aynen onların söyledikleri gibi söylediler. Allah ihtilâfa düşmekte oldukları hususlarda, kıyamet günü onların arasında hüküm verecektir" (Bakara, 113).

Bil ki Allahu Teâlâ Yahûdi ve Hristiyanları daha önce bir olarak zikretmiş, bu âyette ise onları ayırarak, her birinin diğeri hakkında söyledikleri şeyi ve her grubun diğerinin dinini nasıl değersiz saydığını beyan etmiştir. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın: لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ *"Hristiyanlar bir şeye sahip değil"* buyruğunun manası, "Onlar, değer verilen ve itibar edilen bir şey üzerinde değiller" demektir. Bu, büyük bir mübalağadır. Yine bu ifâde aynen Arapların, "أقل من لا شيء" "Bir şey olmamaktan da daha az" demeleri gibidir. Bunun bir benzeri de Allahu Teâlâ'nın:

قُلْ يَا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقِيمُ التَّوْرٰيةَ *"De ki: Ey Ehl-i kitab, siz aranızda Tevrat'ı hükümrân kılmadıkça, değer verilecek bir şey üzerinde değilsiniz"* (Mâide, 67) âyetidir. Buna göre, şâyet "Her iki din mensupları da, bir Yaratıcıyı ve O'nun sıfatlarını kabul ettikleri halde, nasıl böyle söyleyebilmişlerdir, halbuki böyle söylemelerinin bir manası yoktur?" denilirse, buna iki bakımdan cevab veririz:

a) Onlar bu güzel söze, asılsız bir sözü ekledikleri zaman, bu asılsız söz, eklendiği güzel sözün mükâfaatını da yok eder. Bu nedenle onlar sanki hak olan bu sözü söylememiş gibi olurlar.

b) Bu umûmî olan ifâde, onların ihtilaflı oldukları hususlara tahsis edilmiştir. Bu da peygamberlik meselesiyle ilgili şeylerdir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetin Nüzul Sebebi**

Rivâyet edildiğine göre Necran Hristiyanları heyeti Hz. Peygamber (s.a.s)'in yanına gelince, Yahûdi âlimleri de gelip onlara katılmıştı. Böylece onlar kendi aralarında münakaşaya tutuştular ve sesleri yükselmeye başladı. Bunun üzerine Yahûdiler, o Hristiyanlara: "Sizler dinî bakımdan, hiçbir hak üzerine değilsiniz" deyip Hz. İsâ (a.s) ve İncil'i inkâr etmişler; Hristiyanlar da onlara aynı şeyi söyleyip Hz. Mûsa (a.s) ve Tevrat'ı inkâr etmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler bu âyette Allahu Teâlâ'nın kastettiği insanların kimler olduğu hususunda, "Bunlar Hz. İsâ (a.s)'nın peygamber olarak gönderilmesinden o güne kadar gelenler midir, yoksa sadece Hz. Peygamber (s.a.s) zamanındakiler midir?" diye ihtilâf etmişlerdir. Her ne kadar âyeti Hz. İsâ (a.s)'nın peygamberliğinden beri mevcut olan bütün Yahûdi ve Hristiyanlara hamletmek evlâ ise de, açık ve hak olan, âyetin zahirinde bunu gösteren bir delil bulunmadığıdır. Âyetin sebeb-i nüzûl olarak, bir Yahûdinin, Hristiyanlara böyle söylemesi üzerine Allahu Teâlâ'nın bu âyeti indirdiği rivâyeti, (âyeti zâhirine hamletmek mümkün olduğunda) âyetle sebeb-i nüzûl dışındaki şeylerin murât edilmemesini gerektirmez.

Cenâb-ı Allah'ın, "وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ" ifâdesi de umum ifâde eder. Bunu tahsis etmenin, (Hz. Peygamber zamanındaki Yahûdilere mahsus kabul etmenin) izahı nedir? Çünkü Yahûdi ve Hristiyanların, tâ baştan beri her birinin diğeri hakkındaki sözlerinin bu olduğu bilinmektedir.

Cenâb-ı Hakk'ın: وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ *"Onlar halbuki kitabı okuyorlardı"* sözünde "و", (vav) hâl ifade eder. "الْكِتَابَ" kelimesi, bütün kitap cinsini ifâde eder. Buna göre mana şöyledir: Onlar ilim ehli ve kitap okuyan kimselerden oldukları halde bunu söylediler; Tevrat'ı, İncil'i veya bunlar dışındaki diğer semâvi kitapları öğrenmiş ve onlara inanmış olan kimseye yakışan, geriye kalan semâvi kitapları inkâr etmemesidir. Çünkü iki kitaptan her biri diğerini tasdik etmekte ve doğruluğuna şahit olmaktadır. Binaenaleyh Tevrat, Hz. İsâ (a.s)'yı; İncil de Hz. Mûsa (a.s)'yı tasdik etmektedir.

Allahu Teâlâ'nın: كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ *"Bilmeyenler de böyle söylerler"* sözü, daha önce bahsedilmiş olan kimsenin, âlim olmasını gerektirir. Çünkü onların "bilmeyenler"den farklı olmaları gerekir. Böylece Cenâb-ı

Hak, bilgili ve okur-yazar oldukları halde onlar böylesi bir ihtilâfa düşünce, cahillerin halinin nice olacağını beyan etmiştir.

Bil ki bu hâdise bizzat, Hz. Muhammed (s.a.s)'in ümmeti hakkında vâki olmuştur. Onlar Kur'an'ı okumak hususunda ittifak etmiş olmalarına rağmen her grup diğerini küfre nisbet etmiştir.

Âlimler âyette bahsedilen "bilmeyenler"in kim oldukları hususunda ihtilâf ederek, şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

a) Bunlar, Müslümanların önem verilecek bir şey üzere bulunmadıklarını söyleyen kâfir Araplardır. Böylece Cenâb-ı Hak, kitâbı okudukları halde Yahûdi ve Hristiyanların sözünün kabul olunmaya ve iltifat edilmeye lâyık olmadığını beyan edince, kâfir olan Arapların sözüne iltifat edilmeyeceğini açıklamıştır.

b) Hak Teâlâ'nın, "وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ" âyetini, Hz. Muhammed (s.a.s) zamanında mevcut olanlara hamlettiğimiz zaman, O'nun, "كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" ifâdesini de inatçı olan kimselere hamlederiz. Bunun aksi de muhtemeldir.

c) Allah'ın, "وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ" buyruğunun bunların âlimlerine; "كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" ifâdesinin ise, havâsları ile avâmlarını ayırt etmek için, onların avâmlarına hamledilmesidir. Birinci görüş doğruya daha yakındır; çünkü Yahûdi ve Hristiyanların hepsi âyetin hükmüne dahildirler. Onlardan, "كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" sözüyle ayrılan kimselerin, onların dışındaki kimseler olması gerekir.

"Allah Onların Arasında Hükmedecektir" Sözünün Mânası

Allahu Teâlâ'nın: فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ *"Ve Allah, onların aralarında hükmeder"* sözüne gelince, bu hususta dört görüş vardır:

a) **Hasan el-Basrî,** "Allah, onların hepsini yalanlar ve onları cehennemine sokar" demiştir.

b) Allah, zâlim ve yalancı kimseden, mazlûm ve yalanlanmış olan kimsenin hakkını alır ve ona verir.

c) Allah onlara cennete ve cehenneme girenleri açıkça gösterir. Bu, **Zeccâc**'ın görüşüdür.

d) Hakkında ihtilâf etmiş oldukları şeyler hususunda Allah, hakka isâbet edenle etmeyen arasında hükmeder. Allah en iyisini bilendir.

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِى خَرَابِهَا اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَآ اِلَّا خَآئِفِينَ لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١١٤﴾

"Allah'ın mescidlerinde, O'nun isminin zikredilmesini engelleyip, onlarınharab edilmesi için çalışan kimseden daha zâlim kim olabilir? Bunlar için,oraya ancak korkarak girmeleri uygundur. Onlara dünyada rezillik,ahirette de büyük bir azap vardır" (Bakara, 114).

Bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Câmi ve Mescidleri Kuranlar ve Onları Âtıl Bırakanlar**

Müfessirler, bu âyetten maksadın sırf şartın ve cezânın, yani, "Kim böyle yaparsa, Allah da ona böyle yapar" şeklinde beyan edilmesi olmadığından; tam aksine bundan maksadın, o insanlardan bazılarının mescidlerin onarımını men edip, onları harâp etmeye çalıştıklarını, sonra Allahu Teâlâ'nın âyette bahsedildiği biçimde onları cezâlandırdığını beyan etmek olduğu hususunda müfessirler ittifak etmişlerdir. Ne var ki müfessirler mecsidleri tamir etmeye mâni olup onları harap etmeye çalışanların kim olduğu hususunda ihtilâf ederek, bu konuda dört görüş ileri sürmüşlerdir:

a) **İbn Abbas** şöyle demiştir: Hristiyanlardan bir hükümdar, Beyt-i Makdis'i istilâ ederek orayı harap etmiş, orayı leşlerle doldurmuş, halkını kuşatmış, bir kısmını öldürerek geriye kalanları esir almış ve Tevrât'ı da yakmıştır. Hz. Ömer (r.a) zamanında, Müslümanlar onu onarıncaya kadar Beyt-i Makdis harab bir haldeydi.

b) **Hasan el- Basrî, Katade ve Süddî** şöyle demişlerdir: Bu âyeti kerime **Buhtunnasr** hakkında nazil olmuştur. Çünkü o, Beyt-i Makdis'i harap etmiş, bazı Hristiyanlar da Yahûdilere olan öfkelerinden dolayı Buhtunnasr'a yardımcı olmuşlardı.

Ebu Bekr er-Razî, Ahkâmu'l-Kur'an'ında şöyle demiştir: Âyetin sebeb-i nüzûlü olarak yukarıda belirtilen bu iki görüş de yanlıştır. Çünkü siyer âlimleri arasında Buhtunnasr'ın zamanının, Hz. İsa'nın doğumundan çok önce olduğu hususunda bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Hristiyanlık,

Mesîh'ten sonra olmuştur. O halde onlar Beyt-i Makdis'i tahrip konusunda, Buhtunnasr ile nasıl beraber olmuş olabilirler? Hem yine Hristiyanlar da Yahûdiler gibi, Beyt-i Makdis'e ta'zim gösterileceğine inanırlar; hatta onlardan daha fazla... Binaenaleyh, Beyt-i Makdis'in tahribi hususunda, onlar tahripçilere nasıl yardım etmiş olabilirler?...

c) Âyet-i kerime, Hz. Peygamber (s.a.s)'i Mekke'de Allah'a davetten men ederek, onu hicret etmeye zorlayan Arap müşrikleri hakkında nazil olmuştur. Böylece o müşrikler hem Hz. Peygamber (s.a.s)'e hem de onun ashabına Mescid-i Haram'da, Allah'ı anma hususunda mâni olmuşlardır. **Hz. Ebu Bekr** (r.a) evinin yanında bir mescid yapmış, ancak buradan da men olunmuştu. Ona eziyyet edenler arasında Kureyş'in çocukları ve kadınları da bulunuyordu. Cenâb-ı Hakk'ın: وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا *"Namazında sesini yükseltme, o kadar da kısma!"* (İsra, 110) âyetinin bu konuda nâzil olduğu da söylenmiştir. İşte bu sebepten ötürü kendisine eziyet edilmesin diye, Hz. Peygamber cehren Kur'an okumaktan men edilmiştir. **Ebu Cehil** de Hz. Peygamber (s.a.s)'in sırtına insan pislikleri atıyordu. İşte bunun üzerine, Allah'ı birleyen, O'na herhangi bir şeyi ortak koşmayan, huşû ve hudû içinde O'nun için namaz kılan, O'nu tefekkür etmek için kalplerini Mâsivaullah'tan boşaltan, dillerini Allah'ın zikriyle, bedenlerini O'nun azamet ve saltanatından duyulacak lezzetle meşgul eden Müslümanları engelleyen şu müşriklerden daha zâlim kim olabilir? denilmiştir.

d) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: Bundan maksat, Hudeybiye senesinde Medine'den Mescid-i Haram'a gittiği zaman Hz. Peygamber (s.a.s)'i Mescid-i Haram'dan men eden kimselerdir. **Ebu Müslim** bu görüşüne, Cenâb-ı Hakk'ın:

هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Onlardan inkâr eden ve sizi Mescid-i Haram'dan men edenler..."* (Feth, 25) âyetiyle;

وَمَا لَهُمْ أَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Onlar Mescid-i Haram'dan men ediyorlarken, Allah onlara niçin azâp etmesin?"* (Enfâl, 34) âyetini delil getirmiş, Allah'ın, إِلَّا خَائِفِينَ *"Ancak korkarak"* buyurduğunu da Allah'ın, Peygamber'in gücünü yüceltmesine ve kelimetullâhı üstün kılmasına hamletmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, münafıklar hakkında,لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا * مَلْعُونِينَ أَيْنَ مَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا *"Andolsun ki biz seni onlara musallat kılacağız; sonra da onlar seninle ancak az bir zaman*

komşu olabilirler. Lanetlenmiş olarak... Nerede ele geçirilirlerse yakalanırlar ve öldürüldükçe de öldürülürler" (Ahzâb, 60-61) buyurmuştur.

Bana göre bu hususta beşinci bir izah tarzı daha bulunmaktadır ki, bu nazmın gözetilmesi bakımından daha uygundur. O da, şöyle denilmesidir:

Kıble Ka'be'ye çevrilince, bu, Yahûdilere çok zor geldi. Bunun üzerine onlar, insanları Ka'be'ye yönelerek namaz kılmaktan men etmeye yöneldiler. Öyle ki bazı kâfirleri Ka'be'yi tahrip etmeye kışkırtmak suretiyle de, Ka'be'yi tahrip etmek hususunda çaba harcamışlardır. Yine onlar, içinde kıbleye müteveccihen namaz kılmasınlar diye, Hz. Peygamber (s.a.s)'in mescidini tahribe de çalışmışlardır. Böylece Allahu Teâlâ onları bu konuda kınamış ve onların bu konudaki tutumlarının kötülüğünü beyan etmiştir. Bu açıklama, öncekinden daha uygundur. Bu böyledir, çünkü Allahu Teâlâ, bu âyetten önceki âyetlerde Yahûdi ve Hristiyanların fiillerinin çirkinliğinden bahsetmiştir. Bu âyetten sonra da onların fiillerinin çirkinliğini bildirmiştir. O halde bu tek âyetle kastedilenin, müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.s)'i Mescid-i Haram'dan men etmeleri hususundaki kötü fiilleri olması nasıl uygun olabilir? Âyeti, Hristiyanların Beyt-i Makdis'i tahrip etme çabalarına, **-Ebu Bekr er-Razi**'nin de izah ettiği gibi-, hamletmek zayıftır. Binaenaleyh, geriye ancak bizim dediğimiz kalır.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetin Makabliyle Münasebeti**

Bu âyetin makabliyle ilgisi hususunda, bazı izahlar bulunmaktadır. Âyeti Hristiyanlara ve Beyt-i Makdis'in tahribine hamleden kimseler şöyle demişlerdir: Bu âyet kendinden öncekiyle, Hristiyanların sadece kendilerinin cennet ehli olduklarını iddia etmeleri sebebiyle onlara, "Mescidleri tahrip etme işinde böylesine çalıştığınız halde nasıl olur da cennet size mahsus olabilir?" denilmiş olması itibariyle irtibatlıdır.

Âyeti Mescid-i Haram'ın ve diğer mescidlerin tahrip edilmesine hamleden kimselere gelince, onlar şöyle demişlerdir: Müşrik Arapların zikri Cenâb-ı Hakk'ın, "كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ" âyetinde geçmişti. Burada, bütün kâfirlerin zikriyle onların kınanmasının da geçmiş olduğu söylenmiştir. Böylece, zem ve kınama, bir kere Yahudî ve Hristiyanlara; bir başka kere de müşriklere yöneltilmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Maksad Sadece Kâbe mi Yoksa Bütün Mescidler midir?**

Cenâb-ı Hakk'ın "مَسَاجِدَ اللّٰهِ" ifâdesi umum ifâde eder. Buna göre bazı âlimler bununla bütün mescidlerin kastedildiğini söylemişlerdir. Bazıları

da, bizim zikrettiğimiz Mescid-i Haram ve Mescid-i Haram'ın dışındaki Mekke mescidlerine hamlederek şöyle demişlerdir: **Hz. Ebu Bekir**'in Mekke'de, içinde Allah'a ibadet ettiği bir mescidi vardı.. Onlar, hicretten önce burayı tahrip etmişlerdi.

Âlimler içinde, bu ifâdeyi sadece Mescid-i Haram'a verenler de vardır ki, bu **Ebu Müslim**'in görüşüdür. Çünkü Ebu Müslim, âyette geçen, "مَنَعَ" kelimesini Hudeybiye senesinde, Hz. Peygamber (s.a.s)'i Mescid-i Haram'dan men etmekle açıklamıştır. "Şâyet, çoğul olan "مَسَاجِدَ" lâfzını, tek bir mescide hamletmek nasıl mümkün olur?" denilirse, biz deriz ki: bu hususuta bazı izahlar bulunmaktadır:

1) Bu, tek bir salih kimseye eziyet edene şu sözü söyleyen kimsenin, "Salih kimselere eziyet edenden daha zâlim kim vardır?" sözüne benzer.

2) Mescid, secde edilen yer demektir. Buna göre Mescid-i Haram, tek bir mescid değil, birçok mescid olmuş olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ" buyruğu nasb mahallindedir. Âlimler, bunda âmil olan kelimenin ne olduğu hususunda görüşler belirterek, ihtilâf etmişlerdir:

a) Bu, "مَنَعَ" fiilinin ikinci mef'ûlüdür. Çünkü sen, "مَنَعَ" fiilini, "مَنَعْتُهُ كَذَا" "Onu şundan men ettim" diyerek iki mef'ûl olacak biçimde kullanabilirsin. Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın: "وَمَا مَنَعَنَا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ" (İsra, 59) âyetiyle, "وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوا" (İsra, 94) âyetidir.

b) **Ahfeş** şöyle demiştir: Bu cümleden "مِنْ" harf-i cerrinin hazfedilmiş olması caizdir. Sanki şöyle denilmiştir: مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ *"Allah'ın mescidlerini, oralardan Allah'ın isminin zikredilmesinden men eden..."*

c) "مَسَاجِدَ اللهِ" ifâdesinden bedel olmasıdır.

d) **Zeccâc** kendisinde "مَنَعَ" fiili âmil olmak üzere, takdirin, "كَرَامَةَ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ" "Kendilerinde Allah'ın isminin zikredilmesini istemeyerek, hoşlanmayarak" mânasında olmasının caiz olduğunu da söylemiştir.

BEŞİNCİ MESELE: **Mescidi Tahrip Etmek İki Şekilde Olur**

Mescidi tahrip etmeye çalışmak, şu iki sebepten dolayı olabilir.

a) Namaz kılanları, ibâdet edenleri ve oranın bakımını üzerine almış olan kimseleri, oralara girmekten men etmektir. İşte bu, mescidlerin bir bakıma tahribi olur.

b) Onları yıkmak ve tahrip etmek suretiyle olur.

Bir kimse şöyle diyemez: "Kendisinde tahrip olunma emareleri olmadan, Beyt-i Haram'ı tahrip etmek manasına almak nasıl doğru olabilir?" Çünkü, insanları orada dini ibadetlerini yerine getirmekten men etmek, bir bakıma onu tahrip etmek gibi olur. **Ebu Bekr** (r.a)'in, Mescid-i Haram'da namaz kıldığı bir bölümü bulunduğu, hicret ettiği zaman Kureyş'in bunu tahrip ettiği de söylenmiştir.

ALTINCI MESELE

Âyetin zâhiri, bu fiilin zulüm çeşitlerinin en büyüğü olmasını iktiza eder. Bu, şöyle bir müşkil arzeder: Cenâb-ı Hakk'ın: إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) buyurduğuna göre de şirk bir zulümdür. Şu kadar var ki, şirk bu fiilden daha büyük bir günahtır. Zina, adam öldürme de bu fiilden daha büyüktür. Bu müşkile şu şekilde cevap veririz: Bu mevzûda en ileri derecede söylenecek söz şudur: Bu, kendisine tahsis girmiş olan umumi bir lâfızdır; dolayısıyla bu konu eleştirilemez.

Mescide Korkarak Girme

Cenâb-ı Hakk'ın: أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ *"İşte bunlara, buralara ancak korkarak girmeleri yaraşır"* buyruğuna gelince, bil ki bu âyette birkaç mesele bulunmaktadır.

***BİRİNCİ MESELE:* Korkarak Mescide Girmek Hakkında Farklı Tefsirler**

Sözün zâhirine göre, iman edip de mescidlerin tahribine çalışan kimselere, korkarak girmelerinin dışında, oralara girmek haram kılınmıştır. Bunun herkes için umumi olduğunu söyleyenler ise, bu korkunun tefsiri hususunda birçok vecih zikretmişlerdir:

a) Onların mescidleri istilâ etmeleri ve mü'minleri mescidlerden men etmeleri şöyle dursun, mü'minlerin kendilerini kıskıvrak yakalamalarından göğüs kafesleri tir tir titreyerek girmeleri, uygun düşer. Buna göre mana, şâyet kafirlerin zulmü ve isyanları olmasaydı, olması gereken ancak bu olurdu, şeklindedir.

b) Bu, Allahu Teâlâ tarafından Müslümanlar için, Allah'ın Müslümanları Mescid-i Haram'a ve diğer mescidlere hükümran kılacağını ve O'nun müşriklerden tek bir kimsenin dahi yakalanmadan, böylece azâb edilmekten veya Müslüman olmazsa öldürülmekten korkarak girmesi durumu

müstesna, onlardan hiç kimsenin Mescid-i Haram'a giremeyeceğine ve onları zelil kılacağına dair bir müjdedir. Allah bu va'dinin doğruluğunu tahakkuk ettirerek, onları Mescid-i Haram'a girmekten men etmiştir. Ve onlar hakkında, Hz. **Ebu Bekir**'in haccettiği yılda şöyle nida etmiştir: "Dikkat, bu yıldan sonra hiçbir müşrik Ka'be'yi haccedemez!.." Hz. Peygamber (s.a.s), Yahûdilerin Arap yarımadasından çıkartılmasını emretmiş, böylece ertesi yıl galip ve hâkim olarak ziyaret etmiş ve hiçbir müşrik O'nun haccetmesine, Mescid-i Haram'a girmesine mani olamamıştır. İşte bu, **Ebu Müslim**'in "Mescidlerden men"i müşriklerin Hz. Peygamber (s.a.s)'i Hudeybiye yılında Mescid-i Haram'dan men etmelerine hamletmesinin izah tarzıdır. **Ebu Müslim,** âyetteki "korku"yu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in dâvasının hâkimiyetine ve müşriklerin Hz. Peygamber ve onun ümmetinden korkacak biçimde, Hz. Peygamber'in onlara galip gelmesine hamletmiştir.

c) Âyetteki korkunun, müşriklerin başına gelen hakirlik, cizye vererek zelil olmak ve zillet içinde bulunmak manasına hamledilmesidir.

d) Müşriklerin Mescid-i Haram'a girmeleri, hasımlaşmak, muhakeme edilmek ve karşı delil getirmek için girmek gibi, korku ihtiva eden bir halin dışında, haram kılınmıştır. Çünkü bütün bunlar korkuyu ihtiva eder. Bunu delili ise, مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللهِ شَاهِدِينَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ *"Kendi aleyhlerinde küfre şahit oldukları halde, müşriklerin Allah'ın mescidlerini imâr etmeleri uygun değildir"* (Tevbe, 17) âyetidir..

e) **Katâde** ve **Süddî** "Allah'ın: "اِلَّا خَائِفِينَ" *"Ancak korkar oldukları halde"* ifâdesi, Hristiyanlar Beyt-i Makdis'e ancak korkarak girerler, orada bir Hristiyan bulunsa dövülerek eziyet edilir manasınadır" demişler. Bu te'vil kâbule şayân değildir. Çünkü **Beyt-i Makdis,** zamanımızda hükümdar Selahaddin Eyyübî (rh.a) tarafından kurtarılıncaya kadar, yüz seneden daha fazla bir müddetle, hiçbir Müslümanın oraya korkmadan girme imkânı bulamayacağı bir şekilde, Hristiyanların elinde kalmıştı.

f) Gerçi Cenâb-ı Allah'ın: مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَا اِلَّا خَائِفِينَ *"Onlar oralara ancak korkarak girerler"* buyruğu, haber şeklinde bir ifâdedir, fakat bundan murat, onları oraya girmekten nehyetmek ve onları mescidlerden uzak tutmaktır. Nitekim Hak Teâlâ, bu manada: وَمَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللهِ *"Sizin, Allah'ın peygamberine ezâ vermeniz (doğru) değildir"* (Ahzâb, 53) buyurmuştur.

Cenâb-ı Allah'ın: لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْيٌ *"Onlar için dünyada hizy vardır"* âyetine gelince, âlimler âyetteki "hizy" hakkında ihtilâf ederek, bazıları, "Mescidlerden men ettikleri için onlara verilen zillet cezası vardır" demişler; diğerleri ise, zimmîler için bu kelimeyi "cizye" diye; harbîler için ise "katledilmek" diye tefsir etmişlerdir. Bil ki bütün bunlar muhtemel manalardır. Çünkü **"hizy"** ancak ceza yerine geçen, rüsvaylık, hor ve hakir kılma şeklinde olur. Kendinde hor ve hakir kılma manası bulunan her şey bu kelimenin muhtevasına dahildir. Bu, onların küfürde ısrarlarını Allah'ın bir reddedişidir. Çünkü mevcut olan rüsvaylık, hizyin gerektirdiği durumu anlatmaya ihtiyaç bırakmaz.

"Büyük azab"a gelince, Allahu Teâlâ onu, son derece ileri bir mübalağa yerine geçecek bir şekilde tavsif etmiştir. Çünkü daha önce bahsedilen ve sıfatları sayılan kimseler en büyük zulmü yapan kimselerdir. Binaenaleyh onların büyük cezaya müstehak olacakları meydandadır. Bu âyette iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: Mescidler Hakkındaki Hükümler, Mescidlerin Fazileti Hakkındaki Âyet ve Hadisler

Birinci mesele mescidlerin ahkâmı hakkındadır. Bu hususta birçok vecihler vardır:

Birincisi, mescidlerin fazileti hakkındadır. Mescidlerin faziletine Kur'an, hadis ve akıl delâlet etmektedir. Kur'an birçok âyette buna delalet eder:

1) Allahu Teâlâ:

وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا *"Mescidler Allah'ındır. Öyleyse Allah ile birlikte hiçbir şeye tapmayınız"* (Cin, 18) buyurarak, sadece O'na ait olduğunu ifâde eden lâm-ı ihtisâs ile, mescidleri kendi zatına izâfe etmiş ve bu has oluşu, *"Allah ile birlikte (oralarda) hiçbir şeye tapmayınız"* buyruğu ile kuvvetlendirmiştir.

2) Cenâb-ı Hak: اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman edenler imâr ederler"* (Tevbe, 18) buyurmak suretiyle mescidleri imâr etmeyi imanın bir delili kılmıştır. Hatta âyet zâhiri ile, imanın sadece bu kimselere münhasır olduğunu göstermektedir. Çünkü âyetin başındaki "اِنَّمَا" (ancak) kelimesi hasr içindir.

3) Allahu Teâlâ, فِى بُيُوتٍ اَذِنَ اللّٰهُ اَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ *"O evlerde Allah, yükseltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin vermiş*

(emretmiştir). Onlar buralarda sabah akşam O'nu (Allah'ı) tesbih ederler" (Nûr, 36) buyurmuştur.

4) Tefsirini yapmakta olduğumuz bu âyette Cenâb-ı Allah: وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ *"Allah'ın mescidlerinde, O'nun adının anılmasını men edenlerden daha zâlim kim olabilir!..."* buyurmuştur.

Bu âyetin zâhiri, mescidleri harâp etmeye uğraşmanın, müşriklerin en kötü hali olduğunu gösterir. Çünkü, Cenâb-ı Allah, *"Şirk hiç şüphesiz büyük zulümdür"* (Lokman, 13) buyurduğu için, *"Daha zâlim kim olabilir!"* ifâdesi müşrikler için kullanılır. Mescidleri harap etmeye koşmak fıskın (günahın) en ileri derecesinde olunca, mescidleri imar etmeye, canlandırmaya koşmak ve gayret ekmenin de imânın en ileri derecesi olması gerekir.

Mescidlerin Fazileti Hakkında Hadisler

Mescidlerin faziletini gösteren hadislere gelince:

1) **Buhârî ve Müslim, Sahih**'lerinde şunu rivâyet etmişlerdir: Hz. Osman b. Affân (r.a) bir mescid (cami) yaptırmak istedi. Müslümanlar bunu hoş karşılamadılar ve bu işten vazgeçmesini istediler. Bunun üzerine o, "Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini duydum" dedi:

مَنْ بَنَى لِلّٰهِ مَسْجِدًا بَنَى اللهُ لَهُ كَهَيْئَتِهِ فِى الْجَنَّةِ *"Kim Allah için bir mescid binâ ederse, Allah o kimse için o mescid şeklinde cennette bir bina yapar."* Bir başka rivâyette de, *"Allah o kimse için cennette bir ev yapar."*

2) Ebu Hureyre (r.a)'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اَحَبُّ الْبِلَادِ اِلَى اللهِ تَعَالَى مَسَاجِدُهَا وَاَبْغَضُ الْبِلَادِ اِلَى اللهِ اَسْوَاقُهَا *"Allah'a beldelerin en sevimli gelen yerleri oraların mescidleridir, en sevimsiz gelen yerleri ise oraların çarşılarıdır."*[67] Bil ki bu haber mescidlere saygı duyma hususunda aklî bir hikmete dikkat çekmektedir. Bunun izahı şöyledir: Yerler ve zamanlar ancak Allah'ın zikri ile şeref kazanırlar. Buna göre mescid, Allah'ı zikretmenin bir mekânı olup, Allah'ın zikrinden gâfil olan kimse bile oraya girdiğinde Allah'ı hatırlar. Çarşılar ise, bunun aksinedir. Zira oralar dünyaya yönelme yeri olup, Allah'tan gafil olmaya yöneltir ve Allah yolunda tefekkür etmekten uzaklaştırır. Öyle ki Allah'ı zikreden kimse bile çarşıya girdiğinde Allah'ı hatırlamaktan gâfil hale gelir. İşte bundan dolayı şüphesiz mescidler yerlerin en şereflisi, çarşılar ise en kıymetsizidir.

67 **Müslim,** Mesâcid, 288 (1/464).

Mescidlere Gitmenin Fazilet ve Sevabı

İkincisi, mescidlere gitmenin fazileti hakkındadır.

1) Ebu Hureyre (r.a)'den Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: مَنْ تَطَهَّرَ فِي بَيْتِهِ ثُمَّ مَشَى اِلَى بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ اللهِ لِيَقْضِيَ فَرِيضَةً مِنْ فَرَائِضِ اللهِ كَانَتْ خُطُوَاتُهُ اِحْدَاهَا تَحُطُّ خَطِيئَتَهُ وَالأُخْرَى تَرْفَعُ دَرَجَتَهُ *"Kim evinde temizlenir ve Allah'ın farzlarından bir farzı yerine getirmek üzere, Allah'ın evlerinden birine giderse, onun her adımından biri bir günahını düşürür, diğeri ise derecesini yükseltir."* Bu hadisi **Müslim** rivâyet etmiştir.

2) Ebu Hureyre (r.a), Hz.Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: مَنْ غَدَا اَوْ رَاحَ اِلَى الْمَسْجِدِ اَعَدَّ اللهُ لَهُ فِي الْجَنَّةِ مَنْزِلًا كُلَّمَا غَدَا اَوْ رَاحَ *"Kim sabah akşam mescide devam ederse, Allah her gidip gelişinde onun için cennette bir makam hazırlar."* Bu hadisi, **Buhâri** ve **Müslim** Sahihlerinde zikretmişlerdir.

3) **Übeyy b. Ka'b** şöyle demiştir: Medineli Müslümanlardan öyle bir adam biliyorum ki evi, mescide en uzak olan zat olduğu halde Hz. Peygamber (s.a.s)'in arkasında cemaate devam eder, hiçbir namazı kaçırmazdı. Ona: "Sıcakta ve karanlıkta binip geleceğin bir eşek satın alsan" denildi. O: "Allah'a yemin olsun ki evimin mescidin yanında olmasını istemem" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s)'e bu durum haber verilince, ona bunu sordu. O adam da: "Benim izlerim, adımlarım, âileme gidip gelmem, hep amel defterime yazılsın diye böyle yapıyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s): *"Umduğum her şey senin için olacaktır"* buyurdu. Bu hadisi **Müslim,** Sahih'inde nakletmiştir.

4) Câbir (r.a) şöyle buyurmuştur: "Mescidin yanında boş bir arsa vardı. Selameoğulları Mescid-i Nebi'nin yanına göçmeyi istediler. Bu durum Hz. Peygamber (s.a.s)'e ulaşınca, o, onlara: "Sizin, mescidin yakınına gelmeyi düşündüğünüzü haber aldım?" diye sordu. Onlar da: "Evet biz bunu istemiştik" dediler. Hz. Peygamber (s.a.s) de: *"Ey Selameoğulları, evinizi terk etmeyin, zira mescide gelirken attığınız her adıma sevab yazılır"* buyurmuştur. Bu hadisi de **Müslim** rivâyet etmiştir.

Ebu Sa'id el-Hudrî (r.a)'den,

اِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَاٰثَارَهُمْ *"Hakikat ölüleri biz diriltiriz biz ve (onların) önden yapıp gönderdikleri şeyleri ve eserlerini yazarız"* (Yâsin, 12) âyetinin bunlar hakkında nâzil olduğu[68] rivâyet edilmiştir.

---

68 Bu sözüyle Ebu Saîd (r.a) ayetin, bunlara da şâmil olan bir yönü olduğunu kastetmiş olmaktadır ki, selefin ıstılahında bu duruma çok rastlanır. Yoksa bu konuşmayı müteakip âyetin indiğini düşünmemeliyiz. (Çev.)

5) Ebu Mûsa el-Eş'arî (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: أَنَّ أَعْظَمَ النَّاسِ اَجْرًا فِي الصَّلَاةِ اَبْعَدُهُمْ اِلَى الْمَسْجِدِ مَشْىً وَالَّذِى يَنْتَظِرُ الصَّلَاةَ حَتَّى يُصَلِّيَهَا مَعَ الْإِمَامِ فِي جَمَاعَةٍ اَعْظَمُ اَجْرًا مِمَّنْ يُصَلِّيهَا ثُمَّ يَنَامُ *"İnsanların namaz bakımından en fazla ecir alanları, camilere yol bakımından en uzakta olanlarıdır. Cemaatle namaz kılmak için namaz vaktini bekleyen kimsenin ecri, namazını evde kılıp da yatıp uyuyan kimsenin ecrinden daha fazladır."* Bu hadisi de hem **Buharî**, hem **Müslim, Sahih**'lerine almışlardır.

6) Ukbe b. Âmir el-Cühenî, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

اِذَا تَطَهَّرَ الرَّجُلُ ثُمَّ مَرَّ اِلَى الْمَسْجِدِ يَرْعَى الصَّلَاةَ كَتَبَ لَهُ كَاتِبَاهُ اَوْ كَاتِبَاهُ بِكُلِّ خَطْوَةٍ يَخْطُوهَا اِلَى الْمَسْجِدِ عَشْرَ حَسَنَاتٍ وَالْقَاعِدُ الَّذِى يَرْعَى الصَّلَاةَ كَالْقَانِتِ وَيُكْتَبُ مِنَ الْمُصَلِّينَ مِنْ حِينِ يَخْرُجُ مِنْ بَيْتِهِ حَتَّى يَرْجِعَ

"İnsan temizlenip, namazı beklemek için mescide gittiği zaman, sevablarını yazan bir veya iki kâtib meleği mescide her adımına karşılık on iyilik yazar. Mescidde namazı beklerken oturan kimse, Allah'a ibâdet etmekte olan kimse gibi kabul edilir. Bu kimse evinden çıkıp tekrar evine dönünceye kadar namaz kılmakta olan kimselerden yazılır."

7) **Saîd b. Müseyyeb**'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Ensardan birisinin ölümü yaklaştı. Bunun üzerine o, ailesine: "Evde kimler var?" diye sordu. Onlar: "Senin çoluk çocuğun. Fakat kardeşlerin ve yanında oturup kalkanlar mesciddeler" dediler. Bunun üzerine o: "Beni kaldırınız" dedi. Orada bulunanlardan biri, onu kendisine yaslayarak kaldırdı. O iki gözünü açıp, orada bulunanlara selâm verdi. Onlar da adamın selamını alıp ona hayır duada bulundular. Bunun üzerine o adam: "Bugün Hz. Peygamber (s.a.s)'den duyup da daha önce Allah rızası için hiç kimseye söylemediğim bir hadisi size miras bırakıyorum. Bu hadisi söylerken de yine Allah rızası için söylüyorum. Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini duydum:

مَنْ تَوَضَّأَ فِي بَيْتِهِ فَأَحْسَنَ الْوُضُوءَ ثُمَّ خَرَجَ اِلَى الْمَسْجِدِ يُصَلِّى فِي جَمَاعَةِ الْمُسْلِمِينَ لَمْ يَرْفَعْ رِجْلَهُ الْيُمْنَى اِلَّا كَتَبَ اللهُ لَهُ بِهَا حَسَنَةً وَلَمْ يَضَعْ رِجْلَهُ الْيُسْرَى اِلَّا حَطَّ اللهُ عَنْهُ بِهَا خَطِيئَةً حَتَّى يَأْتِيَ الْمَسْجِدَ فَإِذَا صَلَّى بِصَلَاةِ الْإِمَامِ اِنْصَرَفَ وَقَدْ غُفِرَ لَهُ فَإِنْ هُوَ اَدْرَكَ بَعْضَهَا وَفَاتَهُ بَعْضٌ كَانَ كَذٰلِكَ

"Kim evinde güzelce abdestini alır, sonra Müslümanlarla birlikte namazı cemaat halinde kılmak için mescide giderse, o sağ ayağını her kaldırışında Allah ona bir sevab yazar, sol ayağını bastığında buna karşılık da, mescide

gelinceye kadar, bir günahını siler. İmamla birlikte namazını kılınca günahları bağışlanmış olarak döner. Eğer o namazın bir kısmına yetişip bir kısmına yetişemezse de durum aynı olur.[69]

8) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini Ebu Hureyre (r.a) nakletmiştir:

مَنْ تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ وُضُوءَهُ ثُمَّ رَاحَ فَوَجَدَ النَّاسَ قَدْ صَلُّوا اَعْطَاعُ اللهُ مِثْلَ اَجْرِ مَنْ صَلّيهَا وَحَضَرَهَا وَلَمْ يَنْقُصْ ذٰلِكَ مِنْ اَجْرِهِمْ شَيْئًا

"Kim güzelce bir abdest alır, sonra mescide gider, insanları namazı bitirmiş olarak bulursa, Allah ona o mescidde cemaatle namaz kılıp orada bulunanların sevabının aynısını verir. Bu durum, onların sevaplarından hiçbir şey eksitlmez."[70]

9) Ebu Hureyre (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

اَلَا اَدُلُّكُمْ عَلَى مَا يَمْحُوا اللهُ بِهِ الْخَطَايَا وَيَرْفَعُ بِهِ الدَّرَجَاتِ قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ اِسْبَاغُ الْوُضُوءِ عَلَى الْمَكَارِهِ وَكَثْرَةُ الْخُطَا اِلَى الْمَسَاجِدِ وَانْتِظَارُ الصَّلَاةِ بَعْدَ الصَّلَاةِ فَذٰلِكُمُ الرِّبَاطُ فَذٰلِكُمُ الرِّبَاطُ

"Dikkat edin! Size Allah'ın kendisi sebebiyle günahları affedip, dereceleri yükselttiği şeyi haber vereyim mi?" Sahabe, "Evet, ya Resûlallah," dediler. O da şöyle buyurdu: "Zorluklara karşılık tastamam abdest almak, mescidlere çokça adım atmak, bir namazı kıldıktan sonra diğerini beklemek, işte sizin nöbetiniz budur, işte sizin nöbetiniz budur."[71] Bu hadisi **Müslim** rivâyet etmiştir.

10) **Ebu Seleme b. Abdurrahman, Dâvûd b. Sâlih**'e: يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا *"Ey iman edenler, sabredin, sabırda yarışın ve nöbet bekleşin..."* (Âl-i İmran, 200) âyetinin kim hakkında nâzil olduğunu biliyor musun?" diye sordu, O, "Hayır ey kardeşimin oğlu" cevabını verdi. Ebu Seleme şöyle dedi: **Ebu Hureyre** (r.a)'nin "Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında nöbet tutulan bir savaş yoktu, fakat bir namazdan sonra diğer namazı bekleme vardı" dediğini duydum.

11) Büreyde (r.ah), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: بَشِّرِ الْمَشَّائِينَ فِي الظُّلَمِ اِلَى الْمَسْجِدِ بِالنُّورِ التَّامِّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ *"Karanlıkta mescide yürüyen kimselere, kıyamet gününde tam nurları olacağını müjdele"*[72]

69 **Ebu Davud,** Salat, 50 (1/54).
70 **Ebu Davud,** Salât, 51 (1/155).
71 **Müslim,** Taharet, 14 (1/219).
72 **Ebu Davud,** Salât, 49 (1/154).

Nehâî, kendilerinin, karanlık gecede mescide gitmenin bu sevabı gerekli kıldığı görüşünde olduklarını söylemiştir.

12) **Evzâî** şöyle demiştir *"Muhammed ashabının ve iyilik yolunda onlara tâbi olanların beş özelliğinden bahsedilirdi. Cemaate devam etmek, sünnete uymak, mescid yapmak, Kur'an okumak ve Allah yolunda cihad etmek."*

13) Ebu Hureyre (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: مَنْ بَنَى لِلّٰهِ بَيْتًا يُعْبَدُ اللّٰهُ فِيهِ مِنْ مَالٍ حَلَالٍ بَنَى اللّٰهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ مِنْ دُرٍّ وَيَاقُوتٍ *"Kim Allah için, helal malından Allah'a ibâdet edilen bir bina (câmi) yaparsa, Allah da onun için cennette inci ve yakuttan bir bina yapar"*[73]

14) Ebu Zer (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: مَنْ بَنَى لِلّٰهِ مَسْجِدًا وَلَوْ كَمَفْحَصِ قَطَاةٍ بَنَى اللّٰهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ *"Kim Allah için, bağırtlak kuşu folluğu kadar da olsa bir mescid bina ederse, Allah cennette ona bir ev yapar"*[74]

15) Ebu Saîd el-Hadri (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: اِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسْجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْاِيمَانِ فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالَى قَالَ إِنَّمَا يَعْمُرْ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Bir adamın mescide gitmeyi alışkanlık haline getirdiğini görürseniz, onun mü'min olduğuna şehâdet ediniz."*[75] *Çünkü Allahu Teâlâ: "Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe inananlar imâr ederler."* (Tevbe, 18) buyurmuştur.

16) Ashab-ı Kiram'ın bazılarının şöyle dedikleri rivâyet edilmiştir: *"Mescidler Allah'ın evleridir. O mescidlerde Allah'ı ziyaret eden kimselere Cenab-ı Allah mutlaka ikram eder."*

17) Enes (r.a), Peygamberimiz (s.a.s)'in: اِنَّ عُمَّارَ بُيُوتِ اللّٰهِ هُمْ اَهْلُ بُيُوتِ اللّٰهِ *"Allah'ın evlerini imâr edenler, Allah'a ait evler (olan mescidlerin) sakinleridir"* buyurduğunu rivâyet etmiştir.

18) Enes (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالَى كَأَنِّي لَأَهُمُّ بِأَهْلِ الْأَرْضِ عَذَابًا فَإِذَا نَظَرْتُ اِلَى عُمَّارِ بُيُوتِي وَالْمُتَحَابِّينَ فِيَّ وَاِلَى الْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ صَرَفْتُ عَنْهُمْ

"Allahu Teâlâ şöyle buyurur: "Yerdekilere sanki azap etmeye karar veriyorum ama evlerimi imâr edenlere, Allah için birbirini sevenlere ve seher vakitlerinde istiğfar edenlere baktığımda bundan vazgeçiyorum."

73 Buna yakın bir hadis için bkz. **Müslim,** Mesâcid, 24 (1/378).

74 **İbn Mâce,** Mesâcid, 1 (I/243).

75 **Tirmizî,** Tefsir, Tevbe, 18 (V/277).

19) Enes (r.a), Peygamberimizin, إِذَا أُنْزِلَتْ عَاهَةٌ مِنَ السَّمَاءِ صُرِفَتْ عَنْ عُمَّارِ الْمَسَاجِدِ *"Gökten bir büyük belâ indirildiği zaman, mescidleri imâr edenlerden (namazlarını mescidlerde cemaatle kılan kimselerden) o belâ çevrilir"* buyurduğunu rivâyet etmiştir.

20) **Selman** (r.a), **Ebu'd-Derda** (r.a)'ya mektubunda şöyle yazmıştır: "Ey kardeşim, kalacağın yer mescidler olsun. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in şunu dediğini duydum:

اَلْمَسْجِدُ بَيْتُ كُلِّ تَقِيٍّ وَقَدْ ضَمِنَ اللهُ لِمَنْ كَانَتِ الْمَسَاجِدُ بُيُوتَهُمْ بِالرَّوْحِ وَالرَّحْمَةِ وَالْجَوَازِ عَلَى الصِّرَاطِ إِلَى رِضْوَانِ اللهِ تَعَالَى

"Mescidler, her müttakinin evidir. Allah, mescidleri evleri sayan kimselerin rahatlık, rahmet ve sırattan geçip Allah'ın rızasına ulaşmasına kefil olmuştur."

21) Saîd b. Müseyyeb, **Abdullah b. Selâm** (r.a)'dan şunu nakletmiştir: "İnsanların mescidlerde birer makamı ve bu makamda beraber oturdukları melek arkadaşları vardır. Melekler onları yerlerinde bulamadıkları zaman, onları soruştururlar. Eğer hastalanmış iseler, onları ziyaret ederler. Eğer bir sıkıntı içinde iseler onlara yardım ederler."

22) Hasan el-Basrî, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisini nakletmiştir: يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يَكُونُ حَدِيثُهُمْ فِي مَسَاجِدِهِمْ فِي أَمْرِ دُنْيَاهُمْ فَلَا تُجَالِسُوهُمْ فَلَيْسَ لِلّٰهِ فِيهِمْ حَاجَةٌ *"İnsanlara, mescidlerindeki konuşmalarının dünya işleriyle ilgili olacağı bir zaman gelecektir ki, siz onlarla oturmayınız. Allah'ın onlara ihtiyacı yoktur."*

23) Ebu Hureyre (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ عَلَامَاتٍ يُعْرَفُونَ بِهَا تَحِيَّتُهُمْ لَعْنَةٌ وَطَعَامُهُمْ نَهْبَةٌ وَغَنِيمَتُهُمْ غُلُولٌ لَا يَقْرَبُونَ الْمَسَاجِدَ إِلَّا هِجْرًا وَلَا الصَّلَاةَ إِلَّا دُبُرًا لَا يَتَأَلَّفُونَ وَلَا يُؤْلَفُونَ خُشُبٌ بِاللَّيْلِ سُحُبٌ بِالنَّهَارِ

"Münafıkların kendisiyle tanındıkları alâmetleri vardır: Onların selamları lânet, yemekleri yağma, ganimetleri ihânettir. Onlar mescidlere ancak hemen geri gitmek için, namaza da sonunda gelirler. Ne ülfet ederler, ne ülfet olunurlar. Onlar gece kötülük kurarlar, gündüz de böbürlene böbürlene dolaşırlar"[76]

24) Ebu Saîd el-Hudri ile Ebu Hureyre (r.a)'nin rivâyet ettikleri hadiste, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

76 Ahmed İbn Hanbel, II/293.

سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللهُ فِي ظِلِّهِ يَوْمَ لَا ظِلَّ اِلَّا ظِلُّهُ اِمَامٌ عَادِلٌ وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ اللهِ وَرَجُلٌ قَلْبُهُ مُعَلَّقٌ بِالْمَسْجِدِ اِذَا خَرَجَ مِنْهُ حَتَّى يَعُودَ اِلَيْهِ وَرَجُلَانِ تَحَابَّا فِي اللهِ اُجْتَمَعَا عَلَى ذٰلِكَ وَتَفَرَّقَا وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ وَرَجُلٌ دَعَتْهُ امْرَأَةٌ ذَاتُ حُسْنٍ وَجَمَالٍ فَقَالَ اِنِّي اَخَافُ اللهَ وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ فَأَخْفَاهَا حَتَّى لَا تَعْلَمَ شِمَالُهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ

"Allah yedi kısım kimseyi, kendi gölgesinden başka gölgenin bulunmadığı (kıyamet) gününde gölgelendirir: Âdil devlet adamı, Allah'a ibâdetle büyüyen genç, mescidden çıktığı andan dönünceye kadar gönlü mescide bağlı kalan adam, Allah için birbirini seven ve Allah için bir araya gelip ayrılan iki kimse, hiç kimsenin olmadığı yerde Allah'ı anıp gözleri yaşla dolup taşan insan, güzel ve hoş bir kadın kendisini (zinaya) davet ettiği halde, 'Ben Allah'tan korkarım' diyen adam ve sağ elinin verdiğini sol eli bilemeyecek kadar gizli bir şekilde sadaka veren bir kimse." Bu hadisi **Buhâri ve Müslim, Sahih**'lerinde rivâyet etmişlerdir.

25) Ukbe b. Amir, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: *"Mescide gitmek için evinden çıkan kimsenin her adımına mukabil, sevaplarını yazan melek on iyilik yazar. Cemaatle namaz kılmak için mescidde bekleyen, sanki ibâdet etmekte olan insan gibidir. Bu kimse evine dönünceye kadar namaz kılmakta olan kimselerden sayılır."*

26) Abdullah b. Mübarek, **Hakim b. Züreyh b. el-Hakem**'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: **Saîd b. Müseyyeb**'e babamın şöyle sorduğunu duydum: *"Cenazede bulunmak mı daha çok hoşuna gider, mescidde oturmak mı?"* O şöyle cevap verdi: *"Cenaze namazı kılana bir kırat sevab vardır. Cenazeye kabre konuncaya kadar teşyi eden kimseye ise iki kırat sevab vardır. Mescidlerde oturmak benim daha çok hoşuma gider. Çünkü sen orada Allah'ı tesbih eder, tevhidi okur ve Allah'tan mağfiret dilersin. Melekler de: 'Allah'ım, onun duasını kubul et ve onu bağışla' derler."* Böyle yaparsan sen de, *"Allah'ım, Saîd b. Müseyyeb'i bağışla" de."*

Mescidleri Süslemek Hakkında

Üçüncüsü, mescidleri süsleme konusundadır:

1) İbn Abbas (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: مَا اُمِرْتُ بِتَشْيِيدِ الْمَسَاجِدِ *"Ben, mescidlerin yükseltilmesi ile emrolunmadım."*[77] Hadiste geçen teşyîd (yükseltme)den murat, binanın yüksek ya-

77 **Ebu Davud,** Salât 12 (1/122).

pılmasıdır. Cenâb-ı Allah'ın, فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ *"Yüksek burçlarda..."* (Nisa, 78), yani "yüksek olarak yapılmış yerlerde" âyeti de bu manayadır.

2) **Hz. Ömer** (r.a), bir mescid yapmayı emretti ve mimara şöyle dedi: *"İnsanları yağmurdan koruyacak bir bina yap, kırmızı sarı renklerle onu süslemekten sakın. Yoksa o zaman insanlar fitneye düşer."*

3) **Hz. Osman** (r.a), mescidde alçıdan yapılıp asılmış bir portakal gördü de onun kesilmesini (kırılmasını) emretti.

4) **Ebu'd-Derdâ** (r.a), *"Mushaflarınızı süsleyip, mescidlerinizi tezyin ettiğiniz zaman, helâk olursunuz"* demiştir.

5) **Ebu Kılâbe, Enes b. Malik** (r.a) ile erkenden Zaviye'ye[78] doğru çıktık. Sabah namazı vakti girdi. Derken bir mescide rastladık. Hz. Enes (r.a): "Keşke bu mescidde namaz kılsaydık" dedi. Bunun üzerine bazı kimseler, "Başka bir mescide gidelim" dediler. Enes (r.a): "Hangi mescide?" deyince, onlar "Yeni yapılan bir mescide.." dediler. Enes (r.a) ise, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştu dedi: سَيَأْتِي عَلَى أُمَّتِي زَمَانٌ يَتَبَاهَوْنَ فِي الْمَسَاجِدِ وَلَا يُعَمِّرُونَهَا إِلَّا قَلِيلًا *"Ümmetimin mescidler hususunda birbirine övündükleri halde, pek azı müstesna, (namaz kılarak) onları, imâr etmeyecekleri bir zaman gelecektir"*[79]

Tahiyyetu'l-Mescid Namazı Hakkında

Dördüncüsü, Tahiyyetü'l-Mescid (mescide girince kılınması mendub olan iki rekâtlık namaz) hakkındadır. **Buhârî** ve **Müslim**'in **Sahih**'lerinde Ebu Katâde es-Sülemi'den rivâyet edilen hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: إِذَا دَخَلَ أَحَدُكُمُ الْمَسْجِدَ فَلْيَرْكَعْ رَكْعَتَيْنِ قَبْلَ أَنْ يَجْلِسَ *"Sizden biriniz, camiye girdiğinde, oturmadan önce iki rekat namaz kılsın."* Bil ki bu hüküm, **Hasan el-Basri, Mekhûl, İmâm Şâfiî, İmam Ahmed** ve **İshâk**'ın mezhebidir. Bazı âlimler, mescide girenin namaz kılmadan oturabileceğini söylemişlerdir. Bu görüşe **İbni Sîrin, Atâ b. Ebî Rebâh, Nehâi** ve **Katâde** zâhib olmuşlardır. **İmâm Malik, Sevrî** ve **Hanefiler (Ashab-ı Rey)** de bu görüştedir.

Beşincisi: Mescide Giren Kimsenin Ne Okuyacağı

Hz. Fatıma (r.anha)'nın babasından (a.s) rivâyet ettiği hadise göre, Hz. Peygamber (s.a.s) mescide girerken, Muhammed'e salat u selam okuyup, رَبِّ اغْفِرْ لِي ذُنُوبِي وَافْتَحْ لِي أَبْوَابَ رَحْمَتِكَ *"Ya Rabbi! Günahlarımı bağışlayıp*

78 Zaviye: Medine-i Münevvere yakınında bir yer adı (Taci'l-Arus, 10/166).

79 **Buhari,** Salat, 64.

bana rahmet kapılarını aç" der, çıkarken de yine Muhammed'e salat u selam okuduktan sonra رَبِّ اغْفِرْ لِي ذُنُوبِي وَافْتَحْ لِي اَبْوَابَ فَضْلِكَ *"Rabbi, günahlarımı bağışlayıp, bana fazlının kapılarını aç"* derdi.[80]

Altıncısı: Mescidde Namazı Beklemenin Sevap ve Fazileti

Altıncısı namazı beklemek için mescidlerde oturmanın fazileti hakkındadır.

1) **Ebu Hureyre** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

اَلْمَلَائِكَةُ تُصَلِّي عَلَى اَحَدِكُمْ مَادَامَ فِي مُصَلَّهُ الَّذِي صَلَّى فِيهِ فَتَقُولُ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَهُ *"İçinizden herhangi biriniz, abdestli olarak devam ettiği müddetçe namaz kıldığı yerde oturup beklerse, melekler onun için şöyle dua ederler:* "اَللّٰهُمَّ ارْحَمْهُ مَا لَمْ يُحْدِثْ" *"Ya Rabbi, onu bağışla, ya Rabbi ona merhamet et"*[81]

2) Rivâyet edildiğine göre **Osman b. Maz'un** (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'e gelerek. "Kendimi hadım ettirmeme müsaade et" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s): لَيْسَ مِنَّا مَنْ خَصِيَ اَوِ اخْتَصَى اِنَّ خِصَاءَ أُمَّتِي الصِّيَامُ *"Hadım eden ve kendisini hadım ettiren bizden değildir. Ümmetimin hadımlığı oruç tutmadır"* buyurdu. Bunun üzerine Osman b. Maz'ûn: "Ya Resûlallah, ibadet için gezmem hususunda bana izin ver" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de: اِنَّ سِيَاحَةَ أُمَّتِي اَلْجِهَادُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ *"Ümmetimin seyahati Allah yolunda cihâd etmeleridir"* dedi. Bunun üzerine Osman (r.a), "Bana ruhbanlık hususunda müsaade et" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) de: اِنَّ تَرَهُّبَ أُمَّتِي اَلْجُلُوسُ فِي الْمَسَاجِدِ اِنْتِظَارًا لِلصَّلَاةِ *"Ümmetimin ruhbanlığı, cemaatle namazı beklemek için mescidlerde oturmaktır"* buyurdu.

Yedincisi: Mescidlerde Alış-Veriş Yapmak Mekruhtur

Yedincisi mescidlerde alış-veriş yapmanın mekruh olduğu hakkındadır. Amr b. Şuayb'ın babası vasıtasıyla dedesinden (yani Abdullah b. Amr b. As'dan) rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s), mescidlerde karşılıklı şiir söylemekten, alış-veriş etmekten, cuma günü namazdan önce halka kurup oturmaktan nehyetmiştir. Bil ki ilim ehlinden bazıları mescidlerde alış-veriş yapmayı mekruh görmüşlerdir. Bu görüşü **Ahmed b. Hanbel, İshâk** ve **Atâ b. Yesâr** benimsemiştir. **Atâ b. Yesâr,** mescidde bir şeyler satan kimselere rastladığında şöyle dedi: "Dünya pazarlarına git, burası sadece âhiret pazarıdır." **Sâlim b. Abdullah b. Ömer b. el-Hattab** (r.ah)'ın,

80 **İbn Mâce,** Mesâcid, 13 (1/253-254),

81 **Buharî,** Salat, 36.

Mescid-i Nebi'ye bitişik **"Bethâ"** dediği geniş bir arsası vardı. Bu zat şöyle derdi: Şamata yapmak, şiir söylemek veya gürültü yapmak isteyen şu arsaya çıksın. Bil ki bizim rivâyet ettiğimiz hadis camide halka kurup oturmanın ve cuma günü namazdan önce ilim müzakere etmek için toplanmanın mekruh olduğuna delâlet eder. Allah'ı zikirle namazla meşgul olmak ve hutbeyi dinlemek ise mekruh değildir. Namazdan sonra bir araya gelip halka kurmakta bir beis yoktur.

Mescidde kaybettiği eşyasını sorup aramak ve zikir dışındaki hususlarda yüksek sesle konuşmak da mekruhtur. **Ebu Hureyre** (r.a) şöyle buyurmuştur: "Mescidde yitiğini bulmak için arayıp soran kimseyi dinleyen, 'Allah onu sana geri vermesin (onu bulamayasın!) Çünkü mescidler bunun için yapılmamıştır' desin."

Yine Ebu Hureyre (r.a)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: إِذَا رَأَيْتُمْ مَنْ يَبِيعُ اَوْ يَبْتَاعُ فِي الْمَسْجِدِ فَقُولُوا لَا اَرْبَحَ اللهُ تِجَارَتَكَ *"Mescidde bir şey satan veya alan birisini gördüğünüzde, 'Allah alış verişini kârlı kılmasın' deyiniz."*[82]

Ebu Süleyman el-Hattabi (r.h) şöyle demiştir: "Buna, mescidin yapılış gayesine uygun olmayan, insanların muamele ve haklarıyla ilgili her şey girer?"

Seleften bazıları, mescidde dilencilik yapmanın mekruh Olduğunu söylemişlerdir. Bazı selef, mescide dadanan dilenciye sadaka verilmeyeceğini de söylemişlerdir.

Keza mescidlerde hadlerin (şer'î cezaların) uygulanması nehyedilmiştir. **Hz. Ömer** (r.a), had cezası gereken iki kimsenin mescidden çıkarılmasını söylemiştir. **Hz. Ali** (r.a)'nin de böyle söylediği rivâyet edilmiştir.

Mu'az b. Cebel ise şöyle demiştir: "Mescidler beş şeyden uzak tutulmuştur: İçinde cezaların uygulanmasından, haraç alınmasından, şiirlerin okunmasından, yitik eşyaların aranmasından ve çarşı pazar haline getirilmekten."

Seleften bazıları, mescidde hüküm vermede bir sakınca olmadığına kânî olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Aclân ile hanımı arasında mescidde mülâane[83] (lanetleşme) yaptırmıştır. **Hz. Ömer** de, Hz. Peygamber (s.a.s)'in minberinde mülâane yaptırmıştır.

82 **Tirmizî,** Buyû, 75 (3/611).

83 Mülâane, karısına zinâ isnadında bulunup, bu hususta dört şahidi olmayan kocanın doğru söylediğine, kadının da kocasının yalan söylediğine dâir yemin edip, Allah'ın lânetinin yalancının üzerine

Kadı Şureyh, Şa'bi ve **Yahya b. Ya'mer** mescidde hüküm vermişlerdir. **Hasan Basrî** ile **Zürâre b. Evfâ** mescidin dışındaki geniş alanda hüküm verirlerdi.

Sekizincisi: Mescidde Uyumanın, Tükürmenin Hükmü

Sekizincisi, mescidde uyuma hakkındadır. **Sahihayn**'da Abbâd b. Temim, amcasından, onun, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bir ayağını diğerinin üzerine koyduğu halde mescidde sırt üstü uzandığını gördüğünü rivâyet etmiştir. İbni Şihab'dan da, **Hz. Ömer** ve **Hz. Osman**'ın aynı şeyi yapmış olduklarını söylediği rivâyet edilmiştir. Bunda, evde müsaade edildiği gibi, mescidlerde de yaslanarak, bağdaş kurarak veya çeşitli istirahat şekillerinde oturmanın câiz olduğuna delil vardır. Ancak yüz üstü yatmayı Resûlullah (s.a.s) yasaklamış ve: *"Bu, Allah'ın buğzettiği bir yatış şeklidir"*[84] buyurmuştur. Nâfi'den rivâyet edilmiştir ki **Abdullah b. Ömer** bekâr bir delikanlı iken Hz. Peygamber (s.a.s)'in mescidinde yatardı. Bazı âlimler mescidde yatılabileceğini söylemişlerdir.

Abdullah b. Abbas (r.ah) ise: "Mescidleri gece yatılacak veya öğle uykusuna yatılacak yerler haline getirmeyiniz" demiştir.

Dokuzuncusu: Mescidlere Tükürmenin Mekruh Olduğu[85]

Enes (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet ettiği hadise göre, o şöyle buyurmuştur: اَلْبُزَاقُ فِي الْمَسْجِدِ خَطِيئَةٌ وَكَفَّارَتُهَا دَفْنُهَا *"Mescide tükürmek bir günahtır, onun kefâreti ise onu toprağa gömmektir"*[86]

Buhari'nin Sahih'inde Ebu Zerr (r.a)'den rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

عُرِضَتْ عَلَيَّ اَعْمَالُ أُمَّتِي حُسْنُهَا وَسَيِّئُهَا فَوَجَدْتُ مِنْ مَحَاسِنِ اَعْمَالِهَا الْأَذَى يُمَاطُ عَنِ الطَّرِيقِ وَوَجَدْتُ فِي مَسَاوِىءِ اَعْمَالِهَا النُّخَامَةَ تَكُونُ فِي الْمَسْجِدِ لَا تُدْفَنُ

"Ümmetimin iyi-kötü bütün amelleri bana gösterildi. Yolda yürüyene eziyet verecek şeylerin temizlenmesini, onların iyi amelleri arasında; mescidde tükürülüp de gömülmeyen balgamı da onların kötü amelleri arasında buldum" Diğer bir hadiste: *"Mescid, derinin ateşte büzüldüğü gibi, balgamdan dolayı (âdeta) büzülür"* buyurulmuştur. Bazı âlimler bu ifâdeden maksadın şu olduğunu söylemişlerdir. O yerin mescid oluşu saygıyı gerektirir.

---

olmasına beddua etmeleridir.

84 **İbn Mâce,** Edeb, 27 (2/1227)

85 İslâm'ın başlangıcında mescidlerde sergi yoktu ve genellikle toprak üzerinde namaz kılınırdı.

86 **Buhârî,** Salat, 37; **Müslim,** Mesâcid, 55-58 (1/390).

Balgamı oraya tükürmek ise hakaret manasına gelir. Bu ikisi arasında zıtlık vardır. İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.s) bu tezâdı "büzülür" ifâdesiyle anlatmıştır.

Diğer bazı âlimler ise, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu sözle mescidde bulunan meleklerin durumunu anlattığını söylemişlerdir. **Sahîhayn**'da **Hammam b. Münebbih**'in şöyle dediği yer almıştır: "Bu, Ebû Hureyre'nin Resulullah'tan bize rivâyet ettiği şu şeydir:

إِذَا قَامَ اَحَدُكُمْ اِلَى الصَّلَاةِ فَلَا يَبْصُقْ اَمَامَهُ فَإِنَّهُ يُنَاجِى اللهَ مَا دَامَ فِي مُصَلَّاهُ وَلَا عَنْ يَمِينِهِ فَإِنَّ عَنْ يَمِينِهِ مَلَكًا وَلٰكِنْ لِيَبْصُقْ عَنْ شِمَالِهِ اَوْ تَحْتَ رِجْلَيْهِ فَيَدْفِنُهُ

"Sizden biri namaz kılmak için kalktığında önüne tükürmesin. Çünkü o camide olduğu müddetçe Allah'a münacaatta (ibâdette) bulunur. Sağına da tükürmesin. Çünkü sağında bir melek vardır. Soluna veya ayaklarının altına tükürsün ve tükrüğünü toprağa gömsün." Enes (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in kıble tarafında bir balgam gördüğünü ve bunun çok ağırına gittiğini, hatta yüzünde bu hoşnutsuzluğunun belli olduğunu ve kalkıp eliyle o balgamı yok ettikten sonra: إِنَّ اَحَدَكُمْ اِذَا قَامَ فِي صَلَاتِهِ فَإِنَّهُ يُنَاجِى رَبَّهُ فَلَا يَبْزُقَنَّ اَحَدُكُمْ فِي قِبْلَتِهِ وَلٰكِنْ عَنْ يَسَارِهِ اَوْ تَحْتَ قَدَمِهِ *"Sizden biri namaza kalktığında, o, Rabbine münacaat halindedir. Bundan dolayı kıblenize tükürmeyin. Sol tarafınıza veya ayaklarınızın altına gelen yere tükürün"* buyurduğunu sonra cübbesinin eteğini tutarak içine tükürdüğünü, sonra onu aralayıp, "Böyle yapsın" dediğini rivâyet etmiştir. Bu hadisi **Buhârî, Sahih**'inde rivâyet etmiştir.[87]

Onuncusu: Soğan Sarımsak Yiyen Kimsenin Mescide Girmesi

Sahih-i Buhari ve **Müslim,** Enes b. Ömer ve Câbir (r.ah)'den, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: مَنْ اَكَلَ هٰذِهِ الشَّجَرَةَ الْمُنْتِنَةَ فَلَا يَقْرَبَنَّ مَسْجِدَنَا فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ تَتَأَذَّى مِمَّا يَتَأَذَّى مِنْهُ الْاِنْسُ *"Kim bu kokan bitkiden yerse,*

87 Mescide tükürmemek şimdi bize tabiî gelmektedir. Bu hadis-i şeriflerden ise, İslâmiyet'in insanların nasıl terbiye ettiğinin nümunesini görüyor ve bu sürecin nasıl gerçekleştiğini anlayabiliyoruz. Geniş kitleleri ıslah etmek hiç de öyle kolay bir iş değildir. Sadece şuna bakalım: Mescide tükürmekten men eden İslâm, yollara da tükürmeyi yasakladığı halde, mensuplarının mühimce bir kısmı on dört asırdan beri hâlâ buna alışamamıştır. Tükürmeyi önleme İslâm terbiyesinin bin şubesinden biri sayılır. Camilerin abdest yerleriyle her gün binlerce insanın pisliğini, kirini giderip onları temizlemesi, camilere binlerce insan girip çıktığı halde işin hadisesiz, kirletmeksizin cereyan etmesi İslâm inkılabının, terbiye-i nebeviyenin binlercesinden biridir ki, o olmasaydı hiçbir idare bunları gerçekleştiremezdi. O mürşidimize ebediyyen salat u selam olsun. Fert ve cemiyetleri tırnağını kesmekten, burnunu temizlemekten, taharetten, yatıp kalkmadan, ta örnek toplum nizamı kurmaya ve cennete lâyık insan yetiştirmeye yönelen İslâm'ın cihanşumûl hidayeti, sen ne mübareksin! (Çev.)

mescidimize yaklaşmasın. Çünkü melekler, insanların rahatsız olduğu şeylerden rahatsız olurlar." Cabir (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in: مَنْ اَكَلَ ثُومًا اَوْ بَصَلًا فَلْيَعْتَزِلْ مَسْجِدَنَا *"Kim soğan, sarımsak yerse, mescidimizden uzaklaşsın"* dediğini; Hz. Peygamber (s.a.s)'e, içinde sebze bulunan bir tencere getirildiğini, Peygamberimiz (s.a.s)'in onda bir koku hissettiğini ve onun ne olduğunu sorduğunda, baklagillerden bir sebze olduğunun haber verildiğini, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s)'in "Onu buradakilerden birine verin" dediğini ve o kimseye: *"Ye, Çünkü ben, senin huzurunda bulunamayacağın zatın (Allah'ın) huzurundayım"* dediğini rivâyet etmiştir. Bu hadisi **Buhârî** ve **Müslim Sahih**'lerinde zikretmişlerdir.

On birincisi: Evlerdeki Mescidler Hakkında

Hişâm b. Urve'nin, babasından, onun da **Hz. Aişe** (r.anha)'den rivâyet ettiğine göre o şöyle demiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) evlerde mescid yapmayı ve oraları temiz, güzel tutmayı emretmiştir." **Enes b. Malik** (r.a) de şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.s), ashabıyla birlikte mescidde iken bir bedevî Arab gelerek, mescidin bir kenarına bevletmiştir. Bunun üzerine Ashab ona, "Hişt hişt yapma" dediler. Hz. Peygamber (s.a.s): "Bırakın ona, manî olmayın" dedi ve bilâhare o adamı çağırıp, *"Bu mescidler abdest bozmaya, bevletmeye ve tuvalet gibi kullanılmaya uygun değildir. Bunlar ancak Kur'an okumak, Allah'ı zikretmek ve namaz kılmak içindir"*[88] dedi ve sonra da bir kova su istedi. Ashab onun bevlettiği yere o suyu dökerek orayı temizlediler.

***İKİNCİ MESELE:* Gayr-i Müslimin Mescide Girmesinin Hükmü**

Fakîhler, kâfir bir kimsenin mescide girmesi hususunda ihtilâf ettiler. **Ebu Hanife** bunu mutlak olarak câiz gördü, **İmam Mâlik** ise mutlak olarak gayr-i câiz gördü. **Şâfiî** (r.a): "Kâfirin Mescid-i Haram'a ve Harem mahalline girmesine mani olunur" dedi ve bu görüşüne birçok bakımdan delil getirdi:

1) Cenâb-ı Allah: اِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا *"Müşrikler ancak pisliktirler. Bundan dolayı, bu senelerinden sonra onlar Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar"* (Tevbe, 28) buyurmuştur. **İmâm Şâfiî** şöyle dedi: "Âyetteki Mescid-i Haram'dan murat harem mahallidir. Çünkü Cenab-ı Hak: سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Mescid-i Haram'dan bir gece kulu (Muhammed)'i gece yürüten (Allah) ne yücedir!"* (İsrâ, 1)

88 Benzeri bir hadis için bkz. **İbn Mâce,** Taharet, 78 (1/176).

buyurmuştur. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.s)'i, Hz. Hatice (r.a)'nin evinden yürütmüştür. Binaenaleyh âyet "Mescid-i Haram'ın, hem sadece Mescid-i Haram manasına, hem de bütün Harem mevkii manasına geldiğine delâlet etmektedir. Her iki durumda da maksat hasıl olmaktadır. Çünkü ihtilâf her ikisi hususundadır.

Şâyet: "Bu yasaktan maksat sadece hac vaktidir. Bu sebepten dolayı Cenâb-ı Allah, *"Bu senelerinden sonra"* buyurmuştur. Çünkü hac ancak senede bir kere yapılır" denilirse, biz deriz ki: Bu görüş birkaç bakımdan zayıftır:

a) Bu, gereksiz yere âyetin zâhirî manasını terk etmektir.

b) Fıkıh Usûlü'nde de sâbit olan kâideye göre bir hükmün bir vasfa dayanması, o vasfın, hükmün illeti olduğunu gösterir. Bu ise, onların Mescid-i Haram'a yaklaşmalarına mâni olan şeyin, necis olmaları olduğunu gösterir. Bu da, onların, müşrik oldukları sürece Mescid-i Haram'dan uzak tutulmalarını gerektirir.

c) Eğer Allahu Teâlâ, bu âyeti ile bu yasağın sadece hac mevsiminde olduğunu murât etmiş olsaydı, haccın rükünlerinin çoğunun ifâ edildiği bir mıntıkayı zikrederdi ki, bu Arafat mıntıkasıdır.

d) Bundan muradın sadece hac mevsiminde Harem'e girme olmadığının delili, وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيهِمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ *"Eğer geçim sıkıntısından korkarsanız, Cenâb-ı Allah sizi yakında kendi fazlından zenginleştirecek"* (Tevbe, 28) âyetidir. Buna göre, Allahu Teâlâ bununla, ticaret maksadıyla Harem'e girmeyi kastetmiştir.

2) Cenâb-ı Allah,

أُولٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ *"Onlar oralara ancak korka korka girerler"* (Bakara, 114) buyurmuştur. Bu ifâde, onların Mescid-i Haram'a girmemelerini, fakat bu delilin ifâde ettiği hükme rağmen eğer girerlerse oradan çıkartılmaktan korkmalarını gerektirmektedir. Şâyet: "Bu âyet Beyt-i Makdîs'i tahrib eden veya Allah'ın Resûlü'nü Ka'be'de ibâdet etmekten alıkoymuş olan kimselere mahsustur. Yine Allah'ın,*"Onlar oraya ancak korka korka girerler"* âyetinden maksat, oradan sadece çıkartılma korkusu değil, hem çıkartılma hem de cizye ödeme korkusudur" denilirse, biz deriz ki:

Birinci kısma cevabımız: "Allah'ın وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللهِ *"Allah'ın mescidlerinden men eden kimseden daha zâlim kim var"* (Bakara, 114) hükmü umûm ifâde etme bakımından zâhirdir. Bu sebeple bunu bazı durumlara

tahsis etmek zâhirin hilâfına bir harekettir" diye cevab veririz. İkincisine ise: "Zâhir olan, Allah'ın, *"Onlar oraya ancak korka korka girerler"* sözü, bu korkunun ancak oraya girmeden dolayı meydana geleceğini gerektirir. Onların iddiasına göre ise, korku Mescid-i Haram'a girmeden dolayı olmayıp, başka bir şeyden dolayı meydana geliyor. Bu izahla onların sözü düşer" diye cevap veririz.

3) Allahu Teâlâ, مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللهِ شَاهِدِينَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ *"Müşrikler, kendi küfürlerine bizzat kendileri şâhit iken, Allah'ın mescidlerini imâr etmezler"* (Tevbe, 17) buyurmuştur. Mescidleri imâr etmek iki türlü olur:

a) Onları yapıp tamir etmek;

b) Oralarda bulunup, oralara devam etmek. Nitekim, "Falanca, falanca mescidi imâr ediyor" denilir, bunun manası, "O, orada bulunuyor, oradan ayrılmıyor" demektir.

Hz. Peygamber (s.a.s) de إِذَا رَأَيْتُمُ الرَّجُلَ يَعْتَادُ الْمَسَاجِدَ فَاشْهَدُوا لَهُ بِالْإِيمَانِ *"Bir insanın mescidlere gitmeyi alışkanlık haline getirdiğini görürseniz, onun mü'min olduğuna şâhit olun"* buyurmuştur. Bu böyledir. Çünkü Cenâb-ı Hak: اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ *"Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe imân edenler imâr ederler"* (Tevbe, 18) buyurmuş ve mescidlerde bulunmayı, oraları imâr etme (tamir, şenlendirme, yaşatma) diye kabul etmiştir.

4) Harem mahalline, Hz. Peygamber (ş.a.s)'in yaptığı şu duadan dolayı, saygı göstermek vâciptir: اَللّٰهُمَّ زِدْ هٰذَا الْبَيْتَ تَشْرِيفًا وَتَعْظِيمًا وَمَهَابَةً *"Ey Allahım! Bu evin (Ka'be'nin) şerefini, sayılmasını, ta'zimini ve mehâbetini artır."* Buna göre Harem'i küçük düşürecek şeylerden korumak vâciptir. Kâfirlerin oraya girmesine müsaade etmek, Harem'i onların hakaretine sunmak demektir. Çünkü onların Harem hususundaki inançları bozuk olduğu için, çoğu kez ona değer vermez, onu kirletmeye ve pisletmeye cüret ederler.

5) Hak Teâlâ, وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ *"Evimi, onu tavaf edenler için temizle"* (Hacc, 26) ifâdesiyle, Beytullah'ı temiz tutmayı emretmiştir. Halbuki müşrikler, Cenâb-ı Allah'ın *"Müşrikler ancak pisliktirler"* (Tevbe, 28) ifâdesinden dolayı pisliğin kendisidirler. Harem'i pislikten temizlemek ise vâciptir. Buna göre kâfirleri oradan uzak tutmak da vâciptir.

6) Biz cünübün mescide giremeyeceğinde icmâ ettik. Buna göre kâfirin öncelikle oraya girememesi gerekir. Fakat bu görüş İmâm-ı Malik'in

mezhebinin gereğidir. Onun mezhebine göre kâfirler hiçbir mescide giremezler.

Ebu Hânife, (rh.a) kendi görüşüne bazı deliller getirmiştir:

1) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kendisine Yesrib heyeti geldiğinde, onları mescidde konaklattığı rivâyet edilmiştir.

2) Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: مَنْ دَخَلَ دَارَ أَبِي سُفْيَانَ فَهُوَ آمِنٌ وَمَنْ دَخَلَ الْكَعْبَةَ فَهُوَ آمِنٌ *"Kim Ebû Süfyan'ın evine girerse emniyettedir, kim Ka'be'ye girerse emniyettedir."* Bu hadis, kâfirlerin Ka'be'ye girmelerinin mübah olduğunu gösterir.

3) Kâfirin diğer mescidlere girmesi câizdir. Müslümanlar gibi onun Mescid-i Haram'a girmesi de câizdir.

Ebû Hanife'nin ilk iki hadisine şöyle diyerek cevap veririz: O iki rivâyetin hükmü İslâm'ın ilk yılları için geçerlidir, bu âyetle neshedilmişlerdir. **Ebû Hanife**'nin yaptığı kıyasa da şu şekilde cevap veririz: Mescid-i Haram kadr-ü kıymet bakımından diğer mescidlerden yücedir. Böylece aradaki fark ortaya çıkmış olur. En doğrusunu Allah bilir.

وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿١١٥﴾

"Doğu da, batı da Allah'ındır. Onun için nereye dönersen, Allah'ın yüzü (kıblesi) oradadır. Şüphe yok ki Allah vâsî ve hakkıyla bilicidir" (Bakara, 115).

Bil ki bu âyette bazı meseleler vardır;

***BİRİNCİ MESELE:* Bakara, 115 Âyetinin Nüzul Sebebi**

Âlimler bu âyetin sebeb-i nüzûlü hususunda ihtilâf etmişlerdir. Önemli olan husus şudur: Ekseri âlimler bu âyetin, namazla ilgili bir hâdiseden dolayı nâzil olduğunu iddia etmişlerdir.

Bazı âlimler ise bu âyetin, namazla ilgili olmayan bir hâdiseden dolayı nâzil olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Birinci görüş, şu iki bakımdan daha kuvvetlidir:

a) Bu, bütün sahabe ve tâbiinden rivâyet edilen görüştür. Selef-i Salihin'in sözleri ise dinde hüccet kabul edilir.

b) Allahu Teâlâ'nın: *"Nereye dönersen,"* sözünün zâhiri, namazda kıbleye yönelmeyi ifâde eder. İşte bu sebepten dolayı, Allah'ın: فَوَلُّوا وُجُهَكُمْ *"Yüzlerinizi... çevirin"* (Bakara, 144) âyetinden de ancak bu mâna anlaşılır.

Âyetin Kıble Hakkında Olduğu Görüşü

Bunun böyle olduğu sâbit olunca, biz deriz ki: Bu görüşte olanlar da birkaç şekilde kendi aralarında ihtilâf etmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ bu âyetle, mü'minlerin Beyt-i Makdis'e yönelmeyi bırakıp Ka'be'ye dönmelerini istemiştir. Böylece Hak Teâlâ, doğunun, batının ve bütün yön ile tarafların kendisinin mülkü ve yarattığı şeyler olduğunu beyân etmiştir. Binâenaleyh Allah'ın yönelmenizi emrettiği yer kıbledir. Çünkü kıble, zatından dolayı kıble olmamıştır. Aksine Allah onu kıble tayin ettiği için kıble olmuştur. Binaenaleyh eğer Allah Ka'be'yi kıble yapmış ise bunu kabul etmemezlik etmeyin. Zirâ Allahu Teâlâ kullarını dilediği gibi yönetir. O, rahmeti geniş olan ve kullarının menfaatlerini daha iyi bilendir. Cenâb-ı Allah bu hususu, sanki kıblenin neshedilip bir taraftan diğer tarafa değiştirilebileceğini beyân etmek için zikretmiştir. Böylece bu âyet, Allah'ın kıbleyi değiştirme hususundaki muradının bir mukaddimesi (hazırlaması) olmuş olur.

2) Kıble Beyt-i Makdis tarafından çevrilince, Yahûdiler bunu hoş karşılamamışlardır. İşte bunun üzerine, Yahûdilerin görüşünü reddetmek için bu âyet inmiştir. Bu, **Abdullah b. Abbas** (r.a)'ın görüşüdür. Bu âyet, aynen şu âyet gibidir:

قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"De ki "Doğu da batı da Allah'ındır. O dilediğini, dosdoğru yola hidâyet eder"* (Bakara, 142).

3) **Ebû Müslim**'in görüşüdür. Ona göre, Yahûdi ve Hristiyanlardan her biri cennetin başkalarına değil kendilerine ait olduğunu iddia etmişler de bunun üzerine, Allahu Teâlâ bu âyet ile onları reddetmiştir. Çünkü Yahûdiler, Allah'ın oradaki kayanın üzerinden göğe yükseldiğine inandıkları için, kıble olarak ancak Beyt-i Makdis'e; Hristiyanlar da, Allah'ın:

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ مَرْيَمَ اِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ اَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا *"Kitap'ta Meryem'i de an. Hani o, ailesinden ayrılıp doğu tarafta bir yere çekilmişti"* (Meryem, 17) âyetinde de naklettiği gibi, Hz. İsâ (a.s) sadece doğuda doğduğu için kıble olarak o tarafa yönelmişlerdir. Buna göre bu iki din sahiplerinden her biri, mâbudlarının bir mekâna hulûl ettiğine inanmışlardır. Mekâna hulûl etmiş

olan bir varlık ise, yaratıcı değil, mahlûktur. Onlar Hâlik ile mahlûku birbirinden ayıramazken, nasıl olur da cennet sırf kendilerinin olabilir?

4) Bir kısım âlimler şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ, bu âyet ile, istediği bir yöne yönelme hususunda insanları serbest bırakmak suretiyle, Beyt-i Makdis'e yönelmelerini neshetmiştir. Buna göre, Müslümanların, namazda istedikleri yöne dönebilecekleri ortaya çıkmıştır. Ne var ki, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de dilediği bir yöne dönme imkânı olduğu halde o, yine Beyt-i Makdis'e dönmeyi tercih ediyordu. Sonra Allahu Teâlâ, bu hususu da kıble olarak bizzat Ka'be'yi tâyin etmekle neshetmiştir. Bu, **Katâde** ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür.

5) Âyetten maksat, Ka'be'yi görmekte olan kimselerdir. Buna göre, bu durumda olan kimsenin Ka'be'nin istediği yönüne dönmesi câizdir.

6) **Abdullah b. Âmir b. Rebi'a**'nın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Biz, Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte, karanlık bir gecede, savaşta idik. Dolayısıyla kıble yönünü tâyin edemedik. Bu sebeple, her birimiz önüne rastlayan bir taşı kıblesi kabul etti. Sonra her birimiz namazını kıldı. Sabah olunca kıbleye yönelmeden namaz kılmış olduğumuzu anladık. Durumu Hz. Peygamber (s.a.s)'e haber verince, Allahu Teâlâ işte bu âyeti indirdi." Bu hadis, onların o esnada Ka'be'ye dönderilmiş olduklarını gösterir. Çünkü savaş Beyt-i Makdis'in kıble oluşu neshedildikten ve hicretten sonra farz kılınmıştır.

7) Âyet, bineğinin yöneldiği tarafa doğru, bineğinin üzerinde nâfile namaz kılmakta olan yolcu hakkında nâzil olmuştur. **Saîd b. Cübeyr**'in **İbn Ömer** (r.a)'den rivâyet ettiğine göre, o şöyle demiştir: "Bu âyet, yolculukta bineğinin istediği yöne dönen ve bineğin üzerinde namaz kılan kimse hakkında nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s), Mekke'den döndüğünde, bineğinin üzerinde, başı ile imâ ederek Medine'ye doğru nafile namaz kılmış idi." Buna göre *"nereye yönelirseniz,"* âyetinin mânası, "yolculukta nafile namaz kılarken, yüzünüzü nereye çevirirseniz Allah'ın yüzü (kıblesi) oradadır. İstediğinize ulaşmış olursunuz. Şüphesiz Allah lütfu geniş ve zengin olandır. Bu hususta size ruhsat vermesi de onun fazlının geniş oluşundan ve zenginliğindendir. Bu gibi durumlarda, şâyet o, kıbleye yönelmenizi farz kılsaydı, şu iki zarardan biri olurdu: Ya nâfile namazları bırakmak, veyahut da bineğinizden inip, yol arkadaşlarınızdan ayrılmanız... Farz namazlar böyle değildir. Çünkü bunlar, vakitleri belli ve sınırlı olan namazlardır.

Buna göre onları edâ ederken, bineklerinizden inmenizi ve farz namazlarda kıbleye yönelmenizi farz kılmak herhangi bir güçlüğe götürmez. Nafile namazlar böyle değildir. Çünkü bunların vakti sınırlı değildir. Bu durumda kıbleye yönelmenizi teklif etmek bir güçlüğe götürür" demektir.

Eğer, "Bu görüşlerden hangisi doğruya daha yakındır?" denilirse, deriz ki: "Allahu Teâlâ'nın, "فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ" buyruğu bir muhayyerliği imâ eder. Muhayyer (serbest) bırakmak ise ancak iki hususta olur.

a) Binek üzerinde nafile namaz kılma hususunda;

b) Karanlık vb. sebeplerden dolayı, yolculukta kıbleyi tayin etmede ictihâd etmek imkânsız olunca. Çünkü bu iki durumda, namaz kılan muhayyer olur. Bunların dışındaki hallerde ise muhayyerlik söz konusu değildir." Allahu Teâlâ, bu âyetle mükellefleri istedikleri yöne dönmede serbest bırakmıştır.

"Müslümanlar Beyt-i Makdis'i şart olduğu için değil, efdal ve evlâ olduğu için, tercih etmişlerdir" diyenlerin görüşü, uzak bir ihtimaldir. Çünkü Ka'be'ye döndürülmezden önce, Beyt-i Makdis'in şeriatte önemli bir mevkii olduğunda bir ihtilâf yoktur. Eğer durum bu görüşte olanların dediği gibi olsaydı, böyle bir şerefli mevkii olmamış olurdu. Yine şöyle denilmesi gerekirdi: Beyt-i Makdis, Ka'be'nin kıble olmasıyla neshedilmiştir. Bu delil, âyetin üçüncü ve dördüncü görüşe hamledilmesini gerektirir. Âyeti birinci görüşe hamledenlerin ise şöyle demeleri gerekir: "Kıble değiştirilince, Yahûdiler, hem Hz. Peygamber (s.a.s)'in hem de mü'minlerin daha önce Beyt-i Makdis'e yönelmiş olarak kıldıkları namazlar hakkında ileri geri konuşmaya başladılar. Allahu Teâlâ da bu âyetle, o vakitte o kıbleye yönelmenin, bu vakitte ise Ka'be'ye yönelmenin doğru olduğunu beyân ederek, onların bu iki kıbleden her birine yönelişlerinin izinle olduğunu ve o yönde Allah'ın kıblesinin olduğunu açıklamıştır. Bu görüşte olanlar, âyeti bu mânaya hamletmenin daha evlâ olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu her namaz kılanı içine alır. Âyet birinci görüşe hamledilirse umûmî olmaz. Çünkü o zaman, farzları değil, sadece nafile namazları ve mukim olanların namazını değil, husûsî bir durumda olan yolcuların namazını içine alır. Umûmî bir lafzı, umûmî mânasına hamletmek mümkün olduğu zaman, böyle yapmak onu tahsis etmekten daha uygundur.

Bu konuda söylenecek son söz şudur: Bu te'vile göre, mutlaka birtakım kayıtar koymak gerekir. Bu da, âyetin tefsiri hususunda şöyle denilmesidir:

"Emredildiğiniz yönlerden hangisine dönerseniz, Allah'ın kıblesi orasıdır." Fakat böyle bir takdir, her halükârda gerekmektedir. Çünkü Hak Teâlâ'nın: "Kendi arzunuza göre nereye dönseniz, Allah'ın kıblesi orasıdır" demesi imkânsızdır. Öyle ise, bizim zikrettiğimiz takdirin mutlaka yapılması gerekir. Durum böyle olunca, muhayyer bırakma yolu ortadan kalkmış olur. Bunun bir benzeri de içimizden birisinin, birbirine bağlı birçok işleri çocuğuna emretmiş iken, ona yönelip, "Nasıl hareket edersen, rızama uymuş olursun" demesidir. Bu durumda, onun bu sözü, çocuğuna sıkıştırma veya serbest bırakma gibi, emrettiği üsluplara göre bir emir mânasında anlaşılır. Bu söz, mutlak muhayyer bırakma mânasına hamledilemez. İşte burada da böyledir.

Namaz ve Kıble ile İlgili Olmadığı Görüşü

İkinci görüş, bu âyetin namazın dışında bir hâdise sebebiyle nazil olduğunu iddia edenlerin görüşüdür. Bunların da bazı izahları vardır.

a) Âyetin mânası şudur: "Kendisinde ismimin anılmasına manî olmaları ve oraların harab edilmesine gayret etmeleri sebebiyle, mescidlerime engel olarak zâlim olan şu kimseler için şöyle şöyle cezalar vardır. Hem onlar benden ve benim hükümranlığımdan kaçarak nereye yönelirlerse yönelsinler, muhakkak benim hükümranlığım onların yakasına yapışacak ve, benim kudretim onları aşacaktır. Ben onları bilirim, oldukları yer bana gizli değildir."

Âyetin böyle anlaşılmasında, günahlardan sakındırma ve onları işlemeden insanları alıkoyma vardır. Allahu Teâlâ'nın: إِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ *"Hiç şüphesiz Allah vâsi' ve alîmdir"* buyruğu tıpkı,إِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ فَانْفُذُوا لَا تَنْفُذُونَ اِلَّا بِسُلْطَانٍ *"Göklerin ve yerin bucaklarından geçip gitmeye gücünüz yetiyorsa, haydi geçin. Fakat bir kudret olmadıkça asla geçemezsiniz"* (Rahman, 33) âyeti gibidir. Buna göre âyetten maksat, Allah'ın ilminin genişliğidir. Bu da Allah'ın: وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ *"O (Allah), nerede olursanız olun, sizin yanınızdadır."* (Hadid, 4), مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ *"Üç kişinin bir gizli konuşması olsa, muhakkak O (Allah) onların dördüncüsüdür"* (Mücâdele, 7);

رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا *"Ey Rabbimiz, sen her şeyi rahmetin ve ilminle kuşattın"* (Mü'min, 7); ve:

وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا *"O (Allah) herşeyi ilmen kuşattı"* (Tâhâ, 98) âyetlerinin bir benzeridir. Yani Allah ilmiyle, idaresiyle, kuşatmasıyla ve her şeye üstün oluşu ile bütün varlıkları kaplamıştır.

b) **Katâde** şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.s) buyurmuştur ki: *"Kardeşiniz Necâşî öldü. Onun için cenaze namazı kılın"*[89] Ashab da: "Müslüman olmayan bir kimse için cenaze namazı mı kılalım?" dediler. Bunun üzerine şu âyet nazil oldu:

وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلهِ لَا يَشْتَرُونَ بِآيَاتِ اللهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولٰئِكَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ إِنَّ اللهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ *"Hakikaten Ehl-i kitap arasında Allah'a ve hem size hem de kendilerine indirilene, Allah'a saygı göstererek inanan kimseler vardır. Onlar Allah'ın âyetlerini verip az bir pahâyı almazlar. İşte onlar öyledir. Onlara Rableri yanında ecirler vardır. Muhakkak ki Allah hesabı çabuk görendir"* (Âl-i İmran, 199). Sahabe, "O, kıblenin dışındaki yönlere doğru namaz kılıyordu" dediler. O zaman da Hak Teâlâ, "وَلِلهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ" âyetini indirdi. Buna göre âyetin mânası, "Doğu, batı ve bunlar arasında kalan milletlerin yönelip namaz kıldıkları bütün yönler bana âittir. Bu nedenle kim yönünü benim rızamı kastederek, bana itaat niyetiyle, bu yönlerden hangisine dönerse orada beni, yani sevabımı bulur" şeklindedir. Böylece bu izah tarzında, doğuya yönelmiş olarak ibâdet edip ölen **Necâşî** ve arkadaşları için bir mazeret kapısı açılmış olur. Bu, Allahu Teâlâ'nın: وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ *"Allah sizin imânlarınızı, yani namazlarınızı boşa çıkarmaz"* (Bakara, 143) âyeti gibidir.

c) اُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana duâ edin, duânızı kabul edeyim"* (Mü'min, 60) âyeti nazil olduğu zaman, insanlar, "Ona nerede duâ edelim?" dediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin, **Mücâhid**'in ve **Dahhâk**'ın görüşüdür.

d) Bu, Müslümanlara bir hitaptır. Mânası şöyledir: "Allah'ın mescidlerini tahrip edenlerin tahribi sizi, Allah'ın yeryüzünün neresinde olursanız olun, Allah'ı zikretmekten alıkoymasın. Çünkü doğu da, batı da, bütün yönler de Allah'ındır." Bu, **Ali b. İsâ**'nın görüşüdür.

e) Bazıları, bu âyetin, içtihadın şartlarını yerine getirerek, ister namaz ister başka bir hususta olsun, ictihad yapan kimseler hakkında nâzil

89 **Müslim,** Cenâiz, 66-67 (2/657); **Tirmizi,** Cenâiz, 48 (3/357); **Müsned,** 2/241.

olduğunu söylemişlerdir. Bundan murat, müctehid içtihadın şartlarına hâiz olarak bir hüküm ortaya koymuş ise, doğruya isabet etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Eğer âyeti, "İstenilen herhangi bir yöne dönmenin câiz olduğuna delâlet ediyor" diye tefsir edersek, bu âyet mensûh olur. Eğer, "Kıble'nin Beyt-i Makdis'ten Ka'be'ye döndüğünü gösteriyor" diye tefsir edersek, bu durumda da âyet nâsih olur. Eğer bu iki şeklin dışında başka şekillerle açıklarsak, âyet ne nâsih ne mensûh olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allah'ın, "وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ" âyetindeki **"lâm"** harfi ihtisâs (âidiyet, mülkiyet bildiren) lâm'ıdır. Yani, "Allah doğu ve batının yaratıcısı ve sahibidir" demektir. Bu, رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ *"O, iki doğunun ve iki batının Rabbidir"* (Rahman, 17); بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ *"Doğuların ve batıların Rabbine (yemin ederim)"* (Meâric, 40) ve: رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ *"Doğu ve batının Rabbi"* (Müzzemmil, 9) âyetleri gibidir. Hem sonra Hak Teâlâ, bu iki yönü zikretmekle ikisi arasında yer alan bütün mahlûkata işaret etmiştir. Nitekim O şöyle buyurmuştur: ثُمَّ اسْتَوٰى اِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتَا اَتَيْنَا طَائِعِينَ *"Sonra göğe yöneldi. O gök bir duman halinde idi. Ona ve yeryüzüne: 'İkiniz ister isteyerek, ister kerhen gelin' buyurdu. Onlar da 'isteyerek geldik' dediler"* (Fussilet, 11).

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Âyeti Yanlış Anlayan Mûcessimeyi Red**

Âyet, tecsimi (Allah'ın cisim olduğu iddiasını) nefyetmeye, tenzihi ispât etmeye delâlet eden en güçlü delillerdendir. Bunun izahı iki bakımdandır:

a) Allahu Teâlâ *"Doğu ve batı Allah'a aittir."* buyurmuş ve böylece bu iki yönün mülkü olduğunu açıklamıştır. Bu böyledir, çünkü, yön, vehimde uzunluğuna, enine ve derinliğine uzayıp giden bir şeydir. Böyle olan her şey bölünmeye müsaittir. Bölünen şey ise, parçalardan meydana getirilmiş şey demektir. Bu durumda olan her şeyin mutlaka bir yaratıcısı ve mûcidi vardır. Bu delil, bütün cihetler için geçerlidir. Bütün cihetlerden, altı, üstü de kastediyorum. Böylece Hak Teâlâ'nın bütün yönlerin (cihetlerin) yaratıcısı olduğu ortaya çıkmış olur. Yaratan, şüphesiz yaratılanlardan öncedir. Buna göre Hak Teâlâ, âlemi yaratmadan önce de yönlerden ve mekânlardan münezzeh idi. Binaenaleyh hakikatlerin ve mahiyetlerin değişmesi

mümkün olmadığı için, Allahu Teâlâ'nın âlemi yarattıktan sonra da önceki haliyle kalmış olması gerekir.

b) Hak Teâlâ, فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ *"Her nereye dönerseniz, Allah'ın yüzü (kıblesi) oradadır"* buyurmuştur. Eğer O, cisim olsaydı ve cisimden bir yüzü bulunsaydı, şüphesiz ki yüzü belli bir tarafta ve yönde bulunurdu. Bu durumda da, *"Her nereye dönerseniz, Allah'ın yüzü oradadır"* ifadesi doğru olmazdı. Allahu Teâlâ, açıkça bunu ifâde ettiğine göre, O'nun cisim olmaktan münezzeh olduğunu anlamış olduk.

Hasmımız bu âyeti iki bakımdan delil getirmiştir:

1) Âyet, Allah'ın yüzünün olduğunu gösteriyor. Yüz ise ancak cisim olan kimselerde bulunur.

2) Allahu Teâlâ, kendisinin vâsî (geniş) olduğunu bildirmiştir. Genişlik ise cisimlere âit sıfatlardır.

Hasmımızın birinci deliline şu şekilde cevap veririz: Yüz, aslında her ne kadar belli bir uzuv mânasına ise de, biz, şâyet burada bu kelimeyi bir uzuv mânasında anlarsak, Hak Teâlâ'nın: *"Her nereye dönerseniz, Allah'ın yüzü oradadır"* beyanının yalan olmuş olacağını açıklamıştık. Çünkü yüz, eğer doğu tarafına yönelik olsa, aynı anda batıya da yönelik olması imkânsızdır. Bu sebeple burada mutlaka bir te'vil yapmak gerekir. Bu te'vil de birkaç şekilde olabilir:

a) "Vechu'llah" (Allah'ın yüzü) izafet terkibindeki tamlama, "Beytu'llah (Allah'ın evi) ve Nakatu'llah (Allah'ın devesi) izafetlerindeki gibidir. Bu tamlamanın mânası, Allah'ın onları yaratmasını ve icât etmesini bir şeref verme üslûbuyla bildirmektir. Bu sebeple Allah'ın, *"Allah'ın yüzü oradadır"* buyruğu, "Sizin kendisine yöneldiğiniz Allah'ın zâtı oradadır" mânasınadır. Çünkü doğu ve batı tamamıyla Allah'a âittir. Kıble, ancak Allah onu kıble olarak tayin ettiği için kıble sayılmıştır. Buna göre, yaratma ve icâd etme yoluyla Allah'a nisbet edilen, Allah'ın tâyin ve tepbit ettiği âlemin herhangi bir yönü kıbledir.

b) "Vecih" (yüz)den murat, kast ve niyettir. Nitekim Şâir:

اَسْتَغْفِرُ اللهَ ذَنْبًا لَسْتُ اُحْصِيهِ رَبُّ الْعِبَادِ اِلَيْهِ الْوَجْهُ وَالْعَمَلُ

"Sayamadığım günahlardan Allah'a istiğfar ederim. O, niyetler ve ameller sadece kendisine yapılan ve kulların Rabbi olandır" demiştir.

Bu âyetin bir benzeri de: إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ *"Yüzümü, gökleri ve yeri yaratana çevirdim (yani O'na yöneldim)"* (En'am, 79) âyetidir.

c) "Vech"ten maksat, Allah'ın rızasıdır. Bunun bir benzeri de: إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللهِ *"Biz ancak Allah'ın yüzü için (rızası için) sizi doyuruyoruz"* (İnsan, 9); ve: كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ *"Allah'ın yüzünden başka, yani Allah'ın rızası için yapılandan başka, her şey yok olacaktır"* (Kasas, 88) âyetleridir. Bu ikisi arasındaki benzeme yönü şudur: Bir insana gitmek isteyen kimse, şüphesiz onun yüzüne ve önüne doğru yaklaşır. Bir kimsenin rızasını elde etmek isteyen kimse de böyle yapar. Çünkü onun rızasına yaklaşmak ister. İşte bu sebepten ötürü birisinin rızasını istemek, "onun yüzünü istemekle" ifâde edilmiştir.

d) "Vech" kelimesi, Allah'ın, "كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ" ifâdesinde olduğu gibi, zâiddir (mânada etkisi yoktur). İnsanlar, başka bir mâna murat etmedikleri halde, "Bu işin vechi şudur" derler. Bu sözle onlar, "Burada şu kastedilmiştir" demek istemişlerdir. Bil ki bu açıklama lügat bakımından doğrudur. Fakat burada sözün devamı var. Çünkü böyle diyen kimseye, Allah'a mekân ispât etmek câiz olmadığı halde, فَثَمَّ وَجْهُ اللهِ *"Allah'ın yüzü (oradadır)"* âyetinin mânası nedir?" denilir. Bu sebeple, "Bundan murat şudur" diye, âyeti te'vil etmek gerekir. "Allah'ın yüzü oradadır" ifâdesinin mânası, kendisine dönülüp Allah'a ibadet edilen kıble oradadır; veya Allah'ın rahmeti, nimeti, mükafaatını ve rızasını elde etmenin yolu oradadır" şeklindedir.

Hasmın ikinci deliline de şu şekilde cevap verebiliriz: Allahu Teâlâ, kendisinin "Vâsî" (geniş) olduğunu bildirmiştir. Binaenaleyh bu sözü zâhirî mânasında almak imkânsızdır. Aksi halde, Allah'ın, parçalanması, cüzlerine ayrılması gerekir. Böylece de bir yaratıcıya muhtaç olmuş olur. Bu kelimeyi zâhirine hamletmeyip, aksine mutlaka Allah'ın kudreti ve mülkünün genişliği mânasına; veya rahmet ve mağfiretinin genişliğine, yahut da kulları, rızasını elde edebilsinler diye kullarının faydasına olan şeyleri beyan etmesi hususundaki lütfunun genişliği mânasına alınması gerekir. Bu izâh, söze daha uygun gelmektedir.

Bu kelimeyi Allah'ın ilminin genişliğine hamletmek câiz değildir. Aksi halde **"vâsî"** sıfatından sonra, âyette **"alîm"** sıfatının zikredilmiş olması, lüzumsuz bir tekrar olurdu. Hak Teâlâ'nın bu âyette "alîm" sıfatını getirmesi,

namaz kılan kimseye Allahu Teâlâ'nın gizli ve aşikâr her şeyi bildiğini, Allah'a hiçbir şeyin gizli kalmadığını düşünmesi itibariyle tefritten kaçınsın diye bir tehdit gibidir. Böylece, namaz kılan kimse gaflet etmekten sakınır. "وَاسِعٌ عَلِيمٌ" (vâsiun alîm) ifâdesinin, "şartlarına uyarak namaz kılan kimseye mükafâatını; namaz kılmayan kimseye de cezasını tastamam verme hususunda Allah'ın kudreti geniştir" mânasına olması da muhtemeldir.

BEŞİNCİ MESELE

Birisi geldiğinde veya gittiğinde, "وَلِيَ" fiili kullanılır. Bu kelime hem gelmek hem de gitmek mânasına geldiği için **"ezdâd"**dandır. Bu âyette, bu kelime "yönelmek, gelmek" mânasına kullanılmıştır. **Hasan el-Basri,** "tevelli" mastarından olmak üzere, "te" harfini fetha ile okuyarak, "Nerede, kıbleye yönelirseniz" mânasını murat ederek kelimeyi, "فَأَيْنَمَا تَوَلُّوا" şeklinde okumuştur.

Allah'a Çocuk İsnat Eden İnançlar ve Tenkidi

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿١١٦﴾ بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضٰى أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١١٧﴾

"Onlar (Yahûdi ve Hristiyanlar), 'Allah kendine çocuk edindi' dediler. Allah (bu gibi şeylerden) münezzehtir. Aksine göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur, hepsi O'nun emrine âmâdedir. O, göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir şeye hükmettiği zaman, ona ancak 'ol' der, o da oluverir" (Bakara, 116-117)

Âyette bahsedilen söz, Yahûdi, Hristiyan ve müşriklerin kötü fiillerinden onuncusudur. Yine bil ki, Hak Teâlâ'nın, "وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا" âyetinin zâhirî mânası, وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ *"Allah'ın mescidlerinden men edenden daha zâlim kim vardır" (Bakara,* 114) âyetiyle ilgilidir. Bazı âlimlerin bu sözü sadece Hristiyanlara, bazısının ise, sadece müşrik Araplara ait saydıklarını zikretmiştik. Biz ise bu sözün sadece Yahûdilere ait olduğunu söylemiştik. Bu üç grup kâfir de Allah'ın çocukları olduğunu iddia etmişlerdir. Çünkü Yahûdiler, *"Üzeyr Allah'ın oğludur"* (Tevbe, 30); Hristiyanlar, *"İsâ*

Allah'ın oğludur" (Tevbe, 30), müşrik Araplar ise, "Melekler Allah'ın kızlarıdır" demişlerdir. Bu sebeple, şüphesiz bütün bu takdirlere göre, âyette onlardan bu sözü nakletmek doğru olmuştur. **İbn Abbas** (r.a), bu âyetin Ka'b b. Eşref, Ka'b b. Esed ve Vehb b. Yahûdâ hakkında nâzil olduğunu söylemiştir. Çünkü bu üçü, Üzeyr (a.s)'in Allah'ın oğlu olduğuna inanıyorlardı.

Allahu Teâlâ'nın, سُبْحَانَهُ *"Allah (bu gibi şeylerden) münezzehtir"* ifâdesine gelince, bu Allah'ın kendisini onların söylediği sözlerden tenzih ettiği, ve tenzihi ifâde eden bir kelimedir. Nitekim Cenâb-ı Hak bir başka âyette: سُبْحَانَهُ اَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ *"Allah, kendisinin çocuğu olmaktan münezzehtir"* (Nisâ, 171) buyurmuştur. Allah bir keresinde bunu açıkça ifâde etmiş, bir başka kere ise, orada o mânayı gösteren karineler bulunduğu için kısaca, سُبْحَانَهُ *"O münezzehtir"* buyurmuştur. Bu tenzihe, Hak Teâlâ'nın: بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Aksine göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur"* esasını delil getirmiştir. Kâfirlerin bu hususta itikatlarının yanlışlığına bu âyetle birçok bakımdan delil getirilmiştir:

1) Vacibu'l-Vücud olan (Allah'ın) dışında kalan bütün varlıklar, li-zâtihî mümkin (zatı gereği mümkin)dir. Zatı gereği mümkin olan varlıklar ise sonradan yaratılmıştır. Sonradan yaratılmış olanlar Vacibu'l-Vücûd'un mahlûkudurlar. Mahlûk olan ise Vâcibu'l-Vücûd'un çocuğu olamaz.

Vâcibu'l-Vücûd'un dışında kalanların, zatı gereği mümkin varlıklar oluşu şöyle izâh edilir:

Eğer zatları gereği vâcip olan (Vâcibu'l-Vücûd) iki varlık bulunmuş olsaydı, bunlar şüphesiz varlıklarının vâcip olması bakımından müşterek olur ve herbiri diğerinden kendilerine mahsûs olan özelliklerle ayrılmış olurdu. Müşterek olan husûsiyetleri, birini diğerinden ayıran husûsiyetlerden başkadır. Bu iki varlıktan her birinin iki parçadan meydana gelmiş olması gerekir. Parçalardan meydana gelen her bütün, parçalarının herbirine muhtaçtır. Parçalardan herbiri ise, bütünden başkadır. O halde her mürekkeb (bütün) başkasına muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan ise zâtı gereği mümkin olan varlıklardır. Binaenaleyh zâtı gereği vâcip sayılan bu iki varlıktan her biri aslında zâtı gereği mümkin varlıktırlar. Bu ise hulf (tenakuz) dur.

Sonra biz diyoruz ki: Eğer bu iki parçadan her biri vâcip olur ise, bu hususta geçen taksim geri döner ve bu o varlığın sayısız parçalardan meydana geldiği neticesine bizi götürür ki, bu da imkânsızdır. Bunun imkânsız olmadığını kabul edersek maksat hâsıl olur. Çünkü her çoklukta

fertler bulunur. Bu fertler zatları gereği vâcip olurlarsa yukarıda anlatıldığı gibi, mürekkeb (bütün) olurlar. Buna göre bâsit de mürekkeb olur. Bu da hulf (tenakuz)dur. Eğer bu fertler (parçalar) mümkin olurlarsa, bu fertlere muhtaç olan bütün (mürekkeb) de, öncelikle mümkin olur. Böylece bu aklî delil ile Vâcibu'l-Vücûd olanın dışındaki bütün varlıkların zatları gereği mümkin oldukları ortaya çıkmış olur. Zatları gereği mümkin olan her varlık, bir yaratıcıya muhtaçtır.

Bu mümkin varlıkta yaratıcı olan varlığın tesiri, ya bu mümkin varlık henüz yok iken olur veya meydana geldiğinde olur. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu mümkin varlık muhdes (sonradan olma)tir. Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, bu varlığın müessir (yaratıcı) varlığa muhtaç oluşu ya varlığını sürdürürken veya meydana gelirken olur. Birincisi imkânsızdır. Çünkü bu var olanın yeniden yaratılmasını gerektirir. Böylece ikinci ihtimal kesinleşmiş olur ki, bu da o mümkin varlığın sonradan yaratılmış (muhdes) olmasını gerektirir.

Böylece Allah'tan başka her şeyin, daha önce yok olduğu halde sonradan var olan (muhdes) bir varlık olduğu, varlığının ise ancak Allahu Teâlâ'nın yaratması, yoktan var etmesi ve icât etmesiyle meydana geldiği ortaya çıkmış olur. Bu sebeple, Allah dışındaki bütün varlıkların Allah'ın mülkü ve kulu olduğu anlaşılır. İşte bundan dolayı da O'nun dışındaki varlıkların O'nun çocuğu olması imkânsız olur.

Bu aklî delili biz, Cenâb-ı Hakk'ın, "بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" buyruğundan elde ettik. Yani, mülkü, mahlûku, icâd ettiği şey ve yoktan yarattığı şey olması bakımından Allah'ın dışındaki her şey O'na âittir.

2) Allah'a çocuğu olarak nisbet edilen bu şey, ya kadîm (ezelî)dir veyâhut muhdes (sonradan yaratılmış)tir. Eğer o ezelî olursa, ezelî olan şeylerden birine "çocuk", diğerine "baba" dememiz, aksini söylememizden daha uygun olmaz. Bu sebeple, bu şekilde söylenecek söz, delile dayanmayan bir hüküm olur. Eğer çocuk muhdes olursa, o zaman bu çocuk o kadîm zatın ancak mahlûku ve kulu olur. Bu sebeple de O'nun çocuğu olmaz.

3) Çocuğun babanın cinsinden olması gerekir. Eğer biz Allah'ın bir çocuğu olduğunu farzetsek, bu çocuk bazı bakımlardan Allah'a benzer, bazı bakımlardan da ondan ayrı olması gerekir. Böyle bir şey de onların her birinin hem mürekkeb hem de muhdes olmasını gerektirir. Bu ise imkânsızdır.

Bu nedenle Allah ile onun için farzedeceğimiz çocuğun aynı cinsten olması imkânsızdır. O halde Allah'ın çocuğunun bulunması imkânsızdır.

4) Çocuk, babanın kendi işlerini yerine getirmede âciz kaldığı durumlarda, onun yardımı umulduğu ve yaşlılıkta kendisine ihtiyaç duyulacağı için istenir. Buna göre, çocuk yapmak ancak kendisine fakirlik, âcizlik ve ihtiyaç ârız olacak kimseler için düşünülür. Bütün bunlar Cenâb-ı Hak için muhal olunca, Allah'ın çocuk edinmesi de muhal olur.

Bil ki Hak Teâlâ, kendisine çocuk nisbet eden kimselerin sözlerini birçok yerde nakletmiş ve onlara karşı şu delili getirmiştir: "Yerde ve göklerde mevcut olan herkes Allah'ın kuludur."

Yine Allah, *"Bir şeyin olmasına hükmettiği zaman O, ona sadece 'ol' der, o da oluverir"* esasını delil getirmiştir. Hak Teâlâ, Meryem Sûresi'nde: ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ * مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ اِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"İşte hakkında şek (ve ihtilâf) etmekte oldukları Meryem oğlu İsâ (hakkında Allah'ın) hak sözü olarak budur. Allah'ın evlât edinmesi olacak şey değildir. O münezzehtir. O bir işin (olmasını) isteyince ona 'ol' der, o da oluverir"* (Meryem, 34-35) buyurmuştur. Yine bu sûrenin sonunda:

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا * لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا اِدًّا * تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْاَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا * اَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَدًا * وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمٰنِ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا * اِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اِلَّآ اٰتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا

"Dediler ki: 'Rahman bir evlât edindi.' Andolsun ki siz pek çirkin bir şey söylediniz. Onlar o Rahman (olan Allah'a) bir evlât iddiâ ettiler diye, bu sözden neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak ve dağlar parçalanıp çökecekti. Halbuki Rahman'ın bir evlât edinmesi aslâ uygun değildir. Göklerde ve yerde olan herkes istisnâsız, o Rahman'a mutlaka kul olarak gelecektir" (Meryem, 88-93) buyurmuştur.

Eğer, "Alllah'ın, konumuz olan âyette göklerde ve yerde olan her şeyin mâliki olduğuna; Meryem Sûresi'nde: *"Göklerde ve yerde olan herkes istisnasız o Rahman'a mutlaka kul olarak gelecektir"* buyurduğu gibi, göklerde ve yerde olan kimselere mâlik olduğuna delil getirmesindeki hikmet nedir?" denilirse, biz deriz ki Allahu Teâlâ'nın bu sûrede:بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Aksine göklerde ve yerde olan herşey Allah'ındır"* buyurması daha manidârdır. Çünkü, "مَا" kelimesi canlı cansız her şeyi içine alır.

Kunut Kelimesinin Mânaları

Allahu Teâlâ'nın, كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ *"Hepsi ona itaat eder"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"Kunût" mastarının asıl mânası "devam etmek"tir. Bu kelime dört mânada kullanılmıştır:

a) Taat mânasında...Meselâ: "يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ *"Ey Meryem, Rabbine itaat et"* (Âl-i İmran, 43) âyetinde olduğu gibi.

b) Uzun müddet kıyamda (ayakta) durmak mânasında... Meselâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Hangi namaz daha efdaldir?" diye sorulduğunda, onun, طُولُ الْقُنُوتِ *"Kunutu uzun olan"*[90] cevabını vermesi gibi.

c) Susmak mânasına.. Nitekim **Zeyd b. Erkam** (r.a.), Cenâb-ı Hakk'ın: وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ *"Allah'ın (divanında) tam huşû ile (sessiz olarak) durun"* (Bakara, 238) âyeti nâzil oluncaya kadar biz namazda konuşurduk. Bu nâzil olunca artık konuşmadık.

d) Devam etmek mânasına..

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki bazı müfessirler, "كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ" âyetini, "Yerde ve gökte olan her şey Allah'a boyun eğip itaat ediyor" diye tefsir etmişlerdir. Buna göre, "كُلٌّ" lâfzındaki tenvin, muzafun ileyh'ten bedel olarak gelmiştir. Bu, Mücâhid ve **İbn Abbas**'ın görüşüdür. Buna göre bu kâfirler için, "Onlar itaât edici kimseler değiller" denilmiş olmaktadır. Bu durumda da diğer görüşte olanlar âyetin mânasının, "Kâfirler kıyamet gününde itaât ederler" şeklinde olacağını söylerler. Bu sonraki de **Süddi**'nin görüşüdür. Buna göre o şekilde tefsîr edenlere: "Bu, mükelleflerin sıfatıdır. Halbuki, *"Göklerde olan her şey O'nundur"* ifâdesi mükellef olmayan varlıkları içine almaktadır" denilince, bu durumda müfessirler **"kunût"** kelimesine başka mânalar verme cihetine gitmişlerdir:

a) "Yerde ve göklerde bulunan Allah'ın sanatının eserleri, bu varlıkların sonradan olma emâreleri ve Allah'ın Rab olduğuna delil olan şeylerden dolayı, yer ve gökler bir yüce yaratıcının var olduğuna şehâdet ediyorlar."

b) "Yerde ve göklerdeki her şey Allah'ın mülkünde ve O'nun ezici kudreti altındadır. O, onlar üzerinde dilediği gibi tasarruf eder." Bu **Ebu Müslim**'in görüşüdür. Her iki izaha göre de âyet umûmîdir.

---

90 **Müslim,** Müsafirin, 164-165 (1/520).

c) "Allah, bu ifâdesiyle melekleri, Üzeyr (a.s)'i ve Hz. İsâ (a.s)'yı kastetmiştir. Yani, "Kendilerine Allah'ın çocukları denilen bu varlıklar, Allah'a itaat etmektedirler" demektir. **Hz. Ali b. Ebi Tâlib** (r.a)'in bir Hristiyana şöyle dediği nakledilmiştir: "Şâyet Hz. İsâ, Allah'a ibâdet etmekte isyan etmemiş olsaydı, ben onun dininde olurdum." O, Hristiyan: "Hz. İsâ Allah'a itaatte son derece ciddi olduğu halde böyle bir şey, onun hakkında nasıl söylenebilir?" deyince, Hz. Ali (r.a) şu cevabı vermiştir: "Eğer Hz. İsâ İlâh ise, kendisinden başkasına nasıl itaât eder. İbadet etmek ancak kula yakışır." Hristiyan cevab veremedi.

İKİNCİ MESELE

"Kunût", lügatte "devam etmek" mânasını ifâde ettiğine göre, âyetin mânası şöyle olur: "Mümkin olan varlıkların bekâsı, ancak Cenâb-ı Allah sayesinde ve O'ndan dolayıdır." Bu da âlemin devam etmesi ve hayatiyyetini sürdürmesi için Hak Teâlâ'ya muhtaç olmasını gerektirir. Böylece mümkin varlıkların ne meydana gelirlerken, ne de varlıklarını sürdürürlerken bir müessire olan ihtiyaçlarının kesilmeyeceği sâbit olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Burada kelime, "قَانِتُونَ" şeklinde, akıl sahiplerini gösteren bir cemî olarak getirilmesine rağmen aynı âyette, akıl sahibi olmayan varlıklar için kullanılan, "مَا" niçin getirilmiştir? denilebilir. Cevab: Burada "مَنْ" değil de, "مَا" getirilmesi, onların durumlarını tahkir etmek içindir.

Allah, Göklerin ve Yerin Yaratıcısıdır

Allahu Teâlâ'nın: بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"O, göklerin ve yerin yaratıcısıdır"* âyetiyle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Bedî' İsminin Mânası**

Bedî' ve mübdi' aynı mânaya gelir. **Kaffâl,** "أَلِيمْ" kelimesinin "مُؤْلِمْ" (elem verici); "حَكِيمْ" kelimesinin "مُحْكِمْ" (hakkıyla yapan) mânasına gelmesi gibi, "بَدِيعْ" de "مُبْدِعْ" (yaratan) mânasınadır. Fakat normal şekil olan, "مُبْدِعْ" bırakılıp, "بَدِيعْ" (Bedî') sıfatına geçildiği için bir mübalağa manası vardır. Çünkü "Bedî" kelimesi, Allah bir şeyi yapmazken de, yaratmanın onun şanından olup, bu sıfata müstehak olduğunu gösterir.[91]

Bu tıpkı, bu hususta sâmi' "سَامِعْ" ve semî' "سَمِيع" kelimeleri gibidir.

91 Mübdi' ism-i fail olduğu halde, Bedî' sıfat-ı müşebbehe vezinlerinden olması itibariyle sübut ve mübalağa mânası taşır. Müfessir buna işaret ediyor.

Bazen de, bedî', mübdi' mânasına gelir. "İbdâ" inşa etmek, yoktan var etmek mânasınadır. Bunun zıddı ise, "Bir örneğe bakarak yaratmaktır." İşte bu sebepten ötürü insanlar daha önce olmayan bir şeyi söyleyen veya yapan kimseye **"mübtedî",** bid'atçı demişlerdir.

İKİNCİ MESELE

Bil ki bu ifâde, kendinden önceki âyetin mânasını tamamlamaktadır. Çünkü Allahu Teâlâ:

بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *"Aksine göklerde ve yerde olan her şey O'na aittir"* buyurmuş ve kendisinin gökte ve yerde olan her şeyin sâhibi olduğunu beyân etmiş, bunun peşi sıra da bizzat göklerin ve yerin de sâhibinin kendisinin olduğunu bildirmiş, sonra da bir şeyi nasıl yoktan var edeceğini açıklayarak: وَاِذَا قَضٰى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"O, bir şeye hükmettiği zaman, ona ancak 'ol' der, o da oluverir"* buyurmuştur. Bu âyetle ilgili olarak da birkaç mesele verdir:

BİRİNCİ MESELE: **Kadâ Kelimesinin İştikakı ve Mânası Hakkında Tafsilat**

Bazı edipler şöyle demişlerdir: "اَلْقَضَاءُ" aslında mastardır, ama sonradan isim olarak kullanılmıştır. Bu sebepten ötürü, "عِطَاءٌ" kelimesinin "اَعْطِيَة" şeklinde çoğul yapılması gibi, bu kelime de "اَقْضِيَة" şeklinde çoğul yapılmıştır. Kaziyye de bu mânadadır. "قَضِيَّة" kelimesinin cemî ise "قَضَايَا"dır. "قَضَاء" kelimesi "قَضَى" fiilinden müştak olarak "فَعَالٌ" veznindedir. "اَلْقَضَاءُ" kelimesinin aslı ise, "قَضَائُ" idi. Fakat 'ye' harfi, zâid elif'ten sonra kelimenin sonunda yer aldığı için i'lâl yapılarak elif'e çevrildi. Sonra bu elif, "فَعَالٌ" veznin zâid elif'i ile bir araya gelince, iki elifin lâfzen bir arada bulunması imkânsız olduğu için, hemzeye çevrildi. "مَضَيْتُ" fiilinden olan "اَلْمَضَاءُ" kelimesi; "أَتَيْتُ" fiilinden olan "اَلْاِتَاءُ ؛ سَقَيْتُ" fiilinden gelen "اَلسُّقَاءُ" ve "شَفَيْتُ" fiilinden gelen "اَلشِّفَاءُ" kelimeleri de bunun birer benzeridir.

Kelimenin sonundaki harfin aslının hemze değil de "yâ" olduğunun delili, kelimenin fiilinin çekiminin çoğunda "ى" harfinin bulunmasıdır. Sen, قَضَيْتُمْ، قَضَيْتُمَا، قَضَيْتَ، قَضَيْنَا، قَضَيْتُ، قَضَيْنَ، قَضَيَا، قَضَيْتُنَّ، قَضَيْتُمَا، قَضَيْتِ، وَهُنَّ يَقْضِينَ وَالْمَرْأَتَانِ وَاَنْتُمَا تَقْضِيَانِ، وَهِيَ وَاَنْتَ تَقْضِي، وَهُمَا يَقْضِيَانِ، اَنْتِ تَقْضِينَ dersin. Bu sonuncusundaki 'ya', muhataba zamiridir.

Kadâ kelimesinin mânasına gelince, terkibinin delâlet ettiği asıl mâna, "kat' etmek, kesip atmak, kesin karar vermek" mânasıdır. Meselâ Arapların, hakim bir karara vardığı zaman,قُضِيَ الْقَاضِي لِفُلَانٍ عَلَى فُلَانٍ بِكَذَا اَقْضَاءً

"Hakim, falanca için filanca aleyhine şu şekilde hüküm vermiştir" demeleri bu mânadadır. İşte bundan ötürü davaları sona erdiği zaman hâkime, "حَاكِمٌ فَيْصَلٌ" denilir.

İbnü'l-Enbâri, dilcilerin şöyle dediklerini nakletmiştir: "قَاضِى" kelimesinin mânası, işleri sona erdiren, işleri sağlam yapan demektir. Bir şey tamamlanıp sona erdiğinde "اِنْقَضَى الشَّىْء" ; muhtaç olanın ihtiyacını giderdiği zaman "قَضَى حَاجَتَهُ" ; ve birisi borcunu ödediği zaman "قَضَى دَيْنَهُ" denilmesi bu köktendir. Sanki buna göre "قَاضِى" , mahkemeleşmeyi ve birinin kendini haklı görmesini sona erdirdiği veya mahkemeleşenlerden her birini diğerinden ayırdığı için bu ismi almıştır. Arapların, bir şeyi tamamlayıp sağlamca yaptığı zaman, "قَضَى الْاَمْرَ" demeleri ve Hak Teâlâ'nın: فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ *"Onları, yedi gök olarak sapasağlam yaptı"* (Fussilet, 12) buyruğu hep bu mânayadır. Bir işi tamamlayıp sapasağlam yapmak da bu mânayadır. Çünkü bir işi tamamlamada da, onu sona erdirmek ve onu bitirmek mânası vardır. Bu mânada olmak üzere, birisi bir işi sağlamca yapıp bitirdiğinde, "دَرَعَ قَضَاءَ مَنْ قَضَاهَا" denilir. Birisi öldüğünde Arapların: "قَضَى الْمَرِيضَ" ve "قَضَى نَحْبَهُ" demeleri ve birisi birisini öldürdüğünde, "قَضَى عَلَيْهِ" demelerine gelince, bu yukarıda geçen mânanın mecâzi kullanılışıdır. Aralarında bulunan müşterek nokta ise, zâhirdir. تَقَضَّى الْبَازِى "Şahin süzüldü" ifâdesindeki fiile gelince, bu kökten değildir. Bu terkibin düzeninin (harflerinin yeri) değiştirilerek meydana getirilen kelimelerin mânası da bu görüşü destekler. Bu değiştirme ile "اَلْقَيْضُ" ve "اَلضَّيْقُ" kelimeleri elde edilir. Bunların birincisi ile, yardı ve yarıldı mânasında "، فَانْقَاضَ قَاضَهُ" denilir. Yumurta, kabuğunun üstünden çatladığı zaman aynı kökten "قَيْضُ الْبِيضُ" ; duvar kendiliğinden yıkıldığında "اِنْقَاضَ الْحَائِطُ" denilir. Kesmek, yarmak, yarılmak ve yıkılmak birbirine yakın olan mânalardır. "اَلضِّيقُ" terkibi ve bundan müştak olan kelimelerin de kesmek mânasına delâlet etmeleri açıktır. Bu böyledir, çünkü bir şey kesilince daralır, veya daralınca kesilir. Bu terkibe yakın olan kelimelerin de kesmek mânasına delâlet etmeleri de bu hususu kuvvetlendirir. Bunlardan birincisi, insan bir şeyi kestiği zaman "قَضَبَهُ" denir. Bir şeyi mastarıyla adlandırmak suretiyle, yaş hurma toplamak, "اَلْقَضْبَةُ لِلرَّطْبَةِ" denilmesi, mef'ûl mânasında fâil vezninde olarak, kesilmiş dal mânasında "قَضِيبٌ" denilmesi ve tırpan gibi kendisi ile kesilen şey mânasında "اَلْمِقْضَبُ" denilmesi bu köktendir.

İkincisi, dişlerin ucuyla yeme mânasına gelen "اَلْقَضْمُ" kelimesidir. Çünkü bu kelimede de yenen şeyi koparma (kesme) vardır. Ucu kırılmış ve körlenmiş kılıca da bu kökten "سَيْفٌ قُضِيمٌ" denilir.

Üçüncüsü, incelik mânasına gelen, "اَلْقَضْفُ" kelimesidir. Zayıf olan adama, "رَجُلٌ قَضِيفٌ" denilir. Çünkü azlık, zayıflık da kesmenin neticesidir.

Dördüncüsü, fesât mânasına gelen "فَعْلَةٌ" veznindeki, "اَلْقَضْأَةُ" kelimesidir. Su kırbası koktuğunda ve içindeki şey bozulduğunda, "قَضَئَتِ الْقِرْبَةُ" denilir. Bir şeyin soyunda bir kusur bulunduğu zaman da, "وَفِى حَسَبِهِ قَضْأَةٌ" denilir.

Bütün bunlar kesme sebeb ve neticesi olan şeylerdendir. İşte, "قَضَاءٌ" kelimesinin lügat bakımından asıl mânası hususunda söylenecek söz bundan ibarettir.

İKİNCİ MESELE: **Kadâ Kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de Kullanılışı**

Kur'an'da, "قَضَى" kelimesinin kullanıldığı mânalar hakkındadır. Âlimler bu kelimenin Kur'an'da değişik mânalarda kullanıldığını söylemişlerdir:

a) Yaratma mânasında... Mesela:

فَقَضٰهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ *"Allah onları yedi gök olarak yarattı"* (Fussilet, 12) âyetinde olduğu gibi.

b) Emretmek mânasında... Meselâ: وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُوا اِلَّا اِيَّاهُ *"Rabbin, sadece kendisine ibadet etmenizi emrediyor"* (İsra, 23) âyetinde olduğu gibi..

c) Hükmetmek mânasında... İşte bu mânadan dolayı hâkime, "قَاضِى" da denilmiştir.

d) Haber vermek mânasında... Nitekim Cenâb-ı Hak, وَقَضَيْنَا اِلٰى بَنِى اِسْرَائِيلَ فِى الْكِتَابِ *"Kitap (Tevrat)'da İsrâiloğullarına haber verdik ki..."* (İsrâ, 4) buyurmuştur. Kelime ancak, "اِلٰى" harf-i ceri ile kullanıldığında, bu mânaya gelir.

e) Bir şeyi tamamlama mânasında...Nitekim Allahu Teâlâ:

فَلَمَّا قُضِىَ وَلَّوْا اِلٰى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ *"Bu iş bitince onlar, inzâr ediciler olarak kavimlerine döndüler"* (Ahkâf, 29) buyurmuştur. Yine Hak Teâlâ, bu mânada: وَقُضِىَ الْاَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ *"İş tamamlandı ve o (gemi) Cûdi dağının üzerinde durdu"* (Hûd, 44): yani "Kafirleri helâk işi bittiği zaman" demektir. Yine, ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ *"Sonra kirlerini gidersinler"* (Hacc, 29), yani ondan kurtulsunlar, temizlenmeyi tamamlasınlar mânasınadır.

Bunu iyice kavradığın zaman biz deriz ki: Allahu Teâlâ'nın, "اِذَا قَضٰى اَمْرًا *"Bir işe hükmettiği zaman"* ifâdesiyle ilgili olarak, "Bir şeyi yarattığında",

"Bir şeyi yapmaya karar verdiğinde", "Birşeyi sapasağlam yaptığında" mânaları verilmiştir. Nitekim şâir şöyle demiştir:

وَعَلَيْهِمَا مَسْرُودَتَانِ قَضَاهُمَا دَاوُدُ اَوْ صَنَعَ السَّوَابِغَ تُبَّعُ

"Onların üzerinde Davud'un güzelce yaptığı iki zırh vardır. Veya Tubba'ın yaptırdığı geniş zırhlar vardır."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, "اَمْرٌ" kelimesinin, husûsî bir söz hakkında hakîkî mânada kullanıldığında ittifak etmişlerdir. Bu, fiil veya gerçek iş hakkında hakikat olarak kullanılır mı? Evet, bu âyette "emir" kelimesinden murat budur. Bu konuda uzun izâh Usûl-ü Fıkıh'ta geçmektedir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* "كُنْ فَيَكُونَ" Hakkında Kıraat Farkı ve Bu Tabirin Tefsiri**

İbn Âmir, iki yer hâriç, bütün Kur'an'da geçen bu gibi âyetleri, "كُنْ فَيَكُونَ" şeklinde okumuştur. Müstesna olan iki yer ise Âl-i İmran Sûresi'nin başındaki, "كُنْ فَيَكُونُ الْحَقُّ" (Âl-i İmran, 59-60) âyeti ile, En'am Sûresi'ndeki, "كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ" (En'am, 73) âyetidir. O, buradaki, "يَكُونُ" kelimelerini merfû okumuştur. **Kisâi**'nin, bu kelimeyi Nahl ve Yâsin sûrelerinde mansub olarak, Kur'an'ın diğer yerlerindekini ise merfu olarak okuduğu rivâyet edilmiştir. Diğer kıraat imamları ise bu ifâdeleri Kur'an'da her geçtiği yerde, "فَيَكُونُ"şeklinde merfu okumuşlardır.

Bunun mansub okunmasının sebebi, emre cevab kabul edildiği içindir. Bu mânanın uzak ihtimal olduğu da söylenmiştir. Merfu okunmasının sebebi ise, müste'nef[92] bir cümle kabul edilmesidir, "فَهُوَ يَكُونُ" takdirindedir.

BEŞİNCİ MESELE

Bil ki Cenâb-ı Allah'ın, فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Ancak ona 'ol' der, o da oluverir"* âyetinden murat, "Allah'ın olmasını istediği o şeye bizzat "ol" dediği ve o anda o şeyin meydana geldiği" mânası değildir. Çünkü bu yanlıştır. Bunun yanlış olduğuna birçok şey delâlet eder:

1) Cenâb-ı Allah'ın, "كُنْ" (ol) sözü ya ezelî (kadîm) ya muhdes (sonradan)dır. Her iki ihtimal de fâsittir. Böylece eşyanın meydana gelmesinin, "كُنْ" (ol) sözüne dayandığını iddia eden görüş bâtıl olur. Biz, "كُنْ" sözünün bazı bakımlardan dolayı kadîm olması câiz değildir dedik:

92 Müste'nef, mâna bakımından kendisinden öncesiyle alâkalı olduğu halde nahiv bakımından müstakil olan cümledir.

a) "كُنْ" kelimesi kâf harfinin önce gelmesi şartıyla kâf ve nûn harflerinden meydana gelen bir lâfızdır. O halde kâf kendisinden önce geldiği için, nûn harfinin mutlaka muhdes olması gerekir. Kâf harfi de muhdesten hemen önce geldiği için, onun da muhdes olması gerekir.

b) "إِذَا" (...diği zaman) kelimesi ancak müstakbele dâhil olur. Bu nedenle Allah'ın bu hükmetmesinin, kendisine "إِذَا" harfi dâhil olduğu için, mutlaka sonradan olması (muhdes) gerekir. Hak Teâlâ'nın "ol" sözü ta'kibiyye için olan fâ harfi sebebiyle, Allah'ın hükmüyle alakalı kabul edilmiştir. Çünkü Cenâb-ı Hak, فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ *"O zaman ona ancak 'ol' der"* buyurmuştur. Muhdesten sonra gelen de muhdestir. Binaenaleyh "كُنْ" lâfzının kadîm olması imkânsızdır.

c) Allahu Teâlâ, fâ-i takibiyye ile, mahlûkatın meydana gelişini "كُنْ" sözüne bağlamıştır. Bu sebeple O'nun, "كُنْ" demesi, mahlûkatın meydana gelmesinden az bir zaman öncedir. Muhdesten hemen önce olanın da muhdes olması gerekir. Bu sebeple, Cenâb-ı Allah'ın, "كُنْ" sözünün kadim olması câiz olmaz. Yine Allah'ın, "كُنْ" sözünün muhdes olması da câiz değildir. Çünkü her muhdes (sonradan olan), Allah'ın, "كُنْ" demesine muhtaç olursa ve "كُنْ" lâfzı da muhdes olursa, bu durumda, "كُنْ" lâfzının bir başka, "كُنْ" lâfzına muhtaç olması gerekir. Böylece de ya teselsül veya devr-i fâsit gerekir ki, bu ikisi de muhaldir. Böylece de delil ile, sonradan olan varlıkların yaratılmasının, Allah'ın, "كُنْ" (ol) demesine dayanmasının câiz olmadığı ortaya çıkmış olur.

2) Allahu Teâlâ, mahlûkâta, ya onlar henüz var olmazdan önce veya varlık âlemine girerlerken, "كُنْ" (ol) demiştir. Henüz onlar yok iken onlara, "كُنْ" demiş olması görüşü bâtıldır, çünkü mevcut olmayana, mevcut olmadığı zamanda hitap etmek akılsızlıktır. İkinci ihtimal de bâtıldır, çünkü bunun neticesi de, Allah'ın mevcut olan varlıklara, mevcut olmalarını söylemiş olduğu neticesine götürür ki, bunun mânası yoktur.

3) Yaratılmış olanların bazısı cansızdır. Cansızı mükellef tutmak ise abestir. Hakîm olan Allah'a yakışmaz.

4) Kâdir, irâdelerine göre bir şeyi yapabilen ve terk edebilen kimsedir. Biz, Allah'ın, "كُنْ" ifâdesinden ayrılmış, irâde sahibi bir kâdir varlığın olduğunu farzetsek, O ya yaratıp icat edebilen bir varlıktır veya buna kâdir değildir. Eğer O yaratmaya imkânı olan birisi ise, bu durumda O'nun yaratması, Allah'ın, "كُنْ" lâfzına dayanmaz. Eğer O yaratmayan birisi ise, bu

durumda da kâdir olan bu zatın ancak, "كُنْ" demekle bir fiili yapmaya kâdir olması gerekir. Böylece de bu sizin, kudreti, "كُنْ" diye isimlendirmeniz neticesine götürür. Bu da lâfzî bir münakaşadır.

5) "كُنْ" lâfzının, şâyet yaratmada (tekvinde) bir tesiri olsaydı, biz de bu kelimeyi söylediğimizde, aynı tekvînî tesirin meydana gelmesi gerekirdi. Biz bu hususun fesâdını (bozukluğunu) açıkça bildiğimiz için, bu kelimenin yaratmada bir etkisi olmadığını anlamış olduk.

6) "كُنْ" kelimesi, kâf harfinin nûn'dan önce olması şartıyla, kâf ve nûn'dan meydana gelmiş bir kelimedir. Buna göre müessir olan ya bu iki harften biridir veya her ikisidir. Eğer biri ise, "كُنْ" kelimesinin bir tesiri yoktur, tesir bu iki harften birisine aittir. Eğer tesir her ikisine birden ait ise, bu da imkânsızdır. Çünkü her ikisinden meydana gelen toplamın bir varlığı yoktur. Çünkü birinci harf meydana gelirken, ikincisi meydana gelmemiştir. İkincisi meydana gelirken de birincisi bitmiştir. Bu iki harfin toplamı meydana gelmezse, bu toplamın bir tesiri kesinlikle olmaz.

7) Cenâb-ı Allah: إِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *"Muhakkak ki Allah indinde, İsa'nın hâli, Âdem'in hâli gibidir. Allah o Âdem'i topraktan yarattı. Sonra ona 'ol' dedi, o da oluverdi"* (Âl-i İmran, 59) buyurmuş ve "كُنْ" (ol) deyişinin, Hz. Âdem'i yaratmasından sonra olduğunu göstermiştir. Çünkü bir şeyden sonra olan, kendinden öncekinde müessir (etkili) olamaz. Böylece biz bir şeyin meydana gelmesinde Allah'ın, "كُنْ" sözünün bir etkisi olmadığını anlamış olduk. Bu sebeple de, bu izahlara göre, bu görüşün yanlışlığı ortaya çıktı. Bu sabit olunca biz deriz ki: Âyeti te'vil etmek gerekir. Bu te'vil de birkaç şekilde yapılabilir:

a) En güçlü olan te'vil şöyledir: Cenâb-ı Allah'ın, "كُنْ" (ol) demesinden maksadı, eşyanın yaratılmasında kudret-i ilâhi'nin sür'atle nüfûz ettiğini göstermektir.

Bir de bu, Hak Teâlâ'nın eşyayı, düşünmeksizin, yardım olmaksızın ve denemeksizin yarattığını gösterir. Bunun bir benzeri de, Allah'ın gökleri ve yeri yaratışını anlattığı şu sözüdür:

فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا قَالَتَا اَتَيْنَا طَائِعِينَ *"Allah o (göğe) ve arza 'ister isteyerek, ister istemeden (kerhen) gelin' dedi. Onlar da 'isteyerek geldik' dediler"* (Fussilet, 11). Bu, onların söylediği bir söz olmadığı halde, o yer ile göğün yaratılmasında ilâhî kudretin, hiçbir mâniayla karşılaşmaksızın süratli bir şekilde nüfûz edişini göstermektedir.

Arapların şu sözü de bunun bir benzeridir: Duvar, kazığa: "Beni niye yarıyorsun?" demiş, o da: "Beni çakana sor. Çünkü arkamda olan peşimi bırakmıyor."

Şu âyet de bunun bir benzeridir:

وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ *"Her şey Allah'ı hamdiyle tesbih ediyor. Fakat siz onların tesbihini anlamazsınız"* (İsrâ, 44).

b) "كُنْ" (ol) sözü, Allah'ın melekler için yaptığı bir alâmettir. Melekler bu sözü duydukları zaman, bir işin, bir şeyin meydana geleceğini anlarlar. Bu görüş Ebû'l-Huzeyl'den nakledilmiştir.

c) Bu, Allah'ın kendilerine: كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ *"Hor ve hakir maymunlar olun"* (Bakara, 65) dediği ve benzeri durumda olan mevcut insanlar için söylediği bir sözdür. Bu, **Esamm**'ın görüşüdür.

d) Bu, diriler için bir ölüm, ölüler için ise, bir dirilme emridir. Bu görüşlerin hepsi zayıftır, kuvvetli olanı, birinci görüştür.

وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ اَوْ تَاْتِينَآ اٰيَةٌ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿١١٨﴾

"Bilmeyen kimseler: 'Allah bize (açıkça, yüzyüze) konuşsa ya.. Yahut bize bir mu'cize gelse ya...' dediler. Onlardan önceki insanlar da tıpkı onlar gibi söylemişlerdi. Kalpleri birbirine ne kadar benziyor. Biz, hakikatleri iyice bilmek isteyenlere âyetlerimizi açıkladık" (Bakara, 118).

Bu âyette bahsedilen husus, Yahûdi, Hristiyan ve müşriklerin kabih, çirkin işlerinden on birincisidir. Bu âyetle ilgili meseleler vardır.

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah, Yahûdi, Hristiyan ve müşriklerin tevhid inancını yaralayan bir inançlarını -ki o da Allah'ın çocuk edindiği inançlarıdır- anlatınca, bu âyette de peygamberlikle ilgili yanlış inanışlarını anlatmıştır. Çoğu tefsirciler: "Bu âyette bahsedilenler müşrik Araplardır. Buna, Allah Teâlâ'nın:

وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْاَرْضِ يَنْبُوعًا *"Onlar, 'Bizim için şu toprak-tan bir pınar akıtmadan sana katiyyen inanmayız' dediler"* (İsra, 90); فَلْيَاْتِنَا بِاٰيَةٍ كَمَا اُرْسِلَ الْاَوَّلُونَ *"Evvelki (peygamberlere) gönderildiği gibi, o (Muham-med) bize de bir mu'cize getirsin"* (Enbiya, 5); ve:لَوْ لَا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ نَرٰى رَبَّنَا *"Bizim üzerimize melekler indirilmeli değil miydi. Veya Rabbimizi gör-meli değil miydik? (dediler)"* (Furkân, 21) âyetleri delâlet etmektedir" de-diler. Çoğu müfessirlerin görüşü budur, fakat Ehl-i kitap'tan olanların da bu isteklerde bulundukları sâbittir. Cenâb-ı Allah'ın,

يَسْئَلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ *"Ehl-i kitap, senin, üzerlerine gökten bir kitap indirmeni isterler. Onlar Mûsa'dan, daha büyüğünü istemişlerdi"* (Nisa, 153) âyeti buna delildir.

Eğer, "Âyetten muradın Arap müşrikleri olduğuna, bahsedilen kimse-lerin 'bilmeyen kimseler' olarak tavsif edilmesi delâlet etmektedir. Çünkü Ehl-i kitap, ilim ehli olan kimselerdir" denilirse, biz deriz ki: Müşrikler tev-hîdi ve nübüvveti (peygamberlik müessesesini) gerektiği şekilde bilmiyor-lardı. Ehl-i kitap da bunları gerektiği şekilde bilmiyorlardı.

İKİNCİ MESELE: Kâfirlerin İstedikleri Mu'cizeyi Allah Niçin Ortaya Koymadı?

Kâfirlerin tutundukları bu şüphenin izahı şudur: Hakîm olan Allah, bir şeyi meydana getirmek istediğinde, mutlaka, ona götüren en kestirme, şek ve şüpheden en uzak yolu tercih eder. Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: "Allahu Teâlâ, meleklerle konuşur, Hz. Mûsa (a.s) ile konuşmuştur. Halbuki sen Ey Muhammed, Allah'ın sana konuştuğunu iddia ediyor, delil olarak da, فَاَوْحٰى اِلٰى عَبْدِهٖ مَا اَوْحٰى *"Kuluna vahyettiğini vahyetti"* (Necm, 10) âyetini ileri sürüyorsun. Öyle ise, o Allah niçin bize bizzat hitap edip, iti-kadımızın kuvvetlenmesi ve ortadaki şüphelerin gitmesi için senin pey-gamber olduğunu açıkça ifâde etmiyor? Allahu Teâlâ böyle yapmadığına göre, niçin sana has âyet ve mu'cizeler vermiyor?"

Bu iddia Kur'an'ın bir mu'cize ve delil oluşuna müşriklerin bir ta'nıdır. Çünkü o müşrikler, O'nun bir mu'cize olduğunu ikrâr etmiş olsalardı, "O, bize bir âyet getirmeli değil miydi?" demeleri mümkün olmazdı. Sonra Hak Teâlâ bu şüpheyi, şu buyruğu ile cevaplandırmıştır: كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (Bakara, 118) Bu ce-vabın özü şudur: Biz, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sözünü, mu'cizelerle kuv-vetlendirdik, sözünün doğruluğunu âyetlerimizle yani Kur'an ve diğer

mu'cizelerimizle beyân ettik. Bu sebeple, dahasını istemek işi yokuşa sürme babındandır. Durum böyle olunca, bazı sebeplerden dolayı, onların bu isteğine icâbet etmemek gerekir.

a) Tek bir delil bile bulunduğu zaman, mükellef istediğini elde etmiş olur. Eğer mükellefin maksadı hakkı bulmak ise, bu tek delil yeter. Bununla yetinilmeyip fazlası istenirse, böyle bir talebin inât ve diretme babından olduğunu anlarız. Bundan dolayı, böyle bir isteği yerine getirmek gerekmez.

Bunun bir benzeri de, وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ مِنْ رَبِّهٖ قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ وَاِنَّمَا اَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ * اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْ *"Onlar, 'Ona Rabbinden (başka) âyetler indirilmeli değil miydi?' dediler. De ki: 'O âyetler ancak Allah'ın nezdindedir. Ben sadece bir apaçık haber verenim.' Sana indirdiğimiz ve kendilerine devamlı okunan kitap onlara yetmiyor mu?"* (Ankebût, 50-51) âyetidir. Böylece Cenâb-ı Hak, onları Kur'an'dan sadra şifâ veren delillerle susturmuştur.

b) Eğer Allahu Teâlâ, bu mu'cizeyi indirmesi halinde onların imân edeceklerini bilseydi, onların isteğini yerine getirirdi. Fakat Allah, onların istediklerini yerine getirse de bunun sadece onların inâtlarını artıracağını biliyordu. Bundan dolayı onların isteklerini yerine getirmedi ve şöyle buyurdu: وَلَوْ عَلِمَ اللّٰهُ فِيهِمْ خَيْرًا لَاَسْمَعَهُمْ وَلَوْ اَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ *"Eğer Allah onlarda bir hayır olabileceğini bilseydi, onlara bunu işittirirdi. Fakat onlara işittirse bile (bu hallerinde), onlar yüz çevirici olarak arkalarını dönerlerdi"* (Enfâl, 23).

c) Bu mu'cizelerle ilgili olarak çeşitli zararlar meydana çıkmıştır. Bu mu'cizelerin meydana gelmesi, bundan sonra da tekziplerine devam etmeleri halinde, çoğu kez onların helâk olmalarını ve köklerinin kazınmasını gerektirirdi. Bu mu'cizelerin bir kısmı, mükellefiyeti ihlâl eden, iman etmeyi mecburî hale getiren bir özelliğe sahiptir. Bunların çok sayıda olması ve peşpeşe gelmesi, mu'cize oluş durumlarını bozabilirdi. Çünkü harikulâde şeyler peşpeşe geldiğinde, harikulâde olmaktan çıkar, normal görülmeye başlarlar. Bu durumda da mûcize olmaktan çıkar. Bütün bunlar Allâmu'l-Guyûb (gaybları en iyi bilen) Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği hususlardır. Böylece münkirlerin bu olur olmaz isteklerinin yerine getirilmemesinin Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini yaralamayacağı sabit olmaktadır.

Cenâb-ı Allah'ın: تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ *"Kalpleri birbirine ne kadar benziyor!"* buyruğundan murat, peygamberleri yalanlayan bütün milletlerin söz ve fiillerinin birbirine benzemesidir. Cenâb-ı Allah onların, لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْۢبِتُ الْاَرْضُ *"Biz tek bir çeşit yemeğe tahammül edemeyiz"* (Bakara, 61); اجْعَلْ لَّنَا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ *"Onların putları gibi bize de bir put yap."* (A'raf, 138); اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا *"Bizimle alay mı ediyorsun?"* (Bakara, 67) ve: اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً *"Allah'ı bize açıkça göster"* (Nisa, 153) dediklerini naklettiği şekli de, Hz. Musâ (a.s)'nın kavminin devamlı inatlaşıp bâtılı istemeleri gibi, müşrik Araplar da devamlı inât, diretme ve bâtılı isteme hususlarında aynıdırlar.

Hak Teâlâ'nın, قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ *"Biz hakikatleri iyice bilmek isteyenlere âyetlerimizi açıkladık"* ifâdesinden murat, Kur'an'ın yanısıra ağacın yürümesi, kurdun konuşması ve az bir yemekle büyük kalabalıkları doyurma gibi Hz. Peygamber (s.a.s)'in gösterdiği mu'cizelerin, yakînî imanı elde etmek isteyenler için kuvvetli birer delil olduğunu bildirmektir.

إِنَّآ أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا ۙ وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ أَصْحَابِ الْجَحِيمِ ﴿١١٩﴾

"Şüphe yok ki biz seni kâmil bir müjdeci ve gerçek bir korkutucu olarak hak ile gönderdik. Sen cehennemliklerden mes'ul değilsin" (Bakara, 119).

Bu kâfirler inatlarında, bâtıl diretmelerinde ısrar edip, işi yokuşa sürmek için yeni mu'cizeler isteyince, Allahu Teâlâ, Peygamberi'ne, onların dinî faydaları için, daha fazla mu'cize getirmeyeceğini beyan etmiştir. Allahu Teâlâ bu şekilde açıkladığı gibi, onların küfürde ısrar etmelerinden dolayı Peygamberi'nin üzüntüsü artmasın diye, tebliğ ve ikaz konusunda Hz. Peygamber (s.a.s)'in daha fazla bir şey yapamayacağını da açıklamıştır.

Âyetteki, "بِالْحَقِّ" - **"Hak ile"** buyruğu hakkında bazı izahlar yapılmıştır:

a) Bu ifâdedeki "be" harf-i cerri, "اَرْسَلَ" fiilinden anlaşılan, "اِرْسَالْ" mastarına müteallikdir. Yani, "Biz seni hak bir irsâl (gönderiş) ile gönderdik" demektir.

b) Bu harf, **"beşir"** ve **"nezir"** kelimelerine müteallliktir. Yani, "Sen Hak ile müjdeleyici (beşir), Hak ile korkutucusu (nezir)sin" manasınadır.

c) "Hak" kelimesinden murat, din ve Kur'an'dır. Yani âyet, "Biz seni Kur'an, Allah'a itaat eden kimseleri sevapla müjdeleyici, O'nu inkâr edenleri de ikâpla korkutucu olsun diye gönderdik" manasınadır.

Uygun olan, "beşir" ve "nezîr" kelimelerinin (Kur'an'ın değil) Peygamber'in bir sıfatı olmasıdır. Cenâb-ı Hak sanki şöyle buyurmaktadır: "Ey Muhammed, sana uyup dinine girenleri müjdeleyesin, seni inkâr edip dininden sapanları korkutasın diye seni hak ile gönderdik."

Allahu Teâlâ'nın, وَلَا تُسْئَلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحِيمِ *"Sen, cehennemliklerden mes'ul değilsin"* âyetinin iki kıraat şekli vardır. Ekseri kıraat âlimleri fiildeki "te" ve "lâm" harflerini, cümleyi haber cümlesi kabul ederek, ötüreli, "وَلَا تُسْئَلُ" şeklinde; Nâfi ise "te" harfini, fethalı, lâm harfini de meczum okuyarak ve cümleyi inşâî cümle (nehiy cümlesi) kabul ederek, "وَلَا تَسْئَلْ" şeklinde okumuştur.

Birinci kıraate göre âyetin birkaç türlü izahı vardır:

a) Onların varacakları yer cehennemdir, bu sebeple onların inkârları sana zarar vermez. Sen bundan mes'ul değilsin. Bu, aynen, Hak Teâlâ'nın, فَإِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ *"Sen ancak tebliğ etmekle sorumlusun. Onların hesabı bize ait"* (Ra'd, 40); ve, عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ *"O peygamber, kendisine yüklenen görevden, sizler de size yüklenen (mükellefiyet)lerden sorumlusunuz"* (Nûr 54) âyetleri gibidir.

b) "Sen doğruyu bulmuşsun. Sana başka bir şey gerekmez. Binaenaleyh onların inkârlarından ve azâb-ı ilâhi'ye düşmelerinden dolayı üzülüp kederlenme." Bunun bir benzeri, Allahu Teâlâ'nın, فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ *"O halde nefsin, onlara üzülmesin"* (Fâtır, 8) âyetidir.

c) Şu anda itaat edene ve isyan edene bakma. Çünkü durum bazen değişebilir. O halde bu, gayba ait bir hususturur. Binaenaleyh sen bundan mes'ul olmazsın. Âyette, yakın uzak hiç kimsenin, başkasının günahından mes'ul olmayacağına ve onun yaptıklarından sorumlu tutulmayacağına bir delil vardır.

İkinci kıraat şekline göre de âyetin iki türlü izahı vardır:

a) Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s): "Keşke ana-babamın ne yaptıklarını bilebilseydim" demiş, bunun üzerine kâfir olanların durumunu öğrenmek istemekten nehyedilmiştir. Bu rivâyet akla uygun değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), ebeveyninin kâfir olduklarını, kâfirlerin

ise azâba dûçar olacaklarını biliyordu. Buna rağmen onun, "Keşke ana-babamın ne yaptıklarını bilseydim" demesi nasıl mümkün olur?[93]

b) Âyetteki nehyin manası, kâfirlerin içine düştükleri azabın büyüklüğünü ifâde etmektir. Nitekim bir musibete uğrayan kimsenin durumunu sorduğunda sana bu manada, "Onu hiç sorma!" denilir. Azabın büyüklüğünü ifâde edişin izahı şudur: "Sorulan kimse, içine düştüğü şeyin çirkinliği sebebiyle dillere düşmesinden dolayı sızlanır. Binaenaleyh bunu, ona sorma, ve onun canını sıkan şeyi ona yükleme", veya: "Ey haber soran kimse, sen, duyanı dehşete düşüreceği ve canını sıkacağı için, onun haberini duymaya dayanamazsın. Binaenaleyh sorma."

Übey (r.a)'in, وَمَا تَسْئَلْ şeklinde, **Abdullah b. Mes'ud** (r.a)'un da, "وَلَنْ تُسْئَلَ" şeklinde kıraatleri birinci kıraati güçlendirmektedir.

وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَآءَهُمْ بَعْدَ الَّذِى جَآءَكَ مِنَ الْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿١٢٠﴾

"Ne Yahûdiler, ne de Hristiyanlar, sen onların dinine uymadıkça, asla senden hoşnût olmazlar. De ki: Allah'ın hidâyeti (İslâm), doğru yolun tâ kendisidir. Eğer sana gelen (bunca) ilimden sonra onların heva ve heveslerine uyacak olursan, yemin olsun ki, senin için Allah'tan başka ne bir dost, ne de bir yardımcı bulunmaz." (Bakara, 120).

Allahu Teâlâ geçen âyette Peygamberi'ni sabra davet edip illetin onlar tarafından değil de peygamber tarafından zâil olduğunu, onların Hz. Peygamberi tekzibe devam etmede bir mazeretleri kalmadığını beyân edince,

93 Ayette bahsedilen cehennemlikler, tutumları belirtilen Yahûdi ve Hristiyanlardır. Ehl-i Fetret'ten olan ebeveyn-i Resûlullah ve benzerlerinin bu siyakla ilgileri yoktur. Onların necâtlarını âlimler tartışmış ve birçok sünnî âlim ehl-i necât olacakları neticesine varmışlardır. Müfessir Alûsî (rh.a) bu konuda es-Sehâvî'nin şu hükmünü nakleder: "Benim inancıma göre, en iyisi, onların (ebeveynin) meselesine girmemektir." Bunu naklettikten sonra kendisi de şöyle der: Benim inancıma göre ise, onlar, küfür zamanında muvahhid olarak vefat etmişlerdir. Nitekim İmam Ebu Hanife'nin -şayet sahih ise- bu konudaki sözü de buna hamledilir. Hatta nerdeyse diyebilirim ki onlar Aliyyü'l-Karî ve benzerlerinden daha efdaldirler" (Ruhu'l-Maanî Tefsiri, 1/371). Aliyyu'l-Karî ebeveyn konusunda bir risale telif ederek onların necât ehli olmadığını iddia etmesi sebebiyle çok tenkit edilmiştir (çev).

bunların bâtılda diretmeleri ve küfürde ısrarları hususundaki durumlarının, Peygamber'in kendi dinlerine uymasını isteme derecesine, Peygamber'in getirdiği kitaba razı olmayacaklarına, tam aksine Peygamber'in onların dininde kendilerine uymasını isteme derecesine vardığını peşi sıra getirdi. Böylece bununla onların Hz. Peygamber'e ne derecede düşman olduklarını beyan ederek, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara uymayacağını açıkladı,

"Millet" din demektir. Sonra Cenâb-ı Hak, Allah'ın hidâyetinin kişileri İslâm'a götüren gerçek hidâyet olduğu manasında, "قُلْ اِنَّ هُدَى اللهِ هُوَ الْهُدٰى" buyurmuştur. "Hidâyet" ismiyle adlandırılabilecek tek şey Allah'ın hidâyetidir. Bu, hidâyetin hepsidir. Onun dışında hidâyet yoktur. Ehl-i kitabın uymaya davet ettikleri şey hidâyet olmayıp, aksine hevâ-ü hevestir. Sen, Allah'ın şu sözüne baksana: Kat'î delillerle doğruluğu bilinen dine dâir, **"ilim sana geldikten sonra", onların "heva"** ve bid'at olan görüşlerine **"uyarsan"**, seni koruyacak ve seni müdafaa edecek, *"Allah'tan başka hiçbir dostun ve yardımcın olmaz."* Aksine ona taate devam edip, O'nun ipine sımsıkı sarıldığın zaman insanlardan seni koruyacak olan Allah'tır.

Âlimler âyetin bazı şeylere delâlet ettiğini söylemişlerdir:

1) Allah'ın bir kuluna, yapmayacağını bildiği bir iş hususunda, vaîdde bulunması câizdir. Çünkü âyetten alınan misalde, Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Yahudî ve Hristiyanların hevâ-ü heveslerine uymayacağını biliyordu. Bununla beraber, onu bundan dolayı tehdit etmiştir. Bunun bir benzeri de Allah'ın, لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ *"Eğer müşrik olursan amellerin boşa gider"* (Zümer, 65) âyetidir. Peygamberi bu fiilden men edenin veya men eden şeylerden birinin bu tehdit olması ihtimalinden dolayı, bu tehdidin yapılması yerinde olmuştur.

2) Allah'ın, "İlimden sana geldikten sonra.." ifâdesi, tehdidin ancak delil getirmeden sonra câiz olacağını gösterir. Bu doğru olunca, tehdidin ancak kudretten (güç yetirmeden) sonra olması daha uygundur. Bu sebeple, teklif-i mâlâ yutâkı (güç yetirilemeyen şeyle mükellef tutmak) câiz görenlerin iddiası geçersizdir.

3) Bu âyette, hevâ-ü hevese uymanın ancak bâtıl bir şey olduğuna delil vardır. İşte bu yönden âyet, taklidin bâtıl olduğuna delâlet eder.

4) Âyette, azabı hak etmiş kimselerin şefaatçisinin olmadığına delil vardır. Çünkü hevasına uyduğunda bir şefaatçi ve yardımcı bulabilecek

olsaydı, Peygamber öncelikle bulurdu. Bu son görüş zayıftır. Çünkü Ehl-i kitabın hevâlarına uymak küfürdür. Bize göre ise, küfür için şefaat yoktur.

اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖ اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٢١﴾

"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler onu, hakkını vererek okurlar. İşte ona imân edenler bunlardır. Kim onu inkâr ederse, onlar en büyük zararauğrayanların tâ kendileridir" (Bakara, 121).

Bil ki bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلَّذِينَ" kelimesi birinci mübteda, "اُولٰٓئِكَ" kelimesi de ikinci mübteda olmak üzere ref mahallindedirler, "يُؤْمِنُونَ بِهٖ" ifâdesi ise, "اُولٰٓئِكَ" nin haberidir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "Kendilerine kitab verdiğimiz kimseler..." ifâdesiyle kimlerin kastedildiği hususunda iki görüş vardır.

Birinci Görüş: Bunlar, Allah'ın Kur'an'ı kendilerine verdiği mü'minlerdir. Bu görüşte olanlar, şu delilleri getirmişlerdir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu, hakkını vererek okurlar"* ifâdesi, bu kitabı okumaya bir terğîb ve teşvik, bu okuyuşu da bir medihtir. Bu durumda olan kitap Tevrat ve İncil değil Kur'an'dır. Çünkü Tevrat ve İncil'i okumak câiz değildir.

b) Hak Teâlâ'nın, *"İşte ona iman edenler bunlardır"* ifâdesi, imanın bunlara hasredildiğini gösterir. Eğer Ehl-i kitap'tan bahsediliyor olsaydı, böyle olmazdı.

c) Allahu Teâlâ, *"Kim onu inkâr ederse, onlar en büyük zarara uğrayanların tâ kendileridir"* buyurmuştur. Hakkında böyle hüküm verilecek kitap ise ancak Kur'an-ı Kerim'dir.

İkinci Görüş: Allah'ın kendilerine kitap verdiği kimselerden maksat, Yahûdilerden Hz. Muhammed (s.a.s)'e imân etmiş kimselerdir. Bunun delili şudur: Daha önce bahsedilenler sadece Ehl-i kitap'tır. Cenâb-ı Hak, Ehl-i

kitabın gittiği yolu zemmedip yaptıkları çirkin işleri haber verince, bunun peşi sıra Yahûdilerin yolunu bırakan, hatta Tevrat'ı tefekkür edip, onu tahrifi terk ederek, ondan Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğinin doğruluğunu anlayan kimseleri medhetmiştir.

Kitap Verilenler Kimlerdir ve Tilâvet Hangi Mânâlara Gelir?

Cenâb-ı Hakk'ın, *"Onu, hakkını vererek okurlar"* sözüne gelince, okumanın (tilâvetin) iki manası vardır:

a) Kıraat (okumak);

b) Bilfiil uymak. Çünkü başkasına uyan kimse için, تَلَاهُ فِعْلًا "Ona bilfiil uydu" denir. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَالْقَمَرِ إِذَا تَلٰيهَا *"Onu izleyen aya yemin olsun"* (Şems, 2) buyurmuştur. Âyetin zâhirine bakılırsa, bu ifâde her iki manayı da içine alır, her iki manada da mübalağa etmek doğru olur. Çünkü başkasına uyan, bazen uymayı hakkıyla yapar, ondan bir şey aksatmaz. Okuyan da, okumanın hakkını îfâ eder, okumada gerekli hiçbir şeyi ihlâl etmez.

Buradaki tilavet kelimesini okuma manasına alanlar da değişik izahlar yapmışlardır:

1) Onlar Kur'an'ı düşünüp, gereğiyle amel edip, helâl, haram ve diğer hususlarda O'nun hükümlerine sımsıkı sarılmışlardır.

2) Onlar, namazda ve yalnız başlarına iken Kur'an okuduklarında, huşû ve huzû'ya girerler.

3) Onlar, Kur'an'ın muhkem âyetleriyle amel edip, müteşâbih âyetlerini tasdik ederek, kendilerine müşkil gelen âyetler hususunda bir fikir yürütmez, onları Allah'a havale ederler.

4) Onu Allah'ın indirdiği şekilde okurlar, kelimelerini yerlerinden oynatıp tahrif etmezler ve O'nu doğru olmayan şekillerde tefsir etmezler.

5) Âyet bu izahların hepsine birden hamledilebilir. Çünkü bu izahlar tek bir manada birleşiyorlar ki, o da, Kur'an'ın âyetlerine saygı duymak ve bunların hem lâfızlarına hem de manalarına uymaktır. Bu sebeple Allah'ın kelâmının faydalarını çoğaltmak için, lâfzı müşterek olduğu manalara hep birden hamletmek gerekir. Allah en iyisini bilendir.

يَا بَنِيٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱذْكُرُوا۟ نِعْمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿١٢٢﴾ وَٱتَّقُوا۟ يَوْمًا لَّا تَجْزِى نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنفَعُهَا شَفَٰعَةٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴿١٢٣﴾

"Ey İsrailoğulları, size ihsan ettiğim (bunca) nimetimi ve sizi (bir zamanlar) âlemler üzerine hakikaten üstün kılmış olduğumu hatırlayın. Hiçbir kimsenin kimseden yana bir şey ödeyemeyeceği, kimseden bedel kabul olunmayacağı, kimseye şefaatin fayda vermeyeceği, o (kâfirlere) yardım da edilmeyeceği bir günden sakının" (Bakara. 122-123).

Bu iki âyetin tefsiri, daha önce geçmiş olan benzeri iki âyette geçmiştir (Bakara, 47-48).

İslâm'ı Tebliğ Gayesiyle Hz. İbrahim (a.s) Kıssasına Geçiş

وَإِذِ ٱبْتَلَىٰٓ إِبْرَٰهِـۧمَ رَبُّهُۥ بِكَلِمَٰتٍ فَأَتَمَّهُنَّ ۖ قَالَ إِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا ۖ قَالَ وَمِن ذُرِّيَّتِى ۖ قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِى ٱلظَّٰلِمِينَ ﴿١٢٤﴾

"Ve hatırlayın o zamanı ki Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan edip de o, bunları tamâmen yerine getirince: 'Seni insanlara imam (önder) yapacağım' buyurmuş. (İbrahim): 'Zürriyetimden de..' demiş, Allah ise: 'Zâlimler ahdime eremez' demişti" (Bakara, 124).

Bil ki Allahu Teâlâ, İsrailoğullarına çeşitli nimetlerini ve onların dinleriyle fiilleri hususundaki kabahatlerini sonuna kadar sayıp, bu bölümü, söze başladığı, "يَا بَنِى إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتِى أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ...وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ" (Bakara, 47-48) âyetleriyle bitirince, bir başka izaha başlamıştır. Bu da Hz. İbrahim (a.s)'in kıssasının ve çeşitli hallerinin anlatılmasıdır. Bunun hikmeti şudur: Hz. İbrahim (a.s), faziletini bütün milletlerin ve grupların kabul ettiği bir kimsedir. Meselâ müşrikler, onun faziletli olduğunu kabul

edip, onun soyundan gelme, Harem'inde yerleşmiş olma ve onun yaptığı Ka'be'ye hizmet etme ile şeref duyarlardı. Yahûdi ve Hristiyanlar gibi Ehl-i kitap olanlar da onun faziletini ikrâr edip, onun soyundan olduklarını söyleyerek iftihar ederlerdi. İşte bu nedenle Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s)'in, müşriklerin, Yahûdi ve Hristiyanların Hz. Muhammed (s.a.s)'in sözünü kabul etmelerini, dinini tasdiki ve şeriatine uymalarını gerektiren birtakım işlerinden bahsetmiştir. Bunu birkaç türlü izâh edebiliriz:

a) Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s)'e bazı mükellefiyetleri emredip, o da bunları yerine getirince ve sorumluluğundan kurtulunca, nübüvvet ve imamete nâil olmuştur. Bu da Yahudî, Hristiyan ve müşriklerin dikkatini, dünya ve ahirette hayrın, ancak isyan ve inadı bırakarak, Allah'ın ahkâm ve tekliflerine uymakla meydana geleceğine çekmiştir.

b) Hak Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s)'in imâmeti, soyu için de istediğini naklederek, *"Zâlimler ahdime eremez"* buyurmuştur. Bu ifâde dini hususiyetlerindeki imâmet (önderlik) ve reislik makamının zâlimler için söz konusu olamayacağını gösterir. İşte bu sebeple zâlimler, bu makamı elde etmeyi istediklerinde, onlara inadı, diretmeyi ve bâtılda taassubu terk etmeleri vâcip olur.

c) Haccetmek Hz. Muhammed (s.a.s)'in dininin hususiyetlerindendir. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'e uymanın vâcip olduğu konusunda, Yahudî ve Hristiyanlar için âdetâ bir hüccet olsun diye, Hz. İbrahim'in de hacc yaptığını nakletmiştir.

d) Kıble, Beyt-i Makdis'ten Ka'be'ye çevrilince bu, Yahudî ve Hristiyanların gücüne gitmişti. Hak Teâlâ, Ka'be'nin, kendisine saygı duymanın ve uymanın vâcip olduğunu kabullendikleri İbrahim'in de kıblesi olduğunu açıklamıştır. Böylece bu, onların kalplerinde bu hususdaki öfkenin gitmesini sağlayacak hususlardan olmuştur.

e) Müfessirlerden, Allah'ın kendisiyle Hz. İbrahim'i imtihan ettiği kelimeleri, neticeleri beden temizliğine varan birtakım emirlerle tefsir edenler vardır. Bu da, müşriklerin İslâm yolunu tercih etmelerini gerektiren hususlardan sayılır. Çünkü onlar da, Hz. İbrahim'in faziletini kabulleniyorlardı. Bu yine onlara, buraya kan sürme ve temizliğe dikkat etmeme gibi alışkanlık edindikleri şeyleri bırakmalarını gerektirir. Bazı müfessirler de, "âyette geçen 'Kelimeler'i, Allah'ın dini hususunda Hz. İbrahim'i denediği şeylere karşı, İbrahim (a.s)'in sabrı" diye açıklamışlardır. Bu şeyler de onun, yıldızlara, aya ve güneşe bakması, putlara tapanlarla münazara

etmesi, sonra da oğlunun kesilmesi ve kendisinin ateşe atılmasına rağmen Allah'ın hükümlerine inkiyâd etmesidir. Bütün bunlar, Hz. İbrahim (a.s)'in faziletini kabullenen Yahûdi, Hristiyan ve müşriklerin bu konuda, Hz. İbrahim'e benzemelerini, hasedi, taassubu, ve Hz. Muhammed (s.a.s)'e uymayı hoş görmemeyi bırakma hususunda, Hz. İbrahim'in yoluna girmelerini gerektirir. İşte bütün bu sebeplerden ötürü Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim'in kıssasını burada zikretmiştir.

Bil ki Cenâb-ı Allah, Hz. İbrahim'den bazısı onu mükellef tuttuğu güç işler, bazısı da ona has kıldığı büyük teşrifler olan birçok hususu naklet-miştir. Biz, inşaallah bunları hep izâh edeceğiz. Bu âyet, kendisinden sonra bir şereflendirme meydana gelen bir teklif-i ilâhi'den bahsetmektedir. Bu teklif, Cenâb-ı Allah'ın şu buyruğunda bahsettiği şeydir:وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ *"Hatırlayın o zamanı ki Rabbi, İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan edip de o, bunları tamamen yerine getirince.."* Bu âyette bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: Âyetteki, "اِذْ" lâfzında âmil olan ya mukadder bir fiildir, meselâ bu, şu şekillerde olabilir;وَاذْكُرْ اِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ اِذِ ابْتَلَاهُ "Onu imtihan ettiğinde şöyle şöyle oldu" veya, "قَالَ اِنِّى جَاعِلُكَ كَانَ كَيْتَ كَيْتَ" ifadesidir:

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim'e olan mükellefiyetlerini, mânâda genişlik olsun diye **"belâ"** olarak isimlendirdi. Çünkü bu gibi şeyler, kimin emrettiği bilinmemesi bakımından, bizim tarafımızdan, belâ, tecrübe ve mihnet gibi görülür.

Neticeleri Bilmesine Rağmen Allah'ın, Kulunu İmtihanı Caiz midir?

Örfte böylesi kullanış çok olunca, Hak Teâlâ'nın emir ve yasaklarını mecâzî olarak bu şekilde isimlendirmesi câiz olur. Çünkü Allahu Teâlâ hakkında imtihan etme ve deneme fiillerinin kullanılması caiz değildir. Zira Allahu Teâlâ, ezelden ebede kadar olan, nihâyetsiz tafsilatı olan bütün malûmatı bilir. Hişam b. Hakem: "Allahu Teâlâ, ezelde sadece eşyanın hakikatini ve mahiyetini bilir. Ama bu mahiyetlerin meydana geliş ve varlık âlemine girişlerini ise ancak bunlar meydana gelirken bilir" demiş ve

görüşüne naklî ve aklî deliller getirmiştir. Onun naklî delili işte bu âyettir. O, bu âyetin delil oluşunu, Allahu Teâlâ'nın kullarını imtihan edip denediğini açıkça ifâde edişinden ve bunun benzerini diğer âyetlerde de zikretmesinden çıkarmıştır. Mesela Allahu Teâlâ:

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ *"Sizden cihâd edenlerle, sabredenleri bilelim diye sizi imtihan edeceğiz"* (Muhammed, 31); لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا *"Hanginizin ameli daha güzel olacak diye, sizi imtihan etmek için"* (Mülk, 2) ve Bakara Sûresi'nde ileride gelecek olan âyetinde, وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ *"Muhakkak ki sizi, korku ve açlık türü bir şeyle imtihan edeceğiz"* (Bakara, 155) buyurmuştur. Yine Hişam, görüşünü kuvvetlendiren şu âyetleri de zikretmiştir:

فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى *"Siz ikiniz ona yumuşak söz söyleyin, belki o düşünür veya (Allah'tan) korkar "* (Tâhâ, 44). "لَعَلَّ" kelimesi tereccî (ummak manasını ifâde etmek) içindir. يَا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ *"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibâdet edin, umulur ki ittikâ edesiniz"* (Bakara, 21). Bu ve benzeri âyetler, Hak Teâlâ'nın eşya meydana gelmezden önce, onların meydana geleceğini bilmediğini gösterir.

Hişam bazı aklî deliller de ileri sürmüştür:

1) Eğer Allahu Teâlâ, eşya meydana gelmezden önce, eşyanın meydana geleceğini bilmiş olsaydı, o zaman hem Hâlik'ta hem mahlûkta kudretin olmadığını söylemek gerekirdi. Bu ise imkânsızdır. İmkânsıza götüren şey de aynıdır. Bu ikisinin birbirini gerektirmesinin izahı şöyledir: Allahu Teâlâ'nın meydana geleceğini bildiği şeylerin meydana gelmemesi imkânsız olur. Çünkü bir şeyin meydana geleceğini ve gelmeyeceğini bilmek, iki zıt durumdur. İki zıddın arasını bulmak ise muhaldir. Allah'ın meydana gelmeyeceğini bildiği şeylerin, aynı bu delilden ötürü meydana gelmesi imkânsızdır. Buna göre şâyet Allahu Teâlâ, cüz'î şeylerin tamamını, onlar olmazdan önce bilseydi, o şeylerin bazısının meydana gelmesi vâcip, bazısının meydana gelmesi mümtenî (imkânsız) olurdu. Halbuki kesinlikle ne vâcip olan için, ne de mümtenî olan için kudrete gerek yoktur. Binaenaleyh böyle olan şeylere Yaratıcı Teâlâ'nın ve yaratılanın kudreti olmadığını söylemek gerekir. Biz bunun imkânsız olduğunu söyledik. Yaratıcı için bunun imkânsız olduğunu söyledik, çünkü âlem muhdes (sonradan olma)dır. Ona bir tesir eden (yaratan) vardır. Bu müessirin mutlaka kâdir

olması gerekir. Çünkü bu tesir, müessirin zatı gereği olsaydı, müessir kadîm olduğu için âlemin de kadîm olması veya âlem hâdis olduğu için müessirin de hâdis olması gerekirdi.

Bu kudretin mahlûk için imkânsız olduğunu söyledik, çünkü biz, bir şeyi yapmak istediğimizde ona kâdir olduğumuz, bir şeyi yapmamak istediğimizde de onu yapmamaya kâdir olduğumuz manasında, kendimizde bir işi yapma veya yapmamaya açıkça bir güç buluyoruz. Buna göre bu iki şeyden birisi vâcip, diğeri mümtenî olsaydı, açıkça varlığı bilinen bu güç söz konusu olmazdı.

2) İlmin, bilinen iki şeyden birine taalluk etmesi, o ilmin diğerine taalluk etmesinden başkadır. Bu sebepten ötürü bizi, diğerine taallukunun farkında olmamızla beraber, bu ikisinden birini düşünebiliyoruz. Eğer bu iki taalluk tek bir taalluk gibi olsaydı, bu imkânsız olurdu. Çünkü tek bir şeyin aynı anda hem bilinebilmesi, hem de bilinememesi imkânsızdır. Bunun böyle olduğu sâbit olunca biz deriz ki eğer Hak Teâlâ, cüz'iyyatın tamamını bilmiş olsaydı, sınırsız ilmi olurdu. Veya onun ilminin taalluk ettiği sayısız şeyler olurdu. Her iki halde de aynı anda sayısız mevcûdat meydana gelirdi ki, bu imkânsızdır. Çünkü o zaman bu eşyanın toplamı, onun eksiğinden daha fazla olurdu. Noksan olabilen şey sonludur. Fazla olan da, sonlu olandan onun fazlasıdır. Sonlu olana, sonsuz olan eklendiği zaman toplam sonlu olur. Bu durumda sonsuz eşyanın var olması imkânsızdır.

Şâyet, "Mevcut olan ilimdir. İlmin taalluk ettiği şeyler ise haddizatında varlıkları olmadığı halde a'yânda bulunan nisbi işlerdir" denilirse, biz deriz ki: İlim bir malûma taalluk ederse ancak ilim olur. Binaenaleyh eğer bu taalluk haddizatında mevcut olmasaydı, ilmin de aslında ilim olmaması gerekirdi ki, bu da imkânsızdır.

3) Bu nihâyeti olmayan malumatın sayısını Allah bilir veya bilmez. Eğer Allah onların sayısını bilirse, bu malumat sınırlı demektir. Çünkü belli bir sayısı olan her şey sınırlıdır. Eğer Allahu Teâlâ, bu malumatın sayısını bilmez ise, onları tafsilâtıyla bilmiyor demektir. Bizim sözümüz de bu konudadır.

4) Her malum, zihnimizde diğerinden ayırt edilmiştir. Başkasından ayırt edilen her şeyin dışındakiler, ondan hariçtir. Ondan hâriç olan her şey ise ondan başkadır. O halde bu şey, sonlu ve sınırlıdır. Bu sebeple her malum sınırlıdır. Binaenaleyh sınırsız olan şeylerin malum olması imkânsız olur.

5) Bir şey, ancak ilmin ona taalluku ve nisbeti bulunursa malûm olur. Bir şeyin bir şeye nisbet edilmesi, haddizatında tahakkuku mûteber bir haldir. Çünkü bir şeyin kendisinde bir belirginlik olmazsa, o, o olması bakımından, başkasının ona nisbet edilmesi imkânsız olur. Müşahhas bir şey, varlık âlemine girmezden önce, kesinlikle müşahhas olamaz. Bu sebeple onun ilme konu olması imkânsız olur.

Şâyet, "Bu görüş muhal ve mürekkeplerin varlık âlemine girmezden önce (bilinebilir olmasıyla) bâtıl olur. Çünkü biz, onların belirginlikleri olmadığı halde, onları bilebiliyoruz" denilirse, biz deriz ki: Senin bu söylediğin, bizim sözümüzle bir tezat eder, bu ise bizim sözümüze bir cevap değildir. Böyle bir durum ise, şek ve şüpheyi izale etmeyecek şeylerden sayılır. **Hişâm** sözüne devamla: "İşte bütün bu aklî izahlar, bu kabil âyetlerin zâhirî manalarından mecâzî manalarına geçilmesine gerek olmadığına delalet eder" demiştir.

Bil ki bu **Hişâm, Rafizilerin** reisidir. Bundan dolayı eski Rafizilar bedâ[94]görüşüne sahiptirler.

Müslümanların çoğu ise Allahu Teâlâ'nın, cüz'î şeyler meydana gelmeden önce de, onları bildiğinde ittifak etmiş ve görüşlerine şu şekilde delil getirmişlerdir:

Cüz'iyyâtın meydana gelmezden önce de, Allah'ın malûmatı dahilinde olmaları doğrudur. Biz, bu cüz'iyyâtı Allah'ın bilmesinin doğru olduğunu söyledik, çünkü biz de, onlar meydana gelmezden önce onları bilebiliyoruz. Zira biz, güneşin yarın doğudan doğacağını bugünden bilebiliyoruz. Meydana gelmeleri o şeylerin, mümkün olduklarını gösterir. Biz, cüz'iyyâtın bilinebilmesinden dolayı, Allah'ın onları bilmesi gerektiğini söyledik. Çünkü Allah'ın ilminin malumata taalluk etmesi, Allah'ın zatı gereği olması gereken bir husustur. Bu sebeple, Allah'ın ilminin, bilinebilecek şeylerin bazısına taalluk etmesi, diğer bazısına taalluk etmesinden daha evlâ değildir. Buna göre bir tahsis bulunsaydı, bu durumda bir muhassise (tahsis edecek olana) ihtiyaç olurdu ki, bu imkânsızdır. Bu sebeple de Allah'ın ilminin, hiçbir malumata (bilinebilecek şeye) taalluk etmemesi gerekirdi. Eğer onun ilmi, malumatın bazısına taalluk ederse, hepsine de eder ki, zaten bizim söylemek istediğimiz de budur.

94 Beda: Daha sonraki gelişmeye göre, önceden verdiği hükmü bırakıp yeni bir görüş sahibi olmaktır. (Çev.)

Hişam'ın ileri sürdüğü **birinci şüpheye** gelince, buna şöyle **cevap** veririz: Bir şeyin meydana geleceğini bilmek, onun meydana gelmesine bağlıdır. Meydana gelme de kudrete bağlıdır. O halde bağlı olan şey, bağlandığı şeye ters olmaz. Bu sebeple ilim, kudretten müstağni kılmayan, ondan ayrılmayan bir sıfattır. O'nun **ikinci şüphesine** (deliline) şöyle **cevap** veririz: Senin bu şüphen, sonu olmayan sayı dizileri ile bozulur.

O'nun **üçüncü şüphesine** de şu şekilde **cevap** veririz: Cenâb-ı Allah eşyanın sayısını bilmez. Bu durum, Allah'a cehalet isnât edilmesini gerektirmez. Çünkü cehalet, eşyanın muayyen bir sayısının olduğudur. Allahu Teâlâ onun sayısını bilmez.[95] Fakat eşyanın aslında belli bir sayısı olmadığı zaman, "Allah eşyanın sayısını bilmez" dememizden, Allah hakkında bir cahilliğin söz konusu olması gerekmez.

Onun **dördüncü şüphesine cevabımız** ise şöyledir: Âlimin, onun başkasından farklı olduğunu bilmesi ma'lûmun şartından değildir. Çünkü ma'lumun başkasından farklı olduğunu bilmek, o başka şeyi de bilmeye dayanır. Buna göre, bir şeyi bilmek, o şeyi başkasından ayırt etmeye ve bir şeyin başkasından farklı olduğunu bilmek de o başkasını bilmeye dayanmış olsaydı, o zaman insanın hiçbir şey bilememesi, ancak sayısız şeyleri bildiği zaman bir şeyi bilebilmesi gerekirdi.

Onun **beşinci şüphesine** de, yukarıda bahsettiğimiz nakz (hükümsüz illetin bulunması) deliliyle **cevab** veririz. Şüphe nakzolunduğunda ortadan kalkar. Böylece Allah'ın ilminin umûmiliğine delâlet eden bu bahsettiğimiz deliller, muarızlardan salim kalır. Muvaffakiyet Allah'tandır.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Arapçada Zamirin Mercii Konusunda Tafsilât**

Bil ki zamirin mutlaka kendinden önceki bir şeye râcî olması gerekir. Buna göre zamir merciinden lâfzen ve manen ya önce olur veya sonra olur, veyahut lâfzen önce, manen sonra olur, veyahut da bunun aksine olur.

Birinci kısma gelince ki bu, zamirin lafzen ve manen merciinden önce olmasıdır. Nahivcilere göre meşhur görüşte bu câiz değildir. İbnu Cinnî bunun câiz olduğunu söylemiş ve buna hem naklî (şiirden), hem de aklî delil getirmiştir. Şiirden delili şairin şu sözüdür:

جَزَى رَبُّهُ عَنِّى عَدِىَّ ابْنَ خَاتِمٍ جَزَاءَ الْكِلَابِ الْعَاوِيَاتِ وَقَدْ فَعَلَ

95 Doğrusu, burada gideremediğimiz bir muğlaklık vardır. (Çev.)

"O'nun Rabbi benim için Adiy b. Hatim'i, uluyan köpekleri cezalandırdığı gibi cezalandırsın, nitekim böyle yaptı da..."

Aklî delile gelince, bu câizdir, çünkü fâil müessir olan, mef'ul ise onun etkisini alandır. Fiilin hem fâile hem de mef'ule taalluku güçlüdür. Dolayısıyla bunlardan her birinin lâfzen diğerinden önce gelmesi uzak görülmez. Sonra biz (nahivciler), mansub olan kelimenin merfu olana lafzen takdim edilmesinin câiz olduğunda ittifak ettik. Takdim câiz olduğu halde takdimin yapılmaması da böyledir.

İkinci kısma gelince, ki bu zamirin lâfzen ve manen merciinden sonra gelmesidir, bunun doğru olduğunda herhangi bir münakaşa yoktur. Mesalâ, senin, "ضَرَبَ زَيْدٌ غُلَامَهُ" (Zeyd, kölesini dövdü) demen gibi.

Üçüncü kısma gelince, ki bu zamirin lâfız bakımından merciinden önce gelip mana bakımından sonra olmasıdır. Bu senin, ضَرَبَ غُلَامَهُ زَيْدٌ "Kölesini Zeyd dövdü" demen gibidir. İşte burada zamir, her ne kadar lâfız bakımından önce gelse bile, mana bakımından sonradır. Çünkü mansub olan şey, takdir bakımından merfudan sonra gelir. Böylece sanki sen şöyle demiş oldun: زَيْدٌ ضَرَبَ غُلَامَهُ "Zeyd kölesini dövdü.." şüphesiz bu da câizdir.

Dördüncü kısma gelince, ki bu zamirin mana bakımından merciinden önce, lâfız bakımından ise sonra olmasıdır. Bu, Allahu Teâlâ'nın şu âyetinde olduğu gibidir: "وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ" Çünkü merfû (fail) mana bakımından mansubdan (mef'ulden) öncedir. Buna göre âyetin takdiri, "وَإِذِ ابْتَلَى رَبُّهُ إِبْرٰهِيمَ" şeklinde olmuş olur. Fakat durum mana bakımından bu şekilde ise de, lâfızda zamir önce değil de sonra olduğu için böyle olması şüphesiz câiz ve yerinde olmuştur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

İbn Âmir, 'he' harfi ile 'mim' arasına bir elif getirerek, "إِبْرَاهَامَ" şeklinde, diğer kıraat imamları ise, "إِبْرَاهِيمَ" şeklinde okumuştur. Bu iki okunuş da lügate uygundur. İbn Abbas (r.a) ve Ebu Hayve (r.a), **"İbrahim"** kelimesini merfû, **"Rab"** kelimesini de mansub okuyarak. "وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ" şeklinde okumuşlardır. Buna göre âyetin manası, "Hz. İbrahim, Rabbine bazı dualarla, deneyen birisinin deneyişi gibi, Allah onları kabul edecek mi kabul etmeyecek mi diye dua etmiştir" şeklinde olur.

BEŞİNCİ MESELE: **Hak Teâlâ'nın Hz. İbrahim (a.s)'i İmtihanı**

Müfessirler, lâfzın zâhirinin bu manalara delâlet edip etmediği konusunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları şöyle demişlerdir: Lâfız bu manalara delâlet eder. Bunlar, Cenâb-ı Hakk'ın imamet, Beytullah'ı temizleme, onun temellerini yükseltme ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gönderilmesi hususundaki duaları gibi, zikrettiği şeylerdir. Çünkü bütün bunlar güç şeylerdir.

İmâmetin güç olmasına gelince, burada bundan maksat nübüvvet (peygamberlik)tir. Bu mükellefiyet ise büyük zorlukları ihtiva eder. Çünkü Peygamber'e, risaletini tebliğ hususunda bütün meşakkat ve yorgunlukları yüklenmesi, bu yüzden öldürülse de peygamberliğin herhangi bir tebliğini yerine getirmede hıyanet etmemesi gerekir. Şüphe yok ki bu en büyük güçlüklerdendir. İşte bu sebepten ötürü peygamberlerin mükâfaatının, başkalarınkinden çok büyük olduğunu söyledik.

Ka'be'nin yapılması, temizlenmesi ve temellerinin yükseltilmesinin güç oluşuna gelince, bu hususta Beytullah'ın nasıl yapıldığını gösteren rivâyetlere vâkıf olan kimse, bunlardaki zorluğun fazlalığını anlamış olur. Sonra bu ifâde, Hacc menâsikini edâ etmeyi de içine alır. Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim'i mevkıfta şeytan ile, onu taşlamak v.b. şeylerle imtihan etmiştir.

Hz. İbrahim (a.s)'in, Hz. Peygamber (s.a.s)'i Allah'ın âhir zamanda peygamber olarak göndermesi için dua etmesinin zorluğu, bunun sırf Allah rızası için ihlâsla yapılması gereken ve kalpten hasedin tamamıyla yok olmasına bağlı olan şeylerden olduğu içindir.

Böylece bu âyetin peşinden zikredilen bu emirlerin güç ve zor mükellefiyetler olduğu ortaya çıkmış olur. Bu sebeple de Allah'ın Hz. İbrahim (a.s)'i kelimelerle imtihan etmesinden muradın bu şeyler olması mümkündür. Muradın bu olduğuna, Allahu Teâlâ'nın bunu atıf harflerinden herhangi birisiyle ayırmaksızın zikretmiş olması, "وَقَالَ اِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا" demeyip de, "قَالَ اِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا" demiş olması da delâlet eder. Böylece bu, bu imtihanın saydığımız şeylerle mükellef tutmadan başka bir şey olmadığını gösterir.

Kâdî bu görüşe itiraz ederek şöyle demiştir: "Sizin bu söylediğiniz, ancak Allah'ın bu âyeti, "وَاِذِ ابْتَلٰی اِبْرٰهِیمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهَا اِبْرٰهِیمُ" şeklinde buyurup, bundan sonra da, "اِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا فَاَتَمَّهُنَّ" demesi halinde câiz olur. Fakat âyetin tertibi böyle değildir. Aksine Cenâb-ı Hak, "اِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا"

ifâdesini, "فَاَتَمَّهُنَّ" ifâdesinden sonra zikretmiştir. Bu da Hak Teâlâ'nın Hz. İbrahim (a.s)'i kelimelerle imtihan edip, onun da onları tam olarak yaptığına, Allahu Teâlâ'nın bundan sonra, "اِنِّی جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا" buyurduğunu gösterir."

Kâdî'nin bu itirazına şöyle cevap verilebilir: Kelimelerden maksat, sadece imamet (önderlik, liderlik) değildir. Tam aksine imâmet, Beytullah'ı bina etmek, temizlemek ve Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamber olarak gönderilmesi için dua etmektir. Allahu Teâlâ sanki Hz. İbrahim'i bu sayılan şeylerin tamamıyla imtihan etmiş, bunu müteakiben de Hz. İbrahim'i birtakım şeylerle imtihan ettiğini icmâlî (özet) olarak haber vermiş. Hz. İbrahim'in bu şeyleri yerine getirdiğini bildirmiş. Daha sonra bu hususları tafsilâtlandırmıştır. Bu, uzak görülecek şeylerden değildir.

Diğer bazı müfessirler ise şöyle demişlerdir: Âyetin zâhirinde, bu kelimelerden ne murat edildiğini gösteren bir şey yoktur. Bu görüş iki manaya gelir:

1) Allah, Hz. İbrahim (a.s)'i, mükellef tuttuğu birtakım kelimelerle imtihan etti. Bunlar Allah'ın emirleri ve yasaklarıdır. Buna göre sanki Cenâb-ı Hak, "Hani Rabbi, İbrahim'i dilediği şeyleri emretmekle imtihan etti" buyurmuştur.

2) "Hz. İbrahim (a.s)'in kavmine ulaştıracağı kendi kelimeleri (sözleriyle), onu imtihan etti." Birinci görüşte olanlar bu teklifin hangi surette olduğu hususunda birtakım görüşler belirterek ihtilâf etmişlerdir:

a) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Bunlar onun şeriatinde farz, bizim şeriatimizde sünnet sayılan on özelliktir. Bunların beşi baş ile, beşi de bedenle ilgilidir. Baş ile ilgili olanlar, ağza su vermek, burna su vermek, saçları tepeden ortadan yarmak, (ikiye ayırmak), bıyıkları iyice kısaltmak ve misvak kullanmak. Bedenle ilgili olanlar ise sünnet olmak, kasıkları tıraş etmek, koltuk altı kıllarını yolmak, tırnakları kesmek ve su ile istincâ etmek."

b) Bazıları da, Allah'ın Hz. İbrahim'i İslâm'ın özelliklerinden otuzuyla imtihan etmiştir. Bunlardan onu, Berae (Tevbe) Sûresi'ndeki,

اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

"Tevbe edenler, ibâdet edenler, hamd edenler, seyahat edenler, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten nehyedenler ve Allah'ın sınırlarını (hükümlerini) koruyanlar (yok mu?) Sen (bu) mü'minleri (cennetle) müjdele" (Tevbe, 112) âyetinde belirtilen; on tanesi, Ahzab Sûresi'ndeki,

اِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ اَعَدَّ اللهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَاَجْرًا عَظِيمًا

"Müslüman erkek ve kadınlar, mü'min erkek ve kadınlar, itaat eden erkek ve kadınlar, doğru erkek ve kadınlar, sabreden erkek ve kadınlar, huşûlu erkek ve kadınlar, sadaka veren erkek ve kadınlar, oruç tutan erkek ve kadınlar, ırzlarını muhafaza eden erkek ve kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkek ve kadınlar için Allah bir bağışlama ve büyük bir mükafaat hazırlamıştır" (Ahzâb, 35) âyetinde belirtilen; on tanesi de Mü'minûn Sûresi'ndeki,

قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ * اَلَّذِينَ هُمْ فِى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكٰوةِ فَاعِلُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ * اِلَّا عَلٰى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ * فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَاءَ ذٰلِكَ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ * وَالَّذِينَ هُمْ عَلٰى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ * اُولٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ

"Namazlarında huşûya riâyet eden, boş ve faydasız şeylerden yüz çeviren, zekatlarını veren, zevceleri ve sağ ellerinin malik olduğu (cariyeleri) müstesna, ırzlarını koruyan -çünkü bu hususta kınanmazlar; bundan ötesini isteyen de haddi aşanlar olur- emânetlerine ve verdikleri sözlere riâyet eden, namazlarına devam eden mü'minler muhakkak ki, felâh buldular. İşte bunlar (cennete) vâris olanların tâ kendileridir" (Mü'minûn 1-10) âyetlerinde belirtilen hususlardır.

İbn Abbas (r.a)'tan Meâric Sûresi'ndeki, وَالَّذِينَ هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ *"Onlar namazlarına devam ederler"* (Meâric, 34) âyetine kadar bahsedilen on hususiyeti de geçen hususiyete ilâve ederek bu mükellefiyetlerin sayısını kırka çıkardığı rivâyet edilmiştir.

c) Allah, Hz. İbrahim'e tavaf, sa'y, şeytan taşlama ve ihrama girme gibi hac menâsikini emretmiştir. Bu **Katâde** ve **İbn Abbas** (r.a)'ın görüşüdür.

d) Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s)'i, güneş, ay, yıldızlar, yaşlı iken sünnet olma, ateşe atılma, çocuğunu kurban etmesi ve hicret şeklinde yedi şeyle imtihan etmiş, o da bunları tamamem yerine getirmiştir. İşte bundan ötürü

Cenâb-ı Allah, وَإِبْرٰهِيمَ الَّذِى وَفّٰى *"Vazifesini tastamam yerine getiren İbrahim..."* (Necm, 37) buyurmuştur. Bu görüş **Hasan el-Basri**'den rivâyet edilmiştir.

e) Bundan murat, Cenâb-ı Hakk'ın, إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ *"Rabbi ona 'Teslim ol' dediği zaman o, 'Âlemlerin Rabbine teslim oldum' demişti"* (Bakara, 131) âyetinde bahsettiği durumdur.

f) Onun, babasıyla, kavmiyle ve Nemrud'la tevhid hususundaki mücadeleleri, namaz, zekat, oruç, ganimetlerin taksimi, misafir ağırlama ve bunlara devam etmesi gibi hususlardır.

Kaffâl (r.h) şöyle demiştir:

Sözün özü şudur: "İmtihan: Yapılmasında bir külfet, zorluk ve sıkıntı olan şeyleri yapmak zorunda bırakma" manasını ifâde eder. Binaenaleyh bu lâfız, bütün bu anlatılanları içine aldığı gibi, herbirini tek tek de ifâde edebilir. Bu sebeple bütün bunlar hakkında rivâyet sâbit olmuşsa, bütününün var olduğunu söylemek gerekir. Şâyet bunlardan bazısı hakkında rivâyet var ise, o zaman, rivâyetler arasında bir çelişki meydana gelir ki bu takdirde söz söylememek gerekir. Allah en iyi bilendir.

ALTINCI MESELE: İmtihan Hz. İbrahim'in Nübüvvetinden Önce mi Sonra mı Vaki Oldu?

Kâdî şunu söylemiştir: Bu imtihan, o peygamber olmazdan önceydi: Çünkü Cenâb-ı Hak, Hz. İbrahim (a.s)'in bunları yapmış olmasının, onu imam yapmasına sebep olduğuna dikkat çekmiştir; sebeb ise neticeden önce gelir. Bundan ötürü bu imtihanın, Hz. İbrahim'in imâm oluşundan önce var olmuş olması gerekir. Yine bu aklın prensiplerine de uygundur. Bu böyledir, çünkü, nübüvvetin şartlarından olan vefâ, ancak, dünyanın bütün lezzet ve şehevî arzularından yüz çevirmek, insanlara müdahane yapmayı terk etmek, içinde bulundukları bâtıl dinler ile yanlış inançları takbih etmek ve her türlü mahlûkat tarafından gelebilecek eziyetlere katlanmakla meydana gelir. Şüphe yok ki bu, meşakkatlerin en büyüğü ve insanı bitkin düşüren şeylerin en ağırlarındandır. İşte bu sebepten dolayıdır ki peygamberlerin ecri, ümmetlerininkinden daha büyüktür. Durum böyle olunca, Allahu Teâlâ Hz. İbrahim'i meşakkatli mükellefiyetlerle imtihan etmiştir. Hz. İbrahim bu mükellefiyetleri yerine getirince Allahu Teâlâ, ona nübüvvet ve risalet elbisesini giydirmiştir.

Diğer bazıları ise bu imtihanın nübüvvetten sonra olduğunu, çünkü Hz. İbrahim (a.s)'in bu mükellefiyetlerle mes'ul olduğunu ancak vahiy yoluyla

bilebileceğini, binaenaleyh vahyin, kendisinin böyle mükellef olduğunu bilmesinden önce gelmesi gerektiğini söylemişlerdir.

Kâdî buna şöyle cevap vermiştir: "Allahu Teâlâ'nın Hz. İbrahim'e bu güç mükellefiyetleri (Cebrâil (a.s)'in diliyle vahyetmiş olması muhtemeldir. Cenâb-ı Hak, o bunları tamamlayınca, onu insanlara gönderilmiş bir peygamber yapmıştır."

Sen bu meseleyi iyice anladığın zaman deriz ki: Kâdî şöyle demiştir: "Kelimelerden kastedilen şey, Hasan el-Basri'nin zikrettiği yıldız, güneş ve ay ile ilgili hadistir. Çünkü Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim'i, peygamberlikten önce bunlarla imtihan etmişti. Çocuğunu kurban etmesine, hicret etmesine ve ateşe atılmasına gelince, bütün bunlar peygamberlikten sonra olmuştur. Sünnet olması da böyledir. Çünkü rivâyet edildiğine göre Hz. İbrahim yüzyirmi yaşında iken kendi kendisini sünnet etmiştir." Kâdî sonra da şöyle demiştir: "Eğer "kelimeler" ile murât edilenin bu şeyler olduğuna dâir kat'î nakli bir delil bulunursa, Cenâb-ı Hakk'ın, "اَتَمَّهُنَّ" **(Onları tamamladı)** sözünden maksadı şu olur: Allah, onun durumundan, bu şeyleri tamamlayacağını ve peygamberlikten sonra bunları yerine getireceğini anladı da, ona imâmet (önderlik) ve peygamberlik elbisesini giydirdi.

YEDİNCE MESELE

"فَاَتَمَّهُنَّ"deki fâili gösteren gizli zamir iki kıraatten birine göre; "Onları hakkıyla yaptı, eksiklik ve gevşeklik göstermeksizin en güzel bir şekilde edâ etti" manasında olmak üzere Hz. İbrahim'e âittir. *"Vazifesini tastamam yerine getiren İbrahim.."* (Necm, 37) âyeti de böyledir.

Diğer kıraate göre ise, "Allah ona dilediği şeyleri verdi, hiçbir şeyi eksik bırakmadı" manasında olmak üzere Allah'a âittir.

Allah'ın, اِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا *"Seni insanlara imam (önder) yapacağım"* sözünde geçen **"İmam"** kelimesi, sırta giyilen şeye **"izâr"** denilmesi gibi, kendisine uyulan kimseye verilen isimdir. Buna göre âyet, "Dininde insanlar sana uyarlar" manasına olur. Burada birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyette Geçen "İmam" Tâbirinden Maksat?**

Muhakkik âlimler şöyle demişlerdir: Buradaki "İmâm" kelimesinden maksat "nebî"dir. Buna birkaç husus delâlet etmektedir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın insanlara imam sözü, Hz. İbrahim (a.s)'i bütün insanlara imâm yapmış olduğunu gösterir. Bu durumda bulunan kimsenin ise Allah katından gönderilmiş, müstakim bir şeriati olan bir peygamber

olması gerekir. Çünkü şâyet o, bir başka peygambere tâbi olmuş olsaydı, o zaman o peygamberin imâmı değil de, uyanlarından birisi olurdu ki, bu umûmî ifâde bâtıl olurdu.

2) Lâfız, Hz. İbrahim (a.s)'in her hususta imâm (önder) olduğuna delalet eder. Bu durumda olan kimse, ancak bir peygamberdir.

3) Bütün peygamberler (a.s), insanların kendilerine uyması vâcip olduğu için imâm, (önder)dirler. Cenâb-ı Allah bu manada, *"Biz o peygamberleri emrimizle (insanları) hidâyete ulaştıran imamlar (önderler) kıldık"* (Enbiya, 73) buyurmuştur.

Halifeler de imâm sayılırlar. Çünkü onlar insanların kendilerine tâbi olmaları, söz ve hükümlerini kabul etmeleri gereken bir mevkidedirler.

Kadılar ve fâkihler de bu manada imamdırlar.

İnsanlara namaz kıldırana da imâm denilir. Çünkü onun arkasında namaza duranın ona uyması gerekir.

Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: إِنَّمَا جُعِلَ الْإِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهِ فَإِذَا رَكَعَ فَارْكَعُوا وَإِذَا سَجَدَ فَاسْجُدُوا وَلَا تَخْتَلِفُوا عَلَى إِمَامِكُمْ *"İmâm, ancak kendisine uyulsun diye imam yapılmıştır. Binaenaleyh o rükû yaptığında, siz de rükû yapınız. Secdeye vardığında, siz de secdeye varınız ve imamınıza muhalefet etmeyiniz."*[96] Böylece imâm isminin, dinî bakımdan kendisine uyulması lâyık olan kimseye verildiği sâbit olmuştur.

Bazen bâtıl hususunda kendisine uyulan kimseye de "imâm" denilebilir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: *"Biz o (Firavun hanedanını), ateşe çağıran imâmlar (önderler) yaptık"* (Kasas, 41). Ancak imâm ismi mutlak olarak kullanıldığında bu manaya gelmez, daha doğrusu mukayyed (kayıtlı) olarak kullanıldığında bu manaya gelebilir. Çünkü Cenâb-ı Hak, sapıklığın imâmlarını zikrettiği zaman bunu, *"Ateşe (cehenneme) çağırırlar"* sözü ile kayıtlamıştır. Nitekim ilâh ismi de ancak hak olan Mabud'u ifâde eder. Bâtıl olan mabud hakkında ilâh ismi ancak kayıtlı olarak kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak: *"Allah'ı bırakıp taptıkları ilâhları,* "اٰلِهَتُهُمْ" *onlara hiçbir fayda vermemiştir"* (Hûd, 101); ve: *"Şimdi sen kendisine hep taptığın ilâhına,* "اٰلِهَكَ" *bak"* (Tâhâ, 97) buyurmuştur.[97]

İmam isminin zikrettiğimiz manayı ifâde ettiği ve peygamberlerin de imâmlığın en yüksek mertebesinde oldukları sâbit olunca, âyette geçen

96 Aynı manada daha uzun bir hadis için bkz: **Buhari,** Taksirü's-Salat, 17; **Müslim,** Salat, 81-84 (1/309).

97 Bu ayetlerde ilah lâfzı muzaftır. İzafet ise kayıt nevilerinden biridir (Çev.).

"imâm" lâfzını, "nübüvvet" manasına hamletmek gerekir. Çünkü Hak Teâlâ, "imâm" lâfzını burada büyük bir ihsan tarzında zikretmiştir. Bu sebeple minnet edilen bir ihsan olması için onun, en büyük nimetlerden olması gerekir. Bundan dolayı da "imâm" lâfzını "peygamberlik" (nübüvvet) manasına almak vâcip olur.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. İbrahim (a.s)'in Kıyamete Kadar Süren İmameti**

Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim'e, onu insanlar için bir imâm yapacağını va'dettiği zaman, kıyamet kopuncaya kadar bu vaadinde durmuştur. Çünkü çok büyük ihtilâflarına ve birbirlerinden son derece uzak olmalarına rağmen, bütün dinlerin mensupları Hz. İbrahim (a.s)'e saygı göstermekteler ve hem nesep, hem de din ile şeriat bakımından ona mensup olmakla şeref duymaktadırlar. Öyle ki putperestler bile, Hz. İbrahim'e saygı duymaktadırlar. Cenâb-ı Hak, kitabında bu hususta şöyle buyurmuştur: *"Sonra biz sana, 'Hanif olarak İbrahim'in dinine uy!' diye vahyettik"* (Nahl, 123); *"Kendini bilmezden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirir?"* (Bakara, 130); ve: *"Babanız İbrahim'in dini.. O sizi önceden, Müslümanlar diye isimlendirdi"* (Hacc, 78). Bütün ümmet-i Muhammed namazlarının sonunda şöyle duâ eder: "Allah'ım, İbrahim'e ve İbrahim'in âline merhamet edip, onları mübarek kılıp, onları bağışladığın gibi, Muhammed'e ve âline (ashabına, ümmetine) de merhamet et."

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İmamet İçin Nas Şart mıdır?**

İmâm'ın ancak bir nas ile imâm (lider) olabileceğini söyleyenler bu âyete tutunarak şunu söylemişlerdir: Cenâb-ı Hak, imâm olacağı hususunda açık bir nas (âyet) göndermek suretiyle, ancak Hz. İbrahim'e imâm olacağını açıklamıştır. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın: *"Ben, muhakkak ki yeryüzünde bir halife yaratacağım"* (Bakara, 30) âyetidir. Bu âyette Cenâb-ı Allah, Hz. Adem (a.s) için halifelik makamının, ancak buna delâlet eden açık bir nas ile meydana geleceğini göstermiştir. Bu görüş zayıftır. Çünkü biz, âyetteki "imâm"lıktan maksadın peygamberlik olduğunu beyân etmiştik. Sonra imâmetten maksadın, mutlak imâmlık (önderlik) olduğunu kabul etsek bile, âyet imâmetin yolunun nas olduğuna delâlet etmektedir. Bu konuda da bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Anlaşmazlık sadece imâmetin, bir nas olmaksızın sâbit olup olmayacağı hususundadır. Bu âyette ise, gerek olumsuz, gerek olumlu yönden meselenin bu tarafından bahsedilmemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, *"Seni insanlara imâm yapacağım"* kavli, İbrahim (a.s)'in bütün günahlardan masum olduğuna delalet eder. Çünkü imâm kendisine uyulan ve yolundan gidilen kimsedir. Şâyet o günah işleyecek olursa, bu hususta bizim ona uymamız gerekir. Neticede bizim aynı fiili işlememiz gerekir. Bu ise imkânsızdır. Çünkü bir fiilin günah olması, yapılması yasak olduğu içindir. Bir fiilin vâcip olması ise, terk edilmesi yasak olduğu içindir. Bu ikisinin aynı anda olması imkânsızdır.

Allahu Teâlâ'nın, "مِنْ ذُرِّيَّتِي" *"Zürriyetimden de.."* sözü ile ilgili birçok mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Zürriyet Lâfzının Mânası**

"Zürriyet" kelimesi, insanın evlâdı ile evlâdının çocukları manasınadır. Bu kelime, ذَرَأَ اللهُ الْخَلْقَ "Allah canlıları yarattı (saçtı)" ifâdesinden alınmıştır.

Araplar, "اَلْبَرِيَّةُ" (canlılar) kelimesinde olduğu gibi, kolaylık olsun diye, kelimenin aslındaki hemzeyi terk etmişlerdir. Bu kelime hakkında şöyle bir açıklama daha vardır: Bu kelime, "اَلذَّرُّ" kelimesinin ism-i mensubudur.

İKİNCİ MESELE

"Zürriyetimden de.." sözü âyette daha önce geçen, "جَاعِلُكَ"deki, "كَ" harfine atıftır. Hz. İbrahim (a.s) sanki şöyle demiştir: "Zürriyetimden bir kısmını da (imâm) kıl." Nitekim sana, "Sana ikramda bulunacağım" denildiğinde sen, "Zeyd'e de.." dersin.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı âlimler şöyle demiştir: Hak Teâlâ, Hz. İbrahim'e zürriyetinden peygamberler çıkaracağını bildirince, o, bunun bütün zürriyeti için mi, bir kısmı için mi olacağını; hepsinin bu işe lâyık olup olamayacağını öğrenmek istemiştir. Bunun üzerine Allahu Teâlâ, ona, zürriyeti içinde bu işe müsait olmayan zâlimlerin de bulunacağını bildirmiştir.

Bir kısım âlimler de şöyle demişler: Hz. İbrahim (a.s), bunu, öğrenmek istemek niyetiyle söylemiştir. Soru yoluyla Hz. İbrahim bunu öğrenmeyince, Allahu Teâlâ ona açıkça, "Nübüvvetin, onun kavminden zâlim olan kimseler için söz konusu olmadığını.." söyleyerek cevap vermiştir.

Eğer, "Hz. İbrahim, *'zürriyetimden de...'* sözünü söylemeye izinli miydi yoksa izinli değil miydi? Şâyet, Allah bunu istemesine izin vermiş ise, niçin isteğini reddetti? Yok eğer ona bu konuda izin vermemiştir. O halde

bu bir günahtır" denilirse, biz deriz ki: Allah'ın *"Zürriyetimden de ..."* âyeti, Hz. İbrahim'in soyundan bazılarının insanlara imam (önder, peygamber) olmasını istediğini gösterir. Nitekim Cenâb-ı Allah da, onun duasına zürriyetinden mü'min olan İsmâil, İshak, Yakub, Yusuf, Mûsa, Harun, Davud, Süleyman, Eyyub, Yûnus, Zekeriyya, Yahya ve İsâ (a.s) gibileri hakkında icâbet etmiş, peygamberlerin sonuncusunu da, soyundan olan ve peygamberler ile imâmların en faziletlisi bulunan Hz. Muhammed (s.a.s) kılmıştır.

Allah'ın Ahdi

Allahu Teâlâ'ın: قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ *"(Allah) 'Ahdim zâlimlere ulaşmaz' dedi"* âyetiyle ilgili birçok meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza ve **Âsım**'dan rivâyetinde **Hafs,** ye harfinin sükûnu ile kelimeyi, "عَهْدِى"; diğer kıraat imamları ise fethası ile, "عَهْدِيَ" şeklinde; bazıları ise âyeti, "لَا يَنَالُ عَهْدِيَ الظَّالِمُونَ" şeklinde yani, "Senin zürriyetinden zâlim olanlar, benim ahdime nâil olamaz.." manasında okumuşlardır.

***İKİNCİ MESELE:* Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İbrahim'e Verdiği Ahid Nedir?**

"Ahd" kelimesi hususunda âlimler birkaç izah tarzı zikretmişlerdir.

1) Bu ahd, daha önce zikredilmiş olan imamlıkdır. Eğer imâmlık'tan murat edilen nübüvvet ise, işte budur; aksi halde, bu değildir.

2) **Atâ**'dan rivâyet edildiğine göre "ahdim" demek, "rahmetim" manasına gelir.

3) **Dahhâk**'tan rivâyet edildiğine göre, "benim taatim" manasınadır.

4) **Ebu Ubeyd**'den bunun, "benim emânım" manasında olduğu rivâyet edilmiştir.

Birinci görüş daha uygundur. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "benim zürriyetimden de" kavli, O'nun, "Ben seni, insanlar için bir imâm yapacağım" sözüyle va'dettiği bu imâmeti talep etmeyi ifâde eder. Bundan dolayı "Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz" ifâdesi bu soruya ancak, "ahd" bu imâmet mânasında olduğu zaman cevâp olabilir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyet, Allahu Teâlâ'nın, onun çocuklarından bazısına istediği şeyi vereceğine delâlet etmektedir. Eğer böyle olmasaydı, Hz. İbrahim'in isteğine

(cevap) "hayır!" şeklinde olurdu; yahut da Cenâb-ı Allah, "Benim ahdim senin zürriyetine ulaşmaz!" derdi..

Eğer, "İbrahim (a.s) peygamberliğin zâlimlere uygun olmadığını bilmiyor muydu?" denilirse, deriz ki: "Evet, ama zürriyetinin durumunu bilmiyordu da, bunun için Cenâb-ı Allah, zürriyeti içerisinde durumu böyle olan kimselerin bulunacağını ve peygamberliğin ancak, zâlim olmayan kimseler için söz konusu olacağını beyan etmiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Râfızîletin Bu Âyetle İlgili Tutarsız İddiaları**

Rafizîler, bu âyetle, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer (r.a)'in imâmetlerinin geçersiz olduğu hususunda, üç yönden ihticâc etmişlerdir.

1) Ebu Bekir ve Ömer kâfirdiler. Kâfir oldukları içinde zâlim idiler. Binaenaleyh bu durumda, onların imâmet ahdine lâyık olmadıklarını kesinlikle söylemenin doğru olması gerekir. Onların ne o vakitte ne de herhangi başka bir vakitte, imâmet ahdine kesinlikle nail olmadıkları doğru olunca, onların imâmete lâyık olmadıkları sabit olmuş olur.

2) Batınen günahkâr olan kimse, zâlimlerden olur. Ebu Bekir ve Ömer'in zâhiren ve bâtınen günahkâr olan zâlimlerden olmadıkları bilinmediği zaman, onların imâmetlerine hükmedilmemesi gerekir. İmâmet ancak, ismeti sübût bulmuş olan kimse için söz konusu olabilir. İttifakla bu ikisinin mâsum olmadıkları bilinince, bunların imâmetlerinin hak olmaması gerekir.

3) Râfizîler şöyle demişlerdir: Bu ikisi, müşriktirler. Her müşrik de zâlimdir. Zâlim ise, imâmet ahdine nail olamaz. Bundan dolayı bu ikisinin imâmet ahdine nail olmaması gerekir. Bunların müşrik olmalarına gelince, bu ittifakla böyledir. Müşrikin zâlim oluşu ise, Cenâb-ı Allah'ın: *"Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) âyetinden dolayıdır. Zâlimin imâmet ahdine nail olamamasına gelince, o da tefsir etmekte olduğumuz bu âyetten dolayıdır.

Şöyle söylenilemez: "Onlar kâfir oldukları durumda zâlim idiler; küfür onlardan gidince, bu zâlim ismi de onlardan gitmiştir." Çünkü biz, "Zâlim, kendisinde zulüm bulunan kimsedir" diyoruz. Bizim, "kendisinde zulüm bulunan kimse" ifâdemiz "geçmişte veya şimdi kendisinde zulüm bulunan kimse" ifâdesinden daha umumidir. Çünkü bu mefhûmu, bu iki kısma taksim etmek mümkündür. İki kısma ayrılması mümkün olan bir şey, o iki kısım arasında müşterektir. İki kısım arasında müşterek olanın ise, bu iki kısımdan birisinin bulunmaması sebebiyle, ortadan kalkması

gerekmez. Binaenaleyh, onun şu anda zâlim olmaması, hiç zâlim olmamış olmasını gerektirmez. Şer'î delillere bakıldığı zaman şu husus buna delâlet etmektedir: İman, tasdik olduğu halde ve tasdik de uyku halinde bulunmadığı halde, uyuyan kimseye mü'min denilebilmektedir. Bu, daha önce kendisinde iman bulunduğu için, o kimseye mü'min adı verildiğini gösterir. Bu böyle olunca, daha önce kendisinden zulüm sâdır olmuş bir kimsenin, zâlim addedilmesi gerekir. Aynı şekilde, kelâm (söz) birbirini takip eden harflerden yürümekte; art arda gelen yer ve mekânlarda, peşi peşine bulunmaktan ibarettir. Muhakkak ki bütün bunların toplamının bir varlığı yoktur. "Kendisinden türetilmiş olan ismin" var olması, türetilmiş ismin hakîki olması için bir şart olsaydı, bu durum "konuşan", "yürüyen" ve benzeri isimlerin herhangi bir şey hakkında asla hakikat ifâde etmemeleri gerekirdi ki, bu kesinlikle yanlıştır. Böylece bu izah, türetilmiş ismin hakiki manayı ifâde edebilmesi için, kendisinden türetilmiş olduğu ismin bizzat bulunmasının şart olmadığını gösterir.

Buna şu şekilde cevap veririz: Sizin zikretmiş olduğunuz bu husus, şu durumla bir çelişki teşkil eder: Bir kimse kâfire selâm vermeyeceğine yemin etse de, daha önce uzun yıllar kâfir olduğu halde şu anda mü'min olan birisine selâm verse, bu kimse yeminini bozmuş olmaz. İşte bu husus, bizim söylediğimize delâlet eder. Bir de küfründen tevbe eden kimse kâfir; günahından tevbe eden kimse de âsî, günahkâr diye adlandırılamaz. Hüküm, bu misallerin benzerlerinde de aynıdır. Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetlerine bakmaz mısın?

وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا *"Zâlim olanlara meyletmeyiniz"* (Hûd, 113). Cenâb-ı Hak burada, onlar zulüm üzere bulundukları sürece, Müslümanları zâlimlere meyletmekten nehyetmiş ve, مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ *"İyilik edenlere karşı (muâhaze için) bir sebep yoktur"* (Tevbe, 91) buyurmuştur. Bunun mânası, "Onlar ihsanlarını sürdürdükleri sürece..." demektir. Bu, bu âyetteki "imâmet"ten maksadın, peygamberlik olduğunu açıklamış olmamıza binaendir, bu sebeple Allah'ı bir an bile inkâr eden kimsenin nübüvvete liyâkati olamaz..

BEŞİNCİ MESELE: **Fâsıkın İmameti Caiz midir?**

Fakîh ve kelâmcıların çoğu şöyle demişlerdir: Fâsıkın fıskı devam ettiği sürece ona imâmeti vermek caiz değildir.

Bu âlimler, imâmet esnasında meydana gelen fıskın, imâmeti iptal edip etmeyeceği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Çoğu âlimler, fâsıka imâmetin verilmesinin doğru olmayacağı hususunda bu âyeti delil getirmişlerdir. Bu âyetle iki bakımdan istidlal etmişlerdir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ahdim zâlimlere ulaşmaz"* buyruğunun Hz. İbrahim'in, *"Benim zürriyetimden de"* isteğine karşı söylenmiş bir cevap olduğunu izah etmiştik. Hz. İbrahim'in, *"Benim zürriyetimden de"* ifâdesi Allah'ın zikretmiş olduğu imâmeti istemektir. Bu sebeple âyette bahsedilen "ahid"den maksadın, cevâp süale uygun olsun diye imamet olması gerekir. Binaenaleyh âyet, Allahu Teâlâ'nın sanki şöyle söylemiş olduğunu gösterir: "Benim imâmetim, zâlimleri içine almaz." Buna göre Allah'a isyan eden herkes kendi nefsine zulmetmiş olur. Binaenaleyh âyet, bizim söylemiş olduğumuz şeye delâlet eder.

Şâyet, "Âyetin zahiri onların iç ve dışlarıyla zâlim olmamalarını gerektirir; bu da imamlar ve kadı'lar hakkında doğru olmaz" denilirse, biz deriz ki: Şîa, bu âyetle masûmiyetin hem zahirî hem de bâtınî olarak vâcip olduğu hususundaki görüşlerinin doğruluğuna istidlâl etmişlerdir. Biz ise, âyetin muktezasının böyle olduğunu, ne var ki bâtına itibar etmeyi terk ettiğimizi söyleriz. Böylece geriye, zâhirî adalete itibar edilmek kalır.

Şâyet, "Yunus (a.s), سُبْحَانَكَ اِنِّى كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ *"Seni tenzih ederim Allahım! Ben, zâlimlerden idim"* (Enbiya, 87); Hz. Adem de, رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا *"Rabbimiz, biz canlarımıza zulmettik"* (A'raf, 23) dememişler miydi?" denilirse, biz deriz ki, âyette zikredilen zulüm, mutlak anlamda zulümdür. Bu ise, Hz. Adem ve Yunus (a.s) hakkında söz konusu değildir.

b) Allah'ın kitabında "ahd", bazen emir manasına kullanılır. Nitekim Cenâb-ı Hak, اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنِى اٰدَمَ اَنْ لَا تَعْبُدُ الشَّيْطَانَ *"Ey ademoğulları, ben size, şeytana ibadet etmemenizi emretmedim mi?"* (Yasin, 60) ve, قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَا *"Dediler ki, Allah bize... emretti"* (Âl-i İmran, 183) buyurmuştur. Halifelerin ümerâ ve hakimlerine olan ahidleri de bu anlamdadır. Allah'ın ahdinin, "O'nun emri" manasına geldiği sabit olunca, O'nun, *"Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz"* buyruğu her halükârda, zâlimlerin ilahî emre muhatap olmadıklarını ve onların Allah'ın emirlerinin alınacağı makamda bulunmalarının caiz olmadığını gösterir.

Birinci şık, Müslümanların, Allah'ın emirlerinin, başkalarına lüzumlu olması gibi, zâlimlere de lüzumlu olduğu husûsunda ittifak etmelerinden

dolayı geçersiz olunca, geriye diğer şık kalmaktadır. Bu da, zâlimlerin Allah'ın emirleri hususunda güvenilir olmadıkları ve bu hususta da onlara uyulmayacağı hususudur. Binaenaleyh onlar, dinî hususta imâm olamazlar. Bu şekilde âyetin delâletiyle fâsık kimsenin imâmetinin bâtıl olduğu ortaya çıkmış olur. Hz. Peygamber (s.a.s) de,.لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ *"Yaratıcıya isyan hususunda, yaratılmışa itaat edilmez"*[98] buyurmuştur. Bu da fâsıkın hâkim olamayacağına, hükmetme mevkiine geldiğinde hükümlerinin geçersiz olduğuna delâlet eder. Aynı şekilde şehâdeti, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyeti ve fetvâ verdiğinde de fetvası kabul edilmez.Namaz kıldırması için, öne geçirilmez. Eğer kendisine iktidâ olunmuş olunursa, onun kıldırdığı namaz fâsit olmaz.

Bu Konuda İmam Ebû Hanife'nin İçtihadı

Ebu Bekr er-Razî şöyle demiştir: Bazı kimseler, **Ebu Hanife**'nin mezhebine göre onun, fâsıkın imâm ve halife olmasını caiz gördüğü halde, kadı olmasını caiz görmediğini sanmışlardır. Bu yanlış bir zandır. **Ebu Hanife,** her ikisinin şartının adâlet olması hususunda halife ile hâkimi birbirinden ayırmamıştır. Rivâyeti makbul olmayıp hükümleri geçersiz olduğu halde, fâsık olan kimse nasıl halife olabilir? Ve böyle bir şeyin **Ebu Hanife** hakkında iddia edilmesi nasıl doğru olabilir?

Halbuki **Emevîler** zamanında **İbn Hubeyre** onu kadı olmaya zorlamış ve onu dövdürmüştür. Ama o, bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine hapsolunmuş; **İbn Hubeyre** de isteğinde diretmiş ve onu her gün kamçılatmıştır. **Ebu Hanife**'nin öleceğinden korkulunca, zamanının fakîhleri ona, "seni dövmelerinin sona ermesi için, **İbn Hubeyre**'nin herhangi bir işini deruhte et!" dediler. Bunun üzerine **Ebu Hanife,** onun ithal edilen saman balyalarını sayma işini üzerine aldı; böylece de **İbn Hubeyre, Ebû Hanife**'nin yakasını bıraktı.. Sonra, **Halife Mansur, Ebu Hanife**'yi kadılık görevine çağırdı; bunun üzerine **Ebu Hanife** de, **Mansur**'un şehrinin surları için dökülen kerpiçleri sayma işini üzerine aldı. Ve buna benzeyen diğer şeyler...

Ebu Hanife'nin **Zeyd İbn Ali**'nin işi hususundaki kıssası, ona mal taşıması ve insanlara gizlice, **Zeyd İbn Ali**'ye yardım etmek ve onun yanında savaşmanın vâcip olduğu hususunda fetvâlar vermesi meşhurdur.

Yine **Ebu Hanife**'nin **Abdullah İbn el-Hasen**'in iki oğlu olan **Muhammed** ve **İbrahim**'le olan işi de böyledir.

98 **Müsned,** 1/129; **Müslim,** İmâre, 39 (3/1469); **Nesâi,** Bi'at, 34 (7/160).

Ebu Bekr er-Razî sözüne devamla şöyle demiştir: **Ebu Hanife**'nin şu görüşte olduğunu rivâyet eden kimseler, rivâyetlerinde yanılmışlardır: "Kadı'nın bizzat kendisi âdil olup da, zâlim imamdan hüküm ve yargıyı üzerine alması halinde, onun hükümleri geçerli olup, arkasında namaz kılmak da caizdir. Çünkü kadı, bizzat âdil olup hükümlerini icrâ etmek de mümkün olunca, onun verdiği hükümler geçerli olur, burada, onu tayin eden kimse itibare alınmaz. Çünkü onu bu göreve atayan kimse, kadı'nın diğer yardımcıları gibidir. Kadı'nın yardımcılarının âdil olmaları şart değildir. Görmez misin ki, hükümdarı olmayan bir ülke halkı, içlerinden âdil olan bir kimseyi kadılık mevkiine getirmek hususunda anlaşsalar; sonra da, onun hükmünü kabûl etmeyenlere karşı onun yardımcıları olsalar, her ne kadar ona bir sultan ve bir imam tarafından velâyet (kamu) yetkisi verilmemiş olsa dahi, onun hükümleri geçerli olur.

***ALTINCI MESELE:* Âyet, Peygamberlerin İsmet Sıfatına Delâlet Eder**

Âyet-i kerime, iki yönden peygamberlerin mâsum olduklarına delâlet eder:

a) Bu **"ahd"**den maksadın imamet olduğu sabit olmuştur. Şüphesiz her nebi, imam (önder)dır. Çünkü imâm, kendisine uyulan kimsedir. Nebî ise, insanların en üstünüdür. Âyet imâmın fâsıklardan olmayacağına delâlet ettiği zaman, Peygamberin, fâsık, günahkâr ve mâsiyet sahibi olmasının câiz olmadığını öncelikle gösterir.

b) Allah: *"Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz"* buyurmuştur. Buna göre âyette bahsedilen "ahd" eğer peygamberlik ise, zâlimlerden hiç kimsenin ona ulaşmaması gerekir. Eğer imâmet ise durum yine aynıdır. Çünkü her peygamberin mutlaka kendisine uyulan bir imâm (lider) olması gerekir. Her fâsık kendisine zulmetmiştir. Binaenaleyh peygamberliğin günahkârlardan hiçbiri için söz konusu olmaması gerekir. Allah en iyi bilendir.

***YEDİNCİ MESELE:* Allahu Teâlâ'nın Ahdi ve Kulun Ahdi Hakkında Tafsilât**

Bil ki Allahu Teâlâ, senin O'na bir ahdin, O'nun da sana bir ahdi olduğunu beyân edip, sen ahdine riâyet ettiğinde, kendisinin ahdini yerine getireceğini açıklayarak: *"Bana olan ahdinizi (sözünüzü) yerine getirin, ben de size olan ahdimi yerine getireyim"* (Bakara, 40) buyurmuştur. Sonra Cenâb-ı Hak başka âyetlerde sadece senin ahdini, veya sadece kendi ahdini zikretmiştir. Senin ahdin hususunda şöyle buyurmuştur: *"Bir söz verdikleri zaman sözlerinde (ahidlerinde) duranlar"* (Bakara, 177); *"(Onlar), emânetlerine*

ve ahidlerine riâyet ederler" (Mü'minûn, 8); *"Ey iman edenler, ahidlerinizi yerine getirin"* (Mâide, 1); ve: *"Yapmadığınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Yapmadığınız şeyleri söylemeniz, Allah katında büyük bir kızgınlığa sebebiyet vermiştir"* (Saf, 2-3). Allahu Teâlâ, kendi ahdi, (sözü, va'di) hususunda ise şöyle buyurmuştur: *"Sözünde Allah'tan daha vefakâr olan kimdir?"* (Tevbe, 111). Sonra O, babamız Hz. Adem'e nasıl ahidde bulunduğunu beyân ederek: *"Andolsun ki, daha önce Adem'e bir ahidde bulunmuştuk da, o bunu unuttu. Onda bir azim bulmadık* (Ta-hâ, 115) buyurmuş. Sonra bize nasıl ahidde bulunduğunu anlatarak: *"Ey Ademoğulları, ben size ahdetmedim mi...?"* (Yâsin, 60); buyurmuştur. Daha sonra İsrailoğullarına nasıl ahidde bulunduğunu, *"Allah, bize hiçbir peygambere... getirinceye kadar imân etmemizi bize emretti (ahdetti)"* (Âl-i İmran, 183) diye; daha sonra da peygamberlere olan ahdini, *"Biz İbrahim'e ve İsmâil'e ahdettik..."* (Bakara, 125) diye; bu tefsir etmekte olduğumuz âyette de: *"Ahdim zâlimlere ulaşmaz"* diye, zâlimlerin, ahdine ulaşamayacağını beyan etmiştir.

Bu muâhede (ahidleşme) hususundaki bu derece itinâ, bunun hakikatini araştırmayı icap ettiriyor. Buna göre biz deriz ki: Senden alınan ahid (söz), ancak hizmet ve kulluk sözüdür. Cenâb-ı Allah'ın iltizam ettiği ahid ise ancak rahmet ve rubûbiyet sözüdür (ahdidir).

Sonra akıllı kimse bu ahidleşme üzerinde düşündüğünde, kendisinin ahdini devamlı sûrette bozduğunu, Rabbinin ise devamlı olarak ahdine vefa gösterdiğini anlar. Şimdi biz, bu konunun temel noktalarına değinerek şöyle deriz:

a) Allah'ın sana olan ilk nimeti seni yaratmak, yoktan var etmek, diriltmek, akıl ve onu kullanacak aletler vermiş olması nimetidir. Bütün bunlardan maksat, senin Allah'a itaat, hizmet ve O'na kullukla meşgul olmandır. Nitekim O, وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) buyurmuştur. Yine Allah, kendisini boş yere bir şey yaratmaktan ve icat etmekten tenzih ederek: وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ مَا خَلَقْنَاهُمَا إِلَّا بِالْحَقِّ *"Biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunan şeyleri boş yere, oyalanmak için yaratmadık; biz onları ancak bir hak ile yarattık"* (Duhan, 38-39); *"Biz göğü, yeri ve bu ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu, kâfirlerin zannıdır"* (Sâd, 27); ve: *"Siz, sizi boş yere yarattığımızı ve bize dönmeyeceğinizi mi sandınız?"* (Mü'minûn, 115) buyurmuştur.

Sonra Cenâb-ı Hak, yaratmasındaki ve yoktan var etmesindeki hikmeti açıkça beyan ederek: *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zariyat, 56) buyurmuştur. Böylece Allahu Teâlâ, seni yaratmış, diriltmiş; sana her türlü nimeti vermiş ve seni akıllı, iyiyi kötüyü ayırt eden bir varlık olarak yaratmış olması bakımından rubûbiyyet ahdini yerine getirmiştir. Bu sebeple sen, O'na hizmet, itaat ve kulluk ile meşgul olmazsan, Allah'ın rubûbiyyet ahdini ifâ etmesine rağmen, sen kulluk ahdini bozmuş olursun.

b) Rubûbiyyet ahdi, muvaffak kılmayı ve hidâyete erdirmeyi gerektirir. Senden olan kulluk ahdi ise, amelinde ciddiyet ve gayretini gerektirir. Sonra Cenâb-ı Hak, rubûbiyyet ahdini bihakkın yerine getirmiş, her bir zerreyi seni hak yola iletecek bir hidâyet rehberi yapmıştır: *"Hiçbir şey yoktur ki, Allah'ı tesbih ediyor olmasın"* (İsra, 44). Sen ise, itaat ve kulluk ahdine kesinlikle vefa göstermedin.

c) Allah'ın verdiği iman nimeti nimetlerin en büyüğüdür. Bunun delili ise şudur: Bu nimeti kaçırdığında, sen ebedî ve devamlı olarak bedbahtların en bedbahtı olursun.. Sonra bu nimet, Allah tarafındandır. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Sizde olan her bir nimet, ancak Allah'tandır"* (Nahl, 53) buyurmuştur. Bu nimet O'ndan olmasına rağmen, yine O sana teşekkür ve takdir ederek, *"İşte bunlar yok mu, onların gayretleri makbuldür"* (İsra, 19) buyurmuştur. Allahu Teâlâ bu nimete mukabil bu nimete teşekkür edince, senin O'nun tevfikine ve hidâyetine haydi haydi teşekkür etmen gerekir... Sonra sen sadece küfrân-ı nimette bulundun. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Kahrolasıca insan, nedir onu küfre sevkeden?"* (Abese, 17) buyurmuştur. Allahu Teâlâ ahdini yerine getirdiği halde sen ahdinde durmadın..

d) Onun nimetlerini, rızası uğruna harcamandır. Buna göre, O'nun sana olan ahdi, sana çeşitli nimetlerini vermesidir ki, O da bu ahdini yerine getirmiştir. Senin O'na olan ahdin ise, O'nun nimetlerini rızası uğruna harcamandır; ama ne var ki sen bunu yapmadın.

كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَىٰ * أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَىٰ *"Hayır, muhakkak ki insan, kendisini Allah'tan müstağni görmekle azmaktadır."* (Alak, 6-7).

e) Fakirlere lütufta bulunasın diye Allah sana, çeşitli nimetleri lütfetmiştir.

Nitekim O, وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ *"Ve ihsan edin; muhakkak ki Allah ihsan edenleri sever."* (Bakara, 195) buyurmuştur. Sonra sen bunu insanlara

eziyet etmek ve onları hayret içinde bırakmak için bir vasıta edindin. Nitekim O, اَلَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ *"Ki onlar, cimrilik yaparlar ve insanlara cimriliği öğütlerler."* (Nisa, 37) buyurmuştur.

f) Hamdine yönelsin diye, O sana bu büyük nimetleri vermiştir; oysa ki sen, O'nu değil de başkasını översin.. Hele bir bak bakalım; büyük bir hükümdar, sana çok kıymetli bir elbise hediye etse.. Sonra sen de onun huzurunda ondan yüz çevirip, alalâde kimselerin hizmetiyle meşgûl olsan.. Söyle bakalım, sen te'dib edilip azarlanmayı hak etmez misin? Burada da böyledir. Şunu bilmek gerekir ki, biz Allah'ın ihsân ve rubûbiyyet ahdine nasıl vefâ gösterdiğini ve bizim ise ihlâs ve ubûdiyyet ahdini nasıl ihlâl etmiş olduğumuzu açıklamaya kalkarsak, buna gücümüz yetmez. Çünkü biz, hayatımızın başından sonuna kadar O'nun zâhir ve bâtınımızla ilgili çeşitli nimetleri, bir an olsun bizi bırakmaz. Bu nimetlerden her biri, başlıbaşına bir şükrü ve başlıbaşına bir hizmeti gerektirir.

Sonra biz O'nun nimetlerinin şükrünü edâ etmemiz bir yana, O'nun nimetlerinin farkına varıp, onların keyfiyyet ve kemiyyetlerini bile hakkıyla tanıyamadık.

Sonra, Allahu Teâlâ, bizim bu kadar kusur ve gafletimize rağmen, çeşitli nimet ve lütuflarını artırmaktadır. İşte böylece biz, hayatımızın başından sonuna kadar sadece noksanlık, kusur ve kınanmaya müstehak olma derecelerimizi fazlalaştırdık. Halbuki Allahu Teâlâ, ihsan, lütuf ve keremini; hamde ve övgüye müstehak olmasını arttırdı; çünkü bizim kusurumuz ne kadar çok olursa, bundan sonra O'nun bize olan nimeti daha fazla müessir olur. O'nun bize olan nimeti ne kadar çok olursa, O'na şükür hususundaki kusurumuz da o nispette kötü ve çirkin olur. Buna göre bizim fiillerimizin çirkinlikleri artarken, O'nun fiillerinin güzellikleri ise, sona ermeyecek biçimde devam etmiştir.

Sonra Allahu Teâlâ bu âyette, *"Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz"* buyurmuştur. Bu, şiddetli bir tehdittir. Ancak biz şöyle deriz: Ya Rab! Senden, sana yakışan kerem, af, rahmet ve ihsanın sudûr etmiştir; bizden ise, bize yakışan kusur, cehâlet, zulüm ve tembellik sâdır olmuştur. Böylece biz, senden senin hakkın için ve senin bütün âlemi kaplayan fazlınla bizi bağışlamanı istiyoruz; ey merhametlilerin en merhametlisi...

Kâbe'nin Bazı Vasıfları, Mekke'nin Emîn Olması

وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ اَنْ طَهِّرَا بَيْتِىَ لِلطَّآئِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿١٢٥﴾

"Hatırla, hani biz Kâbe'yi insanlar için bir toplanma yeri ve emniyet vesilesi yapmıştık. Siz, Makam-ı İbrahim'i bir namazgâh edinin! Biz, İbrahim ve İsmail'e, 'Evimi tavaf edenler, i'tikaf edenler, rükû ve secde edenler için temizleyin' diye emretmiştik!" (Bakara, 125).

Bil ki Allahu Teâlâ, imametle mükellef kıldığı zaman İbrahim (a.s)'in durumunun nasıl olduğunu açıklamıştır. Bu, ikinci teklifin şerhedilmesidir. Bu teklif, Kâbe'nin temizlenmesi vazifesidir.

Sonra biz şöyle deriz: Âyette geçen "Beyt" ile Cenâb-ı Allah, **el-Beytu'l Haram**'ı kastetmiş; ahd veya cins için olan elif-lâm bulunduğu için, **"Beyt"** kelimesini mutlak olarak zikretmekle yetinmiştir. Muhataplar, Allah'ın bununla cinsi kasdetmediğini bildiği için, bu ifade onlarca bilinen bir manaya dönüşmüş olur ki, bu da o Beyt'ten kastedilenin Kâbe olmasıdır.

Sonra biz, Beyt'ten maksadın bizzat Kâbe olmadığını söylüyoruz; zira Allahu Teâlâ o Beyt'i "emniyet vesilesi" olarak nitelendirmiştir ki, bu sadece Kâbe'nin sıfatı değil, bütün Harem'in sıfatıdır. Beyt'in mutlak olarak zikredilip de, ondan maksadın bütün "Harem" olduğunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, *"Kâbe'ye ulaşmış bir kurbanlık olmak üzere.."* (Maide, 95) kavlidir. Bu ifâdeden maksat ise, bizzat Kâbe'nin kendisi değil, Harem'in tamamıdır; çünkü bu kurban ne Kâbe'de, ne de Mescid-i Haram'da kesilmemektedir. Allah'ın, *"Bu yıldan sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar"* (Tevbe, 28) kavli de böyledir. Allah en iyisini bilir ya, bundan maksat müşrikleri kurban kesilen yerlerde bulunmaktan men etmektir. Hak Teâlâ, bir başka âyette; *"Mekke'yi, emin bir yer kıldığımızı görmediler mi?"* (Ankebût, 66) buyurmuştur. Allahu Teâlâ, bir başka âyetinde, Hz. İbrahim (a.s)'den haber vererek, "رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا" *"Rabbim bu beldeyi emniyetli kıl"* (Bakara, 126) buyurmuştur. Böylece bu, Allahu Teâlâ'nın, beytini (evini) "emniyetli" diye vasfettiğine delâlet eder. Bu da, beyt'ten maksadın bütün Harem bölgesi

olmasını gerektirir. Hak Teâlâ'nın **"beyt"** lâfzını mutlak olarak zikredip, bununla bütün Haremi kastetmesindeki sebep, Harem'e duyulması gereken saygı, beyt'e bağlanınca, Harem'e "beyt" demesi câiz olmuştur.

Kâbe'nin Toplayıcı Vasfı

Allahu Teâlâ'nın, *"İnsanlar için bir toplanma yeri"* sözüne gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Mesabe ve Sevab Kelimelerinin İştikakı**

Dilciler şöyle demişlerdir: Âyette geçen, "مَثَابَةً" kelimesinin aslı, **"dönmek"** manasına gelen, "ثوب، ثاب، مثابة" ve "ثَوْبًا" kelimesinden gelmektedir.

Su, kesildikten sonra akıp (tekrar) nehre vardığında "ثَابَ الْمَاءُ" denilir. Yine, "aklı başına geldi" manasında, "ثَابَ إِلَى فُلَانٍ عَقْلُهُ" ; insanlar birisinin yanından ayrılıp sonra topluca ona geri döndükleri zaman, "ثَابُوا" denilir.

Sevâb da bu kökten alınmıştır. Sevâb, sanki kişinin mal ve benzeri şeyleri infâk edip çıkardığında kendisine geri dönmesi manasınadır. Kuyunun dibinde suyun birikmesine, "اَلْمَثَابُ مِنَ الْبِئْرِ" denilir.

Kaffâl şöyle denildiğini iddia etmiştir: "مَثَابٌ" ve "مَثَابَةٌ" kelimeleri, "مَقَامٌ" ve "مَقَامَةٌ" gibi, ikisi de doğru olan birer kullanıştır. Bu **Ferrâ** ve **Zeccâc**'ın görüşüdür. "مَثَابَةٌ" lâfzına, "te" harfinin mübalağa için dahil olduğu da söylenmiştir. Nitekim Araplar aynı şekilde mübalağa ifâde etmek için, "نَسَّابَةٌ" ve "عَلَّامَةٌ" derler. "مَثَابَةٌ" kelimesinin aslı, "مَفْعَلَةٌ" vezninde olan, "مَثْوَبَةٌ" kelimesidir.

İKİNCİ MESELE

Hasan el-Basrî şöyle demiştir: "Bu kelimenin manası, 'insanlar her yıl oraya dönerler' şeklindedir." **İbn Abbas** (r.a) ve **Mücahid**'den ise, "bunun (oradan) ayrılan herkes, tekrar oraya dönmeyi ister" manasında olduğu rivâyet edilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَاجْعَلْ اَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِى اِلَيْهِمْ *"Artık sen insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir"* (İbrahim, 37) buyurmuştur.

"Mesâbeten" kelimesinin şu manaya geldiği de söylenmiştir: "İnsanlar oraya haccederler, bundan dolayı sevap kazanırlar." Şâyet: "Beyt'in 'mesâbe' olması, ancak insanların oraya yönelmesiyle olur ki, bu da Allah'ın yaratmasıyla değil, insanların fiiliyle olmuş olur. Öyle ise, Allahu Teâlâ'nın, "وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ" ifâdesinin manası nedir?" denilirse biz deriz ki:

Bu âyet, "Kulun fiilini de yaratan Allah'tır" şeklinde olan bizim itikadımıza bir delildir. Mu'tezile'nin görüşüne göre ise bunun manası, "Onların bir kere daha oraya dönmelerine sebeb olsun diye, Allah oranın saygısını insanların kalbine attı" demektir. Allah bunda dünyevî ve uhrevî faydalar bulunduğu için böyle yapmıştır. Dünyevî menfaatler, doğu ve batıdaki insanların orada bir araya gelmeleri, böylece büyük menfaatlerin ve dünyevî kazançların elde edildiği ticaretlerin yapılmasıdır. Bu sebeple hac yolculuğundan dolayı, yollar ve beldeler mamûr hale gelir ve çeşitli dünyevî durumlar müşâhede edilir.

Dinî menfaatlere gelince, bu şu sebepten olur: Arzulu olarak Allah'ın emirlerine uymak ve O'na yaklaşmak, kulluğunu ortaya koymak, umre ve tavafa devam etmek, şerefli **Mescid-i Haram**'da namaz kılmak ve orada i'tikafa girmek için Beytullah'a niyetlenen (yönelen) kimse, bu niyetiyle Allah katında, büyük sevap elde etmiş olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı âlimlerimiz, umrenin vâcip oluşu meselesinde, Allahu Teâlâ'nın, "اَلْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ" ifâdesini delil getirmişlerdir. Bu âyetin delâlet vechi şudur: Allahu Teâlâ bu buyruğu ile kendisinin bu Beyti'nin, insanların "mesâbesi" olduğunu haber vermiştir. Ancak âyeti bu manada anlamak mümkün değildir. Çünkü Beyt'in insanlar için bir mesâbe olması, insanların tercihlerine bağlı olan bir durumdur. İnsanların tercihlerine bağlı olan bir şeyin cebr ve zorlama ile elde edilmesi mümkün olmaz. Âyeti zâhirine hamletmek imkânsız olunca, onu vücûba hamletmek gerekmiştir; çünkü biz âyeti vücûba hamlettiğimizde bu, umrenin hükmünün mendûb olmaktansa vâcip olduğu sonucuna götürmüş olur. Böylece Cenâb-ı Allah'ın, bize tekrar tekrar Beytullah'a dönüp, gelmeyi vâcip kılmış olduğu sâbit olmuş olur. Biz, bu vücûbiyyetin, tavafın dışındaki herhangi bir şeyde tahakkuk etmediği hususunda ittifak ettik; bundan ötürü de bu vücûbiyyetin tavafta tahakkuk etmesi vâcip olmuş oldu. İşte, bu âyetle istidlâl ediliş şekli budur. Kur'an'ın hükümleri hususunda konuşanların çoğu, bu âyetin bu mânaya delâlet etmesi hususunu eleştirdiler. Biz ise, bu âyetin, açıkladığımız bu yönden, bu mânaya delâlet ettiğini ortaya koyduk.

Mescid-i Haram'ın Emniyet Yeri Olması

Cenâb-ı Allah'ın, وَاَمْنًا *"Ve bir emniyet vesilesi"* kavline gelince, bunun mânası "güven ve emniyet yeri"dir. Sonra şüphe yok ki, جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ

وَاَمْنًا *"Biz Kâbe'yi insanlar için bir toplanma ve emniyet yeri yaptık"* ifâdesi bir haberdir. Bazen, bunu zahiri üzere bırakıp, "bu bir haberdir" deriz; bazen de onu zâhirinden çevirerek, "bu bir emirdir" deriz.

Bu hususdaki birinci görüş şudur: "اَمْنًا" kelimesinden murat, "Cenâb-ı Allah Harem beldesinin halkını, *"Bizim, Mekke'yi harem ve emniyetli bir yer yaptığımızı görmediler mi?"* (Ankebut, 67); ve: *"Tarafımızdan bir rızık olarak, onları çeşitli birçok mahsûllerin gelip toplanacağı emin bir Harem'de yerleştirmedik mi?"* (Kasas, 57) âyetlerinde buyurduğu gibi, kıtlık ve kuraklıktan güvenli kılmıştır." Bundan muradın, Harem beldesinde öldürme hâdisesinin bulunmadığını haber vermek olması mümkün değildir. Çünkü Harem'de, bazen haksız ve haram olan öldürme hâdisesinin vukû bulduğunu, bazen de mübah olan öldürme cezasının orada uygulandığını görmekteyiz. Cenâb-ı Allah, *"O kâfirler, orada sizinle savaşmadıkça, sizler de Mescid-i Haram'ın yanında onlarla savaşmayın. Eğer onlar sizinle savaşırlarsa, onları o zaman öldürün"* (Bakara, 191) buyurmuş, orada öldürme hâdisesinin vukû bulduğunu haber vermiştir.

Bu hususdaki ikinci görüş: Biz bunu te'vil ederek, emir anlamına hamledebiliriz. Buna göre âyetin manası şöyle olur: Allahu Teâlâ insanlara, bu yeri baskın ve öldürmeden emin olunan bir yer yapmalarını emretmiştir. Buna göre, Beytullah Allah'ın hükmü ile saygın ve muhterem bir yer olmuştur. Cahiliyye devri insanları da onun saygınlığına inanıyorlardı. Bundan dolayı oraya sığınan bir kimseye saldırmazlardı. Kureyşlileri de, Beytullah'a olan saygılarından dolayı, "Ehlullâh / Allah'ın halkı" diye isimlendirmişlerdi.

Sonra sen, oradaki avlanma işini düşün.. Meselâ köpek, Harem'in dışında ceylanı avlamak ister; ceylan ondan kaçınca, köpek onun peşine düşer; eğer ceylan Harem mıntıkasına girerse, köpek artık onu izlemez..

Mekke'nin haremliği hususunda birçok hadis rivâyet edilmiştir: Peygamberimiz (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اِنَّ اللهَ حَرَّمَ مَكَّةَ وَاِنَّهَا لَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِى وَلَا تَحِلُّ لِأَحَدٍ بَعْدِى وَاِنَّمَا اُحِلَّتْ لِى... *"Allah muhakkak ki, Mekke'yi harâm kılmıştır. O, ne benden önce herhangi bir kimse için helâl kılınmıştır; ne de benden sonra herhangi bir kimseye helâl kılınacaktır. O bana, sadece bir günün bir saatinde helâl kılınmış, sonra da haramlığı, eskisi gibi geri dönmüştür."*[99] **Şafiî** (r.a), bu hadisin şu mânada olduğunu söylemiştir: Mekke'de,

99 **Buhari,** İlim, 37. (Aynı manada daha uzun bir hadis).

hiç kimseye harp yapmak helâl kılınmamıştır; bu ancak Hz. Peygamber (s.a.s)'e helâl kılınmıştır.

Mescid-i Haram'a Sığınan Suçluların Durumu

Kendilerine had uygulanması gereken kimselerden Beytullah'a sığınanlara gelince, bu hususta **Şafiî** (rh.a) şöyle demiştir: "Devlet başkanı o şahsın, Harem'den çıkmasına sebep olacak biçimde, sıkıştırılmasını emreder. O kimse. Harem bölgesinden çıkınca, "hıll" (Haremin dışında kalan bölgeler)'de ona cezâ tatbik edilir. Öldürülmedikçe Harem'den çıkmazsa, bu caizdir; Harem'de başkasını öldüren kimsenin durumu da böyledir, onun da orada öldürülmesi caizdir".

Ebû Hanife (rh.â) "Onun orada öldürülmesi caiz değildir" demiştir.

Şafiî (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in **Ebu Süfyan, Asım İbn Sâbit İbn el-Eflâh** ile **Hubeyb**'i öldürdüğü zaman, onun Mekke'deki evinde, eğer mümkün olursa, suikast ile öldürülmesini emretmesini delil getirmiş ve şöyle demiştir: Bu, Mekke Harem olduğu halde emredilmiştir; binaenaleyh bu olay, Mekke'nin kendisine bir ceza uygulanması gereken bir kimseye ceza uygulanmasına mani olmadığına, fakat başka yerlerde uyulduğu gibi, orada harb edilmesine mânî olduğuna delâlet etmektedir.

Ebu Hanife (rh.a) bu âyeti kendi görüşüne delil getirmiştir.

Ebu Hanife'ye şöyle cevap verilir: Âyetteki, "اَمْنًا" ifâdesinden, Cenâb-ı Hakk'ın Harem bölgesini hangi konuda emin kıldığına dâir bir açıklama bulunmamaktadır; binaenaleyh bunun, "kıtlıktan emin olmak", "harp yapılmaktan emin olmak" ve "ceza uygulanmasından emin olmak" manalarına olması mümkündür. Lâfız umûmî bir ifâde olmadığı için, hepsine hamledilemez; belki onu kıtlıktan ve âfetlerden emin olmak mânasına hamletmek daha evlâdır. Çünkü bu tefsire göre biz, haber ifâde eden lâfzı, emir manasına hamletme ihtiyacını duymayız. Diğer izah şekillerinde ise, buna muhtaç olunur. Bundan dolayı **Şafiî** (r.a.)'nin izahı daha uygundur.

Makam-ı İbrahim'de Namaz Emri

Cenâb-ı Allah'ın, وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى *"Siz Makam-ı İbrahim'i bir namazgâh edinin"* kavlinde bazı meseleler bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Kesir, Ebu Amr, Hamza, Âsım ve **Kisâî,** emir sığası olarak 'ha' harfinin kesresi ile kelimeyi, "وَاتَّخِذُوا" şeklinde; **Nâfi** ve **İbn Âmir,** haber (fiili mazi) sigası olarak 'ha' harfinin fethası ile, "وَاتَّخَذُوا"şeklinde okumuşlardır.

Birinci kıraate göre, وَاتَّخِذُوا "edininiz" ifâdesi neye atfedilmiştir? Buhusta bazı görüşler vardır:

a) Bu ifâde, Cenâb-ı Hakk'ın, "اُذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَنِّي فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ" (Bakara, 122) ifâdesine atfedilmiştir.

b) Bu ifâde, Allah'ın, "إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا" sözüne atıftır. Buna göre mana şöyle olur: "Allah, Hz. İbrahim'i birtakım kelimelerle imtihan edip, o da o kelimeleri yerine getirince, Hz. İbrahim yapmış olduğu bu fiillerine mükâfaat olarak, "Ben seni insanlara imâm kıldım ve İbrahim'in makamını namazgâh edininiz" buyurdu. Allahu Teâlâ'nın bunu Hz. İbrahim'in soyuna emretmiş olması da caizdir. Fakat Cenâb-ı Allah bu hususu açıkça beyan etmemiş, sadece bu kadar söylemiş. Bunun bir benzeri de, وَظَنُّوا أَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ خُذُوا مَا آتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ *"Onlar hakikaten bu (dağın), üzerlerine düşeceğini sanmışlardı. (İşte o vakit): 'Size verdiğimiz (Kitabı) kuvvetle tutun' (demiştik)"* (A'raf, 171) âyetidir.

c) Bu ifâde, Allah tarafından ümmet-i Muhammed'e, Hz. İbrahim (a.s)'in makamını namazgâh edinmeleri için bir emirdir. Bu izaha göre âyet, Hz. İbrahim kıssasının arasına girmiş bir cümle-i itiraziyyedir. Âyetin tertip ve manası sanki şöyledir: "Biz Beytullah'ı insanlar için sevab kazanma yeri kıldık. O halde ey ümmet-i Muhammed, İbrahim'in makamını namazgâh edininiz." Buna göre âyetin takdiri de şöyle olur: Biz o Beyt'i şereflendirip, insanların sevab kazanacağı ve emniyette olacağı bir yer olarak vasıflandırdığımız için, ey ümmet-i Muhammed, orayı kendinize kıble edininiz." Her ne kadar, "اِتَّخِذُوا" fiilinin başına 'fâ' harfi getirmek daha açık olsa da, bu yerde hem 'vav' hem de 'fâ' harfi (atıf harfi olarak) getirilebilir.

İkinci kıraate göre ise, bu, Hz. İbrahim (a.s)'in zürriyetinin orayı bir namazgâh edindiklerini haber vermektedir. Buna göre bu söz, "Biz Beyt'i sevâp kazanma yeri kıldık," buyruğuna atfedilmiştir. Yani, "Biz Beyt'i sevab kazanma yeri kıldık da onun zürriyeti orayı namazgâh edindiler" manasınadır. Yine bu kıraate göre bu ifâdenin, "وَإِذْ اِتَّخَذُوا مُصَلًّى" takdirinde olmak üzere, "وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ" ifâdesine atfedilmiş olması da câizdir.

İKİNCİ MESELE: **Makam-ı İbrahim Neredir?**

Âlimler, Makam-ı İbrahim'in ne olduğu hususunda bazı görüşler söylemişlerdir:

Birinci Görüş: Hz. İbrahim (a.s)'ın üzerine çıktığı taşın yeridir. Bu görüşte olanlar da iki değişik izah yapmışlardır:

a) Bu, Hz. İsmail (a.s)'in hanımının, İbrahim (a.s)'in başını yıkarken onun ayağının altına koyduğu taştır. Hz. İbrahim (a.s) bineği üzerinde olduğu halde bir ayağını o taşın üzerine koymuş, böylece gelini, Hz. İbrahim (a.s)'in başının bir tarafını yıkamış, sonra Hz. İbrahim (a.s)'in ayağının üzerinde iz bıraktığı o taşı diğer ayağının altına koymuş, o ayağı da taş üzerinde iz bırakmıştır. Allah bu iz bırakmayı, onur, mu'cizelerinden biri olarak yaratmıştır. Bu, **Hasan Basrî, Katâde** ve **Rebi' b. Enes**'in görüşüdür.

b) **Saîd b. Cübeyr**'in, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet ettiği şu hususdur: Hz. İbrahim (a.s), Kâbe'yi inşâ ediyor, Hz. İsmail (a.s) de ona taş veriyordu. Her ikisi de bu esnada: *"Ya Rabb, bizden kabul et. Muhakkak ki sen hakkıyla işiten ve bilensin"* (Bakara, 127) diye dua ediyorlardı. Binânın duvarları yükselip, Hz. İbrahim taş koymak için yetişemeyince, bir taş üzerine çıkmıştır ki, Makam-ı İbrahim işte bu taşın bulunduğu yerdir.

İkinci Görüş: Hz. İbrahim'in makamı, Harem bölgesinin tamamıdır. Bu, **Mücâhid**'in görüşüdür.

Üçüncü Görüş: Makam-ı İbrahim, Arafat, Müzdelife ve şeytan taşlama yerleridir. Bu, **Atâ**'nın görüşüdür.

Dördüncü Görüş: Haccın tamamı (hacc mahallerinin tamamı) Hz. İbrahim'in makamıdır. Bu görüş, **İbn Abbas** (r.a)'a aittir.

Muhakkik âlimler birinci görüşün daha uygun olduğu hususunda ittifâk etmişlerdir. Buna pek çok şey delildir:

a) Câbir (r.a)'in rivâyetine göre, Hz. Peygamber tavafı bitirip Makam-ı İbrahim'e gelince, "Makam-ı İbrahim'i namazgâh edininiz" âyetini okurdu. Bu ifâdenin, bu yerde okunması Makam-ı İbrahim'den maksadın, bu yerin olduğuna açıkça delâlet eder.

b) Bu isim örfte, bu belli yere hastır. Buna delil ise şudur: Bir insan, Mekke'de bir Mekkeliye Makam-ı İbrahim'i sorsa, o ona bu yerden başka bir yer göstermez ve başka bir şey de anlamaz.

c) Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s), yanında Hz. Ömer (r.a) olduğu halde Makam'a geldi. Hz. Ömer (r.a): "Ey Allah'ın resûlü, bu atamız İbrahim'in makamı değil midir?" dedi. Hz. Peygamber (s.a.s) "Evet" cevabını verdi. Hz. Ömer de: "Biz orayı namazgâh edinemez miyiz?" deyince de Hz. Peygamber (s.a.s): "Bununla emrolunmadım" dedi. O gün henüz sona ermemişti ki, bu âyet-i kerime nâzil oluverdi.

d) Taş, Hz. İbrahim (a.s)'in ayağının altında, onun ayakları üzerinde iz bırakacak şekilde çamur gibi yumuşak oldu. İşte bu Allah'ın birliğine ve Hz. İbrahim (a.s)'in mu'cizesine apaçık delâlet eden şeylerdendir. Bu sebeple, bu makamın Hz. İbrahim'e has kılınması, başkalarına has kılınmasından daha uygundur. Binaenaleyh oraya Makam-ı İbrahim demek daha evlâ olur.

e) Hak Teâlâ, *"Makam-ı İbrahim'i namazgâh edininiz"* buyurmuştur. Halbuki namazın, bu yerin dışında ne Harem ile ne diğer yerler ile bir bağlantısı yoktur. Binaenaleyh Makam-ı İbrahim'in burası olması gerekir.

f) Makam-ı İbrahim, O'nun ayakta durmuş olduğu yerdir. Hz. İbrahim'in yıkanırken başkasının değil, bu taşın üzerinde durduğu rivâyetlerle sabit olmuştur. Bundan dolayı bu taşın bulunduğu yere Makam-ı İbrahim demek daha uygundur.

Kaffâl şöyle demiştir: Makam-ı İbrahim'i bu taşın bulunduğu yer olarak anlayanlar, Allahu Teâlâ'nın, "Makam-ı İbrâhim'i namazgâh edininiz" ifâdesini, insanın, "Falancayı arkadaş edindim. Allah bana falancanın yerine bir sâlih kardeş verdi ve senin yerine müşfik bir dost hîbe etti" sözündeki mecâzî manada anlamışlardır. Âyetteki, "مِنْ" kelimesi ancak, bu manada namazgâh edinilen yeri açıklamak ve onu başkalarından ayırmak için getirilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Musalla (Namazgâh)'tan maksat Nedir?**

Âlimler, Allah'ın, "مُصَلًّى" (Namazgâh) ifâdesiyle neyi murât ettiği konusunda bazı açıklamalarda bulunmuşlardır:

a) Musallâ, dua edilecek yer demektir. Bunu söyleyenler bu kelimeyi "dua" manasına olan, "صَلَاةٌ" lâfzından almışlardır. Nitekim Cenâb-ı Hak, bu manada, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ *"Ey iman edenler ona duâ edin"* (Ahzâb, 56) buyurmuştur. Bu, **Mücâhid**'in görüşüdür. **Mücahid** bu görüşe, "Harem'in tamamı Makam-ı İbrahim'dir" şeklindeki görüşüne uygun düşsün diye zâhib olmuştur.

b) **Hasan el-Basri,** "Allahu Teâlâ bu buyruğu ile, kıble manasını kastetmiştir" demiştir.

c) **Katâde** ve **Süddî,** "İnsanların orada namaz kılmaları emrolunmuştur" diye açıklamışlardır.

Muhakkik ulemâ: "Bu son görüş daha uygundur. Çünkü "salât" lâfzı mutlak olarak zikredildiği zaman, rükû ve secdesiyle kılınmış olan namaz akla gelir. Görmüyor musun, bir şehrin musallâsı, bayram namazlarının

kılındığı yerdir. Hz. Peygamber (s.a.s), **Üsâme b. Zeyd** (r.a)'e, *"Musalla, senin önündedir"* buyurmuş, bu ifâdeyle kılınan namazın yerini kastetmiştir. Buna, yine Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu âyeti okuduktan sonra, bu makamda namaz kılmış olması da delâlet eder. Bir de bu kelimeyi, bildiğimiz namaz manasına hamletmek daha evlâdır. Çünkü bu, âyet hakkında yapılan diğer tefsirlere de şâmildir.

Burada fıkhî bir mesele vardır: Tavafın iki rekat namazı farz mıdır, sünnet midir? Bu durumda bakılır, eğer tavaf farz olan tavaf ise, **Şafiî** (r.a)'nin bu hususta iki görüşü vardır:

1) Bu namaz, Allah'ın *"Makam-ı İbrahim'i namazgâh edininiz"* ifâdesinden dolayı farzdır. Çünkü âyetteki emir, vâcip oluşu ifâde eder.

2) Hz. Peygamber (s.a.s), bedevi Arabın, "Bana, bundan başka şey gerekiyor mu?" dediğinde, ona, "Hayır. Ancak nâfile olarak yapacakların müstesnâ.." buyurmuştur. Eğer tavaf, kudüm tavafı gibi nafile bir tavaf ise, iki rekat tavaf namazı da sünnettir. Bu meselede Ebu Hanife'den de değişik görüşler rivâyet edilmiştir. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Kâbe'nin Fazileti**

Dördüncü mesele Beytullah'ın fazileti hakkındadır.

İmam Ahmed el-Beyhaki Şu'âbü'l-İmân kitabında **Ebu Zerr** (r.a)'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir:

Hz. Peygamber (s.a.s)'e: "Ey Allah'ın peygamberi, yeryüzünde ilk yapılan mescid hangisidir?" dedim. O, *"Mescid-i Haram"* diye cevab verdi. "Daha sonra hangisidir?" dedim. O, *"sonra Mescid-i Aksa'dır"* diye cevab verdi. Ben: "İkisinin yapılışları arasında kaç sene geçmiştir?" deyince de, *"Kırk yıl"* cevabını verdi ve sözüne şunu ekledi: *"Namaz vakti nerede gelirse hemen namazını kıl, çünkü orası mesciddir."* Bu hadisi **Buharî** ve **Müslim, Sahih**'lerine almışlardır.

Abdullah b. Ömer (r.a)'den rivâyet olunduğuna göre şöyle demiştir: "Beytullah, yeryüzünden bin sene önce yaratılmıştır. Sonra yeryüzü oradan genişletilip bu hale getirilmiştir."

İbn Abbas (r.a)'tan da rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

اَوَّلُ بُقْعَةٍ وُضِعَتْ فِي الْأَرْضِ مَوْضِعُ الْبَيْتِ ثُمَّ مُدَّتْ مِنْهَا الْأَرْضُ وَأَنَّ أَوَّلَ جَبَلٍ وَصَنَعَهُ اللهُ تَعَالَى عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ أَبُو قُبَيْسٍ ثُمَّ مُدَّتْ مِنْهُ الْجِبَالُ

"Yeryüzünde yaratılan ilk yer, Kâbe'nin yeridir. Daha sonra buradan yeryüzü genişletilmiştir. Allahu Teâlâ'nın yeryüzünde dikmiş olduğu ilk dağ ise, Ebu Kubeys Dağı'dır. Daha sonra diğer dağlar buradan uzayıp gitmiştir."

Vehb İbn Münebbih'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Hz. Adem (a.s) yeryüzüne indirilince, orayı uçsuz bucaksız görüp, bir de kendisinden başka kimse göremeyince, oradan ürkerek şöyle dedi: "Rabbim, senin bu yerin çok güzel ve mâ'mûr; orada benden başkası da seni tesbih ve takdis etsin!" Bunun üzerine Hak Teâlâ: Ben orada senin zürriyetinden, beni hamd ve takdis eden kimseleri yaratacağım ve orada, içinde zikrimin yüceltildiği evler yapacağım.. Böylece, içinde yarattığım insanlar beni tesbih edecekler. Ben seni, orada, kendi nefsim için seçmiş olduğum ve ikrâmıma tahsis ettiğim bir 'ev"(in yanına) yerleştireceğim. Ve onu, ismim ile, ismime nisbet ederek (Beytullah / Allah'ın evi), bütün evlere tercih edeceğim. Ben onu "Beytî / Evim" diye adlandırıp, azametimle yücelteceğim, onu, bana olan ihtiram ve saygıyla kuşatacağım, onu bütün evlerin içinde benim zikredilmeme en lâyık ve en uygun olanı yapacağım ve onu kendim için seçtiğim bir bölgeye yerleştireceğim. Çünkü ben bu evin yerini gökleri ve yeri yarattığım gün seçtim ve onu, sen ve senden sonrakiler için, üstündekini, altındakini ve etrafındakileri hürmeti sebebiyle saygın kılmış olduğum emniyetli ve muhterem kıldım. Kim benim muhterem kılmam sebebiyle ona saygıda bulunursa, muhakkak ki beni ta'zim etmiş olur; kim ona saygısızlığı mübah görürse, bana saygısız davranmayı da mübah görmüş olur. Kim oranın halkına güven ve emniyet verirse, bununla benim güvenimi elde etmiş olur; kim de oranın halkını korkutursa, beni korkutmaya çalışmış olur; kim oranın şanına saygı gösterirse, o kimse de benim gözümde büyümüş ve kim de oranın halkını küçümserse, benim gözümde küçülmüş olur. Oranın sakinleri benim komşularım; orayı imâr edenler benim heyetlerim ve orayı ziyaret edenler benim misafirlerimdir.

Orayı insanlar için yapılan ilk beyt olarak yaratıyorum ve orasını, üstleri başları tozlu olduğu halde bölük bölük gelen yeryüzü ve gökyüzü sakinleriyle ma'mûr hale getiririm. Nitekim O, وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ *"İnsanlar içinde haccı ilân et. Gerek yaya olarak, gerekse bütün uzak yerlerden gelen arık develer üstünde sana gelsinler!"* (Hacc, 27) buyurmuştur. İnsanlar bana olan tekbiriyle ortalığı doldurur ve sellerin çağlaması gibi telbiye söylerler. Buna göre, kim benden başkasını bir gâye ve maksat edinmeksizin orayı ziyaret ederse, beni ziyaret

etmiş, bana misafir olmuş, benim yanımda konaklamış ve bana heyet olarak gelmiş demektir. Böylece, ona ikrâm ve kerâmetimi sunmam üzerime hak olur. Yine kerim olan kişiye, kendisine gelen heyete, misafirlerine ve ziyaretçilerine ikram etmesi ve onlardan her birinin ihtiyacını gidermesi hak bir vazifedir.

"Ey Adem, hayatta olduğun sürece orayı ma'mûr et; sonra senin zürriyetinden peşpeşe ve art arda gelen ümmetler, milletler ve peygamberler de orayı ma'mûr etsinler.. Sonra bu iş, senin zürriyyetinden olan, kendisine Muhammed adı verilen ve peygamberlerin de sonuncusu olan bir nebî ile son bulsun.. Binaenaleyh, ben o Muhammed'i oranın sakinlerinden ve orayı ma'mûr eden, orayı koruyan ve oranın idaresini üstlenen birisi olarak yaratacağım. Böylece o hayatta bulunduğu müddetçe evime karşı benim "eminim" (güvenilir adamım) olur. Birisi bana yöneldiğinde, beni, kendisiyle bana yaklaşabileceği bir karşılığı ona hazırlamış olduğum halde bulur.

Ben bu "beyt"in ismini, yâdını, şerefini, mecdini, övgüsünü ve onun kadrini, senin zürriyetinden olan bir nebîye veriyorum, ki bu nebî, Muhammed'den önce olup, onun atasıdır ve ona İbrahim denilir. Kâbe'nin temellerini onun için yükseltiyor, onun ümranını onun elleriyle yerine getiriyor, ona oranın kurallarını ve ibadet şekillerini öğretiyor ve onu, itaatkâr, emrimi yerine getiren, yoluma çağıran tek bir ümmet yapıyor, onu seçip Sırat-ı Müstakim'e iletiyorum. Onu imtihan ediyorum, o da sabrediyor; ona afiyet ve sıhhat veriyorum, şükrediyor; ona emrediyorum, yapıyor ve bana adaklarda bulunuyor, sonra da adağını yerine getiriyor. Bana dua ediyor, ben de onun kendisinden sonra gelecek olan zürriyeti ve çocukları hakkındaki duasını kabul ediyorum. Onu onlar hakkında şefaatçi kılıyor ve onları, onlar değiştirmediği ve tagyîr etmediği müddetçe bu evin halkı, onu idare eden, onu himaye eden, oradakileri sulayan, oraya hizmet eden, orayı bekleyen ve oranın perdedârları yapıyorum.. İbrahim'i bu "ev"in imamı ve bu şeriatin ehli kılıyorum. Orada bulunan bütün insanlar ve cinler, ona tâbi olur."

Atâ'dan da şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Adem Hindistan'a indirildiği zaman, "Ya Rabbi, bana ne oluyor da, cennette duymuş olduğum gibi, burada meleklerin sesini duymuyorum?" dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak: "Senin hatan sebebiyle, ey Adem" dedi. Şimdi sen Mekke'ye git, orada, melekleri tavaf ederken gördüğün Beyt-i Ma'mûr gibi, bir ev inşa et! Bunun üzerine o da Mekke'ye gidip, orada Kâbe'yi inşa etti. Böylece Hz. Adem'in

iki ayağını bastığı yerler köy, nehir ve bağlık bahçelik; adımları arasında kalan yerler ise, çöller ve tenha yerler oldu. Bu şekilde Hz. Adem, kırk yıl Hindistan'dan gelerek Kâbe'yi ziyaret etti.

Hz. Ömer, **Ka'bu'l-Ahbâr**'a bu hususta soru sorup da, "Bana bu evden haber ver" dediğinde, **Ka'bu'l-Ahbâr** şöyle demiştir: "Bu evi, Allahû Teâlâ gökyüzünden, içi boş yâkut şeklinde, Hz. Adem'le beraber indirdi ve Adem'e şöyle dedi: "Ey Adem, bu benim evimdir, melekleri Arşımın etrafında tavaf eder ve istiğfarda bulunurken görmüş olduğun gibi, sen de benim evimin etrafını tavaf et ve orada namaz kıl.!" Sonra Hz. Adem'le beraber melekler inerek, Kâbe'nin taştan temellerini yükselttiler; derken Kâbe temelleri üzerine bina edildi. Cenâb-ı Hak Nûh (a.s)'un kavmini tufanda boğduğu zaman, Allah Kâbe'yi göğe yükseltti; geriye Kâbe'nin temelleri kaldı..

Hz. Ali'den rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Beyt-i Ma'mur, semâda bir evdir. Ona **Durak** adı verilir. Kâbe'nin tam üzeri hizasındadır. Onun gökyüzündeki hürmeti, Kâbe'nin yeryüzündeki hürmeti gibidir. Orada hergün yetmiş bin melek namaz kılar ve bir daha oraya dönmezler." Hz. Ali'nin anlattığına göre, Hz. İbrahim'in inşasından sonra uzun zaman geçti ve bundan dolayı Kâbe harap oldu. **Amâlika** topluluğu onu yeniden inşa etti. Aradan uzun zaman geçince Kâbe yine yıkıldı. Bu sefer onu **Cürhüm** kabilesi yeniden inşa etti. Aradan uzun zaman geçince, onların inşa ettiği Kâbe yine yıkıldı.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in gençliğinde Kureyş kabilesi Kâbe'yi bir kere daha onardılar. Sıra **Hacer-i Esved**'i yerine koymaya gelince, bu konuda ihtilâfa düştüler, ve: "Şu sokaktan ilk çıkıp gelecek kimse aramızda hükmetsin" dediler. O sokaktan ilk çıkan Hz. Peygamber (s.a.s) oldu. Böylece o (s.a.s), onların bu taşı bir örtünün üstüne koymalarını, sonra bütün kabilelerin birer ucundan tutarak, onu kaldırmalarını söyledi. Bütün kabileler onu kaldırdılar. Daha sonra da Hz. Peygamber (s.a.s), onu kucaklayıp yerine koydu.

Zührî'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bana ulaşan bilgilere göre, Kureyşliler Makam-ı İbrahim'de, üzerlerinde yazı bulunan üç levha gibi taş buldular. Birincisinde, "Ben, Bekke'nin (Mekke'nin) sahibi olan Allah'ım. Onu, güneşi ve ayı yarattığım gün yarattım. Ben onu, yedi mülk ile kuşattım ve et ve süt hususunda ora halkına bereket verdim"; ikincisinde: "Ben, Bekke'nin sahibi olan Allah'ım. Ben, sıla-i rahmi yarattım ve ona kendi

(Rahman) ismimden bir isim verdim. Her kim sıla-i rahmi yerine getirirse beni ziyaret etmiş, her kim de onu keserse benimle olan münasebetini kesmiş olur"; üçüncüsünde de: "Ben, Bekke'nin sahibi olan Allah'ım, hayrı ve şerri yarattım. Elinde hayır bulunan kimseye ne mutlu! Elinde şer olan kimseye de yazıklar olsun!" ibareleri yazılıydı.

BEŞİNCİ MESELE: Hacer-i Esved ile Makam-ı İbrahim'in Fazileti Hakkında

Beşinci mesele, Hacer-i Esved ile Makam-ı İbrahim'in fazileti hakkındadır. Abdullah b. Ömer (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir:

اَلرُّكْنُ وَالْمَقَامُ يَاقُوتَتَانِ مِنْ يَوَاقِيتِ الْجَنَّةِ طَمَسَ اللهُ نُورَهُمَا وَلَوْ لَا ذٰلِكَ لَأَضَاءَا مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا مَسَّهُمَا ذُوا عَاهَةٌ وَلَا سَقِيمٍ اِلَّا شَفَا

"Rükün ve Makam-ı İbrahim cennet yakutlarından iki yakuttur. Allah bunların ışıklarını silmiştir. Eğer böyle olmasaydı, onlar doğu ile batı arasını aydınlatırlardı: Onlara dokunan salgın hastalıklı ve hasta olan herkes, mutlaka şifâ bulur"[100]

İbn Abbas (r.a)'tan rivâyet edilen bir hadiste ise Resûlullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur: إِنَّهُ كَانَ اَشَدَّ بَيَاضًا مِنَ الثَّلْجِ مَسَوَّدَتْهُ خَطَايَا اَهْلِ الشِّرْكِ *"Hacer-i Esved kardan daha beyaz idi. Fakat müşriklerin günahları onu kararttı"*[101]

İbn Abbas (r.a)'tan, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: لَيَأْتِيَنَّ هٰذَا الْحَجَرُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَهُوَ عَيْنَانِ يَبْصُرُ بِهِمَا وَلِسَانٌ يَنْطِقُ بِهِ يَشْهَدُ عَلَى مَنِ اسْتَلَمَهُ بِحَقٍّ *"Kıyamet günü, Hacer-i Esved, gören iki gözü, konuşan bir dili olduğu halde gelir. O, kendisini hak ile selâmlayan herkese şehâdet eder"*[102]

Hz. Ömer (r.a)'in Hacer-i Esved'in yanına varıp şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Seni öpüyorum. Fakat zararı ve faydası olmayan bir taş olduğunu da kesin olarak biliyorum. Hz. Peygamber (s.a.s)'in seni öptüğünü görmüş olmasaydım, seni ben de öpmezdim." Bunu **Buharî** ve **Müslim, Sahih**'lerinde rivâyet etmişlerdir.

Beytullah'ın Her Türlü Pislikten Temizlenmesi

Cenâb-ı Allah'ın, وَعَهِدْنَا اِلٰى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ *"Biz İbrahim ve İsmail'e ahdettik.."* âyetine gelince, evlâ olan bundan muradın: "Biz o ikisine bunu gerekli

100 **Tirmizi,** Hac, 49 (3/226).
101 **Tirmizi,** Hac, 49 (3/ 226).
102 **İbn Mâce,** Menâsik, 27 (2/982).

gördük, onlara emrettik ve bu konuda onlara güvendik" şeklinde olmasıdır. Ahd ve misâk'ın ne manalara geldiği daha önce geçmişti.

Allah'ın, أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ *"Evimi temizleyin diye.."* ifâdesinden maksadın, "Beytullah'a yakışmayan her şeyden onu temizlemek" manası olması gerekir. Beyt'in bulunduğu yer ve etrafı namaz kılınan yer olunca, pisliklerden temizlemek gerekir. Burası, Allah'a ibâdet ve ihlâs yeri olduğu için Beyt'i, şirkten ve Allah'tan başkasına ibâdetten de temizlemek gerekir. Bütün bunlar bu âyetin ifadesine dahildirler. Sonra müfessirler bazı açıklamalarda bulunmuşlardır:

a) *"Evimi temizleyiniz"* sözünün manası, "onu bina edin, şirkten temizleyin ve temellerini takva üzerine kurun" şeklindedir. Bu tıpkı, Cenâb-ı Allah'ın, *"Binâsını Allah korkusu üzerine kuran kimse mi?..."* (Tevbe, 109) âyeti gibidir.

b) "İnsanlara, benim beytimin (evimin) onu ziyaret edip, orada bulundukları zaman onları temizlediğini bildirin." Bu ifâdenin mecâzî manası ise, "O beytimi insanlara göre temiz hale getirin" şeklindedir. Nitekim "Şafiî (r.a) falan şeyi temiz sayıyor, "يَطهرَ" ; Ebû Hanife ise necis sayıyor, "ينجّسه" denir.

c) "O beytimi (evimi) yapın, ziyaretçilerine zahmet verecek şek ve şirk ehlinden kimseyi orada bırakmayın, hatta şek ve şirk ehlinden onun temiz oluşunu iyice sağlama alın." Nitekim, "Allah, yeryüzünü falancadan temizledi" denilir. Bu izahlar, orada Beytullah'ı putlardan ve şirkten temizlemeyi gerektiren bir şeyin bulunmaması durumuna göre yapılmıştır. Bu tıpkı Allahu Teâlâ'nın, *"O mü'minler için orada (cennette) temizlenmiş eşler vardır"* (Bakara, 25) âyeti gibidir. O eşlerin necâsetten temizlenmiş olmadıkları, aksine tertemiz olarak yaratılmış oldukları herkesin malûmudur. Temizlenmesi bu âyette emredilen ev de aslında tertemiz olarak yaratılmıştır. Allah en iyisini bilendir.

d) Bunun manası, "İnsanlar bu hususta size uysunlar diye, beytimi (evimi) putlardan, şirkten ve günahlardan temizleyin" demektir.

e) Bazı kimseler de henüz inşâ edilmeden önce Beytullah'ın yerine pislik ve leşlerin atıldığını, bundan dolayı Hak Teâlâ'nın Hz. İbrahim'e bu pislikleri temizleyip orada bir bina yapmasını emrettiğini söylemişlerdir. Bu, zayıf bir görüştür. Çünkü Beytullah inşâ edilmeden önce, orada bir bina

yoktu. Bu sebeple bir arsayı temizlemek, oraya yapılacak olan evi temizlemek sayılmaz. Buna şöyle de cevap verilebilir: Hak Teâlâ, oranın gelecekte Beytullah'ın yeri olacağını bildiği için, oraya "beyt" (ev) demiştir. Fakat bu mecâzî bir adlandırmadır.

Hak Teâlâ'nın, لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ *"Tavaf edenler, i'tikafa girenler ve rükû edip secde edenler (namaz kılanlar) için..."* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Kâbe'de Tavaf, İtikâf ve Namaz**

"عَكَفَ – يَعْكُفُ ، اَلْعَكْفُ" veya, "عَكَفَ-يَعْكِفُ" fiillerinin mastarıdır. Bir şeye devam edip, insan ondan ayrılmadığı zaman, "فَهُوَ عَاكِفٌ" denir. Yine insan bir şeye yönelip, ondan yüzünü çevirmediği zaman da böyle denileceği rivâyet edilmiştir.

İKİNCİ MESELE

Âyette geçen üç vasıf hakkında iki görüş vardır:

a) Doğruya yakın olan görüşe göre, bu üç grub insana hamledilir. Çünkü ma'tufun, atfedildiği şeyden başka olması gerekir. Bu sebeple, atfın bir manası olsun diye tavaf eden kimselerin, i'tikafa girenlerden başka olması; i'tikafa girenlerin ise namaz kılanlardan başka olması gerekir. Buna göre tavaf edenlerden maksat, Beytullah'a hacc veya umre niyetiyle gelip ziyaret eden kimseler; i'tikâf edenlerden maksat, orada kalan ve Beytullah'a komşu olarak yerleşmiş olan; rükû ve secde edenlerden maksat ise orada namaz kılan kimselerdir.

b) **Atâ**'ya âit olan bu görüşe göre, kişi tavaf ettiği zaman **"taifîn"**den, orada oturduğu zaman i'tikaf edenlerden, orada namaz kıldığında da rükû ve secde edenlerden olur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet bazı şeylere delâlet eder:

Biz tavaf edenleri, dışarıdan gelen ziyaretçiler manasına tefsir ettiğimizde, âyet, tavafın yabancılar için orada namaz kılmalarından efdal olduğunu gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ Mekke dışından gelen ziyaretçileri tavaf etme vasfı ile tahsis edince, bu, tavafta onlar için bir hususiyetin bulunduğuna delâlet eder. Nitekim **İbn Abbas, Mücahid** ve **Atâ**'dan, Mekke

dışından gelenler için tavafın, Mekkeliler için ise orada namazın efdal olduğu rivâyet edilmiştir.

2) Âyet, Beytullah'ta i'tikâf edilebileceğini gösterir.

3) Âyet, Beytullah'ta farz veya nafile namaz kılınabileceğine delâlet eder. Çünkü âyet, bu iki namaz arasında ayırım yapmamıştır. Bu, **İmam-ı Malik**'in Kâbe'nin içinde farz namazın kılınabileceğini söylemekten kaçınma şeklindeki görüşünün aksine olan bir görüştür. Binaenaleyh şâyet, "Âyetin buna delâlet ettiğini kabul etmiyoruz. Çünkü Allahu Teâlâ, "Beyt'te rükû ve secde edenler" dememiştir. Âyet Beytullah'ın içinde tavaf fiilinin câiz olacağına delâlet etmediği, ancak etrafında yapılabileceğine delâlet ettiği gibi, namaz fiilinin de ancak Beytullah'a müteveccihen dışından kılınabileceğine delâlet etmektedir" denilirse, biz de deriz ki: Âyetin zâhiri, ister Beytullah'ın içinde, ister dışında olsun, Beyt'e doğru kılınan bütün namazları ifâde eder. Biz tavafın Beytullah'ın dışından yapılması gerektiğini söyledik. Çünkü onu tavaf etmek, onun etrafında dolaşmaktır. Beyt'in içinde dolaşan kimseye, beyti tavaf etti denilmez. Hak Teâlâ, sadece tavaf etmeyi emretmiş, onun içinde dolaşmayı emretmemiştir. Çünkü Hak Teâlâ: *"Beyt-i Atik'i, (en eski ev olan Kâbe'yi) tavaf etsinler"* (Hacc, 29) buyurmuştur. Yine tefsir etmekte olduğumuz âyetten maksat, sadece namaz için oraya gitmek olsaydı, Beytullah'ı rükû ve secde edenler için temizlemeyi emretmenin bir manası olmazdı. Çünkü namazda ona yönelme emri, hem Mekke ahalisi, hem de dışarıdan gelenlere şâmildir. **İmâm Malik,** Allahu Teâlâ'nın, *"Yüzünü Mescid-i Haram'a çevir"* (Bakara, 149) âyetini, görüşüne delil getirmiştir ve "Mescid-i Haram'ın içinde olan kimse, Mescid-i Haram'a değil, onun bir parçası olan (Kâbe'ye) yönelmiş olur" demiştir. Buna şöyle cevap veririz: Bir tek yönelenin, mescidin her tarafına aynı anda yönelmesi imkânsızdır. Aksine o, ancak onun bir tek parçasına (tarafına) yönelebilir. Beytin içinde olan da böyledir. Binaenaleyh onun da âyetin manasına dâhil olması gerekir.

4) Âyetteki, *"Tavaf edenler,"* ifâdesi, ister Kur'an'da, mesela *"Beyt-i Atîk'i tavaf etsinler"* (Hacc, 29) âyetinde olduğu gibi açıkça ifâde edilsin, ister sünnetle sâbit olsun, isterse mendub olan tavaflardan olsun, bütün tavafları içine alır.

Hz. İbrahim'in Mekke İçin Duası

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ اَضْطَرُّهُ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٢٦﴾

"Hani İbrahim: 'Ya Rabbi, burasını (Mekke'yi) emniyetli bir şehir yap ve ahalisinden Allah'a ve ahirete inananları çeşitli mahsullerle rızıklandır' demişti. (Allah da:) 'Kâfir olanlarını dahi kısa bir zaman için fâidelendireceğim. Sonra onu cehennem azâbına zorla sokacağım. (O cehennem) ne kötü bir varış yeridir' buyurmuştur" (Bakara, 126).

Bil ki, bu, Cenâb-ı Allah'ın bu âyetlerde hikâye ettiği Hz. İbrahim'in hallerinden üçüncüsüdür. **Kâdî** şöyle demiştir: Bu âyetlerde takdim (öne alma) ve te'hir (sonraya bırakma) vardır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, *"Ya Rabbi, burayı emniyetli bir şehir yap"* sözü, ancak belde vücût bulduktan sonra mümkün olur. Cenâb-ı Hakk'ın bu buyruğundan sonra gelen, وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ *"Hatırla, hani İbrahim Ev'in temellerini yükseltiyordu"* âyeti, her ne kadar okunuşta sonra gelmiş ise de, mânâ bakımından öncedir. Burada birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyettten murat, Hz. İbrahim'in Mekke'de oturan mü'minler için emniyet ve onları Mekke'ye çekecek rızık genişliği hususunda dua etmeleridir. Çünkü Mekke, ziraat yapılamayan ve çokça ağaç bulunmayan bir yerdir. Eğer orada bir emniyet olmasaydı, civar yerlerden buraya insanlar gelmez ve burada yaşamak güç olurdu. Sonra Allahu Teâlâ, onun duasını kabul ederek, orayı belâlardan emin bir belde kılmış, oraya gelen her zâlimin belini kırmıştır. Nitekim Ashab-ı Fil'e de böyle yapmıştır. Burada iki soru vardır:

Birinci Soru: Haccâc, İbn Zübeyr ile savaşarak Kâbe'yi tahrip edip Mekkelilere her türlü kötülüğü yapmaya niyetlenip bunu yapmamış mıdır?

Cevap: Onun maksadı, bizzat Kâbe'yi yıkmak değil, başka birşey idi.

Hz. İbrahim'in Mekkeliler İçin Dünyevî Refah İstemesinin İzahı

İkinci Soru: Allahu Teâlâ'dan istenen, bu beldeyi emniyetli ve bereketli bir yer kılmasıdır. Bu ise, dünyevi menfaatlerle ilgili bir istektir. Binaenaleyh büyük peygamber Hz. İbrahim (a.s)'in bunu istemesi ona nasıl uygun düşer? Bu soruya birkaç bakımdan cevap verilebilir:

1) Dünya, kendisiyle dinî konuda korunmak için talep edildiğinde, bu dinin en büyük temellerinden birisi olur. Bir ülke emniyetli olup orada bolluk ve refah hüküm sürerse, o ülkenin insanları Allah'a itaat hususunda daha bol vakit bulur, böyle olmadığı zaman ise, oranın halkı bu durumda olmaz.

2) Allahu Teâlâ Mekke'yi insanların sevap elde edeceği bir yer kılmıştır. İnsanlar ise oraya gitmek imkânını ancak, yollar güvenlik içinde olup ve oradaki yiyecekler ucuz olduğu zaman bulurlar.

3) Emniyet ve bolluğun insanları bir memlekete gitmeyi özendiren şeylerden olması, uzak görülecek bir ihtimal değildir. O zaman muazzam dini alâmetler ve şerefli menziller müşahede edilir ve emniyet ile bolluk insanın bu taati ifa etmesinin sebebi olur.

İKİNCİ MESELE

بَلَدًا اٰمِنًا *"Emin bir belde"* ifâdesi iki mânâya muhtemeldir.

1) Cenâb-ı Allah'ın, "مَرْضِيَّةٍ" (Razı olunmuş) manasına olmak üzere, فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ *"Razı edici (memnun edici) bir hayat içinde"* (Karia, 7) buyurduğu gibi, bu kelime, "اٰمِنًا" kendisinden emin olunulan yer anlamına gelir.[103]

2) Cenâb-ı Allah'ın "Köy halkına sor" yerine, وَسْأَلِ الْقَرْيَةَ *"Köye sor!"* (Yusuf, 82) buyurduğu gibi, buradaki beldeden murat, beldenin halkıdır. Bu mecâzî bir kullanıştır, çünkü emniyet ve korku hissi, beldeye ârız olmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, bu âyeti kerimede Hz. İbrahim tarafından Cenâb-ı Allah'tan istenen emniyet hususunda, değişik görüşler belirterek, ihtilâf etmişlerdir.

1) Hz. İbrahim, Cenâb-ı Hakk'tan bu beldenin kıtlıktan emin olmasını istemiştir. Çünkü o, ailesini hiçbir şey bulunmayan bir vâdiye yerleştirmişti.

2) Hz. İbrahim (a.s) Cenâb-ı Allah'tan o beldeyi yere batmaktan ve insan suratlarının değiştirilmesinden emin olunulan bir yer yapmasını istemiştir.

103 Burada ism-i fâilin, ism-i mef'ul manasına geldiğini söylemek istiyor (çev.).

3) O, oranın öldürülmekten emin olunulan bir belde yapılmasını istemiştir. Bu görüşü, **Ebu Bekr er-Razî** belirtmiştir. **Ebu Bekr er-Razî** bu görüşüne şunu delil getirmiştir: "İbrahim (a.s) Cenâb-ı Allah'tan, önce emniyet, daha sonra da rızık istemiştir. Eğer istenen emniyet kıtlıktan emin olmak olsaydı, bunun peşi sıra rızık istemek bir tekrar olmuş olurdu. Binaenaleyh bu âyet-i kerimede İbrahim (a.s), *"Ya Rabbi, burayı emniyetli bir şehir kıl, ora ehlini çeşitli mahsullerle rızıklandır."* Diğer bir âyette, *"Ya Rabbi, bu beldeyi emin kıl"* (İbrahim, 35); ve bu kıssanın sonunda da, *"Rabbimiz, muhakkak ki ben zürriyetimin bir kısmını ekin bitmeyen bir vadiye, senin mukaddes evinin yanına yerleştirdim. Rabbimiz, dosdoğru namaz kılsınlar diye.. Sen artık, insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir. Ve onları, mahsullerle rızıklandır, umulur ki şükrederler"* (İbrahim, 37) demiştir." Bil ki bu delil zayıftır, çünkü bir kimse şöyle diyebilir: Talep edilen emniyet, yere batırılma ve şekillerin değiştirilmesinden emin olmadır veyahut da kıtlıktan emin olmadır. Hem sonra, kıtlıktan emin olma, ancak ihtiyaç hissedilen gıda maddelerinin yeterli miktarda bulunmasıyla mümkün olur. Buna göre İbrahim (a.s), birinci duâsıyla kıtlığın giderilmesini, ikinci duâsıyla da büyük bir bolluğun olmasını istemiştir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Mekke'nin Hz. İbrahim'in Duasından Önce de Emin Olup Olmadığı

Âlimler, Mekke'nin Hz. İbrahim'in bu duasından önce mi yoksa bu duası sebebiyle mi emîn ve saygıdeğer, muhteşem olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları şöyle demiştir: Mekke ezelden beri böyleydi, çünkü Hz. Peygamber, إِنَّ اللهَ حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضَ *"Muhakkak ki Allah, Mekke'yi gökleri ve yeri yarattığı gün harem kılmıştır"*[104] buyurmuştur, İbrahim (a.s) de, *"Ya Rabbi, soyumun bir kısmını, ekin bitmeyen bir vâdiye, mukaddes evinin yanına yerleştirdim"* (İbrahim, 37) demiştir. Bu ifâde, orasının İbrahim (a.s)'in duâsından önce harem ve saygın olmasını gerektirir. Sonra İbrahim (a.s) bu harem ve saygın oluşu, yaptığı duâ ile kuvvetlendirmiştir.

Diğer âlimlerse şöyle demişlerdir: Orası İbrahim (a.s)'in duâsı sebebiyle harem ve emîn olmuştur. Bundan önce, diğer beldeler ve yerler gibiydi. Buna delil Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisidir:

104 **Nesaî,** Menâsik, 2/203.

اَللّٰهُمَّ اِنِّی حَرَّمْتُ الْمَدِینَةَ کَمَا حَرَّمَ اِبْرَاهِیمُ مَکَّةَ *"Ey Allah'ım, İbrahim'in Mekke'yi harem kılması gibi, ben de Medine'yi harem kıldım."* Bu hususta üçüncü bir görüş daha vardır ki, o da şudur: Mekke, Hz. İbrahim'in duâsından önce, duâsından sonra harem olmasından başka bir şekilde harem idi. Buna göre bu şu şekildedir: Duâdan önce harem oluşu, Allah'ın ora halkını helâk olmaktan korumuş olması ve gönüllerde bir ta'zîm duygusu yaratmış olması bakımındandır. Duâdan sonra harem olması, bunun peygamberlerin ağzından emredilmesi suretiyle olmasıdır.

BEŞİNCİ MESELE

Cenâb-ı Allah bu sûrede nekire olarak, بَلَدًا اٰمِنًا *"Emin bir belde"*; İbrahim Sûresi'nde ise marife (elif-lâmlı) olarak, هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِنًا *"Bu beldeyi emin (kıl)"* buyurdu. Bunun iki izahı vardır:

1) İlk dua henüz o yer bir belde kılınmadığı zamanda yapılmıştır. Hz. İbrahim sanki şöyle dua etmiştir: "Allah'ım bu vâdiyi emin bir belde kıl." Çünkü Cenâb-ı Allah, Hz. İbrahim (a.s)'in şöyle dediğini hikâye etmiştir: *"Rabbimiz, muhakkak ki ben âilemden bir bölümünü ekin bitmez bir vâdiye yerleştirdim"* (İbrahim, 37). Tefsir ettiğimiz bu âyette de: *"Bu vâdiyi emin bir belde kıl"* demiştir. İkinci duâ ise, o vâdî bir belde kılındıktan sonra yapılmıştır. Hz. İbrahim sanki şöyle demiştir: "Allah'ım , bir belde haline getirdiğin bu yeri emin ve selâmetli kıl." Bu ifâde senin şöyle demene benzer: "Bu adamı emin kıldım."

2) Her iki dua da o mekân bir belde haline getirildikten sonra yapılmıştır. Buna göre, "Bunu emin bir belde kıl" sözünün takdiri şöyledir: "Bu beldeyi emniyetli bir belde kıl." Bu senin şu sözüne benzer: "Gün çok sıcak bir gün idi." Sen "gün" kelimesini ne kadar aşırı sıcak olduğunu anlatmak için tekrar zikrettin. Çünkü kelimenin nekire getirilmesi mübalağaya delâlet eder. Buna göre, "Ya Rabbi, onu, emin bir belde kıl" sözünün manası, onu emniyet hususunda mükemmel olan beldelerden kıl" demektir.

Ama, *"Ya Rabbi, bu beldeyi emin kıl"* sözüne gelince, bu sözde bir mübalağa arzusu olmaksızın, sadece emniyet isteği vardır. *"Ve onun ehlini çeşitli mahsullerle rızıklandır"* sözünün manası ise şudur: İbrahim (a.s), Allah'ın, Mekke sakinlerine rızık yağdırmasını istemiş, Allahu Teâlâ da onun bu duasına icâbet ederek, Mekke her türlü mahsûlün kendisine akıtıldığı bir yer haline gelmiştir.

Kâfirlerin Dünya Nimetlerinden İstifadeleri

Allah'ın, مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ *"Onlardan iman edenlere.."* kısmı, âyette geçen "اَهْلَهُ" sözünün delâletiyle, "Onun ehlinden bilhassa mü'min olanları rızıklandır" manasındadır. Bu, Allahu Teâlâ'nın,

وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيلًا *"O (Beytullah'a) yol bulanların, Beyt'i haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır"* (Âl-i İmran, 97) âyetine benzer. Bil ki Cenâb-ı Hak, Hz. İbrahim'e, *"Ahdim zâlimlere ulaşmaz"* âyetiyle, onun soyundan kâfir kavimler de çıkacağını bildirince, Hz. İbrahim sadece mü'minler için dua etmiştir.

Bu tahsisin sebebi nas ve kıyastır.

Nastan olan sebebe gelince, bu Allahu Teâlâ'nın şu âyetidir:

فَلَا تَاْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ *"Kâfir kavim için üzülme"* (Mâide, 68).

Kıyastan olan sebeb ise iki vecihtendir:

Birinci Vecih: Hz. İbrahim, Hak Teâlâ'dan, imamlığı kendi soyuna vermesini isteyince, Allah ona, *"Ahdim zâlimlere ulaşmaz"* buyurdu. Bu bir nevî duâ etme hususunda terbiye etme yerine geçti. Allahu Teâlâ, imâmet (önderlik, peygamberlik) konusunda mü'minleri kâfirlerden ayırt edince, Hz. İbrahim (a.s) de bu duasını kâfirlere değil de mü'minlere hasretti. Sonra Cenâb-ı Hak, *"Kâfir olanlara gelince, onu az bir süre faidelendiririm"* sözü ile, nübüvvet ile dünya nimetleri arasındaki farkı bildirdi. Çünkü peygamberlik ve imâmet makamı fâsıklara uygun değildir. Zira imâmet ve nübüvvet görevinde, Allah'ın emir ve nehiylerini edâ edebilmek için azm ile çeşitli meşakkatlere katlanma gücü ve din hususunda kınayanın kınamasından, zâlimin sultasından çekinilmemesi gerekir. Dünya rızkına gelince, onun itaatkâr, kâfir, doğru ve münafık olan kimselere ulaştırılması nahoş karşılanamaz. Ama imân edenin meskeni ve varacağı yer cennet, kâfirin ise durağı ve barınağı yer cehennem olur.

İkinci Vecih: Muhtemeldir ki Hz. İbrahim (a.s) zann-ı gâlibi ile, eğer bütün herkes için dua ederse zenginlik ve güvenin kâfir ülkelerde artacağını, onların üstünlük ve çokluklarının insanların hacca gitmelerine zarar verip engel olacağını biliyordu. İşte bundan dolayı, sadece mü'minler için dua etmiştir.

Allahu Teâlâ'nın, وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ قَلِيلًا *"Kâfir olanlara gelince onları az bir süre faidelendiririm"* buyruğu ile ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir, "اَمْتَعْتُ" kelimesinden olmak üzere, şeddesiz olarak, "فَأُمْتِعُهُ" şeklinde, diğer kıraat imamları ise, "مَتَّعْتُ" kelimesinden olmak üzere, şeddeli olarak, mim harfinin fethasıyla, "فَأُمَتِّعُهُ" şeklinde okumuşlardır. Şeddeli okuyuş, şeddesiz okuyuşun aksine "çokluk" manasına delâlet eder.

İKİNCİ MESELE

Âyetteki "faidelendiririm"; "rızık vermek suretiyle yahut dünyada bekâ vermekle faidelendiririm" demektir. Yahut da, "Muhammed'in zuhûruna kadar, mezkûr iki tarzda faidelendiririm. O çıkınca küfürde ısrar ederse kâfiri öldürür veya bu beldeden sürer" demektir. Bunun mânâsı şudur: Hak Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Ey İbrahim, sen her ne kadar sadece mü'minlere dua etmiş olsan da, ben kâfir olanları da dünya rızkı ile faydalandırır, mü'mine nimet verdiğim sürece, o kâfirin ömrü sona erip de onun canını alarak daha sonra âhirette ateş azabına dûçâr edinceye değin bu rızkı ondan men etmem." Böylece kâfire, dünya hayatında rızık olarak verilen şey az oldu. Zira bu rızıklandırma onun hayatı boyunca olmuştu. Ezel ve ebed arasındaki sonsuz süreye nispetle onun ömrü son derece azdır. Netice olarak Allahu Teâlâ, mü'minin dünyadaki nimetinin âhirette de devam edeceğini, kâfirin ise böyle olmayıp, dünyada istifâde ettiği nimetlerin ölümü ile sona erip, âhirette ondan ayrılacağını açıklamıştır.

Alllah'ın, ثُمَّ اَضْطَرُّهُ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ *"Sonra onu zorla cehennem azabına sokarım"* âyetine gelince, bil ki, "اِضْطِرَارْ" kelimesi hakkında iki görüş vardır:

a) Kişiye, kurtulamayacağı bir şeyi yapmaktır ki, bu âyet de bu manadadır. Nitekim Cenâb-ı Hak şu âyetlerde şöyle buyurmuştur:

يَوْمَ يُدَعُّونَ اِلٰى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا *"O gün onlar cehennem ateşine öyle bir itilişle itilirler ki..."* (Tûr, 13); ve, يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ *"O gün onlar yüzleri üstü cehenneme sürüklenirler"* (Kamer, 48). Birisini istemediği halde, bir işe zorlayıp bunu ona mecbur ettiğin zaman, "اِضْطَرَرْتُهُ اِلَى الْاَمْرِ" dersin.

Dilciler bu kelimenin aslının, "bir şeyi bir şeye yaklaştırmak" manasına olan, "اَلضَّرُّ" mastarından olduğunu söylemişlerdir. Kadın'a yakınlığı ve karâbeti sebebiyle kumâsına da, "ضُرَّةُ الْمَرْأَةِ" denilir.

b) Izdırâr, korkutma ve tehdit yoluyla bir kimseye bir şeyi, kendi isteğiyle yaptırmaktır. Cenâb-ı Hakk'ın şu âyeti bu manadadır:

فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ *"Kim, saldırmamak ve haddi aşmamak şartıyla, (bunlardan yemeye) mecbur kalırsa"* (Bakara, 173). Bu âyette Allahu Teâlâ,

o kimseyi her ne kadar bu yeme işi onun kendi fiili olsa da "ölü hayvanın etini yemeye mecbur kalmak" diye vasfetmiştir. Buna göre tefsir ettiğimiz âyetin manası şöyle olur: Allahu Teâlâ onu, ona şâyet ondan kurtulmak istese bile engelleneceğini bildirmek suretiyle, ateşi seçmeye ve orada kalmaya zorlanmaktadır. Çünkü bu durumda olan kimse cehennemde bulunmaya zorlanmıştır. Sonra Hak Teâlâ, o yerin çok kötü bir varış yeri olduğunu, çünkü güzel bir varış yerinin, nimetlere ve mutluluklara erilen bir yer olduğunu, kötü bir varış yerinin ise bunun aksi olduğunu açıklamıştır.

Kâbe'nin Bina Edilmesi

وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٢٧﴾ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٢٨﴾ رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٩﴾

"Hani, İbrahim İsmail ile birlikte Beyt'in temellerini yükseltiyordu. (Şöyle dua ettiler:) "Ey Rabbimiz, bizden kabul buyur, muhakkak ki sen, hakkıyla duyan ve bilensin.. Ey Rabbimiz, bizleri sana teslim olmuş iki kimse, zürriyetimizden de sana teslim olmuş bir ümmet yap! Ve bize, ibadet mahallerini göster, tevbelerimizi de kabul buyur. Muhakkak ki sen, tevbeleri çokça kabul eden ve merhameti çok olansın. Ey Rabbimiz, onların içinde, onlara âyetlerini okuyacak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek ve onları temizleyecek onlardan bir peygamber gönder. Muhakkak ki yegâne galib ve sonsuz hikmet sahibi olan ancak sensin" (Bakara, 127-129).

Bil ki bu, Allah'ın İbrahim ve İsmail (a.s)'den nakletmiş olduğu şeylerin dördüncüsüdür. Bu da, o ikisinin, Kâbe'yi inşa ederken üç çeşit duâda bulunmalarıdır. Sonra burada birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "وَإِذْ يَرْفَعُ" buyruğu, geçmiş bir durumun ifâdesidir. "الْقَوَاعِدَ" kelimesi, "اَلْقَاعِدَةُ" kelimesinin çoğuludur. "اَلْقَاعِدَةُ" ise, üstünde bulunan şeylerin temeli ve esası demektir. Bu, mevsûfu zikredilmeden kullanılan ve isim yönü ağır basan bir sıfattır. Manası ise, "sabit ve kalıcı olan" demektir. أَقْعَدَكَ اللهُ "Allah seni, orada oturtsun, sabit kılsın" ifâdesi de bu köktendir. Yani, Allah'tan seni oturtmasını ve sabit kılmasını isterim, demektir. Temellerin yükseltilmesi, onun üzerine bir şeylerin yapılması demektir. Çünkü bu temeller üzerine bir şeyler yapılınca bu temeller alçak iken yüksek hale gelir. Böylece kısa iken uzamış olur. Bununla, binanın duvarındaki dizilmiş kerpiç ve taşların kastedilmesi de caizdir, çünkü her taş ve kerpiç, üzerine konulan ve inşa edilen her taş ve kerpiç için bir temel teşkil eder. Temellerin yükseltilmesinin manası, o temellerin yapılarak yükselmesi demektir. Çünkü bir taş, bir kerpiç birbiri üzerine konulduğu zaman, bu taş ve kerpiçler yükselmiş olurlar. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Tarihçilerin pek çoğu, bu hususta rivâyet ettiğimiz hadislere dayanarak, bu Beyt'in Hz. İbrahim'den önce mevcut olduğu kanaatindedirler. Onlar bu görüşlerine Cenâb-ı Hakk'ın, *"Hani İbrahim Beyt'in temellerini yükseltiyordu"* (Bakara, 127) âyetini delil getirmişlerdir. Çünkü bu âyet, temellerin yıkılmış vaziyette var olduğunu göstermek hususunda, sarîh bir ifâdedir. Ne var ki İbrahim (a.s), o temelleri yükselterek, onu tamir etmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, Hz. İsmail'in Beyt'in temellerinin yükseltilmesinde ve Beyt'in yapılmasında, Hz. İbrahim'e yardımcı olup olmadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Âlimlerin pekçoğu Hz. İsmail'in bu konuda Hz. İbrahim'e yardımcı olduğunu söylemektedirler. Buna göre âyetin takdiri şudur: "Hz. İbrahim ve İsmail Beyt'in temellerini yükselttikleri zaman.." Bunun delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, "إِسْمٰعِيلَ" kelimesini, "إِبْرٰهِيمَ" lâfzına atfetmiş olmasıdır. Binaenaleyh mutlaka, bu atfın zikri geçen fiillerden birisi hakkında olması gerekir. Daha önce de, Beyt'in temellerinin yükseltilmesi işi geçmişti. Binaenaleyh İsmail lâfzının, bu hususta İbrahim lâfzına atfedilmiş olması gerekir. Sonra, onların bu işte ortak olmalarının iki hususa ihtimali bulunmaktadır:

a) Onların, Beyt'i yapma ve duvarlarını yükseltme hususunda müşterek olmalarıdır..

b) O ikisinden birisinin Beyt'in ustası, diğerinin ise ona taş, çamur vermesi, alet ve edavâtı hazırlamış olmasıdır. İşte bu iki izaha göre de, "yükseltme" işinin, bu ikisine nisbet edilmesi uygun olur. Ne var ki birinci açıklama, gerçekle daha çok iç içedir.

Bazılarıysa, Hz. İsmail'in o vakitte küçük bir çocuk olduğunu zannetmişlerdir. Bu, **Hz. Ali** (r.a)'den rivâyet edilmiştir. Bu rivâyete göre, Hz. İbrahim Beyt'i yaparken arkasında Hz. İsmail ve karısı Hacer olduğu halde, evden çıkar. Bunun üzerine bu ikisi: "Bizi kime bırakıyorsun?" derler. Hz. İbrahim (a.s), cevaben, "Allah'a!" der. Derken Hz. İsmail susar, fakat su bulamaz. Hemen Cebrail onlara seslendi ve parmağıyla yeri kazdı; derken yerden zemzem suyu fışkırdı.. Böyle diyen âlimler, "مِنَ الْبَيْتِ" kelimesinde vakf yapıp, daha sonra da, "وَاِسْمٰعِيلُ" ifâdesiyle söze yeniden başlarlar. Buna göre mâna şöyle olur: "Ey Rabbimiz, bu Beyt'i yapmakla gösterdiğimiz taatimizi kabul et!" Bu takdire göre Hz. İsmail, yapmak işinde değil, sadece duâda ortak olmuş olur. Bu te'vil zayıftır; çünkü Allah'ın, "تَقَبَّلْ مِنَّا" buyruğunda Allahu Teâlâ'nın neyi kabul ettiğine dair herhangi bir delâlet bulunmamaktadır. Binaenaleyh, bunu zikredilen hususa, yani Beyt'in yapılmasına hamletmek gerekir. Beyt'in yapılması Hz. İsmail'in fiilinden olmazsa, bunu kendisinden kabul etmesini Allah'tan nasıl isteyebilir? O halde, böyle bir görüş, Kur'an'ın zâhirinin hilâfına olup, bu sebeple de reddedilmesi gerekir. Allah en iyisini bilendir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in Üç Duası; İbadetin Kabulü İçin Ayrıca Duaya Lüzum Var mı?**

اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ *"Hani İbrahim, temelleri, Beyt'in temellerini yükseltiyordu"* buyurmuş, يَرْفَعُ قَوَاعِدَ الْبَيْتِ "Beyt'in temellerini yükseltiyordu" dememiştir. Çünkü, temeller sözünü önce kapalı söyleyip, sonra da bu kapalılığı açıklamada, başka bir ifâdede bulunmayan bir ta'zim ve onun şanını yüceltme bulunmaktadır. Böylece Cenâb-ı Hak, bundan sonra onların üç çeşit duâsını nakletmiştir:

Birincisi: Allah'ın, *"Rabbimiz, bizden kabul buyur; muhakkak ki sen en iyi işiten ve en iyi bilensin"* âyetindedir. Bunda birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, *"Bizden kabul buyur!"* sözünün tefsirinde ihtilâf etmişlerdir. Kelâmcılar şöyle demişlerdir: Kabul ettiği her amelin sahibini Allah mükâfaatlandırır ve onun o amelinden hoşnut olur. Allah'ın kendisine mukâfaat vermediği ve razı olmadığı amel ise merduttur. Burada, birbirinden ayrılmayan iki şeyin birisinden, diğerinin ismiyle söz edilmiştir. Buna göre, kabul edilme lâfzı zikredilmiş, bununla Allah'ın sevâbı ve rızası kastedilmiştir. Çünkü kabul buyurma, kişinin kendisine hediye edilen şeyi kabul etmesidir. Böylece kulun fiili atiyye ve bağışa; Allah'ın rızası ise ifâdenin genişliği yoluyla (tevessül), kabûle benzetilmiştir. Arifler şöyle der: "Kabûl ile tekabbül arasında fark vardır." Çünkü "tekabbül, insanın onu kabul ettirme hususunda zorlamada bulunmasından ibarettir. Bu ise ancak, amel noksan olup, kabul edilmeye müstehak görülmediği zaman olur. Bu, Hz. İbrahim ve İsmail tarafından, amellerindeki kusurun, acizliklerinin ve yetersizliklerinin itirafıdır. Böylece maksat, o amele mükâfaat vermek olmaz.. Çünkü, kendisine hizmet edilen kimse yanında fiilin kabûl görmesi, akıllı olan bir hizmetçiye göre, ona mukabil bir mükâfaat almaktan daha hoştur. Bunun iyice incelenmesi, Allahu Teâlâ'nın, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ *"İman edenler ise, Allah'ı daha çok sever"* (Bakara, 165) âyetindeki "muhabbet" sözünün tefsirinde gelecektir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

Onlar, kelâmcıların dediğine göre, bu ibâdetlerini Allah'a ihlâs ile yaptıktan sonra, kabûlü için Allah'a yalvarıp yakardılar ve ibâdetlerine karşı mükâfaat istediler. Allah'a ihlâs ile yapılan işe sevab vermesi vâcip olsaydı, bu dua ve yakarışın bir mânâsı olmazdı. Çünkü bu, insanın Allah'a yakarıp şöyle demesi mânâsına gelir: "Allah'ım, ateşi yakıcı, buzu da soğuk kıl." Hatta böyle dua etmesi diğerinden daha yerindedir. Çünkü konuşana göre, ateşin yanıp ışık verirken soğuk bir hale gelmesi, yine aynı şekilde buzun da donmuş ve beyaz bir halde iken sıcak bir hale gelmesi uzak bir ihtimal değildir.

Mu'tezile'ye göre bu gibi fiillere sevabın terettüp etmemesi imkânsızdır. Binaenaleyh burada ayrıca dua etmenin çok lüzumsuz bir şey olması gerekir. Bu böyle olmadığına göre, biz (Ehl-i Sünnet), kul hakkında Allah'a hiç birşeyin vâcip olmadığını, Allah'ın buna mecbur olmadığını anlamış olduk. Allah en iyi bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hz. İbrahim (a.s) bu duasının peşine, إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"Şensin sen, hakkıyla işiten ve bilen"* demiştir. O sanki "Ey Rabbimiz sen, bizim dua ve yakarışlarımızı duyuyor, kalbimizdeki ihlâsımızı ve senden başkasına değer vermediğimizi biliyorsun" demek istemiştir. Buna göre eğer "Hz. İbrahim (a.s)'in, "Şensin sen, hakkıyla işiten ve bilen" demesi hasr ifâde eder. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü Allah'tan başka varlıklar da bazen işitici olur" denilirse, biz deriz ki: Allahu Teâlâ'nın bu sıfatı kâmil (tam) olduğu için, sanki başkası değil de sadece O'na bu sıfat has kılınmıştır.

İkincisi: Hz. İbrahim (a.s)'in yaptığı ikinci dua,رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ *"Rabbimiz, ikimizi sana teslim olanlardan kıl"* demesidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimlerimiz insanın fiillerinin yaratılması meselesinde, *"Rabbimiz, ikimizi sana teslim olanlardan kıl"* âyetini delil getirmişlerdir. Çünkü İslam'dan maksat, ya din ve itikattır, veyahut da teslim olup inkiyâd etmektir. Hz. İbrahim ile İsmail (a.s)'in, kendileri zaten teslim olma ve Allah'a baş eğmeye arzulu oldukları halde, İslâm kelimesinin bu manaya alınması nasıl doğru olabilir? Onları bu sıfat üzere kılmanın mânâsı, bunu onlarda yaratmak demektir. Çünkü "kılmak", "yaratmak" manasındadır. Nitekim Allahu Teâlâ, *"O (Allah) karanlıkları ve ışığı kıldı"* (En'am, 1), yani "yarattı" buyurmuştur. Böylece bu Müslüman olma sıfatını Allah'ın yarattığını gösterir.

Buna göre eğer, "Bu âyetin zâhirine göre mânâ verilmemiştir. Çünkü âyetin zâhiri, onların böyle bir istekte bulundukları esnada Müslüman olmamalarını gerektirir. Çünkü eğer onlar o anda Müslüman olsalardı, Allah'ın kendilerini Müslüman kılmalarını istemeleri, var olan bir şeyi elde etmek (tahsil-i hâsıl) isteği olurdu ki, bu bâtıldır. Çünkü Müslümanlar, o ikisinin bu dua esnasında da Müslüman oldukları hususunda ittifâk halindedirler. Bir de onların böyle bir duada bulunmaları, ancak Müslüman oldukları halde uygun düşer. Buna göre âyetin zâhirinin bırakılması gerektiği sabit olunca, bununla delil getirmek doğru olmaz. Âyetin zâhirinin bırakılmadığını kabul etsek bile, "kılma" fiilinin sadece yaratmak ve icât etmek mânâsına geldiğini kabul etmiyoruz. Çünkü bu kılmak, "جَعَلَ" fiili, başka mânâlara da gelir:

a) Yapmak mânâsına... Nitekim Hak Teâlâ,

وَهُوَ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا *"O (Allah) geceyi elbise, uykuyu dinlenme vakti, gündüzü de bir hayat (faaliyeti) yapandır"* (Furkân, 47) buyurmuştur.

b) Hîbe etti, bağışladı manasına... Biz, "Bu eşyayı, bu kaleyi, bu atı sana kıldım," yani "bağışladım" deriz.

c) Bir şeyi tavsif etme ve o şey ile hükmetmek manasına... Meselâ, وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ إِنَاثًا *"O (kâfirler) Rahman Allah'ın kulları olan melekleri dişiler diye tavsif etmiş, dişi olduklarına hükmetmişlerdir"* (Zuhruf, 19) ve: وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ *"O (kâfirler), cinlerin Allah'ın ortakları olduğuna hükmettiler"* (En'am, 100) âyetlerinde olduğu gibi.

d) Emretmek manasına... Meselâ, وَجَعَلْنَاهُمْ أَئِمَّةً *"Biz onlara, o peygamberlere uymayı emrettik"* (Enbiya, 73) ve: إِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا *"Muhakkak ben seni insanlara imâm (önder) kılıyorum"* (Bakara, 124) buyurulmuştur. Bu ise emir ile olur.

e) Öğretmek manasına... "Falancayı kâtib ve şâir kıldım" demek, "Bu işleri ona öğrettim" demektir.

f) Açıklamak ve göstermek manasına... Birşeyin bâtıl olduğunu gösteren deliller getirdiğin zaman, "Falancanın sözünü geçersiz kıldım" dersin.

Bütün bunlar sabit olunca biz deriz ki âyette geçen, "جَعَلَ" fiilinden maksadın, "Hz. İbrahim ile İsmail'i Müslüman olmakla niteleyip, onların Müslüman olduğuna hükmetmek" manası olması niçin câiz olmasın? Nitekim bununla birisi başkasını vasıfladığı zaman, "Falanca beni hırsız kıldı," veya "Falanca beni faziletli ve edib kişi kıldı" yani "böyle kabul etti" denilir. Biz, "جَعَلَ"den maksadın "yaratma" manası olduğunu kabul etsek bile, "Onları İslam'a götüren ilâhi lütufları yaratmak ve onları Müslüman olmaya muvaffak kılmak" manasında olması niçin câiz olmasın? Buna göre "Allah'ın bu işlere muvaffak kıldığı ve böylece de bu işleri yapan kimseyi, Allah kendisine teslim olmuş kimse kılmış olur. Meselâ çocuğunu edib oluncaya kadar terbiye eden kimse çocuğuna, "Ben seni edib kıldım" diyebilir. Böyle yapmamış olan kimse için ise, "O, çocuğunu hırsız ve hilekâr kıldı, yaptı" denilir. Biz âyetin zâhirinin Allah'ın Müslüman olma sıfatını yaratmış olduğunu ifâde ettiğini kabul etsek bile, bu aklî delillerin hilâfınadır. Bu sebeple böyle hükmetmemek gerekir. Biz bunun aklî delillerin hilâfına olduğunu söyledik. Çünkü kulun fiili Allahu Teâlâ'nın mahlûku olsaydı, kul bu fiili sebebiyle ne bir övgüye, ne zemme, ne sevâba ne de

ikâba müstahak olmazdı. Bu durumda kulun değil de Allah'ın Müslüman ve itaatkâr olması gerekirdi" denilirse şöyle cevap veririz:

Onun, "Âyetin zâhirine göre mânâ verilmez" sözüne karşılık biz deriz ki: Biz bunu kabul etmiyoruz. Çünkü:

a) İslâm, kalpte bulunan bir âraz olup iki zamanda devam etmez. Buna göre onların, *"Biz ikimizi, sana teslim olanlardan (Müslümanlardan) kıl"* sözü, "Bu ârazı, gelecek zamanda bizde devamlı olarak yarat" demektir. İslam'ın gelecek zamanda yaratılmasını elde etmeyi istemek, şu anda onun mevcut olmasına ters değildir.

b) Bundan maksat, Müslümanlık sıfatının artmasıdır. Nitekim Cenâb-ı Allah, *"İmânlarına imân katmaları için..."* (Fetih, 4); ve: *"O hidâyete erenlerin hidâyetini artırır"* (Muhammed, 17) buyurmuştur. İbrahim (a.s) de *"Fakat kalbimin mutmain olması için..."* (Bakara, 260) demiştir. Buna göre sanki Hz. İbrahim ve Hz. İsmail (a.s), yakînlerinin ve tasdiklerinin artması için Allah'a böyle dua etmişlerdir. Bir şeyin artmasını talep etmek, o anda aslının mevcut olmasına ters değildir.

c) 'İslâm' sözü mutlak olarak zikredildiğinde, imân ve îtikadı ifâde eder, ama lâm harf-i cerri ile meselâ, "مُسْلِمَيْنِ لَكَ" (Senin için iki Müslüman) şeklinde kullanıldığı zaman, "O'na teslim olmak, inkiyâd etmek, takdir ettiği her şeye razı olmak ve O'nun hükümleri ve takdiri hususunda çekişmeyi bırakmak" manasına gelir. Buna göre yemin olsun ki o iki peygamber Allah'a işte bu manada teslim olup inkıyad etmiş ve Allah'ı tanımışlardı. Fakat insan oldukları için kalplerinde bir tür çekişme (mücadele) kalmıştı. Bundan dolayı Allah'ın kazasına rızâ makamı kâmil bir şekilde meydana gelsin diye, Allah'ın bu çekişmeyi kalplerinden tamamen silip yok etmesini istemişlerdir.

Böylece bütün bu izahlar ile âyetin zâhiri manasının terk edilmeyeceği ortaya çıkmıştır. O muârızın "kılma" fiili, "Bir şeye hükmetmek veya bir şeyle hükmetmek" manasına da hamledilir" görüşüne gelince, biz deriz ki: "Bu, bazı bakımlardan kabule şayân değildir:

a) Mevsuf için bir sıfat meydana geldiği zaman, sıfatta herhangi bir fayda yoktur. Dua ile talep edilen sırf bu sıfatın kendisi olmayınca, bunu sıfatı elde etme manasına hamletmek gerekir. "Allahu Teâlâ'nın bu şekilde onu vasfetmesi bir övgü ve medihtir" denilemez. Halbuki o aslında istenen bir şeydir." Biz yine deriz ki: "Evet, bir şeyin bizzat kendisini elde etme

hususundaki istek, o şeyle tavsif edilip öylece hükmedilmeyi elde etme hususundaki istekten daha çoktur. Binaenaleyh onu birinci mânâya hamletmek daha uygundur.

b) Hz. İbrahim ile İsmail (a.s)'de İslâmiyet bulunduğu zaman, onlar "Müslüman" diye adlandırılmaya müstehaktırlar. Halbuki Allahu Teâlâ'nın yalan söylediği düşünülemez. Binaenaleyh bu vasfın onlarda zaten bulunması gerekir. Öyle ise bu vasfı dua ile yeniden talep etmede ne fayda var?

c) Eğer bundan maksat sadece isimlendirilme olsaydı, o zaman İbrahim (a.s)'e "Müslüman" diyen herkes için "Onu Müslüman kıldı" denilmesi câiz olurdu.

Hasmın, "Bu kılma, lütuf fiillerini yaratma manasına hamledilir" şeklindeki görüşüne gelince, biz deriz ki: "Bu da bazı bakımlardan kabul edilemez:

1) "Kılma", "جَعل" lâfzı "İslâm"a izâfe edilmiştir. Binaenaleyh onu "İslâm"dan başka bir şeye çevirmek âyetin zâhirini terk etmek olur.

2) Bu ilâhî lütufları Mu'tezile'ye göre, Allah yapmış, O icât etmiş ve onları varlık âlemine O çıkarmıştır. Bu sebeple onları istemek de tahsîl-i hâsıl (zaten mevcut olanı tekrar elde etmeyi) istemek olur ki, bu da câiz değildir.

3) Bu lütufların, meydana gelme tarafını, gelmeme tarafına tercih eden bir tesirleri ya vardır veya yoktur. Eğer bu tercihte lütufların bir tesiri yoksa, buna lütuf denmez. Eğer bu lütufların, fiilin meydana gelme tarafını tercihte bir tesiri varsa, biz deriz ki: Tercih meydana geldiği zaman, o fiilin meydana gelmesi vâcip olur. Bu böyledir. Çünkü tercihin bu kadarıyla meydana gelmenin yanında fiil, ya vâcip olur, veya imkânsız olur veya ne vâcip ne de imkânsız olur. Eğer fiilin meydana gelmesi vâcip ise, bu elde edilmek istenen neticedir. Eğer imkânsız olur ise, lütuflar müreccih (müessir) değil, mânî olmuş olur. Eğer ne vâcip ne de imkânsız değilse, bu durumda fiilin o müreccih ile beraber meydana gelmesi bazen mümkin, bazen imkânsız olur. Meydana geldiği vakti, meydana gelme vakti olarak ona has kılmak, ya o vaktin, kendisinden ötürü, meydana gelme ile temeyyüz ettiği bir hususiyet onda vardır veya böyle değildir. Eğer birincisi söz konusu ise, bu müreccih bu hususiyetle birlikte lütufların tamamı olur veya tercihte bu lütufların asla bir tesiri olmaz. Biz onun böyle olduğunu farzedersek, bu, akla ters düşer. Eğer ikincisi söz konusu ise, bu durumda mümkinin, eşit olan iki tarafından birinin bir müreccih olmaksızın

diğerine tercihi gerekir ki bu imkânsızdır. Böylece böyle bir lütfun bulunduğuna hükmetmenin makul olmadığı sabit olur."

Hasmımızın, "Akli deliller, kulun fiilini Allah'ın yaratmasının imkânsız olduğunu gösteriyor. Bu ise medhi ve zemmi ayırır" şeklindeki görüşü hususunda biz deriz ki: Bu, yukarıda izahı defalarca ve çeşitli vesilelerle geçtiği gibi, ilmi ve sebeplerini isteme meselesiyle tezat teşkil eder.

Bil ki bu âyetle ilgili en meşhur sual şudur: O iki peygamber Müslüman oldukları halde, niçin Allah'ın kendilerini Müslüman kılmasını istemişlerdir? Biz bu suali de yukarıdaki meseleye kattık ve ona yeterli, sadra şifâ veren cevaplar verdik. Bundan dolayı Allah'a hamdolsun. Onların Allah'a teslim olup boyun eğdiklerine aklî bakımdan delâlet eden şey ancak Allah'tan olur. Müslüman olmaya elverişli olduğundan bahsettiğimiz kudret, Müslüman olmamaya da elverişli midir yoksa değil midir? Eğer o kudret İslam'ı bırakmaya elverişli değilse, o kudret İslam'ın mutlaka meydana gelmesini gerektirir. Böylece de o iki peygamberde, Müslüman olmalarını gerektiren kudret yaratılmış demektir. Eğer bu kudret İslam'ı bırakmaya, yani Müslüman olmamaya elverişli olur ise, bu bâtıldır. Bunun mümkün olduğunu kabul edersek, maksat hâsıl olur. Onun bâtıl olmasına gelince, bu böyledir. Çünkü terk, bir şeyin asıl yokluğu hali üzere bırakılmasından ibarettir. Yokluk, sırf yokluktur. Bu nedenle kudretin o yoklukta müessir olması imkânsızdır. Bir de o devamlı yoktur. Yokluğu devamlı olan şey ise kudrete konu olamaz. Böylece bu izahla, devamlı yok olan şeye kudretin tesir etmeyeceği sabit olmuş olur. Binaenaleyh kudret ancak mevcud olan şeyler için söz konusudur. O halde kudret sadece vücud bulabilecek şeylere elverişlidir. Kudretin hem varlığa hem de yokluğa elverişli olduğunu kabul etmemiz durumunda maksat hasıl olur. Bir de elverişli bir kudret varlığa ancak bir müreccihten ötürü tahsis edilir. Teselsüle imkân vermemek için, müreccihler zincirinin Allah'ın fiilinde son bulması gerekir. Allah tarafından bir tercih söz konusu olduğu zaman, fiilin mutlaka meydana gelmesi gerekir. Bu sebeple Hz. İbrahim (a.s)'in: *"Rabbimiz, biz ikimizi sana Müslüman (teslim) olanlardan kıl"* sözünün, aklî delillere göre de doğru ve yerinde bir dua olduğu ortaya çıkmaktadır.

***İKİNCİ MESELE:* Kulun Mutluluğu Yalnız Allah'a Teslim Olmaktadır**

Hz. İbrahim (a.s)'in: *"Rabbimiz, biz ikimizi, sana Müslüman (teslim) olanlardan kıl"* sözü hasr ifâde eder. Yani "Biz başkasına değil sadece sana

teslim olanlardan olalım" demektir. Bir kulun tam saâdetinin, Allah'ın hükümlerine, kazasına ve kaderine (takdirine) teslim olup, O'nun dışında hiçbir varlığa gönlünün kaymamasına bağlı olduğunu gösterir. Hz. İbrahim'in bir başka yerdeki sözünden kastedilen de budur. Nitekim Hz. İbrahim, فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ *"Onlar bana düşmandırlar; âlemlerin Rabbi değil!.."* (Şuarâ, 77) demiştir.

Sonra burada iki görüş vardır:

1) "Ey Rabbimiz, bizi sana teslim olmuş kimseler kıl"; yani, "Seni bir bilen ve sana ihlâsla bağlananlardan kıl; biz ancak sana ibadet ederiz" demektir.

2) "İslam şeriatinin tamamını yerine getirenlerden kıl." Daha kapsamlı olduğu için, makbul olan görüş budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kulun dua ederken, Allah'a ancak, "رَبَّنَا" diye dua etmesi hususuna gelince, bunun izahı, inşaallah, Cenâb-ı Hakk'ın, وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Rabbiniz şöyle dedi: "Bana duâ ediniz, size icâbet edeyim"* (Gafir, 60) âyetinin tefsirinde, duânın şartlarının anlatılmasında gelecektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ *"Zürriyetimizden de sana boyun eğmiş bir ümmet"* kavline gelince, bunun manası, "Bizim evlâdımızdan.. kıl" demektir. Âyetteki, "مِنْ" teb'îz (kısmilik) içindir. Hz. İbrahim, ifâdesinde zürriyetinin bir kısmını söyledi. Çünkü Cenâb-ı Hak, "لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ" ifâdesiyle, İbrahim ve İsmail'in zürriyetinin içerisinde zâlimler olacağını bildirmiştir. Bazı âlimler de, "Hz. İbrahim bununla Arapları kastetmiştir, çünkü onlar da bu ikisinin zürriyetindendir" demiştir.

"Ümmet" sözüne gelince, Hz. İbrahim'in, *"Onların içinde, onlardan bir peygamber gönder"* (Bakara, 129) âyetinin delâletiyle, bunun "ümmet-i Muhammed" olduğu söylenmiştir. Burada birkaç soru bulunmaktadır:

Birinci Soru: Allahu Teâlâ'nın, *"Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz"* (Bakara, 124) buyruğu, onun zürriyetinin içinde zâlim olanlar bulunduğuna delâlet ettiği gibi, zâlim olmayanların da bulunduğuna delâlet eder. Böylece onun zürriyetinin bir kısmının Müslüman bir cemaat olduğu bu âyetle bilinmiş oldu. Binaenaleyh, böyle bir ümmetin teşekkülünü ikinci kez duâ ile istemenin faydası nedir?

Cevap: Bu delâlet kat'î değildir. Ama, وَالشَّفِيقُ بِسُوءِ الظَّنِّ مُوَلَّعٌ *"Şefkatli kimse, sû-i zanna çok düşkündür."* (Yani Hz. İbrahim, şefkatinden dolayı, ne olur ne olmaz diye duâ etmiştir).

İkinci Soru: Hz. İbrahim, niçin kendisiyle Hz. İsmail'in neslini duâya tahsis etmiştir? Bu, duâ hususunda bir cimrilik olmaz mı?

Cevap: Zürriyet, şefkate ve faydalarının düşünülmesine daha lâyıktır. Nitekim Cenâb-ı Hak, اَنْفُسَكُمْ وَاَهْلِيكُمْ نَارًا *"Kendinizi ve ehlinizi öyle bir ateşten koruyunuz ki..."* (Tahrim, 6) buyurmuştur. Bir de peygamberlerin çocukları iyi halli kimseler oldu mu, diğerleri de onlar vasıtasıyla iyi halli ve sâlih olur; hayırlar konusunda onlara uyarlar. Görmüyor musun, önce geçen âlim ve büyük kimseler, istikamet üzere (doğru) oldukları zaman, arkalarında olan kimselerin de müstakim olmaları için nasıl canla başla çalışmışlardır?

Üçüncü Soru: Cahiliye Devri Arapları Hep Müşrik İdi. Öyleyse Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in Duası Kabul Edilmemiş miydi?

Görünen şudur ki, Allahu Teâlâ, şâyet bu duayı reddetmiş olsaydı, O bu reddini açıkça belirtirdi. Allahu Teâlâ, reddini açıkça belirtmeyince, O'nun bu duâya icâbet etmiş olduğunu anlamış olduk. Bu durumda da bir müşkil ortaya çıkar, çünkü Hz. Muhammed (s.a.s)'in ecdâdı zamanında Araplardan hiçbirisi Müslüman değildi. Hz. İbrahim ve İsmail'in zürriyeti sadece Araplardır.

Cevap: Kaffâl şöyle demiştir: "O ikisinin zürriyeti içinde, bir olan Allah'a ibadet edip O'na hiçbir şeyi ortak koşmayan kimseler, devamlı olarak bulunagelmiştir. Peygamberler de Hz. İbrahim'in soyundandır. Cahiliyye çağında **Zeyd İbn Amr İbn Nüfeyl, Kus İbn Saîde** -bunun, Hz. Peygamberin dedesi olan **Abdul Muttalib İbn Hâşim** olduğu da söylenir- ve **Âmir İbn ez-Zureb** gibi İslâm dini üzere olup da, Allah'ın yoktan yaratmasını, öldükten sonra tekrar yaratacağını, sevâb ve cezâ vereceğini kabul edip, Allah'ı birleyenler; leşleri yemeyen ve putlara tapmayan kimseler bulunmaktaydı.

Cebrail'in Hac Menasikini Öğretmesi

Allahu Teâlâ'nın, وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا *"Ve bize, ibadet yerlerimizi göster"* kavline gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allah'ın, "اَرِنَا" (Bize göster) ifâdesi hakkında iki görüş vardır:

1) Bunun mânası, "Bize, haccımızın hükümlerini öğret" demektir, çünkü, "haccedelim ve insanları, orayı haccetmeye davet edelim" diye bize Beyt'i yapmamızı emrettin. O halde, bize haccın kanunlarını ve orada yapmamız gereken fiil ve kavilleri bize öğret! Bu, ilmen görmek manasında bir mecâzdır. Nitekim Cenâb-ı Hak, اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ *"Görmedin mi, Rabbin gölgeyi nasıl uzattı?"* (Furkan, 45) ve:اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفِيلِ *"Görmedin mi, Rabbin, Fil ashabına ne yaptı?"* (Fil, 1) buyurmuştur.

2) "Onu bizzat gözlerimiz önüne koy." **Hasan el-Basri** şöyle demiştir: "Hz. Cebraîl, Hz. İbrahim (a.s.)'e haccın bütün kurallarını gösterip, Arafat'a vardığında Cebrail, "Ey İbrahim, sana gösterdiğim kuralları öğrendin mi?" diye sordu. Hz. İbrahim de, "Evet!" dedi. Böylece oraya, bundan ötürü "Arafat" adı verildi. Kurban bayramının ilk günü olunca, Hz. İbrahim Kâbe'yi ziyaret etmek istedi. Bu sırada önüne İblis çıkıp, yolunu kesti, Bunun üzerine Hz. Cebrail Hz. İbrahim'e, şeytana yedi taş atmasını emretti. O da yaptı, bunun üzerine şeytan oradan gitti. Sonra ikinci, üçüncü ve dördüncü gün tekrar göründü. Hz. Cebrail Hz. İbrahim'e aynı şekilde şeytanı taşlamasını söyledi...

Burada üçüncü bir görüş daha vardır ki, bu da, "اَرِنَا" ifâdesinden, hem görmenin hem de bilmenin (ilmin) beraberce kastedilmiş olmasıdır. Bu, **Kâdî**'nin görüşüdür. Çünkü hacca dair şeylerin bir kısmı bilinir, fakat görülmez, bir kısmı ise, sadece görülür.. Bu sebeple lâfzı, bu iki durumun her ikisine birden hamletmek gerekir. Bu görüş zayıftır. Çünkü bu lâfzı aynı anda hem hakikî hem de mecazî manaya hamletmeyi gerektirir, ama câizdir.

Böylece, geriye mûteber görüş olarak ilk iki görüş kalır. İkinci görüşü savunanlar şöyle demişlerdir: Haccın menâsiki iki vakfe yapılan yerler, haccın kaidelerinin ifâ edilmiş olduğu **Mina, Arafat, Müzdelife** ve benzerî yerlerdir.

Birinci görüşte olanlar ise şöyle demişlerdir: Haccın menâsiki, hacca ait olan tavaf, sa'y ve vakfeler gibi işlerdir...

İKİNCİ MESELE: **Menasik Hakkında Geniş Bilgi**

"النُّسُكُ" kulluk demektir. İbadet eden kimseye, bu kelimeden gelmek üzere, "النَّاسِكُ" denilir. Sonra, boğazlanacak erkek kurban, "النُّسُكُ" ; dişi kurban "النَّسِيكَةُ"; hacca ait işler ise, "الْمَنَاسِكُ" diye adlandırılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s):

خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ لَعَلِّي لَا أَسْقَاكُمْ مَعْبَدَ عَامِ هٰذَا *"Hacca ait işlerinizi, ibadet kurallarınızı benden alın. Şu yılımdan sonra belki de ben, artık sizinle karşılaşmam!"*[105] buyurmuştur.

Hacca ait kuralların ifâ edildiği yerler de "menâsik" diye adlandırılır. 'Sin' harfinin fethasıyla, "اَلْمَنْسَكُ" fiil, iş; 'sin' harfinin kesresiyle, "اَلْمَنْسِكُ" -meselâ, "مَسْجِدُ، مَشْرِقُ" ve "مَغْرِبُ" kelimeleri gibi- bu fiillerin yapıldığı yer anlamına geldiği de söylenmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, لِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ *"Biz her ümmete, yerine getirmeleri gerekli bir ibadet yolu gösterdik"* (Hacc, 67) buyurmuştur. Âyetteki ilgili kelime, 'sin'in hem fethası hem de kesresiyle okunmuştur. Sözün zâhiri, bunun iş, fiil manasına geldiğine delâlet eder. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, "خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ" ifâdesi bunu gösterir. Peygamber (s.a.s), onlara hacda yapılacak fiilleri öğrenmelerini emretmiştir; yoksa Hz. Peygamber (s.a.s), "Benden hacca ait ibadetlerinizin yapılacağı yerleri alın" mânâsını kastetmemiştir.

Bu hususu iyice kavrayınca biz deriz ki, "menâsik" sözünü, "haccın menâsik"ine hamlederek onu hacdaki fiiller manasına alırsak, âyette geçen, "اَرِنَا" ifâdesi, bu amellerin tarifini göstermeyi ifâde eder. Eğer onu, haccın fiillerinin yapıldığı yerler manasına alırsak, bu durumda, "اَرِنَا" ifâdesi, yerlerin tanıtılması için kullanılmış olur. Bazı müfessirler de, "menâsik" sözünü, sadece kurban kesmeye hamletmişlerdir ki, bu doğru değildir. Çünkü boğazlanan kurban, kulluğun muhtevâsına girdiği için, "نُسُكُ" diye adlandırılmıştır. Bu sebepten dolayı, yemek için kesilen kurbanlara bu isim verilemez, ibadet maksadıyla kesilen şey ise, "نُسُكُ" diye adlandırılır. Bunun hac işlerinden bir iş olması diğer amellerin yerine geçer. Bu sebeple hepsinin bu kelimenin muhtevasına girmesi gerekir. Eğer biz "menâsik" sözünü, bu kelimenin aslının ifâde etmiş olduğu ibâdet, Allah'a yaklaşma ve O'nun razı olduğu şeylere yapışma manasına hamleder ve bu kelimeyi, Allahu Teâlâ'nın Hz. İbrahim (a.s) için vaz etmiş olduğu her kanunu içine alan bir kelime kabul edersek, bu durumda Hz. İbrahim'in, "وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا" demesinin manası; "Sana nasıl ibadet edeceğimizi, nerede ibadet edeceğimizi ve kölenin efendisine hizmet etmesi gibi bizim de sana hizmet etmek üzere hangi yolu tutacağımızı, hangi vesile ile sana yaklaşacağımızı bize öğret!" demektir.

105 Müsned, 3/318, 366.

ÜÇÜNCÜ MESELE

İbn Kesir ve bazı rivâyetlerde **Ebu Amr,** Kur'an'ın her yerinde 'râ' harfinin sükûnu ile olmak üzere, "اَرْنَا" şeklinde okumuşlardır. Bu ikisine **Âsım** ile **İbn Amr,** اَرِنَا الَّذَيْنِ اَضَلَّانَا *"Bizleri saptıran o iki kimseyi bize göster"* (Fussilet, 29) âyetinde muvafakat etmişlerdir.

Ebu Amr'den yapılan zâhir rivâyetlerin bazısında ise o, bütün Kur'an'da "işbâsız" olarak râ harfinin kesresinin **"ihtilâsıyla"**[106] okumuştur. Diğerleri ise, kesrenin işbâsıyla (tam kesreyle) okumuşlardır. Bu kelimenin aslı, meksûr olan hemze ile, "اَرْئِنَا"dır. Hemzenin kesresi râ harfine nakledilerek, böylece hemze de hazfedilmiştir. Bu kıraat şekli, tercih edilendir. Çünkü kurrânın çoğu böyle işbâ ile okumuşlardır. Bir de, kelimenin aslından hemze düştüğü için, kelime noksanlaşmasın ve hemzeye delâlet eden kesre yok olmasın diye râ harfinin sükûnuyla okuma, "اَرْنَا" güzel olmaz.

Râ'nın sükûnuyla okunan kıraat şekline gelince, bu hem hemzenin, hem de harekesinin hazfedilmesi ve sâkin olan şeylere benzetilmesi suretiyledir. Meselâ, "فَخِذٌ" kelimesinin "فَخْذٌ" ve "كَبِدٌ" kelimesinin de, "كَبْدٌ" şeklinde okunması gibi...

"İhtilâs"a gelince bu, hemzenin hazfedildiğine dair delâletin bırakılmasıyla beraber, telâffuzu hafifleştirme gayesiyle yapılır.

Peygamberler Küçük Günah Dahi İşlememiştir

Cenâb-ı Hakk'ın, وَتُبْ عَلَيْنَا *"Ve tevbemizi kabul buyur"* ifâdesine gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Peygamberlerin günah işleyebileceklerini söyleyen kimseler, bu âyetle istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: Tevbe, daha önce günahın bulunmasına bağlıdır. Şâyet önceden günah bulunmamış olsaydı, tevbe talebinde bulunmak, imkânsız olan bir şeyi taleb etmek olurdu.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: Biz, peygamberlerin küçük günah işleyebileceklerini tecviz ediyoruz. Buna göre bu tevbe küçük günahlardan dolayı yapılmış bir tevbe olur. Bir kimse şöyle diyebilir: Küçük günahlar, bunları işleyenin sevaplarıyla affedilmiş olur. Bunlar affedilince, onlardan dolayı

106 Harekenin belli belirsiz okunuşuna ihtilâs denilip, burada harekenin üçte biri bırakılır, ikisi ise izâle edilir.

tevbe etmek de anlamsız olur. Çünkü tevbenin tesiri, günahları yok etme hususundadır. Zaten yok olan bir şeyi yok etmeye çalışmak imkânsızdır.

Burada peygamberler için, küçük günahları tecviz edip etmeyenlere verilecek diğer cevaplar da vardır. Bu cevaplar birkaç yöndendir:

a) Tevbenin, günahlardan kaçınmak hususunda aşırı dikkat göstermek maksadıyla yapılmış olması da caizdir. Çünkü nefsini, günahlardan iyice kaçınmaya azmetmiş ve son derece pişman olmuş vaziyette tasavvur eden kimse, günahları terk etmeye daha fazla yakın olur, böylece bu, günahları terk etmeye götüren ve sevkeden bir lütuf olmuş olur.

b) Kul, her ne kadar Rabbine itaate çalışsa bile, o sehven veya evlâyı terk etmekten dolayı bazı kusurlar işlemiş olabilir. Binaenaleyh, işte mezkûr duâ bu sebepten ötürü olmuş olabilir.

c) Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim'e soyu içinde zâlim ve âsî kimselerin olacağını bildirince, şüphesiz Hz. İbrahim de orada, o zürriyetinin bir kısmını Müslüman bir topluluk yaratmasını istemiş, sonra da Allah'tan bu günahkâr olanları tevbeye muvaffak kılmasını talep ederek, "وَتُبْ عَلَيْنَا" yani, "zürriyetimizden günahkâr olanların tevbelerini kabul buyur" demiştir. Çocuğu bir suç işlediğinde, ona şefkatli olan baba, çocuğundan dolayı özür beyan ederek, "Ben bir suç işledim, kusur ettim, özür dilerim!" der. Onun bundan maksadı, şunu demek istemesidir: "Çocuğum bir hata işledi, onun özrünü kabul et!".. Bu böyledir, çünkü insanın çocuğu, bizzat insanın kendisinin yerini tutar. Bu açıklamayı te'yid eden bazı hususlar da bulunmaktadır:

1) Allahu Teâlâ İbrahim Sûresi'nde, onun şöyle dediğini nakletmiştir:

وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ اَنْ نَعْبُدَ الْاَصْنَامَ * رَبِّ اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ فَمَنْ تَبِعَنِي فَاِنَّهُ مِنِّى وَمَنْ عَصَانِى فَاِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

"Allahım, beni ve oğullarımı, putlara tapmaktan uzak tut! Rabbim, putlar insanlardan pek çoğunu saptırdılar. Şimdi kim bana tâbi olursa, muhakkak ki o bendendir. Her kim de bana âsi olursa, muhakkak ki sen mağfiret sahibisin, çok merhametlisin" (İbrahim, 35-36). Manânın şöyle olması da muhtemeldir. "Kim bana âsi olur da tevbe ederse, sen, onun tevbesini kabul etmeye ve geçmiş günahlarını bağışlamaya muktedirsin."

2) **Abdullah İbn Mesûd**'un kıraatinde, onun, وَأَرِهِمْ مَنَاسِكَكُمْ وَتُبْ عَلَيْهِمْ "Ve onlara, ibadet yollarını göster ve onları tevbeye muvaffak kıl" şeklinde okuduğu zikredilmiştir.

3) Hz. İbrahim O'nu, رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ *"Rabbimiz, onların içinde, onlardan olan bir peygamber gönder"* (Bakara, 129) sözüne atfen söylemiştir.

4) Müfessirler, Hak Teâlâ'nın, وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ *"Andolsun ki biz sizi yarattık ve sonra sizlere suret verdik"* (A'râf, 11) âyetini, Allah'ın Hz. Adem'i yaratmasını, insanlar ondan geldiği için, insanları yaratması şeklinde te'vil etmişlerdir. Tıpkı bunun gibi, Hz. İbrahim'in "Bize, ibadet yollarımızı göster" demesinin, "zürriyetimize göster" şeklinde olması da uzak bir ihtimal değildir.

***İKİNCİ MESELE:* Âyet, Kulların Fiillerini de Allah'ın Yarattığına Delildir**

Âlimlerimiz Hz. İbrahim'in, "وَتُبْ عَلَيْنَا" ifâdesiyle, kulun fiilini Allah'ın yarattığına istidlâl ederek şöyle demişlerdir: Hz. İbrahim (a.s) Allah'tan, tevbesini kabul etmesini istemiştir. Şâyet tevbe etmek kulun yaratmasıyla olsaydı, onu Allah'tan istemek hem imkânsız, hem de cehâlet olurdu.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: Bu, Allah'ın bizden tevbe etmemizi isteyerek, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا *"Ey iman edenler, tevbe-i nasûh ile Allah'a tevbe ediniz"* (Tahrim, 8) buyurmasıyla çelişir. Tevbe şâyet Allah'ın fiili olsaydı, bu tevbeyi kuldan istemesi muhâl ve bir cehalet olurdu, "وَتُبْ عَلَيْنَا" ifâdesini, Allah'ın tevfîkine, O'nun lütuf fiillerine veya kuldan olan tevbeyi kabul etmesine hamledebilmemiz mümkün olunca da âlimlerimiz, "tercih bizimle beraberdir; çünkü, aklî delil de, bazı bakımlardan bizim bu görüşümüzü te'yîd eder" demişlerdir. Şöyle ki:

1) Allahu Teâlâ tevbeyi gerektiren bir sebebi yaratmadığı müddetçe, tevbenin bulunması imkânsız olur. Bu sebeple tevbe, kuldan değil, Allah'tan olmuş olur. Bu sebep olma delilinin izahı, defalarca geçmiştir.

2) Allâme Gazzalî (rh.a.)'nin özetlediğine göre tevbe, sıraya konulmuş olan şu üç şeyin, ilmin, halin ve amelin toplamından ibârettir. Buna göre ilim birinci, hal ikinci -ki ilim bunu gerektirir- amel ise üçüncüsüdür ki, bu da halin neticesidir. İlim, günahın zararının büyük olduğunu bilmektir. Bu bilgiden faydalı olan şey elden kaçırılıp, zararlı olanın da meydana gelmiş olması sebebiyle, kalpte bir acı meydana gelir. Kalpteki bu acıya, nedâmet, pişmanlık denilir. Sonra bu pişmanlıktan, irâde denilen bir sıfat meydana gelir ki, bunun hal, mazî ve istikbâl ile bir münasebeti vardır. Hal ile münasebeti, onun işlemiş olduğu günahı bırakmasıdır. İstikbâl ile ilgisine gelince, terk etmiş olduğu bu fiili Allah rızası için ömrünün sonuna kadar yapmamaya azmetmekle olur. Mâzi ile ilgisine gelince, eğer telâfi

imkânı olan cinsten ise, cebr (onarma) ve kaza ile kaçırmış olduğu şeyleri telâfi etmekle olur. Buna göre ilim ilk derecededir. O, hayırların kendisinden doğduğu kaynaktır. Ben, burada ilim ile, iman ve yakîni kastediyorum. Çünkü iman, günahların öldürücü zehir olduğunu tasdik etmekten ibarettir. Yakîn ise, bu tasdiki te'kid ve ondan şekki bertaraf ederek, kalpte hükümran olmasından ibarettir. Sonra bu yakîn kalbe hükümran olduğu sürece pişmanlık ateşi yanar; böylece kalp, iman nurunun aydınlatmasıyla, daha önce karanlıklar içerisinde iken üzerine güneşin ışıkları doğan, böylece sevgilisinin helâk olmak üzere olduğunu görüp de kalbinde onun sevgisinin ateşleri tutuşan ve bu tutuşmadan dolayı da onu kurtarmak için ileri atılma arzusu duyan kimse gibi, kendisinin, sevgilisinden zedelenmiş olduğunu gördüğü zaman elem ve acı duyar.

Bunun böyle olduğunu bildiğin zaman biz deriz ki; fiilin iradeye dayanması zarurîdir. Çünkü, muârızı bulunmayan kesin bir irade neticesinde, mutlaka fiil meydana gelir. İradenin kalbin duymuş olduğu acıya terettüp etmesi de zarurîdir. Çünkü hoşa gitmeyen bir durumu müşahede etmesinden dolayı kalbi elem duyan kimsenin, kalbinde mutlaka onu savuşturma iradesinin meydana gelmesi gerekir. Bu elemin, bu şeyin zarar getirici, faydaları da götürücü olduğunu bilmeye dayanması da zarurî bir durumdur. Binaenaleyh, bütün bu derecelemeler zarurîdir. O halde, daha nasıl bir tecrübe ve zorlama altında meydana gelmiş olur?...

Geriye, teklifin muhtevâsına giren şeyin, yalnız ilim olduğunu söylemek kalır. Ne var ki, bunda da bir müşkilât vardır. Çünkü bu ilim, ya zarurî veya nazarî olur. Eğer ilim zarurî ise, bu da bir imtihan ve mükellef tutmanın muhtevasına dahil olmaz. Eğer nazarî olursa, bu da zarurî ilimlerden elde edilmiştir. O halde, ilk nazarî ilmi meydana getiren bu zarurî ilimlerin toplamı, bu neticeyi meydana getirmede yeterli olur veya başkası yeterli olur. Eğer bu yeterli olursa, bu ilk elde edilen nazarî ilmin, zarurî ilimlere terettüp etmesi vâcip olur. İrade dışı olan bir şeye terettüp etmesi vâcip olan şey de, irade dışı olur. Eğer o yeterli olmazsa, mutlaka bir başka şeyin bulunması gerekir ki, bu başka şey eğer zarurî ilimlerden olur ve bu da bulunursa, bu durumda yeterli olduğu halde onu yetersiz kabul etmiş oluruz ki, bu imkânsız bir şeydir (hulf).

Eğer nazarî ilimlerden olursa, ilk nazarî ilim, kendisinden önce bulunan başka bir nazarî ilme muhtaç olur. Bu durumda, nazarî ilimlerin ilki, nazarî ilimler için bir ilk ve başlangıç olmaz, ki bu akla aykırıdır (hulf).

Sonra bu ilk hususunda söylenecek söz, ondan önce olan "ilk" hususunda söylenecek söz gibidir. Bu sebeple de teselsül gerekir ki, bu da imkânsızdır. Binaenaleyh bizim en son olarak zikrettiğimiz hususla, Allahu Teâlâ'nın, "وَتُبْ عَلَيْنَا" buyruğunun zâhirine hamledilmiş olduğu ortaya çıkar. Bu, aklî delillere mutabık olan bir gerçektir. Bu âyetle tenakuz içindeymiş gibi gözüken diğer âyetlerin tevil edilmesi daha evlâdır.

إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ *"Muhakkak ki tevbeleri çokça kabul eden ve çok merhamet eden ancak sensin"* kavline gelince, bu âyetle ilgili açıklama daha önce geçmişti.

Üçüncüsü: Hz. İbrahim'in yapmış olduğu üçüncü dua ise, O'nun, *"Rabbimiz, onların içinde onlardan bir peygamber yolla"* şeklinde söylemesidir. Bil ki, Hz. İbrahim'in, "رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا" niyazıyla, *"Ve zürriyyetimizden de, sana teslim olmuş bir ümmet"* duasında kasdettiği kimseyi murat ettiğinde şüphe yoktur. Çünkü bu daha önce zikredilmiştir. Onun zürriyetini bu şekilde nitelemiş olması, ancak Hz. Muhammed (s.a.s)'e yakışır. Böylece O, "رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا" sözünü de önceki ifâdesine atfetmiştir. Bu duâ, O'nun zürriyetinin iki yönden mükemmelliğini gösterir:

1) Onların içinde, onların dinlerini ve şeriatlerini ikmâl eden ve onların İslâm üzere sebatlarını sağlayacak bir şeye davet eden bir resûlün bulunması...

2) Gönderilen bu peygamberin, bazı sebeplerden dolayı, başkalarından değil de onlardan olmasıdır. Şöyle ki:

a) İzzet, şeref ve dinleri hususunda, onların mertebeleri ve mevkilerinin en üstün olması için... Çünkü hem peygamber, hem de kendilerine peygamber gönderilenler aynı soydan oldukları zaman, peygamberin isteğine uyulduğunda, bu onun isteğine daha fazla şeref kazandırır.

b) Peygamber onlardan olduğu zaman, onlar onun doğumunu, soyunu-sopunu ve menşeini tanırlar; böylece de onun doğruluğunu ve emîn bir kimse olduğunu bilmek kolaylaşır.

c) Peygamber onlardan olduğu zaman, o peygamber onlara, yabancılara gönderilmiş olması hâlinde, yabancılara karşı olacağından daha şefkatli ve onların iyiliği için daha istekli olur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki, Hz. İbrahim'in maksadı hem halde, hem de istikbalde dini yaşatmak olduğu ve, zann-ı galibince de bunun ancak, o kavmin kendi zürriyeti içinden çıktığı zaman daha tam

ve mükemmel olacağını düşündüğü için, böylece din konusunda elde edilebilecek en son mutluluğa nail olmak ve kendi zürriyeti içinde olması sebebiyle de, büyük bir sürür ve neşeye ulaşmak amacıyla, bunu murat etmiş olması son derece güzel olmuştur. Çünkü, bu rütbeden daha yüce olan bir izzet, bir şeref ve bir rütbe yoktur.

Hz. İbrahim'in Gelmesini İstediği Zat Resûl-i Ekrem'dir.

Burada bildirilen peygamberin Hz. Muhammed (s.a.s) olduğuna gelince, buna bazı hususlar delâlet etmektedir:

a) Müfessirlerin icma'ı, bunun başta gelen hüccetidir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğinin rivâyet edilmesidir:

اَنَا دَعْوَةُ اِبْرَاهِيمَ وَبَشَارَةُ عِيسَى *"Ben İbrahim'in duâsı, İsâ'nın ise müjdesiyim"*[107] Resul-i Ekrem "da'vet, duâ" sözüyle bu âyeti; "müjde" sözüyle de Saff Sûresi'nde zikredilen, مُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَاْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُ اَحْمَدُ *"Benden sonra gelen ve adı Ahmed olan bir peygamberi müjdelemek üzere..."* (Saff, 6) âyetini kastetmiştir.

c) Hz. İbrahim (a.s) Mekke ve civarında bulunan soyu için, Mekke'de bu duayı yapmıştır. Allahu Teâlâ da Mekke ve civarında olanlara sadece Hz. Muhammed (s.a.s)'i peygamber olarak göndermiştir.

Ümmet-i Muhammed'in Hz. İbrahim'e Salât ve Berekât Dilemesinin Hikmeti

Bu meseleyle ilgili bir soru vardır. O da şudur: Hz. İbrahim (a.s)'in namazlarda Hz. Muhammed (s.a.s)'le birlikte, اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى اِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ اِبْرَاهِيمَ *"Allahım! İbrahim'e ve İbrahim'in ehline merhamet ettiğin gibi, Muhammed'e ve Muhammed'in ehline de merhamet et"*[108] diye zikredilmesindeki hikmet nedir?

Âlimler bu soruya şu şekillerde cevap vermişlerdir:

1) Hz. İbrahim (a.s), Hz. Muhammed (s.a.s) için, *"Rabbimiz, onlara içlerinden, âyetlerini okuyan bir peygamber gönder"* (Bakara, 129) diye dua etti. Halilullah Hz. İbrahim için, Habîbullah Hz. Muhammed (s.a.s)'in güzelce dua etmesi gerekince, Allahu Teâlâ, onun isminin zikrini kıyamete

107 Müsned, 5/262.

108 **Buharî,** Ahzâb Sûresi'nin Tefsiri, (6/151).

kadar ümmet-i Muhammed'in dilinde sürdürmek suretiyle Hz İbrahim (a.s)'in Hz. Muhammed (s.a.s) üzerinde olan hakkını îfâ etmiş oldu.

2) Hz. İbrahim (a.s), Rabbinden, *"Sonraki insanlar içinde benim için bir lisan-ı sıdk (yâd-ı cemîl, güzel nâm) kıl"* (Şuara, 34), Yani "Ümmet-i Muhammed içerisinde benim için güzel bir isim (nâm) bırak" sözü ile, bunu Rabbinden istedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ onun duasını kabul etti ve Muhammed ümmeti içerisinde ona güzel bir nâm bırakarak, onun adını Habîbi Muhammed'in ismine bitiştirdi.

3) İbrahim (a.s), Cenâb-ı Hakk'ın, *"Atanız İbrahim'in milletine, dinine..."* (Hacc, 78) âyetine binaen millet-i İslâm'ın babasıdır. Muhammed (s.a.s) rahmetin babasıdır. **Abdullah b. Mes'ud** (r.a)'un kıraatinde ise,

اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِيْنَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَهُوَ اَبٌ لَهُمْ *"Bu peygamber mü'minlere, kendi nefislerinden daha ileridir; O, onların babasıdır"* (Ahzab, 6. âyetin değişik kıraati) şeklinde geçmektedir.

Hz. Peygamber ile ilgili olan diğer bir âyette ise, بِالْمُؤْمِنِيْنَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ *"(O) mü'minlere çok şefkatli ve merhametlidir"* (Tevbe, 128) buyurulmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s) de, "اِنَّمَا اَنَا لَكُمْ مِثْلُ الْوَالِدِ" yani şefkat ve merhamet hususunda, *"Ben sizin babanız gibiyim"*[109] buyurmuştur. Bu ikisinden her biri için bir bakıma babalık hakkı tahakkuk ettiği için, Allahu Teâlâ da her ikisini övgü ve duâda beraber zikretmiştir.

4) İbrahim (a.s), hacc hususundaki âhkamı ilân ediyordu: *"İnsanlar içinde haccı ilân et"* (Hacc, 27). Hz. Muhammed (s.a.s) ise dinin münâdisi idi: *"İmana davet eden bir münâdiyi duyduk"* (Âl-i İmran, 193). Böylece Cenâb-ı Hak, güzel nâm hususunda her ikisini de birleştirmiştir.

Gelecek Peygamberin Vasıflarından Bazıları

Bil ki Cenâb-ı Hak onlara içlerinden bir peygamber göndermeyi murat ettiğinde, bu peygamberin bazı vasıflarını zikretmiştir:

a) *"O, onlara senin (Allah'ın) âyetlerini okur."* Bu âyetle ilgili iki vecih vardır:

1) Bu âyetler, Hz. Muhammed (s.a.s)'e indirilmiş olan Furkân (Kur'an)'dır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlara okuduğu sadece bu idi. Binaenaleyh **"âyetlerini"** lâfzını Furkân'a hamletmek gerekir.

109 **Ebû Davud,** Tahare, 4 (1/3).

2) Bu âyetlerin, yaratıcının varlığına ve sıfatlarına delâlet eden işaretler olması da mümkündür. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu âyetleri onlara okumasının manası şudur: Hz. Peygamber (s.a.s) onlara, bunları hatırlatıyor, onları bunlara davet ediyor ve bunlara imân etmeye sevkediyordu.

b) *"O onlara kitabı öğretir."* Bundan maksat, "O, onlara kitabı okumalarını emrediyor ve kitabın manaları ile hakikatlerini öğretiyor" demektir. Bu böyledir, çünkü okumak, bazı sebeplerden dolayı matlûptur.

Bu sebeplerden birisi, Kur'an'ın lâfzının tevâtür derecesine ulaşan kalabalık sayıda insanların dillerinde devam edip gitmesidir. Böylece de tahrif ve tashîften (kelimeyi yanlış yazma ve okumadan) korunmuş olur.

Bu sebeplerden bir başkası da, onun lâfzının ve nazmının Hz. Muhammed'in bir mûcizesi olmasıdır.

Bir diğer sebepse, onun okunmasında bir nevi ibâdet ve taatın bulunmasıdır. Ayrıca onun namazlarda ve sâir ibadetlerde okunmuş olması da, bir başka çeşit ibadettir. İşte okumanın hükmü budur.

Ne var ki en büyük hikmet ve en yüce gâye, O'ndaki delil ve hükümleri öğrenmektir. Çünkü Kur'an'da bulunan mana, hikmet ve sırlardan dolayı Cenâb-ı Hak Kur'an'ı "Hidâyet" ve "Nûr" olarak vasıflamıştır. Allahu Teâlâ ilk önce okumayı zikredince, bundan sonra da onun hakikat ve sırlarını öğrenmeyi, öğretmeyi zikrederek, وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ *"Ve onlara kitabı öğretir"* buyurmuştur.

c) Hz. Peygamber'in üçüncü sıfatı onun "hikmeti öğretmesidir." Yani o, hikmeti öğretiyordu. "Hikmet", söz ve amelde isâbet etmek demektir. Ancak bu iki özelliği kendisinde bulunduran kimseye **"hakîm"** denir. Bu kelimenin aslının, "Onu alıkoydum, men ettim" manasına olan, "اَحْكَمْتُ الشَّيْءَ" ifâdesinden olduğu da söylenmiştir. Buna göre "hikmet", "sanki cehalet ve hatadan alıkoyan şey" demektir. Hikmetin bu manaya gelmesi ancak bizim söylediğimiz gibi, söz ve fiilde isâbet etmek ve her şeyi yerli yerine koymak ile olur. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Bazı felsefeciler, hikmeti, 'İnsan gücü nispetinde Allah'a benzeme' diye tarif etmişlerdir."

Hikmet Ne Demektir?

Müfessirler bu âyetteki **"hikmet"**ten ne murat edildiği hususunda ihtilâf ederek şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

1) **İbn Vehb, İmam Malik**'e, "Hikmet nedir?" diye sordum, o, "Dini bilmek, onu anlamak ve ona uymaktır" cevabını verdi.

2) **Şafiî** (r.a) ise, "Hikmet, Allah'ın Resûlü'nün sünnetidir" demiştir. Bu aynı zamanda **Katâde**'nin görüşüdür. Allah kendilerinden razı olsun, **Şafiî**'nin arkadaşları şöyle demişlerdir: "Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın bu âyette önce Kur'an'ı okumayı, ikinci olarak onu öğretmeyi zikrederek, daha sonra "hikmet" kelimesini buna atfetmesidir. Binaenaleyh hikmetten maksat, Kur'an dışındaki bir şeyin olması gerekir. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in sünnetinden başka bir şey değildir.

Buna göre şâyet, "Bu hikmet kelimesini, tevhid, adalet ve nübüvvet'e delâlet eden aklî delilleri öğrenme manasına hamletmek niçin câiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki: Akıllar bu hususta müstakildir. Bu sebeple bu lâfzı, şeriatten elde edilmeyen bir şeye hamletmek daha evlâ olur.

3) Hikmet, hak ile bâtılın arasını ayırmak demektir. Hikmet, "الْقِعْدة" ve "الجِلْسَةُ" vezninde olup "hüküm" manasına gelen bir mastardır. Buna göre mana, "O, senin onlara indirdiğin kitabını onlara öğretiyor ve senin ona öğretmiş olduğun hüküm ve kazâlarını onlara beyan ediyor" olur. Hikmetin, kalıp itibariyle hüküm mânasına gelmesinin misali, "الخُبْرُ،الخِبْرَةُ" ve "العِذْرَةُ ، العُذْرُ" ve " الغِلَّةُ، الغُلّ" ve "الذُّلُّ" ve "الذِّلَّةُ" kelimeleridir.

4) Onlara kitabı öğretmesinden maksat, muhkem olan âyetleri; "hikmet"i öğretmekten maksadı ise, müteşabih âyetleri öğretmeyi kastetmiş olmasıdır.

5) Onlara kitabı öğretmesinden maksat, onlara Kitap'taki hükümleri; hikmeti öğretmesinden maksat ise, onlara bu hükümlerin hikmetini ve bu hükümlerdeki muhtelif faydaları öğretmiş olmasıdır. Bazı âlimler ise, bütün bunların Kur'an'ın nitelikleri olduğunu söylemişlerdir. Buna göre Allahu Teâlâ sanki o Kitab'ı, "Âyetler, kitab ve hikmet" diye vasıflandırmıştır.

Hz. Peygamber'in İnsanları Tezkiyesi (Arındırması) Nasıl Olur?

Peygamber'in dördüncü sıfatı, onları "tezkiye etmesi"dir. Bilmek gerekir ki, insanın mükemmelliği şu iki hususta ortaya çıkar:

1) Onun, bizzat Hakk'ı, Hak olduğu için tanıması;

2) Hayrı da, onunla amel etmek için tanımasıdır.

Eğer insan, bu iki şeyden birini ihlâl ederse, rezillik ve noksanlıklardan temizlenemez ve bunlardan arınamaz..

Cenâb-ı Hak, fazl ve kemâl sıfatlarını zikredince, peşinden rezillik ve eksikliklerden temizlenmeyi zikrederek, "وَيُزَكِّيهِمْ" buyurmuştur.

Bil ki, Peygamber'in mükellef kimselerin (kulların) içinde tasarrufta bulunmaya gücü yoktur. Böyle bir gücün onda var olduğunu kabul etsek bile, o, onlarda yine tasarruf sahibi olamaz. Aksi halde, bu temizleme işi o mükelleflerde seçmeye bağlı olarak değil de, cebrî olarak meydana gelmiş olur. Bu durumda bu tezkiyenin iki açıklaması bulunur:

a) Hz. Peygamber'in okuması Kitab'ı ve hikmeti öğretmenin dışında, yapmış olduğu şeylerdir. Böylece bu iş, onların temizlenmelerinin adeta bir sebebi olur. Okuma, Kitap ve hikmeti öğretmenin dışında onun yapmış olduğu işlerse, ona vaadde bulunması, uyarması, va'z u nasihati, hatırlatmalarda bulunması ve bunları onlara sık sık tekrarlamasıdır. Ayrıca, onlar iman edip hallerini iyileştirinceye kadar, dünya işleriyle ilgilenmesidir. Hz. Peygamber (s.a.s), onları iman edip sâlih amel işlemeye götüren sebeplerin kuvvetlenmesi için, bu cinsten, yani dünyevî işlerle ilgili pekçok şey yapmıştır. İşte bundan ötürü Cenâb-ı Hak onu, "En büyük bir ahlâk üzerine olmakla, ve ona en güzel ahlâkın verilmiş olduğunu belirtmekle" methetmiştir.

b) Hz. Peygamber'in onları tezkiye etmesinin manası, tezkiyecinin şahitleri temize çıkarması gibi, kıyamet gününde her nefse yaptığı hususlarda şehâdette bulunduğu zaman, onların temiz olduklarına şehâdet etmesidir. Birinci şıktaki izah, daha güzeldir. Çünkü bu, onun duâsından maksadının bu olmasına daha yakın görünmektedir. Çünkü onun duâdan maksadı, zürriyetinin cenneti elde ederek kemâle ermesidir. Bu da ancak kitabı ve hikmeti öğretmekle, daha sonra da amel hususunda son derece teşvik edip, ameli ihlâl etmekten sakındırmayla olur ki, işte tezkiye budur. Bu âyet hakkında kısaca özet olarak söylenecek söz budur.

Müfessirler, "يُزَكِّيهِمْ" ifâdesi hakkında, bazı açıklamalarda da bulunmuşlardır:

1) **Hasan el-Basrî,** "Peygamber'in onları temizlemesi, onları şirkten temizlemesi demektir" demiştir. Böylece âyet, İsmail'in zürriyeti içinde kendilerinde hikmet ve kitab bulunmayan cahil kimselerin olacağına; şirkin onları iyice kirleteceğine ve Allahu Teâlâ'nın onların içinde onlardan olan, onları temizleyen ve cehaletlerinden sonra kendilerini yeryüzünün hükemâsı kılacak bir peygamberi göndereceğine delâlet eder.

2) Tezkiye, Allah için itaatta bulunmak ve O'nun için amel etmek demektir. Bu görüş **İbn Abbas**'tan rivâyet edilmiştir.

3) Hz. Peygamber onları şirkten ve diğer pisliklerden temizliyor demektir. Tıpkı, وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتُ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ *"Güzel şeyleri onlar için helâl; kötü, pis şeyleri de onlara haram kılar..."* (A'râf, 157) buyurması gibi.

Esma-i Hüsna'dan Azîz ve Hakîm'in Tefsiri

Bil ki Hz. İbrahim (a.s) bu duâlarını yapınca, bunu -Allahu Teâlâ'yı övgüyle- bitirerek,إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ *"Sensin ancak azîz ve hakîm olan"* buyurdu.

"Azîz", kendisine galip gelinemeyen, "kâdir" kimse demektir.

"Hakîm" ise, hiçbir şeyin câhili olmayan, her şeyi bilen âlim demektir. Allahu Teâlâ alîm, kadîr olunca, O'nun yapmış olduğu bütün şeyler doğru; abes ve anlamsız olmaktan ise uzak olur. Allah böyle olmasaydı, O'nun duâları kabul etmesi, peygamberler göndermesi ve kitap indirmesi doğru olmazdı.

"Azîz", Allahu Teâlâ'nın eşyâya iktidarı ve O'nun ezilip ve zillete düşürülmesinin imkânsızlığı kastedildiğinde, zâtî sıfatlardan olur. Çünkü Cenâb-ı Hak, ihtiyaçlardan münezzeh olduğu vakit, muhtâç olmak zilleti O'na gelemez. O'nun muradına mani olmak mümkün olmadığı için, böylece O (köşeye) sıkıştırılamaz da.. Binaenaleyh O, şeksiz ve şüphesiz azîzdir.

Allah'ın **"Hakîm"** olmasına gelince, bununla "Alîm" olduğu manası murat edilirse, bu da zâtî sıfatlardan olur. Eğer, Cenâb-ı Hakk'ın azizliğiyle, O'nun izzet ve azametinin kemâli, başkasının O'na hükümran olamayışı; hikmetiyle de O'nun hikmetli fiilleri kastedildiği zaman azîz ve hakîm sıfatları, zâtî sıfatlarından değil, fiilî sıfatlarından olmuş olur.

Zâtî Sıfatlarla Fiilî Sıfatlar Arasındaki Farklar

Bu iki tür sıfat arasında bazı farklar vardır:

a) Zâtî sıfatlar ezelî olduğu halde, fiilî sıfatları böyle değildir.

b) Zâtî sıfatlarının hiçbir vakit zıtlarının olabileceği düşünülemez. Fiilî sıfatlar ise böyle değildir.

c) Fiilî sıfatlar, tahakkukunda fâilden birtakım eserlerin (işlerin) meydana gelmesi düşünülebilen nisbî şeylerdir. Zâtî sıfatlar ise böyle değildir.

Nazzâm, Allahu Teâlâ'nın kabih olan (çirkin olan) şeylere kâdir olmadığına şöyle istidlâl etmiştir: "İlâh olanın zâtı gereği hakîm olması gerekir. İlah, zâtı gereği hakîm olunca çirkin şey O'nun kudreti dahilinde olamaz. Hikmet zâtı gereği çirkin fiillere ters olur. O halde İlah'tan kabîh fiilin sudûr etmesi imkânsız olur. İmkânsız olan şey kudret dahilinde olamaz.

Biz İlâh'ın hakîm olması gerektiğini söyledik, çünkü İlâh'ın bu vasıfta olması vâcip olmasaydı, O'nun bu vasfın zıddını alması câiz olurdu. Bu durumda da İlah'ın hikmetsiz olması gerekirdi ki bu ittifakla imkânsızdır. Hikmetin sefeh (akılsızlık, cahillik, hafiflik) fiiline de zıt olduğu aşikâr bir şekilde malumdur. Zıddını gerektiren şeyin de zıt olduğu apaçık bilinir. Binaenaleyh ulûhiyyetin sefeh fiiliyle beraber olması imkânsızdır. İmkânsızın kudret dahilinde olmamasına gelince, bu da açıktır. İşte bu sebeple İlah'ın kabîh olan işe kâdir olamayacağı sabit olur."

Nazzâm'ın bu görüşüne şu şekilde cevap veririz: "Bizim itikadımıza göre, Allah'ın hiçbir fiili sefeh (hikmetsiz, boş, abes) değildir. Böylece, bu görüş zâil olur." Allah en iyisini bilendir.

Bu Âyetin Önceki Kısım ile Münasebeti

وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ ۚ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا ۚ وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٣٠﴾

"Kendini bilmeyenden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirir? Andolsun ki biz onu dünyada beğenip seçmişiz. O şüphe yok ki ahirette de sâlihlerdendir." (Bakara, 130).

Bil ki Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s)'in durumunu, Beytullah'ı yapmak, Allah'ın kullarına orayı ziyaret etmelerini emretmek gibi Allah'ın Hz. İbrahim'i denediği yüce şeriatinden onun eliyle icrâ ettiği şeyleri, kulların maslahatlarına ve onlar için hayır duada bulunmaya olan düşkünlüğü gibi Allah'ın ona verdiği huyu ve şu geçen âyette bulunan diğer şeyleri zikrettikten sonra, insanların hayrette kalmaları gerektiğine işaret ederek, *"İbrahim'in dininden ve getirmiş olduğu şeriate iman etmekten kim yüz çevirir?"* buyurmuştur. Böylece bu ifâdede Yahudî, Hristiyan ve müşrik Araplar

azarlanmıştır. Çünkü Yahûdiler, Hz. İbrahim (a.s) ile övünüyor ve Yakub (İsrail)'un soyundan oldukları için, kendileri ile Hz. İbrahim (a.s) arasında bulunan alâkaya tutunuyorlardı. Hristiyanlar da, Hz. İsâ (a.s), annesi tarafından Yakub (a.s)'a dayandığı hâlde, Hz. İsâ ile iftihar etmemiş, (İbrahim (a.s) ile iftihar etmişler)dir. Kureyş müşrikleri ise, câhiliyye döneminde her türlü hayra, Hz.İbrahim (a.s)'in inşâ etmiş olduğu Kâbe sayesinde nâil olmuşlardır. Bu sebepten dolayı bunların hepsi bu şekilde Allah'ın kitabına davet olunmuşlardır. Kureyş kabilesi dışında kalan Adnanî Arapların soyu da Hz. İsmail (a.s)'e dayanır. Bunlar da Hz. İsmail'in peygamberliği ile Kahtanî Araplarına karşı övünürlerdi. İncelendiğinde hepsinin, Hz. İbrahim ile övündükleri ortaya çıkar.

Ahir zamanda Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olarak gönderilmesini Allah'tan isteyen ve bu maksadının meydana gelmesi için Allah'a yalvarıp yakaran zâtın Hz. İbrahim (a.s) olduğu sâbit olunca, en büyük iftiharları ve faziletleri Hz. İbrahim'in soyundan gelmek olduğunu söyleyenlere şaşmak gerek. Onlar böyle söyledikleri halde, Hz. İbrahim'in duası ve Allah'a yalvarıp yakarmadaki maksadı olan o peygambere iman etmiyorlar. Şüphe yok ki bu husus gerçekten şaşılacak şeylerdendir.

Allahu Teâlâ'nın, وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ *"Kendini bilmeyen kimseden başka, kim İbrahim'in dininden yüz çevirir?"* buyruğuna gelince, bunda birkaç mesele vardır.

***BİRİNCİ MESELE:* İ'râb**

Bir şeyden hoşlanmadığın zaman, "رَغِبْتُ مِنَ الْأَمْرِ" ; bir şeyi arzu ettiğin zaman ise, "رَغِبْتُ فِيهِ" dersin. Âyetteki birinci, "مَنْ" istifham-ı inkârîdir. İkincisi ise, "اَلَّذِى" manasına ism-i mevsuldür. **Keşşaf sahibi,** "مَنْ سَفِهَ" ifâdesinin, "يَرْغَبُ" fiilinin mukadder fâili olan zamirden bedel olarak, mahallen merfu olduğunu söylemiştir. "مَنْ يَرْغَبُ" ifâdesi, tıpkı,هَلْ جَاءَكَ اَحَدٌ اِلَّا زَيْدٌ"Sana Zeyd'den başka hiç kimse geldi mi (gelmedi)" ifâdesinde olduğu gibi, olumsuz oluduğu için, "مَنْ سَفِهَ" bedel olabilmiştir.

***İKİNCİ MESELE:* Hz. Muhammed'in Şeriati ile Hz. İbrahim'in Şeriati Arasındaki Fark**

Birisi şöyle diyebilir: Burada bir soru vardır. O da, "Hz. İbrahim'in milleti" sözünden murat, Hz. Muhammed (s.a.s)'in getirdiği dindir. Çünkü bu ifâdeden maksat, insanları bu dini kabul hususunda teşviktir. Binaenaleyh ya "Bu din (millet) usûl ve fürû bakımından Hz. İbrahim'in milletinin

(dininin) aynısıdır" denilir, veyahut da "Bu millet (din), usûl yani tevhid, nübüvvet ve güzel ahlâka riâyet etme bakımından Hz. İbrahim'in milletinin (dininin) aynısıdır; fakat bu ikisi, şeriatin furû'unda (ahkâmında) ve amellerin yapılış keyfiyeti bakımından farklıdırlar" denilir?

Birincisi bâtıldır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s) kendi şeriatinin, bütün geçmiş şeriatlari neshettiğini söylemiştir. O halde nasıl "Bu şeriat, Hz. İbrahim'in şeriatinin aynısıdır" denilebilir?

İkincisi de matlubu tam ifâde etmez. Çünkü usûlü tasdik etmek, yani tevhidi, adaleti, iyi ahlâkı ve ahiret inancını tasdik, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini kabul etme manasına gelmez. O halde nasıl bu neticeyi ifâde etmek için bu söze tutunulabilir?

Diğer bir soru da şudur: Hz. Muhammed (s.a.s), Hz. İbrahim (a.s)'in şeriatinin mensûh olduğunu söyleyince, "millet" lâfzı da bir dinin usul (inanç) ve fürû'u (ahkâmı) manasına gelince, Hz. Peygamber (s.a.s)'in de onun dininden yüz çevirmiş olması gerekir. Böylece kâfirlere gereken şey ona da gerekir?

Cevab: Allahu Teâlâ, Hz. İbrahim (a.s)'in kendisine yalvarıp yakardığını, kendisinden Hz. Muhammed'i peygamber olarak gönderip, O'na yardım etmesini, ve güçlendirmesini ve O'nun şeriatini yeryüzüne yaymasını istediğini anlatınca, bütün bu manaları, "İbrahim'in milleti" diyerek ifâde etmiştir. Yahûdi, Hristiyan ve müşrik Araplar Hz. İbrahim (a.s)'in doğru söylediğini kabul edince, Hz. İbrahim'in arzusu olan şu şahsın peygamberliğini kabul etmeleri gerekir.

Soru soran şöyle der: Yahûdi ve Hristiyanlar, Hz. İbrahim (a.s)'in Allah'tan bu peygamberi istemiş olduğunu kabul etmezler. Ancak, Hz. Muhammed (s.a.s), kendisinin nübüvvetini tasdik etmelerini sağlamak için, bu haberi İbrahim (a.s)'den rivâyet etmiştir. Binaenaleyh, bu rivâyet tespit edilmediği müddetçe onun nübüvveti sabit olmaz, onun nübüvveti sabit olmadığı müddetçe de bu rivâyet sabit olmaz.. Bu ise, devre (devr-i fâsit'e) götürür; "devr"in ise, sözde yeri yoktur.

Biz, Yahûdi ve Hristiyanların bu rivâyetin doğruluğunu kabul ettiklerini kabul etsek bile, ancak bu rivâyette, Hz. İbrahim'in Allah'tan kendi ve İsmail'in zürriyetinden bir peygamber göndermesini talep ettiği zikredilmektedir. O halde nasıl, Hz. İbrahim'in talep ettiği peygamberin bu şahıs olduğuna kesin olarak hükmedilebilir? Belki de, bundan sonra bir başka

şahıs gelebilecektir. Hz. İbrahim'in duâsına icabet etmek, Hz. İbrahim ile Hz. Muhammed (s.a.s) arasındaki zaman olarak iki bin yıl gecikince, Hz. İbrahim'in duâsıyla talep olunan şu muayyen şahsın dışında bir başka şahsın gelmesi için üç bin yıl kadar gecikmesi niye caiz olmasın?

Birinci soruya şöyle cevap veririz: Belki de **Tevrat** ve **İncil** bu rivâyetin doğruluğuna şehâdet ederler. Eğer böyle olmasaydı, Yahûdi ve Hristiyanlar peygamberlik davasında Hz. Peygamber'i yalanlamaya koşan insanların en şiddetlileri olurlardı.

İkincisine de şöyle cevap veririz. Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat hususunda dayanılan şey, onun elinde tezahür eden mu'cizelerin varlığıdır. Ki bunlar da Kur'an-ı Kerim ile benzerini Peygamber'den başka kimsenin bilemeyeceği, gaybî haber ve olaylardan haber vermesidir. Sonra bu hüccet, maksat ve gayeyi pekiştiren bir hüccettir. Allahu Teâlâ, en iyisini bilendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âyette geçen, "نَفْسَهُ" lâfzını neyin nasbettiği hususundadır. Bu hususta iki görüş vardır:

1) Kelime, mef'ul olduğu için mansubdur. **Müberred,** "سَفِهَ" kelimesinin, hem lâzım hem de müteaddî olduğunu söylemiştir. Bu görüşe göre, bazı izahlar vardır:

a) Bunun manası, "nefsini sıkıntıya soktu ve onu ezdi" olur, "السفه" kelimesinin aslı, hafifliktir. "زِمَامٌ سَفِيهٌ" (elde tutulması zor yular) ifâdesi de bu köktendir. Bunun delili, kelimenin hadiste şu şekilde kullanılmış olmasıdır: اَلْكِبْرُ اَنْ تَسْفَهَ الْحَقَّ وَتَغْمِصَ النَّاسَ *"Kibir, hakkı hafife alman ve insanları küçük görmendir."*[110] Bu böyledir. Çünkü bir kimse, hiçbir akıllının asla kendisinden yüz çevirmediği bir şeyden yüz çevirdiğinde, böyle yapmakla bütün akıllılara muhalefet ettiği için, nefsini yok etme ve acze düşürme hususunda çok ileri gitmiş olur.

b) **Hasan el-Basrî,** "سَفِهَ" kelimesinin, "bilmedi" manasına olduğunu söyleyerek, "مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ" ifâdesini "nefsini tanımayıp, onu zarara sokan" diye tefsir etmiştir. Buna göre, bu ifâdenin gerçek manası şöyle olur: "Hz. İbrahim'in dininden ancak kendini (nefsini) bilmeyen ve nefsi üzerinde tefekkür etmeyen kimse yüz çevirir. Eğer bu kendi nefsi üzerinde düşünseydi, kendisinde Allah'ın sanatına dâir bulduğu izlerle, Allah'ın birliğine

110 Çok yakın bir hadis için bakınız: Müsned, 2/170.

ve hikmetine istidlâl eder, böylece de Hz. Muhammed (s.a.s)'in hak peygamber olduğuna delil bulmuş olurdu.

c) "Nefsini helâk edip, yok eden kimse" manasındadır. Bu görüş, **Ebu Ubeyde**'nindir.

d) "Nefsini saptıran kimse" manasındadır.

2) Âyetteki, "نَفْسَهُ" kelimesi mef'ûl değildir. Âlimler bu ihtimale binaen bazı izahlar yapmışlardır:

a) Bu kelime, başındaki harf-i cer hazfedildiği için mansub kılınmıştır. Aslında o, "فِى نَفْسِهِ" şeklindedir.

b) Bu kelime tefsir (temyiz) olarak mansubdur. Bu, **Ferrâ**'nın görüşüdür. Bunun manası, سَفِهَ نَفْسًا "Nefis cihetinden kendini bilmez..." şeklindedir.

Daha sonra zamire muzaf kılınmıştır. Âyet, "اِلَّا السَّفِيهُ" "ancak sefih müstesna..." takdirindedir. Burada, "نَفْسٌ" kelimesi te'kid için getirilmiştir. Nitekim te'kid için, هٰذَا الْأَمْرُ نَفْسُهُ "Şu işin bizzat kendisi" denilir. Bundan maksat ise, bir kişinin sefihliğinin ileri derecede olduğunu beyan etmektir.

c) Bu kelime fâ harfinin şeddesiyle, "سَفَّهَ" şeklinde de okunmuştur.

Cenâb-ı Hak, daha sonra Hz. İbrahim (a.s)'in dininden yüz çeviren kimselerin sefih (akılsız) olduğuna hükmedince, bunun sebebini açıklamak üzere şöyle buyurdu: *"Yemin olsun ki biz onu dünyada beğenip seçmişiz"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın bu sözünden maksadı şudur: "Diğer insanları değil de onu peygamberlik için seçip, ona tevhidi, adaleti, şeriati ve kıyamete kadar devam eden bâkî bir imâmete şâmil olan dini ona tanıtıp, sonra da bu seçme işinin Allah'ın hükmüyle olduğu beyan edilince, Allahu Teâlâ onu, dünya hükümdarlarından birisinden alındığında bile alan kimse için en nihâî bir yücelik ifâde eden bu lâkabla şereflendirdi. Bir de, bu lâkabı, hükümdarlar hükümdarından ve şeriatlerin meliki olan Allah'tan alan kimse nasıl mesrur olur, varın düşünün! Binaenaleyh her kalp ve akıl sahibi, Hz. İbrahim (a.s)'in dininden yüz çevirenin sefih (aklsız) olduğunu anlasın. Cenâb-ı Hak daha sonra da, aynı makam elde edilsin diye, aynı yola girmeye teşvik için, Hz. İbrahim'in mertebesinin büyük olduğunu beyân etmiştir.

Âyette takdim ve te'hirin olduğu da söylenmiştir. Bu görüşe göre âyetin takdiri: وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَاِنَّهُ لَمِنَ الصَّالِحِينَ *"Biz andolsun ki onu dünyada da âhirette de seçtik. O salihlerdendir."* Aslında takdim ve te'hir var sayılmaksızın söz doğru olduğu için, bunu yapmamak daha uygundur.

Hasan el-Basrî de şöyle demiştir: "Hz. Ali (k.v) de, Allah'ın ikramını ve güzel mükâfaatını hak eden kimselerdendir."

إِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُۥٓ أَسْلِمْ ۖ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴿١٣١﴾

"Rabbi ona, '(Kendini Allah'a) teslim et' dediği zaman, o 'Alemlerin Rabbine teslim oldum' demişti" (Bakara, 131).

Bil ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İbrahim (a.s) ile ilgili olarak naklettiği şeylerin beşincisidir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"إِذْ" edatı, nasb mahallindedir. Onu nasb eden âmil hususunda iki görüş vardır:

1) Bu, "اِصْطَفَيْنَاهُ" cümlesiyle mansubdur. Yani "Biz onu, Rabbi ona 'teslim ol' dediği zaman seçmiştik" demektir. Allahu Teâlâ sanki önce "seçmesini" zikretmiş, peşi sıra da onu seçmesinin sebebini getirmiştir. Buna göre Hz. İbrahim (a.s) özünü Allah'a kulluğa teslim edip, ibadetleri yerine getirerek O'na inkiyâd edince, Hak Teâlâ, onun halinden, sonuna kadar değişmeyeceğini ve hep bu yol üzere devam edeceğini bilmiştir. Hz. İbrahim (a.s) aynı zamanda bütün günahlardan da temizlenmiştir. İşte o zaman Allah onu peygamberlik görevi için seçmiş ve sadece ona vermiştir. Çünkü Allah, bu risalet görevine ancak hali başta da sonda da böyle olan, değişmeyen kimseleri seçer. Onun, Allah'a teslim olup güzelce icabet etmesi âyetin ifâdesinden açıkça anlaşılmaktadır.

Eğer Allah'ın *"Andolsun ki biz onu seçtik"* sözü, cemî olan mütekellim sîgası ile haber vermektir, *"Rabbi ona 'teslim ol' dediği zaman"* sözü de gaib sîgası ile haber vermektir. O halde bu tertibin, bir bütün olduğu nasıl düşünülebilir?" denilirse, biz deriz ki: Bu daha önce birçok defa zikrettiğimiz **"iltifat"** üslûbudur.

2) Bu, "إِذْ" edatı, gizli olan bir, "اُذْكُرْ" (Hatırla) fiili ile mansubdur. Burada sanki şöyle denilmektedir: "İbrahim'in, onun dini gibi bir dinden yüz çevrilmeyen sâlih ve seçkin bir kimse olduğunun bilinmesi için o vakti an."

İKİNCİ MESELE: Hz. İbrahim "Müslim Ol" Hitabına Ne Zaman Mazhar Oldu?

Âlimler, Allah'ın ona "teslim ol" dediği zaman hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu problemin menşei şudur: Hz. İbrahim (a.s)'e henüz müslim olmadığı (teslim olmadığı) bir zamanda "teslim ol (müslim ol)" deniliyor. Acaba Hz. İbrahim, bir zamanlar Müslüman değil miydi de, ona "Müslüman ol" denildi. Ekseri âlimler, Hak Teâlâ'nın bu sözü ona, balîğ olmadan ve peygamberliğinden önce söylediğini, bunun, Hz. İbrahim (a.s)'in yıldızlar, ay ve güneş ile istidlâlde bulunduğu, bu varlıklardaki sonradan yaratılma emârelerini anladığı ve bu varlıkların, cisimlik ile sonradan yaratılma hususlarında, kendilerinden tamamen ayrı bir müdebbire (yöneticiye) muhtaç olduklarını kavradığı zaman vâkî olduğunu ifâde etmişlerdir. Hz. İbrahim (a.s), Rabbini tanıyınca, O, ona "Teslim ol (Müslüman ol)" dedi. Hz. İbrahim de, "Âlemlerin Rabbine teslim oldum" dedi. Buna göre Allah'ın bu sözü ona, onun Rabbini tanımadan önce söylemesi câiz değildir.

Yine "Teslim ol" sözü, onun istidlâllerinden önce de söylenmiş olabilir. Buna göre bu sözden murat, sözün bizzat kendisi değil, bilâkis sözün delâlet ettiği başka manalardır. Şâirin şu sözünde de olduğu gibi bu Arapların bir anlatma üslûbudur:

اِمْتَلَأَ الْحَوْضُ وَقَالَ قُطْنِى مَهْلًا رُوَيْدًا قَدْ مَلَأْتَ بَطْنِى

"Havuz doldu ve şöyle dedi: (Su doldurmayı) yavaşça ve usulca kes. Çünkü karnım doldu."

Bundan daha açık delâlet eden ise Allah'ın şu âyetidir:

اَمْ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهِ يُشْرِكُونَ *"Yoksa biz onlara bir delil indirdik de, Allah'a şirk koşmalarını bu delil mi söylüyor?* (Rum, 35). İşte bu âyette, delilin delâlet ettiği şey, sanki bir söz gibi kabul edilmiştir.

Bazı âlimler ise, bu emrin Hz. İbrahim (a.s)'e peygamberlikten sonra olduğunu ve "Teslim ol" sözünden maksadın İslâm'a girip imân etmek olmayıp başka şeyler olduğunu söyleyerek, bu şeyleri şöyle sıralamışlardır:

a) Allah'ın emirlerine inkiyâd etmek, onları hemen kabul edip benimsemek ve hem kalp ile hem de dil ile yüz çevirmeyi bırakmak. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail (a.s)lerin: *"Ey Rabbimiz, biz ikimizi sana Müslüman (teslim) olanlardan yap"* (Bakara, 128) sözlerinden maksatları da budur.

b) **Esamm**'ın söylediğine göre bunun manası şudur: "İbadetinde ihlâslı ol, ibâdetine şirk ve riyâ karıştırma."

c) İslâm üzere dosdoğru ol ve tevhid inancında sebat et.

فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ *"Bil ki Allah'tan başka ilâh yoktur"* (Muhammed, 19).

İman kalbin sıfatıdır. İslâm ise uzuvların sıfatıdır. Hz. İbrahim, Allah'ı daha önce kalbi ile tanımış, Allah da onu "Teslim ol (Müslüman ol)" sözü ile, uzuvların ve bedenin amelleri ile mükellef kılmıştır.

وَوَصّٰى بِهَآ اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٢﴾

"İbrahim, bunu oğullarına da vasiyet ettiği gibi, Yâ'kûb da vasiyet etti: "Ey oğullarım, Allah sizin için bu dini seçti. O halde siz de ancak Müslümanlar olarak can verin" (Bakara, 132).

Biliniz ki bu, Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İbrahim (a.s)'den naklettiği güzel şeylerin altıncısıdır. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Nâfî ve **İbn Âmir** ilk kelimeyi elifli olarak, "اَوْصَى" şeklinde okumuşlardır. Medine ve Şam mushaflarında da böyledir. Diğer kıraat imamları ise, elifsiz ve şeddeli olarak, "وَصَّى" şeklinde okumuşlardır. Her iki kıraate göre de mana aynıdır. Ancak, "وَصَّى" şeklinde mübalağa ve çokluk manası vardır.

İKİNCİ MESELE

İkinci mesele, " بِهَا" daki zamirin nereye râcî olduğu meselesidir. Bu hususta iki görüş vardır.

1) Zamir, onu "bir kelime" veya "bir cümle" gibi saymak üzere, "اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ" sözüne râcîdir. Allah'ın "وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً" (Zuhruf, 28) âyetindeki, "هَا" zamirinin, "اِنَّنِى بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ * اِلَّا الَّذِى فَطَرَنِى" (Zuhruf, 26-27) sözüne râcî olması da bunun gibidir. Âyetteki, "كَلِمَةً بَاقِيَةً" sözü, zamirin müennes olmasının, bir önceki âyetin bir **"kelime"** gibi sayıldığına delâlet ediyor.

2) Zamir, Allahu Teâlâ'nın, "وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ" âyetindeki, "مِلَّةِ" kelimesine râcîdir. Bu görüşü **Kâdî** söylemiştir. Bu görüş iki sebepten dolayı birincisinden daha güzeldir:

a) Zamirin mercii açıklanmamıştır. Bu durumda zamiri mümkün ise daha önce zikredilmiş olan bir şeye râcî kılmak, sözün medlûlü ve mefhûmuna râcî kılmaktan daha evladır.

b) "Millet" kelimesi, اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ *"Âlemlerin Rabbine teslim oldum"* sözünden daha kapsamlıdır. Malumdur ki Hz. İbrahim zürriyetine ancak, onların felâhını ve âhiret sevabını kazanmalarını sağlayacak olan bir şeyi vasiyet ve tavsiye etmiştir. Allah'ın Rab olduğuna şehâdet etmek ise tek başına bunu sağlamaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE: **Hz. İbrahim'in Vasiyetinin İncelikleri**

Bil ki bu kıssa, dini kabule teşvik eden birçok incelikleri ihtiva etmektedir:

a) Cenâb-ı Hak, sadece, "İbrahim oğullarına emretti" dememiş, aksine *"Onlara vasiyet etti.."* buyurmuştur. Vasiyet, emretmekten daha güçlüdür. Çünkü vasiyet ölümün başa gelmesi beklendiği zaman yapılır. O esnada insan, her zamankinden daha fazla dinine dikkat ve itina gösterir. Hz. İbrahim (a.s)'in, o vakitte bu işle ilgilendiği ve bu hususta çok dikkatli olduğu bilinince, onun sözü kabule daha yakındır.

b) Hz. İbrahim (a.s), bu vasiyeti yalnızca oğullarına yapmıştır. Bunun sebebi şudur: Babanın evlâtlarına şefkati, başkalarına olandan daha fazladır. Hz. İbrahim (a.s) ömrünün sonunda oğullarına özellikle bunu vasiyet edince anlıyoruz ki, onun buna olan ilgi ve ihtimamı başka şeylerden daha fazladır.

c) İbrahim (a.s) bu vasiyyetini bütün oğullarına teşmil etti ve bunu, onlardan herhangi birisine tahsis etmedi. Bu da, onun bu şeye ne kadar önem verdiğini gösterir.

d) İbrahim (a.s) bu vasiyyeti belli bir zaman ve belli bir mekânla sınırlamadı. Sonra oğullarını, ancak Müslüman olarak ölmeleri hususunda iyice uyardı. Bu da aynı şekilde İbrahim (a.s)'in, bu şeye ne kadar fazla ehemmiyet verdiğini gösterir.

e) İbrahim (a.s), bu vasiyyetine başka bir vasiyyeti ilâve etmedi. Bu da, onun bu işe ne kadar önem verdiğine delildir. İbrahim (a.s), fazileti, güzel tavrı ve güzel ahlâkı müşahede edilen bir zât olup, bundan sonra onun bu işe son derece ehemmiyet verdiği anlaşılınca, o zaman bu işin, kendisine önem verilmeye ve riâyet edilmeye lâyık en önemli bir iş olduğu da anlaşılır. İşte İbrahim (a.s)'in ailesine ve oğullarına sırf bu vasiyyeti yapmasının sebebi budur. Yoksa, İbrahim (a.s)'in bütün herkesi daima İslâm'a ve gerçek dine davet ettiği malûmdur...

Cenâb-ı Allah'ın, âyette geçen, "وَيَعْقُوبُ" kelimesiyle ilgili iki görüş vardır:

1) Meşhur olan görüşe göre bu kelime, "اِبْرَاهِيم" kelimesi üzerine ma'tuf olup, manası, "İbrahim'in vasiyyet ettiği gibi o da vasiyyet etti" demektir.

2) "وَيَعْقُوبُ" kelimesi, "بَنِيهِ" kelimesine atfedilerek, mansûb okunmuştur. O zaman mana şöyle olmaktadır: "İbrahim, oğullarına ve torunu Yakûb'a vasiyyet etti.." "يَا بَنِى" ifâdesi, Basralılara göre, gizli bir "قَالَ" fiilinin mef'ûlü; Kûfelilere göre ise, "قَالَ" manasında olduğu için âyetteki, "وَصَّى" fiiline müteallliktir. **Ubeyy İbn Ka'b** ve **Abdullah İbn Mes'ûd**'un kıraatinde, "أَنْ يَا بَنِى" şeklinde varid olmuştur.

Cenâb-ı Allah'ın, اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ *"Allah, sizin için dini seçti"* buyruğundan murat, "Allahu Teâlâ, onun hakkında apaçık ve net deliller ikame etmek, sizi ona davet etmek ve başka dinlerden de yasaklamak suretiyle, o dini seçmiştir" şeklindedir.

Cenâb-ı Allah'ın, فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ *"Öyleyse sizler, ancak Müslümanlar olarak ölün"* sözünden murat, onları İslâm'a teşvik etmektir. Bu böyledir, çünkü insan hiçbir an ölümden emin olamayıp, ölümden önce bir şey yapmakla emredilmiş olunca, sanki her an o şey ile emredilmiş gibidir. Çünkü o, eğer o işi hemencecik yapmazsa ölümün derhal başına geleceğinden, böylece kurtuluşa nail olmayı elden kaçırarak helâk olacağından, neticede de kendisini bir tehlike ve aldanış içine sokacağından korkar.

اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَآءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ ۙ اِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِىْ ۖ قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَآئِكَ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهًا وَاحِدًا ۚ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾ تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ ۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ ۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾

"Yoksa sizler, Yakub'a ölüm geldiği zaman orada mıydınız? Hani o, oğullarına şöyle demişti: 'Benden sonra neye ibadet edeceksiniz?' Onlar da şöyle demişlerdi: 'Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a ibadet edeceğiz. Biz O'na teslim olmuşuzdur.' İşte onlar bir ümmetti, geçti. Onların kazandığı kendilerinin, sizin kazandığınız da sizindir; ve siz onların yaptıklarından sorulmayacaksınız" (Bakara, 133-134).

Bil ki, Cenâb-ı Allah İbrahim (a.s)'in oğullarına, dini ve İslâm'ı vasiyet hususundaki hassasiyet ve ihtimamını anlatınca, Yahudî ve Hristiyanlar aleyhine olan delili kuvvetlendirmek ve onu çok daha iyi beyan etmek için, bunun peşi sıra Yakûb (a.s)'un da oğullarına aynı vasiyeti yaptığını zikretti. Bu âyetlerle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "أَمْ" Edatı Hakkında Geniş Bilgi**

Bilmek gerekir ki, "أَمْ" edatının mânası ya istifhâm harfi veya atıf harfi manasındadır. Bu harf, atıf harflerinden, "أَوْ" harfine benzer ve iki şekilde gelir: Kendisinden önceki ifadeye bağlı olarak (muttasıla) veya ayrı olarak (munkatı'a)... **Muttasıl** olarak gelişine gelince, bu senin, أَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌو "Yanında Zeyd mi vardı, yoksa Amr mı?" demen gibidir. Sen bu ikisinden birisinin onun yanında olduğunu bilmeyip de "Bu ikisinden birisi senin yanında mıdır?" diye sorduğun zaman, muhakkak ki onun cevabı "evet" veya "hayır" olacaktır. Ama, bu ikisinden birisinin onun yanında olduğunu, fakat Zeyd'in mi, Amr'ın mı olduğunu bilmediğin zaman, bunu tayin etmek için, "أَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌو" dersin.. "Yani, ben, bu ikisinden birisinin senin yanında olduğunu biliyorum. Fakat şu mu, bu mu?" demektir.

Munkatı' olana gelince, nahivciler bu harfin istifhâm hemzesiyle beraber bulunduğunda, "بَلْ" anlamına geldiğini söylemişlerdir. Bunun örneği şudur: Bir kimse, إِنَّهَا لِإَبِلٌ أَمْ شَاءٌ "O, muhakkak ki bir devedir... yok, yok koyun galiba!" dediğinde, sanki bu sözü söyleyenin gözü bazı nesnelere takılmış da, o onların deve olduğuna karar vermiş; bu zannı üzerine de onların deve olduğunu haber vermiş... Sonra, ona bir şüphe geldiği için, bu haberinden vazgeçmek ve onların koyun olup olmadığını sormak istemiştir. Önceki haberinden vazgeçmesi, "بَلْ" harfinin ifâde ettiği manadır. Onların koyun olup olmadığını sorması ise, istifhâm hemzesinin ifâde ettiği mânadır.

"إِنَّهَا لِإَبِلٌ أَمْ شَاءٌ" ifâdesi, "إِنَّهَا لِإَبِلٌ أَهِى شَاءٌ" (Bunlar muhakkak ki devedir.. Onlar yoksa koyun mudurlar?) ifâdesinin yerini tutmaktadırlar. "أَهِى شَاءٌ" sözün, "إِنَّهَا لِإَبِلٌ" sözüne bağlı olmayan müste'nef (lâfzen müstakil) bir sözdür. Bu nasıl olmasın ki? Muttasıl olanın hilafına, burada, "إِنَّهَا لِإَبِلٌ" ifâdesinden vazgeçilmiştir (idrâb). Senin, "أَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌو" ifâden, "Onlardan hangisi senin yanındadır?" anlamındadır. Bu cümlede, "أَمْ" den sonraki kısım, "أَمْ" den önceki kısımdan ayrı değildir; çünkü bunun delili şudur: Amr, Zeyd'in eşidir. Buna delil olarak senin, onlardan tek bir isimle

bahsederek, "أيهما عندك" diyebilmen kâfidir. Kur'an'ı Kerim'de, "أَمْ" edatının bu her iki çeşidi de çok gelmektedir.

Muttasıl olanına gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın, ءَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنٰيهَا رَفَعَ سَمْكَهَا * *"Sizi yaratmak mı zor, yoksa semâyı yaratmak mı? Allah onu bina etti, tavanını da yüksetti"* (Naziat, 27-28) âyetinde olduğu gibidir.. Yani, "Hangisinin yaratılışı daha zor?" demektir.

Munkatı' olana gelince, bu Cenâb-ı Allah'ın şu âyetinde geldiği gibidir: الٓمٓ * تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ * أَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ *"Elif-lâm mîm.. Kendisinde hiçbir şüphenin olmadığı bu kitabın indirilişi, âlemlerin Rabbi katındandır.. Yoksa onlar, 'Onu kendisi uydurdu' mu diyorlar?"*(Secde, 1-3).

Allah sanki şöyle demektedir: "Allah en iyisini bilir.. İşin doğrusu şu ki, onlar, 'O, onu uydurdu' diyorlar." Bu da, önceki sözden vazgeçilip, sonrasından istifhamın vaki olduğuna delâlet eder. Çünkü bu ifâdede, "أَزَيْدٌ عِنْدَكَ أَمْ عَمْرٌو" sözündeki gibi bir mâna bulunmamaktadır.

Tahkik ehli olmayan bazı müfessirler, buradaki, "أَمْ" edatının istifhâm hemzesi gibi olduğunu söylemişlerdir ki bu, daha önce zikretmiş olduğumuz gibi, munkatı'a olan, "أَمْ" edatı, "بَلْ" mânasını taşıdığı için, doğru değildir.

Bu mukaddimeyi iyice anladığın zaman biz deriz ki, bu âyetteki, "أَمْ" edatı, muttasıl mıdır, munkatı' mıdır? Bu hususta iki görüş vardır:

1) Bunun öncesiyle irtibatı yoktur (munkatı'). Buradaki istifham hemzesinin mânası "inkârî"dir. Yani, "Daha doğrusu sizler, orada bulunmuyordunuz" demektir.

"شُهَدَاءَ" kelimesi, "hazır olan, bulunan" mânasında olmak üzere, "شَهِيدٌ" kelimesinin çoğuludur. Buna göre âyetin mânası, "Yakub (a.s)'a ölüm geldiğinde siz, onun yanında bulunanlardan değildiniz" olur. Âyetteki hitâb, Ehl-i kitâbadır. Cenâb-ı Allah, üzerinde bulundukları şeyin peygamberlerin dini olduğunu iddia etmeleri hususunda, onlara sanki şöyle demiştir: Siz, peygamberlerin din hususundaki vasiyetlerine şahit olsaydınız, bunu nasıl derdiniz? Siz eğer peygamberlerin vasiyetlerine şahit olsaydınız, üzerinde bulunduğunuz dini terk eder, İbrahim, Yakub ve ondan sonraki diğer peygamberlerin üzerinde bulunmuş oldukları dinin ta kendisi olan Muhammed'in dinine rağbet ederdiniz.

Şâyet: "İnkâr yoluyla yapılan istifham, ancak bâtıl olan söze yöneltilir.. Halbuki bu âyette Yakub (a.s)'dan nakledilen söz, bâtıl olmayıp hak bir

sözdür. İnkâr yoluyla istifham bu söze nasıl tevcih edilebilir?" denilirse, biz de deriz ki: "İnkâr yoluyla getirilen istifham, onların yalnız Yakûb (a.s)'un vefatı esnasında hazır bulundukları iddiasına müteallliktir. Cenâb-ı Allah'ın inkâr ettiği, işte budur. Bundan sonra, Cenâb-ı Allah'ın Yakûb (a.s)'un sözü olarak naklettiği ise, "مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِى" kısmıdır. Bu müstakil bir sözdür. Daha doğrusu Cenâb-ı Allah sanki, onların bu ölüm esnasında hazır bulunmalarını inkâr edince, bundan sonra bu vasiyetin keyfiyetini beyan etmiştir."

2) Bu âyetteki, "أَمْ" muttasıldır. Bunun izahı, bundan önce düşmüş olan bir ifâde takdir etmektir. Burada sanki şöyle denilmektedir: أَتَدَّعُونَ عَلَى الْأَنْبِيَاءِ الْيَهُودِيَّةِ أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ Yani, "Sizin atalarınız olan daha önceki İsrailoğulları, Hz. Yakûb, oğullarını İslâm milletine ve tevhîde davet ettiği zaman buna şâhit olmuşlardı.. Bunu siz de biliyorsunuz.. Öyleyse size ne oluyor da, peygamberlere beri oldukları şeyleri isnât ediyorsunuz?.."

Cenâb-ı Hakk'ın, "إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ" ifâdesinde iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kaffâl "إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ" ifâdesindeki birinci "إِذْ" harfi, şâhitlerin şahitlikleriyle ilgili vakti; ikinci "إِذْ" harfi ise, Yakub (a.s)'a ölümün geldiği vakti gösterir" demiştir.

İKİNCİ MESELE

Bu âyet, peygamberlerin (a.s) evlâtlarına olan şefkat ve merhametlerinin din konusunda olduğunu, gayretlerinin, başka şeylere değil ancak dine müteveccih olduğunu gösterir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِى" âyetinde iki mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

"مَا" lâfzı, akıllı olmayan varlıklar için kullanıldığı halde, Yakûb (a.s) bunu Hak Ma'bûd'u ifâde için nasıl kullanmıştır?

Buna iki yönden cevap verilir:

a) "مَا" lâfzı her şey hakkında kullanılan "âmm" bir lâfızdır. Buna göre, bu ifâdenin mânası, "Hangi şeye ibadet edeceksiniz?" demek olur.

b) "مَا تَعْبُدُونَ" ifâdesi, senin tarifini ve tasvirini öğrenmek istediğinde söylemiş olduğun, مَا الْإِنْسَانُ"İnsân nedir?" sözün gibidir.

İKİNCİ MESELE

"مِنْ بَعْدِى" sözüyle ilgilidir. Cenâb-ı Hakk'ın, "قَالُوا نَعْبُدُ إِلٰهَكَ وَإِلٰهَ آبَائِكَ إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحٰقَ" sözüne gelince, burada birtakım meseleler vardır: İki câhil fırka, bu âyete tutunmuşlardır:

BİRİNCİ MESELE: Âyeti Yanlış Anlayan Mukallitlerle Ta'lîmiyye Fukahâsına Cevap

1) **Mukallitler..** Onlar şöyle demişlerdir: Yakûb (a.s)'un oğulları, taklitle yetinmişlerdir. O da, oğullarının bu sözlerini yadırgamamıştır. Bu, taklidin kâfi olduğuna yeterli bir delildir.

2) **Tâ'limiyye** fırkası.. Onlar şöyle demişlerdir: Allah'ı bilmenin yolu ancak, peygamber ve imâmın ta'lîmi, öğretmesidir. Bu âyet buna delâlet etmektedir. Çünkü Yakûb (a.s)'un oğulları, "Aklın delâlet ettiği İlâha ibâdet ederiz, demediler de, "Senin ve atalarının ibadet ettiği İlaha ibadet ederiz" dediler. Bu, Marifetullâh'ın yolunun ancak ta'lîm olduğuna delâlet eder.

Buna cevap: Âyeti kerimede, Yakûb (a.s)'un oğullarının İlâhı aklî delille bildiklerine bir delâlet olmadığı gibi, aynı şekilde bu İlâhı, bir taklit ve bir ta'lim yoluyla tanıyıp kabul ettiklerine de bir delâlet bulunmamaktadır. Taklit ve ta'lim görüşü bir delil ile bâtıl olunca, bu topluluğun imanının bu yolla olmayıp, istidlâl yoluyla meydana geldiğini anlamış olduk..

Bu konuda söylenecek en son söz şudur: Mademki böyle, o halde onlar istidlâl yolunu niye zikretmediler?

Bu soruya birkaç yönden cevap verilir:

1) Bu ifâde, Allahu Teâlâ'nın sıfatlarını O'nun tevhidi, ilmi, kudreti ve adâleti ile açıklamaktan daha veciz ve özlü bir ifâdedir.

2) Bu, Yakûb (a.s)'un nefsini rahatlatmaya daha yakın olan bir ifâdedir.. Buna göre oğulları sanki şöyle demişlerdir: "Biz ancak, senin yoluna benzeyen bir yol üzerinde gideriz!.. Kendisine ibadet edip, ibâdeti yalnız kendisine tahsis edeceğimiz ilâh konusunda, sana herhangi bir muhalefetimiz yoktur..."

3) Belki de bu, bu surenin başlarında Hak Teâlâ'nın, يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ *"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibâdet (kulluk) ediniz"* (Bakara, 21) âyetinde bahsettiği, Yaratıcının varlığına dâir delilin zikrine işarettir. İşte burada onların,نَعْبُدُ إِلٰهَكَ وَإِلٰهَ آبَائِكَ *"Senin ve atalarının ilâhına ibadet ederiz"* sözlerinden maksatları budur. Yani, "Senin ve ecdâdının varlığı kendisine delâlet eden İlâha ibâdet ederiz" demektir. Bu izaha göre, bu, taklide değil istidlâl ettiklerine işârettir.

İKİNCİ MESELE

Kaffâl şöyle demiştir: Bazı tefsirlerde, "Yakub (a.s) Mısır'a geldiğinde, ora halkının ateşe ve putlara taptığını gördü. İşte bu sebeple, vefatından sonra oğullarının halinin ne olacağı hususunda endişelenerek, onları Allah'a kulluğa teşvik etmek için bu sözü söylemiştir" diye yer almıştır.

Kâdî de **İbn Abbas** (r.a)'tan şunu nakletmiştir: "Yakub (a.s), oğulları putlara ve ateşe taptıkları için, ölürken onları etrafına toplayarak: "Ey oğullarım! Benden sonra neye tapacaksınız?" dedi. Onlar: "Senin ve atalarının İlahına kulluk edeceğiz" cevabını verdiler."

Sonra **Kâdî** bu rivâyetin iki bakımdan uzak bir ihtimal olduğunu söylemiştir:

a) Onlar, ilim ve yakîn bulunan kimseler gibi hemen tevhidi tasdik etmişlerdir.

b) Hak Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Yakub (a.s)'un evlâdının durumunu zikretmiş ve onların sâlih kimseler olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu rivâyet, onların durumu ile bağdaşmaz.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحٰقَ" ifâdesi, "اٰبَائِكَ" **(Babaların)** ifâdesinin atf-ı beyânıdır. **Kaffâl** şöyle demiştir: "Hz. İsmâil, İshâk (a.s)'dan daha yaşlı olduğu için, âyette daha önce zikredildiği söylenmiştir."

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Dede, Baba Mesabesinde Sayılır mı? (Miras Konusu)**

Şâfiî (r.a) "Baba-anne bir, veya baba bir erkek ve kız kardeşler, dedeleri olduğu için mirastan düşmezler" demiştir. Bu, **Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ud** ve **Zeyd** (r.ah)'in görüşüdür. Bu aynı zamanda **İmam Malik, İmâm Ebu Yusuf** ve **İmâm-ı Muhammed**'inde görüşüdür. **Ebu Hanife** ise, bu çocukların, dedeleri sebebiyle mirastan mahrum olacaklarını söylemiştir ki, bu, **Hz. Ebu Bekir, İbn Abbas** ve **Hz. Aişe** (r.ahm)'nin görüşüdür. Tâbiînden **Hasan el-Basrî, Tâvus** ve **Atâ**'nın görüşü de böyledir.

Bu, çocukların dedeleri hayatta olduğu için mirastan mahrum edilmeyeceklerini söyleyenlerin iki izahları vardır:

1) Dede için iki hayırdan biri vardır: Ya onlarla beraber eşit hisse alır veya malın üçte birini alır, sonra kalan mal erkeklere iki hisse, kızlara bir

hisse olmak üzere kardeşler arasında bölüştürülür. Bu aynı zamanda **Zeyd b. Sabit** (r.a)'in mezhebi ve **Şafiî** (r.a)'nin görüşüdür.

2) Dede, eşit paylaştıklarında hissesine altıda birden eksik mal düşmediği zaman, bir erkek kardeş gibi sayılır. Eğer, eşit paylaşma durumunda malın altıda birinden azı onun hissesine düşer ise, bu durumda dedeye altıda bir verilir, bundan eksik verilmez.

Ebu Hanife, dedenin baba mesabesinde olduğunu, babanın erkek ve kız kardeşleri mirastan hacbettiğini (mahrum ettiğini), dolayısıyla da, dedenin de onları mirastan mahrum bırakması gerektiğine delil getirerek şöyle dedi: "Biz âyet ve hadisten dolayı dedenin baba mesâbesinde olduğunu söyledik. Bu hususta iki âyet vardır: Birisi tefsir etmekte olduğumuz, *"Biz senin ve babaların İbrahim, İsmail ve İshak'ın İlahına ibâdet ederiz"* âyetidir. Bu âyette Cenâb-ı Hak, "baba" lâfzını "dede" için kullanmıştır.

Şâyet, "Hz. İsmail onların babası olmadığında ittifak olduğuna göre, "baba" lâfzı "amca" hakkında da kullanılmıştır" denilirse, biz deriz ki: "Kullanış zâhiri olarak hakikî mananın delilidir. Mevcut olan bir delilden dolayı bu kelimenin amca hakkında kullanılması bırakılmıştır. Dolayısıyla âyette bizim sözümüze delil vardır.

Bu hususta ikinci âyet delilimiz ise, Allahu Teâlâ'nın Hz. Yusuf (a.s)'tan hikaye edip haber verdiği, وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ اٰبَائِى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ *"Ben babalarım İbrahim, İshâk ve Yakub'un dinlerine uydum"* (Yusuf, 38) sözüdür.

Bunun hadisten deliline gelince bu, **Atâ**'nın **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet ettiği şu sözüdür: "Dedenin baba mesâbesinde olduğu hususunda dileyen kimse ile Hacer-i Esved yanında lânetleşebilirim (yeminleşirim)."

Yine **İbn Abbas** (r.a): **"Zeyd b. Sabit** Allah'tan korkmuyor mu?, Oğulun oğlunu (torunu) oğul gibi sayıyor da, babanın babasını (dedeyi) baba mesâbesinde saymıyor" demiştir.

Dedenin baba mesâbesinde olduğu sabit olunca, baba hayatta olduğu takdirde, kardeşlerin değil de babanın mirasın üçte ikisine hak kazandığı gibi, kardeşlerin değil de dedenin de malın üçte ikisine hak kazanması hususunda, Allahu Teâlâ'nın, وَوَرِثَهُ اَبَوَاهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُ *"Ona ebeveyni vâris olur. Annesi için miras malının üçte biri vardır"* (Nisa, 11) âyetine dedenin de girmesi gerekir.

Şafiî (r.a) ise, "Dedenin baba mesâbesinde olduğunu kabul etmiyoruz" demiştir. Onun buna delili şunlardır:

a) Siz bu âyeti, dedenin baba mesâbesinde olduğuna delil getirdiğiniz gibi, biz de dedenin baba gibi olmadığına, *"İbrahim oğullarına vasiyet etti ve Yakub'a.."* (Bakara, 132) âyetini delil getiririz. Çünkü Hak Teâlâ, bu âyette Hz. Yakub'u, İbrahim (a.s)'in oğullarına dahil etmemiş, onu onlardan ayrı saymıştır. Babalık hususunda, bütün dedeler baba sayılsaydı, oğul olma hususunda bütün torunlar da hakîkî manada oğul mesabesinde sayılırdı. Hal böyle olmadığına göre, dedenin baba mesabesinde sayılamayacağı sabit olur.

b) Eğer dede, hakîkî manada baba mesabesinde olsaydı, babası ölüp de dedesi hayatta olanlar için, "Babası yoktur" denilemezdi. Nitekim bu husus, en yakın dede için de doğru olmaz. Bu doğru olmayınca, dedenin gerçekte baba mesâbesinde sayılmadığını anlarız.

Buna göre şâyet, "Baba ismi her ne kadar bunların hepsi için kullanılsa bile, en yakın baba, dedenin derecesi en uzak olana nispetle daha yakındır. İşte bundan dolayı, böyle bir nefiy (yoktur sözü) doğru olmuştur" denilirse biz deriz ki: İsim hem baba, hem de dede hakkında hakîkî olarak kullanılır ise, var oluştaki sıra "baba" isminin dededen alınmasına sebeb olmaz.

c) Eğer dede, hakîkî manada "baba" mesâbesinde olsaydı, "O öldü ve geriye bir anne ile birçok babalar bıraktı" denilmesi doğru olurdu. Bu ise hiçbir fakîh, dilci ve müfessirin kullanmadığı bir ifâdedir.

d) Eğer dede, baba mesâbesinde olsaydı, şüphesiz Arap dilini bilen sahâbe, dedenin miras payı hususunda ihtilâf etmezlerdi. Eğer dede baba mesâbesinde olsaydı, nine de ana mesâbesinde sayılırdı. Eğer böyle olsaydı, ninenin mirası meselesinde şüphe meydana gelip de, **Hz. Ebu Bekir** (r.a) ashâba bu meseleyi sormazdı. İşte bu deliller dedenin, baba mesâbesinde olmadığını gösterir.

e) Allahu Teâlâ'nın, يُوصِيكُمُ اللهُ فِى اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ *"Allah, çocuklarınız hakkında, erkek çocuklarınıza, kız çocuklarınıza vereceğinizin iki mislini vermenizi emrediyor"* (Nisa, 11) âyetidir. Eğer dede, baba gibi olsaydı, o zaman oğlun oğlu (torun) da şüphesiz oğul gibi olurdu. Bu âyete göre de oğlun yanısıra, oğlun oğlunun (torunun) da miras alması gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, dedenin baba gibi olmadığını anlamış olduk.

Dedenin, baba mesâbesinde olduğuna delil getirdiğiniz âyetlere tutunmanız hususunda size şunlarla cevap veririz:

1) Ubey (r.a), âyeti, "وَاِلٰهَ اِبْرٰهِيمَ" şeklinde, "اٰبَائِكَ" (babaların) lâfzını çıkararak okumuştur. Bu kıraat, sizin maksadınıza zarar vermez. Çünkü şazz kıraatler mütevatir kıraatleri kaldıramaz. Aksine cevap olarak şöyle denilmelidir: Allahu Teâlâ, "اَبْ" (Baba) lâfzını hem dede için, hem de amca için kullanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s) de, amcası Hz. Abbas (r.a) hakkında,هٰذَا بَقِيَّةُ اٰبَائِى"Bu, babalarımdan hayatta kalandır" ve, رُدُّوا عَلَى اَبِى "Babama veriniz" buyurmuştur. Bu da bize, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, amcasına, mecâzî olarak "baba" dediğini gösterir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in ona mecâzî olarak "baba" dediğine delilimiz ise, biraz yukarıda zikrettiğimiz gibi, baba isminin "dede"ye verilmemesinin doğru oluşudur. Eğer hakîki manada dedeye baba denilseydi, bu böyle olmazdı.

İbn Abbas (r.a)'ın sözlerine gelince; o, bu ismi lügavî isimlere değil, şer'î hükümlere bakarak böyle demiştir. Çünkü dil âlimleri arasında, kelimeler hususunda ihtilâf olmaz. Allah en iyisini bilendir.

Hak Teâlâ'nın, اِلٰهًا وَاحِدًا *"Tek ilâh"* ifâdesi, tıpkı, بِالنَّاصِيَةِ * نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ *"Onun perçeminden, yalancı perçemden..."*(Alâk, 15-16) âyetinde olduğu gibi,اِلٰهَ اٰبَائِكَ *"Babalarının ilâhı"* ifâdesinden bedeldir veya ihtisâs olmak üzere mansubdur. Yani, "Babalarının ilâhı sözümüz ile, tek ilâhı kastediyoruz" demektir.

Allah'ın, وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ *"Biz ona teslim olanlarız..."* buyruğu ile ilgili bazı görüşler vardır:

a) Bu, "نَعْبُدُ" fiilinin fâilinden veya, " لَهُ"daki zamir bu fiilin mef'ûlüne racî olduğu için, "نَعْبُدُ" fiilinin mef'ûlünden haldir.

b) Bunun, "نَعْبُدُ" üzerine atfedilmiş bir cümle olması da mümkündür.

c) Bunun, te'kid eden bir cümle-i i'tiraziyye olması da câizdir. Yani "Biz o İlah'a inkiyâd etmiş, ibadeti O'na has kılmış ve O'nu tanımış haldeyiz" demektir.

Cenâb-ı Allah'ın, تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ *"O bir ümmet idi, geçti..."* buyruğu bir önceki âyette zikretmiş olduğu kimselere işaret etmektedir. Bunlar İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kûb (a.s) ve O'nun mü'min olan oğullarıdır. "Ümmet" sınıf (topluluk), "خَلَتْ" kelimesi ise "geçti" ve "son buldu" manasınadır. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Ben sizlere, onların haberlerini, dinleri olan İslam'ı ve onların İslam'a nasıl davet ettiklerini anlattım. Binaenaleyh onlar gibi yapmadığınız müddetçe, onların gidişatlarını bilmenizin size bir faydası olmaz. Eğer onlar gibi yaşarsanız, bunun size faydası

olur. Şâyet bunu kabul etmez, diretirseniz, onların amellerinin size bir faydası olmaz. Âyet birkaç meseleye delâlet eder:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyet, Taklidin Bâtıl Olduğunu Gösterir**

Âyet taklidin bâtıl (geçersiz) olduğuna delildir. Çünkü, لَهَا مَا كَسَبَتْ *"Kazandıkları onlara aittir"* buyruğu, herkesin kazancının (kesbinin) kendisine ait olduğunu, başkasına fayda vermediğini gösterir.

Eğer taklit câiz olsaydı, kendisine taklit ile uyulan kimsenin kesbi (kazancı) uyana fayda verirdi. Buna göre Cenâb-ı Allah sanki şöyle demiştir: "Ben, sizin onları taklit etmeniz için, onların durumlarını anlatmadım. Ancak size gereken şeye dikkat edesiniz ve istidlal ile, onların dininin, hak din olduğunu bilesiniz diye anlattım."

İKİNCİ MESELE

Âyet, onların iman edip, Hz. Muhammed (s.a.s)'e muhalefetten kaçınmaları hususunda teşvik edildiklerini gösterir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Neseple Övünmenin Yersizliği**

Bu âyet, Yahûdilerin, ataları iyi olan kimselere, bu iyiliğin fayda vereceği görüşlerinin aksi olarak, babalarının yaptığı taatlardan dolayı evlâtlarının sevab kazanamayacaklarına delâlet eder. Bunun izahı, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet edilen şu hadîste vardır: O (s.a.s) şöyle demiştir:

يَا صَفِيَّةُ عَمَّةُ مُحَمَّدٍ يَا فَاطِمَةُ بِنْتُ مُحَمَّدٍ أَنْقِذِي نَفْسَكِ مِنَ النَّارِ فَإِنِّي لَا أَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللهِ شَيْئًا

"Ey Muhammed'in halası Safiyye, Ey Muhammed'in kızı Fatıma, kıyamet günü bana amellerinizle geliniz, neseplerinizle değil. Biliniz ki ben, Allah'ın vereceği hiçbir şeyi sizden gideremem" ve: وَمَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ لَمْ يُسْرِعْ بِهِ نَسَبُهُ *"Ameli kendisini yavaşlatan kimseyi, nesebi hızlandırıp (cennete götürmez)."*[111] Nitekim Cenâb-ı Hak: *"O gün, onların arasında nesep bağları olmadığı gibi, (birbirinin halini de) soruşturmazlar* (Mü'minûn, 101); *"(İş) ne sizin, ne de Ehl-i kitabın kuruntularına göredir. Kim bir kötülük yaparsa cezasını görür"* (Nisâ, 123). *"Herkes kendi aleyhine kazanır"* (En'am, 164); *"Hiç kimse, başkasının yükünü (günahını) çekmez"* (İsra, 15) ve: *"Eğer yüz çevirirseniz, biliniz ki ona (Peygamber'e) onun mükellef olduğu, size de sizin mükellef olduğunuz şey vardır"* (Nur, 54) buyurmuştur.

111 **Ebu Davud,** İlim, 1 (3/317)

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyet, "çocukların, babalarının inkârından dolayı azap göreceklerini" iddia edenlerin görüşünün bâtıl olduğuna delâlet eder. Yahûdiler, atalarının buzağıya tapmaları sebebiyle kâfir oldukları için, kendilerinin de cehennemde azap göreceklerini söylüyorlardı. Bu da Allahu Teâlâ'nın onlardan naklettiği şu sözleridir: *"Onlar, 'cehennem azabı bizi ancak sayısı belli günlerce yakar' dediler"* (Bakara, 80). Bu, atalarının buzağıya taptıkları günler sayısıncadır. Cenâb-ı Allah ise, bu iddianın geçersiz olduğunu açıklamıştır.

***BEŞİNCİ MESELE:* Kesb Meselesi Hakkında Geniş Bilgi**

Âyet, kulun kesb sahibi olduğuna (iktisâp ettiğine) delâlet eder. **Ehl-i Sünnet** ve **Mu'tezile "kesb"**in tefsiri hususunda ihtilâf etmişlerdir. Ehl-i Sünnet, "Kulun mevcut olmayan birtakım ârazları kendi kudretiyle varlık âlemine sokma" manasında müktesip olmadığında ittifak etmişlerdir. Bu prensipte anlaşmış olmakla beraber, kesbi şu üç değişik şekilde açıkladılar:

a) Bu, Allah kendisinden razı olsun, İmâm Eş'arî'nin görüşüdür: Buna göre, "kudret makdûrda (güç yetirilen, uygulanan şeyde) bir tesiri olmaksızın, makdûra taalluk eden bir sıfattır. Hatta dahası, kudret ile makdûr, ilim ile malûmun Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmesi gibi, Allah'ın yaratmasıyla meydana gelmişlerdir. Fakat Allah'ın yaratmasıyla meydana gelen bu şey, hâdis kudretin taalluk ettiği bir şeydir ki, bu da kesb'dir.

b) Fiilin bizzat kendisi, Allah'ın kudretiyle meydana gelir. Sonra o fiil için "taat" veya "günah" vasfı oluşur. İşte sonradan oluşan bu sıfat, hâdis olan kudret (Allah'ın kulda yarattığı sonradan olma kudret) ile meydana gelmiştir. Bu, **Ebu Bekr el-Bâkıllânî**'nin görüşüdür.

c) Sonradan meydana gelen kudret (kulun kudreti) ile kadîm kudret (Allah'ın kudreti) aynı şeye taalluk ettikleri zaman, o şey bu iki kudret sebebiyle meydana gelmiş olur. Sanki kulun fiili, Allah'ın yardımıyla meydana gelmiş olur. İşte kesb budur. Bu görüş de **Ebu İshâk el-İsferâyinî**'ye nisbet edilir. Çünkü onun, "Kesb, bir yardımcı ile meydana gelen fiildir" dediği nakledilmiştir.

Kulun sonradan olma kudretinin fiilinde müessir olduğunu söyleyenler de iki fırkadır:

a) Sebeb ile birlikte bulunan kudretin, fiili meydana getirdiğini söyleyenler... Buna göre, Hak Teâlâ, fiillerin var olmasına götüren sebepleri yaratan zât olması manasına, her şeyin yaratıcısıdır. Kul ise, fiillerinin

meydana gelmesinde, kendisinde bulunan kudret ve sebebin müessir olması bakımından müktesip (kesb edendir). Bu **İmamu'l-Haremeyn el-Cüveyni**'nin mezhebidir. O, bu görüşünü **Nizamiye** adını verdiği kitabında yazmıştır. **Ebu'l-Huseyn el-Basrî**'nin görüşü de, açıkça belirtmemiş olsa da, buna yakındır.

b) Bunlar Mu'tezile'dir. Onlar şöyle demişlerdir: "Sebep ile birlikte bulunan kudret, fiilin meydana gelmesini gerektirmez. Aksine kul yapmaya da yapmamaya da kadirdir. Bu ikisi de ondan sudûr edebilir. Dilerse yapar, dilerse yapmaz. İşte fiil ve kesb budur."

Mu'tezile, İmam-ı Eş'arî'ye şöyle demiştir: Kulun kudreti, Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği ve Allahu Teâlâ o kulda bu kudreti yarattığı zaman kulun bu fiili yapmadığını söylemek imkânsız olur. Allah kulda bu kudreti yaratmadığı zaman, kulun bu fiili yaptığını söylemek imkânsız olur. Durum böyle olunca, kesinlikle kul bir şey yapma veya yapmama imkânı bulamaz. Kâdir'in manası budur. Binaenaleyh buna göre kul kesinlikle kâdir olamaz. Yine kulun mükteseb sayılan şu şey, ya Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir veya kesin olarak Allah'ın kudretiyle meydana gelmemektedir veyahut da hem Allah'ın, hem kulun kudretiyle birlikte meydana gelmektedir. Eğer bir fiil Allah'ın kudretiyle meydana geliyor ise, kul onda müessir değildir. O halde kul nasıl bu fiilin kesbedicisi olabilir? Eğer bu fiil kulun kudretiyle meydana geliyorsa, mesele yok, zaten bizim dediğimiz de budur. Şâyet fiilin, her iki kudret ile birden meydana geldiği söyleniyorsa, işte bu imkânsızdır. Çünkü Allah'ın kudreti bir şeyi (fiili) yaratmada tek başına yeterlidir. Allah'ın kudreti bir şeye taalluk ettiği zaman, o şeyde kulun kudretinin tesirinin de olduğu nasıl söylenebilir?

Bakıllânî'nin görüşü de zayıftır. Çünkü gasp edilen evde oturmanın haram oluşu, o mekânı işgâl etmekten başka bir şey değildir. Buna göre bu işgal, eğer Allah'ın fiili ile meydana gelmişse, bizzat yasaklanan şeyi Allah o kulda kendisi yaratmıştır ki, bu da "teklif-i mâlâ yutak"ın ta kendisidir! Eğer kulun kudretiyle meydana gelmişse, mesele yok, zaten bizce matlûb olan da bu neticedir.

İsferâyînî'nin görüşü de zayıftır. Çünkü Allah'ın kudretinin tek başına müessir olduğunu açıklamıştık. Binaenaleyh, Allah'ın kudretinin yanında, kesinlikle kulun kudretinin tesiri söz konusu olamaz.

Mu'tezile'nin mezkûr iddiasına karşı Ehl-i Sünnet şöyle demiştir: Yalnız başına kulun yaratması ve icat etmesi, şu sebeplerden dolayı imkânsızdır:

1) Kul, şâyet fiillerinin yaratıcısı olsaydı, o fiilerinin detaylarını da bilmiş olurdu. Halbuki kul, fiilinin detaylarını bilemez; o halde kul, fiilinin yaratıcısı değildir.

2) Eğer kul, fiilinin bizzat yaratıcısı olsaydı, ancak onun istediği şeyler olurdu. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü kâfir, ilim elde etmek istediği halde cehaletten başka bir şey elde edememektedir.

3) Eğer kul kendi fiilinin yaratıcısı olsaydı, bu fiilinin yaratıcısı olması, bu fiilin ve bu kudretin zâtına bir ilâve olurdu. Çünkü, kulun o fiilin yaratıcısı olduğunu bir tarafa bırakarak biz o fiilin ve o kudretin bizzat kendisini düşünebiliriz; oysaki, düşünülen şey o gaflet edilenden başka bir şeydir.

Sonra bu icât etme işi (mûcidiyyet) hadistir; eğer onun sonradan oluşu kuldan ötürü ise, onun bir başka icât etmeye muhtaç olması gerekir; bundan da teselsül meydana gelir ki, teselsül de imkânsızdır.. Eğer Allahu Teâlâ ve O'nun eserinin bu yaratıcılık esnasında meydana gelmesi vâcip olursa, bu durumda fiilin Allah'a isnat edilmesi gerekir. Halbuki Allah'ın yaratıcılığı hususunda bu bize gerekmez. Çünkü O, kadîmdir, o halde O'nun yaratıcılığı da kadîm olur. Bu sebeple de bu yaratıcılığın başka bir yaratıcılığa muhtaç olması gerekmez. İşte, her iki tarafın görüşü, özetle bundan ibarettir. Lâfızlar ve manalar hususunda iki grup arasındaki çekişme çok fazladır. Hidâyet ancak Allah'tandır.

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ تَهْتَدُوا ۗ قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۖ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٣٥﴾

"Bir de dediler ki:'Yahûdi veya Nasranî olun ki, hidâyete eresiniz'. De ki: 'Hayır, muvahhid olarak İbrahim'in dinine... O, şirk koşanlardan değildir" (Bakara, 135).

Allahu Teâlâ önce geçmiş olan delillerle İslâm dininin doğruluğunu beyan edince, bundan sonra İslâm dinine ta'n edip ona muhalif olanların kimi şüphelerini nakletmiştir.

Yahûdi ve Hristiyanların Yeni Şüphelerine Cevaplar

Birinci şüphe: Allahu Teâlâ onların, كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا *"Yahudî veya Nasarâ olunuz ki, hidâyete eresiniz"* dediklerini ve bunu ifâde ederken herhangi bir şüphe beyan etmediklerini; tam aksine taklitte ısrara devam ettiklerini nakletmiştir. Böylece Allahu Teâlâ bu şüphelerden dolayı onlara bazı bakımlardan cevap vermiştir:

1) Cenâb-ı Hak "ilzamî" bir cevap vermiştir ki, o da O'nun, قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا *"De ki: "Hayır, muvahhid olarak İbrahim'in dinine"* buyurmasıdır. Bu cevâbın açıklanması şu şekildedir: Eğer dinin yolu taklit ise, bu hususta evlâ olan Hz. İbrahim'in dinini taklit etmektir. Çünkü şu ihtilâf edenler dahi, Hz. İbrahim'in dininin doğruluğunda ittifak etmişlerdir. Eğer din hususunda taklide dayanılacaksa, ittifak edileni almak ihtilâf edileni almaktan evlâdır. Buna göre Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "Eğer dinî hususta istidlâl ve tefekküre dayanılacaksa, işte biz delilleri sunduk... Eğer taklide dayanılacaksa, Hz. İbrahim'in dinine dönüp Yahûdilik ve Hristiyanlığı terk etmek daha uygundur."

Buna göre şâyet, "Yahûdi ve Hristiyanlardan her biri Hz. İbrahim'in dininde olduklarını iddia etmiyorlar mı?" denilirse, biz deriz ki: Hz. İbrahim'in "tevhîd"i savunduğu, Hristiyanların "teslîs"e (Baba, oğul ve Rûhu'l-Kudüs üçlüsünün ulûhiyyetine inanmak), Yahûdilerin de "teşbih"e inandıkları kesin olunca, onların Hz. İbrahim'in dininde olmadıkları; Hz. Muhammed (s.a.s)'in ise tevhide davet ettiği için İbrahim'in dini üzere olduğu ortaya çıkmış olur.

Biz tekrar, lâfızların tefsirine dönelim. Buna göre Allahu Teâlâ'nın, "كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى" buyruğundan muradın, muhayyerlik olması caiz değildir. Çünkü, Yahûdilerin bilinen durumu, Hristiyanlığı Yahûdiliğe tercih etmedikleri, tam aksine bunun küfür olacağını iddia etmeleridir. Hristiyanların durumu da böyledir. Tam aksine âyetten kastedilenin Yahudîlerin, Yahûdiliğe; Hristiyanların da Hristiyanlığa davet etmeleridir. Buna göre her grup kendi dinine davet etmiş ve kendi dininin bir hidâyet kaynağı olduğunu iddia etmiştir ki, böyle bir inanış onların, تَهْتَدُوا *"hidâyete eresiniz!.."* demelerinin mânasıdır.. Yani, "Siz bunu yaptığınızda hidâyete erer ve istikâmet üzere olursunuz" demektir.

Allahu Teâlâ'nın, "بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ" buyruğuna gelince, "مِلَّةَ" kelimesini nasbeden şeyin ne olduğu hususunda dört görüş vardır:

a) Mana bakımından, "كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى" özüne atfedildiği için.. Buna göre âyetin takdiri, "Onlar, Yahûdiliğe tâbi olun dediler. Habîbim, sen de: 'Hayır, İbrahim'in dinine tâbi olunuz' de!" şeklindedir.

b) Hazfedilen bir kelimeden ötürü... Buna göre âyetin takdiri, "Tam aksine biz, İbrahim'in dinine tâbi oluruz" şeklinde olur.

c) Takdirin, بَلْ نَكُونُ اٰل مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ "Tam aksine biz, Hz. İbrahim'in milletinin ehli oluruz" şeklinde olmasıdır. Buna göre muzaf olan "ehl" hazfedilmiş, muzâfın ileyh olan, "مِلَّةَ" (millet) kelimesi onun yerine geçmiştir. Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, "وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ" (Yusuf, 82) "Köye sor" yani, "köyün halkına sor!" sözünde olduğu gibi..

d) Takdirin, "Tam aksine Hz. İbrahim'in dinine uyunuz! "بَلِ اتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ" şeklinde olmasıdır. **A'rec,** "مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ" ifadesindeki, "مِلَّةَ" kelimesini, "O'nun dini bizim dinimizdir" veya "bizim dinimiz, İbrahim'in milletidir, dinidir" manasında olmak üzere, merfû okumuştur. Özet olarak sen, onu mübtedâ veya haber tutma konusunda muhayyersin...

Hanîf Tabiri Hakkında İzahat

Cenâb-ı Hakk'ın, "حَنِيفًا" sözüne gelince, bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Dilcilerin, "حَنِيفْ" kelimesi hakkında iki görüşleri vardır:

1) "حَنِيفْ", "dosdoğru olan kimse" demektir. Nitekim, iyi olması için uğur getirir düşüncesiyle, topal kimseye, "أَحْنَفْ" denilmesi; yine insanları diliyle inciten kimseye "tefe'ül için (onun iyi olmasını ümit ederek) "incitilen" ve helâk edici bir yere de "kurtuluş yeri" denilmesi de bu manadadır. Buna göre dilciler, Allah'a inkıyad etmiş ve hiçbir hususta O'ndan inhiraf etmemiş olan kimseye **"Hanîf"** demişlerdir. Bu görüş Muhammed İbn Ka'b el-Kurazî'den rivâyet edilmiştir.

2) Hanîf, meyleden demektir. Çünkü, "أَحْنَفْ" iki ayağından her birinin parmaklarının diğerine meyletmiş olduğu kimse için kullanılır. Bir kimse bir şeye meylettiği zaman, "تَحَنَّفَ" denilir. Buna göre mana, "İbrahim (a.s), Allah'ın dinine meyletti" şeklinde olur. Binaenaleyh Allah'ın, "بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ

حَنِيفًا" ifâdesinin manası, "Yahûdi ve Hristiyanlara muhalif olan, onlardan yüz çevirmiş olan İbrahim'in dinine tâbi oluruz" şeklinde olur.

Müfessirler ise bu hususta bazı ifâdeler kullanmışlardır. Şöyle ki:

a) Bu, **İbn Abbas, Mücâhid** ve **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür. Buna göre "Hanîflik" Kabe'yi ziyaret etmektir.

b) "Hanîflik, Hakk'a uymaktır.." Bu, **Mücâhid**'den nakledilmiştir.

c) "İslâm'ın kanunları olan şeriatinde, Hz. İbrahim'e uymaktır.."

d) "Amelde ihlâslı olmaktır.." Buna göre âyetin takdiri, "Biz İbrahim'in dini olan tevhîde ittibâ ederiz" şeklindedir. Bu görüş, **Esamm**'dan nakledilmiştir.

Kaffâl ise şöyle demiştir: Özet olarak Hanîf, diğer dinlerin vermiş olduğu lâkablar gibi, İslâm dinine giren herkese verilen bir lâkab ve unvandır. Bunun kaynağı ise, Hz. İbrahim'dir.

İKİNCİ MESELE

"حَنِيفًا" kelimesinin mansûb oluşu hakkında iki görüş vardır:

1) **Zeccâc**'a göre, "اِبْرٰهِيمَ" kelimesinden hal olduğu için mansûb olmuştur. Senin tıpkı, رَاَيْتُ وَجْهِ هِنْدٍ قَائِمَةً "Ayakta olduğu durumda Hind'in yüzünü gördüm" demen gibi...

2) "Kat' üzere (mevsûfundan ayrılması üzere) mansûb olmuştur. Buna göre Cenâb-ı Hak bu buyruğu ile, "بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا" demeyi murat etmiştir. Ancak, "الْحَنِيف" kelimesindeki elif-lâm düşünce, belirsiz olan, "حَنِيف" kelimesi, marife olan, "اِبْرٰهِيمَ" kelimesine uymamış, böylece ondan kopmuştur. Bundan dolayı da mansub kılınmıştır. Bu görüşü, Kûfe nahivcileri söylemişlerdir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ" ifâdesi hakkında bazı açıklamalar bulunmaktadır:

1) Bu, yukarıda açıklamış olduğumuz gibi, Yahudî ve Hristiyanların inançlarında şeriklerin bulunduğuna dikkat çekmedir. Çünkü Cenâb-ı Hak bazı Yahûdilerin: *"Uzeyr, Allah'ın oğludur"* (Tevbe, 30); Hristiyanların da: *"Mesih (İsâ) Allah'ın oğludur"* (Tevbe, 30) dediklerini nakletmiştir ki, bu sözler şirktir.

2) Hanîf, Hz. İbrahim (a.s)'in dininde olan kimselere verilen isimdir. Hz. İbrahim (a.s)'in Kâbe'yi ziyaret, sünnet olmak v.s gibi hususî bir şeriat getirdiği bilinen bir husustur. İşte bunları din olarak kabul eden kimseye "Hanîf" denmiştir. Araplar da bu hükümleri kendilerine din olarak kabul etmişler, daha sonra müşrik olmuşlardır. Bundan dolayı, حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ *"O (İbrahim) hanîftir; müşriklerden değildir"* (Bakara, 135) denilmiştir.

Şu âyetlerde de bunun benzeridir: حُنَفَاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ *"Allah'a hanifler olarak ve O'na şirk koşanlar olmayarak..."* (Hacc, 31) ve:وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللّٰهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ *"Onların çoğu, ancak şirk koşarak Allah'a inanırlar"* (Yusuf, 106).

Kâdî şöyle demiştir: "Bu âyet, içimizden birisinin başkasına, her ne kadar aslında delil olmasa da, onu susturmak için, onun sözüne ters düşecek bir şeyi delil gibi söyleyebileceğini gösterir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s)'in, peygamberliğine bu gibi sözlerle delil getirmediği, tam aksine elinde zuhûr eden apaçık mu'cizeleri delil getirdiği malûmdur. Fakat Hz. Peygamber (s.a.s), bu mu'cizeleri delil getirip, sebepleri ortadan kaldırıp, daha sonra da onların inâtla bâtıllarında devam ettiklerini görünce, onlara üzerinde oldukları şey cinsinden deliller getirerek şöyle demiştir: "Eğer din ittibâ ile oluyorsa, üzerinde ittifak edilen Hz. İbrahim'in dini uyulmaya daha lâyıktır."

Birisi şöyle diyebilir: Yahudî ve Hristiyanlar, eğer Hz. İbrahim'in faziletini kabul ediyor ve O'nun teslîs ve teşbihe taraftar olanlardan olmadığını itiraf ediyorlarsa, onların bunu söylemeleri mümkün olmaz; aksine, onların tenzîh ve tevhid'den yana olmaları gerekir. Onlar teslîs ve teşbihi savunduklarına göre, onları buna davet etmede herhangi bir fayda yoktur. Eğer onlar Hz. İbrahim'in üstünlüğünü inkâr veya ikrâr etseler, fakat O'nun teslîs ve tecsim akîdesini kabul etmemiş olduğunu inkâr etseler, bu üzerinde ittifak edilmiş bir husus olmaz. Bu durumda da, bu hususun üzerinde ittifak edilen bir şey olduğuna hükmetmenin mecburîliği doğru olmadığı için, bu görüşü benimsemek uygun olmaz... Buna şöyle cevap verilir: Hz. İbrahim (a.s)'in Allah'a çocuk nisbet etmediği tevatüren bilinen bir husustur. Yahudî ve Hristiyanların da bunu kabul ettikleri gerçek olunca, bu şekilde onların yolunun Hz. İbrahim'in yoluna aykırı olduğu ortaya çıkmış olur.

قُولُوٓا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَآ اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَآ اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَآ اُوتِىَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَآ اُوتِىَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ ۚ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ ۖ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٦﴾

"Deyiniz ki: "Biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshâk'a,Yakûb'a ve torunlarına indirilene; Mûsa'ya ve İsa'ya verilene ve peygamberlere Rableri katından verilen her şeye iman ettik! Onlar arasında hiçbir ayırım yapmayız. Biz, Allah'a teslim olmuşlarız" (Bakara, 136).

Cenâb-ı Allah önce cedelî bir yolla cevap verdikten sonra, bu âyette de bürhanî delil getirerek cevap vermiştir. Bu cevap da şudur: Peygamberlerin (a.s) nübüvvetlerini bilmenin yolu, onların ellerinden mu'cizelerin sâdır olmasıdır. Hz. Muhammed (s.a.s)'in elinden mu'cize sudûr edince, Hz. Peygamber'in nübüvvetini itiraf edip, O'nun peygamberliğine inanmak vâcip olmuştur. Çünkü peygamberlerin bir kısmını kabul edip bir kısmını kabul etmemek, delilde bir çelişki meydana getirir ki, bu da aklen imkânsızdır. İşte bu âyetten de kastedilen budur. Bu âyetin zikredilmesinin esas maksadı da budur.

İmdi, "Şeriatlerinin mensûh olduğunu söylediğimiz halde Hz. İbrahim, Hz. Mûsa ve Hz. İsa'ya iman etmek nasıl câiz olur?" denilirse, deriz ki: Biz, bu şeriatlerden her birinin kendi zamanlarında hak olduğuna inanıyoruz. Dolayısıyla bizden yana bir çelişki meydana gelmemiş olur. Ama Yahûdî ve Hristiyanlar, elinde mu'cizeler zuhûr eden kimselerin yani peygamberlerin bir kısmına inanıp, elinde mu'cizeler bulunmasına rağmen Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini inkâr edince, onlar çelişkiye düşmüşlerdir. Böylece aradaki fark, kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Sonra biz deriz ki, bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ onların, "كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى" dediklerini nakledince, buna mukabil Hz. Peygamber için, "قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا" daha sonra da onun ümmeti için, "قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ" buyurmuştur. Bu, **Hasan el-Basrî**'nin görüşüdür.

Kâdî, Cenâb-ı Hakk'ın, "قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ" ifâdesinin bütün mükellefleri, yani Hz. Peygamber ve ümmetini içine aldığını söylemiştir. Buna iki şey delâlet etmektedir:

1) Cenâb-ı Hakk'ın, "قُولُوا" (Deyiniz!) buyruğu, umumî bir hitaptır. Böylece herkesi içine, alır.

2) Yine O'nun, وَمَا اُنْزِلَ اِلَيْنَا *"Bize indirilene..."* ifâdesi, ancak Hz. Peygamber (s.a.s)'e uygun düşer. En azından onun, bu ifâdenin içine dahil olmuş olması gerekir.

Hasan el-Basrî görüşüne şu iki hususu delil olarak getirmiştir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s), daha önce Cenâb-ı Hakk'ın, "قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ" buyruğu ile emrolunmuştu..

b) Hz. Peygamber (s.a.s) şerefin zirvesindedir. Binaenaleyh, zâhire göre ona müfred olarak hitap etmek gerekir.

Bunun cevabı şöyledir: Her ne kadar bu karineler ihtimal dahilinde olsa da, Allahu Teâlâ'nın, "Allah'a iman ettik deyiniz" ifâdesinin umûmî oluşunu, tahsis edecek bir kuvvete ulaşamazlar.

Allahu Teâlâ, قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ *"Allah'a imân ettik"* sözünü önce getirmiştir. Çünkü Allah'a iman, bütün şer'î hükümlere imânın temelidir. Binaenaleyh Allah'a iman edip tanımayan kimsenin, Peygamber'i ve Allah'ın kitabını tanıması imkânsızdır. Bu da, "Allah'ı tanımanın yolu sadece Kitap ve Sünnettir" diyen Mukallide ile Ta'lîmiyye fırkalarının görüşlerinin bozukluğuna delâlet eder.

Hak Teâlâ'nın, وَالْاَسْبَاطَ *"Torunları"* sözü hususunda, **Halil** şöyle demiştir: "İsrailoğulları hakkında 'Sıbt', tıpkı Araplar için kullanılan kabîle kelimesi gibidir."

Keşşâf sahibi şöyle demiştir: "Sıbt, torun manasınadır. Hz. Hasan ile Hüseyin (r.ah), Hz. Peygamber (s.a.s)'in iki sıbtıdır (torunudur). Buna göre âyetteki, "اَسْبَاطَ" "torunlar" manasınadır ve kastedilenler Hz. Yakub (a.s)'un torunları ve on iki oğlunun zürriyetleridir.

Peygamberler Arasında Ayırım Yapmak Doğru Değildir

Cenâb-ı Allah'ın, لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ *"Onlar arasında hiçbir ayırım yapmayız"* âyetiyle ilgili iki izah tarzı vardır:

a) Peygamberlerin bir kısmına inanıp bir kısmını inkâr etmeyiz. Çünkü biz böyle yaparsak, delilimizde tenâkuza düşmüş oluruz. Bu ise câiz değildir.

b) "لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ" ifâdesinin manası: "Biz o peygamberlerin, dinin esası olan îtikatta birbirinden farklı olduklarını kabul etmiyor, aksine hepsinin, neticesi İslâm olan temeller üzerinde ittifak ettiklerini söylüyoruz. Nitekim Cenâb-ı Hak:

شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصّٰى بِهٖ نُوحًا وَالَّذِى اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهٖٓ اِبْرٰهِيمَ وَمُوسٰى وَعِيسٰى اَنْ اَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ *"O dini doğru tutun, onda tefrikaya düşmeyin..." diye din hususunda hem Nuh'a tavsiye ettiğini, hem sana vahyettiğimizi, hem İbrahim'e, Mûsa'ya ve İsâ'ya tavsiye ettiğimizi sizin için de şeriat yaptı"* (Şûra, 13) buyurmuştur. Birinci izah âyetin siyakına (devamına) daha uygundur.

Allahu Teâlâ'nın, "وَنَحْنُ لَهٗ مُسْلِمُونَ" ifâdesinin manası şöyledir: "Bizim Müslümanlığımız, heva-ü hevesimiz için değil, Allah'a itaat etme arzusuyladır. Durum böyle olunca, bu, bir mu'cize meydana geldiğinde ona inanmayı gerektirir. Ama mu'cize gösteren bazı peygamberleri kabul edip, bazısını kabul etmemek, bu imanın Allah'a itaat ve boyun eğme için olmayıp, aksine heva-ü hevese ve nefsin arzularına tâbî olma manasına geldiğine delâlet eder.

فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَآ اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْا ۖ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فِى شِقَاقٍ ۖ فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰهُ ۚ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣٧﴾

"Eğer onlar, sizin imân ettiğiniz gibi iman ederlerse muhakkak hidâyete ermiş olurlar. Eğer yüz çevirirlerse, o zaman onlar ancak ayrılık (ihtilâf) içindedirler. Allah onlara karşı sana yeter. O, hakkıyla işiten ve bilendir" (Bakara, 137).

Bil ki Allahu Teâlâ, din hususunda en açık yolu -ki bu yol insanın, peygamberliğine delil bulunan kimsenin peygamberliğini tasdik edip, bu hususta çelişkiye düşmekten kaçınmaktır- izah edince, onları böyle bir imana teşvik ederek: *"Eğer onlar, sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse, muhakkak hidâyete ermiş olurlar"* buyurmuştur.

Âyetteki Misl Kelimesinin İzahı

Cenâb-ı Allah'ın, بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ بِهٖ *"Sizin iman ettiğinizin misline (îman ederlerse)..."* buyruğunda bir müşkil vardır. O da şudur: Mü'minlerin kendisine imân ettiği şeyin misli (benzeri, gibisi) yoktur. Buna birkaç bakımdan cevab verilir:

a) Bundan maksat, onları bulundukları inanç üzere tutup, tespit etmek, sağlamlaştırmaktır. Buna göre mâna, "Doğruluk ve sıhhat hususunda dinimiz gibi, yani ona müsavî olan bir başka din bulurlarsa, onlar hidâyete ermiş olurlar" şeklindedir. Doğruluk bakımından onların dinine müsavî bir dinin bulunması imkânsız olunca, onun dışında herhangi bir dinle hidâyete ulaşmak imkânsız olur.

Bunun bir benzeri de, kendisine öğüt verdiğin kimseye şöyle demendir: "En doğru görüş ve fikir budur. Fakat senin kafanda bundan daha isabetli bir şey varsa onu uygula." Kendi kanaatinden daha doğru bir görüşün olmadığını bildiğin halde, arkadaşını kendi kanaatin üzerinde tutmak ve fikrinden öteye bir fikir olmadığını ona göstermek için böyle dersin. Biz, doğruluk bakımından bu dine denk olan bir başka dinin bulunamayacağını söylüyoruz. Çünkü bu din, elinden mu'cizeler zuhûr eden herkesin peygamberliğini itiraf etmenin vâcip olduğu prensibine dayanır. Bu dine ters düşen her şey, tezâdı içinde taşır. Tezâtlı olan bir şeyin ise, doğruluk ve sıhhat bakımından, içinde tezât bulunmayan bir şeye denk olması imkânsızdır.

b) Âyetteki, "مِثْل" kelimesi zâidedir. Bu, aynen Cenâb-ı Allah'ın,*"Onun gibi hiçbir şey yoktur"* (Şûra, 11) âyetindeki, "مِثْل" kelimesi gibidir. Bu, "Onun gibi olan birşey yoktur" manasınadır. Nitekim şâir, "وَصَالِيَاتٌ كَكَمَا يُؤْثِقِينَ" demiş, (çifte teşbih edatı kullanmıştır).

Ümmü'l-Ahnef de oğlunu hoplatarak şöyle derdi:

وَاللهِ لَوْ لَا حَنَفٌ بِرِجْلِهِ وَدِقَّةٌ فِى سَاقِهِ مِنْ هَزْلِهِ مَا كَانَ مِنْكُمْ أَحَدٌ كَمِثْلِهِ

"Allah'a yemin olsun ki onun ayağında paytaklık ve zayıflıktan ötürü bacağı da ince olmasaydı, sizden hiçbiri onun gibi olamazdı."

c) Siz, Furkan'a (Kur'an'a), kelimelerini bozup tahrip etmeden inandınız. Eğer onlar da, Kur'an gibi olan Tevrat'a aynı şekilde, kelimelerini bozmadan ve tahrif etmeden inansalardı, onlar da hidâyete ererlerdi. Çünkü bu sâyede onlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini tanımaya yol bulurlardı.

d) Cenâb-ı Allah'ın, "فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَا اٰمَنْتُمْ بِهٖ" buyruğunun manası: "Eğer onlar, kendisi ile mü'min olduğunuz şeyin misline inanırlarsa, hidâyete ermiş olurlar." Buna göre âyetteki temsil (benzetme), iki iman ve iki tasdik arasındadır.

Muhammed b. Cerir et-Taberî, İbn Abbas (r.a)'ın şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Sizler, bu âyeti, 'Kendisine iman ettiğiniz şeyin misline imân ederlerse..' şeklinde tefsir etmeyiniz. Çünkü Allah'ın bir misli (benzeri) yoktur. Ancak bunu, 'İmân ettiğiniz şeye iman ederlerse...' şeklinde tefsir ediniz."

Kâdî şöyle demiştir: "Manası müşkil ve karışık olacak diye âyetin mütevatir olan kıraatini terk etmenin bir izahı yoktur. Çünkü insan bunu adet edinirse, bütün müteşâbih âyetlerin kıraatini değiştirmesi gerekir ki, bu çok mahzurludur." Bu meselenin cevaplarından itimâd edilecek olan, birincisidir.

Hak Teâlâ'nın, فَقَدِ اهْتَدَوْا *"Hidâyete ermiş olurlar"* buyruğundan maksat, "Onlar, kendisine iletildikleri şeyi yapmış ve onu kabul etmiş olurlar" manasıdır. Bu durumda olan kimse, Allah'ın velisi (dostu) ve rıza-i İlâhi'ye nâil olanlardan biri olur. Buna göre âyet, hidâyete ermeden önce, hidâyetin mevcut olduğuna delâlet eder. Bu hidâyeti, "Allah'ın belirlediği, üzerindeki örtüleri açtığı ve delil olma yönlerini beyan ettiği deliller manasına hamletmek mümkündür. Sonra Cenâb-ı Hak, eğer yüz çevirirlerse, başlarına gelecek şeyden onları men edercesine açıklayarak, وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فِى شِقَاقٍ *"Eğer yüz çevirirlerse, o zaman onlar ancak ayrılık (ihtilâf) içindedirler"* buyurmuştur.

Âyetteki Şikak (İhtilâf)ın İzahı

Şikâk (ihtilaf, ayrılık) hususunda iki mesele vardır:

Birincisi: Lügatçilerden bazıları, "شِقَاقٌ" lâfzının, "اَلشِّقُّ" kökünden alındığını söylemişlerdir. Buna göre sanki o, aradaki düşmanlıktan ötürü, arkadaşının bulunduğu yerden (gruptan) başka bir yer (grup) içinde imiş gibi olur. Bir insan, onların cemaatini dağıtıp, onlardan ayrıldığı zaman; "وَقَدْ شَقَّ عَصَا الْمُسْلِمِينَ" denilir. Bunun bir benzeri de cedelleşme, mücâdele etme manasına gelen, "اَلْمُحَادَّةُ" kelimesidir. Bu cedelleşme birisinin bir hadde (sınırda), diğerinin ise bir başka hadde (çizgide, sınırda) olması manasınadır. "اَلتَّعَادِى" (karşılıklı düşmanlık beslemek) kelimesi de böyledir. Çünkü şu adam ona, o da buna karşı düşmanlık içinde olmaktadır.

"اَلْمُجَانَبَةُ" (taraf olmak) kelimesi de böyledir. Çünkü şu bir cânipte, beriki de bir başka cânibtedir.

Diğer bazı lügatciler ise, "شِقَاقٌ" kelimesinin "meşakkat" kökünden alındığını söylemişlerdir. Çünkü şikâkta (ihtilâfta) olanların her biri karşısındakine güçlük çıkarmaya ve eziyet vermeye arzuludurlar. Nitekim Hak Teâlâ, وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا *"Eğer, o ikisinin arasında (karı-koca arasında) bir ihtilâf çıkmasından korkarsanız..."* (Nisa, 35), yani "Aralarında ihtilâftan dolayı bir ayrılık olup da birinin diğerine meşakkat vereceğinden korkarsanız..." buyurmuştur.

İkincisi: Allahu Teâlâ'nın, "وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا" sözü, "Eğer onlar böyle bir imanı bırakırlarsa, tezâda düşmeleri kaçınılmaz olur. Halbuki akıllı olan kimse, tezâda düşmeyi gerektirecek şeyi yapmaz" demektir. Onlar bu tezâda düştükleri için, biz onların maksatlarının dini istemek ve Hakk'a boyun eğmek olmadığını, maksatlarının ancak çekişme ve düşmanlığı ortaya koyma olduğunu anlarız.

Bu hususta müfessirler değişik izahlar yapmışlardır:

1) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Onlar haktan ayrılıp, bâtıla sarıldıkları müddetçe bir ayrılık içindedirler. Bundan dolayı onlar, Allah'a muhalefet eden kimseler olmuşlardır.

2) **Ebu Ubeyde** ve **Mukâtil,** "Şikâk" kelimesinin **"dalâlet"** manasına olduğunu söylemişlerdir.

3) **İbn Zeyd,** "فِى شِقَاقٍ" ifâdesinin "bir çekişme ve bir savaşma içindedirler" manasında olduğunu söylemiştir.

Hasan el-Basrî, bunun "bir düşman içindedirler" manasında olduğunu söylemiştir.

Kâdî ise şöyle söylemiştir: "Hak üzere düşmanlık yapmak veya günah olmayan bir şekilde muhalefet göstermeye, "شِقَاقٌ" denilmez. Bu isim ancak, sahibini Allah'a düşmanlığa, O'nun gazabı ile lânetine götüren ve cehennemi hak etmeye sebebiyet veren büyük bir muhalefet hakkında kullanılır. Böylece bu söz, onlar için Allah'ın bir tehdîdi olmuş olur. Ve, Allah'ın onları bu şekilde nitelemesi, bu kavmin Hz. Peygamber'in düşmanı olduklarına, içlerinden daima ona soru sormayı geçirdiklerine ve onu sıkıntılara düşürmek için fırsat beklediklerine bir delil olur. İşte bundan ötürü Allahu Teâlâ onların hilelerinden Resûlü'nü, onların şer ve tuzaklarından

da mü'minleri emin kılarak, hem Resûlü'nün hem de mü'minlerin kalbini takviye etmek üzere,

فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللهُ *"Onlara karşı Allah, sana yardım konusunda yetecektir"* buyurmuştur. Çünkü Allahu Teâlâ bir şey hususunda, kendisinin yeteceğini tekeffül edince, bu hususta büyük bir güven meydana gelmiş olur.

Kelâmcılar, bunun gaybden haber vermek olduğunu, böylece de Hz. Muhammed (s.a.s)'in, nübüvveti hususunda, sıdkına delâlet eden bir mu'cize olduğunu söyleyerek şöyle demişlerdir: Biz, bunun gaybden haber vermek olduğunu söyledik. Çünkü; biz bu sözün haber verdiği şeyi, haber verildiği gibi aynen bulduk. Zîrâ, Allahu Teâlâ, Yahudî ve Hristiyanların şerrine karşı Peygamberi'ne kifâyet etmiş ve onlara karşı ona yardımda bulunmuştur. Böylece de Müslümanlar onlara galib gelmiş, onların yurtlarını istîlâ etmiş ve mallarını ele geçirmişlerdir. Bu sebeple de onlar, Müslümanların elinde, Müslümanlara haraç ve cizye ödeyen zelil kimseler olmuşlar, ya da Müslümanların elinden kurtulmaya kesinlikle güç yetirememişlerdir. Biz, bunun bir mu'cize olduğunu söyledik, çünkü tahminde bulunan kimse, bu gibi hususlarda detayına varıncaya kadar isabet edemez.

Mülhidler de şöyle demişlerdir: Biz bunun mu'cize olduğunu kabul etmiyoruz. Çünkü mu'cize fevkalâde bir şeydir. Halbuki örf ve adette başkasının eziyyetine dûçar olan herkes için, "Sabret, çünkü Allah, onun şerrine karşılık yardımcı olarak sana yeter!" denilegelmiştir. Sonra yetme işi ise, bazen tahakkuk eder, bazen etmez. Bu durum mûtad bir şey olunca, artık nasıl mu'cize olduğu söylenebilir? Belki de o, görmüş olduğu bir rüya sebebiyle buna ulaşmıştır. Bu ise, karşı konulamayacak şeyler cümlesindendir. Çünkü müneccimler şöyle demektedirler: Kimin talihinde kendisine gayb okunun çıkacağı varsa, o kimse nebî olmasa da, bu tür haberleri söyleyebilir. Buna şu şekilde cevap verebiliriz: Bizim, "bu mu'cizedir" sözümüzden maksadımız, "bu haberler, yalnız başına mu'cizedir!" şeklinde değildir; tam aksine bizim maksadımız, "Kur'an, bu tür pekçok şey ihtiva eder. Yalancı bir tahminciden meydana gelmesi mümkün olmayan şeyler cinsinden olmak üzere, pekçok şeyi detaylı şekilde haber vermiştir" demektir.

Sonra Allahu Teâlâ Peygamberi'ne maddî ve manevî yardımını va'dedince, bunun peşinden, onların bu hususta açığa vurdukları ve gizledikleri hiçbir şeyin Allah'a gizli kalmayacağına delâlet eden şeyi getirerek,

وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"O, her şeyi hakkıyla bilendir"* buyurmuştur. Bu hususta iki görüş bulunmaktadır:

a) Bu, onlar için bir tehdittir.. Buna göre âyetin mânası, Allah onların gizledikleri ve söyledikleri şeyi ihâta eder. O, her şeyi bilendir, binaenaleyh, onlardan meydana gelebilecek her şey hususunda, Peygamberi'ne kâfi gelmeye kâdirdir.

b) Allahu Teâlâ Peygamberi'ne vaadde bulunmuştur. Yani, Allah senin duânı duyar, niyetini bilir, sana icâbet eder ve seni maksadına ulaştırır...

Âlimlerimiz, Allahu Teâlâ'nın, "وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" ifâdesiyle, O'nun duymasının ve işitmesinin, mesmûatı (işittiği şeyleri) bilmesine ilâve başka bir sıfat olduğuna delil getirmişlerdir. Çünkü âyetteki, "عَلِيمٌ" (bilicidir) ifâdesi, mübalağa ifâde eden bir kalıptır. Böylece bu kalıp, Cenâb-ı Hakk'ın bütün malûmatı bildiğini gösterir. Binaenaleyh, şâyet Cenâb-ı Hakk'ın Semî' (işitici) olması, işitilecek şeyleri bilmesi manasına olsaydı, o zaman manasız bir tekrar yapılmış olurdu ki, bu da câiz değildir. Bundan dolayı Allah'ın Semî' oluşunun "alîm" sıfatına ilâve başka bir sıfat olması gerekir. Allah doğruyu en iyi bilendir.

صِبْغَةَ اللّٰهِ ۚ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً ۚ وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿١٣٨﴾

"Allah'ın boyası... Allah'tan daha güzel boyaması olan kimdir. Biz ona kulluk edenleriz" (Bakara, 138).

Bil ki Allahu Teâlâ, İslâm dininin sıhhatine delâlet eden şeyi ikinci cevap olarak zikredince, bunun peşi sıra bu dinin delillerinin çok açık ve seçik olduğunu gösteren şeyleri zikrederek, "صِبْغَةَ اللّٰهِ" demiştir. Bu âyette bir-iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Sıbğatullah Hakkında Geniş Bilgi**

"Sıbğ" elbisenin kendisiyle boyandığı şeydir. Bâ harfinin fethası, kesresi ve ötresi ile, "صَبَغَ، صِبَغَ" ve, "صَبُغَ" şeklinde üç türlü mazisi, Sâd harfinin fethası ve kesresi ile de "صَبْغًا" ve "صِبْغًا" olmak üzere iki şekilde mastarı vardır. Bütün bu şekiller "صَبَغَ الثَّوْبَ" "elbiseyi boyadı" şeklinde kullanılır.

"صِبْغَةٌ" kelimesi, "جَلَسَ"nin mastarı olan, "جِلْسَةٌ" gibi, "صَبَغَ"dan "فِعْلَةٌ" vezninde gelmektedir. **Sıbğâ,** boyanın üzerinde bulunduğu duruma denir.

Âlimler, "صِبْغَةَ اللّٰهِ" ifâdesiyle neyin murat edildiği hususunda şu farklı görüşleri ileri sürmüşlerdir:

a) "Allah'ın dini" manasınadır. Böyle diyenler, Allahu Teâlâ'nın, dinini "Sıbğatullah" diye isimlendirmesi hususunda şu delilleri ileri sürmüşlerdir:

1) Hristiyanlar, çocuklarını "vaftiz" dedikleri sarı bir suya batırıyor ve bunun o çocukları manen temizlediğini söylüyorlardı. Onlardan biri çocuğunu vaftiz ettirince: "İşte şu anda bu, Hristiyan oldu" derdi. Bundan dolayı Cenâb-ı Hak, "Onların boyasını değil, Allah'ın boyasını isteyiniz" demiştir. Allah'ın boyası da din ve İslâm'dır. "Sıbğâ" lâfzının, "din" manasına kullanılmasının sebebi "müşâkele"[112] yoludur. Nitekim sen ağaç dikmekte olan kimseye cömertliği öğütleme kastı ile, devamlı cömertlik yapan bir adama işaret ederek: "Falanca adamın ağaç dikişi gibi (cömert oluşu gibi) ağaç dik (cömert ol)" dersin. Bunun bir benzerleri de Allahu Teâlâ'nın: *"(Münafıklar) 'Biz ancak istihzâ etmekteyiz' (dediler). Halbuki Allah da onlarla istihza ediyor (yani istihzalarını cezalandırır)"* (Bakara, 14-15); *"(Onlar) Allah'a hile yaparlar. Halbuki Allah onlara hile yapar (yani hilelerine ceza verir)* (Nisa, 142); *"Onlar hile yaptılar, Allah da hile yaptı (yani onların hilelerine karşılık cezâ verdi)* (Âl-i İmran, 54); *"Kötülüğün cezası aynısı ile kötülüktür (yani ona denk bir cezadır)"* (Şûra, 40) ve: *"Eğer siz bizimle alay ederseniz, biz de sizinle alay ederiz (yani onun cezasını veririz)"* (Hûd, 38) âyetleridir.

2) Yahûdiler evlâtlarını Yahûdilik ile, Hristiyanlar da Hristiyanlıkla boyuyorlardı. Yani bu din o çocukların kalplerinde iyice yer etsin diye, onları kendi dinlerine sokup adetâ onunla onları boyuyorlardı. Bu izah **Katâde**'den rivâyet edilmiştir.

İbnu'l-Enbâri şöyle demiştir: "Falanca falancayı, falanca şeyde boyuyor" denir. Bunun manası, boya elbiseden nasıl ayrılmaz, onunla birlikte

112 Mâna bakımından tamamen farklı, hatta zıt muhtevası olmakla birlikte karşıdakinin kullandığı kelimeyi kullanmak suretiyle onunla bir benzerlik ortaya koymakır. Beliğ kelâmda bazen başvurulan bir üslûp olup, Kur'an-ı Kerim'de de müteaddit defalar kullanılmıştır. Mesela kâfirler ehl-i iman için tuzak kurar, Allah Teâlâ ise onların tuzaklarına kendilerini düşürür, boşa çıkarır; bu gerçeği ifâde için, "وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُ" buyurur. Karşıdakini tehdit için Türkçede "Sen gül, ben de sana gülerim!" derken de müşakele yapmış oluruz. (Çev.)

kalırsa, "O adam, o falancayı o işe sokuyor ve ondan ayrılamaz hale getiriyor" demektir.

Sa'leb şöyle bir şiir nakletmiştir:

دَعِ الشَّرَّ وَانْزِلْ بِالنَّجَاةِ تَحَرُّزًا إِذَا أَنْتَ لَمْ يَصْبَغْكَ فِي الشَّرِّ صَابِغُ

"Seni bir kimse şerre sokmadığı zaman, şerri bırak ve çekinerek kurtuluşa er."

3) Din, "boya" olarak isimlendirilmiştir; çünkü dinin görünüşü temizlik ve namaz gibi alâmetlerin müşahede edilmesiyle ortaya çıkar. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: سِيمَاهُمْ فِى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ *"Secde izinden olan alâmetleri onların yüzündedir"* (Fetih; 29).

4) **Kadî** şöyle demiştir: "صِبْغَةَ اللهِ" kelimesi, "قُولُوا اٰمَنَّا بِاللهِ" diye başlayan 136. âyete bağlıdır. Cenâb-ı Hak onlardan meydana gelen bu imanı, hiss-i selîm sahibi olan bir kimse nezdinde renkler arasındaki fark nasıl hemen anlaşılıyorsa, bunun gibi, Allah'ın seçmiş olduğu bu din ile bâtıla tutunmuş olan kimsenin seçmiş olduğu din arasında da, apaçık bir farkın bulunduğunu ifâde etmek için, "Allah'ın boyası" olarak vasfetmiştir."

b) "Allah'ın boyası" O'nun yaratışıdır. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı şu âyetine benzer:

فِطْرَتَ اللهِ الَّتِى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ *"Allah'ın, üzerine insanları yaratmış olduğu fıtratına.. (yönel). Allah'ın yaratmasında hiçbir değişme yoktur!"* (Rûm, 30) Buna göre mana şöyle olmaktadır. Terkibi ve bünyesi itibariyle insan, acz ve ihtiyaç içindedir. Onun sonradan yaratıldığına ve bir yaratıcıya muhtaç olduğuna delâlet eden bu alâmet ve izler, onun için bir boya ve ayrılmaz bir mühür, nişan gibidir..

Kadî, şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hakk'ın, "صِبْغَةَ اللهِ" sözünü "fıtrat" mânasına hamleden kimse, mana itibariyle, "صِبْغَةَ اللهِ" ifâdesinin "din" olduğunu söyleyen kimseye yaklaşmıştır. Çünkü Müslümanların emrolunmuş olduğu "fıtrat", aklî ve şer'î delillerin iktiza ettiği şeydir ki, bu da "din"dir. Fakat, "din" daha açık ve nettir. Çünkü, daha önce açıklamış olduğumuz üzere burada murat, قُولُوا اٰمَنَّا بِاللهِ *"Deyiniz ki biz Allah'a... iman ettik"* âyetinde kendilerini niteledikleri şeydir.. Cenâb-ı Hak bu hususta sanki şöyle söylemiştir: "Size, kendisine sarılmanızı emrettiğim ve kendisinden faydalanmanızı zorunlu tuttuğum bu din, hem dinen, hem de dünya yönüyle galip ve üstün gelecektir; tıpkı boyanın güzelliğinin kendini göstermesi

gibi..." Söz zikrettiğimiz bu mânaya hamledildiği zaman, Cenâb-ı Hakk'ın bu sözü, "Çocuklarının vaftizi esnasında boya kullanmak şeklinde carî olan Yahûdi ve Hristiyan geleneği itibariyle söylemiştir" diyen kimsenin bu sözünün bir yeri ve mânası kalmaz. Çünkü söz, izahların en güzeline hamledilince, onun dışındakileri zikretmekte bir fayda bulunmaz.

Biz yine, müfessirlerin bu hususta görüşlerini anlatmaya devam edelim:

c) "Allah'ın boyası" sünnet olmak demektir. Sünnet olmak bir temizlenmedir. Hristiyanlara mahsus olan vaftiz, nasıl onlar için bir temizlenme ise, sünnet olmak da Müslümanlar için bir temizlenmedir. Bu görüş **Ebu'l-Âliye**'den rivâyet edilmiştir.

d) Esamm'dan rivâyet edildiğine göre, "صِبْغَةَ اللهِ", "Allah'ın hüccet ve delili" demektir.

Ebû Ubeyde'den rivâyet edildiğine göreyse, onun "Allah'ın kanunu, sünnetullâh" olduğu söylenmiştir. En güzel görüş, birinci görüştür. Allah en iyi bilendir.

İKİNCİ MESELE

"صِبْغَةَ" kelimesinin mansûb olması hususunda birkaç görüş vardır:

1) Bu kelime, "مِلَّةَ" kelimesinden bedel olup, onu tefsir etmektedir.

2) "Allah'ın boyasına tâbi olunuz", "اتَّبِعُوا صِبْغَةَ اللهِ" demektir.

3) **Sîbeveyh**'in görüşüdür. Buna göre, bu kelime te'kîd edici bir mastar olduğu için, "اٰمَنَّا بِاللهِ" (Bakara, 136) lâfzından ötürü mansub olmuştur. Nitekim, "وَعْدَ اللهِ" (Nisa, 122) âyeti de kendisinden önceki ifâdeden dolayı mansub olmaktadır.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً *"Boyaması Allah'ınkinden daha güzel olan kim vardır?"* kavline gelince, bundan maksat Allah'ın kullarını iman ile boyamak ve onları küfrün pisliklerinden temizlemektir. Bu itibarla, O'nun boyamasından daha güzel bir boya olamaz!.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ *"Biz O'na ibâdet ediciyiz"* kavline gelince, bu hususta **Keşşâf** sahibi şöyle demiştir: Bu, "اٰمَنَّا بِاللهِ" sözüne atfedilmiştir..

Bu, "صِبْغَةَ اللهِ" ifâdesinin, "مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ" buyruğundan bedel olduğunu; veya "Allah'ın boyasına yapışınız!" anlamında olmak üzere, "iğra" olarak mansub olduğunu iddiâ eden kimsenin sözünü reddeder. Çünkü bu durumda nazmın tertibi bozulur. "صِبْغَةَ اللهِ" ifâdesinin te'kîd edici mastar olması

bakımından mansûb olduğunu söyleyen ise, **Sîbeveyh** idi.. Görüş, **Hüzâm**'ın söylediğidir..

قُلْ اَتُحَآجُّونَنَا فِى اللّٰهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ ۚ وَلَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ ۚ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ ﴿١٣٩﴾

"De ki: *"Siz, Allah hakkında bizimle mücadele mi ediyorsunuz? Halbuki O, sizin de Rabbinizdir, bizim de.. Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size aittir. Biz O'na tam gönülden bağlanmışız"* (Bakara, 139).

Bu âyette de birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âyette geçen mücadele hususunda âlimler bazı farklı görüşler zikretmişlerdir:

1) Bu onların, daha önce içlerinde peygamberler zuhûr ettiği için, hakka ve nübüvvete daha lâyık olduklarını söylemeleridir. Buna göre mana şöyle olur: "Siz, Allah'ın, sizden değil de Araplardan bir peygamber seçmesi hususunda bizimle mücadele ediyor ve, 'şâyet Allah bir kimseye vahiy gönderseydi bunu bize gönderirdi' diyor, böylece peygamberliğe kendinizi bizden daha mı lâyık görüyorsunuz?"

2) Onların, "Biz imana, putlara tapan Araplardan daha müstehakız" demeleridir.

3) Bu onların, نَحْنُ اَبْنَاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّاؤُهُ *"Biz, Allah'ın oğulları ve dostlarıyız"* (Maide, 18); لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا اَوْ نَصَارٰى *"Cennete ancak, Yahudî veya Hristiyan olanlar girebilecek"* (Bakara, 111) ve, كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا *"Yahûdi veya Hristiyan olunuz ki, hidâyete eresiniz"* (Bakara, 135) demeleridir.

4) "اَتُحَآجُّونَنَا فِى اللّٰهِ"nin manası, "Bizimle Allah'ın dini konusunda mücadele mi ediyorsunuz?" demektir.

İKİNCİ MESELE

Bu hüccetleşme ve bu mücadele kiminle olmuştur?

Bu hususta birkaç görüş zikretmişlerdir:

1) Bu, Yahudî ve Hristiyanlara bir hitâptır.

2) Bu, لَوْ لَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ *"Bu Kur'an, iki beldeden birinin önde gelen adamına indirilmeli değil miydi?"* (Zuhruf, 31) dedikleri zaman, müşrik Araplara hitaptır. Araplar yaratıcıyı kabul ediyorlardı.

3) Bu, hepsine yöneltilen bir hitaptır. Bunlardan birinci görüş, âyetin nazmına daha uygundur.

Hak Teâlâ'nın, وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ *"O, sizin de, bizim de Rabbimizdir"* buyruğuna gelince, bu hususta iki açıklama vardır:

1) "Allahu Teâlâ, maklûkâtının yönetimini, peygamberliğe kimin daha uygun olup olmadığını en iyi bilendir. Binaenaleyh, Rabbinize itiraz etmeyiniz. Çünkü, kulun Rabbine itiraz etmesi uygun düşmez. Tam aksine, onun bütün işleri Allah'a havale etmesi gerekir."

2) Sizin Allah'a nisbetiniz, ancak kulluğunuz ile mümkündür. Bu nisbet ise, sizinle bizim aramızda müşterektir. O halde ne diye kendinizi bize üstün görüyorsunuz? Daha doğrusu, bizim üstün olmamız gerekir.. Çünkü biz kulluk hususunda Allah'a karşı daha samimiyiz, oysaki siz böyle değilsiniz. Cenâb-ı Hakk'ın, "وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ" sözünden kastedilen de budur. İşte bu açıklama, doğruya daha yakındır.

Allahu Teâlâ'nın, "لَنَا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ" ifâdesine gelince, bundan murat, din konusunda yapılan bir nasihat olduğudur. Cenâb-ı Hak peygamberine sanki, "Onlara bu sözü bir şefkat ifâdesi ve nasihat olmak üzere söyle, yani sizin kötü fiillerinizden bana bir zarar gelmiyor ki, benim bu maksadım böyle bir zararı savuşturmak olsun! Benim bu sözden maksadım ancak, size nasihat etmek ve sizi en doğru olana yöneltmektir" demiştir.. Hülasa olarak insanın sözü dünyevî beklentilerden uzak olduğu zaman kabûle şâyan olur. Ama, herhangi bir dünyevî şey için söylendiğinde, o kimsenin sözü kesinlikle kalbe nüfûz etmez.. İşte burada kastedilen de budur. Böylece burada, insanları tefekküre, istidlâle ve hakkı kabûle sevkeden bir teşvik ve tenbih bulunmaktadır. İhlâsın manası ise daha önce geçmişti.

أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ وَإِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارٰى قُلْ ءَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللّٰهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٠﴾

"Yoksa siz, 'Muhakkak ki İbrahim, İsmail, İshâk, Ya'kûb ve torunları Yahûdi veya Hristiyanlar idiler' mi diyorsunuz? De ki: 'Siz mi daha iyi bilirsiniz, yoksa Allah mı?' Yanında Allah'tan olan bir şehadeti saklayandan daha zâlim kim olabilir? Allah, sizin yaptıklarınızdan habersiz değildir" (Bakara, 140).

Bil ki bu âyette iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir, Hamza, Kisâî ve **Hafs**'ın rivâyetine göre **Âsım** muhatab sîgası üzere tâ harfiyle olmak üzere, "أَمْ تَقُولُونَ" şeklinde okumuşlardır. Cenâb-ı Hak sanki şöyle demiştir: "Siz benimle, mücadele mi ediyorsunuz, yoksa... diyorsunuz?"

Diğer kıraat imamları ise, bu ifâdenin Yahudî ve Hristiyanlardan bir haber veriş olmak üzere, yâ harfiyle, "يَقُولُونَ" okumuşlardır. Birinci kıraate göre "أَمْ" lâfzının muttasıl (bitişik) olması muhtemeldir. Buna göre mana bakımından takdir şöyle olur: İşimiz hakkında iki hüccetten hangisine tutunursunuz? Tevhîde mi? Eğer tevhide sarılıyorsanız, biliniz ki biz de muvahhidiz. Yoksa, peygamberlerin dinine ittibâ etmeye mi? Eğer ittibâ ediyorsanız, biliniz ki biz de ittibâ ediyoruz...

"بَلْ أَتَقُولُونَ" "Daha doğrusu siz, ... diyor musunuz?" manasında olmak üzere, "أَمْ"in "munkatı'a" olması da muhtemeldir. Hemze yine inkârî olur..

İkinci kıraate göre ise, "أَمْ", cümlenin manası birincisinden başka bir hüccet getirmeye geçtiği, intikâl ettiği için, munkatı'adır. Sanki şöyle denilmiştir: "Siz peygamberlerin Tevrat ve İncil inmeden önce Yahudî veya Hristiyan olduklarını mı söylüyorsunuz?"

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, şu sebeplerden dolayı onların bu sözLerini yadırgamıştır:

1) Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliği diğer mu'cizelerle de sübût bulmuştur. Allahu Teâlâ onların bu hususta yalan söylediklerini haber vermiştir. Binaenaleyh, onlar bu hususta kesinlikle yalancıdırlar.

2) Peygamberlerin tevhîd ve hanîflik üzere olduklarına Tevrat ve İncil şehadet etmektedir.

3) Tevrat ve İncil, peygamberlerden sonra nâzil olmuştur.

4) Onlar bunu herhangi bir delil getirmeksizin iddia etmişlerdir. Böylece Allahu Teâlâ onları, bu sözlerinden dolayı **"İstifham-ı İnkarî"** ile kınamıştır. (Yani "o demeyiniz...) Cenâb-ı Hakk'ın bundan maksadı ise, onları böyle yapmaktan men edip kınamak ve söyledikleri hususlarda yalancı olduklarını bizzat kendilerine itiraf ettirmektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ أَمِ اللّٰهُ" sözünün manası, "Allah en iyi bilendir ve O'nun haberi en doğru olandır" demektir. Halbuki Cenâb-ı Hak Tevrat'ta, İncil'de ve Hz. Muhammed'in lisanı ile tebliğ edilen Kur'an-ı Kerim'de peygamberlerin Müslüman olduklarını, Yahudî ve Hristiyanlıktan münezzeh olduklarını haber vermiştir.

Buna göre şâyet, "Bu söz bilmeyen kimseler hakkında söylenir, halbuki onlar bunu biliyor ve saklıyorlardı. O halde onlar hakkında böyle söylenmesi nasıl doğru olur?" denilirse, biz deriz ki: Onların böyle bir zan ve vehim içinde olduklarını söyleyenlere göre, ifâde açıktır. Ama, onlar bilmekle beraber inkâr ediyorlardı, diyenlere göre ise bunun mânası, "Sizin durumunuz Allahu Teâlâ'nın haber verdiği şeyi bilip, O'nun en bilgili olduğunu da itiraf ettiği halde, bu bilgisi kendisine fayda sağlamayan itirazcıların durumuna benzer.

Hak Teâlâ'nın وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ *"Yanında Allah'tan olan bir şehâdeti saklayandan daha zâlim kim olabilir?"* âyeti hakkında üç görüş vardır:

a) Bu âyette bir takdim ve te'hir vardır. Buna göre âyetin takdiri, وَمَنْ اَظْلَمُ عِنْدَ اللّٰهِ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً حَصَلَتْ عِنْدَهُ "Allah katında, yanında bulunan şehâdeti gizleyenden daha zâlim kim vardır?" şeklinde olur. Bu, tıpkı senin, "Şehâdeti saklayanlar topluluğundan olan Zeyd'den daha zâlim kim olur?" sözün gibidir. Buna göre âyetin manası şöyledir: "Şâyet İbrahim ve oğulları Yahudî veya Hristiyan olsalardı, sonra da Allah bu şahitliği gizlemiş olsaydı, şehâdeti gizleyenlerden herhangi biri, ondan daha zâlim olmazdı.

Fakat O'nun adaleti ve yalandan münezzeh olması sebebiyle bu imkânsız olunca biz durumun böyle olmadığını anladık."

b) Âyetin manası şöyledir: "Ey Yahudî ve Hristiyan topluluğu, Allah'tan olan bu şehâdeti gizlediğiniz için, sizden daha zâlim kim olabilir?" Buna göre, "مِنَ اللهِ" ibaresindeki, "مِنْ" harf-i cerri şehâdeti gizleyenle; ikinci görüşe göre de şehâdetin kendisinden gizlendiği kimse ile alâkalıdır. Cenâb-ı Hak, sanki şöyle buyurmuştur: "Yanında bir şahitlik bulunup da onu Allah katında yerine getirmeyip, aksine gizleyip saklayan kimseden daha zâlim kim vardır?"

c) "مِنَ اللهِ" ibaresindeki, "مِنْ" harf-i cerri, "شَهَادَةً" lâfzına müteallikti. Buna göre âyetin manası: "Kendisine Allah katından gelen şehâdeti gizleyip inkâr edenden daha zâlim olan kimdir?" şeklinde olur. Bu tıpkı birisinin başkasına, "Benim yanımda senden olan bir şehâdet vardır" demesi gibidir. Yani "O, şehâdeti senden duydum. O, şehâdet senin tarafından geldi" demektir.

Allahu Teâlâ'nın, وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ *"Allah yaptıklarınızdan gâfil değildir"* buyruğu, her türlü vaîdi içine alan bir sözdür. Cenâb-ı Hakk'ın, kendisinin gizlediğini ve açıktan yaptığını bildiğini, hiçbir şeyin O'na gizli kalmadığını, her işinin gerisinde Allah'ın mücâzâtının olduğunu, işi iyi ise iyilikle, yaptığı kötü ise kötülükle cezalandırılacağını düşünen kimse, göz açıp kapayacak kadar bir zaman bile korkusuz ve endişesiz olamaz. Görmüyor musun ki içimizden birisini hükümdar adına gözetleyen birisi bulunup da, o onun âdetâ nefeslerini sayarsa, bu gözetleyen zâhiri şeylerden başka bir şey bilemeyeceği halde, gözetlenende bundan dolayı devamlı bir endişe bulunur. Buna göre, gizliyi ve en gizliyi bilen, her şeyi gözetleyen Rabb karşısında, o Rabb böyle bir söz ile tehdit edip korkuttuğu zaman, onun halinin nasıl olacağını artık siz düşünün...

تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤١﴾

"Onlar bir ümmet idi geçti. Onların kazandıkları kendilerine ait, sizin kazandığınız da size ait. Siz onların yaptığı şeylerden mes'ul olmazsınız" (Bakara, 141).

Biliniz ki Hak Teâlâ, bu peygamberler hakkında Yahûdilerin iddialarını delillerle çürütünce, bunun peşi sıra bazı sebeplerden dolayı bu âyeti getirmiştir:

1) Bu, onlara bir va'z-u nasihat olsun ve onlar için caydırıcı bir şey olsun, böylece de babalarının üstünlüğüne güvenmesinler diye getirilmiştir. Binaenaleyh herkes kendi yaptıklarına göre hesaba çekilir.

2) Hak Teâlâ, maslahatlar (menfaatler) değiştiği için, size farz olan şeylerin aynısının onlara da farz kılınmasının yadırganamayacağı gibi, maslahatların değişmesinin ve Hz. Muhammed (s.a.s)'in sizi bir dinden başka bir dine geçirmesinin de yadırganamayacağını beyân etmiştir.

3) Allahu Teâlâ, bu âyetlerde bahsettiği peygamberlerinin yolunun güzelliğini anlatınca, delilin bununla tamam olmayacağını, tam aksine her insanın yaptığından mes'ul olacağını, öncekilerin isabet mi, hata mı ettikleri belli olmadığı için, öncekilerin yoluna tutunduğu vehmine düşerek hakkı terk etme konusunda mazur sayılamayacaklarını beyân etmiştir. Çünkü öncekilerin yaptıklarının onlara ne faydası ne de zararı olur. Cenâb-ı Hak bunu, dinin yolunun taklit olduğu sanılmasın diye, açıklamıştır.

Eğer "Âyet niçin tekrar edilmiştir?" denilirse, biz deriz ki: Bu hususta iki görüş vardır:

a) Cenâb-ı Hak, daha önce geçen âyet ile, Hz. İbrahim'i ve onunla birlikte zikredilenleri kastetmiştir. Bu âyet ile ise, Yahûdilerin atalarını kastetmiştir. Bunu **Cübbâî** söylemiştir.

Kâdî ise: "Bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü Yahûdi ve Hristiyanların ataları açıkça bu âyetlerde zikredilmemiştir. Bu görüşte şüphe edilecek nokta şudur: Yahûdiler, Hz. İbrahim ve oğullarının Yahudî dini üzere olduklarını söyleyince, sanki şöyle demiş oldular: "Onlar, Yahûdi olan atalarımızın yolunda idiler." Böylece onların ataları âdetâ âyette zikredilmiş gibi oldu. Bundan dolayı da, "Onlar bir ümmet idi, geçti..." demesi ve onları belirlemesi câiz olmuştur" demiştir. Fakat bu izâh, zoraki bir izahtır. Çünkü daha önce zikredilmiş olanlar Hz. İbrahim (a.s) ve onun oğullarıdır. Binaenaleyh Allah'ın, "تِلْكَ أُمَّةٌ" buyruğunun bu zikredilenlere âit olması gerekir.

b) Zamanlar, durumlar ve mekânlar değişince, bir âyeti tekrar etmek abes olmaz. Buna göre Allahu Teâlâ sanki şöyle demiştir. "Bu, ancak bir şerdir. Bu sebeple, dinî konularda peygamberlerin vasıfları herhangi bir kimseyi taklit etmelerinin caiz olmamasıdır. Binaenaleyh bu peygamberler

topluluğu hakkında size söz düşmez. Çünkü onların kazandıkları onlara aittir. Hz. Muhammed (s.a.s) sizi neye davet ediyorsa, siz ona bakın, çünkü sizin için bu daha faydalı ve daha yararlıdır. Sizler ancak yaptıklarınızdan sorumlu tutulacaksınız.

Kıble'nin Değiştirilmesine ve Neshe Yönelen Yahûdi İtirazı

سَيَقُولُ السُّفَهَآءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَّىٰهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا ۚ قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ ۚ يَهْدِى مَنْ يَشَآءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٤٢﴾

"İnsanlardan kimi beyinsizler, 'Onları, üzerinde bulundukları kıblelerinden çeviren nedir?' diyecekler.. De ki: Doğu da Allah'ındır, batıda.. O, dilediğini dosdoğru olan yola iletir" (Bakara, 142).

Bil ki bu, Yahudî ve Hristiyanların, İslâm'ı tenkit etmek için zikretmiş olup da, daha sonra, "Nesh, ya cehaleti gerektirir veya cehâlete nisbet edilmeyi.. Bu iki durum da Hakîm olan Allah'a yakışmaz... Bu böyledir, çünkü iş, ya kayıttan hâlî olur veya devâm etmeksizin mukayyet olur.. Veyahut da devam kaydı ile mukâyyet olur. Eğer kayıttan hâli ise iş, ancak bir defa gerekir. Bu takdirde de bundan sonra işin, öncekinin aksine gelmesi nâsih olmaz. Eğer 'devam etmeme' kaydı ile kayıtlı ise, o zaman da bir şeyden sonra, onun hilâfına gelenin onu neshedici (nâsih) olmayacağı açıktır. Eğer 'devamlı olma' kaydı ile bir şey mukâyyet ise ve o şeyin, uzun müddet kalacağına ve sonra Cenâb-ı Allah'ın onu kaldıracağına delâlet eden bir lâfız zikredilerek, onun devamlı kalacağına inanılır ise, bu durumda Allah'ın bunu bilemeyip de, daha sonra bu işin farkına varmış olması gerekir. Eğer Allahu Teâlâ, bunun devamlı olarak kalacağına delâlet eden bir lâfız zikrettiği halde, devamlı olarak kalmayacağını biliyor idi ise, bu Allah'a cehalet nisbet etmeyi gerektirir. Böylece neshin ya câhil olmayı veya cahil sayılmayı gerektirdiği ortaya çıkar ki, her ikisi de Allah hakkında imkânsızdır. Bu sebeple Allahu Teâlâ'nın bir hükmü neshetmesi imkânsız olur. Binaenaleyh Hak Teâlâ'nın ahkâmında neshin bulunduğunu söyleyen kimsenin batıl bir görüşe tutunmuş olması gerekir" diye ifâde ettikleri, ikinci şüpheleridir.

Bu yolla Yahudî ve Hristiyanlar, kıblenin değiştirilmesi hususundaki tenkitleri ile İslam'ı tenkide yönelmişlerdir. Sonra onlar, bu gerekçelerini birçok şüpheye dayayarak şöyle demişlerdir: "Biz neshi câiz görürsek, ancak maslahatların (menfaatlerin) değişmesi durumunda câiz görürüz. Bu husta ise, diyebiliriz ki: Bütün yönler, Allah'ın mülkü ve mahlûku olmaları bakımından eşittirler. Bundan dolayı kıblenin bir yönden başka bir yöne çevrilmesi, faydası olmayan bir iştir. Bu sebeple de o, abesle iştigal sayılır. Abes ile iştigal etmek ise Hakîm olan Allah'a yakışmaz. Bu da, bu değiştirmenin Allah tarafından olmadığını gösterir." Onlar, bu izahları ile, İslâm dinini tenkidi gaye edinmişlerdir. Biz şimdi âyetin lâfızlarının tefsiri hususunda konuşup, sonra da Cenâb-ı Hakk'ın Kur'ân-ı Kerim'de açıkladığı şekilde bu şüpheye cevap vereceğiz.

Cenâb-ı Allah'ın, سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ *"Beyinsizler şöyle diyecekler.."* buyruğu hususunda iki izah vardır:

1) Bu **Kaffâl**'ın tercihidir. Buna göre, bu fiil her ne kadar gelecek zaman için ise de bazen geçmiş zaman için de kullanılır. Bu, tıpkı bir iş yapıp da, o hususta arkadaşlarından birisinin tenkidine maruz kalan bir insanın durumu gibidir. O, bu tenkide karşı şöyle der: "Ben onların yapmış olduğum iş hususunda, beni tenkit edeceklerini biliyorum." Bu, sözün tekrar ve iâde edilecek bir pozisyonda olduğunu ifâde eder. Buna göre onlar, bu sözü bir kere söylemiş oldukları halde, ileride tekrar söyleyecekler. Bu izaha göre şöyle denilebilir... "İnsanlardan kimi akılsızlar bunu söyleyecekler..." Nitekim o Yahûdiler bu sözü söyledikleri zaman bu âyetin nâzil olduğuna dâir bazı rivâyetler gelmiştir.

2) Allahu Teâlâ, onlar bu sözü söylemeden önce, onların böyle söyleyeceklerini haber vermiştir. Bunun bazı faydaları vardır:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) bu sözü, söylemeden önce haber verince, bu gaybtan haber verme olur ki, bu bir mu'cizedir.

b) Allahu Teâlâ, önce bu hususu haber verip, sonra da Hz. Peygamber (s.a.s)'in onu duyması, önceden haberi olmaksızın bu sözü duymasından daha az eziyet verici olur.

c) Cenâb-ı Hak, önce bu sözü ona haber verip, sonra da bu sözle beraber cevabını zikrettiği zaman, Hz. Peygamber (s.a.s)'in onlardan bu sözü duyduğunda, onlara karşı cevabı hazır olmuş olur: Bu da, cevabı henüz hazır değilken bu sözü onlardan duymasından daha münasiptir.

"Sefeh" kelimesinin aslına gelince, bunu, قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ (Bakara, 13) âyetinin tefsirinde açıklamıştık. Özet olarak diyebiliriz ki lehine ve aleyhine olan şeyleri birbirinden ayırt edemeyip, faydalı şeyleri bırakarak, kendisine zarar veren şeylere yönelen kimse hafiflik ve **"sefeh"** ile vasfedilir. Din hususundaki cehalet (sefeh), dünyevî meselelerdeki cehaletten daha zararlı olduğunda şüphe yoktur. Bu sebeple dünya işleri konusunda apaçık görüşten sapan kimseye "sefih" (akılsız, beyinsiz) denilince, dininin işleri hususunda böyle olan kimse bu isme daha çok müstehaktır. Binaenaleyh, hiçbir kâfir yoktur ki **"sefih"** olmasın...

Bu ismi, Yahûdilere, müşriklere, münafıklara ayrı ayrı ve hepsine birden vermek mümkündür. Müfessirlerden bir grub, bu görüşleri ayrı ayrı söylemişlerdir:

1) **İbn Abbas** (r.a) ve **Mücâhid**'e göre, bunlar Yahûdilerdir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kendi kıblelerine yöneldiğine seviniyorlar ve onun kendileriyle aynı kıbleye yönelmesinin, belki de bütün hususlarda kendilerine muvafakat etmeye yönelteceğini zannediyorlardı. Ne zaman ki kıble değiştirildi, onlar bunu yadırgadılar ve kederlenerek: "Muhammed (putperest) atalarının yoluna döndü, o onların dinine meyletti. Şâyet o, bizim kıblemize yönelmeye devam etseydi, onun beklenen ve Tevrat'ta müjdelenen peygamber olduğunu anlardık" dediler. Bunun üzerine, Allahu Teâlâ'nın bu tefsir ettiğimiz âyette söyleyeceklerini bildirdiği sözü söylediler.

2) **İbn Abbas** (r.a) **Berâ b. Azib** (r.a) ve **Hasan el-Basrî** ile **Esamm**'ın söylediğine göre, bunlar müşrik Araplardır. Bu böyledir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Mekke'de iken Beytu'l-Makdis'e yönelmiştir. Müşrikler bu sebeple bundan sıkıntı duyuyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye gelip Kâbe'ye yönelmeye başladığı zaman onlar, "Bize muvafakat etmeye mecbur kaldı. Eğer bu hal (kıble) üzere sebat ederse, onun için daha iyi olur" dediler.

3) Bu âyette kastedilenler münafıklardır. Bu görüş **Süddî**'ye âittir. Münafıklar bu sözü, yönlerden birinin, Kıble'nin Kudüs'e çevrilmesini gerektirecek makul bir sebeple diğer yönlerden ayrılamayacağını ileri sürürek, alay etme gayesiyle söylemişlerdir. Buna göre kıblenin değiştirilmesi, sırf abesle iştigal ve şahsi görüş ve arzu ile hareket etmektir.

Biz **"Süfeha"** kelimesini münafıklara hamlettik. Çünkü bu isim münafıklara has bir kelimedir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmuştur: *"İyi*

bilin ki onlar (münafıklar)dır sefihlerin tâ kendileri. Fakat bunu bilmezler..." (Bakara, 13).

4) **"Süfeha"** kelimesine, bu sayılanların hepsi dahildir. Çünkü âyetteki bu lâfız, başında umûm ifâde eden elif-lâm bulunan âmm bir lâfızdır. Biz, bu kelimenin bütün kâfirler için kullanılabileceğini aklî delil ile açıklamıştık. Âyet de buna delâlet eder. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ *"Kendini bilmez (sefih)den başka kim İbrahim milletinden (dininden) yüz çevirir?"* (Bakara, 130) sözüdür. Buna göre, bu kelimenin bütün bu kimselere şâmil olması gerekir.

Kâdî ise şöyle demiştir: "Âyetten maksat, bu sözün onların hepsinden çıktığını açıklamaktır. Durum böyle olunca, (süfehâ) lâfzının umûmî olduğunu söylemek uzak bir ihtimal sayılmaz."

Biz de deriz ki: Bu kadar bir şey, lâfzın ne umumî olmasına manidir, ne de hususî olmasını gerektirir. Daha doğrusu akla en yakın olan, bu gruplardan hepsinin bu sözü söylemiş olduğudur. Çünkü İslâm düşmanları, dini yaralamak ve tenkid etmek karakterindedirler. Onlar fırsat buldukça, söyleyeceklerini mutlaka söylerler.

Hak Teâlâ'nın, مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا *"Onları üzerinde oldukları kıbleden çeviren nedir?"* âyetinde birçok mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

وَلَّاهُ عَنْهُ "onu ondan çevirdi, dönderdi" manasınadır. وَلَّا اِلَيْهِ ، وَلَّا عَنْهُ ifâdesinin, zıddı mana taşır. Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ *"Kim öyle bir günde onlara arka çevirirse.."* (Enfal, 16) âyeti de bu manadadır. Tefsir ettiğimiz âyetteki, مَا وَلّٰيهُمْ sözü, istihza ve taaccüb yollu bir sorudur.

***İKİNCİ MESELE:* Değişmeden Önce Kıblenin Neresi Olduğu Meselesi**

Buradaki "yüz çevirme" hususunda iki görüş vardır:

1) Bu görüş müfessirlerin üzerinde ittifâk ettikleri meşhur bir görüştür: Kıble, Beytu'l-Makdis'ten Kâbe yönüne çevrilince, kâfirler Müslümanları kınayarak şöyle dediler: "Onları üzerinde oldukları kıblelerinden dönderen sebep nedir?" Buna göre âyetteki, "مَا وَلّٰيهُمْ" ifâdesindeki, "هُمْ" zamiri Peygamber (s.a.s) ve mü'minlerin yerini tutmaktadır.

Müslümanların daha önce yöneldikleri kıble Beytü'l-Makdis idi. Hz. Peygamber (s.a.s)'in, Medine'ye gittikten sonra kıbleyi ne zaman değiştirdiği hususundaki rivâyetler çok çeşitlidir. **Enes b. Malik** (r.a)'ten rivâyet

edildiğine göre, hicretten dokuz veya on ay sonra; **Muaz** (r.a)'dan rivâyet edildiğine göre, on üç ay sonra; **Katâde**'den rivâyet edildiğine göre on altı ay sonra ve **İbn Abbas** (r.a) ile **Bera b. Âzib** (r.a)'den rivâyet edildiğine göre on yedi ay sonradır. Bu son görüş bizce, diğerlerinden daha sağlam ve mazbuttur. Bazı kimselerden ise kıblenin, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Medine'ye hicretinden on sekiz ay sonra tahvil edildiği, rivâyet edilmiştir. **Vâkıdî,** kıblenin on yedinci ayın başlangıcında, Receb ayının ortasında Pazartesi günü tahvil edildiğini söylemiştir. Diğer bazıları ise, hicretten iki sene sonra kıblenin değiştirildiğini söylemişlerdir.

2) **Ebu Müslim**'in görüşüdür: Buna göre, Hak Teâlâ'nın kıbleyi, Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye çevirdiğine dâir haber sahih olunca, kıblenin değiştirildiğine hükmetmek gerekir. Şâyet bu olmasaydı, âyetteki, "كَانُوا عَلَيْهَا" (üzerinde oldukları) ifâdesi ile, "Yani sefihlerin üzerinde oldukları" manası murat edilmiş olabilirdi. Çünkü onlar ancak Yahûdilerin ve Hristiyanların kıblesini biliyorlardı. Yahûdilerin kıblesi batıya, Hristiyanlarınki ise doğuya doğru idi. Herhangi bir yöne yönelmedikçe, kendi namazlarını kılmak âdetleri değil idi. Onlar, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Kâbe'ye doğru yüzünü çevirdiğini görünce, bu yadırgamakta oldukları bir şey olduğu için şöyle dediler: "Bir kimse bizce kıble olarak bilinen şu iki yönden başka bir yöne nasıl yönelebilir?" Bunun üzerine, Allahu Teâlâ onlara cevaben *"De ki: Doğu da Allah'ındır, batı da.."* (Bakara, 142) buyurdu.

Bil ki **Ebu Müslim,** gerçekten doğru söylemiştir. Çünkü bu zâhir rivâyetler olmasaydı, bu ifâde başka manalara da gelebilirdi.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Kaffâl şöyle demiştir: "Kıble, insanın yüzünü dönderdiği cihet, yön demektir. Bu kelime, "الْمُقَابَلَةُ" mastarından gelmektedir. Kıble'ye 'kıble' denmesinin sebebi, namaz kılan kişi o yönü, o yön de namaz kılan kimseyi karşısına aldığı içindir."

Kutrub ise şöyle demiştir: "Araplar konuşmalarında, 'onun sığınacak bir yeri yoktur' manasında, "لَيْسَ لِفُلَانٍ قِبْلَةٌ" derler." Yine bu kelimenin, "اِسْتِقْبَالْ" istikbâle (yönelme) mastarından alındığı da söylenmiştir. Bir başkası şöyle demiştir: İki adam karşı karşıya (yüz yüze) geldikleri zaman, her biri, diğerinin kıblesi olur. Muhdesûn[113] grubuna giren bir şair,

113 Arap edebiyat tarihçileri, şairleri; Câhiliyyûn, Muhadremun, İslâmiyyûn, Muvelledûn, Muhdesûn devrelerine ayırırlar. İlk üç grubun şiirleri ile istişhad edilebileceğinde ittifak vardır. Takriben hicri üçüncü asırdan sonraki şairlere Muhdesûn (yani, son şairler) denir. (Çev.)

جَعَلْتُ مَأْوَاكَ لِي قَرَارًا وَقِبْلَةً حَيْثُمَا لَجَأْتُ

"Senin sığınağını kendime bir durak ve sığındığım her yerde orayı kıble edindim."

Allah'ın Emirlerinin Sebeplerini Araştırmak Gerekmez

Cenâb-ı Allah'ın, قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَ الْمَغْرِبُ *"De ki doğu da batı da Allah'ındır"* buyruğu, bu şüpheye verilen ilk cevaptır. Bu sözün anlattığı şudur: Bütün yönler mülk ve milk itibarıyla Allah'ındırlar. Bu sebeple onlardan hiçbirisi zâtı gereği kıble olmaya hak kazanamaz. Ancak Allah onlardan birini kıble yaptığı için, o kıble olabilir. Durum böyle olunca kıbleyi bir yönden diğer bir yöne döndürmesi hususunda Hak Teâlâ'ya itiraz edilemez.

Eğer, "Kıblenin önce belirlenip, daha sonra da başka bir cihete döndürülmesindeki hikmet nedir?" denirse, deriz ki: Kıblenin önceden tayini (belirlenmesi) meselesinde **Ehl-i Sünnet** ile **Mu'tezile** arasında şiddetli bir anlaşmazlık vardır. **Ehl-i Sünnet** Allahu Teâlâ'nın hükümlerinin sebeplerini araştırmak gerekmediğini söyleyip, buna birkaç yönden delil getirmişlerdir.

1) Bir maksattan dolayı bir iş yapıldığında, ya bu işi yapan kimse için bu maksadın bulunması, bulunmamasından daha evlâdır, veyahut da böyle olmayıp o maksadın olması ile mevcut olmaması, bu kişiye nispetle müsavidir. Şâyet birinci ihtimal söz konusu olursa, o işi yapanın zâtı eksik olmuş ve başkasıyla tamamlanmış olur ki, bu Allah hakkında imkânsızdır. İkinci yani müsâvât ihtimali söz konusu olması takdirinde ise maksat ve müreccih olması mümkün olmaz.

Biri çıkıp şöyle diyebilir: "Ona göre bu gayenin varlığı veya yokluğu müsâvî olabilir. Fakat bir başkası için varlığı yokluğundan daha faydalı ise, hikmetli kimse, başkasına fayda sağlamak için onu yapar." Cevaben deriz ki: Faydanın başkasına râci olması ile kendisine raci olmaması Cenâb-ı Allah'a göre müsavî midir, değil midir? İşte o zaman yine mezkûr taksim tekrar geri gelir (aynı yere dönülür).

2) Bir gaye için, bir iş yapan kimse, o vasıta olacak iş olmaksızın, maksadını elde etmeye ya kâdirdir veya kâdir değildir. Eğer kâdir ise, bu işi ona vasıta yapması abes olur. Eğer kâdir değilse, bu, aciz olmak manasına gelir ki, bu Allahu Teâlâ hakkında düşünülemez.

3) Cenâb-ı Hak, bir gayeden ötürü bir iş yaptığında, eğer bu maksat (gaye) kâdim ise, o kâdim olduğu için, fiilin de kâdim olması gerekir ki bu imkânsızdır. Eğer bu maksat muhdes (sonradan olma) ise, onun sonradan tahakkuk ettirilmesi bir başka maksada (gayeye) dayandırılmış olması gerekir ki bu devr-i fâsit ve teselsülü doğurur. Bunlar da imkânsızdır.

4) Âlemin ihdasının daha önce veya daha sonra değil de, muayyen bir vakte tahsis edilmesi, eğer önce veya sonra değil de onun bu vakte tahsis edilmesini gerektiren bir hikmetten dolayı ise, bu hikmetin niçin başka bir vakitte değil de bu vakitte meydana geldiğinin sebebini sormak gibidir. Bunlardan birisi, bir müreccihten müstağni olursa, diğeri de böyle olur; bir müreccihe muhtaç olursa, diğeri de böyle olur. Eğer bu bir hikmete dayanmazsa, bu durumda Allah'ın fâil ve yaratıcı oluşunun bir hikmet ve maksada dayanması geçersiz olur.

5) Meydana gelen bütün hayr, şer, küfr, iman, taat ve isyanın, Allah'ın kudreti ve iradesi ile meydana geldiğine delâlet, daha önceden geçmiş olan delillerde Allah'ın her fiilinin bir maksada mebnî olduğu görüşünü iptal eder. Çünkü, kulda küfrün yaratılması ve bu küfürden dolayı da ona devamlı olarak azap edilmesi hususunda Allah'ın kula ait bir maksat (kulun lehine bir fayda) güttüğü söylenemez.

6) Ezelde, muayyen bir fiili yaratmasına Allah'ın kudret ve iradesinin taalluk etmesi, ya caiz veya vâcip olur. Eğer bu caiz olursa, bu başka bir müessire muhtaç olur ki, burada teselsül gerekir; bir de kadîm olana yokluğun nisbet edilmesinin doğru olması gerekir.. Eğer vâcip olursa, vâcip zaten sebeplendirilemez.

Binaenaleyh, bu izahlar ışığı altında bize göre, Allah'ın fiil ve hükümlerini birtakım sebeb ve geyelere bağlamanın imkânsız olduğu ortaya çıkar.[114] Durum böyle olunca, O'nun fâîliyyet ve yaratıcılığı, sırf ilâh oluşu,

114 Bu mesele bir yönü ile ilahî irade, bir yönü ile hûsün ve kubûh ile ilgili olup uzun süren bir konudur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'ye aykırı olarak eşyada zatî olan hûsün ve kubûhü (güzellik veya çirkinliği) reddettiği, bunu Allah'ın emredip yasaklamasına bağladığı için, İmam Eş'arî ile beraber Ehl-i Sünnet'in mühim bir kısmı, felsefi temel olarak hadd-i zatında bir sebep ve maksat arama fikrini reddetmişlerdir ki, Râzî de onlardan biridir. Yoksa Cenâb-ı Hakk'a ait fiillerde -illet ve sebep değil de- hikmet aramak caizdir. Bunun vaki olduğunu, hükümlerin hikmetlerini gösteren yüzlerce âyet göstermektedir. Nitekim işi bu yönden ele alan İmam Mâturidî, bu işte, Eş'arî ile Mu'tezile arasında bir konumu benimseyerek Allah Teâlâ'nın fiillerinin hikmetlerle deveran ettiğini söylemiştir. Vallahu Teâlâ a'lem. (Çev.)

kudreti, hükmünün geçerliliği ve hükümran olması ile tahakkuk eder. İşte Allahu Teâlâ'nın, قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ *"De ki, doğu da Allah'ındır, batı da!"* sözünün açıkça delâlet ettiği husus budur. Çünkü Allah, neshin mümkün olmasını, kendisinin doğu ve batının mâliki olmasına bağlamıştır.

Mülkiyyet ise, Allah'ın **Mu'tezile**'nin dediği gibi, hikmete bağlanamaz.. Böylece bu âyetin bütün açıklığıyla bizim görüş ve kanaatimizin delili olduğu ortaya çıkmış olur.

Mu'tezile'ye gelince, onlar şöyle demişlerdir: Deliller, Allahu Teâlâ'nın hakîm olduğuna delâlet edip, hakîm olanın fiillerinin ise maksat ve gayelerden hali olması caiz olmayınca, biz Hak Teâlâ'nın bütün fiil ve hükümlerinde bir hikmet ve maksadın olduğunu anlamış oluruz.

Sonra bu hikmet ve maksatlar bazen bize açık olur, bazen de kapalı olur. Kıblenin bir cihetten başka bir cihete döndürülmesinin bizim için açık olmayan, birtakım gizli ve saklı maksatlardan dolayı olması mümkündür. Durum böyle olunca, Kıble'nin bu tahvilinden dolayı İslâm dinini ta'n etmek imkânsız olur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Kıblenin Varlığındaki Hikmetler**

Bu hükmün tafsilâtlı olarak açıklanmasıyla ilgilidir. Bilmek gerekir ki bu gibi konular, kat'î olamazlar. Tam aksine, olsa olsa ihtimalî olan birtakım şeyler olurlar.

Namazda kıblenin tayini hususuna gelince, âlimler bu hususta bazı hikmetler zikretmişlerdir.

a) Allahu Teâlâ insanda mücerred ve aklî olan şeyleri idrak edecek bir aklî meleke ile bedenler âleminde etkin olan bir tahayyül kudreti yaratmıştır. Bu aklî kuvvet, hayalî kuvvet ile beraber olup, ondan pek nadir olarak ayrılır. İnsan, mücerred ve aklî her şeyi zihninde hazır tutmaya çalıştığında, onun bu aklî manalar için zannettiği birtakım hayalî şekiller meydana getirmesi gerekir. Böylece bu hayalî şekiller, o aklî manaları kavramaya yardım etmiş olurlar. İşte bu sebepten dolayı mühendis bir proje yapmak istediği zaman, onun, his ve hayâlin bu küllî hükmü idrak etmeye yardımcı olabilmesi için, muayyen bir şekil ve belirli bir biçim meydana getirmesi gerekir.

Zayıf bir kul, azametli bir hükümdarın meclisine girdiğinde, onun yüzünü mutlaka o melike dönmesi, ona arka dönmemesi, onu en güzel şekilde tavsif etmesi ve ona son derece hizmet ve itaatte bulunması gerekir... Binaenaleyh namazda kıbleye teveccüh etmek, bu kimsenin hükümdara yönelip, ona sırt dönmemesi gibi olur. Namazda okunan duâlar da, ona övgü ve medh yerine; rükû ve sücûd ise, melîke hizmet etmek yerine geçer..

b) Namaz kılmaktan maksat, kalbin huzuru, yani Allah'ın huzurunda olduğunu bilmesidir. Bu huzur ise, ancak sükûnet, başka şeylere iltifat etmemek ve kıpırdamamakla olur. Bu da ancak, kişinin bütün namazlarında muayyen bir istikâmete yönelmesiyle elde edilir. İnsanların vehminde bazı yönlerin diğerlerinden daha şerefli olduğu yerleşince, o cihete dönmek daha uygun olur.

c) Allahu Teâlâ mü'minlerin birbirleriyle ülfet ve uyum içinde olmalarını sever. Bu nimetini onlara, şu âyetinde hatırlatmaktadır: وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا *"Allah'ın size olan nimetini hatırlayınız. Hani siz düşmanlar idiniz de, Allah kalplerinizi birleştirdi; O'nun nimeti sayesinde siz de kardeş oldunuz."* (Âl-i İmran, 103). Eğer onlardan her biri namazında başka başka yönlere yönelmiş olsaydı, bu onlar arasında açık bir ihtilâf bulunduğu vehmini verirdi. İşte böylece Cenâb-ı Hak, bu sebeple aralarında bir uyum meydana gelsin diye, onlara muayyen bir yön tesbit etmiş ve onların hepsinin o tarafa yönelmelerini emretmiştir. Burada, Allahu Teâlâ'nın, hayırlı fiiller hususunda kulları arasında bir uyum olmasını sevdiğine bir işaret vardır.

d) Allahu Teâlâ Kâbe'yi, "بَيْتِى" (Evim) diyerek kendine nisbet etmiştir. Mü'minleri de, kulluk sıfatıyla yalnız kendisine nisbet etmiştir. Bu, her iki izafet de, tahsis ve tekrim, şereflendirmek içindir. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, "Ey mü'min, sen benim kulum; Kâbe evim, namaz bana yapılan hizmetindir. Binaenaleyh, bana hizmet hususunda, yüzünle benim evime; kalbinle de bana yönel!" demiş olmaktadır.

e) Âlimlerden bazıları, "Yahûdiler kıbleye yöneldiler.. Çünkü Allah'ın Mûsa'ya olan nidâsı o cihetten gelmişti.. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ *"Sen batı yakasında değildin..."* (Kasas, 44) âyetinde zikredilen durumdur. Hristiyanlar da, doğuya yönelmişlerdi. Çünkü Hz. Cebrail, وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ مَرْيَمَ اِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ اَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا *"Kitap'ta Meryem'i an! Hani o,*

ailesinden ayrılarak doğudaki bir yere çekilmişti!" (Meryem, 16) âyetinin de gösterdiği gibi, doğu tarafından Hz. Meryem'in yanına gelmişti.

Mü'minler ise Kâbe'ye yönelmişlerdir; çünkü bu Kâbe, Allah'ın dostunun, Hz. İbrahim'in kıblesi; Allah'ın sevgili habibi Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğduğu yer, bir de burası, Allah'ın saygın kıldığı bir yerdir.." demişlerdir.

Bazılarıysa şöyle demiştir: "Hristiyanlar, nûrların doğduğu yere yönelmişlerdir. Biz Müslümanlarsa nûrların efendisi olan Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğduğu yere yöneldik.. Değil mi ki bütün nûrlar O'nun nûrundan yaratılmıştır."

f) Âlimler şöyle demişlerdir: "Kâbe yerin göbeği ve ortasıdır. İşte bu sebepten dolayı Allahu Teâlâ bütün kullarına namazlarında yerin ortasına yönelmelerini emretmiştir. Bu da, her şeyde adaletin gerekli olduğuna işarettir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak yerin ortasını maklukâtının kıblesi kılmıştır."

g) Allahu Teâlâ Kâbe'ye yönelmeyi emrederek, Hz. Muhammed (s.a.s)'i sevdiğini ortaya koymuştur. Bu böyledir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Yahûdilere muhalefet etmek için, uzun bir müddet bunu arzulamıştı. Bundan ötürü de Cenâb-ı Hak:

قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ

"Biz, yüzünü çokça semaya doğru çevirdiğini görüyoruz.. Andolsun ki biz seni, hoşnut olacağın bir kıbleye döndüreceğiz.. Şimdi sen, yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir" (Bakara, 144) âyetini indirmiştir.

Halk deyişinde, bir kimse bir başkasını sevmekle nitelendirildiği zaman temsilî olarak şöyle denilir: "Falanca falancaya sevgisinden dolayı kıblesini değiştirdi.." Allahu Teâlâ da sevdiği Hz. Peygamber (s.a.s) için kıbleyi hakîkî manada değiştirdi ve, *"Seni, memnun olacağın bir kıbleye döndüreceğiz"* buyurdu da; "Benim razı (memnun) olacağım bir kıbleye seni döndüreceğim" demedi. Burada, Hak Teâlâ'nın sanki şöyle dediğine bir işaret vardır: "Ya Muhammed, herkes benim rızamı talep ederken, ben her iki dünyada da seni hoşnut etmeyi istiyorum. Dünyada seni hoşnut etmenin delili, şu zikrettiğimiz kıblenin değiştirilmesi meselesidir. Âhirette seni hoşnut etmeyi istemem ise, *"Rabbin sana verecek, sen de razı olacaksın"* (Duha, 5) âyetinde beyân edilen haldir." Burada fakirlerin şerefli olduğuna da bir işaret vardır. O da şudur: Allahu Teâlâ fakirleri

kovma ile kıbleden yüz çevirmeyi bir tutarak fakirleri kovma hususunda Cenâb-ı Hak: *"Sen o (fakirleri) yanından kovarsan zâlimlerden olursun."* (En'am, 52) buyurmuştur; Kıbleden yüz çevirme hususunda *"Sana ilim geldikten sonra, eğer onların heva ve heveslerine uyarsan, şüphesiz zâlimlerden olursun"* (Bakara, 145) buyurmuştur. Sanki Hak Teâlâ, "Kâbe senin yüzünün (rızanın) kıblesi, fakirler ise benim rahmetimin kıblesidir. Binaenaleyh senin yüzünün kıblesinden yüz çevirmen zâlim sayılmanı gerektiriyor. O halde benim rahmetimin kıblesinden yüz çevirmek ya nasıl olur?" buyurmuştur.

h) Arş, Arşı yüklenen meleklerin; Kürsî, Berere (Mukarreb) meleklerin; Beyt-i Ma'mûr, kâtib meleklerin; Kâbe mü'minlerin; Hak da mütehayyir mü'minlerin kıblesidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, *"Nereye dönerseniz, oradadır Allah'ın yüzü (rızası, razı olduğu kıblesi)"* (Bakara, 115) buyurmuştur.

Arş'ın nûr (ışık)dan; Kürsî'nin inciden; Beyt-i Ma'mûr'un yâkuttan; Kâbe'nin ise beş dağdan yaratılmış olduğu sabit olmuştur. Bu beş dağ Sîna, Zeytâ, Cûdî, Lübnân ve Hira dağlarıdır. Buradaki incelik şöyledir: Cenâb-ı Allah sanki şöyle buyurmuştur: "Eğer üzerinde bu dağlar kadar günahın olsa ve hac niyetiyle Kâbe'ye gelsen veya Kâbe'ye müteveccih olarak namaz kılsan, sen günahlarını affettirmiş ve bağışlatmış olursun." Bu konuda söylenen görüşlerin hepsi bunlardan ibarettir. Kuvvetli olan görüş birincisidir.

BEŞİNCİ MESELE: Kıblenin Değiştirilmesindeki Hikmet

Beşinci mesele, kıblenin bir yönden başka bir yöne döndürülmesindeki hikmet hakkındadır. Biz, bu döndürmenin yadırgandığı hususunda, kâfirlerin şüphelerinden bahsetmiştik. Bu şüphe şudur: "Yönler, her türlü sıfat bakımından eşit olduğu için, kıblenin bir yönden diğerine döndürülmesi sırf abestir ki, bu Hakîm Allah'ın fiillerinden değildir." Buna şu şekilde cevap veririz: **Ehl-i Sünnet'e** göre, Allahu Teâlâ'nın hükümlerini herhangi bir hikmete bağlamak gerekmez. Buna göre durum açıktır.

Mu'tezile'nin Bu Konudaki İzahı

Mu'tezile'nin bu hususta iki izahı vardır:

a) Farklı cihetlere göre farklı faydaların bulunması imkânsız değildir. Bu birkaç bakımdan izah edilebilir:

1) Bazı insanların kafalarında, mesela Kâbe'yi Hz. İbrahim'in yaptığı ve ona saygı duyduğu için, Kâbe cihetinin, diğer yönlerden daha şerefli olduğu fikri yerleşince, bu insanlar oraya yöneldikleri zaman, daha saygılı ve huşûlu olurlar ki, bu da elde edilmek istenen bir faydadır.

2) Kâbe'nin inşa edilmesi Araplar için büyük bir devlet (servet ve prestij) sebebi olduğu için, Araplar oraya daha fazla saygı duymuşlardır.

3) Yahûdiler, "Biz size kıbleyi öğretmeseydik, siz kıblenin ne olduğunu bilmezdiniz" diyerek, Müslümanları Beyt-i Makdis'e yönelirken ayıplayınca bu, Müslümanların zihinlerinin bulanmasına sebeb olmuştur. Bu bulanma da huşû ve huzûu bozan bir husustur. İşte bu sebepten dolayı, o kıbleyi değiştirmek münasib olmuştur.

4) Kâbe, Hz. Muhammed (s.a.s)'in doğup büyüdüğü yerdir. Bundan dolayı Kâbe'ye saygı duymak, Hz. Peygamber (s.a.s)'e saygı duymayı gerektirir ki, bu güzel bir şeydir. Çünkü onların kalplerinde Hz. Muhammed (s.a.s)'e olan saygıları kök salınca, din ve şeriat hususunda Resûlullah'ın emir ve yasaklarını daha kolay ve çabuk kabul ederler. Matluba götüren şey de matluptur. Binaenaleyh kıblenin değiştirilmesi yerinde olmuştur.

5) Allahu Teâlâ bunu, *"Senin üzerinde olduğun (Kâbe'yi) kıble yapmamız ancak, peygambere uyanları, (uymayıp) ökçesi üzere dönenlerden ayırt etmeniz içindir"* (Bakara, 143) âyetiyle açıklamıştır. Böylece Allahu Teâlâ onlara, Mekke'de iken müşriklerden ayrılsınlar diye Beyt-i Makdis'e yönelmelerini; Mekke'den Medine'ye hicret edince, Medine'de de Yahûdiler bulunduğu için Yahûdilerden ayrılsınlar diye Kâbe'ye yönelmelerini emretmiştir.

Allahu Teâlâ'nın, يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"O, dilediğini sırat-ı müstakime hidâyet eder"* buyruğuna gelince, **"hidâyet"** ile ilgili izah daha önce geçmiştir. **Mu'tezile** şöyle demiştir: "Hidâyet; ulaştıran bir delâlet etmedir. Buna göre âyetin manası: 'Allahu Teâlâ, kulları kendileri için en faydalı olan şeye götürür' şeklinde olur. Sırat-ı Müstakim, insanların tutması halinde, onları cennete ulaştıran yoldur." Ehl-i Sünnet âlimleri ise: "Bu hidâyetten maksat, ya davettir, ya delâlet (yol gösterme) veya o konuda bir ilim meydana getirmektir. İlk ikisi bâtıldır. Çünkü ilk iki husus bütün mükellefler için yapılmıştır. Bu sebeple bu hidâyeti üçüncü manada anlamak gerekir. Bu da hidâyet ve delâletin, Allah tarafından olmasını gerektirir.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَآ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ إِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿١٤٣﴾

"Böylece sizi (Ey Muhammed ümmeti) vasat (orta, mu'tedil) bir ümmet yaptık, tâ ki insanlara karşı siz şahitler olasınız ve bu Peygamber de size tam bir şâhit olsun diye... (Habibim,) senin hâlâ üzerinde bulunduğun (kıbleyi) kıble yapmamız, o peygambere (sana) uyanları, ayağının iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden (uymayanlardan) ayırt etmemiz içindir. Gerçi (bu) elbette büyük bir şeydir. Ancak bu, Allah'ın doğru yola ilettiği kimseler hakkında değildir. Allah imanınızı boşa çıkarmaz. Çünkü Allah insanlara çok şefkatli ve merhametlidir" (Bakara, 143)

Bil ki bu âyette birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **"كَذٰلِكَ"deki Benzetme Yönü Nedir?**

"كَذٰلِكَ" ifâdesindeki 'kâf' harfi teşbih (benzetme) kâf'ıdır. Öyle ise, kendisine benzetilen nedir? Bu hususta bazı görüşler vardır:

a) Bu, "يَهْدِى" manası ile ilgilidir. Yani "Size, hidâyetimizle in'amda bulunduğumuz gibi, sizi vasat bir ümmet olarak yaratarak da in'amda bulunduk" demektir.

b) **Ebu Müslim**'in görüşüne göre mana şu şekilde olur: "Sizi kıblelerin en ortası bir kıbleye çevirdiğimiz gibi, aynı şekilde orta (vasat) bir ümmet yaptık."

c) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا *"Andolsun ki biz onu dünyada seçtik"* (Bakara. 130) âyetinde, Hz. İbrahim hakkında söylediği hususa râcîdir. Yanî, "Biz onu dünyada seçtiğimiz gibi, aynı şekilde sizi de orta bir ümmet kıldık" demektir.

d) Bana göre âyetin takdiri şu şekildedir: "Doğu da Allah'ındır, batı da. Bu yönler Allah'ın mülkü ve milki olmaları bakımından müsavî oldukları halde, Cenâb-ı Hak bir lüftu ve ihsanı olmak üzere bir kısmını, kıble

yaparak daha fazla şereflendirip yüceltmiştir. Aynen bunun gibi, bütün insanlar da Allah'ın kulu olma bakımından müşterekterdirler. Ancak Cenâb-ı Hak bu ümmet-i Muhammed'e, -mecbur olmaksızın- kendisinden bir lütuf ve ihsan olarak, daha çok şeref verip, daha çok ibâdete lâyık görmüştür.

e) Zamirin mercii meşhûr ve ma'rûf olunca, bu merci' bazen zikredilmeksizin de, zamir zikredilebilir. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ *"Muhakkak ki biz onu, Kadir gecesinde inzâl ettik"* (Kadir, 1) âyetinde olduğu gibi sonra Cenâb-ı Hakk'ın dilediği kimseleri azîz *ve* istediği kimseleri zelîl kılmaya kâdir olan bir zât olduğu herkesçe bilinen ve meşhûr olan bir hususdur. Buna göre O'nun, "وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ" ifâdesi, yani, "Kendisinden başka hiç kimsenin kâdir olamayacağı şu hayret verici meydana getirme ve yaratması gibi, aynı şekilde biz sizi orta bir ümmet yaptık, kıldık" anlamına gelir.

***İKİNCİ MESELE:* "Vasat"ın Mânası**

Bil ki, "اَلْوَسَطُ" (el-vasat) kelimesi, isim olduğu zaman Hak Teâlâ'nın tıpkı, "أُمَّةً وَسَطًا" (Bakara, 143) âyetinde olduğu gibi ortadaki sin harfi harekelenir. Zarf olduğu zaman ise, ortası (sin harf) sakin olur. Meselaجَلَسْتُ وَسْطَ الْقَوْمِ"Topluluğun ortasına oturdum" ifâdesinde olduğu gibi...

Âlimler, "اَلْوَسَطُ" kelimesinin açıklanması hususunda ihtilâf ederek, şu hususları zikretmişlerdir:

1) "اَلْوَسَطُ ، اَلْعَدْلُ" (âdil, dosdoğru) demektir. Bunun delili âyet, haber, şiir, rivâyet ve mânadır.

Âyetten delile gelince bu, Hak Teâlâ'nın, قَالَ اَوْسَطُهُمْ Yani, *"en âdilleri dedi..."* (Kalem, 28) kavlidir.

Haberden delile gelince, bu **Kaffâl**'in **Sevrî**'den; **Sevrî**'nin **Ebû Saîd el-Hudrî**'den; onun da Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyetine göre, Hz. Peygamber, "أُمَّةً وَسَطًا" ifâdesini, "عَدْلًا" diyerek tefsir etmiştir.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s), خَيْرُ الْأُمُورِ اَوْسَطُهَا *"İşlerin en hayırlısı en vasat olanıdır"*[115] yani en doğru ve dengeli olan... buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s)'in neseb cihetinden Kureyş'in en vasatı, yani en âdil ve dengeli, en seçkin olanı olduğu söylenirdi. Hz. Peygember (s.a.s) de şöyle buyurmuştur: عَلَيْكُمْ بِالنَّمَطِ الْأَوْسَطِ *"En âdil ve en dengeli metoda yapışın."*

Şiirden bunun delili **Züheyr**'in şu sözüdür:

115 Hadis hakkında bakınız: Keşfu'l-Hafâ, 1/391.

هُمْ وَسَطٌ يَرْضَى الْأَنَامُ بِحُكْمِهِمْ إِذَا نَزَلَتْ إِحْدَى اللَّيَالِي الْعَظَائِمُ

"Onlar, gecelerin birinde büyük belâlar geldiğinde halkın, hükümlerine razı olduğu âdil kimselerdir."

Bunun nakilden (dilden) olan deliline gelince, **Cevheri, Sıhâh** adlı lügatinde, "وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا" âyetindeki, "وَسَطًا" kelimesini, âdil manasına almıştır. Aynısını **Ahfeş, Halil** ve **Kutrûb** da söylemişlerdir.

Bunun mana bakımından delili, birkaç yöndendir:

a) "وَسَطْ" her iki uçtan uzak olma manasında hakikat olarak kullanılır. Şüphe yok ki, iki aşırı uç olan ifrât ve tefrit, kötüdürler. Buna göre ahlâkî bakımdan mutavassıt olan, her iki uçtan uzak olur, böylece de dengeli ve faziletli olmuş olur.

b) Allah, adâleti **"vasat"** diye adlandırmıştır. Çünkü adâlet, iki davalıdan birine meyletmez. O halde âdil kimse, iki taraftan birisine meyletmeyen kimsedir.

c) Cenâb-ı Allah'ın, *"Aynı şekilde sizi vasat (orta) bir ümmet kıldık"* buyruğu ile maksadı, hiç şüphe yok ki ümmet-i Muhammed'i övmektir. Çünkü O'nun, bir vasfı zikredip onu, kendisi için onları şahitler kılmasına adetâ sebep kılması, daha sonra da Resûlü'nün şehâdetini buna atfetmesi, bu ancak bir medih olursa câizdir. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın, "وَسَطًا" lâfzından maksadının, din hususunda medhi ifâde eden birşey olduğu ortaya çıkmış olur. Hak Teâlâ'nın onları "şâhitler" kabul etmesi, ancak onların âdil olmaları durumunda câiz olur. Bu sebeple, "وَسَطْ" (vasat) kelimesinden, "adâlet" manasının kastedilmiş olması gerekmiştir.

d) Bir şeyin en dengeli yeri, onun ortasıdır. Çünkü onun diğer uçlara nazaran durumu, düz ve denge üzere oluşudur. Uçlara (kenarlara) gelince, onlar daha çabuk bozulur ve dengesini kaybeder. En orta kısım ise korunmuş ve kuşatılmış vaziyettedir. Orta hakkında bunları söylemek doğru olunca, o, sanki hiçbir tarafa meyletmeyen, tamamen dengeli olan şeyden ibaret olmuş olur.

2) "وَسَطْ" (vasat), her şeyin seçkini ve iyisi manasınadır. Âlimler bu açıklamanın bazı sebeplerden ötürü, bu ikinci görüşün daha evlâ olduğunu söylemişlerdir:

a) **"Vasat"** lâfzı cansızlar için de kullanılır. **Keşşâf sahibi** şöyle demiştir: "Mekke'de, haccımı yapabilmek için, bedevi bir Araptan bir deve kiraladım. O bana, "أَعْطِنِى مِنْ سِطَاتِهِنَّهْ " yani, "bana dinarların en iyilerinden ver," dedi.

Halbuki adâlet vasfı cansız varlıklarda bulunmaz. Binaenaleyh, "وَسَطْ" (vasat) kelimesini "iyi" manasına almak daha uygundur.

b) "Vasat" kelimesini iyi, güzel manasına almak, Hak Teâlâ'nın, كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ *"Sizler insanlar için çıkarılmış olan en hayırlı ümmetsiniz"* (Âl-i İmran, 110) âyetine de uygundur.

3) Bir kimse, "فُلَانٌ اَوْسَطُهَا" dediği zaman, bunun manası, "O bizim en faziletlimizdir" yani o adam, onların içinde, tıpkı gerdanlığın ortasındaki kıymetli mücevher gibidir. Bu benzetmenin aslı şudur: Tebaa, ortalarında bulunan reislerinin etrafını sarar ve onu aralarına alırlar.. İşte bu manadan dolayı, "وَسَطْ" (vasat) lâfzı kullanmıştır.

4) Ümmet-i Muhammed'in din hususunda ifrat ile tefrit arasında; hâdiseler hususunda da çok ileri gitmekle çok geri kalmak arasında mu'tedil ve dengeli olmaları manâsında onlara, "وَسَطْ" denilmesi câizdir. Çünkü ümmet-i Muhammed, Hristiyanların çok aşırı giderek Allah'ı bir oğul ve ilâh tutmak; Yuhudilerin de peygamberleri öldürüp, kitapları değiştirmek, vb. hususlarda günahlar irtikâb etmek gibi kusurları işlememişlerdir.

Bu görüşler birbirine zıt olmayıp, birbirine yakın olan görüşlerdir. Allah en iyisini bilir.

Âlimlerimiz bu âyetle, kulun fiilini Allah'ın yarattığına istidlâl etmişlerdir. Çünkü bu âyet, bu ümmetin adâletinin ve onların hayırlı olmalarının, Allah'ın yapması ve yaratması ile olduğuna delâlet etmektedir. İşte bu mezhebimiz için açık bir delildir.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: Cenâb-ı Hakk'ın bu "جَعَلْنَا" (yapması, kılması)ndan murat, ümmet için onları yarattığı zaman, gerek sözlerinde, gerekse amelleri hususunda onların doğruyu tercih edeceklerini bildiği lütûf ve ikrâm fiilleridir.

Âlimlerimiz buna şu açıklamalarla cevap vermişlerdir:

1) Bu, âyetin zâhirini terk etmektir. Bu ise, âyeti zâhirine hamletmenin mümkün olmadığına deliller bulunduğu zaman kendisine müracaat edilecek bir yoldur.

Ancak biz, aklî delillerin sadece bizden yana olduğunu beyan etmiştik. Bu konuda **Mu'tezile**'nin söyleyebileceği en son söz, onların medh-zem, sevâp-ikâb gibi hususlara tutunmalarıdır. Biz defalarca, bu yolun onların kendi esaslarına göre "ilim ve sebep" meseleleriyle çelişki teşkil ettiğini açıklamıştık. Çelişkili olan söze ise kesinlikle iltifat edilmez.

2) Allahu Teâlâ bu âyetten önce, يَهْدِى مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ *"Dilediğini dosdoğru olan yola iletir"* (Bakara, 142) buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın dilediği kimseleri hidâyete iletip, dilediği kimseleri de iletmemesi hususunda, bu âyetin bizim görüşümüz için delil teşkil ettiğini açıklamıştık. Binaenaleyh, bu iki âyetten her biri diğerinin manasını te'kid etsin diye, bu âyeti de aynı mânaya hamletmek gerekir.

3) Bütün varlıklar için Allahu Teâlâ'nın kudreti dahilinde olan lütuf fiillerinin hepsini, Allah halk etmiş, yaratmıştır. Durum böyle olunca, bunu, bu manayı sırf mü'minlere tahsis etmenin hiçbir manası yoktur.

4) Allahu Teâlâ bunu, bu ümmete verilmiş bir lütuf sadedinde zikretmiştir. Lütuf fiilleri ise vâciptir. Vâcip olan şeyin ise, bir nimet olarak zikredilmesi caiz değildir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Bu Âyet İcma'ın Delillerinden Biridir**

Gerek bizim âlimlerimizin ve gerekse **Mu'tezile**'nin çoğu bu âyetle, icmâ-ı ümmetin bir delil olduğuna istidlâl ederek, şöyle demişlerdir: Allahu Teâlâ bu ümmetin âdil ve hayırlı olduğunu haber vermiştir. Buna göre şâyet onlar mahzurlu ve yasak bir şey üzerinde olsalardı, adâlet ve iyilikle vasıflandırılmazlardı. Ümmet-i Muhammed'in mahzurlu olan herhangi bir şeye yönelmeyecekleri kesinlik kazanınca, onların görüşlerinin de bir hüccet olması vâcip olur. Buna göre eğer, "Âyetin zâhiri bırakılmıştır, çünkü ümmeti adâletle vasıflandırmak, ümmetin fertlerinin her birinin adâletle vasıflandırılmasını gerektirir; halbuki, zarurî olarak bunun böyle olmadığı bilinir. Bu sebeple âyeti, ümmetin ihtiva ettiği fertlerin tamamına değil de bir kısmına hamletmek gerekir, bu sebeple biz âyeti, masum imamlara hamlediyoruz. Biz, âyetin zâhirinin terk edilmediğini kabul etsek bile, ancak biz her şeyin "vasat"ının onun en seçkin ve en iyisi olduğunu kabul etmiyoruz. Sizin zikretmiş olduğunuz vecihler de, iki bakımdan çelişki meydana getirirler.

a) İnsanın âdil olması, onun vâcipleri yerine getirip, haramlardan kaçınmasından ibarettir. Bu, kulun fiilindendir. Halbuki Allahu Tealâ onları,

vasat bir ümmet yaptığını haber vermiştir. Binaenaleyh bu, onların vasat olmalarının, Allah'ın fiili olmasını gerektirir. Bu da, onlar âdil olmadan da onların "vasat" olmalarını gerektirir. Aksi halde, bir makdûrün (güç yetirilen şey, fiil) iki kâdir ile meydana gelmesini gerektirir ki, bu da imkânsızdır.

b) "Vasat", iki şeyin arasında ortada bulunan, mutavassıt olan şeyin adıdır. Binaenaleyh bu kelimeyi hem adâlet hususunda hem de hayırlı olmak anlamında hakikî (mecazî değil) kılmak, müşterekliği gerektirir ki, bu aslolanın hilâfına bir durumdur. Biz onların "hayırlı olmakla" vasıflandırılmış olmalarını kabul etsek bile, ancak bu vasfın meydana gelmesi için, niçin sadece büyük günahlardan kaçınmak kâfi olmasın? Durum böyle olunca, ümmetin ittifak etmiş olduğu şey, her ne kadar hata olsa dahi, bununla beraber o, küçük günahlardan olur. Bu da onların hayırlı ümmet olmalarına zarar vermez..

İnsanlara şahitler olsunlar diye, Allahu Teâlâ'nın onların âdil olduklarına hükmetmiş olması da, bu ihtimali güçlendiren hususlardandır. Küçük günahları işlemek ise, şehâdete mâni değildir. Biz onların küçük ve büyük günahlardan kaçınmış olmalarını kabul etsek bile, ne var ki Allahu Teâlâ, onlar insanlara şahitler oldukları için, onların işte bundan ötürü bununla vasıflanmış olduklarını beyan etmiştir. Bu şehâdetin ancak âhirette tahakkuk edeceği mâlûmdur. Bu sebeple, onların adaletinin orada tahakkuk etmesinin vâcip olması gerekir. Çünkü şahitlerin adaletine, şahitlik etmeyi üzerlerine aldıkları zaman değil, ancak şehâdette bulunurken itibar edilir. Bunun böyle olduğunda bir münakaşa yoktur. Çünkü ümmet âhirette mâsum olur. O halde, daha niçin onlar "dünyada da böyledir" dedin?

Biz onların dünyada da âdil olmalarının vâcip olduğunu kabul etsek bile, ancak bu âyetle hitâb olunanlar, bu âyet nâzil olduğu sırada mevcut olan kişilerdir. Çünkü bulunmayan kimselere hitap etmek imkânsızdır. Durum böyle olunca, bu âyet o zaman bulunanların adâletli olmalarını gerektirir, onların dışında kalanların ise mutlaka âdil olmalarını gerektirmez.. Bu âyet, o kimselerin icmâının hak olduğuna delâlet eder.

Binaenaleyh, onlardan her birinin bu hususta bir görüşü olduğunu bildiğimiz zaman, bizim icmâ'ya tutunmamız vâcip olur. Ne var ki bu, bu kavimlerden her birini bizzat, onlardan her birinin Hz. Peygamber (s.a.s)'in vefatından sonraya kaldığını ve bu icmâda onların hepsinin görüşünün

bulunduğunu bilmemiz mümkün olur. Bütün bunlar adeta imkânsız gibi olunca, icmâya yapışmak da imkânsız olur" denilirse:

İcmâ'ı Reddedenlere Cevabımız

Muarızımızın, "Âyetin zahiri terk edilmiştir" sözüne şöyle diyerek cevap veririz: Biz Allahu Teâlâ'nın, *"İşte böylece biz sizi orta bir ümmet yaptık"* ifâdesinin, onlardan her birinin başkalarıyla bulunduğu zaman bu sıfat ile muttasıf kıldığını gerektirmiş olmasını kabul etmiyoruz. Bize göre, ümmetin fertlerinden her biri, üzerinde ittifak ettikleri bir işte âdildirler. Daha doğrusu onlar ihtilâf ettiği zaman, bu durumda çirkini işlemiş olurlar. Biz, bunun onlar bir fikir üzerinde bir araya geldikleri zaman, yöneltilmiş bir hitap olduğunu söyledik. Çünkü Allah'ın, "جَعَلْنَاكُمْ" ifâdesi, onların her birine yalnız başına değil, hepsine birden hitaptır. Biz bunun, ümmetten her bir ferdin âdil olmasını gerektirdiğini kabul etsek bile, biz bu hususta başka bir delil bulunduğu için âyetle ümmetin bir kısmı hakkında amel edilmediğini söylüyoruz. Bu sebeple ümmetin geriye kalan kısmı hakkında amel etmek gerekir. Bu âyetten maksadın; ümmetin hepsi böyle değildir; tam aksine bundan murat, onlar arasında bu sıfatı taşıyan kimselerin mutlaka bulunmasıdır, diyen âlimlerin sözünün manası da budur.

Biz, bizzat onları tanımadığımız zaman, kıyas yapanların da onların sınıfına dahil olması için, onların bir görüş ve bir fiil üzere içtima etmelerine ihtiyaç duyarız. Bunun misali şudur: Hz. Peygamber (s.a.s), falancanın çocuklarından birinin görüşünde ve tefekküründe mutlaka isabet edeceğini söylediği zaman, biz bizzat o kimsenin kendisini tanıyamayıp da onun çocuklarının bir fikir üzerinde ittifak ettiklerini gördüğümüzde, o fikrin hak olduğunu anlarız. Çünkü onların içinde, artık hakka isabet eden bir kimse mutlaka vardır. Ama, Hz. Peygamber'in belirttiği kişinin dışında olan bir görüş üzerinde ittifak ettikleri zaman, biz o fikrin hak olduğuna hükmedemeyiz. Çünkü doğrunun, muhalefet eden o tek şahsın yanında olması caizdir. İşte bundan dolayı ulemâdan pekçoğu, şöyle demiştir: Ümmetin içinde hakka isabet edeni hata edenden ayırdığımız zaman, hüccet hakka isabet edenin görüşündedir. Biz kesinlikle hata eden kimsenin görüşüne itibar etmeyiz. Muarızımızın: "Onların vasat olmarından maksat, onların âdil olmaları olsaydı, kulun fiilinin Allah'ın mahlûku olması gerekirdi" şeklindeki sözüne gelince biz deriz ki, yukarıda izahı geçtiği gibi, bu bizim mezhebimizdir.

Muarızımızın, "Niçin, Allahu Teâlâ'nın onların âdil ve hayırlı olduklarını haber vermesi, onların küçük günahlardan kaçınmalarını gerektirir dediniz?" şeklindeki sözüne gelince, biz deriz ki, Allah'ın verdiği haber sadece doğrudur. Sırf doğru haber ise, kendisinden haber verilen şeyin meydana gelmesini gerektirir. Küçük günahları işlemek, hayır değildir. O halde ikisini bağdaştırmak bir çelişki meydana getirir.

Bir kimse şöyle diyebilir: Bir şahsın hayırlı olduğunu söylemek, onun bütün şeylerde veya bazısında hayırlı olduğunu haber vermekten daha genel bir ifâdedir. İşte bu sebepten ötürü, bunu iki kısma ayırmak doğru olur. Buna göre de şöyle denilir: Hayır, ya bazı şeylerde hayır olur, veyahut da hepsinde hayır olur.. Taksimi yapılan şey, iki kısım arasında da müşterektir. Buna göre bazı bakımlardan hayırlı olan kimseye, "bu hayırlıdır!" denilmesi yerindedir. Binaenaleyh, Allahu Teâlâ'nın bu ümmetin hayırlı olduğunu haber vermesi, onların bütün şeyler hususunda hayırlı olduklarını söylemiş olmayı gerektirmez. Bu sebeple bu, onların küçük günahları işlemeleri şöyle dursun, büyük günaha yönelmelerine de ters düşmediği ortaya çıkmış olur. Biz bu delili, usûl-i fıkıhta pekiştirmiştik. Ne var ki, bu delâletin aleyhine yine de böyle bir suâl varid olmuştur.

Diğer soruya da, Hak Teâlâ'nın, *"İşte böylece biz sizi orta bir ümmet yaptık"* buyruğu, ümmetin evveli ve sonrası, âyet nâzil olurken mevcut olanlarla, onlardan sonra kıyamete kadar gelecek olanların hepsine bir hitâptır, diyerek cevâp verilir. Nitekim Cenâb-ı Hakk'ın, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ *"Size kısas farz kılındı"* (Bakara, 178) ve: كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ *"Oruç size farz kılındı"* (Bakara, 183) âyetleri de herkesi içine alır, sadece o zaman bulunanlara tahsis edilemez. Allah'ın diğer teklifleri, emir ve yasakları da ümmetin hepsine yöneltilmiş bir hitaptır.

İmdi şâyet, "Eğer durum böyle olsaydı, bu kıyamete kadar var olacak herkes için bir hitap olurdu. Böylece de Cenâb-ı Hak o toplumların hepsi hakkında adâletle hükmetmiş olurdu. Buna göre daha sen, nereden her asır halkı için adâletli olduklarına hükmediyor, böylece de onları kendilerinden sonra gelenlere hüccet yapıyorsun?" denilirse, deriz ki: Allahu Teâlâ onları, insanlar üzerine şâhit tutunca, bu durumda biz ümmetin ilkini ve sonunu, hepsini başkasına hüccet olarak kabul edersek, bir fayda elde edemeyiz... Çünkü ümmetin hepsini hüccet kabul etmemiz durumunda geriye bunların, aleyhine hüccet olacakları bir toplum kalmaz. Böylece de bununla maksadın, her asırda bulunan insanlar olduğunu anlamış oluruz.

Bir asrın insanlarını "ümmet" diye isimlendirmek caizdir, çünkü "Ümmet", aynı yöne yönelen bir cemaatin ismidir. Her asrın halkının böyle olduğunda şüphe yoktur. Bir de Cenâb-ı Hak, "أُمَّةً وَسَطًا" buyurmuş, onları belirsiz bir lâfızla ifâde etmiştir. Ki bunun da, her asrın halkını içine aldığında şüphe yoktur.

BEŞİNCİ MESELE: Ümmet-i Muhammed'in Öbür Ümmetler Hakkındaki Şahitliği

Âlimler Allahu Teâlâ'nın, لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ *"İnsanlara şahitler olasınız diye"* âyetinde zikredilen şehâdetin âhirette mi dünyada mı meydana geleceği hususunda ihtilâf etmişlerdir.

Birinci Görüş: Bu şehâdet âhirette meydana geleçektir.. Bu görüşü benimseyenlerin iki izah şekli bulunmaktadır.

1) Çoğunluğun benimsediği görüştür ki, buna göre bu ümmet peygamberlerin lehine olmak üzere onları yalanlayan toplumların aleyhine şehâdet ederler. Ümmetlerin, peygamberlerin tebliğini inkâr ettikleri, bunun üzerine de Hak Teâlâ'nın çok iyi bilmesine rağmen, peygamberlerden tebliğde bulunduklarına dair bir delil talep edeceği, böylece ümmet-i Muhammed (s.a.s)'in getirileceği bunların şehâdette bulunacağı, bunun üzerine diğer ümmetlerin "Siz bunu nereden öğrendiniz?" diyecekleri, böylece de ümmet-i Muhammed'in, "Biz bunu Allah'ın, sadık peygamberinin lisanı ile tebliğ edilen Kitab'ında (Kur'an) verdiği haberlerle öğrenmiştik" diyecekleri; bunu müteakiben de Hz. Muhammed (s.a.s)'in getirileceği ve kendisine ümmetinin durumunun sorulacağı, onun da ümmetini tezkiye edip, onların âdil olduklarına şehâdette bulunacağı rivâyet edilmiştir ki, bu Cenâb-ı Hakk'ın, فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَٰؤُلَاءِ شَهِيدًا *"Her ümmetten bir şahit getirdiğimizde, seni de onların üzerine şahit tuttuğumuzda onların hali nice olacaktır?"* (Nisa, 41) kavlinde zikredilen husustur. **Kâdî,** bu rivâyeti bazı bakımlardan tenkit etmiştir.

a) Ümmetlerin peygamberlerini yalanlayacakları rivâyetinin dayanağı, kıyamet ehlinin yalan söyleyeceklerine dayanır. Bu, **Kâdî**'ye göre geçersizdir. Ancak ne var ki biz, bu mesele üzerinde, En'âm Sûresi'nde Cenâb-ı Hakk'ın, ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ * انْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ *"Sonra, onların başvuracakları yol ancak 'Rabbimiz olan Allah'a yemin ederiz ki, biz ortak koşanlar değildik' demeleri olmuştur. Bak, kendilerine karşı nasıl da yalan söylediler?"* (En'am, 23-24) âyetinin tefsirinde duracağız.

Ümmetin ve Hz. Muhammed'in şehâdetleri, âhirette Allahu Teâlâ'nın, peygamberlerinin doğruluğuna dair şehâdetine dayanır. Durum böyle olunca, niçin Allahu Teâlâ doğrudan peygamberleri lehine şehâdette bulunmasın? Bu hususta ki hikmet, fazilet bakımından Hz. Muhammed'in ümmetini, hemencecik Allah'ı, O'nun bütün peygamberlerini doğrulamaya ve onların tamamına iman etmeye yöneldikleri için, diğer ümmetlerden ayırmaktır. Bunlar diğer ümmetlere nispetle âdil bir kimsenin fâsık bir kimseye nispeti gibidir. İşte bu sebepten dolayı Allahu Teâlâ, diğer ümmetlerin aleyhine olarak onların şehâdetlerini kabul etmiş, onların adâletlerini göstermek, fazilet ve üstünlüklerini ortaya koymak için, onların aleyhine olarak diğer ümmetlerin şehâdetlerini kabul etmemiştir.

c) Bu gibi haberler, şehâdet diye adlandırılamaz. **Kâdî**'nin bu görüşü de zayıftır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), اِذَا عَلِمْتَ مِثْلَ الشَّمْسِ فَاشْهَدْ *"Bir şeyi güneş gibi (çok iyi) bildiğin zaman, şehâdet et!"* diye buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın haber verdiği şeyler ise, güneş gibi açık seçik olarak bilinir. Binaenaleyh bundan dolayı şehâdette bulunmanın, cevâzı, vâcip olur.

2) Âlimler âyetin mânasının "Kendisiyle hakka muhalefet etmiş oldukları fiilleri sebebiyle, insanların aleyhine şehâdette bulunasınız diye!" şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

İbn Zeyd dört türlü şahidin olduğunu söylemiştir:

a) Kulların amellerini tesbit etmekle görevli meleklerin şehâdeti.. Nitekim Cenâb-ı Hak, şöyle buyurmuştur: وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ *"Her nefis, yanında bir sürücü ve şahit olduğu halde gelir"* (Kaf, 21);مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ *"Her söz söylediğinde onun yanında hazır bir gözcü bulunur"* (Kâf, 18) ve: وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ * كِرَامًا كَاتِبِينَ * يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ *"Muhakkak ki sizin üzerinizde, bekçiler vardır, kirâmen kâtibin melekleri.. Yaptığınız şeyleri bilirler"* (İnfitar, 10-12).

b) Peygamberlerin şehâdeti.. Bu Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İsa (a.s)'dan naklederek, söylediği,وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِى كُنْتَ اَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ وَاَنْتَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهِيدٌ *"Ben onların arasında olduğum sürece, onlar üzerinde bir gözcü idim. Fakat ne zaman ki sen beni çekip aldın, onların üzerinde şahit yalnız sen kaldın!"* (Maide, 117); Hz. Muhammed ve ümmeti hakkında söylemiş olduğu tefsirini yapmış olduğumuz bu âyet ile, yine başka yerde buyurduğu, *"Her ümmetten bir şahit getirdiğimizde, seni de onların üzerine şahit tuttuğumuzda onların hali nice olacaktır?"* (Nisa, 41) âyetleridir.

c) Özellikle Hz. Muhammed'in ümmetinin şehâdeti.. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَجِىءَ بِالنَّبِيّٖنَ وَالشُّهَدَاءِ *"Ve, peygamberler* ve *şahitler getirilir..."* (Zûmer, 69) ve: وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ *"Şahitlerin dikileceği gün"* (Mü'min, 51) buyurmuştur.

d) Uzuvların şehâdeti.. Bu ikrâr mertebesindedir, hatta ondan daha da ilerde.. Nitekim Cenâb-ı Hak, يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ اَلْسِنَتُهُمْ وَاَيْدِيهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"O gün dilleri, elleri ve ayakları, yapmış oldukları şeyler hususunda onların aleyhine şehâdette bulunurlar"* (Nûr, 24) ve: اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰى اَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا اَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ *"Bugün biz onların ağızlarını mühürleriz; onların elleri bize söyler ve kazandıkları şeyler hususunda ayakları şehâdet ederler"* (Yasin, 65) buyurmuştur.

İkinci Görüş: Bu şehâdet ancak dünyada yerine getirilir. Bunun izahı şeyledir: Şehadet, müşahede ve şühûd, görmek demektir. Meselâ bir şeye bakıp onu iyice gördüğün zaman, شَاهَدْتُ كَذَا "Şunu müşahede ettim!" denilir.

Göz ile görmek ve kalp ile bilmek arasında sıkı bir bağlantı bulunduğu için, kalpteki marifet de, muhakkak ki bazen müşâhede ve şühûd olarak; bir şeyi bilen ise, şâhit ve müşâhit diye adlandırılır. Sonra bir şeye delâlet de, o şeye şahitlik olarak adlandırılır. Çünkü bu delâlet, kendisiyle şahidin şahit vasfını kazandığı bir şeydir. Bir şeyi haber veren, o şeyin durumunu ortaya koyan, o şeyin delili sayıldığı için, bu haber veren kişi de şahit diye adlandırılır. Sonra bu lâfız şeriat örfünde, "Husûsî lâfızlarla, husûsî bir tarzda insanların haklarını haber veren kimseye" tahsis edilmiştir.

Sen bunu iyice anladığında, biz deriz ki: Bir şeyin durumunu iyice bilebilen, onun durumunu ortaya dökebilen herkes, o şeyin şâhidi olabilir. Allahu Teâlâ, bu ümmeti "şahitler" diye vasıflamıştır. Bu şehâdet ya ahiret veya dünya hususunda olabilir. Fakat bunun dünya hususunda olması câizdir. Çünkü Allahu Teâlâ onları dünyevi hususta "âdil kimseler" kılmıştır. Bu da onların, dünyevî hususta şahit olmalarını gerektirir. Biz, Hak Teâlâ'nın ümmeti Muhammed'i dünya hususunda âdil kimseler kıldığını söyledik. Çünkü O, *"İşte bu şekilde biz sizi mutedil (âdil) bir ümmet kıldık"* (Bakara, 142) buyurmuştur. Bu geçmişten haber vermektedir. Binaenaleyh en azından şu anda bu halin mevcut olması gerekir. Biz, "Muhakkak ki bu onların dünyada iken şâhit olmalarını gerektirir" dedik. Çünkü Hak Teâlâ: *"İnsanlara şahit olasınız diye işte bu şekilde biz, sizi orta (âdil) bir ümmet kıldık"* buyurmuş, böylece onların şâhit oluşlarını, cezanın şarta terettüb edişi gibi, orta (vasat) bir ümmet olmalarına terettüb ettirmiştir. Onların

bu dünyada *"mu'tedil bir ümmet"* olma vasfı tahakkuk edince, "şahitler" olma vasfının da bu dünyada tahakkuk etmesi gerekir.

İmdi eğer, "Şehâdet etmeyi üzerine almak ancak dünyada olur. Her ne kadar şahitliğin edâsı kıyamette olsa dahi, şehâdeti üzerine alan kimse de bazen "şâhit" diye adlandırılır" denilirse, biz deriz ki: Mu'teber olan şehâdet, şahitliği yapmaktır, yoksa onu üzerine almak değildir. Bunun delili, Allahu Teâlâ'nın şahitlikle adâlete itibar etmiş olmasıdır. Kendisinde adâlete itibar edilen şehâdet, onu üzerine almak değil, edâ etmektir. Binaenaleyh âyetin, ümmet-i Muhammed'in, şehâdeti bu dünyada yerine getireceklerini ifâde ettiği sabit olmuştur. Bu da bütün ümmetin bir şeyden haber verdiklerinde, onların sözlerinin hüccet olmasını gerektirir. Bizim, "İcmâ bir hüccettir" sözümüzün manası da işte budur. Böylece âyetin, icmâın bu bakımdan da bir hüccet olduğuna delâlet ettiği sabit olur. Bu görüşün doğruluğuna dair zikrettiğimiz delilin ilk iki görüşü iptal etmez. Çünkü biz, bu delâletle ümmetin mutlaka bu dünyada şâhit olmaları gerektiğini beyan etmiştik. Bu, onların kıyamet gününde de, haberlerde geldiği şekilde, şahit olacaklarına ters değildir.

Netice olarak, Allahu Teâlâ'nın, "Tâ ki insanlara şâhit olasınız diye.." ifâdesi, ümmet-i Muhammed'in, icmâ ettikleri görüşleri insanlara hakkı açıkladığı için, icmâ halindeki görüşlerinin bir hüccet (delil) olduğuna işarettir. Buna Hak Teâlâ'nın: *"Peygamber de sizin üzerinize şahit olsun diye"* yani "Bu şehâdeti edâ etsin ve hakkı ortaya koysun diye" âyeti de bunu te'kid etmektedir. Bununla birlikte, ümmet-i Muhammed için ahirette de bu şahitliğin söz konusu olması imkânsız değildir. Böylece onlardan bu dünyada sudûr eden şehâdet, "şehâdeti üzerine almak" manasına gelir. Çünkü ümmet-i Muhammed, hakkı ispat ettikleri zaman, bu ispat esnasında kabul edeni etmeyenden ayırt edip tanımış olurlar. Sonra kıyamette de buna şâhitlik ederler. Nitekim bir anlaşmaya şâhit olan kimse, hangi şeyin yerine getirilip, hangi şeyin yerine getirilmediğini bilir, sonra hâkimin huzurunda bunlara şehâdet eder.

ALTINCI MESELE:

Âyet, **Müşebbihe, Hariciler** ve **Rafizîler** gibi inkârı ve fâsıklığı açık olan kimselerin icmâlarına itibar edilmeyeceğini gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ şahit olacak kimselerin âdil ve hayırlı olmaları gerektiğini bildirmiştir. Bu

hükümde, sözü veya fiili ile fâsık veya kâfir olan ile, âyeti reddetmek veya te'vil etmek suretiyle kâfir olan kimseler arasında fark yoktur.

YEDİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ *"İnsanlar üzerine şahit..."* buyurmuştur, شُهَدَاءَ لِلنَّاسِ"İnsanlar için şahit" buyurmamıştır. Çünkü ümmet-i Muhammed'in sözü ya fiilî veya kavlî bir mükellefiyeti gerektirir. Bu da o anda karşıdakinin lehine değil aleyhine olmuş olur.

Buna göre eğer, "Önceki şehâdetin sılası sonraya bırakılmış, ikinci şehâdetinki ise takdim edilmiştir" denilirse, biz deriz ki: Birincide maksat, onların şehâdetlerinin diğer ümmetlerin aleyhine olduğunu göstermek, ikincisinde ise Hz. Peygamber (s.a.s)'in sadece ümmet-i Muhammed'e şahit olacağını göstermektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا" âyetine gelince; bil ki Allah'ın, "وَمَا جَعَلْنَا" ifâdesi, tıpkı, مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيرَةٍ *"Allah Bahîyre (olan deveyi) kılmamıştır"* (Mâide, 103) yani "onu meşru kılıp dinî bir hüküm saymamıştır" âyetinde olduğu gibi, "Biz meşrû kılmadık ve hükmetmedik" manasınadır. O'nun, "كُنْتَ عَلَيْهَا" ifâdesinin manası ise, "Sen oraya yöneleceğine inanıyordum" şeklindedir. Bu, tıpkı bir insanın, كَانَ لِفُلَانٍ عَلَى فُلَانٍ دَيْنٌ *"Falanın falanca üzerinde bir borcu var"* demesi gibidir. Âyetteki, "كُنْتَ عَلَيْهَا" ifâdesi, **"kıble"**nin sıfatı olmayıp, "جَعَلَ"nin ikinci mef'ûlüdür. Buna göre, Allahu Teâlâ, "Biz kıbleyi, senin üzerinde olduğun cihet yapmadık" manasını murat etmiştir. Sonra burada iki açıklama vardır:

a) Bu sözü, kıblenin belirlenmesi hususundaki hikmeti beyan etmektedir. Bu böyledir, çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Mekke'de Kâbe'ye doğru namaz kılıyordu; daha sonra, Yahûdilerin kalplerini İslam'a ısındırmak için hicretten sonra Beyt-i Makdis'e namaz kılmakla emrolunmuş, daha sonra da Kâbe'ye döndürülmüştür. Buna göre, biz âyeti şöyle anlarız: "Biz kıbleyi, daha önce üzerinde olduğun (yöneldiğin) cihet yapmadık..." Yani biz, seni oraya ancak insanları imtihan edip denemek için döndürdük.

b) Cenâb-ı Hakk'ın, الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا *"Senin üzerinde olduğun"* ifâdesinin, Beyt-i Makdis'i kıble kılma hususundaki hikmetin bir anlatımı olması da câizdir. Yani, "Senin işin asıl olan hüküm Kâbe'ye dönmektir. O Beyt-i Makdis'e yönelmen, bir maksat sebebiyle olan geçici bir durum idi. Biz, kıbleyi bundan önce üzerinde olduğun cihet kılmıştık ki, bu cihet de Beyt-i

Makdis idi. Bu, insanları imtihan etmek, kimin Hz. Muhammed (s.a.s)'e ittiba edip kimin etmeyeceğini ve ondan nefret edeceğini görmek için idi."

Burada **Ebu Müslim**'in yaptığı üçüncü bir izah daha vardır: O şöyle demiştir: Eğer bu hususta rivâyetler olmasaydı, âyet-i kerime, Hz. Peygamber (s.a.s)'in yöneldiği kıblelerden hiçbirisine delâlet etmezdi. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ *"Siz en hayırlı bir ümmet oldunuz"* (Âl-i İmran, 110) âyetinde olduğu gibi, bazen, "صِرْتُ" manasına olmak üzere,وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزًا حَكِيمًا *"Allah azîz ve hakîmdir"* (Nisa, 165) âyetinde olduğu gibi, "لَمْ يَزَلْ" manasına olmak üzere, "كَانَ" (mâzî fiil) kullanılır. Bu sebeple Cenâb-ı Hakk'ın, "وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا" sözünden muradının "Senin hep üzerinde olduğun kıbleyi (yani Kâbe'yi) ancak şöyle şöyle yaptık" olması imkânsız değildir.

Hak Teâlâ'nın, "إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ" âyetine gelince, bu hususta birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın "إِلَّا لِنَعْلَمَ" buyruğundaki lâm, gâye ve maksat ifâde eden lâm'dır (lâmu'l-garaz). Allah hakkında maksat gütmenin doğru olup olmadığı; doğru olmadığını farz etmemiz durumunda, bu sözün nasıl te'vil edileceği hususu, daha önce geçmişti.

Neticeyi Bilen Allah'ın, İnsanları Sınaması Nasıl Anlaşılmalı?

İKİNCİ MESELE

"Biz ancak şunu bilmek için şöyle şöyle yaptık" sözü, o şeyi bilmenin henüz gerçekleşmediğini, bu bilginin meydana gelmesi için de Cenâb-ı Hakk'ın o fiili işlediği vehmini verir. Bu da, Allahu Teâlâ'nın, meydana gelmeden önce, bu eşyayı bilmemesini gerektirir.. Müşkillik arzetme hususunda bunun bir benzeri de, Cenâb-ı Hakk'ın,وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ *"Biz sizden cihâd edenleri ve sabredenleri bilmek için, muhakkak ki sizi imtihan edeceğiz"* (Muhammed, 31); اَلْئٰنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا *"Şimdi Allah sizden hafifletti ve sizde bir zayıflık olduğunu bildi;"* (Enfâl, 66); لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى *"Belki o öğüt alır veya korkar."* (Tâhâ, 44); فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِينَ صَدَقُوا *"Allah, doğru olanları muhakkak ki bilecektir."* (Ankebut, 3); اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ *"Yoksa siz, Allah içinizden cihât edip sabredenleri ortaya çıkarmadıkça, cennete gireceğinizi mi zannettiniz"* (Âl-i İmran, 142) ve: وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ

مَنْ يُؤْمِنُ بِالْاٰخِرَةِ *"Oysaki onun, onlar üzerinde hiçbir gücü yoktu.. Bu ancak, ahirete inanan kimseyi ortaya çıkarmanız için idi"* (Sebe, 21) âyetleridir. Bu meseleye dair sözümüz, Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِذِ ابْتَلٰى *"Hani, Allah sınamıştı..."* (Bakara, 124) âyetinin tefsirinde iyiden iyiye geçmişti...

Müfessirler bu hususu birkaç yönden cevaplamışlardır.

1) Cenâb-ı Hakk'ın, "اِلَّا لِنَعْلَمَ" (Bakara, 143) âyetinin manası, "Bizim peygamberler ve mü'minlerden meydana gelen taraflarımız bilsin diye..." olur. Nitekim kral, onu dostlarımız fethetti manasında, "Biz, falanca beldeyi fethettik" der. Yine Hz. Ömer Irak topraklarını fethetmiştir, denilmesi de bunun gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in Cenâb-ı Hakk'tan rivâyet ettiği kudsî hadiste şöyle buyurulması da bu manadadır:

اِسْتَقْرَضْتُ عَبْدِى فَلَمْ يُقْرِضْنِى وَشَتَمَنِى وَلَمْ يَكُنْ يَنْبَغِى لَهُ أَنْ يَشْتُمَنِى يَقُولُ الدَّهْرَاهُ وَأَنَا الدَّهْرُ

"Kulumdan bana borç vermesini istedim, fakat o bana borç vermedi ve beni kınadı. Oysaki onun beni kınaması hakkı değildi.. O, 'ah zaman!' der; bilmez ki, zaman benim" [116] Hadiste, مَنْ اَهَانَ لِى وَلِيًّا فَقَدْ اَهَانَنِى *"Kim benim bir dostumu küçümserse, muhakkak ki beni küçümsemiştir"* şeklinde vârid olmuştur.

2) Bunun manası, "olmayan şey ortaya çıksın da, böylece o mevcût olsun" demektir. Sonra o mevcut olduğu zaman, Allah o şeyi mevcut olarak bilir; çünkü Allah'ın o şey mevcut olmazdan önce, onu mevcut olarak bilmesi imkânsızdır." Buna göre Hak Teâlâ'nın, "اِلَّا لِنَعْلَمَ" buyruğunun manası, "Biz onu meydana gelmiş şekliyle bilelim diye.." şeklinde olur.

Buna göre şâyet, "Bu, Allah'ın ilminin hâdis olmasını gerektirir" denilir ise, biz deriz ki âlimler, bir şeyin meydana geleceğini bilmenin, o şey meydana geldiği zaman onun varlığını bilmek gibi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu konudaki ihtilâf oldukça meşhurdur.

3) "Biz, kalplerindeki ihlâs veya nifakın ortaya çıkmış olması sebebiyle şunları şunlardan ayırt edelim diye..."

Böylece mü'minler kendi dost ve düşmanlarını tanımış olurlar. İşte bu sebeple "ayırt etme" işi, ilim olarak isimlendirilmiştir. Çünkü, bu ayırt etme işi de ilmin fayda ve neticelerinden birisidir.

4) "اِلَّا لِنَعْلَمَ"nin manası, "Ancak biz görelim... diye" demektir. Bunun anlamı şudur: Araplar, ilmi, ru'yet (görmek), görmeyi de bilmek yerinde

116 Müsned, 2/300, 509

kullanarak mecâz yapmaktadırlar. Tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, اَلَمْ تَرَ كَيْفَ *"Görmedin mi, nasıl..."* (Fil, 1) âyetinde olduğu gibi.. "رَاَيْتَ ، عَلِمْتَ" ve "شَهِدْتَ" kelimeleri, birbirinin yerini tutan kelimelerdir.

5) **Ferrâ**'nın taraftar olduğu görüştür. Buna göre bu âyette ilim hüdüsü, (sonradan olması) muhataplar itibariyledir. Bunun misâli şudur: Cahil ile akıllı bir kimse bir araya geldiklerinde cahil şöyle der: "Odun ateşi yakar.." Akıllı olan da, "Ateş odunu yakar. Hangisinin diğerini yaktığını bilmek için, onları biraraya getirelim" der. Ki bunun manası, "Hangimizin cahil olduğunu bilelim diye..." demektir. İşte, Cenâb-ı Hakk'ın, "اِلَّا لِنَعْلَمَ" buyruğunun manası budur. Yani, "sizler bilesiniz diye..." demektir. Bu tür sözlerden maksat, hitapta yumuşaklık ve gönülleri yumuşatma ve cezbetme arsuzudur. Tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاِنَّا اَوْ اِيَّاكُمْ لَعَلٰى هُدًى" *"Muhakkak ki* ya *biz ya da siz hidâyet üzerindesiniz"* (Sebe, 24) âyetinde olduğu gibi. Böylece Cenâb-ı Hak şüphe vehmi veren sözü, hitâbı inceltmek ve muhatabın gönlünü almak için, kendi nefsine nisbet etmiştir.. Cenâb-ı Hakk'ın, "اِلَّا لِنَعْلَمَ" ifâdesi de işte böyledir.

6) "Biz, size sanki, hiçbir şey bilmeyen bir imtihan edicinin muâmelesi gibi muâmele ediyoruz." Çünkü adâlet bunu gerektirir.

7) İlim, ("لِنَعْلَمَ" ifâdesi), mânada etkisi olmayan bir kelimedir. Buna göre Cenâb-ı Hak, "اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ" ifâdesinin mânası, "Peygamber'e uyanların ittibâsı, yüz çevirenlerin de sırt dönmeleri meydana gelsin, hâsıl olsun diye..." şeklinde olur. Bunun bir benzeri de, senin, kendinden nefyedip kabullenmediğin bir şey hakkında söylediğin şu sözdür: "Bunun benden olduğunu bilmedi!.." Yani, "bu iş benden sadır olmadı" demektir. Buna göre, "Yani bu iş olsaydı, onu o Allah kesinlikle bilirdi " demektir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler, bu imtihanın kıblenin tayini sebebiyle mi, yoksa değiştirilmesi sebebiyle mi meydana geldiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları şöyle demiştir: Bu, kıblenin değişmesi sebebiyle meydana gelmiştir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Kâbe'ye doğru namaz kılıyordu. Medine'ye gelince Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldı. Bu, Hz. Peygamber'in onların kıblesini terk etmiş olması bakımından, müşrik Araplara zor geldi. Daha sonra da yeniden Kâbe'ye tevcih edilince, bu sefer de Yahûdilerin kıblesini terk etmiş olması bakımından, bu iş, Yahûdilere zor geldi.

Muhakkik âlimlerden ekserisi ise şöyle demişlerdir: "Bu imtihan kıblenin tahvili sebebiyle meydana gelmiştir. Çünkü Yahûdiler, "Muhammed eğer peygamberliği konusunda kesin bir bilgi ve yakîn üzere olsaydı, fikri böyle değişmezdi" demişlerdir."

Kaffâl, İbn Cüreyc'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: "Bâna, Müslüman olan kimselerden bazı kimselerin, "Hz. Muhammed de bir şaşkınlık içerisinde; bir oraya dönüyor, bir buraya!.." diyerek, İslâm'dan ayrıldıkları haberi ulaştı..."

Süddî de şöyle demiştir: Hz. Peygamber (s.a.s) Mescid-i Haram'a yönelince, insanlar ihtilâfa düştüler. Bunun üzerine münafıklar: "Bunların derdi ne; daha önce bir kıbleye yöneliyorlardı, sonraysa orayı terk ettiler!" demişlerdir.

Müslümanlar ise, "Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmış olarak ölüp giden kardeşlerimizin durumu nasıl olacak bilemiyoruz..." dediler. Başkaları da, "Babasının kentine ve doğduğu şehre özlem duydu., (da kıbleyi çevirdi)" dedi. Müşrikler ise, "O, dini konusunda iyice şaşırdı" dediler. Bil ki bu son söz, daha uygundur. Çünkü nesh konusunda ileri sürülen şüphe, kıblenin tayini sebebiyle öne sürülen şüpheden daha büyüktür. Halbuki Allahu Teâlâ, kıblenin tayini sebebiyle olan şüpheyi **"kebîre"** olarak vasfetmiş ve, وَاِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً اِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللهُ *"Bu, muhakkak ki, Allah'ın kendilerine hidâyet ettiği kimseler hariç, (başkalarına) ağır gelmiştir"* buyurmuştur. Binaenaleyh, bunu müşriklerin sözüne hamletmek daha evlâ olur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقِبَيْهِ" buyruğu bir istiâredir. Bunun mânası şudur: "Allah'ı ve Peygamberi'ni inkâr eden kimselerden ayırt etmek için.." istiare ve vechi şudur: Ökçesinin üzerine geri dönen kimse, önündeki şeyi terk ederek ona sırtını dönmüştür. Buna göre bu kimseler imanı ve dellileri terk edince, önündeki şeye sırt çeviren kimse gibi olmuş oldular da, bunun için bu şekilde nitelendirildiler.. Nitekim Cenâb-ı Hak, ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ *"Sonra arkasını döndü ve büyüklenmek istedi"* (Müddessir, 23) ve, كَذَّبَ وَتَوَلّٰى *"Yalanladı ve arkasını döndü"* (Kıyâme, 32) buyurmuştur. Bütün bunlar birer teşbihtirler.

"ان" Edatının Arapçadaki Çeşitleri

Allah'ın, "وَاِنْ كَانَتْ" ifâdesinde birkaç mesele bulunmaktadır:

BİRİNCİ MESELE

"اِنْ" harfi, "إِنَّ"den hafifletilmiş bir harftir. Bu, "اِنْ" dört şekilde ele alınmaktadır.

a) Cezâ, b) "إِنَّ"den hafifletilmiş, "اِنْ" ; c) Olumsuzluk (nâfiye) ve; d) Zâide.

Bu harfin cezâ oluşuna gelince, bu iki cümleden birisini diğerine bağlamayı ifâde eder. Buna göre, gerektiren şart; gereken de cezâ demektir. Senin tıpkı, إِنْ جِئْتَنِى اَكْرَمْتُكَ "Eğer bana gelirsen, sana ikramda bulunurum" demen gibidir.

İkincisine, yani, "إِنَّ"den muhaffefe (hafifletilmiş), "اِنْ"e gelince bu, şeddeli, "إِنَّ" yerinde olmak üzere, cümlede mânanın te'kid edilmesini sağlar. Senin tıpkı, اِنْ زَيْدًا لَقَائِمٌ "Muhakkak ki Zeyd ayaktadır" demen gibidir. Nitekim Cenâb-ı Hak, اِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ *"Muhakkak ki her nefsin üzerinde bir bekçi vardır"* (Tarık, 4) ve, اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا *"Muhakkak ki Rabbimizin va'di yerine getirilecektir"* (İsrâ, 108) buyurmuştur. Kur'an-ı Kerim'de bunun pekçok misâli vardır. "إِنَّ"yi muhaffefeden maksat, kendisinden sonra gelmesi uygun olmayan fiillerin getirilebilmesi içindir. Bu muhaffefe olan, " إِنَّ"nin, hazfedilen şeyden bedel olmak üzere "lâm" harfiyle kullanılması gerekmiştir. Bir de bununla Hak Teâlâ'nın, اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فِى غُرُورٍ *"Kafirler ancak bir aldanış içindedirler."* (Mülk, 20) اِلَىَّ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحَى *"Ben ancak bana vahyolunana tâbi olurum"* (Ahkâf, 9) âyetlerindeki olumsuz, "اِنْ"inden ayırmak için, lâm'ın gelmesi gerekmiştir. Çünkü bunlardan her birini, anlattığımız gibi, hem isim hem de fiil izlemektedir.

Olumsuzluk ifâde, eden "اِنْ"e gelince, bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ *"Hüküm ancak Allah'ın hükmüdür."* (En'âm, 57); اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ *"Siz ancak zanna uyuyorsunuz"* (En'âm, 148) ve: وَلَئِنْ زَالَتَا اِنْ اَمْسَكَهُمَا *"Andolsun ki eğer onlar (yer ile gök) zevâl bulurlarsa, onları... kimse tutamaz..."* (Fâtır, 41) âyetlerinde olduğu gibi... Yani, ما يمسكهما "Onları kimse tutamaz" demektir.

Zâid olan, "اِنْ"e gelince bu, senin, مَا إِنْ رَأَيْتُ زَيْدًا *"Ben Zeyd'i görmedim"* demen gibidir. Bu hususu iyice anladığın zaman biz deriz ki, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً" buyruğundaki, "اِنْ" kendisine lâm harfinin gerekmiş olduğu, "إِنَّ"den muhaffefe, "اِنْ"dir. Bundan maksat ise, cümledeki manayı te'kid etmektir.

İKİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "كَانَتْ" ifâdesinin zamirinin neye ait olduğu hussundadır. Bu hususta iki görüş bulunur:

a) Bu zamir, âyetteki "kıble" lâfzına aittir. Çünkü zamirden önce mutlaka bir merciin geçmesi gerekir ki, bu da Cenâb-ı Hakkın "وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا" ifâdesindeki "الْقِبْلَةَ" lâfzıdır.

b) Bu zamir, daha önce geçmiş olan sözün delâlet ettiği şeye aittir. Bu da, kıblenin tahvili meselesidir. Zamirin müennes olması ise, "وَلّٰى" fiilinin mastarı olan, "التَّوَلِّيَة" lâfzından dolayıdır. Çünkü Cenâb-ı Hak, "مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا" buyurmuş, sonra da atfederek, "وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً" buyurmuştur. Yani "Muhakkak ki bu yüz çevirme ağır geldi..." demektir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا وَلّٰيهُمْ" ifâdesi, "التَّوَلِّيَة" kelimesine delâlet etmektedir. Nitekim O'nun; وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ *"Üzerine Allah'ın adının anılmadığı şeylerden yemeyiniz; bu muhakkak ki bir fısktır"* (En'âm, 121) âyetinde buyurulduğu gibidir. Manânın, "Muhakkak bu fiil... idi" şeklinde olması da muhtemeldir. Bu ifâdenin bir benzeri de, "فَبِهَا وَنِعْمَتْ" Yani, "(Eğer şunu yaparsan), onu yap; o iş ne güzeldir"[117] sözüdür.

Bil ki bu konu, daha önce zikretmiş olduğunuz, şu meseleyle alâkalıdır: Bu da, bu imtihanın ve sınamanın bizzat kıblenin kendisinden ötürü mü, yoksa kıblenin değiştirilmesinden dolayı mı olduğu hususudur. Biz, ikincisinin daha uygun olduğunu beyan etmiştik. Çünkü nesh sebebiyle ortaya çıkan zorluk kıbleler sebebiyle ortaya çıkan zorluktan daha kuvvetlidir. Bu sebepten dolayı Cenâb-ı Hak, "وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً" âyetinde bu işi "güç ve ağır" olarak nitelemiştir.

Hak Teâlâ'nın, "لَكَبِيرَةً" âyetinin manası "ağır, güç ve yadırganmış" demektir. O'nun tıpkı,كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ *"Ağızlarından ve büyük (ne cüretkâr) söz çıktı!"* (Kehf, 5), yani, "bu iftira ne kadar büyüktür!"; سُبْحَانَكَ هٰذَا بُهْتَانٌ عَظِيمٌ *"Seni tenzih ederim, bu büyük bir bühtandır"* (Nûr, 16) ve: إِنَّ ذٰلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللهِ عَظِيمًا *"İyi biliniz ki bu muhakkak Allah katında büyük bir günahtır"* (Ahzâb, 53) âyetleri gibidir.

Sonra biz imtihanın kıble sebebiyle olduğunu söylersek, onu terk etmenin onlara ağır ve zor geldiğini söylemiş oluruz. Çünkü bu, alışılmış olan âdet ve tavırları, terk etmeyi, ecdât ve ataların yolundan vazgeçmeyi gerektirir. Eğer, "İmtihan, kıblenin tahvili sebebiyle olmuştur" dersek, bunun, insanın o şeyin hak olduğunu, ancak nesh meselesini bilmesinden ve bu konudaki sorulardan kurtulmasından sonra mümkün olması itibariyle, ağır olduğunu söylemiş oluruz. Bu ise, Allah'ın kendisine hidâyet ettiği

117 ez-Zemahşeri, Esâsu'l-Belâğa, "نعم" mad.

kıblenin bir cihetten başka bir cihete çevrilmesinin, yadırganacak bir şey olmadığını bilen kimselere zor gelmez. Nitekim onların, meselâ sıhhat, hastalık, zenginlik ve fakirlik gibi hususlarda, bir durumdan başka bir duruma geçirilmeleri de yadırganacak bir şey değildir. Böyle bir görüşe ulaşan bir kimsenin, basireti artar. Akılsız olan ve hevâsıyla işlerin zâhirine tutunan kimselere ise, bu mesele ağır ve zor gelir.

Cenâb-ı Allah'ın, "إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللهُ" buyruğunu Ehl-i Sünnet, amellerin Allah tarafından yaratıldığı meselesine delil getirerek şöyle demişlerdir: Hidâyetten murat, ya davettir veya yol göstermedir, yahut da o hususta bilgiyi yaratmadır. Burada ilk iki ihtimal düşer, çünkü Cenâb-ı Allah, kıblenin tahvilinin kendisinin hidâyet ettiklerinin dışındaki bütün insanlara ağır geldiğini bildirmiştir. Bundan dolayı şöyle denilmesi gerekir: Allah'ın hidâyet ettiği kimseye, bu ağır gelmez. Davet etmek ve delilleri ortaya koymak manasında olan hidâyet, herkes için umumîdir. Binaenaleyh, bunun kâfirlerden hiçbirine ağır gelmemesi icap ederdi. Onlara ağır geldiğine göre, buradaki bu hidâyetten muradın, onun bilgi ve marifetini yaratmak olduğunu anlıyoruz. Bizim söylemek istediğimiz de budur.

Mu'tezile ise şöyle demiştir: Buna üç yönden cevap verilir:

1) Cenâb-ı Allah onları övgü yoluyla zikretmiştir. İşte bu sebeple bunu mü'minlere tahsis etmiştir.

2) Cenâb-ı Hak, bununla "hidâyete ermeyi" murat etmiştir.

3) Allah'ın hidâyetinden faydalanan onlardır. Onların dışındakilere sanki değer verilmemiştir.

Mu'tezile'nin bu görüşlerinin hepsine şu şekilde cevap veririz: "Bu, âyetin zâhirî manasını bırakmaktır. Bu ise aslolanın hilâfına yapılan bir harekettir." Allah en iyisini bilendir.

"Allah İmanlarınızı Boşa Çıkarmaz" Demenin Manası

Cenâb-ı Allah'ın, وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ *"Allah sizin imanlarınızı boşa çıkaracak değildir"* ifâdesiyle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

a) Müslümanlardan **Ebu Ümâme, Sa'd İbn Zürâre, Berâ İbn Âzib, Berâ İbn Ma'rûr** ve benzeri kişiler, ilk kıbleye yönelik namaz kıldıkları zamanda ölmüşlerdi. Onların akrabaları, kıble tahvil edilince, "Ya Resûlallah, kardeşlerimiz ilk kıbleye namaz kılmış olarak öldüler. Onların hali

ne olacak?" dediler de, Cenâb-ı Allah bu âyeti indirdi. Bil ki böyle bir sebebin mutlaka olması gerekir. Aksi halde sözün irtibatı kaybolur. Bu müşkil, şöyle izah edilir:

Neshi ancak Allah için bedâ (bir şeyi sonradan öğrenmek) ile beraber olarak caiz görenler şöyle derler: Hüküm değişince, hükmün müfsit ve bâtıl olmuş olması gerekir. Böylece de bu sorudan dolayı onların kalplerine, Beyt-i Makdis'e doğru kılmış oldukları namazlarının boşa gittiği düşüncesi geldi. Sonra Hak Teâlâ bu müşkili cevaplayarak neshin bir faydadan diğer bir faydaya, bir mükellefiyetten diğer bir mükellefiyete geçme olduğunu, yerine getirenin dine uygun hareket etmiş olması bakımından birinci hükmün ikincisi gibi olduğunu, bu durumda olanların mükâfaatlarının zâyî olmayacağını açıklamıştır.

Bunun bir benzeri de, içkinin (Mâide, 90-91) haram kılınmasından sonra, daha önce içki içmiş olup, bu haram kılmadan önce ölmüş olan kimselerin durumunu sordukları zaman Cenâb-ı Allah'ın indirdiği şu âyettir: لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ *"İmân edip salih ameller işleyenlere... günah yoktur"* (Mâide, 93). Bu âyette Allahu Teâlâ, daha önce mübah kılmış olduğu için içki içenlere bir günah olmadığını onlara bildirmiştir.

İmdi şâyet, "şüphe, ancak Allah hakkında "bedâ" (bir şeyi sonradan öğrenmek) mümkün görülürse söz konusudur. O halde böyle birşey sahâbeye nasıl yakışır?" denirse, biz deriz ki: Buna şu yönlerden cevap veririz:

1) Bu şüphe bir münafığa ârız olmuştur. Böylece Müslümanlar, bu münafığın sorusuna cevap versinler diye, Hak Teâlâ bunu zikretmiştir.

2) Belki de onlar Kâbe'ye yönelerek namaz kılmanın daha efdal olduğuna inanmışlar da, bundan dolayı onlar, "Daha önce ölmüş olan kardeşlerimiz de keşke bu günlere yetişselerdi" demişlerdir. Böylece Hak Teâlâ, buna cevap olmak üzere bu âyeti indirmiştir.

3) Belki de Cenâb-ı Hak, bu âyeti, onların hatırlarına böyle bir şüphe geldiği zaman onu defetmek için zikretmiştir.

b) **İbn Zeyd'in** görüşü şöyledir: Allahu Teâlâ sizin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmenizdeki faydayı bildiği halde, sizi Beyt-i Makdis'e yönelik namaz kılmaya devam ettirseydi bu, O'nun tarafından namazlarınızın boşa çıkarılması demek olurdu. Çünkü böyle bir durumda namazlarınız faydasız olurdu, böylece de boşa gitmiş olurdu. Halbuki Allahu Teâlâ bunu yapmaz.

c) Allahu Teâlâ kıblenin değiştirilmesinin onlara güç geleceğini haber verince, bunun peşi sıra onlara vereceği sevabını ve onların daha önce yaptıklarını boşa çıkarmayacağını zikretmiştir. Bu, **Hasan Basrî**'nin görüşüdür.

d) Hak Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Namazlarınız boşa gitmesin diye, sizi bu mükellefiyeti kabul etmeye muvaffak kıldım." Çünkü onlar bu hükmü reddetmiş olsalardı, kâfir olacaklardı. O zaman da imânları boşa giderdi. İşte bunun için Cenâb-ı Hak, *"Allah sizin imanlarınızı boşa çıkarmaz."* Bunun için, şüphesiz sizi bu teklifi kabul etmeye muvaffak kılmış ve bu hususta size yardım etmiştir."

İKİNCİ MESELE

Âlimler Hak Teâlâ'nın, "وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ" ifâdesinin kime hitap olduğu hususunda ihtilaf etmişler; iki değişik görüş belirtmişlerdir:

a) Bu hitap, mü'minleredir.

Kaffâl, bu görüşün dört değişik izahını zikretmiştir:

1) Allahu Teâlâ, o gün hayatta olan mü'minlere hitap etmiştir. Bu, onların daha önce sordukları sorularının cevabıdır.

2) Onlar kıblenin neshinden (değiştirilmesinden) önce ölen Müslümanların durumunu sormuşlardı. Bunun üzerine Cenâb-ı Allah da, "وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ" diye cevap vermiştir. Yani, "Kıblenin değiştirilmesinden önce kıldığınız namazları, Allah boşa çıkarmaz. Bundan önce ölenlerin durumu da aynıdır."

3) Kıble değiştirilince hayatta olanlar, önceki namazlarının bâtıl olduğu vehmine kapılıp, bundan sonra Kâbe'ye yönelik kıldıkları namazların, o daha önceki namazları için keffâret olduğunu sanmışlar ve bu anlayışlarından dolayı kendi durumlarını sormaya lüzum görmeyip, daha önceki namazlarına keffârette bulunma fırsatı bulamayan ölmüş Müslümanların durumunu sormuşlardır. İşte bunun üzerine, "وَمَا كَانَ اللهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ" buyrulmuştur.

Buradaki **"imanlarınızdan"** maksat, "dindaşlarınızın namazları" demektir. Bu, tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا *"Hani siz bir şahsı öldürmüştünüz"* (Bakara, 72) ve: وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ *"Hani sizin için denizi ayırmıştık"* (Bakara, 50) âyetlerinde olduğu gibidir.

4) Bu, sorunun hem hayattakiler, hem de o esnada ölmüş olan mü'minler için sorulmuş olması da mümkündür. Çünkü onlar namazlarının

mükafaatının yok olmamasına son derece dikkat eder ve titrerlerdi. Bu dikkat her iki grup hakkında da söz konusudur. İşte bundan ötürü hem hayattakiler, hem de ölmüş olanlar için, "اِيمَانَكُمْ" (imanınız, namazınız) ifâdesi kullanılmıştır.

Çünkü Araplar muhatab ve gâibten müştereken haber verdikleri zaman, hitabı tağlib ederek (yani gaibi de onun içinde sayarak), كُنْتَ اَنْتَ وَفُلَانُ الْغَائِبُ فَعَلْتُمَا *"Sen ve falanca bunu siz yapmıştınız"* derlerdi. Allah en iyi bilendir.

b) **Ebu Müslim** şöyle demiştir: "Bunun, Ehl-i kitaba bir hitap olması da muhtemeldir. Âyetteki "imân" sözünden maksat, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğinden önce Ehl-i kitabın kıldıkları namazları ve taatlarıdır. Daha sonra bunlar neshedilmiştir." **Ebu Müslim,** şeriatımızde neshin bulunmadığını kabul ettiği için, bu görüşü seçmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Amel Hakkında İman Tabiri Kullanılmasının İzahı**

Mu'tezile, "وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ" ifâdesi imânın taat fiillerinin ismi olduğuna delil getirmiş ve, "Çünkü Allahu Teâlâ, burada iman sözü ile namazı kastetmiştir" demişlerdir. Onların bu görüşüne şu şekilde cevap veririz: Biz, bu âyetteki **"iman"** lâfzından maksadın (sadece) namaz olduğunu kabul etmiyoruz. Bundan maksat tasdik ve ikrardır. Buna göre Allahu Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, sizin namazın farz olduğunu tasdik etmenizi boşa çıkarmaz." Buradaki "İman"dan maksadın namaz olduğunu kabul etsek bile, namaz imanın en büyük rüknü, en şerefli neticesi ve semeresidir. Bu sebeple, işte bu bakımdan, istiare yolu ile "iman" kelimesinin **"namaz"** manasında kullanılması caizdir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın "وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ" âyeti, "Sizin imanlarınızın mükâfaatını boşa çıkarmaz" demektir. Çünkü iman sona erer ve biter. Böyle olan şeyin muhafaza edilmesi ve boşa çıkarılması imkânsızdır. İman sona erdikten sonra da sevab hak edilebilir. İşte bu sebepten ötürü "mükâfaatı muhafaza etmek veya boşa çıkarmak" sözü doğru olur. Bu, tıpkı Hak Teâlâ'nın, اِنِّي لَا اُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ *"Ben, sizden ibadet eden hiçbir kimsenin ibadetini boşa çıkarmam"* (Âl-i İmran, 195) âyeti gibidir.

Allah Raûf ve Rahimdir

Allahu Teâlâ'nın, اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُوفٌ رَحِيمٌ *"Hiç şüphesiz Allah insanlara raûf ve rahimdir"* âyeti ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Kaffâl, (Allah ona rahmet etsin) şöyle demiştir: "Re'fet ile rahmet arasında fark vardır. Çünkü re'fet, bilhassa rahmette ileri bir dereceyi ifâde eder ki, bu da "hoşa gelmeyeni defedip zararı gidermek" manasınadır. Nitekim Cenâb-ı Allah'ın, وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللهِ *"O ikisine karşı, Allah'ın dini hususunda bir re'fet (acıma) sizi tutmasın"* (Nur, 2) âyetinde olduğu gibi. Yani, "O ikisine zarar gelecek, kötülük dokunacak diye acıyıp da onlardan (zina) celdesini (sopasını) kaldırmayınız" demektir. Rahmete gelince, bu, daha şümûllü bir kelimedir. Re'fet'in manası ile birlikte, ikram edip lütufta bulunma manaları da rahmette vardır. Allahu Teâlâ, yağmura da "rahmet" ismini vermiş ve,

وَهُوَ الَّذِى يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهِ *"O Allah, rahmetinin (yağmurunun) önü sıra müjdeleyici olarak rüzgârları gönderendir"* (A'raf, 57) buyurmuştur. Çünkü yağmur da Allah'ın bir lütfu ve ihsanıdır. Buna göre Allahu Teâlâ, onların amellerini boşa çıkarmayacağı, sıkıntılarını hafifleteceği manasında olmak üzere, "re'fetini;" sonra da daha umûmi ve kapsamlı olsun diye rahmetini zikretmiştir. O'nun rahmeti sadece bu meseleyle ilgili olmayıp, re'fet kelimesiyle ifâde edilen zararları da defedip, aynı zamanda faydaları celbedici olması bakımından da rahîmdir.

İKİNCİ MESELE

Âlimler bu iki ismin, âyetin daha öncesi ile ilgisinin ne olduğu hususunda bazı görüşler zikretmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ, onların namazlarını boşa çıkarmayacağını haber verdiği için, *"Allah insanlara raûf ve rahîmdir"* buyurmuştur. Allah raûf ve rahîm iken, onun namazları boşa çıkaracağı nasıl düşünülebilir.

2) O, raûf ve rahîm olduğu için, sizi bir hükümden diğer bir hükme geçirmiştir. İşte bu sizin için hem dinî hem dünyevî bakımdan en faydalı ve uygun olanıdır.

3) Allahu Teâlâ, *"Bu, Allah'ın hidâyete erdirdiği kimselerin dışındakilere ağır gelir"* buyurmuştur. Buna göre Allahu Teâlâ sanki şöyle demiştir: "Ancak raûf ve rahîm olduğu için onları hidâyete erdirmiştir."

ÜÇÜNCÜ MESELE

Amr, Hamza, Kisâî ve **Âsım**'dan rivâyet eden **Ebu Bekir** kelimeyi, hemzeli olarak ve işbâ'sız, "رَؤُفٌ" şeklinde, "رَعُفٌ" vezni üzerine okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise, "رَءُوفٌ" vezninde, med ile, hemzeli ve işbâ'lı,

"رَؤُوفٌ" şeklinde okumuşlardır. Bu kelimenin dört şekli vardır. Diğer ikisi, "حَزِرٌ" gibi, "رَئِفٌ" ve "فَعَلٌ" gibi "رَأَفٌ" şeklidir.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Mu'tezile bu âyeti, Allahu Teâlâ'nın ne küfrü ne fesadı yarattığına delil getirerek şöyle demiştir: Allahu Teâlâ, kendisinin insanlara karşı raûf ve rahîm olduğunu bildirmiştir. Kâfirler de insandır. Bu sebeple onlara karşı da raûf ve rahîm olmuş olması gerekir. Allah ancak onları devamlı azaba ve ebedî cezaya götüren küfrü onlarda yaratmamış ve onlara güçlerinin yetmeyeceği şeyi teklif etmiş olursa, böyle olmuş olur. Çünkü Allahu Teâlâ bu küfür zararına sokmasının yanısıra raûf ve rahîm olsaydı, O'nun raûf ve rahîm olmaması halinin nasıl olacağı düşünülemezdi. Bil ki bu hususlaki izah, defalarca geçti. Allah en iyisini bilir.

Yüzünü Göğe Döndürmenin Mânası

قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَآءِ ۚ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰىهَا ۪ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۭ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهٗ ۭ وَاِنَّ الَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ لَيَعْلَمُوْنَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَّبِّهِمْ ۭ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُوْنَ ﴿١٤٤﴾

"Biz, yüzünü çok kere göğe doğru dönderdiğini görüyoruz. Şimdi seni muhakkak hoşlanacağın bir kıbleye çeviriyoruz. (Namazda) yüzünü artık Mescid-i Haram'a çevir. (Ey mü'minler) siz de nerede bulunursanız yüzlerinizi o yana döndürün. Şüphe yok ki kendilerine kitap verilenler bunun, Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu pek iyi bilirler. Allah onların yapacaklarından gafil değildir" (Bakara, 144).

Bil ki Allah'ın, *"Biz, yüzünü çok kere göğe doğru döndürdüğünü görüyoruz"* buyruğu ile ilgili iki görüş vardır:

1) Ekseri müfessirin benimsemiş olduğu meşhur görüştür. Buna göre, bu Hz. Peygamber'in Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye döndürülmeyi beklemesinden ötürüdür. Bu görüşte olanlar, şu hususlara yer vermişlerdir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s) Beyt-i Makdis'e dönmekten hoşlanmıyor, Kâbe'ye yönelmeyi arzuluyordu. Ne var ki o, bunu diliyle belirtmiyordu, bu sebeple de yüzünü gökyüzüne döndürüyordu.. İbn Abbas'tan Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: يَا جِبْرِيلُ وَدِدْتُ أَنَّ اللهَ تَعَالَى صَرَفَنِي عَنْ قِبْلَةِ الْيَهُودِ إِلَى غَيْرِهَا فَقَدْ كَرِهْتُهَا *"Ey Cebrail, Allah'ın beni, Yahûdilerin kıblesinden başka bir kıbleye döndürmesini arzuluyorum.. Çünkü oraya yönelmekten artık hoşlanmıyorum."* Bunun üzerine Cebrail ona, "Ben de senin gibi bir kulum; bunu Rabbinden iste!" dedi. Artık bundan sonra Hz. Peygamber Cebrail'in, istediği şeyi getireceğini umarak, devamlı göklere doğru bakıyordu. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak bu âyeti indirdi.

Bu görüşte olanlar, bu imtihanın sebebi hususunda da şu görüşleri beyan etmişlerdir:

Birincisi: Yahûdiler şöyle diyorlardı: "O, bize muhalefet ediyor, sonra da kalkıp kıblemize dönüyor.. Biz olmasaydık, nereye döneceğini bilemeyecekti." İşte bundan ötürü, Hz. Peygamber onların kıblelerine yönelmeyi istemedi.

İkincisi: Kâbe'nin Hz. İbrahim'in kıblesi olmasıdır.

Üçüncüsü: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bunun Arapların İslâm'a meyletmesine ve girmesine sebeb olacağını düşünmüş olmasıdır.

Dördüncüsü: Hz. Peygamber (s.a.s)'in, bu şerefin başka bir mescid için değil de doğup büyüdüğü beldesinde bulunan bir mescid için olmasını daha çok istemesidir.

Kâdî bu sonuncusuna itiraz ederek şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'in, kendisine doğru namaz kılması emrolunan bir kıbleyi hoş görmemesi, gönlünün arzuladığı bir kıbleye Rabbinin onu döndürmesini istemesi ve kendi arzusuyla oraya meyletmesi yakışık almaz. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), kurtuluşun hevâ-vü heves ve arzunun meylettiği yönün aksinde olduğunu bilmiş ve öğretmiştir."

Bil ki bu izah, faydası az olan bir izahtır. Çünkü, Hz. Peygamber (s.a.s)'den yadırganacak olan, Allah'ın kendisine emrettiği şeyden yüz çevirmesi ve hevâ-vü hevesinin meylettiği şeyle meşgul olmasıdır. Böyle bir şey yapması doğru değildir. Ama onun kalbinin bir şeye meyletmesi, kalbinde Allah'ın o şeye izin vermesini arzulaması, bilhassa bunu diliyle ifâde etmediği zaman, yadırganacak bir husus değildir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in gönlünün

bir şeye meyletmesi, kalbinde Allah'ın o şeye izin vermesini arzulaması uzak görülecek bir ihtimal değildir. Bu, hiçbir cihetten yadırganamaz.

b) Hz. Peygamber (s.a.s), Allahu Teâlâ'ya bununla duâ etmesi hususunda Cebrail'den izin istediği zaman, Cebrail ona, Allah'ın kendisine bu duâ hususunda izin verdiğini bildirmiştir. Bu böyledir, çünkü peygamberler, yararlı olmayan bir şeyi isteyip de icabet olunmayarak mertebelerinin yara almasına, tahkir edilmesine sebebiyet vermemek için, ancak Allah'ın izni ile O'ndan bir şey isterler. Cenâb-ı Hak ona icâbet hususunda izin verince, o kendisine olumlu cevap verildiğini anladı, bunun üzerine, icâbete dair vahyi getirmesi için Cebrail'i beklemek üzere, yüzünü göklere doğru çevirmeye başladı.

c) **Hasan el-Basrî** şöyle demiştir: "Cebrail (a.s) Hz. Peygamber (s.a.s)'e, Allahu Teâlâ'nın kıbleyi Beyt-i Makdis'ten başka bir cihete tahvil edeceğini bildirmek üzere gelmiş, fakat ona, kıbleyi tahvil edeceği yeri bildirmemişti. Hz. Peygamber'e ise, hiçbir kıble Kâbe'den daha sevgili değildi, bu nedenle, vahyin gelişini bekleyerek yüzünü göklere doğru çevirmeye başladı. Çünkü o biliyordu ki, Allah onu namazsız bırakmayacaktı. Derken Cebrail gelerek ona Kâbe'ye doğru namaz kılmasını emretti." Bu görüşü söyleyenler ise, bazı hususlarda ihtilâf etmişlerdir:

Onlardan bazıları şöyle demiştir: Hz. Peygamber Beyt-i Makdis'e yönelmekten men edilip, kendisine bir kıble de tayin edilmedi.. Bundan dolayı o, namaz vakti geldiği halde, kıblenin belirtilmemesi sebebiyle, namazının gecikmesinden korktu.. İşte bu sebepten dolayı o, yüzünü göklere doğru çevirmeye başladı.. Bu görüş **Esamm**'dan rivâyet edilmiştir.

Diğer bazılarıysa şöyle demişlerdir: Beyt-i Makdis, kendisine doğru namaz kılınması caiz olacak biçimde kıble olarak kalmakla beraber, Cenâb-ı Hak Hz. Peygamber'e bu kıbleyi (Kâbe'yi) de va'detmişti. Fakat Hz. Peygamber bu vaadden dolayı, bunun olmasını bekliyordu.

Bir de, O, kıblenin Beyt-i Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesinde birçok dinî faydalar umuyordu: Arapların İslâm'a yönelmeleri, Yahûdilerden ayrışmak, gerçek mü'minlerin münafıklardan ayrılması gibi... İşte bundan dolayı o, yüzünü göklere çeviriyordu.

Bu izah, daha uygundur. Aksi halde, ikinci kıble birinci kıbleyi neshetmez; daha doğrusu o ikinci bir kıble gibi olurdu. Halbuki müfessirler, ikinci

kıblenin birinci kıbleyi neshettiği hususunda icmâ etmişlerdir. Çünkü, yönelinecek yön belirtilmeden namaz ile emrolunmak caiz değildir.

d) Hz. Peygamber'in yüzünü göklere döndürmesi, duâdır.

2) Bu, **Ebu Müslim el-İsfehânî**'nin görüşüdür. Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: Eğer bu görüşe delâlet eden haberler olmasaydı, aksi halde âyetin lâfzının başka bir mânaya ihtimali olurdu. Bu da, Hz. Peygamber (s.a.s)'in Medine'ye gelişinin başlangıcında yüzünü göklere doğru çevirmekte olduğunun, muhtemel olmasıdır. Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber Mekke'de namaz kıldığında Kâbe'yi kendisiyle Beyt-i Makdis arasına alıyordu. İşte bu, Kâbe'ye doğru bir namaz kılmak idi. Medine'ye hicret edince ise, nereye yöneleceğini bilemedi, bunun üzerine, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" âyeti nâzil oluncaya kadar Allah'ın emrini bekledi..

İKİNCİ MESELE

Âlimler Hz. Peygamber'in Beyt-i Makdis'e doğru kıldığı namaz hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bir grup şöyle demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) Mekke'de Kâbe'ye doğru namaz kılardı. Medine'ye gelince on yedi ay Beyt-i Makdis'e yönelerek namaz kılması emrolundu."

Başka bir grup, "Daha doğrusu o, Mekke'de Beyt-i Makdîs'e doğru namaz kılıyordu, fakat Kâbe'yi kendisiyle Beyt-i Makdis arasına alıyordu" demiştir.

Bir üçüncü grup ise, "Aksine o, Mekke'de sadece Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılıyordu.. Medine'de ise başlangıçta on yedi ay Beyt-i Makdis'e doğru namaz kıldı.. Sonra Cenâb-ı Allah, birçok faydası olduğu için, Kâbe'ye yönelerek namaz kılmasını emretti" demiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Âlimler Hz. Peygamber (s.a.s)'in Beyt-i Makdis'e yönelmesinin, başkası caiz olmayan bir farz mı, yoksa, Hz. Peygamber'in onunla beraber başka bir kıbleye yönelmekte muhayyer bırakıldığı bir kıble mi olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. **er-Rebî İbn Enes:** "Peygamber (s.a.s), bu hususta muhayyer idi" der. **İbn Abbas** (r.a) ise: "Ona yönelmek kendisinde muhayyerlik bulunmayan kesin bir farz idi" der.

Bil ki, bu iki ihtimalden hangisi olursa olsun, birinci kıble mensûhtur.

Birinci görüşü benimseyenler, Kur'an ve hadisten delil getirmişlerdir. Kur'an'dan getirdikleri delil, وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ *"Doğu da Allah'ındır, batı da.. Ne tarafa yönelirseniz, Allah'ın vechi oradadır"*(Bakara,

115) âyetidir. Bu âyet, Hz. Peygamber'in dilediği yöne teveccüh etmekte muhayyer olmasını gerektirir.

Bu görüşte olanların hadisten getirdikleri delil ise, **Ebu Bekr er-Razî**'nin **"Ahkâmu'l-Kur'an"** isimli kitabında rivâyet ettiği şu haberdir:

Medine'den bir grup insan, hicretten önce bîat etmek üzere Mekke'ye, Hz. Peygamber'in yanına gitmek üzere yola çıktılar. Bunların içinde **Berâ İbn Ma'rûr** da vardı. Yolda, namazını kılarken bu zât Kâbe'ye doğru yöneldi. Diğerleri ise, bundan kaçınarak, "Hz. Peygamber Beyt-i Makdis'e yönelerek namaz kılıyor" dediler. Mekke'ye geldiklerinde, bunu Hz. Peygamber'e sordular.. Hz. Peygamber de: *"Ben (daha önce) bir kıble, yani Beyt-i Makdis üzerinde idim.. Eğer sen ona yönelerek namaz kılmış olsaydın, o sana yeterdi"* buyurmuş, fakat ona namazını yeniden kılmasını emretmemiştir. Bu hadis o Müslümanların kıble hususunda muhayyer olduklarını gösterir.

İkinci görüşü benimseyenler, Cenâb-ı Allah'ın, "فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَا" (Bakara, 144) âyetini delil getirmişlerdir. Bu âyet, Hz. Peygamber'in ilk kıbleden hoşnut olmadığına delildir. Eğer Beyt-i Makdis ile Kâbe arasında muhayyer olsaydı, Kâbe'ye yönelerek namaz kılardı. Beyt-i Makdis'ten hoşnud olmadığı halde ona yönelerek namaz kıldığına göre, onun Beyt-i Makdis ile Kâbe arasında muhayyer olmadığını anlıyoruz.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Meşhur görüşe göre, Beyt-i Makdis'e yönelmek, Kâbe'ye yönelme emri ile neshedilmiştir.

Bazıları şöyle demiştir: Beyt-i Makdis'e yönelmek, Cenâb-ı Allah'ın, "وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ" (Bakara, 115) âyeti ile neshedilmiştir. Sonra bu âyet de, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" (Bakara, 144) âyetiyle neshedilmiştir. Bu görüşte olanlar buna, Kur'an ve hadisten delil getirmişlerdir.

Kur'an'dan delilleri şudur: Cenâb-ı Allah önce, "وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ" buyurmuş; bundan sonra ise, سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا *"İnsanlardan bazı beyinsizler: "Onları yönelegeldikleri kıblelerinden çeviren nedir? diyecekler"* (Bakara. 142) buyurmuş, bunun peşi sıra ise, فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir"* (Bakara, 144) buyurmuştur. Bu tertip, bizim, "Beyt-i Makdis'e yönelmek, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" âyetiyle neshedilmiştir" şeklindeki görüşümüzün doğruluğunu gerektirir. Buna göre, "سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ" âyetinin, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" âyetinden hem nüzûl, hem de sıra

bakımından daha sonra olması gerekir. Buna göre onun, tertipte öteki âyetten öne alınması, aslın hilâfına bir durumdur. Buna göre, bizim dediğimiz görüşün doğruluğu ortaya çıkıyor.

Bunların hadisten olan delilleri, **İbn Abbas** (r.a)'tan rivâyet edilen şu sözdür: "Kur'an'da ilk neshedilen şey, kıbleyle ilgili emir'dir." Halbuki Kur'an-ı Kerim'de Beyt-i Makdis'e yönelmekle ilgili bir emir zikredilmemiştir. Kur'an'da bu hususta zikredilen sadece, "وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ" âyetidir. Binaenaleyh, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" âyetinin Beyt-i Makdis'e yönelme emrini değil, bu âyeti (Bakara, 115) neshetmiş olması gerekir..

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَا *"Andolsun ki biz seni, razı olacağın bir kıbleye döndüreceğiz"* âyetinde birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"فَلَنُوَلِّيَنَّكَ" ifâdesi, senin birisini bir işe vekil ve yönetici yaptığın zaman söylemiş olduğun "وَلَّيْتُهُ كَذَا" ifâdenden olmak üzere, "Sana mutlaka vereceğiz ve seni, oraya yönelmeye muktedir kılacağız" veya, "Seni, Beyt-i Makdis semtine değil de Kâbe'nin semtine döner kılacağız" manasınadır.

İKİNCİ MESELE

"تَرْضٰيهَا" ifâdesinde birkaç izah şekli vardır:

1) Bunun mânası, "Seveceğin ve meyledeceğin bir kıble..." demektir. Çünkü Kâbe, yaratılıştan gelen temâyül sebebiyle, Hz. Peygamber (s.a.s)'e başkasından daha sevgili idi...

Kâdî şöyle demiştir: "Bu caiz değildir, çünkü Cenâb-ı Allah'ın, "Muhakkak seni, yaratılışının meylettiği bir kıbleye çevireceğiz" demiş olması imkânsızdır. Zira bu, Cenâb-ı Allah'ın mükellef tuttuğu şeylerdeki hikmetini ve Hz. Peygamber'in, teklif halinde istediği şey hususundaki durumunu yaralar."

Bu itiraz zayıftır, çünkü bu tenkit ancak, eğer Cenâb-ı Allah, "Muhakkak biz seni, sırf yaratılışın meylettiği için, fıtratının meylettiği kıbleye çevirdik" demiş olsaydı, yapılabilirdi. Fakat, eğer Cenâb-ı Allah, "Muhakkak ki biz seni, hikmet ve maslahat, senin yaratılışının meyline muvafık olduğu için, fıtratının meyletmiş olduğu kıbleye çevireceğiz" demiş olsaydı, bundan ne zarar gelirdi? Hz. Peygamber (s.a.s), وَجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي عَنِ الصَّلَاةِ

"Gözümün nûru da namazdadır"[118] buyurmuştur. Buna göre Hz. Peygamber'in yaratılışı, namaza mütemâyildir. Aynı zamanda ilâhî maslahat da buna uygundur.

2) Bunun mânası, "dini fayda ve maslahatları ihtiva sebebiyle, sevdiğin kıble" demektir.

3) Bu **Esamm**'ın görüşüdür. Buna göre, Cenâb-ı Allah'ın seni çevirdiği her yöne râzı olman gerekir; daha önce Müslüman olup da, kıble değiştirilince İslâm'dan irtidât ederek, ökçeleri üzere geri dönen Arapların yaptığı gibi bu kızman, bundan hoşnut olmaman caiz değildir.

4) Bu, "Neticesinden hoşnut olacağın bir kıbleye döndereceğim. Çünkü sen, o kıble vasıtasıyla, sana İslâm hususunda tâbi olanı, dünyayı elde etmek veya mal kazanmak için başka gayelerle sana tâbi olanlardan ayırt edeceksin..." demektir.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Öyleyse sen yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir"* âyetinde birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Vech ve Şatr Kelimeleri Hakkında Bilgi**

Burada, "اَلْوَجْهُ" (yüz) kelimesinden murat, insanın bütün bedenidir. Çünkü insana gereken, sadece yüzüyle değil, bütün bedeniyle kıbleye yönelmesidir. Bundan dolayı "yüz" (اَلْوَجْهُ) kelimesi zikredilir, onunla o kimsenin tamamı kastedilir. Çünkü "yüz", uzuvların en şereflisidir. Zira, bir insan başkasından yüzü vasıtasıyla ayır edilir. İşte bundan dolayı, bütün beden "yüz" kelimesiyle ifâde edilir.

İKİNCİ MESELE

Dilciler şöyle demiştir: "الشّطر" kelimesi iki mânaya gelebilen (müşterek) bir isimdir.

a) "Yarım" manasıdır.. "Bir şeyi ikiye böldüm" mânasına olmak üzere, "شَطَرْتُ الشَّيْءَ" denilir. Darb-ı meselde ise, "اجلب جلبا لك شطره" yani, "Onun yarısını kendine ayır, kendine götür" denilir.

b) "Tarafına..., cihetine.., yönüne.." demektir.

Şafiî (r.a), **"er-Risâle"**de, bu mânaya dört beyit ile istişhadda bulunmuştur. Nitekim **Hüfât İbn Nüdbe** şöyle demiştir:

اَلَا مَنْ مُبْلِغٌ عَمْرًا رَسُولًا وَمَا تُغْنِى الرِّسَالَةُ شَطْرَ عَمْرِو

118 **Nesâî,** Nisa, 1 (VII/62).

"Amr'a elçi yollayacak bir kimse var mı? Çünkü mektub, Amr'ın bulunduğu tarafa fayda vermiyor (ulaşmıyor)."

Saide İbn Cüeyye ise,

أَقُولُ لِأُمِّ زِنْبَاعٍ أَقِيمِي صُدُورَ الْعِيسِ شَطْرَ بَنِي تَمِيمِ

"Ümmû Zinbâ'a, 'O kıymetli alacası olan develerin göğüslerini Beni Temim tarafına çevir' diyorum" demiştir.

Lakîtu'l İyâdî ise, şu beyti demiştir:

وَقَدْ أَظَلَّكُمْ مِنْ شَطْرِ ثُغْرِكُمْ هَوْلٌ لَهُ ظُلَمٌ يَغْشَاكُمْ قِطَعًا

"Kaleniz[119] tarafından, kat kat olarak sizi istilâ eden, karanlıkları olan bir korku, size yaklaşmaktadır."

Bir başkası ise şöyle demiştir:

إِنَّ الْعَسِيرَ بِهَا رَاءٌ مُخَامِرُهَا فَشَطْرَهَا بَصَرُ الْعَيْنَيْنِ مَسْحُورُ

"Muhakkak ki binilmesi zor, henüz alıştırılan devede onu bürüyen öyle bir zahmet ve sıkıntı vardır ki, onun tarafına bakan gözler şaşkınlıktan âdeta büyülenir."

Şafiî (r.a), şairin, onun karşısında gözlerin görmesinin adetâ büyüleneceğini" murat ettiğini söylemiştir. Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki âyet hakkında iki görüş vardır:

1) Sahâbe, Tâbiûn ve mûteahhirûndan olan çoğu müfessirlerin görüşüdür ki, **Şafiî** de **er-Risâle**'de bunu tercih etmiştir. Buna göre Mescid-i Haram'ın tarafından maksat, onun ciheti, onun karşısı ve onun yanı, tarafı demektir. **Ubeyy İbn Ka'b** da, "تِلْقَاءَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" şeklinde okumuştur.

2) **Cübbâî**'nin görüşü olup, **Kâdî**'nin de tercih ettiğidir. Buna göre buradaki, "شَطْر" dan maksat, "Mescid-i Haram'ın ortası"dır. Çünkü, "الشّطر" orta demektir. Kâbe de, mescidin bütün yönleri itibariyle, tam ortada bulunmaktadır. Buna göre, vâcip olan bizzat Kâbe'ye yönelmek olup, Kâbe de Mescid-i Haram'ın ortasında bulununca, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" yani, *"Yüzünü bütün cihetlerin ortasına çevir"* demiş olması, güzel olur. Bu izaha göre bu, sanki Kâbe'nin bulunduğu yeri ifâde etmiştir. **Kâdî** şunu söylemiştir: Burada kastedilenin bizim söylediğimiz husus olduğuna iki şey delâlet etmektedir:

119 «مِنْ شَطْرِ ثُغْرِكُمْ» Şafiî, Risale, sh. 35 (Tahkikli).

a) Mescid-i Haram'ın dışında namaz kılan bir kimse, eğer Mescid'e müteveccih bir biçimde durur da, Kâbe'nin yeri demek Mescidin ortasına yönelmiş olmazsa, namazı sahih olmaz.

b) "الشّطر" kelimesini "taraf" diye açıklarsak, "الشّطر" kelimesinin zikredilmesinin fazla bir anlamı kalmaz. Çünkü, "Yönünü Mescid-i Haram tarafına dön!" dediğin zaman, elde edilmek istenen fayda elde edilmiş olur.

Ama, "الشّطر" kelimesini bizim dediğimiz gibi tefsir edersek, onun zikredilmesinin önemli bir faydası olmuş olur. Buna göre, şâyet, "Yüzünü Mescid-i Haram'a döndür" denilmiş olsaydı, bundan, Kâbe'nin yeri demek olan onun ortasına yönelmenin vâcip olması anlaşılmazdı. Ama, yüzünü Mescid-i Haram'ın tarafına döndür" denilince, elde edilecek olan bu önemli fayda elde edilmiş olur. Bu sebeple de, bu lâfzı bu mânaya hamletmek daha münasip olur... Buna göre eğer, "Biz, "الشطر" kelimesini, "الجانب" (yan, taraf) anlamına hamledersek, geriye, "الشّطر" kelimesinin zikredilmesinin bir faydası olduğu hususu kalır. Bu fayda ise, Allahu Teâlâ şâyet "Yüzünü Mescid-i Haram'a döndür" demiş olsaydı, bu durumda "teklif-i mâlâ yutâk, yani güç yetirilemeyen bir şey" ile mükellef tutmuş olurdu. Çünkü iyice doğuda veya batıda olan bir kimsenin yüzünü tam Mescid'e döndürmesi imkânsızdır. Ama Cenâb-ı Hak, "Yüzünü Mescid-i Haram semtine döndür" dediği zaman, bu ifâdeye hem orada bulunanlar, hem de başka beldelerde olanlar dahil olmuş olur" denilirse, biz de deriz ki, bu fayda Hak Teâlâ'nın, وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ *"Her nerede olursanız, yüzlerinizi onun semtine çeviriniz"* (Bakara, 144) sözünden elde edilmiştir. Bu sebeple, geriye O'nun, *"Mescid-i Haram'ın tarafına..."* demesinin bir önemi kalmaz. Bu izahın şekli, işte budur.

Burada bir müşkil husus vardır; çünkü bu durumda âyetin takdiri, فَوَلِّ وَجْهَكَ نِصْفَ الْمَسْجِدِ "Yüzünü Mescid-i Haram'ın ortasına çevir" şeklinde olur ki, bu da son derece uzak bir ihtimaldir. Çünkü bu teklifin Mescid'in ortasıyla münasebeti yoktur. Orta ile, ortası bulunmaya çalışılan yer arasında bir fark vardır; söz ikincisine hamledildiğinde ancak doğru olur. Ne var ki lâfız buna delâlet etmez.

Mescid-i Haram Neresidir?

Âlimler Mescid-i Haram'ın ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir:

Şerhu's-Sünne kitabında, **İbn Abbas** (r.a)'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Beytullah, Mescid-i Haram'dakilerin kıblesi; Mescid-i Haram, Harem

bölgesinde bulunanların kıblesi; Harem bölgesi ise doğu-batı, her yerdeki Müslümanların kıblesidir." Bu görüş, aynı zamanda **İmam Malik**'in görüşüdür.

Diğerleri ise şöyle demişlerdir: "Kıble, Kâbe'dir. Bunun delili **Sahihayn**'da **İbn Cüreyc**'den, onun da **Atâ**'dan, **Ata**'nın da **İbn Abbas (r.a)'tan** rivâyet ettiği hadistir: **"İbn Abbas** şöyle demiştir: **"Usâme b. Zeyd** (r.a) şunu bana haber verdi: Hz. Peygamber (s.a.s) Kâbe'nin içine girince, onun her köşesinde dua etti; fakat namaz kılmadı, sonra oradan çıktı. Çıktıktan sonra Kâbe'ye doğru iki rekat namaz kıldı ve *'İşte kıble şu (Kâbe)dir'* dedi."

Kaffâl ise, "Kıbleyi 'Kâbe' olarak anlama hususunda pek çok haber gelmiştir. Meselâ, **Berâ b. Azib**'in verdiği haberde, "Sonra Hz. Peygamber (s.a.s) Kâbe'ye yöneldi. O, oraya yönelmeyi severdi" ifâdesi; **İbn Ömer** (r.a)'in, Kûbalıların namazları hakkında verdiği haberde, "Onlara birisi geldi ve 'Allah'ın Resûlü Kâbe'ye dönüp namaz kıldı' diye haber verdi" ifâdesi; **Sümâme b. Abdullah b. Enes** (r.a)'in rivâyetinde ise "Peygamber (s.a.s)'in habercisi gelip, 'Kıble Kâbe'ye döndürüldü' diye bağırdı" ifâdesi yer almıştır. Bütün rivâyetler bu kabildendir" demiştir.

Diğer âlimler ise, "Bundan maksat, Mescid-i Haram'ın tamamıdır. Çünkü bir engel olmadığı zaman sözü, lâfzının zahirî manasına hamletmek gerekir" demişlerdir.

Bir diğer grup da: "Mescid-i Haram'dan murat, bütün Harem bölgesidir. Bunun delili, Cenâb-ı Allah'ın, سُبْحَانَ الَّذِى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Kulu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan yürüten (Allah) ne yücedir"* (İsra, 1) âyetidir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), Mescid-i Haram'ın dışından Mirac'a götürülmüştü. Böylece bu, bütün Harem bölgesinin Mescid-i Haram diye adlandırdığına delildir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Mescid-i Haram'da Namaz Kılarken Saf Tutma**

"Tehzib" sahibi şöyle demiştir: "Bir cemaat Mescid-i Haram'da namaz kıldıklarında, imamın, Makam-ı İbrahim'in arkasında durması, cemaatin de Kâbe etrafında dâire yaparak durmaları müstehaptır. Cemaatten bazısı imamdan Beytullah'a daha yakın olsa bile, bu câizdir. Mescid-i Haram'daki saf uzarsa bu durumda Kâbe'nin hizasından çıkmış olan kimselerin namazı sahih olmaz.

Ebu Hanife'ye göre ise, bu kimselerin namazı sahihtir. Çünkü, ona göre, Beytullah'a doğru olmak, tam hizasında olmasa da yeterlidir. **Ebu**

Hanife'nin bu görüşünü, **Allâme Gazali** (Allah ona rahmet etsin) **İhya** isimli kitabında tercih etmiştir.

Şafiî (r.a)'nin delili ise, Kur'an, Haber ve Kıyastandır. Kur'an'dan delili, tefsir edilmekte olan âyetin zâhirî manasıdır. Bu böyledir. Çünkü biz, "Mescid-i Haram'ın şatrından" muradın, onun tarafı olduğunu delillendirmiştik. Bir şeyin tarafı ise, o şeyin karşısında olan ve onun hizasına düşen demektir. Bunun delili şudur: Birisi, birisi ile yüz yüze gelir ve onun tam karşısında olursa, "اِنَّ زَيْدًا وَلَّى وَجْهَهُ اِلَى جَانِبِ عَمْرٍو" *"Zeyd, yüzünü Amr'a taraf çevirdi"* denilir. Hatta onlardan her ikisinin yüzü doğu tarafına dönük olsa da, birisinin yüzü diğerinin tam yüzünün karşısında olmasa, *"O yüzünü Amr'a çevirdi"* denilmez. Böylece, âyetin delâletiyle, bizzat Kâbe'ye yönelmenin vâcip olduğu ortaya çıkmış oldu.

İmam Şafiî'nin haberlerden delili, bizim Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet ettiğimiz şu hadistir: Hz. Peygamber (s.a.s), Kâbe'den çıkınca, Kâbe'ye doğru iki rekat namaz kılarak, "هٰذِهِ الْقِبْلَةُ" *"İşte kıble budur"* buyurdu. Bu, "هٰذِهِ" kelimesi hasr ("sadece" manası) ifâde eder. Böylece, Kâbe'nin kendisinden başka kıble olmadığı sâbit olmuştur. Kıblenin bizzat başka kıble olduğu hususunda rivâyet ettiğimiz diğer haberler de böyledir.

İmam Şafiî'nin kıyas delili ise şudur: Hz. Peygamber (s.a.s)'in Kâbe'ye duyduğu ileri derecedeki saygısı tevatür derecesine ulaşmış bir hakikattir. Namaz ise dinî vecîbelerin en büyüklerindendir. O, namazın sıhhatle edâ edilmesinin, bizzat Kâbe'ye yönelmeye bağlanması, Kâbe'nin şerefinin fazla olduğunu gösteren hususlardandır. Bu sebeple bizzat Kâbe'ye yönelmenin meşrû olmasını gerektirir. Diğer bir husus da Kâbe'nin kıble olduğunun herkesçe bilinen bir gerçek olmasıdır. Onun dışındaki yerlerin kıble olması ise meşkûk (şüpheli) bir hususdur. Bu durumda evlâ olan, namaz hususunda ihtiyatlı olana riâyet etmektir. Binaenaleyh namazın sahih olmasının, bizzat Kâbe'ye yönelmeye bağlı olması gerekir.

Kıble Hakkında İmam Ebû Hanife'nin Delilleri

Ebu Hanife ise şu hususları görüşüne delil getirmiştir:

Birinci delil, tefsiri yapılmakta olan âyetin zâhirî manasıdır. Çünkü Hak Teâlâ, mükelleflere, yüzlerini oraya doğru çevirmeyi vâcip kılmıştır. Buna göre yüzünü Kâbe'nin bulunduğu yöne çeviren kimse, ister Kâbe'yi tam karşısına almış olsun, isterse olmasın; kendisine emredilen şeyi yapmış olur. Bu sebeple, mükellef olduğu vazifeyi yerine getirmiş sayılması gerekir.

Haberden olan delil ise, Ebu Hureyre (r.a)'nin, Hz. Peygamber (s.a.s)'den rivâyet ettiği şu hadistir: "مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ قِبْلَةٌ" *"Doğu ve batı arasında olan her şey kıbledir"*[120]

Şafiî mezhebi ulemâsı (rh.a) şöyle demişlerdir: Bu hadisten maksat, "doğu ile batı arasında olan her şeyin kıble olacağı" manası değildir. Çünkü Kuzey kutbu tarafı için de aynı hüküm verilir. Halbuki burası, ittifakla kıble değildir. Aksine hadisten murat, belli doğu ile, belli batı arasında bulunan şey, kıbledir. Biz de bunu, kış doğusu ile yaz batısı arasında olan şeye hamlediyoruz ki, işte bu kıbledir. Bu böyledir, çünkü kış doğusu güneydedir ve eğim miktarına göre ekvatordan uzaktadır. Yaz batısı da kuzeydedir ve eğim miktarına göre ekvatordan uzaklaşır. İkisi arasında Mekke'nin bulunduğu bölge kalır. **Şafiîler,** bu hadisin, kendi mezheblerine delâlet edişinin, **Hanefîlerin** görüşüne delâlet edişinden daha kuvvetli olduğunu söylemişlerdir.

Ebu Hanife'nin sahabe fiilinden getirdiği delil şu iki şeydir:

a) Kubâ mescidi cemaati, Medine'de Kâbe'yi arkalarına alarak Beyt-i Makdis'e doğru sabah namazı kılıyorlardı. Çünkü Medine Beyt-i Makdis ile Kâbe arasında idi. Bu esnada kendilerine, "Heyy, Kıble Kâbe tarafına çevrildi!" denilince, onlar namaz esnasında bir delil istemeksizin (iyice yönü araştırmaksızın) yönlerini çevirdiler. Hz. Peygamber (s.a.s), onların böyle yapmış olmalarını yadırgamadı ve onların mescidini "Kıbleteyn Mescidi" (iki kıbleli mescid) diye adlandırdı.[121] Medine'den, tam Mekke'ye karşı durmak (Kâbe'nin tam hizasına durabilmek), ancak uzun araştırmalara dayanan hendesî birtakım delillerle mümkündür. Buna göre Kubalılar o kıbleyi, namaz esnasında ve sabahın köründe dosdoğru nasıl tespit edebilirlerdi?

b) Hz. Peygamber (s.a.s) zamanından beri insanlar, bütün İslâm beldelerinde mescidler yaptılar. Bu mescidlerin mihraplarının tam kıbleye doğru yapılması esnasında herhangi bir mühendis kullanmamışlardır. Kâbe'nin bizzat kendisine yönelmek ancak, geometri ilminin çok ince tespitleri ile mümkün olur.

Ebu Hanife'nin kıyastan olan görüşleri birçok bakımdandır:

120 **İbn Mâce,** ikâme, 56 (1/323).

121 Kuba Mescidi, müfessirimizin dediği gibi Medine'nin tam güneyindedir. Fakat, Kıbleteyn Mescidi diye meşhur olan mescid, Medine'nin kuzey-batısı tarafındadır.

a) Şâyet gerek iyice bilerek veya gerek zann-ı gâlib üzere bizzat Kâbe'ye yönelmek vâcip olsaydı, hiç kimsenin namazının sahih olmaması gerekirdi. Çünkü Kâbe'nin bir kenârı (yani hizası) sadece yirmi kusûr zirâ olduğuna göre, bütün doğudaki ve batıdakilerin bu kadar bir mesâfenin tam karşısında durmalarının imkânsız olduğu herkesçe bilinir. Aksine bilinen bir diğer husus, bu az mesafenin tam karşısında bulunanların, ekseriyete nispetle çok az olduklarıdır. Şer'i ahkâmda genel olana itibar edilip, nadir ve az olan şeylerin ona bağlandığı hususu da herkesçe mâlûmdur. Binaenaleyh hiç kimsenin namazının sahih olmaması gerekir. Kâbe'nin tam hizasına duran (durduğunu zanneden) kimselerin, tam Kâbe hizasında olduklarını bilmeleri de imkânsızdır. Ümmet-i Muhammed, her namaz kılanın namazının sahih sayılması gerektiğine icmâ ettiğine göre, Kâbe'yi tam karşıya almanın gerekmediğini anlamış olduk.

Buna göre şâyet: "Daire ne kadar büyük olsa da, üzerinde tasavvur edilen her nokta, bu dairenin merkezinin tam karşısına gelir. Buna göre dünya üzerinde meydana gelen bütün namaz safları, sanki Kâbe'nin etrafında birer dâire, Kâbe de sanki o dâirelerin birer merkezidir. Fakat bu daireler küçüldüğü zaman dairenin kavsi ve dairelerin her yerinde eğimi küçülür. Daireler genişleyip büyüdüğü zaman, her birinin kavsi ve parçalarının eğimi âdetâ belirsiz hale gelir. Böylece onların her bir parçasının doğru bir çizgiye benzediğini görürüz. Böylece doğu ve batıda Beytullah'ın eninin kat kat fazlası olan uzun saflar halinde namaz kılmak câiz olmuş olur ve böyle namaz kılanların hepsi bizzat Kâbe'ye yönelmiş olurlar" denilirse, biz deriz ki: Farzet ki durum sizin söylediğiniz gibidir. Fakat büyük bir dâirenin her parçası her ne kadar maddî olarak doğru bir çizgiye benzese bile, aslında o eğiktir. Çünkü o eğer aslında dosdoğru olsaydı ve dâirenin bütün parçaları da böyle olsaydı, dâirenin birbirine eklenen doğru çizgilerden meydana gelmiş olması gerekirdi. O zaman da dâirenin ya çokgen olan bir şekil veya düz bir çizgi olması gerekir ki, bu ikisi de muhaldir. Buna göre, büyük dâirenin her parçasının aslında eğik ve meyilli olduğunu anlarız.

Binaenaleyh âlemin etrafında birbirine bitişik gibi bulunan saflardan her biri tam bir doğru çizgi üzerinde değil de, şu az eğim üzere olmaları halinde ancak bizzat Kâbe'nin kendisine yönelmiş olurlar. Fakat duyuların (gözün) asla ve kesinlikle tespit edemeyeceği bu son derece az olan eğimi gerçekleştirmek mükellefiyet konusu olamaz. (İnsanlardan istenmez.)

Durum böyle olunca, o saflardan her biri bizzat Kâbe'ye yönelip yönelmemiş olduğunu tam bilemez. Eğer bizzat Kâbe'ye yönelmek şart olsaydı, bu şartın yerine gelip gelmediği, herkes için meçhul olurdu. Şartın meydana gelip gelmediği hususunda şüphe ise meşrut'un (şartın bağlı olduğu ibâdetin) yerine gelip gelmediği hususunda şüpheyi gerektirir. Böylece de bu saflarda yer alan herkesin, namazının sahih olduğunda şüphe üzere kalmasını gerektirir. Bu ise insanın kesinlikle namazın mükellefiyetinden kurtulamamasını gerektirir. Ümmet-i Muhammed, halin böyle olmadığında ittifâk ettiklerine göre, ne kesin bilerek, ne de zann-i galib ile bizzat Kâbe'ye yönelmenin şart olmadığını anlamış olduk. İşte bu açık bir sözdür.

b) Bizzat Kâbe'ye yönelmenin yolu ancak hendesî (geometrik) delillerden geçtiği halde, eğer bizzat Kâbe'ye yönelmek vâcip olsaydı, vacibin ancak kendisi ile edâ edilebileceği şey de vâcip olacağı için, hendesî delillerin her Müslüman tarafından bilinmesi gerekirdi. Durum böyle olmadığına göre, bizzat Kâbe'ye yönelmenin vâcip olmadığını anlıyoruz. Buna göre eğer, "Bizce, bizzat Kâbe'ye yönelmek yakînî (kesin) olarak değil, zann-ı galib üzere vâciptir. Halbuki hendesî (geometrik) delillere muhtaç olan, zann üzere değil, yakînî (kesin) olarak Kâbe'ye yönelmek isteyen kimsedir" denilirse, biz deriz ki:

Eğer bizzat Kâbe'ye yönelmek vâcip olsaydı, ona tam yönelmeyi kesin yapabilecek kimsenin zann ile yetinmesi câiz olmazdı. İnsan, hendesî delilleri öğrenerek bunu elde edebilir. Bu sebeple, o kimseye bu delilleri öğrenmek vâcip olur. Bunları öğrenmek vâcip olmadığına göre, bizzat Kâbe'ye yönelmenin vâcip olmadığını anlamış oluruz.

c) Şâyet iyice bilerek veya zann-ı galib üzere bizzat Kâbe'ye yönelmek vâcip olsaydı, bu zann-ı galibin ancak bazı emareler (ipuçları) ile elde edileceği malûmdur. Vacibin ancak kendisi vesilesiyle edâ edildiği şey de vâciptir. O halde bu emâreleri öğrenmenin ve bilmenin her mükellefe farz-ı ayn olması gerekirdi. Böyle bir farziyet olmadığına göre, biz, bizzat Kâbe'ye yönelmenin vâcip olmadığını anlarız.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Kıbleyi Tayin Etmeye Yarayan Deliller**

a) Emareler:

Kıblenin delilleri, (Kıblenin yönünü tayîne yarayan deliller) hakkındadır. Bil ki kıblenin yönünü belirten ipuçları ya "dağlar, şehirler ve nehirler ile istidlâl etmek" demek olan yeryüzüne âit delillerdir, veya, "Rüzgârlar

ile istidlâl etmek" demek olan havaî delillerdir, veyahut da "yıldızlar ile istidlâl etmek" demek olan semâvî delillerdir.

Yeryüzüne ve havaya âit olan deliller, genel birer kâide şeklinde değillerdir. Üzerinde yüksek dağlar bulunan nice yollar vardır ki, o dağın kıbleye yönelmek isteyen kimsenin sağında mı, solunda mı, önünde mi, arkasında mı olduğu bilinemez. Rüzgârlar da böyledir. Bazen onlar, bazı yerlerde kıbleyi gösterebilirler. Biz bu hususu iyice açıklayamayız. Çünkü bu hususta her beldenin değişik durumları (ölçüleri) vardır.

Semâvî delillere gelince, bunların bir kısmı takrîbî (yani yaklaşık olarak gösteren), bir kısmı da tahkikî (yani kesin olarak gösteren) delillerdir.

Takribî delillere gelince, âlimler şöyle demişlerdir: Bu deliller, ya neharî (gündüze ait), ya da leylî (geceye ait) olurlar..

Gündüze ait delillere gelince bu, meselâ güneştir. Binaenaleyh şehirden çıkmadan önce, mutlaka, zevâl esnasında güneşin kaşlar arasında mı, yoksa sağ gözün üzerinde mi, sol gözün üzerinde mi, veyahut da bundan daha çok alna mı meylettiği mutlaka gözetilmelidir. Çünkü güneş, kuzey memleketlerinde bu yerlerin dışına taşamaz.. Yine ikindi vaktinde güneşin bulunduğu yer göz önüne alınır (görme suretiyle anlaşılır). Akşam vakti de ancak, güneşin battığı yerler sayesinde bilinir. Bu da güneşin, kıbleye yönelen kimsenin sağından battığının veya güneşin, o kimsenin yüzüne veya ensesine doğru meylettiğinin bilinmesidir. Yine yatsı namazının vakti, "şafak"ın (güneşin battığı yerdeki nokta) yeri ile; sabah namazının vakti de güneşin doğduğu yer ile bilinir. Böylece güneş beş vakitte kıbleye delâlet eder. Fakat, bu hususstaki hüküm, yaz ve kışa göre değişir. Çünkü, güneşin doğduğu ve battığı yerler çok fazladır. Aynı şekilde, bu konudaki hüküm beldelere göre de değişir.

Leylî (geceye ait) delillere gelince, bu, kendisine oğlak burcu denilen yıldız ile, kıbleyi tayin etmektir. Bu yıldız, yerinden hareket ettiği belli olmayacak şekilde sâbit bir yıldız gibidir. Mekke'nin kuzeyinde olan memleketlerde bu yıldız, kıbleye yönelen kimsenin ensesinde, veya sırtı tarafından sağ ya da sol omuzu tarafında olur. Mekke'nin güneyindeki ülkelerde meselâ Yemen ve onun daha ötesindeki ülkelerde kıbleye yönelen kimselerin de tam karşısında olur. Bunlar böyle bilinsin ve herkes, bütün yolu boyunca, kendi beldesinde kıbleyi tayin hususunda bildiği şeylere güvenip dayansın.

Ama yolculuğu uzun sürüp mesafe uzar da, yolculuğu esnasında başka bir beldeye varıncaya kadar güneşin yeri, güneşin pozisyonu, doğuş ve batış noktaları değişirse, bu durumda o kimsenin bir bilirkişiye sorması veya, o beldenin câmisinin mihrâbına yönelerek, bu tam olarak açıklık kazansın diye, yıldızları gözetlemesi icap eder... Bu deliller bilindiği zaman, o adamın bu delillere dayanması gerekir.

b) Kıble Tayininde Yakînî (Kesin) Deliller

Yakînî delillere gelince, bunlar astronomi kitaplarında zikredilen açıklamalardır. Astronomiciler şöyle demişlerdir: **Kıble semti** ufuk dâiresiyle, bulunduğumuz yerin başucu noktasından ve Mekkelilerin başucu noktasından geçen büyük dâirenin kesiştiği noktadır. **İnhiraf-ı kıble** (kıblenin güney-kuzey çizgisinden sapma açısının yayı), ufuk dâiresinden bir yay olup, bu bulunduğumuz yerin nısfu'n-nehâr dâiresi (yani bulunduğumuz noktanın baş ucundan ve güney-kuzey kutuplarından geçen yarım dâire) ile kıble semti arasında ufuktaki yaydır. **Tamamü'l-inhirâf,** ufuk dâiresinde, kıble semti ile mağribi'l-i'tidal (bulunduğumuz yere göre, ufuktaki gerçek batı noktası) arasındaki ufuktaki yaydır. Kıble semtini bilmek için Mekke'nin enlem ve boylamını bilmeye ihtiyaç vardır. Eğer beldemizin boylamı Mekke'nin boylamı ile aynı olsa; enlemi ise farklı olsa, beldemizin kıble semti, beldemizin nısfı'n-nehârı (yani meridyeni) üzerinde olur. Belde kuzey yarım kürede ise kıble yönü güneye doğru; belde güney yarım kürede ise, kıble kuzeye doğrudur. Bulunulan yerin enlemi Mekke'nin enlemiyle aynı, fakat boylamı farklı ise, kıble semtini hatt-ı i'tidâl'in (gerçek doğu-batı arasındaki doğrunun) ufuktan geçtiği yerler olduğu zannedilebilir, fakat bu hatadır.

Bununla beraber boylamları ve enlemleri, Mekke'ninkinden farklı olan beldelerin kıble semtinin, matla'u'l-i'tidal (ufuktaki gerçek doğu noktası) veya mağribu'l-i'tidal (ufuktaki gerçek batı noktası, yani güneşin 21 Mart'ta battığı nokta) olması mümkündür. Buna göre kıblenin, beldemize göre inhirafını (sapma açısını) bilmemiz gerekir. Bunu bilmenin, çıkarmanın birçok yolu vardır. Bunların en kolayı, burçlar dâiresinin, hangi burcun kaçıncı derecesinin Mekkelilerin başucu noktasına rastladığı tespit edilir ki, bu ya ikizler burcunun 7. derece 18. dakikasıdır, ya da yengeç burcunun 23. derece 8. dakikasıdır. Bu dereceler, o belde için yapılmış usturlab'ın, Vasatu's-Semâ (gök ortası isimli) çizgisi üzerinde belirlenir, gösterici sürgü bu

derecelere getirilir. Daha sonra aletin Ankebut isimli döner levhası, eğer bulunulan yer, Horasan ve Irak gibi Mekke'nin doğusundaki bir memleket ise, bulunulan o yer ile Mekke'nin boylamı arasındaki derece farkı kadar, hücrenin (usturlab'ın en dışındaki dereceli kısım) derecelerinden bakılarak, aletin doğusundan batısına doğru döndürülür. Bu döndürme sonunda, bu derecenin (güneşin irtifa derecelerini gösteren) mukantarât dâirelerinden hangisine denk geldiğine bakılır. Güneş, ikizler burcunun mezkûr derecesinde bulunduğu gün, Mekkelilerin başucu noktasında bulunmaktadır. Aynı gün usturlabla tespit edilen irtifâ derecesine ulaştığı andaki yönü, kıble yönüdür. Tam o anda bir düz sopa dikilir ve bu sopanın oluşturduğu gölgenin doğrultusu kıbleyi göstereceği için, onun gölgesi istikâmetinde mihrap yapılır.

***BEŞİNCİ MESELE:* Bu Delilleri Bilmenin Farz-ı Ayn Veya Kifaye Olması**

Kıbleyi tayine yarayan delilleri bilmek, farz-ı ayn mıdır, farz-ı kifâye midir?

Bu hususta iki görüş vardır: Bunların en doğrusu, bunun farz-ı ayn olduğunu söyleyen görüştür. Çünkü her mükellef kıbleye yönelmekle emrolunmuştur.

Kıbleye yönelmesi ise, ancak kıblenin delillerini bilmek ile mümkün olur. Binaenaleyh vâcibin kendisiyle edâ edildiği şeyde vâciptir.

ALTINCI MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ *"Her nerede bulunursanız, yüzünüzü Mescid-i Haram tarafına çeviriniz"* âyeti bütün şahıslara ve durumlara şâmildir. Fakat biz, namazın dışında kıbleye yönelmenin vâcip olmayıp, Resûlullah'ın şu hadisinden dolayı, bir taat olduğu hususunda icmâ ettik:

خَيْرُ الْمَجَالِسِ مَا اسْتُقْبِلَ بِهِ الْقِبْلَةُ *"Meclislerin en hayırlısı, kıbleye dönerek oturmadır."*[122] Bu durumda geriye şu husus kalır ki, kıbleye yönelmenin vâcip olması, sadece namaza has bir özelliktir.

Sonra şöyle deriz: İnsan kıbleyi (Kâbe'yi) ya görür, veya göremez. Âlimler kıbleyi gören kimsenin kıbleye yönelmesinin vâcip olduğunda icmâ etmişlerdir. Kâbe'yi göremeyen kimse ise, bu hususta ya kesin ve yakinî bir bilgi elde etmeye kâdirdir veya kâdir olamayıp bu hususta sadece bir zann-ı

122 Taberânî rivâyet etmiştir. (Keşfu'l-Hafa, 1/395)

gâlibe sahiptir; veyahut da ne yakînî bir bilgi ne de bir zann-ı gâlip elde etmeye gücü yeter. İşte böylece üç kısım ortaya çıkar:

Birinci Kısım
Kesin Bilgi İmkânı Bulanların Durumu

Bu kısım, bu hususta yakînî ilim elde etmeye kâdir olanlardır. Bu hususta iki konu bulunmaktadır:

Birinci Konu: Kıbleden uzak olan bir kimsenin, kıblenin yönünü yakînî bir şekilde öğrenmesinin tek yolunun hendesî (geometrik) deliller olduğunu ve vâcip olan bu görevi ancak bunlarla ifa edebildiği için, bunun da vâcip olacağını biliyorsun.. Bundan dolayı bu hendesî delillerin, herkese farz-ı ayın olması gerekir.. Ancak ne var ki fakihler: "Onu öğrenmek vâcip değildir." Hatta bazen, "Onu öğrenmek mekrûh veya haramdır!" demişlerdir.. Onların bu hususta gerekçeleri nelerdir bilemiyorum.

İkinci Konu: Namaz kılan kimse Mekke toprağında bulunur ve kendisiyle Kâbe arasında bir engel olursa, kıblenin istikâmeti konusunda ictihad edebilir mi? "Tehzib" sahibi şöyle demiştir: "Bakılır; eğer bu engel, meselâ dağ gibi tabiî bir engel ise, o kimsenin ictihâdda bulunma hakkı vardır. Eğer bu engel, meselâ ev gibi, tabiî olmayan şeyler ise, bu durumda iki görüş vardır:

a) O kimse ictihad edebilir. Çünkü onunla Kâbe arasında, tabiî engelde olduğu gibi, Kâbe'yi görmesini engelleyen bir mânia vardır.

b) Onun ictihad etme hakkı yoktur. Çünkü ona gereken, yakînî bilgiyi elde etmeye gücü yetiyorsa, yakînî olan bilgiye dönmesidir. Bundan dolayı, bu hususta zann-ı gâlib ile iktifa etmemesi gerekir. Bu görüş âyetin siyakına daha uygundur. Çünkü âyet Kâbe'ye yönelmeyi emrettiğine göre mükellef de bu yakînî bilgiyi elde edebildiği zaman, onun zann-ı gâlib ile yetinmesi doğru olmayıp, bu yakînî bilgiyi araştırması vâcip olur.

İkinci Kısım
Kesin Değil, Zann-ı Galiple Bilgi Edinme İmkânı Olanlar

Bu kısım, yakînî bilgiyi değil, zann-ı gâliple olan bir bilgiyi elde etmeye kâdir olabilendir. Bilmek gerekir ki zannî bilgiyi elde etmenin bazı yolları bulunmaktadır:

Birinci yol, ictihaddır. **İmâm Şafiî** (r.a)'nin görüşünün zâhiri, ictihadın başkalarının sözüne müracaattan önce geldiğini ifâde eder. Doğru olan da budur. Şu şeyler de bu görüşün doğruluğuna delâlet etmektedir:

1) Cenâb-ı Allah, فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ *"İbret alınız, ey basiret sahipleri"* (Haşr, 2) buyurarak düşünmeyi emretmiştir. Buradaki emrin, bu meselede düşünebilen kimseleri kapsamına alması gerekir.

2) Kıble hususunda bilgisine başvurulacak olan bu başka kimse de, kıblenin yönünü kendi ictihadıyla tespit etmiştir. Çünkü o da eğer kıbleyi taklîdî olarak biliyorsa, o zaman ya teselsül ya da devr-i fâsit gerekir ki, bu ikisi de bâtıldır. Binaenaleyh işin sonu, ictihâda varmaktadır. Sözün özü, ictihadın mı, yoksa bir müctehide tâbi olmanın mı daha uygun olduğu meselesine varır. Şüphe yok ki birincisi daha uygundur. Çünkü insan ictihad ettiği zaman, hata ihtimali ancak tek cihetten olabilir. Fakat ictihadda bulunan bir başkasını taklit ettiği zaman, bu ameline iki yönden hata gelmesi ihtimali vardır. Şüphe yok ki, iki yol arasında bir çatışma bulunduğu zaman, hatası daha az olana riâyet etmek daha evlâdır.

3) Hz. Peygamber (s.a.s), إِذَا أَمَرْتُكُمْ بِأَمْرٍ فَأْتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ *"Size bir iş emrettiğim zaman, gücünüzün yettiğince onu yapın!"*[123] *buyurmuştur.* Burada bir kıbleye yönelme emri vardır. O insan da, kıbleyi arayıp bulma hususunda ictihadda bulunmaya muktedirdir. Bundan dolayı, ictihadda bulunmasının vâcip olması gerekir.

Eğer, "Tehzîb" sahibi şöyle demedi mi? İnsan bir köy veya kasabada tek bir cihete doğru dikilmiş mihraplar bulduğu zaman veya Müslümanların gelip geçtiği bir yolda kıbleyi gösteren bir mihrap ya da bir alâmet gördüğü zaman o mihraba doğru yönelmesi gerekir; kıblenin yönü hususunda ictihatta bulunması caiz değildir.. Çünkü bu belirtiler, yakînî birer delil gibidirler. Bu durumda sağa veya sola birazcık sapmaya gelince, bu alâmetlere rağmen ictihad etmek caizdir. Abdullah İbn Mübarek hacdan döndüğünde şöyle diyordu: "Ey Merv ahalisi, biraz sola doğru dönün.." Aynı şekilde, bir Müslüman, "Müslümanların çoğunu veya Müslümanlardan bir cemâati, bu cihete doğru yönelme hususunda ittifak ettiklerini gördüm" derse, o insanın bu sözü kabul etmesi gerekir. Bu, taklit sayılmaz, aksine bu, namazın vakti hususunda olduğu gibi, erbabından gelen haberi kabul etmektir. Bu, adil bir kimse, o şahsa, "Ben fecrin doğduğunu gördüm" veya,

123 **Müslim,** Fedâil, 130,(4/1830).

"Güneşin zevâl bulduğunu gördüm" demesi durumunda, onun bu söylediğini kabul etmesi gibidir.." (**Tehzib** sahibinin sözünün tamamı budur) denilirse, bil ki söz birkaç yönden müşkildir.

a) Taklidin manası ancak, bir hüccet ya da bir şüphe olmaksızın, başkasının sözünü kabul etmektir. Buna göre biz, bir hüccet olmadan veya hiç şüphe duyulmadan kıblenin tayini hususunda başkasının sözünü ya da fiilini kabul ettiğimizde, bu taklit olmaktadır. Biz daha önce, ictihâd yapabilen kimsenin, mutlaka ictihadda bulunmakla emrolunduğunu söylemiştik.

b) O, ictihada binaen, sağa veya sola kayarak muhalefet etmeyi caiz görmüştür. Biz de deriz ki, ictihadda bulunan kimse tek başına üstlenmiş olduğu ictihada binaen zann-ı gâlib ifâde eden bilgiyi elde etmeye muktedirdir. Binaenaleyh, onun, sağa veya sola meyletmekte olduğu gibi, kıblenin esas yönüne muhalefet etmesinin caiz olması gerekir.

c) Kişinin, ya ictihâddan veya ictihâdına göre âmel etmekten men olunması gerekir. Birincisi yanlıştır, çünkü Muâz: "Ben kendi görüşümle ictihad ederim" dediği zaman, Resûlullah (s.a.s), bu sözünden dolayı onu methetmiştir. Bu, ictihâdın yasaklanmamış olduğunu gösterir.

İkincisi de bâtıldır. Çünkü ictihatta bulunan kimse kıblenin, mihrapların bulunduğu yönde olmadığını anladığı veya zann-ı gâlibi ile buna hükmettiği zaman, eğer buna rağmen o mihrapların istikâmetine yönelmesi yine ona vâcip olsaydı bu, taklidi istidlâle tercih etmek olurdu ki bu da hatadır.

d) **Şafiî** (r.a)'nin mezhebine göre, müctehidin başka bir müctehidi taklit etmesi caiz değildir. Öyleyse, kıblenin istikametini emareler ile belirleyebilecek kimsenin, o beldenin mihrâblarına uyması nasıl caiz olabilir?

Her beldede, şehirlerin mihraplarının tercih edilmesi gerektiğini söyleyenler buna birkaç yönden delil getirmişlerdir:

1) Bu mihraplar, ictihâda mukabil tevâtür gibidirler. Binaenaleyh bunun, ictihâda üstün olması gerekir.

2) Bir adam, müezzinin ezânı ve kameti bitirip, imamın da namaz kıldırmak için cemaatin önüne geçtiğini görse, böyle bir durumda o kimse vakti araştırmaya gerek duymaz... Burada da durum aynıdır.

3) O beldenin ahalisi, bu mihraplara uymayı kabûl etmişlerdir. Görünen şu ki, eğer kıblede bir hata bulunsaydı, onlar bunun farkına varırlardı; farkına vardıkları zaman da bunu kabul etmezlerdi. İşte, iki taraf hakkında da söylenebilecek şey, bunlardan ibarettir.

İkinci yol: Başkasının sözüne başvurmaktır. Meselâ insana âdil bir kimse, kıblenin herhangi bir cihette olduğunu haber verdiğinde, bu söz kıblenin o yönde olduğu hususunda zann-ı gâlip ifâde eder. Âlimler, bu haberi veren kimsenin şu iki şartı haiz olması hususunda ittifak etmişlerdir:

1) Müslüman olmak;

2) Akıllı olmak... Bu konuda, kâfirin ve mecnûnun beyânı ve bilgisine itibar edilmeyip kıymet verilmez.

Âlimler, bu şahısta şu üç şartın da bulunup bulunmayacağı konusunda ihtilâf etmişlerdir:

a) Bâliğ olmak... **Haydarî, İmam Şafiî**'nin şu beyanını nakletmiştir: "Çocuğun sözü kabul edilmez.." **Ebu Zeyd** de, yine **İmam Şafiî**'den, "Çocuğun sözünün kabul edilmeyeceğini" nakletmiştir.

b) Âdil olmak. ..Âlimler, fâsıkın haberinin kabul edilmeyeceğini, çünkü haber vermenin şahitlik gibi olduğunu söylemişlerdir. Fâsık'ın haberinin kabul edilebileceği de söylenmiştir.

c) Haber verenlerin sayısı...Bazı âlimler şahitlikte olduğu gibi belli bir sayıyı gerekli görmüşler; bunlar bilhassa rivâyette de belli bir sayıyı gerekli gören kimselerdir.. Bazılarıysa, belli bir sayının bunu haber vermesini gerekli görmemişlerdir.

Bizim yaptığımız bu açıklamalardan bazı hükümler çıkmaktadır:

a) Görüşünü benimsemek, daha kuvvetli bir zan ifâde eden herkesin görüşünü almak, görüşü daha zayıf bir zan ifâde eden kimsenin görüşünü alıp benimsemekten öncedir. Buna şu örneği verebiliriz: Kesin bilgi sahibini taklit etmek, ictihâd ile zann-ı gâlip sahibi olan kimseyi taklit etmekten üstündür. Zann-ı gâlip sahibi olan müctehidi taklit etmek, böyle olmayanı taklit etmekten evlâdır. Bu böyle gider.

b) İctihadın ancak vaktin bitmesinden sonra tamamlanabileceği anlaşılınca, müctehit için en uygun olan, namazı kazaya kalsa bile ictihâd mı etmesi, yoksa, namazını edâ etmek için başkasını taklit mi etmesidir? Bu hususta bir tereddüt vardır.

c) Kıblenin delillerini bilemeyen kimsenin, namaz vakti başkasının bilgisine müracaat etmesi gerekir, hatta bu vâciptir.

Üçüncü yol: Bir kimse dâru'l-İslâm'da (İslâm beldesinde) dikilmiş (yapılmış) bir mihrap görse, bu kimsenin, yukarıda geçmiş olan tafsilâta göre

o mihraba yönelmesi câizdir. Fakat bir kimse, insanların pek az geçtiği bir yolda, ya da, hem Müslümanların hem müşriklerin geçtiği bir yolda yapılmış bir mihrap görse ve fakat bu mihrabı kimin diktiğini bilmese veyahut da bu köyde bir mihrap görse, fakat onu Müslümanların mı, müşriklerin mi inşa ettiğini bilemese, yahut da o köy Müslümanlara ait küçük bir köy olup, o köy halkının, kıblenin alâmetlerine muttalî olduklarına dair bir zann-ı gâlibe sahip olamasa, o zaman o kimsenin kıbleyi tayin için ictihadda bulunması vacip olur.

Dördüncü yol: Hem ictihat, hem de başkasının sözünden meydana gelir. Bu şöyle olur: Bir insan, yıldızların yerlerinden hareketle kıbleyi bulmayı bilen kimseye, yıldızların yerlerini haber verir. Bu durumda o haber verilen kimsenin, bizzat kendisi, eğer o yıldızların yerini görmekten âciz ise, duyduğu habere göre istidlâlde bulunması gerekir.

Üçüncü Kısım
Kıble Konusunda Hem Kesin Bilgiden, Hem de Zann-ı Galipten Âciz Olanlar

Kıble konusunda hem yakinî ilmi hem de zann-ı galibi elde etmekten aciz kalan kimselerdir. Böyle olan kimse, kendisine bütün kıble emâreleri kapalı olan bir karanlık içinde olan kimsedir, veya kendisine bunları haber verecek birisini bulamayan bir âmâdır, veyahut da elindeki emâreler birbiriyle çeliştiği için hangisini tercih edeceğini bilemeyen kimsedir. Bu meselede bazı konular vardır:

Birinci Konu: Bu durumda olan kimsenin ictihatta bulunması imkânsız olur. Çünkü delilsiz olarak ve elde emâreler olmadan ictihatta bulunmak teklif-i mâlâ yutâk (güç yetirilemeyecek şeyle mükellef tutmak)tır. Bu ise, kabul edilmemektedir. Buna göre geriye şu üç ihtimalden birisi kalıyor:

1) Ya şöyle söylenmeli: Namaz mükellefiyeti kıbleye yönelme şartına bağlıdır. Şartın imkânsız oluşu, bu şarta bağlı mükellefiyetin de düşmesini gerektirir. Bu durumda, böyle olan kimseye namaz kılması farz değildir.

2) Veya şöyle söylenmeli: Kıbleye yönelme şartı, savaşma halinde olduğu gibi, bundan daha ufak bir özür sebebiyle mükelleften düştüğüne göre, bu durumda da düşer. Binaenaleyh o kimsenin, dilediği yöne dönerek namazını kılması gerekir ve ondan kıbleye yönelme şartı düşer.

3) Veyahut da şöyle söylenmelidir: "Bu durumda olan kimse, üzerindeki mükellefiyetten tam kurtulabilmek için bu namazını bütün yönlere doğru kılar." İşte bu üç ihtimal mümkün olan ihtimallerdir.

Namazın bu kimseden sâkıt olması icmâ ile bâtıldır. Çünkü biz şeriatte genel olarak, nafile ve savaş esnasında olduğu gibi, kıbleye yönelmeksizin de namazın sahih olduğunu gördük.

Namazın her yöne doğru tekrar tekrar kılınmasının gerektiğini söylemek de bâtıldır. Çünkü o insana, bir vakitte tek bir namazın farz olduğuna delil vardır. Birisi şöyle diyebilir: "Gece veya gündüz kılınan namazlardan birini unutup onun hangi namaz olduğunu bilemezse, mükellefiyetten tam bir yakîn ile kurtulması için, ona bu beş vakit namazın hepsini kaza etmesi gerekmektedir. Binaenaleyh niçin durumun burada da aynı olması câiz olmasın?" Âlimler şöyle demişlerdir: İlk iki ihtimal bâtıl olunca, geriye sadece üçüncüsü kalıyor: O da bütün cihetler hususunda insanın birini kıble olarak seçmede serbest olmasıdır.

İkinci Konu: İnsan, bir istidlâle dayanmaksızın, sırf arzu ve kalbî temâyülü ile şu cihetin kıble olmaya diğer yönlerden daha uygun olduğuna temayül ettiği zaman, bu bir ictihat sayılır mı ve mükellef, kalbinin bu temâyülüne itimât etmekle mükellef midir, değil midir? Evlâ olan, bunun, Hz. Peygamber (s.a.s)'in şu hadisinden dolayı muteber sayılmasıdır: اَلْمُؤْمِنُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللهِ *"Mü'min, Allah'ın nuru ile bakar."*[124] Ve çünkü diğer tercih yolları kapanınca bu kadar bir şey ile iktifâ etmek gerekmektedir.

Üçüncü Konu: İnsan bu durumda namazını edâ ettiği zaman, görünen o ki, o namazı kaza etmesi gerekmemektedir. Çünkü o vazifesini vaktinde yerine getirmiştir ve bu ondan sahih olmuştur. Binaenaleyh onun bu vazifeyi tekrâr yapması gerekmemektedir. **İmam Şâfiî** (r.a)'nin sözünün zâhiri ise şunu ifâde etmektedir: O kimse kıbleye isabet etmiş olsa da, hatâ etmiş olsa da o namazın tekrar kılınması gerekmektedir.

YEDİNCİ MESELE: Kâbe'nin İçinde Namaz Kılmanın Hükmü

Bütün âlimlere göre Kâbe'nin içinde namaz kılmak câizdir. Bu durumda kişi dilediği tarafa döner. **İmam Malik** ise, Kâbe'nin içinde farz namazı kılmanın mekruh olduğunu söylemiştir. Çünkü Kâbe'nin içine giren kimse, Kâbe'nin bütününe yönelmiş olmaz, aksine bir parçasına yönelmiş, bir parçasını da arkasında bırakmış olur. Durum böyle olunca, o

124 **Tirmizî,** Tefsir, Hicr, 5/298.

kimse bütün Kâbe'ye yönelmiş olmaz. Bu sebeple de namazının sahih olmaması gerekir. Çünkü Hak Teâlâ namazda Kâbe'ye yönelmeyi emretmiştir. Kâbe'nin içinde nafile namaz kılmak ise câizdir. Çünkü nafile namazda Kâbe'ye yönelmek farz değildir.

Ekseri âlimlerin bu hususta delili ise, **Buharî** ve **Müslim**'in **Sahih**'lerine almış oldukları hadistir. Bu hadisi **Şafiî** (r.a) de, İmam Malik'ten, o da Nâfi'den, o da İbn Ömer (r.a)'den rivâyet etmiştir. Bu rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.s), yanında Üsâme b. Zeyd, Osman b. Ebu Talha ve Bilâl (r.ah) olduğu halde Kâbe'nin içine girdiler. Kapısını içeriden kapadı ve orada bir müddet durdu. Abdullah b. Ömer şöyle dedi: "Dışarı çıktıklarında Bilâl'e Hz. Peygamber (s.a.s)'in ne yaptığını sordum, o da şöyle dedi: "Bir direği soluna, iki direği sağına, üç direği de arkasına aldı, o gün Kâbe içinde altı direk (sütun) vardı."

Bil ki bu haberi delil olarak kullanmak, bazı bakımlardan zayıftır:

a) Haber-i Vahid, Kur'an'ın zâhirine ters düşemez.

b) Belki de Hz. Peygamber (s.a.s)'in orada kıldığı, nâfile bir namaz idi. Bu da İmam Malik'e göre zaten câizdir.

c) İmam Malik, bu habere muhalefet etmiştir. Ravinin, rivâyet ettiği habere muhalefet etmesi, o habere tâ'n etmeyi gerektirmese de, bu böyle bir tâ'n'dan uzak olan haber-i vahid'e nispetle bir nevî zayıflık ifâde eder. O halde böyle bir haberin (rivâyetin), Kur'an karşısında durumu nasıl olur?

d) **Buhari** ve **Müslim, Sahih**'lerinde İbn Cüreyc'in Atâ'dan rivâyet ettiği bir hadisi nakletmişlerdir: Atâ', **"İbn Abbas**'ın şöyle dediğini işittim" demiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s), Kâbe'nin içine girince, Kâbe'nin her köşesinde ayrı ayrı dua etti ve namaz kılmadan oradan çıktı. Çıkınca Kâbe'ye yönelip iki rekat namaz kıldı ve, *"İşte bu kıbledir"* dedi."

Bu iki hadis arasında iki bakımdan teâruz (çelişki) vardır:

1) Orada namaz kıldığını ifâde eden (müspet) haber ile, kılmadığını ifâde eden (menfî) haber arasında zıtlık vardır.

2) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, *"İşte bu kıbledir"* sözü, oraya yönelmenin kesin şart olduğuna delâlet eder. Kâbe'nin içinde namaz kılmayı câiz gören kimse, orada namaz kılan kimseye Kâbe'ye yönelmeyi vacip kılmamış, tam aksine oraya sırtını dönebileceğini söylemiş olur. **İmam Malik** (rh.a)'in istidlâline şöyle diyerek cevap verebiliriz: Cenâb-ı Allah'ın, وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ *"Nerede olursanız olun..."* ifâdesi, ya umûmi bir ifadedir veya değildir. Eğer o

umûmî bir ifâde ise, Kâbe'nin içinde bulunan kimseyi de içine alır. Buna göre Allahu Teâlâ sanki Kâbe'nin içinde bulunan kimseye de Kâbe'ye yönelmeyi emretmiştir. Binaenaleyh bunu yapan kimse de sorumluluktan kurtulmuş olur. Eğer bu âyet umum ifâde etmiyorsa, bu meseleyi de içine almaz. Dolayısıyla da ne müspet, ne menfî olarak bu meselede bir hükme delil olmaz. Sonra bu meselede esas nokta, tek bir insanın bir anda bütün Beytullah'a yönelmesi mümkün değil, aksine ancak Beytullah'ın bir parçasına yönelmesi mümkün olur. Beytullah'ın (Kâbe'nin) içinde olan kimse de, aynı şekilde Kâbe'nin bir parçasına yönelmiştir. Binaenaleyh o da emredilmiş olduğu şeyi yerine getirmiş olur, mükellefiyetten kurtulur.

***SEKİZİNCİ MESELE:* Kıble Kâbe'nin Cismi midir, Ciheti midir?**

Biliniz ki Kâbe, belli bazı cisimlerden ibarettir. Bunlar tavan, duvarlar ve binadır. Şüphesiz bu cisimler belli bir mekânda yer almışlardır. Buna göre kıble ya sadece o belli mekândır, yahut da sadece bu cisimlerdir, veyahut da bu cisimlerin orada bulunması şartı ile o mekân kıbledir. Sadece o cisimlerin kıble olduğunu söylemek caiz değildir. Çünkü biz, şâyet Kâbe'nin yerinin toprağı ve yapımında kullanılan taş ve odunlar bir başka yere taşınsa ve orada aynı bina yapılsa da herkes namazında oraya yönelse, bunun caiz olmayacağında hepimiz ittifak halindeyiz. Bu cisimlerin o belli mekânda bulunmaları şartıyla, o yerin kıble olmuş olması da câiz değildir. Çünkü Allah korusun, meselâ Kâbe yıkılsa ve o yerden bu taşlar ile odunlar giderilse ve Kâbe'nin arsası bomboş kalsa, yeryüzündeki bütün Müslümanlar oraya yönelip namaz kılsalar onların namazları yine sahih olur ve onlar kıbleye yönelmiş olurlar.

Geriye, "Kıble bu cisimlerin yer aldığı o boşluktur" denilmesi kalır. Bu mana zikrettiğimiz aklî delil ile de sabit olduğu gibi, âyete de uygundur. Çünkü Mescid-i Haram tavan, duvarlar ve bunların yer aldığı o boşluktan ibâret olan o binanın ismidir. Mescid-i Haram ciheti ise, bu cisimlerin yer aldığı mekânlardır, (boşluklardır). Buna göre Allahu Teâlâ, Mescid-i Haram cihetine yönelmeyi emrettiğinde, kıble, o boştuk ve alandan meydana gelen bu kadar bir miktar olur.

Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Âlimlerimiz, "Allah korusun, şâyet Kâbe yerle bir olsa, onun arsasında namaz kılacak kimsenin namazı sahih olmaz. Çünkü o kimse kıbleye yönelmiş sayılmaz" demişlerdir.

İbn Cüreyc der ki: "Bu durumda olan bir kimsenin namazı sahihtir. Bu **Ebu Hanife**'nin görüşü olup benim tercihim de budur. Bunun delili ise, kıblenin, bu belli boşluk olmasıdır. O, arsada namaza duran kimse, o boşluğun bir parçasına yönelmiştir, böylece o kıbleye yönelmiş demektir. Dolayısıyla da onun namazı sahih olur."

Âlimler: "Kâbe'nin üstünde, karşısında duvar olmaksızın namaz kılan kimsenin namazı sahih olmaz. Ancak **İbn Süreyc**'in görüşüne göre, bu kimsenin de namazı sahih olur" demişlerdir. Benim tercihim de budur. Çünkü o kimse de kıble olan bu alana ve boşluğa yönelmiştir. Binaenaleyh namazının sahih olması gerekir.

***DOKUZUNCU MESELE:* Bu Âyetin Kıyasın Hücciyetine Delil Olması**

Âyet, kıbleye yönelmenin vâcip olduğuna delâlet ettiğine göre ve kıbleye yönelmenin ise ancak ictihat ile olduğu ve vacibin ancak kendisiyle tamamlandığı şeyin de vâcip olduğu aklen sâbit olduğuna göre, kıbleyi tespit için ictihadın farz olduğuna kesin olarak hükmetmek gerekir. Halbuki ictihat mutlaka zann-ı galibe dayanır. Buna göre âyet zann-ı galip ile sabit olacak bir mükellefiyete delâlet etmiş olur. Böylece bununla da zan ile olan mükellefiyetin, onun bir miktarı ile yerini bulacağı sabit olur. **Şafiî** (r.a), bununla, kıyasın şer'î bir delil olduğuna istidlâl etmiştir. Fakat bu zayıftır. Çünkü bu, kıyası yine kıyas ile ispat etmektir ki, bu imkânsızdır. Allah en iyisini bilendir.

***ONUNCU MESELE:* Kıbleye Dönmede Niyet Farz mıdır?**

Âyetin zâhiri, kıbleye yönelmeye niyet etmenin farz olmadığını gösterir. Çünkü âyet, kıbleye yönelmenin farz olduğunu gösterir. Kıbleye yönelen kimse, âyetin emrini yerine getirmiştir. Binaenaleyh o kimseye, ayrıca bir niyetin farz olmaması gerekir. Nitekim bu durum setr-i avret, namaz kılınacak yer ile elbisenin temizliği hususunda da aynıdır.

***ON BİRİNCİ MESELE:* Kıbleye Dönme Farzı Ne Zaman Düşer?**

Tam savaş esnasında olduğu gibi, bir özür bulunduğu zaman kıbleye yönelme farziyeti düşer. Bu hükme, kişinin düşmanından, yırtıcı hayvanlardan veyahut da azgın deveden korkması da dahildir. Veya az sağa veya az sola sapmadan dolayı kıbleye yönelmek de veya nafile namaz kılarken hata etmek de bu hükme dahildir. Bu da, kıble hususunda kesin bilgi veya zann-ı galibe ulaşamayan kimsenin, namazını bitirdiğinde o namazı kaza etmemesini gerektirir. Müctehidin hata ettiği ortaya çıkınca da durum aynıdır.

ON İKİNCİ MESELE

Bir tarafa dönmüş olarak namaz kılarken, kıble hususundaki kanaati değişen kimsenin, o tarafa dönüp namazını sürdürmesi gerekir. Sonradan kanaatin değişmesi, daha önce yapılmış olanları iptal etmez. Kendisine gelen bir haberciyi tasdik eden, sonra da inandığı başka bir haberci tarafından, önceki habercinin haberinin aksine haber getirilen kimsenin durumu da böyledir. Kıbleye yönelmenin hükmü hususundaki bu âyetten çıkartılan meseleler bunlardan ibarettir. Allah en iyisini bilendir.

"Nerede Olursanız Olun Yüzlerinizi Onun Tarafına Çevirin"

Allahu Teâlâ'nın, وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ *"Nerede olursanız olun, yüzlerinizi onun tarafına çevirin"* âyetinde iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâde tekrar değildir. Bunun iki değişik izahı vardır:

a) Allahu Teâlâ'nın:

فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ *"Yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir"* buyruğu ümmet-i Muhammed'e değil, sadece Hz. Peygamber (s.a.s)'e hitaptır. Halbuki, "وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ" emri ise herkese hitaptır.

b) Birinci âyetten maksat, bilhassa Medine'deki Müslümanlara hitap etmektir. Şâyet sadece bu hitapla yetinilseydi, Kâbe'nin sadece Medinelilerin kıblesi olduğu sanılabilirdi. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, onlar yeryüzünün neresinde olurlarsa olsunlar, kıbleye yönelmelerinin vâcip olduğunu, ikinci âyetle beyân etmiştir.

İKİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın, "وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ" âyeti, "Nerede olursanız olun, nerede bulunursanız bulunun..." demektir. "كُنْتُمْ" lafzı î'rabda şart olduğu için, mahallen meczumdur. Sanki o, "حَيْثُ مَا تَكُونُوا" yerindedir. "فَوَلُّوا" daki fâ ise, fâ-i cevâbiyedir.

Kendilerine Kitap Verilenlerin Bildikleri

Hak Teâlâ'nın,

وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ *"Kendilerine kitap verilmiş olanlar, bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir"* âyetinde iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

*"Kendilerine kitab verilmiş olanlar"*dan murat, sadece Yahûdilerdir. Buradaki kitaptan maksat, **Süddi**'ye göre Tevrat'tır.

Bu âyetten maksadın, hem Yahûdi hem de Hristiyan âlimleri olduğu da söylenmiştir ki, lâfız umûmî olduğu için, doğru olan görüş budur. Çünkü önce gelmiş olan kitap Tevrat ve İncil'dir. Dolayısıyla bu kimselerin az sayıda olmaları gerekir. Çünkü çok sayıdaki insan, bir şeyi gizlemede ittifak edemezler.

İKİNCİ MESELE

"اَنَّهُ الْحَقُّ" ifâdesindeki, "ـه" zamiri, daha önce zikredilen bir şeye râcîdir (aittir). Daha önce kıble meselesi geçtiği gibi, Peygamber (s.a.s)'in ismi de geçmiştir. Binaenaleyh bundan maksadın, "Yahûdilerin Hz. Peygamber (s.a.s)'in şeriat ve nübüvvetiyle hak olduğunu bilmeleri" olması câizdir. Böylece bu durum, hem kıble, hem kıble dışındaki hükümlere şâmil olmuş olur. Bu zamirin sadece kıble meselesine râcî olması ve onların kıblenin hak olduğunu bilmiş olmaları da muhtemeldir. Bu son ihtimal, doğruya daha yakındır. Çünkü bu, âyette bahsedilen konuya daha uygundur. Zira âyetle, -başka şey değil- bu kastedilmiştir.

Sonra âlimler, Yahûdilerin bunu nasıl bilmiş oldukları hususunda ihtilaf ederek şu görüşleri ileri sürmüşlerdir:

1) Yahûdi âlimlerinden bir topluluk kendilerine gönderilen peygamberlerin kitaplarından, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olacağını, kıblenin durumunu ve onun her iki kıbleye de dönerek namaz kılacağını öğrenmişlerdi.

2) Onlar, Kâbe'nin, Allahu Teâlâ'nın Hz. İbrahim ve İsmâil'e kıble kıldığı Beyt-i Atik olduğunu biliyorlardı.

3) Onlar, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olacağından haberdar idiler. Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat mu'cizeleri ortaya çıkıp, onlar onun peygamber olduğunu gördükleri zaman, Hz. Peygamber'in getirdiği her şeyin hak olduğunu da bildiler. Bundan dolayı, kıblenin tahvili meselesinin hak olduğunu da bilmiş oldular.

Allah Yapılanlardan Gâfil Değildir

Allahu Teâlâ'nın, وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ *"Allah, onların yaptıklarından gafil değildir"* buyruğunda da iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Âmir, Hamza ve **Kisâi,** Müslümanlara hitab olmak üzere fiili, "تَعْمَلُونَ" (yaptıklarınızdan..) şeklinde, diğer kıraat imamları ise Yahûdilerle ilgili olmak üzere, "يَعْمَلُونَ" şeklinde okumuşlardır.

İKİNCİ MESELE

Biz, bu ifâdeyi Müslümanlara hitab kabul edersek, o onlar için bir vaad ve müjde olur. Buna göre mana, "Dini kabul etmenizdeki sa'y-û gayretleriniz bana gizli değildir. Binaenaleyh sizin mükâfaatlarınızı eksiksiz veririm" şeklinde olur. Eğer, onu Yahûdilerle ilgili bir söz kabul edersek, bu onlar için bir vaîd ve tehdit olur. Bu tıpkı, Cenâb-ı Allah'ın, onlar için söylememiş olsa da, وَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظّٰلِمُونَ اِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْاَبْصَارُ *"Allah'ın, zâlimlerin yaptıklarından habersiz olduğunu sakın sanma. Çünkü O, onları, gözlerin belerdiği (kıyamet) gününe bırakıyor"* (İbrahim, 42) âyetinde olduğu gibi, bütün insanların mükâfaat ve mücâzaatından gâfil olmadığı manasına da gelebilir.

وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ ۚ وَمَآ اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ ۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ ۗ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَآءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَكَ مِنَ الْعِلْمِ ۙ اِنَّكَ اِذًا لَمِنَ الظّٰلِمِينَ ﴿١٤٥﴾

"Yemin olsun ki, sen kendilerine kitap verilenlere her âyeti (mu'cizeyi) getirsen bile, senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak değilsin. (Hatta) onlar birbirinin kıblesine bile uymazlar. Celâlim hakkı için, sana gelen bunca ilimden sonra, onların hevâ ve heveslerine uyacak olursan, elbette o zaman zâlimlerden olursun" (Bakara, 145).

Allahu Teâlâ, önceki âyette kendilerine kitab verilenlerin bu kıblenin hak olduğunu bildiklerini açıklayınca, bunun peşi sıra onların inatlaşmaya devam etme hususundaki özelliklerini bildirmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* "Kitap Verilenler"den Burada Maksat Kimlerdir?**

Âlimler, Allahu Teâlâ'nın, "وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ" ifâdesi hususunda ihtilâf etmişlerdir. **Esamm,** şöyle demiştir: Bundan maksat, Allahu Teâlâ'nın,

"Kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler" âyetiyle haber verdiği Ehl-i kitap âlimleridir. **Esamm** bu görüşüne şunları delil getirmiştir:

a) Hak Teâlâ, *"Onların hevâ ve heveslerine uyacak olursan"* diyerek, o Ehl-i kitabı hevâlarına (arzularına) uyan kimseler olarak vasıflamıştır. Bâtılın hak olduğuna inanan kimse ise, nefsinin hevâsına uymuş olmaz, aksine kendi kanaatine göre hidâyete uymuştur. Kalpleriyle bilip, dilleriyle inkâr eden kimseler, işte onlar hevalarına uymuş olanlardır.

b) Bu âyetten önce gelen, *"Kendilerine kitap verilenler, bunun Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilirler"* âyeti, Ehl-i kitabın avâmına şâmil değildir, aksine sadece âlimleriyle ilgilidir. Tefsirini yapmakta olduğumuz âyetten sonra gelecek olan, *"Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, o (Muhammed'i), oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar"* âyeti de, onların âlimleri ile ilgilidir. Çünkü eğer bu âyetler Ehl-i kitabın hepsi hakkında umûmî olsaydı, böyle bir gizleme imkânsız olurdu. Çünkü büyük bir kalabalığın bir şeyi gizlemeleri imkânsızdır. Bu âyetten önceki ve sonraki âyetler, âlimlerine mahsus olunca, ortada olan bu âyetin hükmü de böyledir.

c) Allahu Teâlâ, onların bu sözlerinde ısrar ettiklerini, bâtıllarına devam ettiklerini ve herhangi bir delil ve âyete rağmen bu görüşlerinden vazgeçmediklerini haber vermektedir. Bu, bâtıla iyice saplanmış olan inatçı bir kimsenin durumudur, yoksa şaşkın bir inatçının durumu değil.

d) Biz şâyet bunu, umûm Ehl-i kitaba teşmil edersek, bu durumda âyet yalan olur. Çünkü Ehl-i kitaptan pek çok kimse Hz. Muhammed (s.a.s)'e imân etmiş ve kıblesine uymuştur.

Diğerleri ise şöyle dediler: "Daha doğrusu bu âyette kastedilen, Yahudî ve Hristiyanlardan meydana gelen bütün Ehl-i kitaptır." Bu âlimler, bu görüşlerine "الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ ifâdesinin umûm ifâde eden bir sîga olduğunu, bu sebeple hepsini içine aldığım" söyleyerek delil getirmişlerdir. Bu görüştekiler, **Esâmm**'ın ilk deliline şöyle cevap vermişlerdir: "Şüphe sahibi olan kimse, gerçekte hevâsına uymaktadır. Çünkü o tefekkür ve istidlâlini tamamlamamıştır. Şâyet bunları tam yapsaydı, gerçeğe ulaşırdı. O gerçeğe ulaşamadığına göre, onun sırf hevâsına uyarak tam bir istidlâli terk etmiş olduğunu anlamış oluruz.

Esâmm'ın ikinci deliline şöyle cevap vermişlerdir: Birinci âyette Ehl-i kitabın bir kısmının, ikinci âyette onların tamamının kastedilmiş olması imkansız değildir.

Onun üçüncü deliline şöyle cevap vermişlerdir: "Âlimler şüphelerde ısrar edip, avâm da bu âlimlerine uymada ısrarlı olunca, ısrar her birisi için söz konusu olur."

Onun dördüncü deliline ise şöyle cevap vermişlerdir: Cenâb-ı Hak onların tamamının imân etmediğini haber vermiştir. Bizim, "Bütün Yahûdiler imân etmezler" dememiz, "Onlardan birisi imân etmiyor" sözümüzden başkadır.

İKİNCİ MESELE

Ka'bî, bu âyeti, kulun kudreti dahilinde olan şeylerde bazı insanlar için bir lütuf olmayabileceğine delil getirmiştir. Çünkü, insanların kudreti dahilinde olan şeylerde bazı insanlar için bir lütuf olsaydı, o zaman âyetlerin tamamında, "Şâyet Allah o lütfu onlara vermiş olsaydı, onların iman edecekleri" hususu yer alırdı. Buna göre de âyetin verdiği haber, kesinlik üzre doğru olmazdı..

ÜÇÜNCÜ MESELE

Ebu Müslim bu âyetle Allahu Teâlâ'nın kullarını ve onların yaptıklarını bilmesinin, kullarının işledikleri günahlarda, kullar için bir mazeret teşkil etmeyeceğine ihticâc etmişlerdir. Çünkü o kullar emrolundukları hayrı işlemeye, nehyolundukları şerri, yani hayrın zıddını da yapmamaya muktedirdirler. Bizim âlimlerimiz de bu âyeti "teklîf-i mâlâ yutâk"ın olabileceğine delil getirmişlerdir.[125] Çünkü Cenâb-ı Allah o Ehl-i kitabın, Hz. Peygamber'in kıblesine tâbi olmayacaklarını haber vermişti. Eğer onlar Hz. Peygamber (s.a.s)'in kıblesine uyacak olsalardı, Allahu Teâlâ'nın haberi, doğrudan yalana; ilmi cehâlete dönüşürdü ki bu, Allah hakkında muhaldir. Muhâli iktiza eden şey de muhaldir. Binaenaleyh, onların, bununla emrolundukları halde, Hz. Peygamber (s.a.s)'in kıblesine uymaları da imkânsızdır. Bundan dolayı onlar, imkânsızı yapmakla emrolundular. Bu hususta açıklama, Cenâb-ı Hakk'ın, "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ" (Bakara, 6) âyetinin tefsirinde tamamlanmıştı...

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Allah, onlar hakkında, onların aleyhte bir delil olsa bile kendi bâtıllarından vazgeçmeyeceğine hükmetmiştir. Bu böyledir, çünkü onların bu dini kabul etmemeleri, getirilecek bir hüccet ile yok edilebilecek bir

125 Bu görüş, Eş'arîlere göre caiz olup, Mâturîdilere göre caiz değildir.

şüpheden dolayı olmayıp, sırf kibir, inât ve hasetlerindendir.. Bunlar ise, delil getirmek suretiyle yok edilemeyen şeylerdir.

BEŞİNCİ MESELE

Âlimler, Cenâb-ı Hakk'ın, "مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ" âyeti hakkında ihtilâf etmişlerdir. **Hasan el-Basri** ve **el-Cübbaî** şöyle demişlerdir: Cenâb-ı Allah bununla, Ehl-i kitabın hepsini kastederek sanki şöyle buyurmuştur: "Onlar, senin kıblene ittibâ hususunda bir araya gelemezler." Bu tıpkı Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى *"Allah şâyet dileseydi, sizi hidâyet üzere bir araya toplardı"* (En'am, 35) âyetinde olduğu gibidir. **Esamm** ve başkaları da, bundan muradın onlardan hiçbirinin iman etmeyecekleri hususu olduğunu söylemişlerdir.

Kâdî ise şöyle demiştir: Eğer "Ehl-i kitap" ile, onların âlim ve avâmının tamamı kastedilirse, bu durumda **Hasan el-Basri**'nin yaptığı te'vili yapmak gerekir. Eğer, "Ehl-i kitap" sözüyle, onların ulemâsı kastediliyorsa, bu durumda düşünürüz; eğer onların bu âyetle kendilerine hitap edilen âlimleri içinde iman etmiş kimseler varsa, yine aynı te'vili yapmak gerekir. Eğer onların içinde iman etmiş kimseler bulunmuyorsa, nefyin her birine râci olması hususunda âyeti zâhiri üzere anlamak doğru olur. Çünkü bu, zâhire daha uygundur, zira Allah'ın, "مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ" buyruğu ile, "ما تبع أحد منهم قبلتك" ifâdesi arasında bir fark yoktur.

***ALTINCI MESELE:* "اِنْ" ile "لَوْ" Edatlarının Kullanılışı**

"لَئِنْ" edatı, "لَوْ" anlamındadır. Ve buna, "لَوْ" edatına verilen cevap ile cevap verilir. Âlimler bu hususta ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâftan dolayı şöyle denmiştir: "اِنْ" ile "لَوْ" mana bakımından birbirlerine yaklaşırlarsa; bunlardan her biri diğeri yerine kullanılır ve birine verilen cevap ile diğeri de cevaplanmış olur. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, "وَلَئِنْ اَرْسَلْنَا رِيحًا *"Celâlim hakkı için, eğer biz rüzgâr yollarsak..."* (Rum, 51) âyetidir. Cenâb-ı Hak böyle buyurmuş, daha sonra da, "لَوْ"in cevabı gibi, "لَظَلُّوا" (olurlardı...) (Rum, 51). buyurmuştur. Yine Cenâb-ı Hak, وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا *"Şâyet onlar iman edip muttaki olsalardı..."* (Bakara, 103) buyurmuş, daha sonra, "اِنْ"in cevabı gibi, لَمَثُوبَةٌ *"Allah katından olan bir sevab..."* şeklinde buyurmuştur. Bu böyledir, çünkü, "لَوْ"in aslı mazi için, "اِنْ"in aslı ise muzârî için kullanılmasıdır. Bu **Ahfeş**'in görüşüdür.

Sibeveyh ise, bunlardan her birinin diğeri yerine kullanılabileceğini söylemiştir. "اِنْ" ile "لَوْ"in cevaplarının birbiri yerine kullanılmaları bakımından

içiçe olmaları, "إِنْ" edatının başında gelen lâm harfinin kasem mânasına delâlet etmesinden dolayıdır; işte bundan dolayı da, "لَئِنْ" in cevabı da kasemin cevabı gibi olmuştur.

***YEDİNCİ MESELE:* "Âyet" Kelimesinin Mânası Hakkında**

Âyet kelimesinin vezni, "فَعْلَةٌ"dür. Aslı ise, "أَيَّةٌ"dür. Araplar, "أَيَّةٌ" kelimesindeki şeddeyi ağır bulup, birinci "yâ" harfini, kendisinden önceki harfin harekesi fetha olduğu için, elif harfine çevirmişlerdir. Âyet, hüccet ve alâmet anlamındadır, "آيَةُ الرَّجُلِ" dediğimiz zaman, kişinin şahsı anlaşılır. "خَرَجَ الْقَوْمُ بِآيَتِهِمْ" denildiği zaman, onların topluluğu ve cemaâti kastedilir. Kur'an'ın âyetleri de bu şekilde adlandırılmıştır, çünkü o âyetler harfler topluluğudur. Âyete âyet denmiştir, çünkü âyet, kendisinden sonra gelen sözün devam etmeyeceğinin alâmetidir. Âyete âyet denmiştir, çünkü âyet, kendisinin yaratılmışlar tarafından meydana getirilemeyeceğine ve onun, sadece Allah sözü olduğuna delâlet eder.

SEKİZİNCİ MESELE

Rivâyet edildiğine göre Medine Yahûdileri ile Necrân Hristiyanları Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Senden önceki peygamberlerin getirdiği gibi, sen de bize bir mu'cize getir!" demişler; bunun üzerine Cenâb-ı Hak bu âyeti indirmiştir. Doğruya en yakın olan, bu âyetin yeni başlayan bir hâdise hakkında nâzil olmadığı, tam aksine bunun kıblenin değiştirilmesiyle ilgili olan hükümlerin geriye kalanlarından olmasıdır.

Onların Kıblelerine Uymamak Ne Demektir?

Allahu Teâlâ'nın, وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ *"Sen de onların kıblesine asla tâbi olmayacaksın"* sözüne gelince, bu hususta bazı görüşler bulunmaktadır:

a) Bu, neshi caiz görmeyi men edip kıblenin de mensûh olmadığını açıklamaktır.

b) Ehl-i kitabın bu hususdaki beklentilerini sona erdirmektir. Çünkü onlar şöyle diyorlardı: "Eğer o bizim kıblemize yönelmeye devam ederse, biz de onun, kendisini bekleyedurduğumuz dostumuz, arkadaşımız olmasını umarız. Yahûdiler, Hz. Peygamber'in kendi kıblelerine dönmesini bekliyorlardı.

c) Bu bir "mukabele"dir. Yani, onlar kendi bâtıllarını terk etmezler; sen de, senin gerçeğini terk edici değilsin.

d) Cenâb-ı Hak bununla, "Sana, onların kıblesine uymak suretiyle, onları düzeltmen gerekmez. Çünkü böyle yapman, günahtır!" demek istemiştir.

e) Sen, Yahudî ve Hristiyanlardan mürekkep Ehl-i kitabın hiçbirinin kıblesine tâbi olamazsın. Çünkü Yahudînin kıblesi, Hristiyanın kıblesine terstir. Şöyle ki, Yahudînin kıblesi Beyt-i Makdis, Hristiyanın kıblesi de doğu tarafıdır. Binaenaleyh, sen kendi kıblene yönelmeye devam et, onların görüşlerini bırak.

Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ *"Onlar, birbirlerinin kıblesine de tâbi olmazlar"* âyetine gelince **Kaffâl** şöyle demiştir: "Bunu, hem o andaki hâle, hem de geleceğe hamletmek mümkündür. Şu yönlerden mevcut hale hamledilebilir:

a) Onlar, aynı kıble üzerinde olmadıkları için, onların bu kıblesine tâbi olmak suretiyle onları hoşnut etmek mümkün olmaz.

b) Yahûdi ve Hristiyanlar seni yalanlama hususunda ittifak etmelerine rağmen, kıble hususunda birbirlerinden ayrılırlar. O hâlde kendi aralarında ihtilâf ettikleri halde, seni kıbleni terk etmeye nasıl davet ederler.

c) Bu, onların "Ehl-i kitaba muhalefet etmek câiz değildir" şeklindeki sözlerini boşa çıkarmaktır. Çünkü bir maslahattan dolayı, onların kıblelerinin farklı olması câiz olunca, bu maslahatın bir üçüncü kıble için de söz konusu olması câizdir.

Âyeti kıbleye yönelme manasına almaya gelince, bu hususta bir problem vardır. O da, Hak Teâlâ'nın, *"Onlar birbirinin kıblesine bile tabî olmazlar"* ifâdesi Yahudî ve Hristiyanlardan her bir grubun, diğerinin kıblesine tabî olmadığını ifâde eder. Fakat bu olmuştur. Bu da hulfe (sözde tenakuza) götürür.

Biz bu probleme şöyle cevap veririz: Biz, eğer "Ehl-i kitap" ifâdesini, onların Hz. Peygamber (s.a.s) zamanında mevcut olan âlimlerine hamledersek, bizim görüşümüze göre onlardan herhangi birinin, diğerinin kıblesine tâbî olduğu hususu sabit olmaz, böylece de tenâkuz gerekmez. Eğer bunu, bütün Ehl-i kitap manasına alırsak, o zaman da deriz ki, bu tahsis edilmiş (sınırlandırılmış) umûmî bir ifâdedir.

Eğer Onların Hevâlarına Uyarsan

Allahu Teâlâ'nın, وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاءَهُمْ *"Eğer onların hevâlarına uyarsan..."* sözüne gelince, bunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Elif-i maksûre ile yazılan, "اَلْهَوَى" kelimesi, "gönlün meylettiği şey" manasına gelir. Elif-i memdûde ile yazılan, "اَلْهَوَاءُ" kelimesi, herkesin bildiği hava manasınadır.

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki Hitap Hakkında İhtimaller**

Âlimler, bu hitabın kime olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, buradaki muhatabın Hz. Peygamber (s.a.s); bazıları, Hz. Peygamber ile onun dışındakiler; diğer bazıları da, doğrusu muhatabın Hz. Peygamber (s.a.s)'in dışındaki mü'minler olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Allah, Hz. Peygamber (s.a.s)'in böyle bir şey yapmayacağını bilir. Bundan dolayı, bu hitabı Hz. Peygamber (s.a.s)'e yapmış olması uygun değildir. Bu üçüncü görüş yanlıştır. Zira, kendisinden zorlama kaldırılmış olduğu halde, Hz. Peygamber'den sudûr etmesi halinde çirkin olacak olan her şey onun yapmayacağı bilinse dahi, Hz. Peygamber'den yasaklanabilir. Buna şu hususlar da delâlet etmektedir:

a) Allah'ın, Hz. Peygamber'in yapmayacağını bildiği her şeyden o peygamberi nehyetmemesi vâcip olsaydı, bu durumda onun yapacağını bildiği her şeyi ona emretmemesi gerekirdi. Bu da Hz. Peygamber (s.a.s)'in herhangi bir şeyle ne emredilmiş ve ne de herhangi birşeyden nehyedilmiş olmamasını gerektirirdi ki, bu da ittifakla bâtıldır.

b) Şâyet bir nehiy ve bir sakındırma daha önce geçmemiş olsaydı, Hz. Peygamber (s.a.s) o şeyden sakınamazdı. Hz. Peygamber'in sakınması bu nehiy ve sakındırmaya bağlı olunca, o zaman bu çekinme, korunma, o nehye ve sakınmaya nasıl karşı olabilir?

c) Bu nehiy ve tehditten maksat, o şeyin çirkinliğini akıl yönünden de te'kit etmektir. Bu sebeple, bundan maksat, bir te'kît etmedir.

Allahu Teâlâ'nın, delilleri akıllarda yerleştirdikten sonra, tevhîde delâlet eden daha birçok delillere dikkat çekmesi güzel bir şeydir. Bundan maksat ise, aklı nakil ile te'kit etmektir. Öyleyse, böyle bir maksadın gözetilmesi nasıl uzak bir ihtimal görülebilir?

d) Cenâb-ı Hak melekler hakkında, onların günahtan mâsûmiyetlerini, يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ *"Kendilerine hakim olan Rablerinden korkarlar* ve *emrolundukları şeyleri yaparlar"* (Nahl, 50) âyetinde haber verdiği hâlde, وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنِّى اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ *"Onlardan her kim, ben de O'ndan başka bir tanrıyım" derse, işte biz onu cehennem*

ile cezalandırırız" (Enbiya, 29) buyurmuştur. Yine, âlimler Hz. Peygamber (s.a.s)'in hiçbir zaman şirk koşmadığı ve ona meyletmediği hususunda ittifak etmiş oldukları halde, Cenâb-ı Hak onun hakkında, لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ *"Celâlim hakkı için eğer sen şirk koşarsan, muhakkak ki amelin boşa gider"* (Zümer, 65); يَا اَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِى اللهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ *"Ey peygamber, Allah'tan kork ve kâfirlere, münafıklara itaat etme"* (Ahzab, 1), وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ *"İstediler ki sen gevşeyesin, böylece onlar da gevşesinler..."* (Nûn, 9); بَلِّغْ مَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ *"Sana Rabbinden indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, Allah'ın risaletini iletmemiş olursun"* (Maide, 67) ve, وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ *"Ve sakın, müşriklerden olma"* (Kasas, 87) buyurmuştur ve böylece zikrettiğimiz şeylerle Hz. Muhammed (s.a.s)'in dışındakilerin yasaklandığı gibi, onun da bunlardan men edilmiş olduğu sâbit olur. Çünkü bu tür şeylerden nehyetmek, Hz. Peygamber (s.a.s)'e mahsus değildir.

Geriye, "O halde, Cenâb-ı Hak, nehyi niçin başkalarına değil de, Hz. Peygamber'e tahsis etmiştir?" denilmesi kalır. Biz de buna cevaben deriz ki; bu hususta bazı izahlar vardır:

1) Allah'ın kendisine çok nimet verdiği kimselerden günahın sâdır olması, çok çirkin bir şeydir. Allah'ın Hz. Muhammed (s.a.s)'e vermiş olduğu nimetlerin çok olduğu hususunda hiç bir şüphe yoktur. Binaenaleyh, ondan sudûr etmesi, daha fazla çirkin olur. O halde, o nehyin ona tahsis edilmiş olması daha evlâ olur.

2) Fazla sevgi, fazla sakındırmayı gerektirir.

3) Akıllı kimse, en büyük çocuğuna yönelip onu ıslah edip, diğer çocuklarının yanında onu bir şeyi yapmaktan men edince, o adam bununla, her ne kadar çocukları o şeyi isteyip yapmış olsalar bile, o şeyi yapmanın büyük suç olduğuna dikkat çekmiş olur. Örfte, başkalarının dikkatini çekip, bir hususu te'kit etmek için, derece bakımından daha yüksek olan kimselere emir ve yasaklar yöneltilir. Bu, bu gibi âyetlerde de ortaya konulan bir kâidedir.

İkinci Görüş: Allahu Teâlâ'nın, "وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاءَهُمْ" sözünden murat, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bütün işlerde onların hevâlarına uyması değildir. Muhtemelen Hz. Peygamber (s.a.s), onların İslâm'a meyletmeleri arzusuyla, söz ve konuşması esnasında sertliği ve katılığı terk etmesi kabilinden, bazı şeylerde onların hevâlarına uyuyordu. İşte bunun üzerine, Cenâb-ı Allah,

onu bu kadarlık bir uymadan bile men etmiş ve, وَلَوْ لَا اَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ شَيْئًا قَلِيلًا *"Şâyet biz sana sebat vermeseydik, andolsun ki sen onlara, neredeyse azıcık meyledecektin"* (İsra, 74) buyurarak, onun, onlardan bütünüyle ümidini kestirmiştir.

Üçüncü Görüş: Âyetteki hitabın zâhirî, her ne kadar Hz. Peygamber (s.a.s)'e ise de, bundan murat edilen, onun dışındaki mü'minlerdir. Bu tıpkı şuna benzer: Sen, kölesi kölene kötülük yapmış olan bir insanı azarlayıp da, ona, "Eğer bir daha böyle bir şey yaparsan, seni bundan ötürü şiddetli bir şekilde cezalandırırım" dersin. Buna göre âyetten maksat, "Ümmetinden hiç kimse, onlara karışmaya, onlarla konuşmaya ve onlara uymaya temâyül etmesin" manasıdır.

Cenâb-ı Allah'ın, مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ *"İlimden sana bunca şey geldikten sonra"* âyetinde iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, bununla, "Sana ilmin bizzat kendisi geldi" manasını kasdetmemiştir. Doğrusu burada kasdedilen, deliller; âyetler ve mu'cizelerdir. Çünkü bunlar ilmin yollarındandır. Buna göre bu, müessire eserin ismini vermek kabilindendir. Bil ki buradaki istiâreden maksat, mübalağa ve ta'zim ifâde etmektir. Buna göre Cenâb-ı Hak, sanki, mu'cize ve peygamberlik ile ilgili işleri, "ilim" diye isimlendirerek yüceltmiştir. Bu senin dikkatini, ilmin şeref ve mertebe bakımından, mahlûkâtın en yücesi olduğu hakikatine çeker.

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerîme, âlimlere yönelen ilâhî tehdidin, diğer insanlara yönelenden daha şiddetli olduğunu gösterir. Çünkü, *"İlimden sana bunca şey geldikten sonra.."* ifâdesi buna delâlet eder.

Allahu Teâlâ'nın, اِنَّكَ اِذًا لَمِنَ الظّٰلِمِينَ *"O zaman sen, muhakkak zâlimlerden olursun"* sözünden murat şudur: "Eğer sen bunu yaparsan, inkâr etmeleri ve kendilerine zulmetmeleri hususlarında, işte o Yahûdiler gibi olursun." Bundan maksat, tehdit ve men etmedir. Allah en iyi bilendir.

اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَآءَهُمْ ۜ وَاِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤٦﴾ اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١٤٧﴾

"Kendilerine kitap verdiğimiz (o) kimseler, o (Muhammed'i) kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Onlardan bir grup muhakkak ki, Rabbin katından olduğunu bildikleri hâlde o gerçeği gizlerler. Binaenaleyh sen sakın şüphe edenlerden olma" (Bakara, 146-147).

Bil ki, bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ" ifâdesi, her ne kadar lâfzı bakımından umumî ise de, onların âlimlerine has kılınmıştır. Bunun delili şudur: Cenâb-ı Allah onları, peygamberi, tıpkı kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanımış olmakla vasfetmiştir. Bir şeyden haberdar olan büyük bir kalabalığın, âdeten o şeyi saklama hususunda ittifak etmeleri imkânsızdır. Görmez misin ki, bir kimse bir şehre girse ve camiyi sorsa, o şehirdeki herkesin yalan söyleyerek caminin yerini ondan gizlemesi mümkün olmaz; bu ancak, çok az sayıdaki insanın oluşturduğu topluluk hakkında doğru olabilir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE

"يَعْرِفُونَهُ" ifâdesindeki zamir neye aittir? Âlimler bu hususta birkaç ihtimal zikretmişlerdir:

1) Zamir, Resûlullah (s.a.s)'e aittir. Yani, "Onu apaçık bir bilişle bilir, kendi oğullarını bilip, onları başkalarının oğullarıyla karıştırmadıkları gibi, peygamberi de başkalarından kolayca ayırt ederler."

Hz. Ömer (r.a.)'den rivâyet edildiğine göre O, **Abdullah İbn Selâm** (r.a.)'dan Hz. Peygamber (s.a.s.)'i sordu. Abdullah İbni Selâm cevâben şöyle dedi: "Ben onu, oğlumdan daha iyi tanırım." Hz. Ömer: "Niçin?" deyince, O, "Çünkü ben Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamber olduğundan şüphe etmem. Fakat çocuğumdan şüphe edebilirim; çünkü annesi hainlik etmiş olabilir.." Bunun üzerine Hz. Ömer onun başını öptü.. Her ne kadar daha önce ismi geçmemişse de, Hz. Peygamber'i burada zamir ile göstermek caiz olmuştur. Çünkü söz ona delâlet etmekte ve işitene de bu husus gizli kalmamaktadır. Bu gibi yerlerdeki "izmâr"da (isim zikretmeden zamirle işaret etmede) o kimseyi yüceltme ve o kimsenin, şöhretinden dolayı, tanıtmaya gerek olmaksızın malûm ve bilinir olduğunu anlatmak gayesi vardır. Bu görüş hakkında bazı sorular bulunmaktadır:

Birinci Soru: Bu sözün, daha önce geçmiş olan kıble hakkındaki âyetlerle bir münasebeti yok mudur?.

Cevap: Cenâb-ı Allah daha önceki âyette, Muhammed ümmetini, "وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ اِنَّكَ اِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ" (Bakara, 145) âyetiyle, Yahûdi ve Hristiyanlara tâbi olmaktan sakındırınca, bu âyet-i kerimede de mü'minlere, Hz. Peygamber (s.a.s)'in halini haber vererek, "Ey mü'minler topluluğu, biliniz ki Ehl-i kitâbın âlimleri Muhammed'i, Muhammed'in getirdiklerini, onun sıdkını, davetini ve kıblesini bilirler ve onun hakkında, nasıl oğulları hakkında şüphe etmiyorlarsa, aynı şekilde şüphe etmezler" demiştir.

İkinci Soru: Tahrifle İlgili Bir Soru ve Cevabı

Bu âyetin diğer benzerleri de şunlardır: يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِى التَّوْرٰةِ وَالْاِنْجِيلِ *"O'nu yanlarında, Tevrat ve İncil'de yazılı bulurlar"* (A'râf, 157) ve, مُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَاْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُ اَحْمَدُ *" Benden sonra gelecek olan ve adı Ahmed olan bir peygamberi de müjdeleyici olarak..."* (Saff, 6). Ancak biz, onların Hz. Peygamber (s.a.s)'i, oğullarını bildikleri gibi bilmelerinin imkânsız olduğunu söylüyoruz. Çünkü Hz. Peygamber'in **Tevrat** ve **İncil**'deki tavsîfi ya tam tafsilâtlı olarak gelmiştir, ki ancak onun zamanını, yerini, sıfatlarını, yaratılış ve mizacını, nesebini ve kabilesini belirtmek suretiyle olur veya bu tavsif bu şekilde tafsilâtlı olarak gelmez. Eğer birinci ihtimal mümkün olursa, muayyen bir vakitte, belli bir ülkeden, belli bir kabileden ve muayyen vasıflarla gelmesinden önce, doğu ve batıdaki bütün insanlar tarafından tanınmış olması gerekirdi. Çünkü **Tevrat** ve **İncil,** doğu ve batıdaki bütün insanlar arasında tanınmaktaydı. Eğer durum böyle olsaydı, Yahûdi ve Hristiyanların hiçbirisi onu inkâr edemezdi.

İkinci ihtimal söz konusu olursa, o zaman **Tevrat** ve **İncil**'de Hz. Peygamber'le ilgili olarak anlatılanlar, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin doğruluğunu kesin olarak ifâde etmezler. Çünkü biz diyoruz ki: Farzet ki Tevrat, Araplardan bir adamın peygamber olacağı haberini ihtivâ etsin.. Fakat bu haber tafsilât itibarîyle yakînî bir bilgi derecesine ulaşmadığı zaman, bu bilginin varlığını kabul etmek, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmeyi gerektirmez.

Bu Probleme Cevâp: Bu soru bize ancak, "Biz Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğini bilmenin **Tevrat** ve **İncil**'in onun niteliklerini ihtiva etmesiyle meydana gelir" dersek yöneltilir. Halbuki biz bunu söylemiyor, aksine şöyle diyoruz: Hz. Peygamber (s.a.s), peygamberliğini iddia etti ve

elinden bir çok mu'cizeler meydana geldi.. Bu durumda olan herkes, doğru bir peygamberdir. Bu, bir delildir ve delil de bir yakîn ifâde eder. Buna göre hiç şüphesiz Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu bilmek, oğulların oğulluklarını, babaların da babalıklarını bilmesinden daha kuvvetli ve daha açıktır.

Üçüncü Soru: Sizin anlattığınız bu izaha göre, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliğini bilmek yanılmaya ihtimal bırakmayan, delile dayalı (bürhânî) bir ilimdir. Fakat, "Şu benim oğlumdur!" diyerek oğlunun kendi oğlu olduğunu bilmek, yanılma ihtimali olan ve zanna dayanan bir ilim olup, yakînî (kesinlik ifâde eden) bir bilgi değildir. Buna göre, yakînî bilgi, zann-ı gâlibe niçin benzetilmiştir?

Cevap: Âyetten kastedilen, Hz. Muhammed'in peygamberliğini bilmenin, onların kendi oğullarının oğulluğunu bilmelerine benzediğini ifâde etmek değildir. Aksine bu âyetten murat, bunu, onların oğullarının şahıs ve zatlarına teşbih etmektir. Nitekim baba da, başkasıyla karıştırmayacak bir biçimde, kendi oğlunun şahsını ve zâtını bilir. Burada da durum aynıdır. Bu durumda, teşbih yerinde olur, çünkü bu bilgi zarurî bir bilgidir, peygamberin peygamberliğini bilmek ise teorik ve nazarî bir bilgidir. Nazarî bilgiyi zarurî olana teşbih etmekse, pekiştirme (mübalağa) ve teşbihte güzellik ifâde eder.

Dördüncü Soru: Niçin sadece erkek evlât zikredildi?

Cevap: Çünkü erkek çocuklar, daha iyi bilinir ve daha iyi tanınırlar. Çünkü onlar babalarıyla daha çok bulunurlar ve onların gönlüne daha yakındırlar.

2) "يَعْرِفُونَهُ"daki zamir, kıble meselesine râcîdir. Yani, "Ehl-i kitâp âlimleri, kendisine dönderildiğin kıbleyi, tıpkı kendi oğullarını bildikleri gibi bilirler" demektir. Bu, **İbn Abbas, Kâtâde, Rebî** ve **İbn Zeyd**'in görüşüdür.

Bil ki birinci görüş, birçok bakımdan daha uygundur:

1) Zamir ancak daha önce zikredilmiş olan bir şeye râcî olur. Burada zikredilen şeylerin en yakını, مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ *"Sana ilimden bunca şey geldikten sonra"* âyetinde yer alan "ilim"dir. Bu ilimden murat, peygamberliktir. Cenâb-ı Allah sanki şöyle demiştir: "Onlar bu ilmi, oğullarını bildikleri gibi bilirler." Kıble meselesine gelince, onun zikri (bu şekilde) daha önce hiç geçmemiştir.

2) Allahu Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de kıblenin tahvili işinin Tevrat ve İncil'de zikredilmiş olduğunu haber vermemiştir. Onun Kur'an'da bildirdiği husus, Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetinin Tevrat ve İncil'de zikredilmiş olduğudur. Binaenaleyh bu bilme işini, peygamberlik meselesine hamletmek daha uygundur.

3) Mu'cizelerin delâletleriyle, ancak Hz. Muhammed'in doğruluğuna delâlet ederler. Kıble işine gelince, bu ancak, Hz. Peygamber'in getirdiği şeylerden birisi olduğu için sabit olur. Bu sebeple bu bilmeyi, peygamberlik işine hamletmek daha uygundur.

Cenâb-ı Allah'ın, وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ *"Onlardan bir grup, bile bile hakkı gizlerler"* sözüne gelince, bil ki kendilerine kitap verilen ve Hz. Peygamber'in peygamberliğini bilenlerden, mesela **Abdullah b. Selâm** (r.a) ve ona bağlı olanlar gibi bir kısmı Hz. Muhammed (s.a.s)'e imân etmişlerdir; Ehl-i kitaptan küfrüne devam edenler de olmuştur. İman eden kimse "hakkı gizlemiş olmak" vasfı ile nitelenmez. Bu vasıfla ancak onu inkâra devam edenler nitelenir. Cenâb-ı Hak da, "وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ" buyurmuş ve onlardan bir kısmını bu vasıfla nitelemiştir. Allahu Teâlâ, *"Hakkı gizlerler"* sözüyle, zemmederek, açığa vurulması mümkün olduğu zaman din hususunda gerçeği gizlemenin haram olduğunu beyan etmiştir. Âlimler gizlenilen şeyin ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bunun, Hz. Muhammed (s.a.s)'in peygamberliği olduğu gibi, kıble meselesi olduğu da söylenmiştir. Biz bu meseleyi daha önce uzunca anlatmıştık.

Rabbin Katından Bir Gerçek

Allahu Teâlâ'nın اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ *"Rabbin katından bir gerçek"* buyruğunda iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

"اَلْحَقُّ" kelimesinin mahzuf bir mübtedanın haberi olması muhtemeldir. Yani, "هُوَ الْحَقُّ" (O haktır) takdirindedir. Hak Teâlâ'nın, "مِنْ رَبِّكَ" sözünün ise ikinci haber veya hal olması mümkündür. "اَلْحَقُّ" kelimesinin mübteda, "مِنْ رَبِّكَ" ifâdesinin haber olması da câizdir. **Hz. Ali** (r.a), bundan önce geçen, "لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ" ifâdesindeki, "اَلْحَقُّ" kelimesinden bedel olmak üzere bu kelimeyi, "اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ" şeklinde okumuştur. Buna göre mana, "Onlar senin Rabbinden olan hakkı (gerçeği) de gizlerler" şeklinde olur.

İKİNCİ MESELE

"اَلْحَقُّ" kelimesindeki elif-lâm hususunda iki görüş vardır:

1) Bu, ahd (belli bir hakkı göstermek) içindir. Bununla, Hz. Peygamber (s.a.s)'in üzerinde bulunduğu gerçeğe (hakka), veya Cenâb-ı Hakk'ın, لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ *"Onlar hakkı gizlerler"* ifâdesinde bildirdiği hakka işâret edilmiştir. Yani, "Onların gizledikleri bu şey, Rabbin tarafından olan bir gerçektir" demektir.

2) Bu, cins içindir. Buna göre, "Hak ancak Allah'tan gelir, başkasından değil" demektir. Yani, hak, mesela senin üzerinde olduğun şey gibi, Allah'tan olduğu sabit olan şeydir. Ehl-i kitabın üzerinde olduğu şey (din, inanç) gibi, Allah'tan olduğu sabit olmayan şey ise bâtıldır.

"Şüphe Edenlerden Olma"

Allahu Teâlâ'nın, فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ *"Sen sakın şüphe edenlerden olma"* ifadesi ile ilgili iki mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Burada Şüphe Konusu Hakkında İhtimaller**

Hz. Peygamber'e, hangi hususta şüphe edenlerden olmaması söylenmiştir. Âlimler şu değişik görüşlerle, bu hususta ihtilâf etmişlerdir: a) "Bahisleri geçen kimselerin, senin hak peygamber olduğunu bildikleri hususunda ve onların bir kısmının inât edip bunu gizledikleri hususunda şüphe etme." Bu görüşü **Hasan el-Basri** ifâde etmiştir.

b) Aksine bu, kıble meselesiyle ilgilidir.

c) Bu, Hz. Peygamber (s.a.s)'in peygamberliğinin ve şeriatinin doğru olması hususuyla ilgilidir. Doğruya en yakın olan görüş budur. Çünkü zikredilen hususlardan buna en yakın olan, اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ *"Rabbinden olan gerçek"* ifâdesidir. Bu ifâdenin zâhiri, Hz. Peygamber'in peygamberliği ile peygamberliğin şâmil olduğu Kur'an, vahiy ve şeriati gösterir. Binaenaleyh, *"Sen sakın şüphe edenlerden olma"* âyetinin bununla ilgili olması gerekir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, her ne kadar Peygamber (s.a.s)'ini şüphe etmekten nehyetmiş ise de, bu ifâde, Hz. Peygamber (s.a.s)'in bu hususta şüphe etmiş olduğunu göstermez. Bu meselenin izahı daha önce yapılmıştı.

Hayırda Yarışın

وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٤٨﴾

"Herkesin, yüzünü kendine döndürdüğü bir yönü vardır. Öyle ise siz de, hayırlara koşun, yarışın. Nerede bulunursanız bulunun, Allah hepinizi (bir araya) getirecektir. Şüphesiz ki Allah her şeye hakkıyla kâdirdir" (Bakara, 148).

Bil ki âlimler Cenâb-ı Hakk'ın, "herkesin" ifâdesinden ne murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bununla ilgili iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ, وَلِكُلٍّ *"Herkesin, herkes için"* buyurmuş da, "Her kavim için, her ümmet için" şeklinde demeyiştir. Çünkü, bu onlar tarafından mânası bilinen bir hususdur. Bu sebeple "muzafun ileyh'i" zikretmemek zarar vermez. Bu hazf işi Arapların sözünde çokça bulunmaktadır. Bu Cenâb-ı Hakk'ın tıpkı, لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا *"Biz sizden her birinize bir şeriat ve bir yol tayin ettik"* (Maide, 48) âyetinde olduğu gibi..

***İKİNCİ MESELE:* Âyetteki "Yön" Hakkında Farklı İzahlar**

Âlimler bu mesele hakkında dört görüş ileri sürmüşlerdir:

a) Bu ifâde bütün grupları içine alır. Yani Müslüman, Yahudî, Hristiyan ve müşrikleri kastediyorum... Bu **Esamm**'ın görüşüdür. **Esamm** şöyle demiştir: "Allah'ın da kendilerinden هٰؤُلَاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ *"İşte bunlar, Allah katında bizim şefaâtçilerimizdir"* (Yunus, 18) âyetinde de naklettiği gibi, müşrikler içinde putlara tapıp da bu suretle Allah'a yaklaşmak isteyenler vardı.

b) Tâbiîn'in âlimlerinin çoğunun görüşüdür. Buna göre, bundan maksat Ehl-i kitaptır. Ehl-i kitap da Müslüman, Yahûdi ve Hristiyanlardır. Müşrikler bu tabirin şumûlüne girmezler.

c) Bazı âlimler, bundan muradın, "Müslümanlardan her bir topluluk için, Kâbe'ye doğru olmak üzere, kendisine doğru namaz kıldıkları bir yön vardır. Bu yönler güney ve kuzey veya doğu veyahut da batıdır..." Onlar bu görüşlerine şu iki hususu delil getirmişlerdir:

1) Allahu Teâlâ'nın, "هُوَ مُوَلِّيهَا" ifâdesidir. Yani, "Allah oraya döndürür" demektir. Allah'ın döndürmesi ise, ancak Kâbe için söz konusu olur. Çünkü O'nun dışında olanlar, şeytanın döndürmesidir.

2) Allahu Teâlâ bu kavlinin peşinden, "فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ" sözünü getirmiştir. Görünen odur ki buradaki, "الْخَيْرَاتِ"den murat, herkese ait olan cihettir, yöndür. Hayırla nitelendirilen yönler ise, Kâbe'nin cihetleridir.

d) Başkaları da şöyle demiştir: Peygamberlerden ve şeriat sahibi olan kimselerden herkesin, bir kıble yönü vardır. Meselâ **"Mukarreb"**lerin kıblesi Arş; Ruhanîlerin kıblesi Kürsî; Kerûbiyyûn'un kıblesi Beyt-i Ma'mûr, senden önce geçen peygamberlerin kıblesi Beyt-i Makdis ve senin kıblen ise Kâbe'dir.

Allahu Teâlâ'nın, "وَجْهَةٍ" ifâdesinde, iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu ifâde izâfetle olmak üzere, "وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ" şeklinde okunmuştur. Buna göre mâna, "Her yönün kendisine yöneleni vardır" şeklinde olur. Mef'ul öne geçmiş olduğu için lâm harfi getirilmiştir. Senin tıpkı, لِزَيْدٍ ضَرَبْتُ "Zeyd'i dövdüm" ve, لِزَيْدٍ أَبُوهُ ضَارِبٌ "Zeyd'i babası döver" demen gibidir.

İKİNCİ MESELE

Ferrâ, "وُجْهَةٌ، وِجْهَةٌ" ve "وَجْهٌ" kelimelerinin aynı manâya geldiğini söylemiştir.

Âlimler bundan ne murat edildiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. Buna göre **Hasan el-Basrî** bundan maksadın "metotlar, yollar ve şeriatler" olduğunu söylemiştir. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı, وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا *"Biz her ümmete bir ibâdet şekli tayin ettik"* (Hacc, 34) ve, لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا *"Biz sizden her biriniz için bir şeriât ve bir yol tayin ettik"* (Maide, 48) âyetlerinde buyurduğu gibidir.

Bundan maksat, her bir şeriatin kendine özgü maslahatı olduğudur. Bu sebeple ümmetlerin değişmesiyle, muhakkak ki şeriatler de değişir. Ümmetlerin değişmesiyle şeriatler değiştiği gibi, bir ümmete nispetle, zamanın değişmesinden ötürü şer'î hükümlerin de değişmesi tuhaf sayılmaz.. İşte bu sebepten dolayı nesh ve tağyir hususundaki hüküm doğru olmuştur.

Diğerleri de, bundan maksadın kıbleyle ilgili husus olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ" buyruğu daha önce geçmişti. Binaenaleyh, âyetteki, "وِجْهَةٌ" kelimesinin buna hamledilmesi

gerekir. Cenâb-ı Hakk'ın, "هُوَ مُوَلِّيهَا" ifâdesine gelince bu hususta da iki görüş vardır

a) Bu, "herkesle ilgilidir. Yani, "herkes için yüzünü kendisine çevireceği bir cihet var" demektir.

b) Bu, Allah ile ilgilidir. Yani, "Allah onu oraya dönderir" demektir. Birinci görüşe göre, sözün takdirinin, "Sizden herkes için, kendine yöneleceği bir kıble ciheti vardır", yani "o kimse, oraya yönelir, kendisiyle Rabbine yaklaştığı namazında oraya döner. Herkes üzerinde bulunduğu hal ile huzur duyar, bundan ötürü ondan ayrılmaz..." Binaenaleyh çeşitli dinlerde olmanıza rağmen aynı kıbleye yönelmenize imkân yoktur. O halde, *"Hayırlara koşun"* yani, "Sizler, ey Müslümanlar topluluğu, siz kendi kıblenize yapışın. Çünkü siz bu hususta hem dünyevi, hem de uhrevî bakımdan hayırlar üzerinde bulunuyorsunuz."

Dünyevî bakımdan hayırlar üzerinde olmanıza gelince, bu sizin, İbrahim'in kıblesiyle elde ettiğiniz şereftir.

Ahiret hususunda hayırlar üzerinde olmanıza gelince bu, Allah'ın emirlerine inkıyâd etmenizden dolayı alacağınız büyük sevâptan ötürüdür. Çünkü siz ancak Allah'a varacaksınız.. Yerin hangi tarafında bulunursanız bulunun, Allah sizin hepinizi kıyamet alanında bir araya getirir; sizden haklıyla haksızı ayırır, böylece sizden itaat eden, isyân edenden; isâbet eden, hata edenden ayrılmış olur. "O, her şeye kâdirdir" şeklinde olduğunu söylememizdir.

Bu te'vîli yapanlar şöyle derler: "Bundan maksat, yeryüzünde ümmetlerden her birinin, ya şeriat vasıtasıyla veya da kendi hevâ ve arzuları sebebiyle tercih etmiş oldukları bir yönü ve ciheti vardır. Bu sebeple, başkasının yapmış olduğu şeylerden sizler mes'ul tutulmazsınız. Onların amelleri kendilerine, sizin amelleriniz de sizedir.

İkinci görüşe göre, yani, "هُوَ مُوَلِّيهَا" ifâdesindeki zamirin Allah'a âit olduğu görüşüne göre bu sözün iki izahı vardır:

a) Allahu Teâlâ, bize, iki kıble olan Beyt-i Makdis ve Kâbe'den her birinin Allah'ın kullarını çevirdiği bir cihet olduğunu bildirmiştir. Cenâb-ı Allah, dilediği zaman, uygun olduğunu bildiği şekilde onu yapar. Buna göre her iki cihet de Allah tarafındandır ve kullarının yüzlerini onlara çevirten de O'dur. Öyle ise siz, her iki durumda da Allah'ın emrine inkıyâd etmek suretiyle hayırlarda yarışınız. Çünkü sizin Allah'ın emirlerine boyun

eğmeniz, sizin için birçok hayır demektir. Sakın, *"Onları kıblelerinden çeviren nedir?"* diyen şu kimselerin kınamalarına da aldırmayın. Çünkü Allahu Teâlâ hem sizi, hem de bütün bu beyinsizleri mahşerde bir araya getirip, aranızda hükmedecektir.

b) Eğer biz, "وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ" âyetini, "Kâbe'nin cihet ve yönleri" ile izah edersek, mana şöyle olur: "Ey Müslümanlar, sizden her topluluğun bir yönelişi, yani Kâbe'ye doğru bir ciheti vardır. Öyle ise siz, her taraftan Kâbe'ye yönelmek suretiyle hayırlarda yarışınız. Çünkü bu yönler Kâbe'ye ulaştırdığı için, farklı farklı olsalar da tek bir yön gibidirler ve onların niyetleri Allah'a gizli kalmaz. Binaenaleyh Allah onların hepsini haşreder, amellerine göre karşılıklar verir."

Cenâb-ı Allah'ın, هُوَ مُوَلِّيهَا *"O, ona yöneltendir"* âyeti, "O, yüzünü oraya yöneltir" manasınadır. Burada **"yüzünü"** ifâdesi zikredilmemiştir. **Ferrâ,** bunun manasının "O, oraya döner" şeklinde olduğunu söylemiştir. **Ebu Mu'az** ise, "مُوَلِّيهَا"nın, "O onu üstlenendir" manasında olduğunu söylemiştir. Mesela, bu manada, قَدْ تَوَلَّاهَا وَرَضِيَهَا وَاتَّبَعَهَا "Onu üstüne aldı, ondan hoşlandı ve onu takip edip sürdürdü" denilir. **Abdullah b. Amir en-Nehâî**'nin kıraatinde bu, "هُوَ مُوَلَّاهَا" şeklinde okunmuştur. Bu, **Abdullah b. Abbas, Ebu Ca'fer ve Muhammed b. Ali el-Bâkır**'ın kıraatidir. Diğer kıraat imamları bunu, "مُوَلِّيهَا" şeklinde okumuşlardır.

Bunun, "هُوَ مُوَلَّاهَا" şeklindeki İbn Âmir kıraatine göre, iki manası vardır:

1) Senin tâbi olduğun şey de sana tâbi olur. Çünkü, "وَلَّيْتَهُ"nun manası, "Sen onu takib edecek şekilde kıldın" demektir. Şu onu takib edecek biçimde olursa, o da şunu takib etmiş olur. Bu durumda onlardan her biri diğerini takib etmiş olur. Bu tıpkı, Cenâb-ı Hakk'ın, فَتَلَقَّى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ *"Adem'e Rabbisinden kelimeler geldi" (veya) "Adem, Rabbisinden kelimeler aldı"* (Bakara, 37) ve, لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ *"Ahdim zâlimlere ulaşmaz" (ve ya) "Zâlimler ahdime ulaşamaz"* (Bakara, 124) âyetleri gibidir.[126] Bu **Ferra**'nın görüşüdür.

2) Bunun manası, "Bu cihet ona hoş gösterildi ve sevdirildi. Yani o onu sevecek ve razı olacak hale geldi" demektir.

İbadetin (Namazın) Efdal Olan Vakti

Allahu Teâlâ'nın, "فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ" emrinin manası, itaat olan şeyleri vaktinde yapmada çabuk davranma emridir. Bil ki vaktinin başında namazı

126 Bu âyetlerde iki farklı kıraat olup, meallerde bu farklılık gösterilmiştir.

edâ etmek **Şâfiî**'ye göre daha efdaldir. **Ebu Hanife** bu görüşte değildir. **Şâfiî** görüşüne şunları delil getirmiştir:

1) Namaz, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلصَّلَاةُ خَيْرُ مَوْضُوعٍ *"Namaz, konulan şer'i hükümlerin en hayırlısıdır"*[127] hadisine binâen, en hayırlı ibâdettir. Durum böyle olunca, Cenâb-ı Hakk'ın, فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ *"Hayırlara koşun"* âyetinden dolayı, namazı vaktin evvelinde kılmak daha faziletlidir. Emrin zâhiri, vâcip oluşu gösterir. Vâcip olmadığı zaman, emir en azından mendup oluşu ifâde eder.

2) Allahu Teâlâ, سَابِقُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ *"Rabbinizin mağfiretine yarışın"* (Hadid, 21) âyetidir. Bunun manası, "Rabbinizin mağfiretini gerektiren şeye koşun" demektir. Namaz da Allah'ın mağfiretini temin eden şeylerdendir. Binaenaleyh ona koşmanın (acele etmenin) mendup olması gerekir.

3) Allahu Teâlâ'nın وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ اُولٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ *"Hayır yarışlarında öne geçip kazananlar, işte onlar (Allah'a) yakın olanlardır"* (Vâkıa, 10-11) âyetidir. Bunlardan muradın taata koşanlar olduğunda şüphe yoktur. Şüphesiz ki namaz da taatlardandır. Allahu Teâlâ'nın, *"İşte onlar yakın olanlardır"* buyruğu hasr ifâde eder. Buna göre mana, "Allah'a ancak, taatta yarışanlar yaklaşır" şeklindedir. Bu da tam bir faziletin yarışmaya bağlandığını gösterir.

4) Allahu Teâlâ'nın وَسَارِعُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ *"Rabbinizin mağfiretine koşuşun"* (Âl-i İmran, 133) âyetidir. Bunun manası, "mağfireti gerektiren şeye koşuşun" demektir. Namazın, bu şeylerden olduğunda şüphe yoktur. O halde ona koşmak da emredilmektedir.

5) Cenâb-ı Hak اِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِى الْخَيْرَاتِ *"Onlar, hayırlarda yarışırlardı"* (Enbiya, 90) âyetiyle, peygamberleri medh-ü senâ etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in خَيْرُ اَعْمَالِكُمُ الصَّلَاةُ *"Sizin ibâdetlerinizin en hayırlısı namazdır"*[128] hadisinden dolayı, namazın bu hayırlardan olduğunda şüphe yoktur.

6) Allahu Teâlâ, Allah'a taatte yarışmayı (çabuk davranmayı) bıraktığı için iblisi zemmetmiş ve مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ *"Sana emrettiğimiz zaman, secde etmekten seni alıkoyan nedir?"* (A'raf, 12) buyurmuştur. Bu, taatte yarışmayı bırakmanın kınamayı gerektirdiğini gösterir.

7) Hak Teâlâ'nın حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ *"Namazlara devam edin"* (Bakara, 238) âyetidir. Unutma ve diğer meşguliyetler sebebiyle namazı kaçırmadan emin olmak için namaza devam etmek, ancak acele etmekle elde edilir.

---

127 Keşfu'l-Hafâ, 2/30 (Taberanî, Müsned ve Hakim'den naklen).

128 **İbn Mâce,** Taharet, 4 (1/102).

8) Hak Teâlâ'nın, Hz. Musa (a.s)'dan naklettiği, وَعَجِلْتُ اِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضٰى *"Ya Rabbi, razı olasın diye, sana acele geldim"* (Taha, 84) âyetidir. Buna göre, acele etmenin evlâ olduğu ortaya çıkmaktadır.

9) Allah'ın, لَا يَسْتَوِى مِنْكُمْ مَنْ اَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَ اُولٰئِكَ اَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذِينَ اَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُوا *"Sizden Mekke'nin fethinden önce infâk edip savaşanlar aynı durumda olmaz. Bunlar, Fetih'den sonra infâk edip savaşanlardan derece bakımından daha üstündürler"* (Hadid, 10) âyetidir. Burada Cenâb-ı Hak, önce davranmanın faziletteki fazlalığın sebebi olduğunu beyan etmiştir. Namazda da durum böyledir.

10) Hz. Ömer, Cerir b. Abdullah, Enes ve Ebu Mahzûre (r.ahm), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir:

اَلصَّلَاةُ فِي أَوَّلِ الْوَقْتِ رِضْوَانُ اللهِ وَفِي آخِرِهِ عَفْوُ اللهِ *"Vaktinin evvelinde kılınan namaz Allah'ın rızasıdır, vaktinin sonunda kılınan namaz ise Allah'ın affıdır."*[129] Hz. Ebu Bekir (ra), "Allah'ın rızası, bize affından daha sevimlidir" demiştir. Şâfiî (r.a) de şöyle demiştir: "Allah'ın rızası ancak muhsinler içindir. Affı ise, sanki sadece kusur edenler içindir."

Bundan dolayı: "Bu hadis yerinde bir delil değildir. Çünkü bu, namazda tehirin günah olduğunu ifâde eder. Halbuki biz bunun günah olmadığına ittifak etmişizdir. Bu durumda, geriye bu hadisin manasının, "vaktinin sonunda yapılan ibâdetin geçmiş günahların affını gerektirir" şeklinde olması ihtimali kalır. Böyle olan şeyin, Allah'ın rızasını gerektirdiğinde şüphe yoktur.

Binaenaleyh, "Namazı biraz geciktirmek de hem Allah'ın affını hem de rızasını gerektirir. İbadeti önce yapmak ise affı değil, sadece rızayı gerektirir. O halde, namazı tehir daha evlâdır" denilirse, biz deriz ki: Bu itiraz şu bakımlardan zayıftır:

a) Eğer durum sizin dediğiniz gibi olsaydı, akşam namazının da tehir edilmesinin evlâ olması gerekirdi. Halbuki bunu hiç kimse söylememiştir.

b) Allah'ın emrine hemen uymamak, aldırmamak gibidir. Bu da cezalandırmayı gerektirir. Fakat bundan sonra, o insan emri yerine getirirse, bu gereken ceza düşer.

c) Hz. Ebu Bekir (r.a)'in sözü, söylenen bu te'vili geçersiz kılar.

11) Hz. Ali (r.a), Hz. Peygamber (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

129 **Tirmizî,** Salat, 127 (1/321).

يَا عَلِيُّ ثَلَاثٌ لَا تُؤَخِّرْهَا الصَّلَاةُ إِذَا أَتَتْ وَالْجَنَازَةُ إِذَا حَضَرَتْ وَالْأَيِّمُ إِذَا وَجَدْتَ لَهَا كُفْؤًا *"Ey Ali, üç şeyi geciktirme: Vakti geldiği zaman namazı, hazır olduğu zaman cenazeyi ve dengini bulduğun zaman bekâr kızın (evlendirilmesini)."*[130]

12) İbn Mes'ûd (r.a)'dan rivâyet edildiğine göre, o, Hz. Peygamber'e: "Ya Resûlallah ibadetlerin hangisi daha üstündür?" diye sorduğunda, Hz. Peygamber (s.a.s), اَلصَّلَاةُ لِمِيقَاتِهَا الْأَوَّلِ *"Vakitlerinin evvelinde kılınan namazlar"*[131] cevabını vermiştir

13) **Ebu Hureyre** (r.a), **Hz. Peygamber** (s.a.s)'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: إِنَّ الرَّجُلَ لَيُصَلِّي الصَّلَاةَ وَقَدْ فَاتَهُ مِنْ اَوَّلِ الْوَقْتِ مَا هُوَ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ *"İnsan, vaktin evvelinde ailesinden ve malından daha hayırlı olan şeyi elinden kaçırmış olarak (tehir ederek) namazını kılar"*[132]

14) Hz. Peygamber (s.a.s), مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ *"Kim, güzel bir âdet ihdâs ederse, o âdetinin mükâfaatı ve kıyamete kadar o adetle amel edenlerin mükâfaatının bir misli ona verilir"*[133] buyurmuştur. Buna göre taatlarda erken davranan, o vakitte taat işlemeyi âdet (sünnet) haline getirmiş olur. Bu sebeple de onun mükâfaatının, sonradan kılanınkinden çok olması gerekir.

15) Biz, sahabe arasındaki üstünlük sebeplerinden birinin İslam'a girmedeki öncelik olduğu hususunda ittifak halindeyiz. Hatta Ehl-i Sünnet ile başka mezhebler arasında Hz. Ebu Bekir (r.a)'in mi, Hz. Ali (r.a)'nin mi daha önce Müslüman olduğu hususunda çok şiddetli ihtilâflar meydana gelmiştir. Bu da ancak onların, taatlerdeki önceliğin daha çok fazileti gerektirdiğinde müttefik olmalarından dolayıdır. Bu, bizim görüşümüze delildir.

16) Hz. Peygamber (s.a.s), bir hutbesinde, وَبَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ الصَّالِحَاتِ قَبْلَ اَنْ تَشْتَغِلُوا *"Meşguliyete düşmeden, salih amellere koşunuz"*[134] buyurmuştur. Namazın salih amellerden olduğunda şüphe yoktur.

17) İnsanların haklarını vermede acele etmek, geciktirmeden daha üstündür. Bu sebeple, Allah'ın hukûkunu edâ hususunda da durumun aynı olması gerekir. Bu ikisi arasındaki müşterek nokta, bunlara ta'zim (saygı, önemseme) manasına riâyet etmektir.

130 **Tirmizi,** Salat, 127 (1/320).

131 **Tirmizi,** Salat, 127 (1/320).

132 Muvatta, Vukûtu's-salat, 21 (1/25).

133 Benzeri hadis için bkz. Müslim, İlim, 15 (4/2060).

134 **İbn Mâca,** İkâme, 78 (1/343).(Uzunca bir hadisten...)

18) Namaza koşmak, onu edâda acele etmek, insanın taata olan düşkünlüğünü ve o hususdaki arzusunu ortaya koyar. Namazı geciktirmede ise, ona karşı gevşekliği gösteren bir mana vardır. Bu sebeple, birincisi evlâdır.

19) İhtiyata uygun olan, namazı edâda acele etmektir. Çünkü insan namazını vaktinin evvelinde edâ ettiği zaman, borcunu ödemiş olur. Fakat tehir ettiği zaman, ve bilhassa kendisine bir meşguliyet ârız olup o namazı edâdan onu alıkorsa, o farz onun zimmetinde kalır. O halde ihtiyata uygun olan şekil şüphesiz ki daha evladır.

20) Ramazan orucunun vaktinde tutulmasının, kazaya bırakılmasından daha efdal olduğunda müttefikiz. Bu böyledir. Çünkü hasta olan kimsenin orucu bozması ve kazaya bırakması câizdir. Yine bu kimsenin o esnada orucunu tutması da câizdir. Sonra biz, oruçta, Cenâb-ı Hakk'ın da, "وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ" *"Orucu tutmanız sizin için daha hayırlıdır"* (Bakara, 184) buyurduğu için, acele etmenin yani onu vaktinde tutmanın efdal olduğuna ittifak ettik. Bu sebeple, namazda da acele etmenin daha evlâ olması gerekir. Buna göre şâyet, "Sizin bu kıyâsî delilleriniz, sıcak çok olduğunda öğle namazının; cemaate yetişme ümîdi olduğu zaman cemaatle kılmak için namazın veya su bulma ümîdi olduğu zaman yine namazın tehir edilmesi hükümleri ile bozulur" denilirse, biz deriz ki: Bu gibi durumlarda namazı tehir, arızî birtakım sebeplerden dolayı olur. Halbuki konumuz, aslî kaidelerin ifâde ettiği meselelerdir.

21) Örf bakımından bir emri yerine getirmek, onu tutmamaktan daha güzeldir. Bunun, şeriatin emirlerinde de aynı olması gerekir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), مَا رَآهُ الْمُسْلِمُونَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللهِ حَسَنًا *"Müslümanların güzel ve yerinde gördüğü şey, Allah katında da güzeldir"*[135] buyurmuştur.

22) Şartları tam olan namazın, akşam namazı gibi, vaktinin evvelinde edâ edilmesi gerekir. Bu ifâdede, sıcak çok olduğunda öğle namazını geciktirmeye işaret vardır. Çünkü sıcakta mescide gitmek bir engel gibi olduğu için, öğle namazını mescidde kılmak isteyen kimseler için öğle namazını geciktirmek müstehaptır. Ama insan, öğleyi evinde kılmak isterse, onun acele etmesi daha üstündür. Yine bu ifâdede abdesti sıkışmış kimsenin veya aç iken yemeği hazır olmuş olan kimsenin, yine bu manadan ötürü, namazı tehir edeceğine işaret vardır. Su bulacağını ümit eden teyemmümlü kimse de böyledir. Cemaatle namaz kılınacağı zaman, cemaatin hazır olması için namazı tehir etmek de böyledir. Çünkü bütün bu

135 Müsned, 1/379.

durumlarda, namazın kemâl şartları tam tahakkuk etmemektedir. İşte bütün bunlar, vaktinin evvelinde namazı kılmanın efdal olduğuna delâlet eder. Namazları tek tek anlatacağız.

Namazların Efdal Vakitleri

Sabah Namazı: İmam Muhammed, "Sabah namazının müstehap olan vakti gecenin son karanlığı ile başlar, ortalığın ağarmasıyla çıkar. Eğer kişi sabah namazını bu ikisinden birinde kılmak isterse, ortalığın ağarmasıyla kılması efdaldir" demiştir.

Şâfiî (r.a) ise, gecenin son karanlığında kılmanın efdal olduğunu söylemiştir. Ki bu Hz. **Ebu Bekir** ve **Hz. Ömer**'in mezhebidir.

İmam Malik ile **İmam Ahmed** de aynı görüştedirler.

Şâfiî (r.a), yukarıda geçen delillerine ilâveten şu hususları da söylemiştir:

1) **Sahihayn, Hz. Aişe** (r.a)'nin şöyle dediğini rivâyet etmişlerdir: "Hz. Peygamber (s.a.s) sabah namazını kılıp bitirdiği esnada, çarlarına bürünmüş kadınlar, karanlıktan henüz tanınamıyorlardı." **Muhyi's-Sünne** (el-Begavi), **Şerhu's-Sünne** kitabında bunların "elbiselerine ve çarşaflarına iyice sarınmış kadınlar" manasına olduğunu söylemiştir. Hadisin metninde geçen, "مِرْطٌ" kelimesi, geniş çarşaf (çar) demektir, cemîsi, "مُرُوطٌ" şeklinde gelir. Yine hadiste geçen, "اَلْغَلَسُ" kelimesi, gecenin sonunun karanlığı (yani sabahın alaca karanlığı) demektir.

Buna göre şâyet: "Bu, kadınların cemaate gittikleri İslam'ın başlangıç yıllarında böyle idi. İşte bundan dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s), kadınlar tanınmasınlar diye, sabah namazını alaca karanlıkta kıldırıyordu. Hz. Ömer de böyle yapardı. Sonra kadınların cemaate gelmesi nehyolununca, bu terk edildi" denilirse, biz deriz ki: Bütün ahkâmı ispat hususunda kendisine başvurulan asıl (kaide), neshin olmamasıdır. Eğer bu kâide olmasaydı, şer'î delillerden herhangi biri ile istidlâl etmek mümkün olmazdı.

2) **Sahihayn, Kâtâde**'den, onun da **Enes**'ten, **Enes**'in de **Zeyd b. Sâbit** (r.a)'ten şu hadisi rivâyet etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) ile birlikte sahur yemeği yer, sonra da sabah namazı için kalkardık."

Enes (r.a), Zeyd b. Sabit'e, "Bu namazda okunan âyetler ne kadar idi?" diye sordu. O da, "Elli âyettir" dedi. Bu rivâyet de, yine tağlise (sabah namazının alaca karanlıkta, ilk vaktinde kılındığına) delâlet eder.

3) **Ebu Mes'ud el-Ensârî,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in, sabah namazını erkenden kıldığı, bir defâ da ortalık iyice ağarınca kıldığı, vefat edinceye

kadar, bir daha ortalık iyice ağarıncaya kadar sabah namazını bırakmadığını rivâyet etmiştir.

4) Allahu Teâlâ, erkenden istiğfar edenleri medh-ü senâ ederek, وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ *"Onlar, seherlerde istiğfar edenlerdir"* (Âl-i İmran, 17) buyurmuştur. Gece namazı için uykusunu terk edenleri de medhederek, تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا *"Yanları yataklarından uzaklaşır, korku ve ümit ile Rablerine dua ederler"* (Secde, 16) buyurmuştur. Bunun böyle olduğu sabit olunca, Hz. Peygamber'in Allah'tan naklettiği, لَنْ يَتَقَرَّبَ الْمُتَقَرِّبُونَ إِلَيَّ بِمِثْلِ أَدَاءِ مَا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِمْ *"Bana yaklaşanlar, kendilerine farz kıldığım şeyi edâ ederek yaklaştıkları gibi hiçbir şeyle yaklaşamazlar"*[136] kudsî hadisinden ötürü, farzları eda hususunda uyukuyu terk etmek vâcip olur. Durum böyle olunca da, "tağlis" (sabahın alaca karanlığında namaz kılmanın) efdâl olması gerekir. O vakitte uyumak güzeldir, bu sebeple onu terk etmek çok zor olur. Binaenaleyh Hz. Peygamber'in, أَفْضَلُ الْعِبَادَاتِ أَحْمَزُهَا *"İbadetlerin en faziletli olanı, onların en zor olanıdır"*[137] hadisinden dolayı, sabah namazını erkenden kılmanın sevabının daha çok olması gerekir.

İmam Ebû Hanife Nezdinde Efdal Vakitler

Ebu Hanife de şu hususları kendi görüşüne delil getirmiştir:

1) Hz. Peygamber'in, أَسْفِرُوا بِالْفَجْرِ فَإِنَّهُ أَعْظَمُ لِلْأَجْرِ *"Sabah namazını ortalık ağarınca kılınız; çünkü bunun ecri en büyük ecirdir."*[138]

2) **Abdullah İbn Mes'ûd,** Hz. Peygamber (s.a.s)'in sabah namazını Müzdelife'de ilk vaktinde kıldırdığını rivâyet etmiştir. **İbn Mes'ûd** sonra şunu ilâve etmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s)'i, (hacc esnasında) bütün namazları mûtad vakitlerinde kıldırdığını gördüm. Yalnız sabah namazının vaktinde değişiklik yapmıştı.

3) **İbn Mes'ûd**'dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Peygamber'in ashâbının, sabah namazını ortalık aydınlanınca kılmaya devam ettikleri gibi, hiçbir şeye devam ederken görmedim."

4) **Ebu Bekir** (r.a)'den o, onun sabah namazını kıldırdığı ve Âl-i İmrân Sûresi'ni okuduğu, bunun üzerine kendisine uyanların, "Nerdeyse güneş doğacaktı!.." dediklerinde de, onun, "Şâyet güneş doğmuş olsaydı, bizi bundan gafiller olarak bulamazdı" dediği rivâyet edilmiştir.

---

136 **Buhârî,** Rikâk, 38 (Benzeri bir hadis için bkz.).

137 Keşfu'l-Hafâ, 1/155.

138 **Tirmizi,** Salat, 117 (1/289); **Nesâî,** Mevâkit, 27 (1/372).

Hz. Ömer'in de Bakara Sûresi'ni okuduğu, kendisine uyanların da, güneşin doğmak üzere olduğunu söyledikleri, bunun üzerine onun da, "Şâyet güneş doğmuş olsaydı, bizi bundan gafil olarak bulamazdı" dediği rivâyet edilmiştir.

5) Namazı tehir etmek, beklemeden dolayı bir fazilet kapsar. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْمُنْتَظِرُ لِلصَّلَاةِ كَمَنْ هُوَ فِى الصَّلَاةِ *"Namazı bekleyen kimse, namazın içinde olan kimse gibidir"*[139] buyurmuştur. Buna göre kim namazı ilk vaktinden tehir ederse, ilk önce namazı beklemiş, sonra da ikinci kez onu kılmış olur. Vaktin evvelinde namazını kılan kimse ise, beklemeden dolayı elde edilecek fazileti kaçırmış olur.

6) Namazı geciktirmek, cemaatin çoğalmasına imkân verir. Bu sebeple cemaat faziletine nail olmak için, namazı tehir etmenin daha uygun olması gerekir.

7) "Tağlis", insanlara meşakkatli gelir. Çünkü sabah namazı erkenden kılındığı zaman, insan fecr tulü ettikten sonra namaza hazır olması için, geceden abdest almaya ihtiyaç hisseder. Halbuki şer'an zorluk kaldırılmıştır.

8) Sabah namazından sonra namaz kılmak mekruhtur. İnsan sabah namazını ortalık ağarınca kıldığı zaman, kerâhet vakti azalır. Erkenden kıldığında ise, bu vakit çoğalmış olur.

Hanefilerin birinci deliline şu şekilde cevap veririz: Fecr, kendisiyle doğu tarafındaki karanlığın kaybolduğu ışığa verilen isimdir. Buna göre ancak havada karanlık olursa fecr, fecr diye isimlendirilir. Ama karanlık tamamen yok olup, ortalık aydınlanınca, bu fecr olmaz. **"İsfâr"**a gelince, bu açılmaktan ibarettir. Meselâ, kadın yüzünü açtığı zaman, أَسْفَرَتِ الْمَرْأَةُ عَنْ وَجْهِهَا "Kadın yüzünü açtı" denilir. Bu sabit olunca biz deriz ki, fecrin açılması ortalıkta karanlık bulunduğu zaman olur. Çünkü, karanlık ne kadar fazla olursa, o karanlık arasında ortaya çıkacak olan ışık da o kadar güçlü olur. Bu sebeple Hz. Peygamber'in, "أَسْفِرُوا بِالْفَجْرِ" ifâdesinin, "tağlis"e hamledilmesi gerekir.

Yani, "Fecr daha çok açık ve daha fazla olduğu zaman, kılınacak namazlarınızın sevâbı daha çok olur." Biz, bunun ancak fecrin başında olacağını beyan etmiştik; bu, **Şafiî** (r.a)'nin şu sözünün anlamıdır: "Hadiste geçen "isfâr", fecrin iyice doğduğuna ve hiçbir şüphenin kalmadığına hamledilmiştir." O vakitte namaz kılmanın daha zor olduğu, dolayısıyla onun sevâbının daha fazla olması hususu da, bizim bu dediğimize delâlet eder.

139 Aynı manada bir hadis için bkz. **Tirmîzi,** Salat, 354 (2/363).

Ama, sabah namazını ortalığın ışımasına kadar geciktirmek, tembellerin işidir. O halde yüce Şâri'in, "taatlar hususunda tembellik, ciddiyetten daha üstündür" demiş olması nasıl mümkün olur?

İkinci deliline cevap: Bu **İbn Mes'ûd**'un, "Sabah namazını ortalık ışıdığında kılmaya devam ediniz" sözüdür. Bunun cevabı, yukarıda izah ettiğimiz şeydir. Çünkü sabah namazını aydınlatmak, ancak vaktin evvelinde mümkün olabilir. Ama, ortalığın ışıkla dolmasına gelince, buna fecr denilmez.

Diğer delilleri de, bizim daha önce söylemiş olduğumuz delillerle çelişir. Allah en iyisini bilendir.

Allahu Teâlâ'nın, اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللهُ جَمِيعًا *"Siz nerede olursanız olun, Allah sizin hepinizi huzuruna getirir"* âyetine gelince, bu Allah'a itaat edenler için bir vaad, isyan edenler içinse bir vaîd ve tehdittir. Allahu Teâlâ sanki şöyle buyurmuştur: "Ey nübüvvet ve dini bilen hakikat ehli kimseler; hayırlara koşun, kıyamette Allah katında sizin için hazırlanmış olan çeşitli ikramlar ve yakınlıklara ulaşabilmeniz için, bu hususdaki güçlükleri sırtlanın.."

Daha sonra da Cenâb-ı Hak, اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Muhakkak ki Allah her şeye kadirdir"* buyurarak, bunun muhakkak olduğunu bildirmiştir. Bu böyledir, çünkü "iâde" (öleni diriltme) bizatihi mümkün bir şeydir. Allah da mümkinâtın hepsine kadirdir. Bu sebeple de O'nun, insanları iâde etmeye kâdir olması gerekir. Bu âyetten çıkarılacak meseleleri, biz Cenâb-ı Hakk'ın, وَلَوْ شَاءَ اللهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ *"Eğer Allah dilerse, onların işitmelerini ve gözlerini götürür. Muhakkak ki Allah her şeye kadirdir"* (Bakara, 20) âyetinde zikretmiştik.

Kıblenin Değiştirilmesi

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ ۗ وَمَا اللهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٩﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ۖ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥٠﴾

"Nereden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Bu, Rabbinden gelen bir haktır. Allah sizin yaptıklarınızdan gâfil değildir. Nereden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Her nerede bulunursanız, yüzlerinizi onun tarafına döndürün ki, aleyhinize, insanların, içlerinden ancak zâlimlerin yapışacağı bir bahane dışında hücceti kalmasın.. Artık onlardan korkmayın, benden korkun.. Ben de size olan nimetimi tamamlayayım da, böylece siz de hidâyete ulaşasınız..." (Bakara, 149-150).

Bil ki, bu âyette ele alınacak ilk konu, Allahu Teâlâ'nın bu âyetlerden önce Cenâb-ı Hakk'ın, قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (Bakara, 144) buyurup, ikinci olarak, وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (Bakara, 149), üçüncü olarak da, وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (Bakara, 150) buyurmuş olmasıdır.

Kıblenin Değişmesi Hakkındaki Âyetlerin Tekrarındaki Hikmet

Bu tekrarların bir anlamı var mıdır, yok mudur? Ulemânın bu hususta bazı görüşleri vardır:

a) Namaz kılan kimse üç durumda bulunabilir:

1) O kimsenin Mescid-i Haram'da olması;

2) O kimsenin, Mescid-i Haram'dan çıkıp, şehrin içinde olması;

3) Şehrin içinden çıkıp başka ülkelere gitmesi...

Buna göre birinci âyet, ilk duruma; ikincisi, ikinciye ve üçüncüsü de üçüncü duruma hamledilir. Çünkü bazen, uzaklığın sahip olmadığı hürmete, yakınlığın sahip olduğu zannedilir. İşte bu vehmi gidermek için Cenâb-ı Allah, bu âyetleri tekrar etmiştir.

b) Allahu Teâlâ bunu üç kere tekrar etmiştir; çünkü Cenâb-ı Hak bunların her birine her seferinde fazla mânâlar yüklemiştir. Çünkü birinci âyette, Allahu Teâlâ, Ehl-i kitabın, Resûl-i Ekrem (s.a.s)'in peygamberliğinin

ve kıblenin durumunun hak olduğunu bildiklerini beyan etmektedir. Çünkü onlar Tevrât ve İncil'de bunu müşahede etmişlerdi.

İkinci mertebede de Cenâb-ı Hak, bunun hak olduğuna şehadet ettiğini açıklar. Allahu Teâlâ'nın o şeyin hak olduğuna şehâdet etmesi, Ehli kitabın onun hak olduğunu bilmesinden başka bir şeydir.

Üçüncü mertebede de, "İnsanların sizin aleyhinize delilleri olmasın" diye bunu yaptığını beyan etmiştir. Faydalar farklı farklı olduğu için, her defasında bu faydalardan birisi terettüp etsin diye bu tekrarlar güzel olmuştur. Bunun bir benzeri de Hak Teâlâ'nın, فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ *"Kitabı elleriyle yazıp da, sonra, onu az bir değer karşılığında satmak için, 'bu, Allah katındandır' diyenlere yazıklar olsun! Ellerinin yazdığı şeyler sebebiyle onlara yazıklar olsun; kazandıkları şeyler sebebiyle, onlara yine yazıklar olsun!"* (Bakara, 79) âyetidir.

c) Allahu Teâlâ, birinci âyette, *"Seni, hoşnut olacağın bir kıbleye döndüreceğiz. Şimdi yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir. Siz de (ey Müslümanlar) her nerede olursanız olun, oraya yüzünüzü çevirin"* buyurmuştur. Bundan, cahil kimsenin kalbine, *"Seni, hoşnut olacağın bir kıbleye döndüreceğiz"* dediği için Allah'ın bunu, Hz. Peygamber'in hoşnutluğunu (rızasını) elde etmek maksadıyla yaptığı vehmi gelebilir. Cenâb-ı Hak, işte bu sebeple, bu bozuk vehmi, *"Nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram'a döndür. Çünkü o, Rabbin tarafından olan hak (bir kıbledir)"* buyurarak gidermiştir. Yani "Biz seni, şu kıbleye sırf senin rızân için döndürmedik. Bununla birlikte, bu döndürme, kendisinden kurtuluş olmayan bir hak olduğu için böyle yaptık."

"O halde oraya yönelmek, neshedilmiş olan ve Yahûdilerin sırf hevâ-vü heveslerinden dolayı devam ettikleri kıble gibi, bir heva-vü heves sonucu değildir."

Cenâb-ı Hak daha sonra, üçüncü olarak, *"Nereden çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Haram tarafına döndür. (Siz de ey Müslümanlar!) Nerede olursanız olun, yüzünüzü Mescid-i Haram tarafına çevirin"* şeklinde buyurmuştur. Bundan maksat, "Bütün zaman ve vakitlerde bu kıbleye yönelmeye devam edin ve yüz çevirmeyiniz. Eğer çevirirseniz, bu çeviriş, dininiz hususunda bir ta'na (tenkide) sebeb olur" demektir.

Velhasıl ilk geçen âyet, her yerde bu kıble üzere olmanın devamını emretmiş; ikincisi her zaman ve her yerde bu kıble üzerine olmayı emretmiş; üçüncüsü de her zaman böyle devam etmeyi emretmiş ve bu kıblenin kesinlikle mensuh olmayacağını bildirmiştir.

d) Birinci emir, Cenâb-ı Hakk'ın onlara sevdikleri kıbleyi ikrâm ettiği hususuyla birlikte gelmiştir ki bu kıble, ataları İbrahim (a.s)'in kıblesidir.

İkinci emir, Cenâb-ı Allah'ın *"Herkesin kendisine yöneldiği bir ciheti (kıblesi) vardır"* âyetiyle birlikte gelmiştir. Bu şu manaya gelir: "Yani her tebliğ ve din sahibi (Peygamber'in), kendisine yöneldiği bir kıblesi vardır. Binaenaleyh siz de, Allah'ın hak olduğunu bildirdiği cihetlerin (kıblelerin) en şereflisine yönelin." İşte bu da Allah'ın, "Her nereden *çıkarsanız çıkın, yüzünüzü Mescid-i Haram tarafına çevirin ve (bil ki) o, Rabbinden olan hak (bir kıbledir)"* âyeti ile belirttiği hususdur.

Üçüncü emir ise, Allah'ın kıble hususunda kendisine düşmanlık yapan Yahûdilere bir delil olmadığı beyânı ile birlikte gelmiştir. Böylece, bu üç şey, her birine kıbleye yönelme emrinin bitişmiş olduğu üç ayrı sebep olmuştur. Bu, şöyle demeye benzer: "İşte bu kıbleye sarıl. Çünkü o senin hep arzuladığın kıbledir. Evet bu kıbleye tutun. Çünkü bu, bir hevâ-vü heves kıblesi değil, Hakk'ın kıblesidir." Bu, *"Muhakkak ki bu Rabbin katından olan bir hak (kıbledir)"* âyetinin ifâde ettiği hususdur. Sonra ise şöyle denilir: "Bu kıbleye yapış. Çünkü senin bu kıbleye yapışman, Yahûdilerin senin aleyhine getirecekleri delillere imkân bırakmayacaktır."

Buralardaki bu tekrarlar, Cenâb-ı Hakk'ın Rahman Sûresi'ndeki, "فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ" âyeti ile Şuâra Sûresi'ndeki, "اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ" âyetinin tekrar edilişi gibidir.

e) Bu olay, dinimizde, hakkında nesih cereyan etmiş olan olayların (hükümlerin) ilkidir. Bundan dolayı, te'kid, iyice anlatma, şüpheleri yok etme ve açıklamayı iyice yapmak için bu hususun tekrarına ihtiyaç duyulmuştur.

Cenâb-ı Allah'ın, "وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ" âyetine gelince, yani Allah, "bildikleri halde hakkı gizleyen ve, مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِى كَانُوا عَلَيْهَا *"Onları, yönelegeldikleri kıblelerinden döndüren nedir?"* (Bakara, 142) deyip, "Muhammed, doğduğu yere ve atasının dinine iştiyak duyuyor" diyerek, herkesin içine şüpheler atan şu inâtçı kişilerin yaptıklarından gâfil değildir." Şüphesiz

Allah bunu bilir, bildiği için de bu görüşü iptal edecek ve onun zayıflığını, tutarsızlığını ortaya koyacak olan hükmünü indirmiştir.

İnsanların Sizin Aleyhinize Bir Hücceti Olmasın

Cenâb-ı Hakk'ın, لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ *"İnsanların, sizin aleyhinize bir hücceti olmasın diye..."* kavline gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki bu söz, daha önce Yahûdiler tarafından kıble hususunda birtakım hüccet ve sözlerinin geçmiş olduğunu vehmettirir. İşte bunun üzerine Cenâb-ı Hak, bizzat Kâbe'ye dönülmek süretiyle şu anda o hüccetin ortadan kalktığını, yok olduğunu açıklamayı dilemiştir.

Bu hüccetin keyfiyyeti hususunda birkaç rivâyet vardır:

a) Yahûdiler, "Sen dinimize muhalefet ediyor, ama kıblemize uyuyorsun" demişlerdir.

b) Yine onlar, "Muhammed namazında nereye yöneleceğini bilemiyordu.. Bu sebeple de ona kıbleyi biz gösterdik" demişlerdir.

c) Araplar da, "O, Hz. İbrahim'in dini üzereyim diyor, şu anda ise Kâbe'ye yönelmiyor.. Kim Kâbe'ye yönelmezse, o kimse İbrahim'in dinini terk etmiş olur" diyorlardı.

Böylece bütün bu hususlar, Hz. Muhammed'in şeriatı hususunda ta'nda bulunmak için vesileler olmuşlardı. Ancak Allahu Teâlâ bu hususta uygun olan şeyi bildiği için, kendisindeki dinî faydaya istinâden, onlara Beyt-i Makdis'e yönelmelerini gerekli kılmıştır. Çünkü onların sözü, maslahat hususunda müessir olamaz. Biz daha önce bu maslahatı açıklamıştık. Bu maslahat da Mekke'de Hz. Muhammed'e tâbi olanların, onu yalanlamaya devam edenlerden ayırt edilmesi hususudur. Çünkü bu ayırt edilme ancak, bu yolla ortaya çıkabilir. Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye varınca, maslahat değişti; Allah'ın hikmeti de kıblenin Kâbe'ye tevcihini gerektirdi.. İşte bundan dolayı, لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ *"İnsanların, sizin aleyhinize bir hücceti olmasın diye..."* buyurmuştur. Yani, onların bahsetmiş oldukları o şüphe, bu tahvîl sebebiyle ortadan kalkmıştır.

Onların arasında, kıblenin değiştirilmesi esnasında başka bir şüpheye tutunacağı bilinen kimseler bulunca, ki bu da bazı Arapların, "Muhammed Kâbe'ye yönelmek suretiyle dinimize iltifat ediyor; ilerde de tamamıyla dinimize girecek" demeleridir. Bu şüpheye tutunup onu sürdürmek cehâlet

ve küfür üzerinde devâm etmeye sebep olunca, bu da Allahu Teâlâ'nın, إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ *"Muhakkak ki şirk, büyük bir zulümdür"* (Lokman, 13) sözüne göre kişinin nefsine zulmetmesi mânasına gelince, işte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ *"Onlardan zulmedenler hariç..."* buyurmuştur.

İKİNCİ MESELE

Nâfi, hemzeyi terk ederek, "لِيلَا" diye okumuştur. Çünkü, hemzenin harekesi fetha, kendisinden önceki harfin harekesi de kesre olunca, o hemze yâ harfine çevrilir. Diğer imamlarsa hemze ile okumuşlardır ki, aslolan da budur.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"لِئَلَّا"nın yeri, mansûb olmasıdır. Bu kelimede âmil olan ifâde ise, "وَلُّوا" ifâdesidir. Yani, "...maması için çeviriniz..." demektir. **Zeccâc,** takdirin şöyle olduğunu söylemiştir: "Ben size bunu, insanların, sizin aleyhinize bir delili olmasın diye öğrettim."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âyette geçen, "النَّاس" (en-nâs, insanlar) kelimesinden maksadın, "Ehl-i kitâb" olduğu söylenmiştir. Bu görüş **Katâde** ve **Rebî**'den nakledilmiştir. Bu ifâdenin umûm üzere olduğu da söylenmiştir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Gayr-i Müslimlerin Bahaneleri Hakkında "Hüccet" Tâbirinin Kullanılması**

Burada bir soru vardır, o da: "Nefislerine zulmeden kimselerin şüphelerinin bir hüccet olmamasıdır. O halde bu hüccet kelimesinden nasıl istisna edilebilir? Âlimler bu konuda şu görüşlere yer vermişlerdir: a) Bu, istisna-i muttasıldır. Bu görüşe göre, bu soruya şu izahlarla cevap vermek mümkündür:

1) Hüccet, bazen sahîh olduğu gibi, bazen de bâtıl olur. Nitekim Hak Teâlâ, حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Onların hüccetleri, Rableri nezdinde boştur"* (Şûra, 16) ve, فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ *"Sana ilim geldikten sonra, bu hususta seninle kim çekişir, hüccetleşirse..."* (Âl-i İmran, 61) buyurmuştur. Çekişme, taraflardan her birinin diğerinin aleyhine bir hüccet ve delil getirmesidir. Bu da, bâtılı savunan kimsenin de getirmiş olduğu şeyin hüccet olarak adlandırılmasını gerektirir.

Bir de hüccet, bir kimse başkasına gâlip geldiğinde söylenilen, حَجَّهُ kelimesinden iştikak etmiştir. Buna göre kendisiyle başkasına üstün gelmenin kastedildiği her söz hüccettir.

Âlimlerin bir kısmı da, "hüccetin" "مَحَجَّةُ الطَّرِيق" ifâdesinden alınmış olduğunu söylemişlerdir. Buna göre insanın, bir şeyi ispat ya da iptâl hususunda kendisi için metot haline getirdiği her söz hüccettir. Şüphenin de bazen hüccet olarak adlandırılabileceği sabit olunca, istisnâ muttasıl olur.

2) Âyetteki, "النَّاس" kelimesinden maksat, kitap ehlidir. Çünkü onlar, kendi kitaplarında Hz. Peygamber'in kıbleyi değiştireceğini görmüşlerdi. Kıble değişince, onların hüccetleri geçersiz oldu... Zâlimler bildiklerini gizlemiş olmaları sebebiyle bu hususta müstesnâ tutulmuşlardır. Bu, **Ebu Ravk**'tandır.

3) Onlar, bu şüpheyi bir hüccet inancı içinde irad ettikleri için, Allahu Teâlâ onların bu inançlarına binaen, bunu hüccet olarak adlandırmıştır. Veya, belki de Cenab-ı Hak o şüpheyi onlara bir hakaret olsun diye, "hüccet" diye isimlendirmiştir.

4) Cenâb-ı Hak, "hüccet" sözüyle çekişme ve mücâdeleyi murat ederek, "لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ" buyurmuştur. Çünkü onlar sizinle, bâtılın yanında olarak mücadele ediyorlar.

b) Bu istisnâ, istisnâ-i munkatı'dır. Manası, "şüpheye tutunan ve o şüpheyi hüccet olarak gören zâlimler hariç..." şeklindedir. Bu, Allah'ın tıpkı, مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ *"Onların bu hususta, zanna uymaktan başka bir bilgileri yoktur"* (Nisa, 157) ifâdesinde olduğu gibidir. **Nâbiğa da:**

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ اَنَّ سُيُوفَهُمْ بِهِنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ

"Onlarda, düşman bölükleriyle çarpışmaktan dolayı kılıçlarının keskin ağızlarının kırılıp keskinliğini yitirmesinden başka bir kusur yoktur" demiştir. Bunun mânası şudur: Onlarda hiçbir kusur yoktur; fakat onların kılıçlarında kırıklıklar vardır ki, bu da bir ayıp sayılmaz...

Yine, مَالَهُ عَلَى حَقٍّ اِلَّا التَّعَدِّىَ "Onun, zulüm hariç, bir hak üzere olduğunu kim görmüş?" denilir. Bunun mânası, "O ancak zulmeder ve haksızlık yapar" demektir.

Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın, اِنِّى لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ اِلَّا مَنْ ظَلَمَ *"Muhakkak ki benim yanımda, peygamberler korkmaz.. Zulmeden müstesnâ..."* (Neml, 10-11) ve, لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ اَمْرِ اللهِ اِلَّا مَنْ رَحِمَ *"Bugün, Allah'ın emrinden (seni) koruyacak kimse yoktur.. Allah'ın rahmet ettiği müstesnâ..."*

(Hûd, 43) âyetleridir. Bu çeşit söz, Araplarca çok bilinen ve örf haline gelmiş olan bir ifâde tarzıdır.

c) Ebu Ubeyde "اِلَّا"nın "vâv" harfi anlamına geldiğini iddia etmiştir. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ وَلِلَّذِينَ ظَلَمُوا *"İnsanların ve zulmedenlerin, sizin aleyhinize bir hücceti olmasın diye..."* demiştir. Nitekim şâir,

وَكُلُّ أَخٍ مُفَارِقُهُ أَخُوهُ لَعَمْرُ اَبِيكَ اِلَّا الْفَرْقَدَانِ

"Babanın ömrüne yemin ederim ki, her kardeş kardeşini terk eder. Ferkadân bile... (her zaman, kuzey kutbuna yakın olarak yan yana görülen iki yıldız...)" demiştir.

d) **Kutrûb,** "اِلَّا الَّذِينَ" ifâdesindeki, "اَلَّذِينَ"nin mahallinin, "عَلَيْكُمْ" lâfzındaki, "كُمْ" lâfzından bedel olmak üzere mecrûr olduğunu söylemiştir. Buna göre sanki şöyle denilmek istenmiştir: "Siz zâlimlere hüccet olmasın diye..." Çünkü bu onların, yani kâfirlerin aleyhine bir hüccet olur.

Ali İbn İsa, son iki görüşün uzak bir ihtimal olduğunu söylemiştir.

Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي *"Öyleyse onlardan korkmayın, benden korkun"* emrine gelince, bunun mânası, "Daha önce adı geçen inatçı, mücadeleci ve çekişen kimselerden, onların kıbleniz hakkındaki dedikodularından korkmayınız. Çünkü onlar size zarar veremezler.. Ancak bundan haşyet duyun.. Yani, size farz kıldığım ve gerekli gördüğüm şeylerden dönerseniz, işte o zaman benim cezâmdan çekinin..." demektir. Bu âyet, kişiye, yaptığı ve yapmadığı bütün işlerde Allah'ın cezalandırmasını hep aklında tutması, mahlûkatın elinde kesinlikle hiçbir şeyin bulunmadığını bilmesi ve kalbini insanlarla meşgul etmeyip onlara iltifat etmemesi gerektiğine delâlet etmektedir.

Allahu Teâlâ'nın, وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ *"Ve size olan nimetimi tamamlamak için..."* sözüne gelince, âlimler lâm'ın müteallakı hususunda ihtilâf ederek, şu görüşlere yer vermişlerdir:

a) Bu, Allahu Teâlâ'nın, "لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ" ifâdesine müteallliktir. Böylece Cenâb-ı Hak, onların, Kâbe'ye yönelmelerinin şu iki hikmetten ötürü olduğunu beyan etmiştir:

1) Bu kimselerin bu hususdaki hüccetlerini, bahanelerini sona erdirmek..

2) Nimetini tamamlamak..

Ebu Müslim İbn Bahr el-İsfehanî, buradaki nimeti şu şekilde açıklamıştır: Yahûdiler yaptıkları her şeyde, Hz. İbrahim'e uymakla iftihar

ediyorlardı. Hz. Peygamber (s.a.s) Beyt-i Makdis'e döndürülünce, onların kalblerine bir zaaf geldi. Hz. Peygamber şerefli mevkii sebebiyle Kâbe'ye dönmeyi arzuluyordu. İşte, nimetin tamamlanması konusu budur..

b) Lâm harfi, düşmüş olan bir ifâdeye taalluk eder.. Buna göre mana, ولا تمام النعمة عليكم وارادنى اهتداءكم امرتكم بذلك "Size nimetimi tamamlamak ve sizin hidâyetinizi istememden dolayı, bunu size emrettim" şeklinde olur.

c) Bunun mukadder bir sebebe atfedilmesidir. Buna göre sanki şöyle denilmiştir: "Sizi muvaffak kılmam ve size nimetimi tamamlamam için, benden korkun!.." Birinci görüş doğruya daha yakındır.

Buna göre eğer, "Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'in vefâtı yaklaşınca, اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى *"Bugün ben sizin dininizi kemâle erdirdim ve size olan nimetimi tamamladım"* (Maide, 3) âyetini indirmiş, nimetini ancak o gün tamam kılmıştır. O halde nasıl bu âyette senelerce önce, "وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِى عَلَيْكُمْ" demiştir?" denilirse biz deriz ki: Her vakte lâyık olan nimetin tamamı, Cenâb-ı Hakk'ın o vakte tahsis ettiği nimettir. Hadiste de, تَمَامُ النِّعْمَةِ دُخُولُ الْجَنَّةَ *"Nimetin tamamı, cennete girmektir"*[140] buyurulmuştur. **Hz. Ali** (r.a)'den de, "Nimetin tamamı, İslâm üzere ölmektir" dediği rivâyet edilmiştir.

Bil ki, **Ebu Müslim** (r.a)'den, Hz. Peygamber'in ve ümmetinin Beyt-i Makdis'e doğru kılmış oldukları namaz hususunda naklettiğimiz şüphelere gelince, eğer bundan maksadı, Kur'an'ın lâfızlarının buna delâlet etmediği hususu ise, o haklıdır. Çünkü, yukarıda da açıkladığımız gibi, Kur'an'ın hiçbir lâfzı buna delâlet etmemektedir. Eğer maksadı, bunu tamamen inkâr ise, bu hakikaten uzak bir görüştür. Çünkü, bu hususdaki haberler tevâtür derecesine yaklaşmışlardır. **Ebu Müslim** (r.a) tevâtürü kabul etmeyebilir. Bu durumda da, "Şeriatimizde neshin vukû bulduğu hususunda haber-i vâhide dayanarak kesin hüküm vermek doğru olmaz" diyebilir. Allah en iyisini bilendir.

Size, Bilmediğinizi Öğreten Bir Peygamber Gönderdik

كَمَآ اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿١٥١﴾

140 **Tirmizi,** Deavât, 94 (5/541).

"Nitekim biz içinizde, size âyetlerimizi okuyan, sizi temizleyen, size kitâbı ve hikmeti ve bilmediğiniz birçok şeyi öğreten, sizden bir peygamber gönderdik." (Bakara, 151).

Nesh Hakkında Şüpheye Mufassal Cevap Verilmesinin Sebebi

Bil ki biz daha önce, Allahu Teâlâ'nın Hz. Muhammed'in dininin doğruluğu hususunda bazı delillerle istidlâl etmiş olduğunu beyan etmiştik, ki bunların bir kısmı ilzamî'dir. Bu da, "Bu din, Hz. İbrahim'in dinidir, o halde kabul edilmesi gerekir" şeklindedir. Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ *"İbrahim'in dininden kendini bilmez beyinsizden başka kim yüz çevirebilir?"* (Bakara 130) âyetiyle murat edilendir. Bu delillerin bazısı da bürhanî'dir ki, bu da, O'nun: قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَا اُنْزِلَ اِلٰى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ *"Deyiniz ki, biz Allah'a, bize indirilene, İbrahim'e, İsmail'e, İshâk'a, Yakûb'a ve torunlarına indirilenlere iman ettik"* (Bakara, 136) âyetidir. Sonra Allahu Teâlâ, bu istidlâlin peşinden, onlara ait iki şüpheyi nakletmiştir:

a) Hak Teâlâ'nın,

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا *"Dediler ki Yahûdi veya Hristiyan olunuz ki, hidâyete eresiniz"* (Bakara, 135) sözüdür.

b) Onların, neshin olmadığını söyleyerek, bu şeriatı zedelemek için istidlâl etmeleridir. Bu da Cenâb-ı Hakk'ın; سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا *"İnsanlardan bazı beyinsizler, 'Onları, hep yönelegeldikleri kıblelerinden döndüren nedir?' diyeceklerdir"* (Bakara, 142) âyetinde beyan ettiğidir.

Allahu Teâlâ bu şüpheye uzun uzadıya cevap vermiştir. Çünkü Yahudîlerin, Hz. Muhammed'in nübüvvetini inkâr konusundaki en büyük şüpheleri, neshi inkâr etmeleridir. İşte bu sebeple Cenâb-ı Hak, bu şüpheye muhakkak ki mufassal cevap vermiş ve bu cevâbı "وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ" âyetiyle noktalamıştır. Böylece bu söz, ihtiva etmiş olduğu cevapla beraber, Allah'ın nimetinin büyüklüğüne de bir dikkat çekme olmuştur..

Yine şüphesiz ki dünyada izzet ve şerefi elde etmek son derece arzulanan bir şey, yine zillet ve aşağılıktan kurtulmak da çok istenilen bir hususdur. Bu iki husus bir araya gelince, kişi bu hususta zirveye ulaşmış olur.

Hakk Teâlâ'nın, "كَمَا اَرْسَلْنَا" ifâdesine gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **Bu Âyetteki Teşbih Yönü**

Bu kâf harfi, ya öncesine ya da sonrasına müteallliktir. Buna göre, şâyet biz onun, öncesine müteallik olduğunu söylersek, şu açıklamalarda bulunuruz:

1) Bu, Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِى عَلَيْكُمْ" sözüne müteallliktir. Yani, "Dünyada şeref vermek, ahirette de sevâba nail kılmak suretiyle, nimetimi size tamamladım.. Nitekim o nimetimi, peygamber göndermek suretiyle dünyada da tamamlamıştım."

2) İbrahim (a.s), رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ *"Rabbimiz, onların içinde onlara, âyetlerini okuyan ve onları temizleyen onlardan bir peygamber yolla"* (Bakara, 129) ve, وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا *"Ve, zürriyetimizden de sana teslim olmuş bir ümmet kıl; bize ibadet yollarımızı göster ve tevbemizi kabul eyle"* (Bakara, 128) şeklinde duâ etmiştir. Buna göre Allahu Teâlâ da sanki şöyle demiştir: "İbrahim'in duasına icâbet ederek, sizin içinizden, sizden size bir peygamber gönderdiğim gibi, yine onun duasına icabet ederek şeriatlerimi size açıklayıp sizi dininize ileterek, şimdi de size nimetimi tamamlamam için..." Bu görüş, **İbn Cerîr**'den nakledilmiştir.

3) **Ebu Müslim el-İsfehanî**'nin görüşüdür. Buna göre âyetin takdiri şöyledir: "Size bir peygamber gönderdiğimiz gibi aynı şekilde sizi vasat, âdil bir ümmet kıldık..." Yani, "İçinizde, sıfatları ve durumu şöyle olan bir peygamber yolladığımız gibi, aynı şekilde sizi mu'tedil bir ümmet kıldık" demektir.

Kâf harfinin kendisinden sonrasına müteallik olduğunu söylersek, âyetin takdiri şu şekilde olur: "İçinizden size dininizi ve şeriatinizi öğreten bir peygamber gönderdiğimiz gibi, öyleyse siz de beni zikredin ki, ben de sizi anayım." Bu **Esâmm**'ın tercih ettiği görüştür. O, bu görüşünü şu şekilde izah eder: "Sizler kitap okumayan ve herhangi bir peygamber tanımayan bir haldeydiniz. Hz. Muhammed de, sizin içinizde, kitap sahibi olmayan birisi idi.. Sonra o size, sizin lisanınızla size okuduğu âyetlerin en güzelini getirmiştir ki, bu âyetlerde peygamberlerin kitaplarında bulunan şey bulunmaktadır. Yine bu kitapta onların durumlarından bahsedilmekte, tevhîd ve ahiretle ilgili delillere, üstün ahlâkî prensiplere dikkat

çekme ve sefih kimselerin huylarından da caydırma bulunmaktadır." Bu izahta, Hz. Peygamber'in doğruluğuna delâlet eden delillerin en büyüğü vardır, "**Esamm** sözüne devamla şöyle demiştir: "Bu nimeti size verdiğim ve onu sizin için delil kıldığım gibi, o hâlde siz de o nimete şükretmekle beni anın ki, ben de rahmetim ve mükâafatımla sizi anayım..." Bu görüşü, Hak Teâlâ'nın, لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ *"Andolsun ki Allah mü'minlere, kendilerinden bir peygamber yolladığı zaman, lütfetmişti"* (Âl-i İmran, 164) âyeti de te'kid etmektedir.

Allahu Teâlâ onlara bu nimetini ve lütfunu hatırlatınca, onlara buna mukabil kendisini anmalarını ve şükretmelerini emretmiştir.

Buna göre eğer, "كَمَا" lâfzının cevap olması caiz olur mu? denilirse, biz deriz ki: "Bunu **Ferrâ** uygun bulmuş ve, "اَذْكُرُونِى" ifâdesine iki cevap vermiştir. Birisi: "كَمَا" lâfzının başına geldiği cümle, diğeri ise, "اَذْكُرْكُمْ" ifâdesidir. Bunun izahı şudur: Cenâb-ı Hak onlara, rahmetiyle onları anması için ve bir de onlara daha önceden vermiş olduğu nimetleri sebebiyle kendisini anmalarını vâcip kılmıştır.

Kâdî, birinci takdirin daha üstün olduğunu söylemiştir. Çünkü, arada bir fasıla olmaksızın, sözden önce, sözün kendisiyle tamam olacağı bir şey bulunursa o sözün o şeye taalluk etmesi daha evlâ olur...

İKİNCİ MESELE

"Vech-i sebep (benzetme yönü)" hususunda iki görüş vardır. Eğer bu kâf harfinin, Hak Teâlâ'nın, "وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِى" ifâdesine taalluk ettiğini söylersek, mâna, "Kıble hususundaki nimet, peygamberlikle verilen nimet gibidir" şeklinde olur. Çünkü Allahu Teâlâ en uygun olanını yapar.

Eğer kâf harfinin, Cenâb-ı Hakk'ın, "فَاذْكُرُونِى" ifâdesine müteallik olduğunu söylersek, bu "zikr vasıtasıyla olan nimetin, risâlet vasıtasıyla olacak nimetin yerine geçtiğine" delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Allah'ın, "كَمَا اَرْسَلْنَا" buyruğundaki, "ما" ma-ı mastariyyedir. Sanki, "Sizin içinize göndermemiz gibi..." denilmiştir. Bunun, mâ-i kâffe olması da muhtemeldir.

Cenâb-ı Allah'ın, فِيكُمْ *"sizin içinize.."* sözünden maksat, Araplardır. Yine âyetteki, مِنْكُمْ *"Sizden..."* ifâdesinden maksat da Araplardır. Allah'ın, Hz.

Muhammed'i Araplardan biri olarak, Araplara bir peygamber olarak göndermesi, -bu, Araplar için bir şeref olduğu için- Araplara büyük bir nimettir. Bir de, Arapların başkasına boyun eğmede çok fazla taassupları olduğu için, Allahu Teâlâ onlara, daha kolay kabul etsinler diye, kendi içlerinden bir peygamber göndermiştir.

Resûl-i Ekrem'in Âyetleri Okuyup Arındırması

Allahu Teâlâ'nın, يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا *"Size bizim âyetlerimizi okuyan.."* âyetine gelince, bil ki bu en büyük bir nimettir. Çünkü o ebedi bir mu'cizedir. O âyetler okununca, bu vesile ile ibâdetler edâ edilir ve yine onlar okununca, onlardan her türlü ilim çıkartılır. Yine onlar okununca, bütün güzel ahlâk onlardan öğrenilir. Böylece sanki onların okunmasından, hem dünyevî hem de uhrevî türlü türlü hayırlar elde edilir.

Hak Teâlâ'nın, وَيُزَكِّيكُمْ *"Ve sizi tezkiye eden"* ifâdesinde bazı görüşler vardır:

a) "Hz. Peygamber (s.a.s) onlara, kendisine sımsıkı sarıldıklarında temiz olmalarını temin edecek şeyi öğretiyor." Bu görüş, **Hasan el-Basri**'den rivâyet edilmiştir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s) onları medh-ü senâ ederek tezkiye ediyor, yani "Sizin üzerinde olduğunuz güzel ahlâkı biliyor ve sizi onunla niteliyor" demektir. Nitekim, tezkiye eden (temize çıkaran) kimse, şahidinin temiz olduğunu söylediğinde "اِنَّ الْمُزَكِّى زَكَّى الشَّاهِدَ" denilir.

c) Tezkiye, çoğaltmak, artırmak manasındadır. Buna göre sanki, "يُزَكِّيكُمْ" ifâdesinin manası, "o, sizi çoğaltıyor" şeklinde olur. Nitekim Hak Teâlâ, اِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْ *"Siz az idiniz, Allah sizi çoğalttı"* (A'râf, 86) buyurmuştur. Hz. Peygamber'in onları çoğaltması, onları hak üzerinde birleştirmesidir. Böylece onların birbiriyle olan yakınlıkları, alâkaları artar ve bu sayede çoğalmış olurlar. Bu görüş **Ebu Müslim**'den nakledilmiştir.

Kâdî, bütün bu izahların birbirine ters düşmediğini; Allahu Teâlâ'nın kendisine itaat edenlere bu vasıfları vereceğini söylemiştir.

Allahu Teâlâ'nın, وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ *"Ve kitabı ve hikmeti size öğreten..."* ifâdesi, bir tekrar değildir. Çünkü onlara Kur'an'ı okumak, Kur'an'ı öğretmekten farklıdır. Hikmet'e gelince, bu Kur'an'ın tafsilâtını ihtiva ettiği diğer şer'î ahkâmı bilmektir. İşte bu sebepten ötürü **Şâfiî** (r.a), "Hikmet, Resûlullah'ın sünnetidir" demiştir.

Cenâb-ı Allah'ın, وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ *"Ve size bilmediğiniz şeyleri öğreten..."* ifâdesi, Allah'ın Hz. Muhammed'i, peygamberlerin artık gelmediği ve ümmetlerin câhil kaldığı bir zamanda, insanların dinleri hususunda şaşkın ve sapık oldukları bir devrede peygamber olarak göndermiş olduğuna bir dikkat çekmedir. Bu durumda, Allahu Teâlâ, Hz. Peygamber (s.a.s)'i hak peygamber olarak göndermiş, o da onlara dinleri hususunda muhtaç oldukları şeyleri öğretmiştir. İşte bu da, en büyük nimetlerden birisidir.

Kulun Vazifesi Allah'ı Anmak ve O'na Şükretmektir

فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾

"Öyle ise siz beni anın, ben de sizi anayım. Bana şükredin, nankörlük etmeyin" (Bakara, 152).

Bil ki Cenâb-ı Allah, bu âyette biz kullarını iki şeyle mükellef tutmuştur: **Birisi zikir,** diğeri **şükür. Zikir,** bazen dil ile, bazen kalp ile, bazen de azalarla olur. İnsanların Allah'ı dilleriyle zikretmeleri (anmaları), hamd, tesbih, medh ve Kur'an'ı okumakla olur.

Allah'ı **kalp ile zikir** ise üç türlüdür:

a) O'nun zatına ve sıfatlarına delâlet eden deliller üzerinde ve bu delilleri cerh eden şüphelere cevap üzerinde tefekkür etmek.

b) Hak Teâlâ'nın insanlara verdiği mükellefiyetlerinin, ahkâm, emir ve yasaklarının, vaad ve vaîdinin nasıl olduğunu gösteren deliller üzerinde düşünmek. İnsanlar, mükellefiyetlerin nasıl olduğunu bilip, onların yerine getirilmesi halinde olan vaad-i İlahî ile yerine getirilmemesi halinde olan vaîd-i İlâhiyi (tehdidi) bildiklerinde, o mükellefiyetleri yerine getirmek onlar için kolaylaşır.

c) Allah'ın mahlûkatının sırları üzerinde düşünmek. Bu düşünce ile, mahlûkatın her zerresi kutsi âlemin karşısında bulunan cilalı bir ayna gibi olur. Kul, o aynaya baktığı zaman, kulun bakışının ışıkları o aynadan celâl âlemine yansır. İşte bu makam, sonsuz mertebeleri olan bir makamdır.

İnsanların, Allah'ı uzuvları ile zikretmelerine gelince, bu, onların uzuvlarının emrolundukları işlerle iyice meşgul olması ve nehyolundukları amellerden tamamen uzak kalmalarıdır. İşte bu manada olmak üzere Allahu Teâlâ, فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ *"Allah'ın zikrine koşun"* (Cum'a, 9) ifâdesi ile, namazı "zikir" diye adlandırmıştır. Bundan dolayı Cenâb-ı Allah'ın *"Beni anın"* ifâdesindeki, emr-i İlâhî bütün taat türlerini içine almaktadır. Bu sebepten dolayı, **Sa'id b. Cübeyr**'in şöyle dediği nakledilir: "Bu âyet 'Beni, taatımı yerine getirerek anın' manasındadır. Allahu Teâlâ, bütün taatlar bunun içine girsin diye, böyle mücmel bırakmıştır."

Allahu Teâlâ'nın, اَذْكُرْكُمْ *"Ben de sizi zikredeyim"* buyruğunu, mutlaka mevzuya en uygun bir manaya hamletmek gerekir. Bu uygun mana ise, Allah'ın mükâfaat vermesi, medh-u senâ etmesi, rızasını bildirmesi, lütufta bulunması ve bir makam vermesidir. Bütün bunlar Hak Teâlâ'nın, "اَذْكُرْكُمْ" sözünün manasına dahildirler.

Âlimler bu âyeti çeşitli ifâdelerle açmışlardır:

a) Bana itaat ederek beni zikredin ki, ben de rahmetim ile sizi zikredeyim, (yani size rahmet edeyim).

b) Davetime icabet etmek ve muhsin olmak suretiyle beni zikredin.

Bu, tıpkı Allah'ın, اُدْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *"Bana dua edin, duanızı kabul edeyim"* (Mü'min, 60) âyeti gibidir. Bu, **Ebu Müslim**'in görüşüdür. O şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ, mahlûkatına, kendisini arzulayarak ve kendisinden korkarak, rahmetini umarak ve azabından çekinerek zikretmelerini; zikirlerini başkası değil sırf Allah için yapmalarını emretmiştir. Onlar, Allah'a ibâdet etmede ve onu Rab tanımada ihlâslı olarak zikrettikleri zaman, Allahu Teâlâ da hem dünya hem ahirette onları ihsanı, rahmeti ve nimeti ile zikreder (yani bunları verir)".

c) Beni, medh-ü senâ edip itaat ederek zikredin ki, ben de sizi medh-ü senâ edip nimet vererek zikredeyim.

d) Siz beni dünyada anın (hatırlayın) ki, ben de âhirette sizi anayım.

e) Siz beni, hiç kimsenin bulunmadığı yerlerde zikredin ki, ben de sizi kimsenin bulunmadığı (ıssız çöllerde) zikredeyim, yalnız bırakmayayım.

f) Siz beni bolluk içinde iken zikredin ki, ben de sizi başınız belâda iken anayım (yardım edeyim).

g) Bana itaat etmek suretiyle beni zikredin ki, ben de yardımım ile sizi zikredeyim.

h) Siz benim uğrumda cihâd ederek anın ki, ben de size hidâyet ederek (yol göstererek), sizi anayım.

i) Beni sıdk ve ihlâsınızla anın ki, ben de sizi kurtararak ve kendime daha fazla yaklaştırarak zikredeyim.

k) Siz önce, benim Rab olduğumu hatırlayın ki, ben de sonunda, sizi rahmetim ve kulluğuma kabul etme ile hatırlayayım (mükâfaatlandırayım)."

Sabır ve Namazla Yardım Talep Etmek

يَآ اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٣﴾

"Ey iman edenler sabır ve namaz ile yardım isteyin. Şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir" (Bakara, 153).

Bil ki Cenâb-ı Allah, *"Beni zikredin"* ifâdesiyle bütün ibâdetleri; *"Bana şükredin"* ifâdesiyle de şükrü vâcip kılınca; bunun peşi sıra bu ikisini yerine getirmeye yardımcı olacak şeyi bildirerek, *"Sabır ile ve namaz ile yardım isteyin"* buyurmuştur. Allahu Teâlâ, kendilerinde ibâdetleri yerine getirmede yardımcı olacak hususiyetler bulunduğu için, sabır ve namazı yardım isteme vesilesi yapmıştır.

Sabrın Ehemmiyeti

Sabırda bu husûsiyetin bulunması, o nefsi, Allah'ın rızası için, hoşuna gitmeyen şeylere zorlamak, güçlükleri sırtlanmaya ve sızlanmamaya alıştırmak olduğu içindir. Kim nefsini ve kalbini böyle bir boyun eğmeye sevkederse, ona, ibâdetleri yapmak, taatların sıkıntılarına katlanmak ve yasak olan şeylerden kaçınmak kolay gelir.

Kimi âlimler, âyette geçen sabrı oruca; kimileri de, bu âyetten sonra, *"Allah yolunda öldürülen kimselere... demeyiniz"* âyeti geldiği için, Allahu Teâlâ, اِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا *"Bir grupla karşı karşıya geldiğinizde, sebat ediniz"* (Enfâl, 45) buyurarak cihadda sebatı; وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّا اَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَاِسْرَافَنَا فِى اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ *"Onlar ancak şöyle derler: "Ey Rabbimiz, bizim günahlarımızı ve işimizdeki taşkınlığımızı bağışla. (Savaşta) ayaklarımızı iyice sabit kıl. Kâfirlere karşı bize yardım et"* (Âl-i İmran,

147) buyurarak namazda, yani duada sebatı emrettiği için, cihad manasına hamletmişlerdir. Ne var ki lâfzın umûmî oluşu ve bir kayıt ile mukayyed olmayışı sebebiyle, bizim tercih ettiğimiz görüş daha evlâdır.

Namazla yardım talep etmek şundan dolayıdır: Çünkü namazın tam huşû, Ma'bud'a tam bir inkıyad ve ihlâs ile yapılması, kişinin bütün düşünce ve kalbini namaz ile namazda okuduğu âyetlere vermesi, vaadi ve vaîdi; tergibi ve terhibi tefekkür etmesi gerekir. İşte namazda her kim bu yolu tutarsa, o namazın dışındaki diğer ibâdetlerin zorluğuna katlanma hususunda nefsini terbiye edip hazır hale getirmiş demektir. Bunun için Cenâb-ı Hak, "اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ" *"Şüphesiz namaz her türlü çirkinlik ve kötülükten (insanı) alıkor"* (Ankebut, 45) buyurmuştur. Bundan ötürüdür ki biz, hayırlı kimselerin, başlarına musibet geldiğinde namaza sığındıklarını görüyoruz. Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s) güç bir işle karşılaştığında namaza koşardı.

Sonra Cenâb-ı Hak, اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰابِرِينَ *"Şüphesiz Allah sabredenlerle beraberdir"* buyurmuştur. Yani bu, فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللّٰهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ *"Onlara karşı Allah sana yeter. O hakkıyla işiten ve bilendir"* (Bakara, 137) âyetinde de olduğu gibi, sabredenlere yardım etme manasında onlarla beraberdir. Cenâb-ı Hak sanki onlara, وَيَزِيدُ اللّٰهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى *"Allah hidâyete erenlerin hidâyetini artırır"* (Meryem, 76) âyetinde de buyurduğu gibi, kullarına, kendine itaatte sabır ve namaz ile yardım istediklerinde, onların muvaffakiyetini, tevfik-i ilâhisini ve lütuflarını artıracağını garanti etmiştir.

Allah Yolunda Öldürülenler Diridirler

وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾

"Allah yolunda öldürülmüş olanlar için "ölü"ler demeyin, bilâkis onlar diridirler, fakat siz farkına varmazsınız" (Bakara, 154).

Bu Âyetin Mâkabliyle Münasebeti Ve Nüzûl Kıssası

Bil ki bu âyet, Âl-i İmran Sûresi'ndeki, بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ *"Aksine onlar diridirler, Rableri yanında rızıklandırılıyorlar"* (Âl-i İmran, 169) âyetinin bir benzeridir. Bu âyetin, bir önceki âyetle olan irtibatının izahı şöyledir:

Sanki şöyle denilmektedir: Dinimi yerine getirmekte sabır ve namaz ile yardım isteyiniz. Bu yerine getirmede, benim düşmanlarıma karşı mallarınız ve canlarınızla cihât etmeye mecbur olur, bunu yapar ve bu yolda canlarınız giderse, canlarınızı boşuboşuna harcadığınızı (verdiğinizi) zannetmeyin. Aksine biliniz ki sizden öldürülenler benim katımda diridirler."

Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE

İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Bu âyet Bedir şehitleri hakkında nazil olmuştur. O gün Müslümanlardan on dört kişi şehit edilmişti. Bunlardan altısı muhacirlerden, sekizi ise ensardandı. Muhacirlerden olan; Ubâde b. el-Hars b. Abdu'l-Muttalib, Ömer b. Ebî Vakkas, Zü'ş-Şimâleyn, Amr b. Nufeyle, Âmir b. Bekr ve Mihca b. Abdullah idi. Ensardan olanlar; Sa'id b. Hayseme, Kays b. Abdu'l-Münzir, Zeyd b. el-Hars, Temim b. el-Hümâm, Râfi b. el-Muallâ, Harise b. Surâka, Muavviz b. Afrâ ve Avf b. Afra... Sahabe-i Kiram, "Falanca öldü, falanca öldü" diyorlardı. Cenâb-ı Allah, o şehitler hakkında, 'öldüler' denilmesini nehyetti."

Diğer müfessirlerden ise şu görüş rivâyet edilmişir: "Kâfirler ile münafıklar, 'İnsanlar, hiçbir faydası olmaksızın sırf Muhammed'in rızasını kazanmak için kendilerini öldürüyorlar' demişlerdi de bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur."

İKİNCİ MESELE

"اَمْوَاتٌ" kelimesi, mahzuf bir mübtedânın haberi olduğu için merfudur. Bunun takdiri şöyledir: لَا تَقُولُوا هُمْ اَمْوَاتٌ *"Onlar ölülerdir demeyin."*

Şehitlere Ölü Denmez, Onlar Diridir

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyetle ilgili çeşitli görüşler vardır:

1) *"Onlar şu anda diridirler."* Allahu Teâlâ sanki onları, sevâbını onlara ulaştırmak için diriltmiştir. Bu görüş, müfessirlerin çoğunluğunun görüşüdür. Bu, kendileri kabirlerinde bulundukları halde, itaât edenlere, nâil oldukları sevâbın ulaştığına delildir.

Şâyet, "Biz onların bedenlerinin kabirlerde ölü olduğunu müşahede ettiğimiz halde, sizin bu görüşünüz onlar hakkında nasıl doğru olabilir?" denilirse, deriz ki:

"Bize göre, hayâtın var olması için bünye şart değildir. Allahu Teâlâ'nın, bütün unsur ve zerreleri bir araya getirmeye ve birleştirmeye ihtiyaç duymaksızın, bu zerrelerden her birinde hayatı tekrar yaratması imkânsız değildir."

Mu'tezile'ye göre ise, Allahu Teâlâ'nın hayat sahibi varlığın mahiyeti için zorunlu olan cüzlere, unsurlara hayatı iâde etmesi, onları tekrar diriltmesi ve diğer uzuvların gerekli olmaması garip görülemez.. Yine Allah'ın onları, artık görülmez, müşahede edilmez olduklarında da diriltmesi imkân dahilindedir.

2) **Esamm** şöyle demiştir: Yani, "Onları ölüler olarak isimlendirmeyiniz, onlar hakkında, "diri şehitler" deyiniz."

Yine müşriklerin, Cenâb-ı Hakk'ın, أَوَ مَنْ كَانَ مَيْتًا فَأَحْيَيْنَاهُ *"Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz kimse.... kimse gibi midir?"* (En'am, 122) âyetinde belirttiği gibi, "onlar, din hususunda ölmüşlerdir" deyip de, bunun üzerine de Allah'ın, "Ey Müslümanlar, Allah yolunda şehit olanlara müşriklerin dediğini söylemeyiniz; fakat siz, onlar dinde diridirler, fakat onlar, yani müşrikler, Hz. Muhammed'in dini üzere öldürülenlerin, dinî bakımdan diri olduklarını Rablerinden olan bir hidâyet ve ömür üzere olduklarını bilemezler" demesi mümkündür. Nitekim anlatılan bir hikayede şöyle rivâyet edilmiştir: Adamın birisi birisine şöyle der: "Senin gibi bir kimseyi halef bırakan kimse ölmez." **Hipokrat**'ın ise öğrencilerine, "İradenizle ölünüz ki, rûhunuzla diriltilesiniz" dediği anlatılmaktadır.

3) Müşrikler şöyle diyorlardı: "Muhammed'in arkadaşları kendilerini öldürüyor, hayatlarını hebâ ederek, bu dünyadan hiçbir şey elde edemeden çıkıyor ve bir hiç uğruna ömürlerini tüketiyorlar..." Bunu söyleyenler, işte müşriklerdir. Onların, âhireti inkâr eden "Dehriyye" itikadına bağlı olmaları veya âhirete inanıp da Hz. Muhammed (s.a.s)'in nübüvvetini inkâr etmeleri muhtemel olduğu için, onlar bu sözü söylemişlerdir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, "Müşriklerin, onlar ölüdürler, diriltilmeyecekler, dünyada katlandıkları sıkıntıların faydasını da göremeyecekler, demesi gibi demeyin; fakat ancak biliniz ki onlar diridirler, yani onlar diriltilecekler ve cennette kendilerine mükâfatlar verilecek, nimetlendirileceklerdir deyiniz" buyurmuştur.

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَحْيَاءٌ" sözünü, "onlar diriltilecektir" şeklinde tefsir etmek tuhaf değildir. Nitekim Cenâb-ı Hak, إِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ * وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِى

جَحِيمٍ *"Muhakkak ki iyi kullar naîm cennetindedirler; günahkârlar ise, çılgın bir ateş içindedirler* (İnfitar, 13-14); اَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا *"O ateşin duvarları onları kuşatmıştır"* (Kehf, 29); اِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ *"Muhakkak ki münafıklar, ateşin en alt tabakasındadırlar"* (Nisa, 145) ve, فَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِى جَنَّاتِ النَّعِيمِ *"İman edip güzel amel işleyenlere gelince, onlar nimetler cenneti içindedirler"* (Hacc, 56) buyurmuştur. Yani onlar, "böyle olacaklar" demektir. Bu görüş **Ka'bî** ve **Ebu Müslim el-İsfehanî**'nin tercihidir.

Kabir Azabının Delilleri

Bil ki ulemânın ekserisi, birinci görüşü tercih etmişlerdir. Buna şu hususlar da delâlet etmektedir:

a) Kabir azâbına delâlet eden âyetler. Nitekim Cenâb-ı Hak, قَالُوا رَبَّنَا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ *"Dediler ki, " Ya Rabbi, bizi iki defa öldürdün. iki defa da dirilttin"* (Mü'min, 11) buyurmuştur. Âyette zikredilen iki ölüm, ancak kabirde de hayatın meydana gelmesiyle mümkün olur. اُغْرِقُوا فَاُدْخِلُوا نَارًا *"Boğuldular ve bir ateşe sokuldular"* (Nûh, 25) ... (Fâ harfi ta'kibiyye içindir) ve, اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ *"Sabah-akşam ateşe tutulurlar. Kıyametin koptuğu gün, (şöyle seslenilir): "Firavun'un hanedanını azabın en çetinine sokunuz!"* (Mü'min, 46)...

Kabir azâbının varlığı sübut kazanınca, kabirde mükâfaatın olabileceğine hükmetmek de gerekir. Çünkü azap, Allah'ın kulun üzerindeki hakkıdır; sevâp ise, kulun Allah üzerinde olan hakkıdır. Buna göre azâbı düşürmek, mükâfaatı düşürmekten daha güzeldir. Cenâb-ı Hak azâbı kıyamete erteleyip, hatta bazen onu kabirde gerçekleştirdiği gibi, aynı şekilde O'nun kabirde sevâbı vermesi daha uygun olur.

b) Eğer âyetin mânası, 1. ve 2. maddelerdeki gibi olursa, Allahu Teâlâ'nın, وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ *"Fakat siz, hissedemezsiniz"* ifâdesinin bir anlamı kalmaz. Çünkü mü'minler, şehitlerin kıyamette diriltileceklerini ve onların Allah'tan olan bir nûr ve hidâyet üzere ölmüş olduklarını bilmeseler bile, hitap onlaradır. Böylece durumun, bizim dediğimiz gibi, Allah'ın onları kabirde dirilteceği hususu bilinmiş olur.

c) Allahu Teâlâ'nın, وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ *"Ve onlar, henüz kendilerine yetişmemiş olanlar hakkında müjde vermek isterler"* (Âl-i İmran, 170) âyeti, öldükten sonra dirilme vâki olmadan önce, Berzâh âleminde bir hayatın bulunduğuna bir delildir.

d) Hz. Peygamber'in şu sözü: اَلْقَبْرُ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَانِ وَحُفْرَةٌ مِنْ حُفَرِ النِّيرَانِ *"Kabir, ya cennet bahçelerinden bir bahçedir veya cehennem çukurlarından bir çukurdur."*[141] Kabirdeki azâp ve mükâfaat hususundaki haberler, mütevâtir derecesinde gibidir. Hz. Peygamber (s.a.s) namazının sonunda, وَاَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ *"Kabir azabından sana sığınırım derdi."*[142]

e) Cenâb-ı Hakk'ın, *"onlar diridirler"* sözünden maksadı, "onların diriltilecekleri" manası olsaydı, bu hususta sadece onların zikredilmesinin bir manası olmazdı.

Ebu Müslim, buna şu şekilde cevap vermiştir: "Allahu Teâlâ onları özellikle zikretmiştir, zirâ onların cennetteki dereceleri daha yüce, menzilleri daha şereflidir. Çünkü Cenâb-ı Hak, وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ *"Kim(ler) Allah'a ve Resûlüne itaat ederse, işte onlar Allah'ın kendilerine in'amda bulunduğu peygamberler, sıddîkler, şehitler ve sâlihler ile beraberdir"* (Nisa, 69) buyurmuştur. Allah onları yüceltmek için bilhassa zikretmiştir."

Bil ki bu cevap zayıftır. Çünkü peygamberlerin ve sıddîklerin derecesi, Cenâb-ı Allah onları zikretmemiş olsa da, daha büyüktür.

f) İnsanlar, şehitlerin kabirlerini ziyaret eder ve onlara saygı duyarlar. Bu da bazı bakımlardan bizim söylediklerimize delildir. **Ebu Müslim** kendi görüşüne tercihe sebeb olarak, Al-i İmran Sûresi'ndeki, بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ *"Aksine onlar Rableri katında diridirler"* (Âl-i İmran, İmran, 169) âyetini zikretmiş ve "Âyette belirtilen, 'Allah'ın katında oluş', mekân bakımından bir oluş değil, cennette bulunuş manasınadır. Halbuki cennetliklerin ancak kıyametin kopmasından sonra cennete girecekleri malumdur" demiştir.

Ona şöyle cevap veririz: "Bahsedilen, "Allah'ın katında oluş"un ancak cennette olmakla olacağını kabul etmiyor, aksine onlar kabirde veya bir başka yerde oldukları halde, bunun derecelerinin yükseltilmesi ve ilâhi müjdelerin kendilerine ulaştırılması manasında olduğunu söylüyoruz."

Beden-Ruh Münasebeti, Kabir Azabının Rûhanî Olması Meselesi

Bil ki âyet hakkında bir başka görüş daha vardır. O da, "Kabir azabının veya mükâfaatının bedenlere değil, ruhlara verildiği görüşüdür. Bu görüş, ruhu bilmeye binâ edilmiştir. Bu görüşte olanların sözünün özüne işaret ederek diyoruz ki: Onlar şöye demişlerdir: "İnsanın şu görülen heykelden

141 **Tirmizi,** Kıyâme, 26 (4/640)

142 **Ebu Davud,** Edeb, 101.

(bedenden) ibaret olması mümkün değildir. Bu mümkün olmayışın iki sebebi vardır:

1) Bu bedenin cüzleri devamlı büyür, gelişir, serpilir, noksanlaşır, mükemmelleşir ve erir, zayıflar.. İnsan, insan olması bakımından, hayatının başından beri hep devam eder. Bâkî olan, bâkî olmayandan başkadır. Herkesçe "ene/ben" lâfzıyla kendisine işaret edilenin, bu heykelden başka olması gerekir.

"Ben" Dediğimiz Şey Nedir?

2) Ben, benim, bütün parçalarımdan ve cüzlerimden habersiz olduğum halde de "ben" olduğumu bilirim. Bilinen, bilinmeyenden başkadır. Kendisine, "أنا" - "Ben" diye işaret ettiğim, bu âza ve cüzlerden başkadır. "İnsan hissedilemez, çünkü hissedilen şeyler, o şeylerin yüzeyi ve rengidir. Fakat şüphe yok ki insan sadece görünen rengi ve yüzeyinden ibaret değildir. Âlimler bu noktada kendisine "Ben" diye işarette bulunulan şeyin ne olduğu hususunda ihtilâf etmişlerdir. Bu hususta görüşler çoktur. Ancak bunların en özlüsü şu iki görüştür:

A) Maddi cüzler, bu heykelde (bedende), ateşin kömürde, yağın susamda ve gülsuyunun gülde hareket edip (sirâyet etmesi) gibi hareket ederler. Bu görüşte olanlar iki grupturlar:

1) Cisimlerin heykellerine (sadece görünen maddelerine) inanan kimseler. Bunlar şöyle derler: "Bu cisimler, insanın heykelinin meydana geldiği diğer cüzlere denktir. Fakat irâde ve ihtiyar sahibi olan kâdir Allah, kişinin ömrünün başından sonuna kadar, bazı cüzleri ibkâ eder. İşte o cüzler herkesin "Ben" sözüyle işaret ettiği cüzlerdir. Sonra o cüzler, Allah'ın onlara verdiği bir hayat ile diridirler. Bu hayat zâil olduğu zaman o cüzler ölür. "Bu çoğu kelâmcıların görüşüdür.

2) Cisimlerin çeşit çeşit olduğuna inanan kimselerdir. Bunlar insanın ömrünün başından sonuna kadar devam eden cisimlerinin mahiyet ve hakikat itibariyle şu heykeli meydana getiren cisimden farklı olduğunu, o cisimlerin zatları gereği diri olduklarını, zatları gereği idrâk olunduklarını; bu bedenle (heykel ile) birleşip, ateşin kömürde sirâyet edişi gibi onda hareket ettiği zaman, şu heykelin o ruhun nurlarıyla nurlanıp onun hareketiyle hareket edeceğini iddia etmişlerdir. Sonra şu heykel devamlı zayıflama, çözülme ve değişmededir. Ne varki o cüzler olduğu gibi devam

eder ve mahiyet itibariyle çürüyen heykelden farklı olduğu için kendisine çözülme ârız olmaz. Bu beden bozulunca, o nûrânî, lâtîf olan o cisimler, eğer saîdler cümlesinden ise, bedenden ayrılarak, göklere, mukaddes ve mutahhar âlemlere giderler. Eğer şâkiler cümlesinden iseler, cehennem ve belâlar âlemine giderler.

B) Herkesin "Ben mevcudum" diye işâret ettiği şey, mekân tutan bir şey olmadığı gibi, bir mekânda bulunan şey ile de bulunmaz. O, ne bu âlemin içindedir, ne de dışındadır. Onun bu şekilde olması, Allah gibi sayılmasını gerektirmez. Çünkü selbî (menfî, negatif) hususlarda müşterek (benzer) olmak, mahiyet itibariyle aynı olmayı gerektirmez. Bu görüşte olanlar, şu şekilde delil getirmişlerdir: Malumatta gerçek manada tek başına müstakil olan şey vardır. Binaenaleyh onu bilmenin tek hak olması gerekir. Bu sebeple böyle bir ilimle nitelendirilmiş olanın da tek gerçek olması gerekir. Halbuki cisimlerin her parçası veya cisme giren her şey gerçek ferd (müstakil bir şey) değildir. Buna göre, işte bu, tarafımızdan "O, bu tek tek şeyleri bilir" diyebileceğimiz şeyin ne cisim, ne de cismânî olmaması gerekir. Malumatta (bilinmede) gerçek tek olan şeye gelince, şüphesiz bu, bir şeyin varlığında bulunan bir şeydir. Bu mevcut eğer gerçek ferd ise, bizim varmak istediğimiz sonuç da budur.

Eğer mürekkeb ise, bu durumda mürekkeb olan ferdlerden meydana gelmiştir. Binaenaleyh her halükârda ferdin bulunması gerekir. O, malûmatta ferd (tek) olduğu zaman mâlumda da ferd olur. Çünkü o ferde (tek'e) taalluk eden bilgi, eğer bölünürse onun cüzlerinden her biri veya bazısı, ya o malumla bilinmiş olur ki, bu imkânsızdır. Çünkü o zaman cüz'ün (parçanın) bütüne denk olması gerekir. Bu da imkânsızdır. Ya da o şey, ilim bakımından o malumun cüzlerinden olmaz. Buna göre bu cüzler biraraya geldiği zaman, ya bir fazlalık ortaya çıkar ki bu, o tek ferdi bilmektir. Bu durumda o mâlumu bilmek, bundan önce takdir ettiğimiz o şeyler değil de, ortaya çıkan şu yeni durum olmuş olur. Sonra bu yeni durum eğer bölünebilirse, mesele geri dönmüş olur. Eğer bölünmezse, zaten elde edilmek istenen netice de budur.

Mâlumda bölünmeyi kabul etmeyen bir ilmin bulunması durumunda, bu ilimle mevsuf olan da aynı olması durumuna gelince, mevsûf eğer taksimden önce mevcut ise, bu, cüzlerden her biri veya bir kısmı olur. Yok eğer o ilmin tamamıyla mevsuf olursa, bu takdirde o bir tek şey, bir çok

eşyaya birden dahil olmuş (nüfuz etmiş) olur ki bu imkânsızdır. Veya o dahil olan şeyin cüzleri mahallin (yani girdiği yerin) cüzlerine taksim edilmiş olur ki, bu takdirde de o dahil olan, taksim edilmiş olur. Halbuki biz o dahil olan şeyin bölünmeye kâbil olmadığını farzetmiştik. Yahut, o mahallin cüzlerinden her biri, dahil olanın (hallin) bir kısmı ile değil de tamamı ile muttasıf olması durumu olabilir. Bu takdirde de bu mahal, o dahil olandan (hallden) boş (hâlî) olmuş olur. Halbuki biz onunla mevsuf olduğunu varsaymıştık. İşte bu da bir tenakuzdur.

Her mekân tutan şeyin bölünebilir olmasına gelince, bu, atomu yok sayma hususunda zikredilen delillerle ispat edilir. Onlar sözlerine şöyle devam ederler: "Böylece herkesin, "Ben varım" diye işaret ettiği şeyin bir mekânda olmadığı ve bir mekânda bulunan şeyle bulunmadığı (mütehayyizle kâim olmadığı) ortaya çıkmış olur. Sonra deriz ki: Bu mevcudun, mutlaka cüz'iyyâti, idrâk etmesi gerekir. Zira aksi halde karşımda duran cismin, meselâ at değil de bir insan olduğuna hükmetmem mümkün olmaz. Bir mevcudu bir sıfatla niteleyenin, haklarında hüküm verdiği (niteliediği) şeyleri müşahede etmesi, cüz'îyi ve küllîyi idrâk etmesi gerekir; tâ ki o külliyi esas alarak o cüz'î hakkında hüküm verebilsin. Külliyatı idrak eden, nefsin bizzat kendisidir. Cüz'iyyâtı idrâk eden de odur. O halde buna göre cüz'iyyâtı idrâk eden herkesin lezzet duyması ve acı duyması imkânsız değildir." Bu görüşte olanlar şöyle devam ettiler: "Bunun böyle olduğu sabit olunca, biz deriz ki: Bedenden ayrılan bu ruhlar, kıyamet günü Allah onları bedenlerine döndürünceye kadar, elem veya lezzet duyarlar. Orada da bedenler için lezzetler ve acılar meydana gelir." İşte bu, insanlardan bir grubun söylediği bir sözdür.

Bunlar sözlerine devamla şöyle dediler: "Bu görüşün çok güçlü bir delili olmadığını farzetsen bile, yanlışlığına dair de bir delil yoktur. O halde bu, şeriatin te'yid ettiği, Kur'an'ın zâhirinin desteklediği ve Allah'ın kitabında kabir azabının ve mükâfaatının olduğuna dâir şek ve şüpheleri izâle eden bir izah şeklidir. Bu sebeple bu görüşe varmak gerekir." İşte bu görüşün izahı hususunda özetle anlatılan hususlar. Allah işlerin hakikatini bilendir.

Bu görüşte olanlar şöyle demişlerdir: "Bu görüşü şu husus da te'yid eder: Kabir azabı veya mükâfaatı ya şu bünyeye, ya da onun bir parçasına gelir. Birincisi mükâbere (delilsiz iddia)dir. Çünkü biz bu bünyenin paramparça olduğunu ve dağıldığını görüyoruz. Öyle ise sevab ve azabın bu bünyeye

geldiğini söylemek nasıl mümkün olur? O zaman ancak şöyle denebilir: Allahu Teâlâ, o küçük cüzlerden birini diriltir, azap ve ikâbı ona verir. Bu mümkün olursa, şöyle de denebilir: İnsan, sadece ruhtur. Çünkü ruh dağılıp parçalanmaz. Binaenaleyh şüphe yok ki azap ve mükâfaat ona gelir, sonra Allahu Teâlâ, kıyamette ruhları bedenlere döndürür ve böylece cismânî haller, ruhânî hallerle birleşmiş olur.

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٥﴾

"Celalim hakkı için sizi biraz korku, açlık, mallardan, canlardan ve mahsûllerden yana eksiltme ile imtihan edeceğiz. Sabredenleri müjdele" (Bakara, 155).

Âyetin Mâkabli ile Münasebeti

Bil ki **Kaffâl** (r.ah.) bu âyetin "اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ" âyetiyle ilgili olduğunu söylemiştir. Yani "Siz sabır ve namazla Allah'ın yardımını taleb edin. Çünkü biz sizi korku ile, şununla, şununla imtihan edeceğiz" demiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Eğer, "Allahu Teâlâ, *"Bana şükredin ve nankörlük etmeyin"* buyurmuştur. Şükür ise, yine *"Eğer şükrederseniz, size (nimetlerimi) artırırım"* (İbrahim, 7) buyurduğuna göre nimeti artırır. Öyle ise niçin bu âyetin arkasından, *"Biz sizi biraz korku ile... imtihan edeceğiz"* getirmiştir?" denilirse, buna şu iki şekilde cevap veririz:

a) Allahu Teâlâ, şeriatlerini tamamlamasının, nimetini tamamlama olduğunu haber vermiştir. Binaenaleyh şeriati tamamlaması şükrü gerektirir. Sonra Cenâb-ı Hak, bu şeriatleri yerine getirmenin, ancak çeşitli belâ ve meşakkatlere göğüs germekle mümkün olacağını haber vermiştir. Bu sebeple de şeriatlerini ifâ hususunda da sabrı emretmiştir.

b) Allahu Teâlâ, önce nimet verip şükrü emretmiş, sonra da kişi hem şükredenlerin, hem sabredenlerin derecesini elde etsin diye imtihan edip

sabrı emretmiştir. Böylece insanın imanı, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْاِيمَانُ نِصْفَانِ نِصْفٌ صَبْرٌ وَنِصْفٌ شُكْرٌ *"İman iki parçadır. Bir parçası sabır, bir parçası da şükürdür"* hadisine göre tamamlanır.

İKİNCİ MESELE

Atâ ve Rebi' b. Enes'ten âyetteki, "كُمْ" (sizi) hitabının muhataplarının, hicretten sonraki ashab-ı kiram olduğu rivâyet edilmiştir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* İmtihanın Peşinen Bildirilmesindeki Hikmet**

Allahu Teâlâ için imtihan etmesinin nasıl düşünülebileceği meselesi, "وَاِذِ ابْتَلٰى اِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ" (Bakara, 124) âyetinde geçmişti. İmtihanın açıkça anlatılmasındaki hikmete gelince, bu hususta bazı görüşler vardır:

1) Bu, imtihan bilfiil tahakkuk ettiği zaman, insanların nefislerinde ona karşı sabrı iyice yerleştirmek içindir. Böylece bu, daha çok feryâd ü figan etmekten onları uzaklaştırmış ve belâ geldikten sonra belâyı onlara kolaylaştırmış olur.

2) Onlar, başlarına böyle belâların geleceğini bildiklerinde, endişeleri artar ve artan bu endişe onlarda hemen imtihan edilme isteğini uyandırır. İşte bu sebeple de daha çok mükâfaatı hak ederler.

3) Kâfirler, Hz. Muhammed (s.a.s) ile ashabını dinlerinde sebatlı ve son derece zarar, mihnet, açlık üzere olmalarına rağmen o dinde kararlı olduklarını görünce, onların kesinkes bu dinin sıhhatine inandıkları için onu tercih etmiş olduklarını anlarlar. Bu durum o kâfirleri İslâm dininin delilleri hususunda daha ciddi düşünmeye sevkeder. Açıkça bilinen hususlardır ki birine tâbi olanlar önderlerini, sürdürdüğü dâvadan ötürü çok büyük meşakkatler içinde olmasına rağmen yine de o yolda kararlı görürlerse, bu durum, onların kendisine uymaları konusunda daha etkin olur. Aksine onu refah içinde, zahmetsiz gördüklerinde aynı durum hâsıl olmaz.

4) Allahu Teâlâ, bu imtihanın, daha olmadan önce, olacağını haber vermiştir. Böylece o kimse, bu haberi veren zatın, doğru haber verdiğini görür. Bu da bir gâibden haberdir. Bu sebeple de bu bir mu'cize olur.

5) Münafıklardan, Hz. Peygamber'den mal ve bol rızık umarak ona uymuş olduğunu söyleyenler vardı. Cenâb-ı Hak, böyle bir belâyı indirmekle kullarını denediği zaman, münafıklar münafık olmayanlardan ayrılır. Çünkü münafık bu haberi duyduğu zaman, Peygamber (s.a.s)'den uzaklaşır ve dini terk eder. Böylece bu imtihan ile, işte bu fayda elde edilir.

6) İnsanın belâlar karşısındaki ihlâsı ve Allah'a yönelmesi, dünyanın o insana yönelmesi halindeki ihlâsından daha çoktur. İşte bu imtihanın hikmeti budur.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Cenâb-ı Hak müfred sîgasıyla, "شَيْءٌ" (bir şey) buyurmuş, cemî sigasıyla, "اَشْيَاءٌ" (eşya) dememiştir.

Bunun iki sebebi vardır:

1) Âyette sayılan her cins belâdan birçoğu olacağı hatıra gelmesin diye... Eğer öyle olsaydı, bu, çeşitli korkulara delâlet ederdi. Halbuki âyetin takdiri "Şundan bir şey ile, şundan bir şey ile.." şeklindedir.

2) Bunun manası, "bu sayılan şeylerden az bir şeyle" demektir.

***BEŞİNCİ MESELE:* İmtihan Unsurlarının Tahlilî**

Bil ki başına gelen hoşlandığın ve hoşlanmadığın her şey, o anda olan, geçmişte olan ve gelecekte olacak diye üç kısma ayrılır. Hatırına geçmişte olan bir şey geldiğinde buna zikir ve tezekkür (hatırlama ve düşünme) denir. Eğer bu o anda mevcut ise, buna "zevk" ve "vecd" denir. Buna "vecd" denilmiştir, çünkü o, senin o anda kendinde hissettiğin, bulduğun bir durumdur. Eğer senin hatırına gelen şey, istikbâlde olacak bir şey olur ve bu kalbine galip gelirse, buna da intizâr ve tevakkû (bekleme ve umma) denir. Eğer beklenen şey, kötü bir şey ise, ondan dolayı kalpte bir elem meydana gelir ki buna da havf ve işfâk (korku ve endişe) denir. Eğer o beklenen şey, arzu edilen bir şey ise, buna da irtiyâh denilir. İrtiyah, ümit manasınadır. O halde korku, insana hoş gelmeyen şeyin beklenmesinden dolayı kalbin duyduğu elemdir. Ümit ise, insanın arzu ettiği şeyi umup beklemesinden dolayı kalbin duyduğu ümittir. Açlıktan murat, kıtlık ve azık elde edememedir.

Kaffâl (rh.a) şöyle demiştir. "Şiddetli korkuya gelince bu, din sebebiyle bütün Arapları karşılarında gördükleri zaman meydana gelmişti; o vakit onlar, Arapların kendilerine yönelip, aleyhlerinde bir araya gelmelerinden emin değildiler. Ahzâb hâdisesinde öylesine bir korku yaşanmıştı ki.. Nitekim Cenâb-ı Hak, هُنَالِكَ ابْتُلِيَ الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدِيدًا *"İşte orada mü'minler imtihana çekilmiş ve şiddetli bir sarsılışla sarsılmışlardı"* (Ahzâb, 11) buyurmuştur.

Açlığa gelince, bu onlara, mallarının azlığı sebebiyle Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinin başlarında gelip çatmıştı. Öyle ki, Hz. Peygamber

(s.a.s), karnına taş bağlamışlardı. **Ebu'l-Heysem et-Tihân,** Hz. Peygamber'in dışarı çıktığında Hz. Ebu Bekir ile karşılaştığını ve Hz. Ebu Bekir'e, *"Seni dışarı çıkaran nedir?"* diye sorduğunu, onun da, "açlık!" diye cevap verdiğini, bunun üzerine Hz. Peygamber'in, *"Seni dışarı çıkaran beni de dışarı çıkarmıştır"* dediğini rivâyet etmiştir.

Mallar ve canlar hususundaki noksanlığa gelince bu, insanların cihada hazırlanmak için mallarını infak etmek suretiyle düşmanla savaşırken meydana gelmesi ve bir kısmının ölmesiyle meydana gelmiştir. İşte orada mal ve can hususunda noksanlık meydana gelmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak, "وَجَاهِدُوا بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ" *"Mallarınız ve canlarınızla cihad ediniz"* (Tevbe, 41) buyurmuştur. Açlık da bazen, yiyecek bittiği zaman cihât yolculuğu esnasında olmuştur. Nitekim Cenâb-ı Hak, ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَلَا نَصَبٌ وَلَا مَخْمَصَةٌ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ....اِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صَالِحٌ *"Bu şundandır: Allah yolunda onlara dokunan her bir susuzluk, her bir yorgunluk ve her bir açlık mukabilinde onlara mutlaka sâlih ameller (defterlerine sevaplar) yazılmıştır"* (Tevbe, 120) buyurmuştur. Canlar hususundaki noksanlık bazen, Hak Teâlâ'nın, وَلَا تَقْتُلُوا اَنْفُسَكُمْ *"Birbirinizi öldürmeyiniz"* (Nisa, 29) âyetinin tefsirine göre, kardeş ve akrabalardan bazılarının öldürülmesiyle olur.

Mahsûllerin noksanlaşmasına gelince bu, bazen kuraklık, bazen de düşmanla savaşıldığı için, toprağı işleyememekle, bazen de Hz. Peygamber'e gelen elçilere harcamada bulunmak suretiyle meydana gelmiştir." **Kaffâl** (rh.a)'ın sözü burada sona erdi.

Şafiî (r.a) ise, âyette geçen, اَلْخَوْف kelimesini, Allah korkusu; açlığı, Ramazan orucu; mallardaki meydana gelen noksanlığı, zekât ve sadaka; canlarda meydana gelen noksanlığı, hastalık; muhsüllerdeki noksanlığı ise çocukların ölümü diye açıklamıştır.

Sabredenleri Müjdele

Daha sonra Hak Teâlâ bu hususları zikredince, bunlara sabredenleri, "وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ" müjdesiyle açıklamıştır. Bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bil ki, bu işler Allahu Teâlâ tarafından olunca, onlara sabretmek vâciptir. Çünkü Allahu Teâlâ bütün bunların, kendi adalet ve hikmetinin gereği olduğunu beyan etmiştir. Gerçek imana ermemiş kimseler, Cenâb-ı Hakk'ın haklarında, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللّٰهَ عَلٰى حَرْفٍ فَاِنْ اَصَابَهُ خَيْرٌ اِطْمَاَنَّ بِهِ وَاِنْ اَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ

إِنْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ *"İnsanlardan bazıları da Allah'a, bir tarafından ibadet eder. Eğer ona bir hayır dokunursa, ona can-ü gönülden yapışır. Ama bir sıkıntı isabet ederse, yüzüstü geriye döner; dünyasını da kaybeder, ahiretini de"* (Hacc, 11) buyurduğu kimseler gibi olur.

Allah'tan Gelen Musibete Sabır, Zâlimlerin Zulmü ile Mücadele Gerekir

Zâlimler tarafından yapılanlara gelince, bunlara sabretmek vâcip değildir. Meselâ, bülûğ çağına yaklaşmış olan bir kimsenin, babasının kendisine uygulamış olduğu terbiye tarzına sabretmesi gerekir.. Ama bunu ona başkası uygulamaya kalkarsa, o "murahık"ın buna karşı koyması, hatta mücadele etmesi gerekir. Efendisine karşı kölenin durumu da böyledir; Allahu Teâlâ'nın kullarına yapmış olduğu her şeyde bir hikmet ve bir maslahat bulunur; ama, kulların yapmış olduğu zulüm ise böyle değildir.

İKİNCİ MESELE

"بَشِّرْ" (Müjdele) hitâbı, Hz. Peygamber'e veya müjde verebilecek herkesedir.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Sabrın Mahiyeti ve Önemi**

Allâme Gazali (rh.a) şöyle der: "Bil ki sabretmek, insanın özelliklerindendir. Sabır, ne hayvanlar ne de melekler hakkında düşünülemez. Hayvanlar hakkında düşünülememesine gelince, bu onların noksanlıklarından dolayıdır. Melekler hakkında düşünülememesine gelince, bu da onların kâmil ve mükemmel varlıklar olmalarındandır.

Bunu şu şekilde de açabiliriz: Hayvanlara şehvet musallat olmuştur. Ancak, onlarda bu şehvete karşı koyacak akıl melekesi olmadığı için, bu kuvvetin, şehvetin muktezâsına karşı koyması "sabır" diye adlandırılmaz...

Meleklere gelince, onlar Rablerinin huzurunda sırf şevk duymak ve bu huzura yakınlık derecesiyle sevinmek için, diğer bütün şeylerden soyutlandıkları, onları bu huzur-u İlâhî'den men edecek bir şehvet duygusu da musallat olmadığı için, onlar, kendilerini zülcelal olan Allah'ın huzurundan men edecek şeylere başka bir orduyla karşı koymaya gerek duymazlar.

İnsana gelince o, çocukluğunun tam başlangıcında, diğer canlılar gibi noksan olarak yaratılmıştır. O vakitler onlarda, muhtaç oldukları beslenme ve gıda arzusundan başka bir şey yaratılmamıştır. Daha sonraysa onlarda oynama arzusu belirir. Bunu izleyen zamanlarda, onda evlenme arzusu görülür. Çünkü sabır, hedefleri başka olduğu için, aralarında savaş patlak vermiş olan iki ordunun birbirlerine karşı durmasından ibarettir.

Bülûğa ermiş olan kimseye gelince, onda, kendisini dünyevî lezzetlere yöneltip âhiretten yüz çevirten bir şehvet ile, onu dünyadan yüz çevirmeye ve devamlı olan mânevî lezzetleri istemeye davet eden bir akıl vardır. Akıl, bu dünyevî lezzetleri istemekle meşgul olmanın ebedî lezzetlere ulaşmaya mani olduğunu bilince, onun çağrısı şehvetin davet ettiği işe engel teşkil eder. İşte bu engel ve mâni olma da sabır diye adlandırılır.

Sonra bil ki sabır iki kısımdır:

a) Bedenî olan sabır. Meselâ, bedene güç şeyleri yüklemek ve bunlara katlanmak gibi. Bu da, ya güç şeyleri yapmak gibi fiil ile olur veyahut da şiddetli dayağa ve büyük bir acıya katlanmak gibi, sıkıntılara göğüs germekle olur.

Ruhanî, manevî sabır... Bu da nefsi şehvet ve tabiatın iktizası olan ve arzu duyulan şeylerden alıkoymaktır.

Sonra bu manevî sabır, eğer mide ve ferc şehvetine karşı bir sabır olursa **iffet** diye adlandırılır. Eğer arzu olunmayan şeylere katlanmak hususunda olursa, kendisine sabredilme ihtiyacı duyulan kötü şeylerin değişmesiyle, insanlarca buna verilecek isim de farklı farklı olur.

Eğer bu sabır, bir musibete karşı olursa, "sabır" işte ancak buna denilir. Feryâd ü figan etme ve sabırsızlık gösterme, sızlanma ise "الجزع والهلع" (cez' ve hel') denilen bir hal olup sabrın zıddıdır. Bu sabırsızlık da, hevânın kişiyi sesini yükseltmeye, yüzünü gözünü dövmeye, üstünü başını parçalamaya sevkettiği şeye denilir.

Eğer bu ruhânî sabır zenginlik hususunda olursa, kendine hakim olma diye isimlendirilir. Şımarıklık durumu bunun zıddıdır.

Eğer bu manevi sabır harp ve savaş hususunda olursa, buna **Şecaat** denilir ki, bunun karşıtı korkaklıktır.

Eğer sabır, öfke ve kızgınlığı bastırma, yenme hususunda olursa, buna **"hilm"** denilir ki, bunun karşıtı da hafif meşrepliktir.

Eğer bu sabır zamanın getirdiği musibetlerden can sıkıcı bir musibete karşı olursa bu, **kalp genişliği** diye isimlendirilir. Ki gönül darlığı, pişmanlık ve sıkıntı bunun karşıtıdır.

Eğer bu sabır bir sözü gizleme hususunda olursa, bu **"kitmânu nefs"** diye adlandırılır; bu kimseye de **"ketûm"** denilir.

Eğer bu sabır çeşidi, bolluk içinde yaşamaya karşı yapılırsa, buna **"zühd"** denilir; bunun zıddı da hırstır.

Eğer bu sabır, malın azlığına karşılık oluyorsa, **kanaat** diye isimlendirilir ki, bunun zıddı açgözlülüktür. Allahu Teâlâ bütün bu kısımları bir araya getirerek hepsine birden "sabr" adını vermiş ve, "اَلصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَاءِ yani, "musibetlere sabredenler"; "وَالضَّرَّاءِ" yani "fakirliğe sabredenler"; "وَحِينَ الْبَأْسِ" yani, "savaşa dayananlar" buyurmuştur. أُولٰئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ *"İşte doğru olanlar bunlardır ve müttakilerin ta kendileri bunlardır"* (Bakara, 177).

Kaffâl (rh.a), "Sabır, insanın kötülüğün elemini hissetmemesi ve bunu çirkin görmemesi şeklinde değildir. Çünkü bu, imkânsızdır. Sabır, ancak nefsi, feryâd ü figânı ortaya koymamaya hamletmektir. Kişi hüznünü içine atıp, kendisini, onun emârelerini dışarı vurmaktan alıkoyunca, her ne kadar o kimsenin gözünde yaş belirip rengi değişse de, bu kimse sabretmiş olur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s): اَلصَّبْرُ عِنْدَ الصَّدْمَةِ الْأُولَى *"Sabır, ilk çarpma esnasındadır"* [143] buyurmuştur.

Bu böyledir, çünkü başlangıçta kişiden, kendisi sebebiyle sabredenlerden sayılamayacağı bir hal zuhur edip, sonra da sabrederse, bu teselli olmak diye isimlendirilir ki, bu da mutlaka yapılması gereken bir husustur. Çünkü **Hasan el-Basri,** "İnsanlar, devamlı feryâd ü figan etmekle mükellef kılınmış olsalardı, buna güç yetiremezlerdi" demiştir. Allah en iyi bilendir.

DÖRDÜNCÜ MESELE: **Sabrın Fazileti ve Değeri Hakkında Âyetler**

Sabrın fazileti hususunda, Allahu Teâlâ sabredenleri birçok vasıflarla nitelemiş ve sabrı, Kur'an-ı Kerim'de yetmiş küsür yerde zikretmiş, birçok hayrı da o sabra bitiştirerek şöyle buyurmuştur: فَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا *"Biz onlardan, sabrettikleri zaman, emrimizle hidâyete ileten imamlar yaptık"* (Secde, 24); وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَنِى إِسْرَاءِيلَ بِمَا صَبَرُوا *"Sabretmelerinden dolayı, Rabbinin en üzel kelimesi İsrailoğulları hakkında tamamlanmıştır"* (A'raf, 137); وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذِينَ صَبَرُوا أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ *"Muhakkak ki Allah sabredenlere yaptıkları şeylerin en güzeliyle mükâfaat verecektir"* (Nahl, 96); أُولٰئِكَ يُؤْتَوْنَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا *"İşte bunlara mükâfaatları, sabretmelerinden dolayı, iki defa verilecektir"* (Kasas, 54) ve, إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ *"Sabredenlere ecirleri, muhakkak ki hesapsız verilecektir"* (Zümer, 10).

143 **Buhari,** Cenâiz, 32.

Sabır hariç, her taatın belirlenmiş bir mükâfaatı vardır. Oruç, sabırla olduğu için Cenâb-ı Hak, اَلصَّوْمُ لِي *"Oruç benim içindir"* buyurmuş, böylece orucu kendisine nisbet etmiştir. Allah sabredenlerle beraber olduğunu va'dederek, وَاصْبِرُوا اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ *"Sabrediniz, muhakkak ki Allah sabredenlerle beraberdir"* (Enfâl, 46). Yine Cenâb-ı Hak, yardımı sabretmeye bağlayarak, بَلٰى اِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰئِكَةِ مُسَوِّمِينَ *"Evet, eğer siz sabreder ve Allah'tan ittikâ ederseniz, düşmanlarınız da ansızın size gelecek olurlarsa, Allah size beş bin melekle yardım edecektir "* (Âl-i İmran, 125) buyurmuştur.

Yine Allah, sabredenlere vermiş olduğu birçok şeyi, başkalarına vermeyerek, اُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ *"İşte onlara, Rablerinden mağfiretler ve rahmet vardır. Onlar, hidâyete ermiş olanların ta kendileridir"* (Bakara, 157) buyurmuştur.

Sabrın Değeri Hakkında Hadis-i Şerifler

Bu hususdaki haberlere gelince, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: اَلصَّبْرُ نِصْفُ الْاِيمَانِ *"Sabır, imanın yarısıdır."*[144]

Bunun izahı şöyledir: İman, ancak söz amel ve inanç hususunda uygun olmayan şeyleri terk etmek ve uygun olanları yapmakla kemâle erer. O halde, uygun olmayanları terk etmeye devâm etmek sabırdır. Bu da, imanın diğer yarısıdır. Bu izaha göre, imanın tamamının sabır olması gerekir. Ne var ki uygun olmayanları terk edip uygun olanı yapmak, bazen şehvete muvafık olur ki burada sabra ihtiyaç yoktur.

Bazen de bu husus şehvete ters düşer ki, bu durumda sabretmeye ihtiyaç hissedilir. İşte bu sebepten ötürü şüphesiz sabır, imanın yarısı sayılmıştır.

Yine Hz. Peygamber (s.a.s), مِنْ اَفْضَلِ مَا اُوتِيتُمُ الْيَقِينُ وَعَزِيمَةُ الصَّبْرِ وَمَنْ اُعْطِيَ حَظَّهُ مِنْهُمَا لَمْ يُبَالِ مَا فَاتَهُ مِنْ قِيَامِ اللَّيْلِ وَصِيَامِ النَّهَارِ *"Size verilen şeylerin en kıymetlilerinden bazıları, yakîn ile sabretmek azmidir. Kime bu ikisinden pay verilirse, o kimse (nafile olarak), gece kılamadığı namaza ve gündüz tutamadığı oruca aldırmasın..."* buyurmuştur.

Hz. Peygamber başka bir hadiste اَلْاِيمَانُ هُوَ الصَّبْرُ *"İman, sabrın ta kendisidir"* buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bu ifâdesi O'nun, اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ *"Hacc, Arafat'tan ibarettir"*[145] sözüne benzer.

144 Câmiu's-Sagir, 11/49.

145 **İbn Mâce,** Menâsik, 57 (11/1003).

BEŞİNCİ MESELE: **Sabır ve Şükürden Hangisinin Efdal Olduğu Hakkında**

Sabrın mı, yoksa şükrün mü daha faziletli olduğu hususundadır. **Allâme Gazâli** (rh.a) şöyle demiştir: Sabrın daha üstün olduğuna delâlet eden haberler daha kuvvetlidir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.s): *"Size verilen şeylerin en kıymetlilerinden bazıları, yakîn ile sabretmek azmidir. Kime bu ikisinden pay verilirse, o kimse (nafile olarak) gece kılamadığı namaza ve gündüz tutamadığı oruca aldırmasın"* buyurmuştur. Yine o,

يُؤْتَى بِأَشْكَرِ أَهْلِ الْأَرْضِ فَيَجْزِيهِ اللهُ جَزَاءَ الشَّاكِرِينَ وَيُؤْتَى بِأَصْبَرِ أَهْلِ الْأَرْضِ فَيُقَالُ لَهُ: أَتَرْضَى أَنْ نَجْزِيَكَ كَمَا جَزَيْنَا هٰذَا الشَّاكِرَ فَيَقُولُ: نَعَمْ يَا رَبِّ، فَيَقُولُ اللهُ تَعَالَى لَقَدْ أَنْعَمْتُ عَلَيْكَ فَشَكَرْتَ وَابْتَلَيْتُكَ فَصَبَرْتَ لَا ضَعِّفَنَّ لَكَ الْأَجْرَ فَيُعْطَى أَضْعَافَ جَزَاءِ الشَّاكِرِينَ

"Allah'ın huzuruna, yeryüzünün en çok şükreden kulu getirilir de, Allah ona, şükredenlere vermiş olduğu mükâfaatı verir. Sonra, yeryüzünün en çok sabreden kulu getirilir de ona, 'Şu şükreden kimseye verdiğim mükâfaatı sana da vermemi ister misin?' denilir. Kul bunun üzerine, 'Evet Ya Rabbi' der. Bunun üzerine de Allahu Teâlâ, 'Andolsun ki sana nimetler verdim, sen de buna mukabil şükrettin. Seni çeşitli belâlarla sınadım, dayandın. Andolsun ki ben de şimdi sana, mükâfaatı kat kat vereceğim' der. Böylece o kula, şükredenlere verilen mükâfaatın kat kat fazlası verilir" buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in, الطَّاعِمُ الشَّاكِرُ بِمَنْزِلَةِ الصَّائِمِ الصَّابِرِ *"Yiyip de şükreden kimse, oruç tutup da sabreden kimse gibidir"*[146] sözüne gelince bu da sabrın üstün olduğuna delildir. Çünkü bu ifâde, ancak mübalağa sadedinde zikredilmiş olan bir ifâdedir. Bu ise ancak, müşebbehün bih, müşebbehten derece bakımından daha üstün olduğu zaman meydana gelir. Hz. Peygamber'in tıpkı شارب الخمر كعابد الوثن *"İçki içen kimse, puta tapan kimse gibidir"*[147] sözü gibidir.

Yine rivâyet edildiğine göre Hz. Süleyman, mülkünün mertebesine göre peygamberlerden kırk yıl sonra cennete girecektir. Sahabe içinde cennete en son girecek olan ise, zenginliğinden dolayı **Abdullah İbn Avf**'tır. Haberde rivâyet edildiğine göre, sabır kapısı hariç, bütün cennet kapıları iki kanatlıdır. Sabır kapısının ise tek kanadı vardır.. Sabır kapısından girenlerin ilki, çeşitli belâlara mübtelâ olanlardır ki, bunların da önderi Hz. Eyyûb (a.s)'dur.

146 **Tirmizi,** Kıyâme, 43 (IV/653).
147 el-Câmi'u-s-Sağir, 2/39.

ALTINCI MESELE: **Âyet-i Kerimeden Alınacak Bazı Dersler**

Bu âyet, birçok hususa delâlet etmektedir:

a) Bu meşakkatlerin bir cezâ kabul edilmemesi gerekir; çünkü Allahu Teâlâ bu belâları Hz. Peygamber ve onun ashâbı gibi mü'minlere va'detmiştir.

b) Bu sıkıntılar sabır ile beraber bulunduğunda, dinî bakımdan çok yüksek dereceler ifâde ederler.

c) Hastalıkları, v.b. şeyleri başka sebeplere nisbet eden "Seneviyye"nin ve bunları yıldızların uğur ve uğursuzluğuna veren müneccimlerin aksine, bütün bunlar Allah'tandır.

d) Âyet gösteriyor ki, insanı doyuran gıda değildir, kandıran su değildir, aksine doyma ve kanma gibi neticeler, gıdayı ve suyu sebep yapan Allah'ın yapmayı âdet ettiği bir nizam ile meydana gelir.

Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ" buyruğu bütün bu işlerin Allah'a nisbeti hususunda sarih bir hüküm ifâde eder. "Allahu Teâlâ sebepleri yarattığı zaman da, "وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ" demesi doğru olur" diyen kimsenin görüşü ise, zayıftır. Çünkü âyete bu şekilde mâna vermek mecazî bir ifâde olur. Halbuki, mecazi ifâdelere, hakiki manâ imkânsız olduğunda başvurulur.

Sahibimiz Allah'tır ve O'na Döneceğiz

اَلَّذِينَ اِذَآ اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ قَالُوٓا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّآ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿١٥٦﴾ اُولٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿١٥٧﴾

"Ki onlara bir musibet çattığı zaman, 'sahibimiz Allah'tır, döneceğimiz yer de O'nun huzurudur' derler. İşte onlara, Rablerinden mağfiretler ve rahmet vardır.. Ve onlar, hidâyete erenlerin ta kendisidir" (Bakara, 156, 157).

Bil ki Allahu Teâlâ, "وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ" buyurunca, bu âyette de insanın nasıl sabredeceğini ve bu müjdenin nasıl olacağını beyan etmiştir. Bu âyet hakkında birkaç mesele vardır.

BİRİNCİ MESELE: **Allah'tan Gelen ve Kulların Kesbinden Gelen Musibetler**

Bil ki bu musibetler bazen Allah tarafından, Bazen de kul tarafından olur. Allah'tan olan korkuya gelince bu, meselâ boğulmaktan, yangından, yıldırımdan, vb. şeylerden korkmak gibidir.

Kullardan olan korkuya gelince, bu Arapların Hz. Peygamber (s.a.s)'e düşmanlık hususunda birleşmeleridir.

Açlık, fakirlik sebebiyle olur. Fakirlik bazen, Allah'ın insanların mallarını telef etmesi suretiyle, Allah'tan olur. Bazen de, insanların insanları yenip mallarını telef etmeleri suretiyle, kul tarafından meydana gelir. Allah tarafından malların noksanlaştırılması ise, ancak mal ve mahsûllere zarar veren musibetler sebebiyle olur. Malların, düşman tarafından noksanlaştırılması ise, insanların savaşla meşguliyetlerinden dolayı topraklarını işleyememelerinden dolayı olur.

Allah tarafından canların noksanlaştırılması, O'nun insanları öldürmesi, kullar tarafından noksanlaştırılması da birbirlerini öldürmesi ile olur.

İKİNCİ MESELE

Kâdî şöyle demiştir. Allahu Teâlâ bu musibeti kendi nefsine nisbet etmemiş, tam aksine umumî kılarak, "اَلَّذِينَ اِذَا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ" buyurmuştur. Âyet-i kerimenin zahirine göre, âyetin muhtevasına, Allah tarafından ve kul tarafından olan her türlü zarar girmektedir. Çünkü, her iki durumda da, kula bir mükellefiyet terettüp etmektedir. Eğer kul, bu mükellefiyetten onun aksine olan bir şeye dönerse, o kimse onun edâsını terk etmiş olur. Allahu Teâlâ tarafından kula gelen musibetlerde bir hikmetin, bir sevâbın, bir adâletin, bir hayır ve maslahatın bulunduğuna inanmak gerekir. Bu durumda yine kula vâcip olan, buna rıza göstererek feryâd ü figânı terk etmektir. Bütün bunlar Cenâb-ı Hakk'ın, اِنَّا لِلّٰهِ *"Sahibimiz Allah'tır"* kavlinin muhtevâsına girer. Çünkü insanların Allah karşısındaki kulluklarını ikrâr etmelerinden, her şeyi O'na bırakmak ve insanları imtihan etmiş olduğu şeylerde O'nun kazasına rıza gösterme vardır. Çünkü Allahu Teâlâ, ancak hak ile hükmeder. Nitekim O, وَاللّٰهُ يَقْضِى بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَىْءٍ *"Allah, hak ile hükmeder; onların Allah'tan başka taptığı şeyler ise hiçbir şey ile hükmedemez"* (Mü'min, 20) buyurmuştur. Kulun başına Allah'tan başkası tarafından bir musibet geldiğinde, kula düşen mükellefiyet, intikâm hususunda bu işi Allah'a havale etmek, kinine ve öfkesine

hakim olmak, kininin tatmini için helâl olmayan bir yola başvurmamaktır. Bu da yine Allah'ın, "اِنَّا لِلّٰهِ" ifâdesinin muhtevasına girer. Çünkü Allah'ın emrinin dışına çıkmaması, onu bu yola girmeye mecbûr etmiştir.

Birincisi hususunda kul sanki şöyle demiştir: "Biz Allah'a aidiz; O, hakkımızda dilediği şekilde hareket eder!..."

İkincisi hususundaysa kul, "Biz, Allah'a aidiz; O, bizim için dilediği biçimde intikâm alır" der.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bazı rivâyetlere göre Kisâî, "اِنَّا" ile "لِلّٰهِ" ifâdesinin lâm'ında, "imâle" yapmıştır. Diğer kıraat imamları ise, "tefhîm" (kalın okumak) yapmışlardır. Çok kullanıldığı ve bir de kesre olduğu için, "اِنَّا"nın elif'inde imâle yapmak caiz olmuştur. Böylece bu iki kelime, adeta tek kelime gibi kabul edilmişlerdir.

Ferrâ ve **Kisaî,** lâfza-i celâlenin dışındaki kelimelerle geldiğinde, "اِنَّا"da "imâle" yapılmayacağını söylemişlerdir. Bunun böyle olması gerekir; çünkü, harflerde ve o harflerin hükmündeki kelimelerde aslolan "imâle" yapılmamasıdır. Bunun gibi, "حَتّٰى" ve "لٰكِنْ"de de imâle yapmak caiz değildir.

Allah'a Dönmenin Mânası

Allahu Teâlâ'nın, "اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ" âyetinde bazı meseleler vardır.

BİRİNCİ MESELE

Ebu Bekir el-Varrak şöyle demiştir: " اِنَّا لِلّٰهِ *"Sahibimiz Allah'tır"* kısmı, bizim, Allah'ın mülkü olduğumuzu itiraftır. وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ *"Döneceğimiz yer de O'nun huzurudur"* kısmı ise öleceğimizi ve fâni olduğumuzu ikrardır."

Bil ki Allah'a dönmek, mekana veya cihete geçmek manasında değildir. Çünkü bu Allah hakkında muhaldir. Daha doğrusu bundan murat, kulun, Allah'tan başka hiç kimsenin hüküm sahibi olamayacağı bir yere varacağıdır. Bu da âhiret yurdudur. Çünkü o zamanda, onlara hiçbir kimse ne bir fayda verebilecek, ne de bir zararı savuşturabilecektir. Dünyada bulundukları müddet esnasında ise, zahire göre Allah'tan başkaları onlara zarar ve fayda verebilir. İşte Cenâb-ı Hak bunu, kendisine bir rücû (dönüş) olarak kabul etmiştir. Nitekim, "Melik'e ve devlete dönülür, varılır" denilir. Bundan maksat, "ona intikal edilir, gidilir" manası olmayıp, "onun kudretine başvurulur ve anlaşmazlık ona götürülür" demektir.

İKİNCİ MESELE

Bu ifade kulun, öldükten sonra dirilmeyi kabul ettiğini, Cenâb-ı Allah'ın sabredenleri hak ettikleri şekilde mükâfaatlandıracağını ve katında ihsan sahibi (iyi) kimselerin ecrini zâyi etmeyeceğini ikrar ve itiraf ettiğine delâlet eder.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "اِنَّا لِلّٰهِ" sözü, kulun o anda başına gelen bütün musibetlere râzı olduğuna; "وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ" sözü de kulun o anda, ileride başına gelecek olan her şeye râzı olduğuna, kendisinden sâdır olacak fiile karşılık Allah'ın kendisini mükâfaatlandıracağına, bu nedenle başına gelen musibetlerde işin neticesini Allah'a havale etmeye, O'nun kendisine zulmedenlerden intikamını alacağına inandığına delâlet eder. Böylece o, Allah'ın âhirette kendisine va'dettiği mükâfaattan râzı olarak nefsini zelil kılar.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allah'a Teslimiyet Hakkında Hadisler**

Bu konudaki haberler çoktur.

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'den, مَنِ اسْتَرْجَعَ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ جَبَرَ اللّٰهُ مُصِيبَتَهُ وَأَحْسَنَ عُقْبَاهُ وَجَعَلَ لَهُ خَلَفًا صَالِحًا يَرْضَاهُ *"Kim, bir musibet esnasında, (Sahibimiz Allah'tır, döneceğimiz yer de O'nun huzurudur) diyerek "İstircâ" yaparsa, Allah onun musibetini sarar, tedavi eder. Onun âkibetini güzel yaparak, ona kendisinden hoşnut olacağı güzel bir bedel, bir halef verir."*

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in kandilinin söndüğü, bunun üzerine "İnnâ lillahi ve innâ ileyhi râciûn" dediği, buna karşılık "bu bir musibet midir" diye sorulduğunda, كُلُّ شَيْءٍ يُؤْذِي الْمُؤْمِنَ فَهُوَ لَهُ مُصِيبَةٌ *"Evet mü'mine eziyet veren, üzen her şey, onun için musibettir"*[148] diye cevab verdiği rivâyet edilmiştir.

c) Ümmü Seleme (r.anha) şöyle demiştir: Ebu Seleme, Hz. Peygamber (s.a.s)'in,

مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُصَابُ بِمُصِيبَةٍ فَيَفْزَعُ اِلَى مَا اَمَرَ اللّٰهُ بِهِ مِنْ قَوْلِهِ "اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ" اَللّٰهُمَّ عِنْدَكَ اِحْتَسَبْتُ مُصِيبَتِى فَأْجُرْنِي فِيهَا وَعَوِّضْنِي خَيْرًا مِنْهَا اِلَّا آجَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهَا وَعَوَّضَهُ خَيْرًا مِنْهَا

"Başına bir belâ gelen herhangi bir Müslüman, 'İnnalillahi ve innâ ileyhi râciûn' diyerek Allah'ın emrine sığınır ve 'Ey Allahım, bu musibetin senden geldiğini biliyorum. O halde ona karşılık bana mükâfaat ver ve ondan daha hayırlısını bana nasib et' derse, Allah onu o belaya karşılık mükafaatlandırır

148 el-Câmi'us-Sağir, 2/93.

ve ona daha hayırlısını bedel olarak verir"[149] dediğini bana anlattı. **Ümmü Seleme** devamla, "Ebu Seleme ölünce ben bu hadisi hatırladım ve istircâ'da bulundum (yani "İnna lillahi ve innâ ileyhi raciûn" dedim). Daha sonra Cenâb-ı Hak Ebu Seleme'nin yerine bana Hz. Peygamber'i (koca olarak) nasib etti" demiştir.

d) **İbn Abbas** şöyle demiştir: Allah, mü'minler Allah'ın emrine teslim olup, ona yönelerek, başına gelen bir musibet esnasında istircâda bulunduğu zaman, kendisinin onlara o mü'min için üç özellik, yani Allah'tan mağfiret, rahmet ve hidâyet yolunu gerçekleştirme nimetlerini takdir ettiğini haber vermiştir.

Hz. Ömer (r.a)'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Şu iki denk ne güzeldir! Bunlar, "أُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ" âyetindeki, "صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ" ile "وَرَحْمَةٌ" ifâdeleridir. Ve bunlar üstüne olan şu ilâve de ne güzeldir! Bu ilâve de Allahu Teâlâ'nın, "وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ" sözüdür. **İbn Mes'ûd** da şöyle demiştir: "Allah'ın takdir ettiği bir şey için, "Keşke bu olmasaydı!" demektense gökten düşmem bana daha sevimlidir."

Allahu Teâlâ'nın, "أُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ" âyetine gelince, bil ki Allah'ın salâtı, medh ü senâ etmesi ve bir kimseyi yüceltmesi manasınadır. Onun rahmeti ise önce dünyada, sonra da âhirette verdiği nimetleridir.

Hak Teâlâ'nın, "وَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ" âyetinin bazı değişik izahları vardır:

a) Onlar, sahibini bütün hayırlara ileten şu yola hidâyet edilmişlerdir.

b) Onlar, cennete iletilmiş ve sevâba kavuşmuşlardır.

c) Onlar, kendilerine lâzım olan diğer şeylere ulaşmışlardır.

Bu hususta doğruya en yakın olan, va'ad-i İlâhi'ye dahil olan şeydir. Ancak o zaman bu ifâdenin, "صَلَوَاتٌ" ve "رَحْمَةٌ" üzerine atfedilmesi doğru olur. Bu ise ancak, âyetten murat, "Onlar sevaba ve cennete ve cennete götüren yola nâil olmuşlardır" manası olursa böyle olabilir. Çünkü bütün bunlar **"ihtida"** kelimesinin manasında vardır. Bununla beraber bu ifâde ile, "Onlar, Allah'ın âdâbı ile edeplenmişler, kendilerine gerekli kılınan ve emredilen şeylere tutunmuş kimselerdir" manasının murat edilmiş olması da imkânsız değildir.

Ebu Bekr er-Râzî, bu âyetin iki hüküm ihtiva ettiğini, bu hükümlerden birisinin farz, diğerinin ise nâfile olduğunu; farz olan hükmün, Allah'ın

149 **İbn Mace,** Cenâiz, 55 (1/509).

emrine teslim olup, takdirine razı olmak, farz kıldığı şeyleri edâ hususunda sabır göstermek ve dünya musibetlerinin o farzları edâya mâni olmaması olduğunu; nâfile olan hükmün ise, "اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ" (Sahibimiz Allah'tır ve döneceğimiz yer de O'nun huzurudur) sözünü açıkça söylemede birçok faydalar bulunduğu için, bu sözü açıkça söylemek olduğu; bu sözü duyduklarında başkalarının onunla beraber aynı şekilde söylemeleri, kâfirlerin bundan dolayı öfkelenmeleri; kâfirlerin, o kimsenin Allah'ın dini hususunda ne kadar ciddi ve gayretli olduğunu ve dini ile Allah'a itaatta sebatını bilmeleri gibi şeylerin bu faydalar cümlesinden olduğunu söylemiştir.

Davûd et-Tâî'nin şöyle dediği nakledilir: "Dünyaya karşı zühd, orada kalmaktan hoşlanmamaktır. Amellerin en üstünü de Allah'ın takdirine razı olmaktır. Hiçbir Müslüman için hüzünlenmek yakışık almaz. Çünkü o Müslüman, her bir musibet için bir sevabın verileceğini bilir."

Allah'ın Kazasına (Takdirine) Rıza Ne Demektir?

Bu âyetin tefsirini, Allah'ın kazasına râzı olmanın ne demek olduğunu açıklayarak bitirelim: Biz deriz ki: Kul, Allah'ın kazasına razı olarak, iki şekilde sabreder:

a) Tasarruf yoluyla,

b) Cezb yoluyla.

Tasarruf yoluyla olan sabır, şu şekillerde olur:

1) İnsanın kalbi bir şeye meyledip, gönlü ona yönelince o şey, bazı âfet ve belâların kaynağı haline gelir. Bu durumda, kalp hâdiseler âleminden (maddi âlemden), kutsî âlem tarafına döner. Çünkü Hz. Adem (a.s)'in kalbi cennete bağlanınca, Allahu Teâlâ cenneti ona bir imtihan vesilesi kılmıştır. Cennet nimeti zâil olunca, Hz. Adem (a.s), Allah'ın zikri ile başbaşa kalmıştır. Yine Hz. Yakûb, Yûsuf (a.s)'a sevgisi fazlalaşınca, Cenâb-ı Hak onların arasına ayrılığı sokmuştur. Böylece Hz. Yakûb (a.s), Hakk'ın zikri ile başbaşa kalabilmiştir. Yine Hz. Muhammed (s.a.s), Mekkelilerden maddi ve manevi yardımda bulunmalarını arzulayınca, onlar herkesten çok ona düşman olmuşlardır. İşte bundan dolayı, Hz. Peygamber (s.a.s): "مَا اُوذِيَ نَبِيٌّ مِثْلَ مَا اُذِيْتُ" *"Hiçbir peygamber benim çektiğim kadar eziyet çekmemiştir"* demiştir.

2) O şeyin bir belâ sayılmaması, fakat kulun onu aradan kaldırmasıdır. Böylece ortada ne bir belâ, ne bir rahmet kalır. Bu durumda kul Allah'a yönelir.

3) Kul, herhangi bir taraftan herhangi bir şey beklediğinde (umduğunda), Allah ona vasıtasız olarak o beklediği yerden o hayrı ona verir. Böylece kul, utanır ve Allah'ın rahmet kapısına yönelir.

Cezb yoluyla olan sabır, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِى عَمَلَ الثَّقَلَيْنِ *"Hak cezbelerinden bir cezbe, insanların ve cinlerin bütün amaline denk olur"*[150] hadisinde buyurduğu gibidir. Hakk'ın, kendisine cezbettiği (çektiği) kimse, mağlûb olur. Çünkü Hak mağlûb değil, galiptir. Rabbin sıfatı rubûbiyyet, kulun sıfatı ise ubudiyyet (kulluk) tur.

Rubûbiyyet, ubûdiyyete galiptir, bunun zıddı olamaz. Hakk'ın sıfatı hakikât, kulun sıfatı ise mecâzdır. Hakikat, mecâza galibtir. Bunun zıddı olamaz. Galib olan, mağlubu, bulunduğu bir sıfattan ona yakışan başka bir sıfata çevirir. Kul, heybetli bir hükümdarın huzuruna çıktığında, kendisini unutur; bütün kalbi, fikri ve hissi ile ona yönelir, onunla meşgul olur, başkalarını gözü görmez. O halde gözü, bütün başkalarının O'na nisbetle değersiz olduğu Hz. Sultan'a (Allah'a) dönen kimsenin hali nasıl olur? Bu durumda kul o huzurda, kendi nefsinden, nefsinin zevklerinden tamamen uzaklaşmış olur da, orada Hak Sübhânehû ve Teâlâ'nın kazasına, taat hususunda herhangi bir çekişme şüphesi kalmaksızın O'nun hükümlerine razı olmuş olur.

إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَآئِرِ اللّٰهِ ۚ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا ۗ وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا ۙ فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ ﴿١٥٨﴾

"Safâ ve Merve Allah'ın nişânelerindendir. Kim Beytullah'ı hacc ve umre niyetiyle ziyaret ederse, bunları güzelce tavaf etmesinde bir beis yoktur. Kim nafile olarak bir hayır işlerse, (bilsin ki) Allah şâkir ve alîmdir" (Bakara, 158).

Bu âyetle ilgili bazı meseleler vardır:

150 Keşfu'l-Hafâ, (1/332).

BİRİNCİ MESELE: **Âyetin Mâkabliyle Münasebeti**

Bil ki bu âyetin, mâkabli (öncesi) ile irtibatı birkaç bakımdandır:

a) Allahu Teâlâ, Hz. Muhammed (s.a.s.) ile ümmetine, Hz. İbrahim'in şeriat ve dinini ihyâ ettirmek suretiyle nimetini tamamlamak için, kıbleyi Kâbe tarafına çevirdiğini beyân etmiştir. Nitekim Hz. Muhammed'e verdiği bu nimeti, وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ *"Sizin üzerinize olan nimetini tamamlamak için.."* (Bakara, 150) âyetiyle beyan etmiştir.

Safâ ve Merve tepeleri arasında sa'y etmek, Kâbe'nin yapılması kıssasında da zikredildiği ve Hz. Hacer'in bu iki dağ arasında sa'y ettiği (koşarak gidip geldiği) belirtildiği gibi, Hz. İbrahim'in nişânelerindendir. Durum böyle olunca, Allahu Teâlâ "وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ" buyurunca, bunun peşinden, bu âyeti getirmiştir. Allah bu âyette Safâ ile Merveyi Allah'ın nişânelerinden saymıştır. Çünkü bu iki tepe, Hacer ve İsmail'in başlarına gelen belânın işâretlerindendir. Bundan dolayı âlimler bu âyeti, sıkıntılara sabreden kimselerin mutlaka en yüksek derecelere ve en yüce makamlara erişeceğine delil getirmişlerdir.

c) Allah'ın, kullarına yüklediği mükellefiyetler üç kısımdır:

1) Daha işin başında güzel olduğuna (yerinde olduğuna) aklın karar verdiği şeyler. Cenâb-ı Hak bunu ilk önce فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ *"Öyleyse beni anın ki, ben de sizi anayım; ve bana şükredin, nankörlük etmeyin."* (Bakara, 152) âyetiyle belirtmiştir.

Her akıllı insan lütufta bulunmanın medh ve senâ ile zikredilmesinin ve ona şükretmeye devam edilmesinin aklen güzel sayılan bir şey olduğunu bilir.

2) Aklın daha baştan kabîh (kötü) olduğuna karar verdiği, ne var ki, onu şeriat getirdiği için iyi olduğu kabul edilen şeydir... Bu, meselâ acıların, fakrû zaruretlerin, mihnet ve meşakkatlerin başa gelmesi gibi... Çünkü bütün bunlar, aklen kötü gürülmüş gibidirler. Çünkü Allahu Teâlâ bununla bir fayda elde etmez; bilakis kul bundan acı duyar. Böylece bu kötü görülmüş gibi olur. Fakat şeriat onu getirip hikmetini açıklayınca -ki bu hikmet *"Andolsun ki biz sizi, biraz korku, biraz açlık... ile imtihan edeceğiz"* âyetinde ifâdesini bulduğu gibi, bir iptilâ ve imtihandır- Müslüman bunun güzel, hikmetli ve doğru olduğuna inanır.

3) Ne hasen (güzel, yerinde) olduğuna ne de kabih (yersiz, kötü) olduğuna akıl ile ulaşılamayan, aksine aklın hem faydadan hem zarardan uzak âbes (boş) gördüğü hükümlerdir. Mesela hacc menasikinden olan Safa ile Merve arasında sa'y gibi.. Bundan dolayı Allahu Teâlâ, bu kısmı mükellefiyetin bütün kısımlarına dikkat çekmek, istifâ ve istiksâ metoduyla (tam ve tekmil olarak) hepsini hatırlatmak için, ilk iki kısmın peşinden getirmiştir. Allah en iyisini bilendir.

İKİNCİ MESELE: **Safa ile Merve'nin Mânası**

Bil ki Safa ve Merve, belli iki tepenin özel ismidir. Fakat âlimler bu iki kelimenin hangi kökten iştikâk ettiği (türetildiği) konusunda epeyce konuşmuşlardır.

Kaffâl (rh.a.) şöyle demiştir: "Safâ kelimesinin müfred olduğunu ve "عصا" kelimesinin "عِصِيٌّ" şeklinde, "رَحَا" kelimesinin "اَرْحَاءُ" şeklinde cemî oluşu gibi, "صَفَى" kelimesinin de "صُفِيٌّ" ve "اَصْفَاءُ" şeklinde cemî olduğu söylenmiştir.

Râciz şöyle demiştir:

كَأَنَّ مَتْنَيْهِ مِنَ النَّعِيِّ مَوَاقِعُ الطَّيْرِ عَلَى الصُّفِيِّ

"Sırtına vuran sudan dolayı sanki onun sırtı, dümdüz kayalar üzerindeki kuşların inip kalktığı yerler gibidir."

"صَفَا" kelimesi bazen cemî manasına olur. Bunun müfredi "صَفَاةٌ"dür.

Cerir şöyle demiştir:

إِنَّا إِذَا قَرَعَ الْعَدُوُّ صَفَاتِنَا لَأَقْوَالُنَا حَجَرًا أَصَمُّ صَلُودًا

"Düşman bizim kayalıklarımıza vurup dayandığı zaman, şunu iyice bilsinler ki, bizim sözlerimiz taşlardan bile serttir".

Halil'in kitabında: "صَفَا" büyük pürüzsüz kaya parçası manasınadır. Araplar bir kaya parçasını nitelerken "صَفَاةٌ" ve "صَفْوَاءُ" kelimelerini kullanırlar. Bizzat o kayadan bahsettiklerinde ise "صَفَا صَفْوَانُ" derler. Buna göre "صَفَا" ve "اَلصَّفَاةُ" kelimeleri sanki aynı manadadırlar. **Müberred**, "صَفَا" kendisine çamur gibi şeyler bulaşmamış veya toprak karışmamış her kayaya denir. Bu kelimenin kökü ise, "saf olmak" manasına gelen "صَفَى، يَصْفُو" fiilidir." demiştir.

"مَرْوَةٌ" (Merve) kelimesine gelince, bunun hakkında **Halil** şöyle demiştir: "Pürüzsüz, bembeyaz, çok sert taşlara **"Merve"** denir." Başkaları da "O,

küçük bir taş manasına gelir. Cem-i kıllet olarak "مَرْوَاتٌ" şeklinde, Cem-i kesret olarak ise "مَرْوٌ" şeklinde cemilenir. **Ebu Züeyb** şöyle demiştir.

حَتَّى كَأَنِّي لِلْحَوَادِثِ مَرْوَةٌ بِصَفَا الْمَشَاعِرِ كُلَّ يَوْمٍ يُقْرَعُ

"Öyle ki hâdiseler karşısında ben sanki, hissiyat safası ile her gün dövülen beyaz kara parçası gibiyim."

Şeâirin Mânası

"شَعَائِرِ اللهِ" (şeâirillah) lâfzına gelince, bu "Allah'a itaatin alâmetleri, nişâneleri" manasınadır. Allah'a itaatin nişânesi kılınan her şey Allah'ın şeâirindendir. Nitekim Hak Teâlâ,

وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللهِ *"Biz kurbanlık develeri de sizin için Allah'ın şeâirinden kıldık"* (Hacc, 36) yani "Allah'a yaklaşma nişânesi ve alâmeti kıldık" ve ذٰلِكَ وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ *"Bu, böyledir. Kişinin Allah'ın şeâirine hürmet göstermesi, kalplerin takvasındandır "* (Hacc, 32) buyurmuştur.

Haccın nişâneleri (şeâiri) ise, hacc ahkâmının esaslarıdır. Meş'ar-i Haram ve kurbanlık devenin bıçakla alâmetlendirilmesi bunlardandır. Böylece bu, o devenin sahibinin ihrama girdiğinin, o deveyi Beytullah'a kurban edeceğinin emâresi olur. Harpte kullanılan şeâir de bu manadadır. Bu şeâir, savaşan tarafların birbirinden ayırt edilmesine yarayan alâmet (bayrak)tır. Bu kelime, bildirme manasına olan "اِشْعَارْ" (iş'ar) kökünden alınmıştır. "Bildim" manasına "شَعَرْتُ بِكَذَا" demen de bu köktendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Biz, şeâiri, ibâdetler veya haccın ahkamı manasına hamlederiz. Veyahut da "ibadetlerin yapıldığı yer ve ahkâmı" manasına alırız. Buna göre eğer biz birincisini tercih edersek, âyette bir hazif söz konusu olur. Çünkü bu iki dağın bizzat kendisi "din" ve "ahkâm" olarak nitelendirilemez. O halde şeâirden maksat, "O ikisi arasında tavaf ve sa'y etmenin Allah'ın dininden olduğudur."

Eğer ikinci manayı tercih edersek sözün zâhiri doğru olur. Çünkü bu iki dağın ibâdet ve ahkâmın tahakkuk yeri olması mümkündür. Nasıl böyle olmasın? Çünkü bu iki dağ arasında sa'y etmek Allah'ın şeâirinden, dininin nişânelerindendir. Allahu Teâlâ bu sa'yi ümmet-i Muhammed için ve Hz. İbrahim ümmeti için dinî bir hüküm kılmıştır. Bu, Cenab-ı Hakk'ın

Hz. İbrahim'den وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا *"Bize, menâsikimizi göster"* (Bakara, 128) dediğini naklettiği, menâsik (hacc ahkâmı)ndandır.

Sa'y, başlıbaşına bir ibâdet değildir. O, haccın bir parçası olduğu zaman ancak ibâdet olur. İşte bu incelikten dolayı, Hak Teâlâ, kendisinde sa'yin ibâdet olduğu yeri açıklayarak, "فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا *"Kim Beytullah'ı hacc ve umre niyetiyle ziyaret ederse, bunları güzelce tavaf etmesinde bir beis yoktur"* buyurmuştur.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Hacdaki Sa'yin Hikmeti**

Sa'yin dinî bir hüküm kılınmasının hikmeti, meşhur olan şu hikâyedir: Hz. İsmail'in annesi Hâcer, hem kendisinin hem de oğlu İsmail'in susaması neticesi başı dara düştüğünde, Allahu Teâlâ hem onun için hem de yavrusu için yerden su kaynatarak, Hacer'in yardımına koşmuş ve böylece mahlûkâtına, dünya yurdunda her ne kadar Allah dostları çeşitli belâlarla mübtelâ olsalar da, kendisine yalvarıp yakaran kimseleri genişliğe çıkarmasının yakın olduğunu bildirmiştir. Çünkü O, kendisinden yardım isteyenlere yardım eder. O halde, Hz. Hâcer ile İsmail'in hallerine bir bak, Allah onlara nasıl yardım ve dualarını kabul etmiş, daha sonra da onların yaptıkları fiilleri bütün mükelleflere kıyamete kadar bir taat kılmış, Allah'ın, yolunda muhsin olanların (iyi kullarının) mükâfaatlarını zâyî etmeyeceği bilinsin diye, onların yollarını bütün mahlûkat için uyulacak bir yol kılmıştır. Bütün bunlar, Cenab-ı Allah'ın daha önce kullarını biraz korku, biraz açlık, biraz da mal, can ve ürünlerden noksanlaştırarak imtihan edeceğini, bütün bunlara sabredenlerin her iki dünyada mutluluğa ve saâdete erişip en yüce maksadı elde edeceklerini haber vermesinden dolayı bir gerçektir.

***BEŞİNCİ MESELE:* Hacc Kelimesinin Mânası**

Kaffâl, "hacc" kelimesinin iştikakı (türediği kök) hususunda bazı görüşler zikretmiştir:

a) Arapça'da, "حَجْ", "bir şeyin yanına çok gidip gelmek" manasınadır. Buna göre hacc niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eden kimse, ilk önce onu tanımak için ona gelir, sonra tavaf etmek için yine dönüp ona gelir, sonra Mina'ya gider. Sonra ziyâret tavafı için yine Kâbe'ye gelir. Sonra veda tavafı için yine ona geri gelir.

b) **Kutrub, "hacc"**ın tıraş olmak manasına geldiğini, meselâ, اَحْجَجْتُ شَجَّتَكَ "Başındaki yaranın etrafını tıraş ettim" denir. Çünkü o yaraya fitilin

girebilmesi (tedavi edilebilmesi) için, etrafındaki saç ve kıl tıraş edilir. Buna göre, "حَجَّ فُلَانٌ" ifâdesinin manası "Falan tıraş etti" olur.

Kaffâl, Cenâb-ı Hakk'ın, لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَاءَ اللّٰهُ اٰمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَ *"İnşaallah Mescid-i Haram'a, saçlarınızı tamamen kazımış veya kısaltmış olarak, emniyet içinde gireceksiniz"* (Fetih, 27), yani "Haccedenler ve umre yapanlar olarak gireceksiniz" âyetinden dolayı, bu mananın muhtemel olduğunu söylemiştir. Buna göre Cenâb-ı Allah, haccı "tıraş" ile ifâde etmiştir. Binaenaleyh bu manadan dolayı, haccın, "hacc" diye isimlendirilmiş olması pek uzak ihtimal değildir

c) Bazı âlimler de "hacc" kelimesinin, "kastetmek, yönelmek" manasına olduğunu söylemişlerdir. Mesela, niyet edilip kendisine yönelindiği zaman, bir kimseye veya yere, "رَجُلٌ مَحْجُوجٌ" ve "مَكَانٌ مَحْجُوجٌ" denilir.

"مَحَجَّةُ الطَّرِيقِ" (ana yol) tabiri de bu manadandır. Buna göre Kâbe, bu çeşit ibâdetler sebebiyle niyet edilip ona doğru dönüldüğü için bu yönelişe **"hacc"** denmiştir.

Kaffâl, birinci görüşün doğruya daha yakın olduğunu söylemiştir. Çünkü Arapların, "رَجُلٌ مَحْجُوجٌ" sözü, kendisine çokça gidilip gelinen kimse hakkında kullanılır, "مَحَجَّةُ الطَّرِيقِ" ifâdesi de, çok gidilip gelinen yol manasınadır.

"Umre"nin Kelime Mânası

"Umre" lâfzına gelince, dilciler, "اِعْتِمَارْ" kelimesinin de kast (niyet) etmek ve ziyaret etmek manalarına geldiğini söylemişler. **A'şâ** şöyle demiştir:

وَجَاشَتِ النَّفْسُ لَمَّا جَاءَ جَمْعُهُمْ وَرَاكِبٌ جَاءَ مِنْ تَثْلِيثَ مُعْتَمِرُ

"Onlara kendi cemaatleri ve Teslis'ten ziyaretçi olarak gelen bir binici gelince, kalbleri coştu ve sevindi."

Kutrub da şöyle demiştir: "Abd-i Kays kabilesinin dilinde "umre", mescid, havra ve kilise manasındadır."

Kaffâl, "Umre, kelimesinin, Kâbe'ye nisbet edilerek kullanıldığında, ziyaret manasına geldiğinde şüphe yoktur. Çünkü umre yapan kimse Kâbe'yi, Safâ ve Merve'yi tavaf eder, sonra da bir ziyaretçi gibi döner" demiştir.

"Cünâh" Kelimesinin Mânası

"جُنَاحْ" lâfzı, Arapların bir şeye birisi meylettiğinde söyledikleri, "جَنَحَ اِلَى كَذَا" demelerinden alınmıştır. Nitekim Hak Teâlâ, وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا *"Eğer onlar barışa yanaşırlarsa, sen de yanaş"* (Enfâl, 61) buyurmuştur. Gemi suda durup, hareket etmediği zaman, "جَنَحَتِ السَّفِينَةُ" denir. Birisi bir

şeye kalbi ile temayül ettiği zaman, "جَنَحَ الرَّجُلُ فِى الشَّىْءِ يُعَلِّمُهُ بِيَدِهِ" denilir. Eğri olduğu için kaburgalara da, "جَوَانِحُ" denilmiştir. "جَنَاحُ الطَّائِرُ" (Kuşun kanadı) tâbiri de bu manadadır. Çünkü kanat kuşun bir tarafında meyilli olarak bulunur ve kuş, kanadını dümdüz tutarak uçmaz. Böylece bu kelimenin aslının **"meyletmek"** manasına olduğu ortaya çıkmış olur.

Âlimlerden bu mananın Kur'an ıstılahında da aynı kaldığını söyleyenler vardır. Buna göre, Kur'an'ın neresinde zikredilirse zikredilsin, "لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ"nin manası "Hiç kimsenin o şeye, birşey istemek için bir meyli yoktur" şeklindedir.

Bazıları da bunun, sadece "bâtıla ve günah olan şeye meyletme" manasında olduğunu söylemişlerdir.

"Tavaf" Kelimesinin Manâsı

Cenâb-ı Hakk'ın, اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا *"O ikisini tavaf etmesinde"* buyruğundaki, "يَطَّوَّفَ" kelimesinin aslı, "يَتَطَوَّفُ"dür. "Te" harfi "Tı" harfine idğam edilmiştir. Nitekim, "يَا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ" ve "يَا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ" âyetlerindeki son kelimelerin aslı, "اَلْمُتَدَثِّرُ" ve, "اَلْمُتَزَمِّلُ"dür. Aynı manada olmak üzere, "طَافَ" ve, "اَطَافَ" fiilleri de kullanılır.

ALTINCI MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ" sözünün zâhiri, "Ona günah yoktur" manasına gelir.

"Yapılmasında günah yoktur" denilebilecek şeylerin içine, vâcip, mendûp ve mübah olan fiiller girer. Sonra bu üç çeşitten her biri, diğerinden bir başka kayıd ile (delil-i munfasıl ile) ayrılır. O halde âyetin zâhiri Safa ve Merve arasında sa'y etmenin vacip olup olmadığını göstermez. Çünkü bu üç kısım arasında müşterek noktaya delâlet eden lâfızda, kesinlikle bu kısımlardan birine bilhassa delâlet eden bir şey bulunmaz. O halde Safa-Merve arasındaki sa'yin vâcip olup olmadığını anlamak için mutlaka başka bir delil gerekir.

Bunu iyice anladığın zaman biz deriz ki: **Şafiî**'ye göre sa'y etmek haccın bir rüknü (farzı) dır. Yapılmadığı takdirde, kurban kesmek onun yerini tutmaz.

Ebu Hanife (rh.a)'ye göre ise, bu haccın bir rüknü değildir ve kurban kesmek onun yerini tutar.

İbn Zübeyr, Mücâdid ve **Atâ**'dan rivâyet edildiğine göre, sa'yi terk eden kimseye hiçbir şey gerekmez.

Şafiî (r.a) görüşüne şunları delil getirmiştir:

a) Hz. Peygamber (s.a.s)'den, إِنَّ اللهَ كَتَبَ عَلَيْكُمُ السَّعْيَ فَاسْعَوْا *"Allah size sa'y etmeyi farz kılmıştır. O halde sa'y ediniz"* dediği rivâyet edilmiştir. Buna göre, şâyet "Bu hadisin zâhirî manasına göre amel edilmez. Çünkü hadisin zâhiri, sa'yin vâcip olmasını gerektirir ki, bu sa'y de koşar gibi yürümektir. Halbuki bu vâcip değildir" denilirse, biz deriz ki: Sa'yin koşar gibi yürümekten ibâret olduğunu kabul etmiyoruz; çünkü Cenâb-ı Allah, فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللهِ *"Allah'ın zikrine koşunuz"* (Cuma, 9) buyurmuştur. Halbuki cumaya koşarak gitmek vâcip değildir. Yine Hak Teâlâ, وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى *"İnsana, ancak sa'y ettiği (yaptığı) şeyler vardır"* (Necm, 39) buyurmuştur. Bu âyetteki sa'yden maksat da koşma değil, maksat ve niyette ciddi olup gayret göstermektir.

Biz "sa'y"in koşma manasında olduğunu kabul etsek bile, koşmak kendisi ile amel edilmesi terk edilen bir manayı ihtiva eder. Bu mana terk edilince geriye sadece yürüme vâcip olarak kalır.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in sa'y ettiği, hacc esnasında Safâ'ya yaklaştığında, إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللهِ إِبْدَؤُا بِمَا بَدَأَ اللهُ بِهِ *"Safâ ve Merve Allah'ın şeâirinden (nişânelerinden)dir. Siz de Allah'ın önce zikrettiği ile başlayın"* dediği ve Safâ tepesinden başlayarak, Kâbe'yi görünceye kadar onun tepesine çıktığı sabittir. Hz. Peygamber (s.a.s)'in sa'y ettiği sâbit olunca, âyet ve hadisten dolayı bizlerin de sa'y etmesi vâcip olur.

Kur'an'dan buna delil, وَاتَّبِعُوهُ *"Ona, (Peygamber'e) uyun"* (A'raf, 158); قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِي *"De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyun"* (Âl-i İmran, 31) ve لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ *"Celâlim hakkı için Allah'ın resûlünde size güzel bir numûne-i imtisal (tutunulacak örnek) var"* (Ahzâb, 21) âyetleridir.

Hadisten buna delil, Hz. Peygamber (s.a.s)'in, خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ *"Hacc menâsikinizi benden alın, öğrenin"* hadisidir. Emir, vücûb ifâde eder.

c) Sa'y, Harem'in bir parçasında, meşrû kılınmış turlardır. Yahut da o, tam bir ihram içinde yapılan bir şeydir. Bu durumda, onun cinsi, ziyaret tavafı gibi, bir rükün olur. Bundan, veda tavafının da rükün sayılması gerekmez. Çünkü bir cins fiilin vâcip olduğunu söylemek, onu bir kere yapmanın vâcip olduğu manasına gelir.

Ebu Hanife, (radiyallahu anh) ise, şu iki şeyi görüşüne delil getirmiştir:

a) Bu âyettir. O da Hak Teâlâ'nın, فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا *"O ikisini tavaf etmesinden dolayı o kimseye günah yoktur"* ifâdesidir. Bu ifâde, vâcip olan şeyler için kullanılmaz. Sonra Cenâb-ı Hak bu hususu aynı âyette, وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا *"Kim nafile olarak bir hayır yaparsa..."* buyruğu ile te'kid etmiş ve bunun vâcip değil, nafile olduğunu beyan etmiştir.

b) Hz. Peygamber (s.a.s)'in, اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ *"Hacc, Arafat'(da vakfe durmak)tır"*[151] hadisidir. Bu, "Kim Arafat'taki vakfeye yetişirse, onun haccı tamam olur" demektir. Bu da her bakımdan tamam oluşu gösterir. Bu hadis ile haccın bazı hususlarında amel edilmemiş, sadece sa'y hususunda amel edilmiştir.

Ebu Hanife'nin birinci deliline, şu şeylerle cevap verilir:

a) Cenâb-ı Hakk'ın, "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ" ifâdesinde sadece, "Onu yapan kimseye günah yoktur" manasının bulunduğunu, bu mananın ise hem vâcip hem de mendup ile mübah arasında müşterek olduğunu beyân etmiştik. Bu ifâdede, sa'yin farz olmadığına herhangi bir delil yoktur. Bunu Hak Teâlâ'nın, فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ اِنْ خِفْتُمْ *"Eğer korkarsanız, namazı kısaltmanızda, size bir günah yoktur"* (Nisa, 101) âyeti de ortaya koymaktadır. Halbuki namazı kısaltmak Ebu Hanife'ye göre de, Allahu Teâlâ bu hususta da "bir günah yoktur" demesine rağmen farzdır. Sa'yde de böyledir.

b) Safâ ile Merve tepelerinin tavaf edilmesinde günah olmadığı beyân edilmiştir. Safâ ile Merve arasında sa'y etmekten bahsedilmemiştir. Bize göre birincisi vâcip değil, ancak ikincisi yani sa'y etmek vâciptir.

c) **İbn Abbas** (r.a) şöyle demiştir: "Safâ ve Merve tepelerinin üzerinde birer put vardı. Cahiliyye Arapları onların etrafında tavaf ediyor, onlara ellerini yüzlerini sürüyorlardı. İslâm gelince, Müslüman olanlar, bu iki put yüzünden onlar arasında tavaf etmekten hoşlanmadılar. Cenâb-ı Allah bunun üzerine bu âyeti indirdi."

Bunu anladığın zaman, biz deriz ki: Bu sa'yin mübah oluşu, tavaf esnasında o iki putun oralarda bulunuşuna rağmendir; yoksa tavafın kendisinden dolayı değildir. Nitekim elbisede, size göre az bir pislik, bize göre ise pire kanı bulunsa, o kimseye "Bununla namaz kılmanda bir günah yoktur" denilebilir. Bu durumda günahın olmaması, pisliğin veya kanın bulunmasına rağmendir, yoksa kılınan namazdan dolayı değildir.

151 **Ebu Davud,** Menâsik, 68 (2/196); **İbn Mâce,** Menâsik, 57 (2/1003).

d) Urve'den, Hz. Aişe'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Ben: "Safâ ile Merve'yi tavaf etmemede bana bir günahın olmayacağı kanaatindeyim" dedim. Bunun üzerine **Hz. Aişe** (r.anha): "Ne kötü bir söz söyledin. Eğer senin dediğin gibi olsaydı, Cenâb-ı Hak, فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ لَا يَطَّوَّفَ بِهِمَا 'Onları tavaf etmemede insana bir günah yoktur' şeklinde söylerdi" demiştir. Urve bu rivâyetin peşine, İbn-i Abbas'tan yukarıda nakledilen iki putla ilgili hikayeyi anlatmıştır. Hz. Aişe'nin tefsiri, tabiînin tefsirine tercih edilir.

Eğer, Hanefiler, **İbn Mes'ûd,** âyeti "فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ لَا يَطَّوَّفَ بِهِمَا" şeklinde okumuştur. Aynı zamanda lafzın, tıpkı, يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا *"Allah saparsınız diye, yani sapmayasınız diye, (bunları) sizin için açıklıyor"* (Nisa, 176) ve: اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ *"Kıyamet günü dersiniz diye, yani böyle demeyesiniz diye"* (A'raf, 172) âyetlerinde olduğu gibi bu manaya olması muhtemeldir" derlerse, biz de deriz ki: Kur'an'ın şazz kıraatine itibar edilemez. Çünkü şazz kıraatin doğru olduğunu söylemek, Kur'an'ın mütevatir oluşunu zedeler.[152]

e) Cenâb-ı Hakk'ın, فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ *"Ona günah yoktur"* sözü, vâcip için kullanılamayacağı gibi, mendup için de kullanılamaz. Halbuki sa'yin mendûp olduğunda şüphe yoktur. O halde âyetin zâhirine göre amel edilmemiştir.

Onların, فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا *"Kim de nafile olarak bir hayır işlerse..."* âyetine tutunmaları da zayıftır. Çünkü bu âyette bahsedilen nafileden maksadın, bu ifâdenin önünde zikredilmiş olan tavafın olması gerekmez.

Bundan başka bir şey kastedilmiş olması da câizdir. Cenâb-ı Hak, وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ *"Orucu güç belâ tutabilen kimselere, bir fakirin yemeği nispetinde fidye gerekir"* buyurmuş, bunun peşi sıra da, فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ *"Kim nafile bir hayır işlerse, o onun için daha hayırlı olur"* (Bakara, 184) buyurarak, oruç tutmaya güç yetiremeyenlere fidyeyi vâcip kılmış, sonra bu fidyeyi fazlasıyla nafile ibadet olarak vermeye onları teşvik etmiştir. Buna göre bu âyetin manası, "Kim nafile olarak daha fazla hayırda bulunur ve bir kişilik yiyecekten daha fazlasını fidye olarak verirse, bu onun için daha iyi olur" şeklinde olur. İşte bu âyette olduğu gibi, sa'y meselesinde de bu fazlalığın (nafilenin), başka bir ibadetle ilgisi olması muhtemeldir ve bu, iki şekilde olabilir:

152 Şazz kıraatle tilâvet ve ibadet (namaz) sahih değildir. Fakat rivâyeti sahih senetle olunca hadis değerinde olan, tefsirde ve fıkıhta delil olur. Binaenaleyh İbn Mes'ûd (r.a)'dan rivâyet sahih olunca, en azından bir fakîh sahabinin ictihadı olur. (Çev.)

1) Bu nafile, tavaftaki nafile (fazladan yapılan tavaflar)dır. Buna göre tavaf eden farz olan tavaftan yani yedi tavaftan fazlasını, sekizincisini ve daha fazlasını yapar.

2) Farz olan hacc ve umreden[153] sonra, ikinci kez hacc ve umre yapıp, böylece nafile olarak Safa ve Merve'yi tavaf etmiş olur. Hanefilerin delil getirdikleri hadis hususunda biz deriz ki: Bu hadis umûmîdir. Bizim delil getirdiğimiz hadis ise hâsstır. Hâss olan delil, umûmî olan delilden önce nazarı itibara alınır.

Nafile Olarak Hayır İşleyen Kimse

Allahu Teâlâ'nın, "وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا" buyruğunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hamza, Âsım ve **Kisâî,** ayn harfini sâkin kılarak, aslının, "يَتَطَوَّعْ" şeklinde olduğunu, mahreçlerinin yakınlığından dolayı "te" harfinin "tı" harfine çevrilip birbirine idğam edildiğini kabul ederek bu kelimeyi, "يَطَّوَّعْ" şeklinde okumuşlardı. Bu kıraat daha uygundur. Çünkü istikbâle âit olan şart ve cezâ cümlelerinde, en güzel olanın her ikisinin de muzarî fiil ile ifâde edilmesidir. Gerçi cezâ (yani cevab) da mazi fiili muzârî fiil yerine koyarak, مَنْ اَتَانِى اَكْرَمْتُهُ "Kim bana gelirse ona ikram ederim" şeklinde denilebilirse de, lâfzın manaya uygun olması daha güzel olur.

Diğer kıraat imamları bu kelimeyi, mazî olarak, "تَفَعَّلَ" vezninde, "تَطَوَّعَ" şeklinde okumuşlardır. Bu kıraat iki değişik manaya gelebilir:

a) "تَطَوَّعَ" mahallen meczumdur.

b) "تَطَوَّعَ" kelimesinin başındaki, "مَنْ" harfi, şart edatı değil, "اَلَّذِى" manasında ism-i mevsûldür. Bu durumda, "مَنْ" mübteda, daha sonra gelip başında, "ف" bulunan cümle ise mahallen merfûdur ve haberdir. Buna göre mânâ, mübteda haber cümlesine verilecek manadır. Fakat bu "ف" harfi, mevsûl ismin haberinin başına veya nekire bir kelimeyi sıfat olarak almış kelimenin haberinin başına geldiği zaman, birinci cümlenin hükmü vâcip olduğu için, ikinci cümlenin hükmünün de vâcip olmasını gerektirir. Meselâ Cenâb-ı Hakk'ın, وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللهِ *"Size gelen bir nimet, mutlaka Allah'tandır"* (Nahl, 53) âyetinde, "مَا" ism-i mevsul olup mübtedâdır, "فَمِنَ اللهِ" kısmı da fâ harfi ve devamıyla beraber onun haberidir.

Bunun bir benzeri de Cenâb-ı Hakk'ın şu âyetleridir:

153 Şâfiîlere göre umre de farzdır.

اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ *"Malların gece ve gündüz, gizli ve aşikâr olarak infak edenler yok mu? Onlara ecirleri verilecektir"* (Bakara, 274); اِنَّ الَّذِينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ *"Gerçekte mü'min erkeklerle mü'min kadınları belâya uğratıp da sonra tevbe etmeyenler yok mu? Onlara cehennem azâbı vardır"* (Burûc, 10); وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللهُ مِنْهُ *"Her kim tekrar yaparsa, Allah ondan intikam alır"* (Maide, 95); وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ قَلِيلًا *"Her kim kâfir olursa, ben de onu azıcık faydalandırırım..."* (Bakara, 126); مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا *"Her kim bir iyilik yaparsa, ona onun on misli vardır"* (En'âm, 160) ve فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيَكْفُرْ *"Dileyen iman etsin, dileyen de küfretsin "* (Kehf, 29)... Bu meseleyi biz, Allah nasîp ederse, Cenâb-ı Hakk'ın, "اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً" (Bakara, 274) âyetinde tekrar ele alacağız.

İKİNCİ MESELE

Ebû Müslim "tefe'âle" vezninde olan, "تَطَوَّعَ" kelimesinin "ta'ât" kökünden olduğunu söylemiştir. Birisi, ister "طَاعَ", isterse, "تَطَوَّعَ" desin fark etmez.. Nitekim, "تَطَوَّفَ ، طَافَ ، تَقَوَّلَ ، قَالَ، تحوَّلَ ، حَالَ" denilir. "Tefe'ale" vezninde, bir şeyi çok yapmak mânası vardır.. "الطَّوْعُ" kelimesi ise, inkıyâd ve sana bizzat vâcip olmadığı halde, nefsinin arzusuyla ve kendisine istek duyduğun şeydir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Sa'yin farz olduğunu söyleyenler, bu "nafileyi", vâcip olan sa'yin miktarına ziyâde edilen sa'y olarak açıklamışlardır.

Âlimlerden bir kısmı da, bunu, vâcip olmayan ikinci hacdaki sa'y ile açıklamışlardır.

Hasan el-Basrî de, bundan maksadın bütün taatler olduğunu söylemiştir ki, bu daha uygundur; çünkü bu, lâfzın umumî olmasına daha muvafıktır.

Esmâ-i Hüsna'dan Şâkir ve Alîm'in Mânası

Cenâb-ı Hakk'ın, فَاِنَّ اللهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ *"Muhakkak ki Allah, şükredenlerin şükrünü kabul eden ve her şeyi hakkıyla bilendir"* âyetine gelince, bil ki, Arapça'da, "الشَّاكِر", kendisine yapılan ikrâmı izhâr eden, gösterendir. Bu ise Allah hakkında imkânsızdır. Binaenaleyh Allah'ın "şâkir" olması mecâzîdir.. Bunun mecâzi manası, "Allah sizin taatlerinize şükredendir" şeklindedir. Taâte karşılık ve mukabelede bulunmak, aşağıdaki sebeplerden dolayı, şükür diye isimlendirilmiştir:

1) Şükür lâfzı, onlara ihsanda bulunma hususunda mübalağayı ifâde etmesi için, Allah'ın kullarına lütufta bulunması sadedinde zikredilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak: مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللهَ قَرْضًا حَسَنًا *"Her kim ki Allah'a güzel bir borç verir..."* (Bakara, 245) buyurmuştur. Halbuki Allahu Teâlâ, herhangi bir borç talebinde bulunmaz. Ne var ki O, insanları borç vermeye davet etme hususunda nezaket göstererek böyle buyurmuştur. Böylece sanki şöyle denmek istenmiştir: "Kim borç veren bir kimsenin yaptığı borç verme işini yaparsa, verdiği şeyin kat kat fazlasını alır.."

2) Şükür, nimete bir mukabil veya o nimete bir karşılık olunca, karşılık olan her şey, teşbih yoluyla, şükür diye adlandırılmıştır.

3) Allah sanki şöyle buyurmuştur: "Benim her ne kadar sizin taâtlerinize ihtiyacım yok ise de, ne var ki ben sizin o taatlerinize bir kıymet veriyorum ki, şâyet benim onlardan faydalanmam doğru olsaydı, onun derecesi bundan daha fazla olmazdı..." Özet olarak, Cenâb-ı Hakk'ın maksadı, kulunun taâtinin Allah katında makbul olduğunu ve en yüksek derecede kabul gördüğünü beyan etmektir.

Hak Teâlâ'nın, "عَلِيم" (alîm) vasfına gelince, bunun mânası, Allahu Teâlâ'nın mükâfaatların tam miktarını bildiğini, bu sebeple de hak edenin hakkını eksiltmediğini ifâde etmektir. Çünkü Allahu Teâlâ mükâfaatın miktarını ve mükâfaata ne kadar fazlalık yaptığını bilendir. Bu mâna, Cenâb-ı Hakk'ın, "عَلِيم" (alîm) sözünün, "شَاكِرٌ" (şâkir) sözüyle bir münasebeti olması için, söze en uygun düşen mânadır.

Yine mânanın, "Allahu Teâlâ kulunun neler yaptığını, ibadet ve ihlâs hususunda kendi hakkını yerine getirdiğini ve bu şekilde yapmış olduğu şeyleri de bilendir" şeklinde olması da muhtemeldir. Bu da, kulu, kendisine vâcip olan şeyleri şartlarına uygun yapmaya teşvik etmek ve aksini yapmaktan sakındırmaktır.

Apaçık Delilleri ve Hidâyeti Gizleyenlere Lanet

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِ ۙ أُولٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ ۙ ﴿١٥٩﴾

"Muhakkak ki, indirmiş olduğumuz apaçık delilleri ve hidâyeti, onu kitapta insanlara açıklamamızdan sonra gizleyenler yok mu? İşte bunlara Allah lanet eder; bunlara lanet edebilen herkes de lanet eder" (Bakara, 159).

Burada birçok mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Âyetin Kimler Hakkında Nâzil Olduğu**

Cenâb-ı Hakk'ın, "إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ" buyruğu hakkında iki görüş bulunmaktadır:

1) Bunun "müste'nef" bir kelâm olması ve din hususunda herhangi bir şeyi gizleyen herkese şamil olmasıdır...

2) Umûm yönünden ifâde, zâhirine hamledilmez.. Sonra âlimlerden bir kısmı, bunun bilhassa Yahûdiler hakkında olduğunu öne sürmüşlerdir.

İbn Abbas şöyle demiştir: Ensardan bir grup, Yahûdilerden bir topluluğa Tevrat'ta Hz. Peygamber'in sıfatları ve bazı hükümler hususunda sorduğu zaman, onlar bunu söylemeyip gizlemişler, bunun üzerine de bu âyet-i kerime nâzil olmuştur.

Bunun, bütün Ehl-i kitap, yani Yahudî ve Hristiyanlar hakkında nâzil olduğu da söylenmiştir. Bu görüş de, **İbn Abbas, Mücahid, Hasan el-Basri, Katâde, Rebî, Süddi** ve **Esamm**'dan rivâyet edilmiştir.

Birinci görüş, aşağıdaki sebeplerden dolayı doğruya daha yakındır:

a) Lâfız umûmîdir. Âyetin muayyen bir sebebe göre inmesi demek olan mevcut bir hadise, usûl-i fıkıhta yer alan, "İtibâr lâfzın umûmîliğinedir, sebebin hususîliğine değil" şeklindeki kaideye göre, hususîliği gerektirmez.

b) Yine usûl-i fıkıhta bulunan kaideye göre, hükmün bir vasfa dayanması, o vasfın o hükmün illeti olduğunu gösterir; bilhassa vasıf, hükme muvafık düşerse!.. Şüphe yok ki dini gizlemeye uygun düşen ceza, Allah tarafından lanetlenmedir, buna müstehak olmadır. Bu vasıf bu hükmün illeti olunca, vasıf umûm ifâde ettiği için, şu hükmün de umûmî olması gerekir.

c) Sahabeden bir grup insan, bu lâfzı umûma hamletmişlerdir.

Hz. Aişe (r.anha)'nin ise şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Kim Hz. Muhammed'in vahye dair herhangi bir şeyi gizlediğini iddia ederse, muhakkak ki o Allah'a en büyük iftirayı atmış olur. Halbuki Allahu Teâlâ, إِنَّ الَّذِينَ

يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى *"Muhakkak ki, bizim indirmiş olduğumuz apaçık delilleri ve hidâyeti gizleyenler yok mu..."* (Bakara, 159) buyurmuştur. Böylece âyet-i kerime, umûma hamledilir.

Ebu Hureyre, (r.a)'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Kendisi hakkında insanlar, "Ebû Hureyre ne çok hadis rivâyet ediyor" dedikten sonra, Ebu Hureyre, "Allah'ın kitabındaki iki âyet olmasaydı, hiçbir söz söylemezdim" diyerek, "إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى" âyetini okur.

Âyetin hükmünü Ehl-i kitaba tahsis edenler şöyle demişlerdir: Gizlemek, onlar hakkında ancak Hz. Muhammed'in peygamberliğinin meşrûluğu hususunda olur. Kur'an'a gelince, Kur'an mütevâtirdir. Binaenaleyh, O'nu gizlemek mümkün olamaz.

Bizim delilimiz de şudur: Kur'an'ın mütevâtir olmadan önce gizlenmesi mümkündür. Kur'an'daki mücmel âyetlerin izahı tek bir kimsenin bilgisinde olunca, onun onu gizlemesi mümkündür. Mükellefin muhtaç olduğu aklî deliller hususundaki söz de bunun gibidir.

***İKİNCİ MESELE:* Hakkı Gizleme Mefhumundan Maksat**

Kâdî şöyle demiştir: Gizlemek, kendisine ihtiyaç duyulup, onu ortaya koyma vesilesi de bulunduğu halde, bir şeyi ortaya koymayıp saklamaktır. Çünkü böyle olmadığı zaman o iş, ketmetme ve gizlemek sayılmaz. Allahu Teâlâ, dinî bakımdan en çok ihtiyaç duyulan apaçık deliller ve hidâyet vesilelerini indirdiğinde, onu bilip de izhâr etmeyen kimseyi ketûm olmakla nitelemiştir. Nitekim, içimizden bir kimse de, bir şeyi ortaya koyup izhar etmeye çok kuvvetli sebepler bulunduğu halde, bu şeyi izhâr etmezse, dünyevî hususlarda ketûm olmakla nitelendirilir. İşte bu şekilde, sırrı gizleyebilen kimseler de övülür. Çünkü saklamak, gizlemek nefse zor gelen şeylerdendir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet mükellefin muhtaç olduğu dinî şeylerin gizlenmesinin câiz olmadığını gösterir. Kim onu gizlerse, günahı büyük olur. Bu âyetin bir benzeri de Cenâb-ı Hak'ın, وَإِذْ أَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ *"Hani Allah kitab verilenlerden, onu insanlara açıklayıp gizlemeyeceklerine dâir misâk (ahd) almıştı"* (Âl-i İmran, 187) âyetidir.

Şu âyet de bu iki âyete yakın manadadır:

إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"Allah'ın o indirdiği kitabı gizleyip, onu az bir fiyata satanlar..."* (Bakara, 174).

İşte bütün bu âyetler, insanları uyarmak ve onları Allah'ın âyetlerini gizlemekten men etmek için, dinî ilimlerin açıklanmasının vâcip olduğunu gösterir.

Dinî ilmi beyân etme (açıklama) hususunda bu âyetin bir benzeri de, her ne kadar onda bir vaîd zikredilmemişse de, şu âyettir:

فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ *"Müslümanların her cemaatinden bir grup, dinde derinleşmek ve kendilerine geri döndüklerinde sakınsınlar diye, kavimlerini uyarmak için (sefere çıkmamalı) değil mi? (Tabii ki gerekir)"* (Tevbe, 122).

Haccac'ın Atâ'dan, Ata'nın da Ebu Hureyre (r.a)'den rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

مَنْ كَتَمَ عِلْمًا يَعْلَمُهُ جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُلْجَمًا بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ *"Kim bildiği bir bilgiyi gizlerse, kıyamet gününde ağzına ateşten bir gem vurulmuş olarak gelir."*[154]

Cenâb-ı Hakk'ın, مَا أَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ *"İndirmiş olduğumuz apaçık deliller..."* ifâdesinden murat, peygamberlere, aklî deliller dışında indirmiş olduğu semâvî kitaplardır. Hak Teâlâ'nın, وَالْهُدَى *"ve hidâyet"* sözüne ise, aklî ve naklî deliller girmektedir. Çünkü biz, "هُدًى لِلْمُتَّقِينَ" (Bakara, 2) âyetinin tefsirinde, hidâyetin deliller manasına olduğunu ve bütün delillere şamil olduğunu açıklamıştık. Eğer, "Cenâb-ı Hak, وَالْهُدَى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ *"Ve hidâyeti, onu insanlara açıklamamızdan sonra (gizleyenler)..."* buyurup birinci kısma dönmüştür" denilirse, biz deriz ki: Birinci kısım indirilen âyetlerdir, ikinci kısım ise indirilen şeylerin verdiği faydalardır.

Bil ki Kitap (Kur'an), haber-i vâhid, icmâ ve kıyasın şer'î bir hüccet olduğuna delâlet ettiği için, bunlardan herhangi birinin delalet ettiği şeye, bu bakımdan Kitabın kendisi de delâlet etmiş olur. Bundan dolayı o şeyi gizlemek de âdetâ bir âyeti gizlemek gibi olur. Böylece Cenâb-ı Hakk'ın nakli ve akli delilleri gizlemeye büyük bir cezâ tehdidinde bulunduğu ve her iki tür delili gizlemeye de aynı tehdidi yönelttiği ortaya çıkmış olur. Bu sebeple denilebilir ki, "Bu âyet, dinin temel kurallarını, ona ihtiyacı olan kimseye akli delillerle açıklamaya muktedir olduğu halde bunu gizleyene veya, çok şiddetli ihtiyaç olduğu halde şeriatin hükümlerinden herhangi birini gizleyene büyük bir ceza olduğuna delâlet eder.

154 **İbn Mâce,** Mukaddime 24 (1/96-97).

DÖRDÜNCÜ MESELE

Bu ilmi izhâr etme, açıklama işi farz-ı kifâyedir, fakat bu farz-ı kifâye belli kimseler için değildir. Çünkü bir kısım insanlar bu ilmi açıklayınca, bu ilim herkesin elde edebileceği bir duruma gelmiş ve saklanmamış olur. İşte ilim gizlenilmediği zaman, diğer insanların onu tekrar ortaya koymaları gerekmez.

BEŞİNCİ MESELE

Bazıları, bu âyetleri, haber-i vahidin kabul edileceğine delil getirerek şöyle demişlerdir: "Bu âyetler, bu hükümlerin izhâr edilmelerinin vâcip olduğuna delâlet etmektedir. Şâyet bu hükümlerle amel etmek vâcip olmasaydı, bunları izhâr etmek de vâcip olmazdı." Bu hususdaki izahı gelen, إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا *"Ancak tevbe eden, ıslah-ı nefs eden ve (hakikati gizlemeyip) iyice açıklayanlar müstesna.."* (Bakara, 160) âyeti ile tamamlanmaktadır. Burada, Allahu Teâlâ, onların haber vermesi ile açıklamanın yapıldığına hükmetmiştir.

Eğer, "Haber verenlerin sayısının çoğalıp da haberin mütevatir olması için, herkesin hakîkati gizlemekten nehyolunup onu beyân etmekle emrolunmuş olması niçin câiz değildir?" denilirse, deriz ki: Bu yanlıştır. Çünkü onlar, ancak hakikati gizlemeleri câiz olan kimselerden oldukları taktirde hakîkati gizlemekten nehyolunmuşlardır. Hakîkati gizleme hususunda anlaşabilecek kimselerin, haber uydurma ve iftirada bulunma hususunda da anlaşmaları mümkündür. Bu sebeple onların verdiği haber, zarurî (kesin) bir ilim ifâde etmez.

***ALTINCI MESELE:* Âyet, İlim Öğretme İçin Ücret Almanın Doğru Olmadığına Delâlet Eder**

Bazı zatlar bu âyet-i kerimeyi, ilim öğretmeye karşılık bir ücret almanın câiz olmayacağına delil getirmişlerdir. Çünkü âyet-i kerime bu öğretme işinin vâcip olduğuna delâlet ettiği için, buna mukâbil alınan ücret, vacibi edâ etmeye mukâbil ücret alma gibi olur. Bu ise câiz değildir. Cenâb-ı Hakk'ın şu âyeti yine bu hususa delâlet etmektedir: إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا *"Allah'ın indirdiği kitabı gizleyenler ve onu az bir değer karşılığı satanlar..."* (Bakara, 174). Bu âyetin zâhiri, ilmi hem açıklamaya hem de gizlemeye mukabil bir ücret almanın yasaklandığını gösterir. Çünkü *"Onu az bir değer karşılığı satanlar"* âyeti, her yönden, öğretme işine mukabil bir ücret almayı yasaklar.

Allahu Teâlâ'nın, مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِ *"Onu kitapta insanlara açıklamamızdan sonra..."* sözünden maksadın, Tevrat ve İncil'deki, Hz. Muhammed (s.a.s)'in sıfatları ve diğer hükümler olduğu; ve yine âyette ilk indirildiği beyan edilen şey ile, daha önceki peygamberlerin kitaplarında bulunan hükümleri, ikinci kısım ile de Kur'an'da bulunan hükümlerin murat edildiği söylenmiştir.

Lânet Meselesi

Allahu Teâlâ'nın, أُولٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللهُ *"İşte bunlara Allah lânet eder"* buyruğuna gelince, "lânet" dilin aslında "uzaklaştırma" manasındadır. Şeriat örfünde ise sevaptan uzaklaştırmaktır.

وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ *"Lânet edebilen herkes de bunlara lânet ederler"* âyetine gelince, "lânet ediciler"in, lânetinin bir tesiri olan kimselere hamledilmesi gerekir. Âlimler, meleklerin, peygamberlerin ve sâlih kimselerin böyle olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Bu nedenle onlar muhakkak ki bu umûmî ifâdeye dahildirler.

Bunu şu âyet de te'kid etmektedir:

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللهِ وَالْمَلٰئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ *"İnkâr edip de kâfir olarak ölenler (yok mu?) İşte Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onlar üzerinedir"* (Bakara, 161).

Âlimler, başka izahlar da yapmışlardır:

1) Lânet ediciler, yeryüzündeki bütün canlılar ve haşerâttır. Çünkü onlar şöyle derler: "İnsanoğlunun günahları yüzünden bize yağmur yağdırılmadı." Bu görüş **Mücahid** ve **İkrime**'den rivâyet edilmiştir. Cenâb-ı Hak, âyette, "اللَّاعِنُونَ" buyurmuş, fakat haşerât ve diğer canlıları ifâde edecek şekilde, "اَللَّاعِنَاتُ" denilmemiştir. Çünkü, وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَاَيْتُهُمْ لِى سَاجِدِينَ *"Güneş ve ayı, bana secde ederken gördüm"* (Yûsuf, 4); يَا اَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ *"Ey karıncalar, yuvalarınıza giriniz "* (Neml, 18); وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا *"Onlar derilerine, 'Niçin bizim aleyhimize şahitlik ettiniz' dediler (derler)"* (Fussilet, 21) ve, وَكُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ *"Hepsi bir yörüngede yüzerler"* (Yasin, 40) âyetlerinde olduğu gibi, cansız varlıkları ve hayvanları, akıl sahibi varlıklar için kullanılacak sıfatlarla nitelemiş, akıl sahibi varlıklar için kullanılan cemî sîgaları ile cemî yapmıştır.

2) Lânet edenler insanlar ve cinler dışındaki her şeydir. Eğer, "Hayvanların ve cansızların lânet etmesi nasıl doğru olur?" denirse, biz de deriz ki: "Bu iki şekilde olur:

a) Bu, mübalağa yoluyladır. Yani, "şâyet onlar akıllı olsalardı, onlar bile kâfirlere lânet ederlerdi" demektir.

b) Bu lânet, o hayvanlar ve cansızlar âhirette tekrar diriltilip, akıllı varlıklar haline getirildikleri vakit olacaktır. Onlar, dünyada bu işi yapan ve bu iş üzere ölen kimselere lânet edeceklerdir.

3) Cehennemdekiler de, kendilerinden dini gizledikleri için, onlara lânet edecektir. Buna göre bu ifâde, umûm ifâde etmektedir.

4) **İbn Mes'ûd** (r.a) şöyle demiştir: Lânetleşen iki kimse birbiriyle lânetleştiğinde, lânet, müstehak olana isabet eder. Eğer lâneti hak eden bulunmazsa, bu lânet, Allah'ın indirdiğini gizleyen Yahudîlere döner..

5) **İbn** Abbas'tan, onlar hakkında iki çeşit lânetin bulunduğu; birisi Allah'ın lâneti, diğeri ise mahlûkâtın lâneti olduğu rivâyet edilmiştir. **İbn Abbas,** sözüne devamla şöyle dimiştir: "Bu, kişi kabrine konulup, 'Dinin nedir, Peygamber'in kimdir ve Rabbin kimdir?' diye sorulup da kulun da 'Ben bilmiyorum' dediği zaman; bunun üzerine de, insanlar ve cinlerin haricinde, her şeyin duyacağı bir biçimde dövüldüğü ve sesini duyan herkesin ona lânet ettiği zaman meydana gelir." Melek ona o zaman şöyle der: "Ne bildin, ne de haber verdin! Sen, dünyada da böyleydin!"

6) **Ebu Müslim,** lânet edenlerin Allah'a iman eden kimseler olduğunu, söylemiştir. İman edenlerin lânetinin manası ise, lânet edilen kimseyi Allah'ın rahmetinden uzaklaştırmak, ona buğzedip ondan uzak durarak, ona muhalefet edip onunla mücadele etmektir.

Kâdî şöyle demiştir: Âyet, bildiği şeyi gizlemenin büyük günahlardan olduğunu gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ böyle kimseye lâneti vâcip kılmıştır. Yine âyet, peygamberlerden hiçbirisinin üstlenmiş olduğu risalet görevinden hiçbir şeyi gizlememiş olduklarına delâlet eder. Aksi halde, bu kimse de âyetin hükmüne girmiş olurdu.

Tevbesi Kabul Edilenler

إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَأُولَٰئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ ۚ وَأَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾

"Tevbe eden, hallerini düzelten ve beyan edenler hariç.. İşte ben onların tevbesini kabul ederim.. Ben, tevbeleri çok kabul eden ve çok merhametli olanım" (Bakara, 160).

Samimî Tevbenin Şartları

Allahu Teâlâ, indirdiğini gizleyenler hakkında büyük bir tehdit olduğunu beyan edince, bu tehdidin onlara her durumda isabet edeceğini düşünmek uygun olmuştur. İşte bunun üzerine Allahu Teâlâ, tevbe ettiklerinde, tehdit edilen kimselerin hükmüne dahil oldukları halde, hükümlerinin değişebileceğini beyan etmiştir. Biz tevbenin, başka bir maksattan ötürü değil, çirkin bir fiilden dolayı pişmanlık duymaktan ibaret olduğunu açıklamıştık. Çünkü emâneti yerine vermeyen, sonra da insanlar kendisine kızar veya hâkim şehadetini reddeder düşüncesiyle yaptığına pişman olursa, o kimse bu durumda tevbe etmiş olmaz. Yine böylece, şehâdeti kabul edilsin veya övülsün diye her türlü emâneti yerine getirmeye ve her türlü vâcibi edâ etmeye karar verse yine tevbe etmiş olmaz.. İşte tevbedeki ihlâsın mânası budur..

Daha sonra Cenâb-ı Hak, kişiye, tevbesini müteakip, bozduğu şeyi ıslâh etmesinin gerekli olduğunu beyan etmiştir. Meselâ bir kimsenin kalbine ve kafasına şüpheler atarak, onun dinini bozan kimsenin, o şüpheleri ortadan kaldırması gerekir.

Daha sonra Cenâb-ı Hak üçüncü kez, gizleme işinin zıddı olan beyân etme işini o kimsenin yapmasının vâcip olduğunu belirtmiştir. Ki bu da, O'nun, "وَبَيَّنُوا" ifâdesinden elde edilen bir hükümdür.. Böylece bu âyet, tevbenin ancak caiz olmayan her türlü şeyi terk etmek ve caiz olan her şeyi yapmakla meydana geleceğine delâlet eder.

Mu'tezile şöyle demiştir: Âyet, bazı günahları ısrarla işlerken, bazı günahlardan tevbe etmenin doğru olmayacağına delâlet eder. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "وَاَصْلَحُوا" (=hallerini düzelten..) ifâdesi, bütün günahlar hakkında umumî bir lâfızdır.

Buna şu şekilde cevap veririz: Mutlak lâfzın manasının doğruluğunun tahakkuk edebilmesi için, bu mutlak lâfzın kapsadığı fertlerden birinin bulunmuş olması kâfidir... Âlimlerimiz şöyle demiştir: Bu âyet, tevbenin kabul edilmesinin, aklen vâcip olmadığına delâlet eder. Çünkü Allahu Teâlâ bunu, kendisini medh ve övgü sadedinde zikretmiştir. Eğer tevbeleri kabul etmek Allah'a vâcip olsaydı, bu övgü yerinde ve uygun olmazdı.

Âyetteki, "اَتُوبُ عَلَيْهِمْ" ifâdesinin mânası "onların tevbelerini kabul ederim" demektir. Tevbenin kabul edilmesi ise, kendisinden tevbe edilen suçtan dolayı bir cezânın bulunmamasını ifâde eder. Buna göre şâyet, "فَاُولٰئِكَ

اَتُوبُ عَلَيْهِمْ'in manasının, nitekim 'taâtları kabul hususunda' dediğiniz gibi, Cenâb-ı Hakk'ın 'mükâfaat ve sevâb verme manasında' tevbeyi kabul etmek olduğunu söylemeli değil miydiniz?" denilirse, biz deriz ki, taâtı kabul etmek, sevâba hak kazanma, müstehak olma mânasını ifâde eder. Çünkü, bu taât sebebiyle, bir başkası bu mükâfaata müstehak olamaz.. Zaten bu taâtı yapmaktan maksat da, sevâp elde etmektir. Halbuki tevbe böyle değildir. Çünkü tevbe, azâbı düşürmek için konulmuştur. Her ne kadar, hata yapmayan kimsenin tevbesine karşılık sevâba müstehak olması gerekirse de, tevbe etmenin maksadı, işte budur.

Cenâb-ı Hakk'ın, "وَاَنَا التَّوَّابُ" kavlinin mânası, "Her tevbe edenin tevbesini kabul ederim" demektir.

Tevvâb kelimesi bu konuda, mübalağa ifâde eder. Cenâb-ı Hakk'ın, bu buyruğu peşinden, "الرَّحِيمُ" (Rahîm) kelimesini getirmesinin mânası, O'nun mükellef kullarına rahmet edeceğine, onların çok büyük kusurlarının olmasından sonra bile, onların tevbelerini kabul edeceğine dikkat çekmek içindir.

Kâfir Olarak Ölenlere Ebedî Azab

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴿١٦١﴾ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿١٦٢﴾

"Gerçekte küfredip de, kâfir oldukları halde ölenler yok mu? İşte, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onların üzerinedir. Onlar, o ateşte ebedi kalıcıdırlar. Onların, ne gördükleri azâp hafifletilir, ne de onlara mühlet verilir" (Bakara, 161-162).

Bilmek gerekir ki, bu âyet hakkında birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hak Teâlâ'nın "إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ" âyetinin zâhiri böyle olan herkese şamildir. Bunun, böyle olanlardan bir kısmına tahsis edilmesinin mânası yoktur.

Ebu Müslim şöyle demiştir. "Bu âyeti daha önce zikredilen kimselere, yani âyetleri ketm eden, gizleyen kimselere hamletmek gerekir." O, bu görüşünü şu şekilde açıklamıştır: "Allahu Teâlâ, âyetlerini gizleyen kimselerin durumunu açıklayıp, daha sonra da onlardan tevbe edenlerin durumunu beyân ettikten sonra, böylesi kimselerden tevbesiz olarak ölenlerin durumunu zikretmiştir.

Yine Allahu Teâlâ, âyetleri ketm eden kimselerin bu dünya hayatında yaşarlarken "mel'ûn" olduklarını zikrettiği için, bu âyette onların öldükten sonra da "mel'ûn" olduklarını beyan etmiştir."

Ebû Müslim'in bu görüşüne şu şekilde cevap verilir: Bu ancak, tevbesiz olarak ölen kimseler birinci âyetin muhtevasına girmediği zaman doğru olur. Ama bunlar, birinci âyetin muhtevasına dahil oldukları zaman, onları tekrar zikretmeye gerek kalmaz. Bu sebeple de sözü (âyeti), yeni bir işe hamletmek gerekir.

İKİNCİ MESELE

Âyet-i kerimede bir insan küfür üzere öldüğü zaman, herhangi bir şarta bağlanmaksızın ona, ilahî tehdit gerekli olur. Şart bulunmadığı zaman şarta bağlı olan şey de bulunmayacağı için, biz ölmezden önce kâfir kimsenin tevbe etmesi durumunda, durumunun böyle olmayacağını anlamış olduk.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Eğer, "Kendi dindaşları ona lânet etmediği halde, nasıl bütün insanlar ona lânet ediyor?" denilirse, biz de buna şu şekilde cevap veririz:

a) Onun dininde olanlar, ona lânet ederler.. Çünkü Cenâb-ı Hak, ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا *"Sonra kıyamet gününde siz birbirinizi inkâr eder ve birbirinize lânet edersiniz"* (Ankebût, 25) buyurmuştur.

b) **Katâde** ve **Rebî,** Cenâb-ı Hakk'ın, "bütün insanlar" sözüyle mü'minleri kastettiğini, sanki onlardan başkasına itibar etmediğini ve sadece mü'minlerin insan olduğuna hükmettiğini söylemişlerdir.

c) Herkes cahil ve zâlime lânet eder. Çünkü cahilliğin ve zulmün kötü olduğu (kabih olduğu) akıllarda yerleşmiştir. İnsan kendisinin de böyle olduğunu bilmese bile, kendisi haddi zatında câhil veya zâlim olduğu zaman, câhile ve zâlime lâneti kendisine de şamil olur. Bu görüş Süddî'ye aittir.

d) Lânetin yapılması, lânete müstehak olma manasına hamledilebilir. Bu durumda âyet umûm ifâde eder.

DÖRDÜNCÜ MESELE

Ebu Bekr er-Râzî şöyle demiştir: "Âyette, Müslümanların kâfir olarak ölen kimseye lânet edebilecekleri, her ne kadar kâfirden ölümü ile mükellefiyetleri kalksa bile ondan lânetin sâkıt olmayacağı ve lânetten kurtulamayacağı hükmüne delâlet vardır. Çünkü Hak Teâlâ'nın, "وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ" *"Ve bütün insanlar"* ifâdesi, o kâfirin ölümünden sonra, ona lânet etmemiz manasını ifâde eder.

Bu âyet, bir kâfir delirdiği zaman, delirmesinden dolayı mükellefiyetinin düşmesinin, ona lâneti düşürmediğini ve onun o lânetten kurtulamayacağını gösterir. İmân ve iyi hal gibi övgüyü ve dostluğu gerektiren diğer şeyler hususunda da bu böyledir. Çünkü böyle olan kimsenin ölümü veya delirmesi, bunlardan önceki durumunun hükmünü değiştirmez."

BEŞİNCİ MESELE

Muvâfât görüşünde olan (insanı son nefesindeki durumuna göre değerlendiren) kimseler, bu âyeti görüşlerine delil getirerek şöyle demişlerdir: "Allahu Teâlâ kâfire lânet etmeyi, onun küfür üzere ölmesi şartına bağlamıştır. Buna göre eğer o kâfir, ölümünden önce lânete müstehak olsaydı, bu şarta bağlanması doğru olmazdı. Binaenaleyh insan ancak küfür üzere ölürse lânete müstehak olur. İman da böyledir. Kişi ancak imanlı öldüğü zaman medhe müstehak olur."

Bunların görüşüne şöyle cevap verilir: Küfür üzere ölen kimselere terettüb eden hüküm, birçok şeyi ihtiva eder. Meselâ onun ölmesi halinde lânet edilmesi, cehennemde ebedî kalacak olması bunlardandır. Bize göre bunların hepsine birden "lânet" denir. O halde daha niçin o kimse hakkında ancak lânet olur diyorsunuz?

ALTINCI MESELE

"Küfr" kelimesinin de şeriatin kullandığı ıstılahlardan olduğunu ve lüğavî asıl manası üzere kaldığını söyleyen **Mu'tezile** bu görüşlerine, وَمَاتُو وَهُمْ كُفَّارٌ *"Onlar, kâfirler oldukları halde ölenler..."* âyetini delil getirmişlerdir. Halbuki Hak Teâlâ, o kâfirleri ölüm esnasında "kâfirler" diye nitelemiştir. Örtmek ve gizlemek manasına olan küfrün, ölüm esnasında onlarda kalmadığı malumdur. Çünkü hakikati örtmek, ancak diri ve aklı başında olan kimseler hakkında söz konusudur.

YEDİNCİ MESELE

Âyet, te'kîde rağmen umûmî bir ifâdenin tahsis edilebileceğini gösterir. Çünkü Allahu Teâlâ'nın وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ *"Ve bütün insanlar"* ifâdesi, "Âyetteki

nâs'tan murat, insanların hepsi değil bir kısmıdır" diyenlerin görüşüne göre "اَلنَّاسُ" (nâs) kelimesi tahsis edilmiştir.

Ebedî Azap ve Lânetin Mânası

Allahu Teâlâ'nın, "خَالِدِينَ فِيهَا" *"Orada ebedi kalıcılar oldukları halde.."* buyruğu ile ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Hulûd, uzun müddet kalış manasınadır. Bir insan bir şeye iyice yapışıp, ona meylettiği zaman söylenen "اَخْلَدَ اِلَى كَذَا" ifadesi de bu köktendir.

İKİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın "خَالِدِينَ" ifâdesindeki âmil "عَلَيْهِمْ" zarfıdır. Çünkü bu zarfta, lânet için istikrar manası vardır. "خَالِدِينَ" kelimesi, buna göre, "عَلَيْهِمْ"deki "هُمْ" zamirinden hâldir. Bu, tıpkı senin عَلَيْهِمِ الْمَالُ صَاغِرِينَ "Onların, zelil oldukları halde, malları vardır" demen gibidir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"فِيهَا" daki "هَا" zamiri, lânete râcîdir. Bu zamirin "النَّار" kelimesine râcî olduğu, fakat, bu "النَّار" (Cehennem)in korkunçluğunu ortaya koymak ve büyük bir şey olduğunu göstermek için, zâhiren gelmemiş, mukadder olmuş olduğu da söylenir. Bu, Hak Teâlâ'nın tıpkı: "اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ فِى لَيْلَةِ الْقَدْرِ" *"Şüphesiz biz onu (yani Kur'ân'ı), Kadir gecesinde indirdik"* (Kadr, 1) âyetinde, Kur'ân'ın açıkça değil de "هُوَ" zamiriyle gösterilmesi gibidir.

Zamirin lânete râcî olduğu görüşü, şu sebeplerden dolayı daha tercihe şâyandır:

a) Zamir için, eğer daha önce açıkça zikredilen bir merci varsa, zamiri ona râcî kılmak, daha önce zikredilmemiş bir şeye vermekten evlâdır.

b) Zamiri lânete râcî kılmak, cehenneme (nâr'a) râcî kılmaktan daha fazla mana ifâde eder. Çünkü lânet, ahirette ikâb ederek insanı sevaptan uzaktaştırmak ve onun mükâfaatını dünyada vermektir. Buna göre lânetin içerisine cehennem fazlasıyla dahildir. O halde zamiri lânete vermek daha evlâdır.

c) *"Onlar, orada ebedî kalıcı oldukları halde..."* ifâdesi, onların durumlarını haber vermektir. Zamiri lânete götürmede, bunun o anda olduğu manası vardır. Zamiri cehenneme râcî kılarsak, bu o anda olmaz, o zaman tevil edilmesi gerekir. Bu durumda da zamiri lânete râcî kılmak daha evlâ olur.

Allahu Teâlâ bu azabın üç sıfatını belirtmiştir:

1) Hulûd: Bu, bize göre uzun bir müddet kalmaktır. **Mu'tezile**'ye göre ise, "بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً" (Bakara, 81) âyetinin tefsirinde de geçtiği gibi, devamlı kalmaktır.

2) Azabın hiç hafifletilmeyeceği. Bu, onların başına gelen ilahî azabın her zaman aynı şiddette olacağı, zaman zaman azalmayacağı, manasınadır.

Şâyet "Bu aynı oluş şu sebeplerden dolayı imkânsızdır:

a) Kişi başkasının durumunu, meselâ azap gibi bir meşakkat içinde olduğunu düşündüğünde, bu kendisi için âdetâ azabı bir hafifletme olur.

b) Allahu Teâlâ, onlara önceden yapılmamış azapları tamâmen verir, daha sonra bu önceden yapılmamış cezalar tükenir, esâs cehennem azabı kalır. Bu da bir nevî hafifletme olur.

c) Onlar, her ne zaman âyette olduğu gibi, اُخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ *"Yıkılıp gidin o cehenneme, bana bir şey söylemeyin."* (Mü'minun, 108) diye hitab olunduklarında, onların kederleri artar" denirse, buna âlimler şöyle cevap verir:

Bu durumlar arasındaki farklılık çok azdır. Azabın içine batmış kimse bu azıcık eksilmenin farkına varamaz. Âyet bu ilâhî azabın hep aynı şiddette kaldığını gösterdiğine göre, azabın devamlı olması gerekir. Çünkü onlar azabın kesilebileceğini söylemiş olsalardı; onlar bu kesilmeyi tasavvur ettiklerinde bu bir nevî onlardan azabı hafifletmek olurdu. Bunun izahı şöyledir: Dünyada büyük bir sıkıntıya düşen kimse, günler sonra azaptan kurtulacağına dâir müjdelendiğinde, sevinir, neşelenir ve düştüğü bu sıkıntı ona daha kolay gelir. Mihneti ne kadar büyük olursa, azabın kesileceğini tasavvur etmenin ona verdiği sevinç ve hafiflik o nispette çok olur.

3) Allah'ın وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ *"Onlara mühlet de verilmez"* sözüdür. İnzâr, geri bırakmak ve tehir etmektir. Nitekim Cenab-ı Hak فَنَظِرَةٌ إِلٰى مَيْسَرَةٍ *"geniş bir zamana kadar bir mühlet..."* (Bakara, 280) buyurmuştur. Buna göre mana, "Onların azapları tehir edilmez, aksine günahlarının dengi bir azaba hemen dücâr kılınırlar" şeklinde olur.

Allahu Teâlâ sanki, bize azâp ve sevâp yurdunun durumunun, dünyanın aksine olduğunu; insanlara dünyada Allah'ın takdir ettiği bir zamana kadar mühlet verildiğini; ahirette ise böyle bir mühletin olmayacağını; Allah'tan mühlet istedikleri zaman onlara mühlet verilmeyeceğini; yardım istediklerinde yardım olunmayacaklarını; hoşnut edilmeyi istediklerinde

hoşnut edilmeyeceklerini ve kendilerine *"Yıkılın gidin o cehenneme, bana bir şey söylemeyin."* (Mü'minûn, 108) denileceğini bize haber vermiştir. Bütün bu hallere düşmekten Allah'a sığınırız. Netice olarak, Allah'ın, bu âyette ikab hakkında zikrettiği bu üç sıfat, kâfirlerin, azabın kesileceğinden, hafifletileceğinden ve tehir edileceğinden ümitleri olmadığına delâlet eder.

Allah'tan Başka İlâh Yok

﴿وَإِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ وَاحِدٌ لَآ إِلٰهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ ١٦٣﴾

"Hepinizin tanrısı tek olan tanrıdır. O'ndan başka tanrı yoktur. O, rahman ve rahîmdir" (Bakara, 163).

"İlâh" kelimesinin izahı besmelenin tefsirinde geçmişti.

"Vâhid" (tek) kelimesine gelince, bununla ilgili bazı meseleler vardır:

BİRİNCİ MESELE: Vâhid Yani "Bir" Mefhumu Hakkında Felsefî İzah

Ebu Ali şöyle demiştir: Arapların "وَاحِدٌ" (vâhid) kelimesi, dillerinde iki şekilde kullanılan bir kelimedir:

a) Onun isim olarak kullanılması,

b) Sıfat olarak kullanılması.

Sıfat olmayan bir isim olan "وَاحِد" kelimesi, "وَاحِدٌ، اِثْنَانِ، ثَلَاثَةٌ" (bir, iki, üç...) diye kullandıkları gibi, sayıda kullandıkları "وَاحِد" (bir) kelimesidir. Bu sıfat değil isimdir. Diğer sayı isimleri de böyledir. "وَاحِد" kelimesinin sıfat olarak kullanılışı, senin مَرَرْتُ بِرَجُلٍ وَاحِدٍ (Bir adama uğradım) ve هٰذَا شَيْءٌ وَاحِدٌ "Şu tek bir şeydir" demen gibidir.

Bu isim Cenab-ı Hak için söylendiğinde, "âlim", 'kâdir" gibi bir sıfat olması câiz olabileceği gibi, isim olması da câizdir. Bu, meselâ bizim "şey" dememiz gibidir. Bunun bir sıfat olduğu görüşünü, âyetteki وَإِلٰهُكُمْ إِلٰهٌ وَاحِدٌ *"Hepinizin tanrısı tek olan tanrıdır"* buyruğu da takviye etmektedir. Ben derim ki: Bu sözün aklen izahı şudur: "Kendisine "bir" denilen şeyler, bir oluşta müşterek, mahiyetleri hususunda ise farklı olurlar. **"Mahiyetleri"** sözü ile, ben eşyanın cevher, veya âraz veya cisim veya mücerred oluşlarını kastediyorum. Eşyanın bir olduğunu düşünmeksizin de mahiyetini, mahiyetini düşünmeksizin de bir olduğunu düşünmek doğrudur. Buna göre,

cevherin cevher oluşu başkadır, bir oluşu başkadır. Bu ikisinden meydana gelen de başkadır. Binaenaleyh "vâhid" kelimesi, onun sırf bir olduğu manasını ifâde eder ki, o zaman "vâhid" kelimesi isim olur. Bazen de, başka bir şeyin sıfatı olduğu zaman "bir" oluşu ifâde eder. "Vâhid" kelimesinin sıfat olmasının mânası budur.

İKİNCİ MESELE

"Tek oluş" zâta ilâve bir sıfat mıdır, yoksa değil midir? Bu hususta âlimler ihtilâf ettiler. Bazıları "Onun, zâta ilâve bir sıfat olduğunu" söylediler ve buna şöyle delil getirdiler: "Biz, 'şu cevher birdir!' dediğimizde, onun cevher oluşundan anlaşılan şey, bir oluşundan anlaşılan şeyden ayrıdır. Çünkü cevher, bir oluş itibariyle ârazla müşterektir, ama, cevher oluş itibariyle onunla müşterek değildir. Ve yine, bir olduğu düşünülmeksizin, cevherin cevher olduğu düşünülebilir. Bilinense bilinmeyenden başkadır.

Ve yine, onun bir oluşu, cevher oluşuyla aynı olsaydı, bizim, "cevher birdir" sözümüz, "cevher cevherdir " sözümüz gibi olurdu. Öte yandan cevherin karşıtı âraz; birin karşıtı ise, çokluktur. Bu sebeple, onun bir olmasından anlaşılan, yâ selbî veya subûti olmasıdır. Onun selbî olması caiz değildir, çünkü o selbî olsaydı, o zaman kesreti selbetmiş olurdu. Kesret de ya selbî veya sübûtî olur. Buna göre, eğer kesret selbî olur, vahdet de kesreti selbederse, vahdet selbi selbetmiş olur. Selbin selbi ise, sübûttur. O halde, birlik, (vahdet) subûtîdir ki, elde edilmek istenen netice de budur.

Eğer kesret sübûtî olup, kesretin de birlerin toplamından başka bir mânası olmasaydı ve vahdet de kesret ile berâber selbî olsaydı, o zaman bütün yoklukların mevcut olması gerekirdi ki, bu da imkânsızdır. Binaenaleyh, vahdetin ilâve ve sübûtî bir sıfat olduğu ortaya çıkmış olur.

Sonra bu zâid (ilâve) sıfatın ya sadece zihinde veya sadece zihnin dışında bir hakikatinin olduğu söylenebilir. Birincisi bâtıldır. Aksi halde zihinde olan, hariçte olana mutabık gelmez. Bu durumda da tek bir şeyin haddi zatında bir olmaması gerekir ki bu da muhaldir. Çünkü biz, bir olduğu söylenen şeyin, zihnî, farazi ve itibari olarak bulunmazdan önce de onun haddi zatında bir olduğunu kesin olarak biliriz. O halde bir şeyin bir olmasının, zât ile bulunan zâtına ilâve bir sübûtî sıfat olduğu ortaya çıkmış olur.

Vahdetin sübûtî bir sıfat olduğunu kabul etmeyenler şu şekilde delil getirmişlerdir: Eğer vahdet zâta ilâve bir sıfat olsaydı, o zaman "birler",

mahiyetlerinin bir olması hususunda eşit; bizzât zâtları itibariyle de farklı olurlardı. Böylece de, vahdet için bir başka vahdetin bulunması gerekirdi; bu da sonsuza kadar varır ki, bu imkânsız bir şeydir.

"Bir", kendisine "bir" denilmiş olması bakımından bölünmeyen bir şeydir. Meselâ buna göre, tek bir insanın, insan olması bakımından iki insana taksim edilmesi imkânsızdır.

Tam aksine o "bir", bazen cüzlerine ayrılır. Mevcûdâtın parçaları ise "birlik"ten ayrılmaz. Hatta sayılar da böyledir. Meselâ bir onluğa, bir onluk olması bakımından, "bir" olmak vasfı ârız olmuştur. Buna göre, meselâ sen iki onluk dediğin zaman, bu iki onluk da bir kerrelik ifâde eder. Bu iki onluğa bu bakımdan, birlik ârız olmuş olur. Binaenaleyh, mevcûdâttan olan hiçbir şey birlikten ayrılmaz. İşte bu sebepten dolayı, onlardan bir kısmı, vahdeti mevcutla karıştırmış, böylece kendisine "bir" denildiği için, her mevcudun varlığının, bizzat birliğin kendisi olduğunu sanmıştır. Halbuki gerçek böyle değildir, çünkü varlık birliğe ve çokluğa ayrılır. Bir şeye bölünen ise, bölenden başkadır.

Cenâb-ı Allah iki bakımdan birdir:

a) O'nun zatı, birçok şeyin bir araya gelmesinden meydana gelmemiştir.

b) Var oluşta vâcibu'l-vücûd olması ve bütün mümkin varlıkların mebde'i olması hususunda O'na ortak olan hiçbir şey yoktur. Buna göre atom, onu var sayanlara göre, a) şıkkına nazaran birdir ama, b) şıkkına göre bir değildir.

***DÖRDÜNCÜ MESELE:* Allahu Teâlâ'nın Birliğinin Mahiyeti Hakkında**

Birinci izaha göre Cenâb-ı Hakk'ın tek olduğunun delili şudur: Şâyet Cenâb-ı Hak mürekkep bir varlık olsaydı, meydana gelmesi için, her bir cüz'ünün meydana gelmesine ihtiyaç duyardı. Onun cüzlerinden her biri de ondan başka olurdu. O halde mürekkep olan her varlık, kendisinden başkasına muhtaçtır. Başkasına muhtaç olan her varlık, zatı itibariyle mümkin, başkası itibariyle de vâciptir. O zaman o, kendisinden başkasına muhtaç ve zatı mümkin olan mürekkep bir varlık olurdu. Böyle olmayanın ise mürekkep olması imkânsızdır. O halde, Allahu Teâlâ'nın hakikati, teklik ve birlik hakikati olup, O'nun hakikatinde, cisimlerde olduğu gibi ne bir çokluk ne de adedî bir kesret vardır. Yine O'nun hakikatinde fasıl ve cinslerden meydana gelen nevilerde olduğu gibi, veya mahiyet ve kimlikten meydana gelen "şahıs"ta olduğu gibi manevi bir çokluk da bulunmaz. Fakat

bu, bazı kimselere zor gelmiştir. Bunun sebebi şudur: Cenâb-ı Hak, âlim, kâdir, hayy (diri) ve irâde sahibidir. Bu sıfatlardan anlaşılan, ya O'nun zatından anlaşılanın kendisidir, yahut da böyle değildir. Birincisi birkaç yönden yanlıştır:

a) Bizim, bu sıfatların her birini düşünmeksizin, O'nun zatını düşünmemiz mümkündür. Eğer bu mümkün olmazsa, şüphe yok ki, O'nun kendine mahsus zâtını düşünmeksizin, bu sıfatların her birini düşünmemiz mümkün olur. Hatta bu, "O'nun kendine mahsus olan zâtı" bilinemez, sıfatları ise bilinir. "Bilinen ise bilinmeyenden başkadır. Buna göre bu sıfatlar, O'nun zâtına ilâve olan hallerdir" diyen kimseye göre vâciptir.

b) Bu sıfatlar şâyet zâtın bizzat kendisi olsaydılar, bizim zât hakkındaki, "O âlimdir" veya "âlim değildir" şeklindeki sözümüz, "zât zâttır" veya "zât zât değildir" dememiz gibi olur ve bunun da, araştırmada zâtın nefyi ve ispatına delil ikâme edilmesi ihtimali imkânsız olmazdı. Çünkü "zât zâttır" diyen kimsenin doğru söylediğini herkes açık olarak bilir. "Zât, zât değildir" diyen kimsenin de yalan söylediğini yine herkes açık olarak bilir. Bizim "zât âlimdir" veya "zât, âlim değildir" sözümüz, "zât, zâttır" veya "zât, zât değildir" sözümüz gibi olmayınca, bu sıfatların zâta ilâve (yani zâttan başka) şeyler olduğunu anlarız.

c) Eğer bu sıfatların mercii sadece O'nun zâtı ise, ve zâtı tek bir şey ise, bu sıfatların mercii tek bir şey olmuş olurdu. O zaman O'nun kâdir olduğuna delil getirme, O'nun âlim olduğuna ve hayy olduğuna delil getirmeye ihtiyaç bırakmazdı. Böyle olmayıp, aksine her sıfat için ayrı bir delile muhtaç olunca, o sıfatların merciinin O'nun zâtı olmadığını anlıyoruz.

Bu sıfatların zâta ilâve (zattan başka) şeyler olduğu sabit olunca, biz diyoruz ki: Bu sıfatlar ya selbî olur, ya subûtî olur. Bunların selbî olması câiz değildir. Çünkü selb, sırf olumsuzluktur. Sırf olumsuzlukta ise bir husûsiyet kazanma özelliği yoktur. Ve bir de, biz Allah'ın âlim ve kâdir olmasını, cehâlet ve aczin onda olmamasından ibaret olduğunu söylemiştik. Cehâlet ve acziyyetin mercii ya yokluk olur, o zaman "O âlim değil, kâdir değil" demek olur. Veya bunların mercii subûtî bir şey olmuş olur ki, bu da cehâletin vakıaya mutabık olmayan bir inançtan, aczin ise kudretin durumunun bozulmasından ibaret olduğudur. Birincisi olursa, bu takdirde ilim ve kudret yokluğun yokluğundan (selbu's-selb) ibaret olur. Bu durumda da subûtî bir şey olurlar; Eğer ikincisi olursa, bu manada cehalet ve aczin

bulunmamasından dolayı, ilmin ve kudretin tahakkuk etmesi gerekmez. Çünkü cansız nesneler ilim ve kudret ile vasıflanmamış oldukları halde, bu manada cehalet ve acziyetten de uzaktırlar. Böylece Allahu Teâlâ'nın sıfatlarının, O'nun zâtına ilâve ve O'nun zatıyla kâim haller olduğu; ilâhın ise zat ve sıfatların toplamından ibaret olduğu ortaya çıkmış olur. Böylece söz, dönüp dolaşıp tekrar, Allahu Teâlâ'nın hakikatinin, birçok şeylerden mürekkep olduğu hususuna varır. Böyle bir meselede ise nasıl konuşulabilir?

Diğer bir müşkil şudur: Biz, daha önce "vahdet" sıfatının zâta ilave ve zât ile kâim bir sıfat olduğunu delilleriyle açıklamıştık. Hak Teâlâ'nın hakikati "bir" olunca, ortaya üç mesele çıkar: Bu hakikat, bu tek oluş vasfı ve bu hakikatin bu tek oluş niteliği ile vasıflanması. Bu ise, üçün üçüncüsüdür (yani teslistir), öyleyse tevhîd nerede kaldı?

Üçüncü müşkil şudur: Bu hakikat vâcibu'l-vücût olan bir mevcût mu, yoksa değil mi? Eğer o mevcût ise, kendi varlığı itibariyle diğer mevcutlarla aynı, mahiyeti itibariyle diğer mevcutlardan ayrıdır. Bu takdirde burada, var oluş ve mahiyet sebebiyle meydana gelen bir çokluk bulunmuş olur. Eğer bu hakikat mevcût değilse, bu yokluğa işarettir. Vâcip olma hususundaki söz de bunun gibidir. Çünkü bu hakikat zâtı gereği vâcibu'l-vücut (varlığı zorunlu) ise, varlığının vâcip olmasının kendi zâtının aynı olması imkânsız olur. Çünkü vâcip olmak, mevsûfun sıfata onunla vasıflanma itibariyle bağlı olmasından dolayı, bir sıfattır. İki şey arasındaki bağ (irtibat), o, kendisi olduğu için (yani kendine has varlığı olduğu için) onların her ikisinden de başka bir şeydir. Buna göre, o bağın sıfatının o iki şeyden de başka olması daha evlâdır. Yine aynı şekilde zât kendi kendine kâimdir ve vâcip diye isimlendirilen şeyin kendi kendine kâim bir şey olması imkânsızdır. Çünkü biz zâtı, "vâcip" oluş ile sıfatlandırıyoruz. Halbuki bir şeyin yine kendisiyle nitelenmesi imkânsızdır. Böylece sabit olur ki eğer vâcibu'l vücûd olan şeyin varlığı vâcip olsaydı, mevcûdiyetinin vâcip oluşu zatına ilâve bir şey olurdu. O zaman da ortada iki şey olurdu: Bu vücûb ile beraber olan, ve bu vücûb ile mevsûf olan bir zât. Bu takdirde ise teslis meselesi geri gelirdi.

Dördüncü müşkil şudur: Bu hakîkat "basit"tir (yani mürekkep değildir). Öyle ise ondan haber vermek ve bahsetmek mümkün müdür, değil midir? Birinci ihtimal imkânsızdır. Çünkü haber vermek ancak bir şeyden başka bir şey ile haber vermek suretiyle olur. Kendisinden haber verilen şey, verilen haberden başkadır. Bu ikisi, tek bir şey değil, iki ayrı şeydir. Ne

menfî, ne müspet olarak onun hakkında kesinlikle bir haber (bahsetme) yok ise, o zaman, o bilinmiyor demektir. İşte bütün bunlar, bu hususta sorulabilecek soruların tamamıdır.

Birliğin Mahiyetiyle İlgili Müşkillerin Cevabı

Birinci probleme cevap: Allahu Teâlâ, bu sıfatlarla mevsûf olan bir zâttır. Şüphe yok ki bir şeyin toplamı, gerçekleşebilmek için, cüzlerinin gerçekleşmesine muhtaçtır. Ancak Allah'ın zâtı kendisiyle kâim ve zâtı gereği vâciptir. Bu "zât" rütbe itibariyle vâcip oluşundan sonra, bu sıfatları gerektirmektedir. Bu ise aklen imkânsız olmayan şeylerdendir.

İkinci probleme cevap: Bu problem şöyle idi: "Vahdet", zâta ilâve bir sıfattır. Zâta, onun tek oluşu itibariyle baktığında, üç şey ortaya çıkar, bir şey değil?

Buna şöyle cevap verilir: Söylediğin şey doğrudur. Fakat, O'na "o" olması itibariyle bakmak ile, hakkında "tek" olarak hükmedilmiş itibariyle bakmak arasında fark vardır. O'nun tek olduğunu nazar-ı itibara almayarak, "o" olması itibariyle baktığında, vahdet gerçekleşir. Burada çok dikkat çekici bir durum vardır. Çünkü akıl vahdete itibâr ve iltifat ettiği sürece, henüz vahdet âlemine ulaşamamıştır; vahdeti bıraktığı zaman ancak vahdete ulaşır. Sen, işte bu nüfûz edici anlayışınla bu durumu değerlendir. Belki o zaman bunun sırrına ulaşırsın. Bu aynı zamanda varlık ve varlığın zorunluluğu problemine de bir cevaptır.[155]

Dördüncü probleme cevap: Bu problem şöyle idi: "Onu ifâde etmek mümkün müdür?" Gerçek şu ki, O'ndan haber vermek mümkün değildir. Çünkü ne zaman O'ndan bahsetsen, başka birşey ile O'ndan haber veriyorsun. Halbuki kendisinden haber verilen şey ile, kendisi ile haber verilen şey mutlaka farklıdır. O halde burada bir tevhid (birlik) yoktur. Şâyet sen Allah hakkında "O'ndan haber vermek imkânsızdır" diye bir haber verirsen, o zaman husûsî bir selb ile birlikte bir zât bulunuyor demektir. O takdirde burada bir "tevhid" söz konusu olmaz. Ama sen O'nu, O'ndan ne müspet ne menfî olarak bir haber vermeksizin, o "o" olduğu için nazar-ı itibara alırsan işte o zaman tevhid âleminin başlangıcına ulaşman gerçekleşebilir. Sonra bu sadece O'na yöneliş, ancak, "هُوَ" sözüyle ifâde edilebilir. İşte bundan dolayıdır ki tevhid denizlerine dalmış olan kimseler nezdinde,

155 Böylece üçüncü işkâl cevaplandırılmış olmaktadır.(Çev.)

"هُوَ" kelimesinin tesiri büyük olmuştur. Biz bu âyetin tefsirinde, Allah'ın yardımı ile, "هُوَ" kelimesinin hakikatlerinden bir nebze bahsedeceğiz.

Allah'ın var oluşta, varlığının vâcip oluşu itibariyle kendisine ortak ve benzer hiçbir şeyin olmaması manasında vahdetine gelince, bu vahdet Allahu Teâlâ'nın zâtına mahsus bir vahdettir. Bunun delilleri, Cenâb-ı Hakk'ın, "لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللهُ لَفَسَدَتَا" (Enbiya, 22) âyetinin tefsirinde zikredilecektir. Birinci tefsire göre "vahdet"e gelince, bu Allahu Teâlâ'nın zâtının hususiyetlerinden değildir. Çünkü mevcut varlıkların var oldukları hususunda bir şüphe yoktur; bu mevcut varlıklarsa, ya müfreddirler, ya da mürekkep.. Mürekkepte, müfredlerin bulunması gerekir; böylece mümkinât âleminde müfredlerin varlığını ispat etmek zorunludur. Buna göre birinci manaya göre "bir oluş" vasfı, kendisiyle Hak Subhânehu'nun birlenmiş olduğu, tevhîd edildiği şeylerden değildir. İkinci mânada "bir oluş" vasfına gelince, Hak Subhânehu ve Teâlâ hazretleri bununla birlenir; bununla tevhîd edilir.. Bu sıfatta O'na, O'ndan başka hiçbir şey ortak olamaz.. Cenâb-ı Hakk'ın, fikirlerin ve vehimlerin tasarrufundan, aklın ve anlayışın münasebetlerinden münezzeh olduğunu itiraf etmekle beraber, beşer aklı ve onun eksik anlayışına uygun olacak bir biçimde, bu hususta söylenebilecek sözün özü budur.

BEŞİNCİ MESELE

Cübbaî şöyle demiştir: "Cenâb-ı Hak, dört bakımdan "bir" (vâhid) olarak vasıflandırılır. O'nun kısımları yoktur, O'nun cüzleri yoktur; O, kıdem yönünden birdir; O, ulûhiyyet yönünden birdir; O, zâtıyla âlim ve zâtıyla kâdir olmak gibi zâtının sıfatları yönünden tektir."

Ebû Haşim ise, bunu üçe indirmiş, Allah'ın kıdem yönünden bir oluşuyla, zâtının sıfatları yönünden bir oluşunu tek bir şey kabul etmiştir. **Kâdî** ise şöyle demiştir: "Bu âyette sadece, Allah'ın ulûhiyyet yönünden birliği murat edilmiştir, çünkü Allah, tevhîdi buna nisbet etmiştir. Bunun içindir ki, bu ifâdenin peşinden, "لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ" (lâ ilâhe illâ hû) kavlini getirmiştir."

Ehl-i Sünnet âlimleri ise şöyle demiştir: Allahu Teâlâ birdir, O'nun bir cüz'ü yoktur; O, sıfatlarında birdir, O'nun bir benzeri yoktur; O, fiillerinde birdir, O'nun ortağı yoktur...

O'nun zâtı bakımından "bir" olmasına gelince, bu şundandır: Kendisine, "O, Hak Sübhânehû ve Teâlâ'dır" sözümüzle işaret ettiğimiz bu husûsî zât, ya kendisinden başka diğer bir şahısta bulunur veya bulunmaz. Eğer

birinci durum olursa, O'nun kendi muayyen zâtının başka bir mânadan ayrılması (imtiyaz)nın, fazladan bir kayıtla olması gerekir, ki o zaman o kendi nefsinde, kendisiyle hem müşterekliğin hem de ayrılmanın (imtiyâz) meydana geldiği şeyden mürekkeb olmuş olur. Bu takdirde de mümkin, ma'lûl (netice) ve başkasına muhtaç bir varlık olmuş olur ki, bu ise imkânsızdır.. Eğer böyle olmazsa, o zaman Cenâb-ı Hakk'ın, bir cüz' ü olmayan, zâtında "tek" (vâhid) olduğu sabit olur.

O'nun sıfatlarında "bir olması"na gelince bu, şundan dolayıdır: Cenâb-ı Allah'ın sıfatlarla mevsuf oluşu, başkalarının bazı sıfatlarla mevsuf oluşundan birçok yönden farklıdır.

a) Cenâb-ı Allah'ın dışındaki her şey fanidir, çünkü o fanî varlıkların sıfatlarının bulunması kendi zâtlarından olmayıp, başkasındandır. Cenâb-ı Allah ise sıfatlarının bulunmasına, başkası sebebiyle değil, kendi zâtından dolayı müstehaktır.

b) Allah'tan başka varlıkların sıfatları, herhangi bir zamana hastır; çünkü bu sıfatlar sonradan meydana gelmedir. Cenâb-ı Allah'ın sıfatlarıysa böyle değildir.

c) Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları, taalluk ettiği şeyler bakımından sonsuzdur. Çünkü O'nun ilmi, bütün malûmata; kudreti bütün makdûrâta, kendisine güç yetirilen, kudretle yapılacak bütün şeylere taalluk etmektedir. Öyle ki O, sınırsız malumâtın her birinde, sınırsız mâlûmat sahibidir. Çünkü O, şu atomun halinin, sonsuz mekânlardan ve sonsuz sıfatlardan her biri itibariyle önce hangi durumda olduğunu ve ileride nasıl olacağını bilir. İşte Cenâb-ı Allah bu yönden, sıfatları hususunda "tek"tir.

d) Cenâb-ı Allah'ın zâtının bu sıfatlarla mevsuf oluşu, bu sıfatların Cenâb-ı Allah'ın zâtına hulûl ettiğini, zâtının da bu sıfatlara mahal olduğu manasına gelmez. Yine bu, Allah'ın zâtının bu sıfatlarla tamamlandığı mânasına da gelmez. Çünkü biz, zât-ı İlâhinin bu sıfatların mebdei olduğunu açıklamıştık. Eğer zât-ı İlâhi bu sıfatlarla tamamlanmış olsaydı, mebde' zâtından dolayı eksik ve zâtı itibariyle mümkün olan şeylerle tamamlanmış olurdu ki, bu imkânsızdır. Aksine Cenâb-ı Allah'ın zâtı, zâtından dolayı tamdır ve kemâl sahibidir.. Bu zâtî tamlığın iktiza ettirdiği şeylerden birisi de, kemâl sıfatlarının O'nunla beraber tahakkuk etmesidir. Ancak ne var ki bu sefer yukarıda yapılan taksimât, kemâl sahibi olmanın bizzât

kendisine yönelir; o vakit bu taksimat da, lâfızların tâm ifâde edemeyeceği bir yere ulaşır.

e) Akıllar, Cenâb-ı Allah'ın zâtının künhünden habersiz olduğu gibi, sıfatlarının künhünden de habersizdirler. Bu böyledir, çünkü Allah'ın ilmine dair bildiğimiz tek şey, sadece onun varlıktaki muhkem san'atın ve ince nizamın varlığına sebep oluşudur. Allah'ın ilmine dair bilinen sadece O'nun ne olduğunu bilmeyişimiz, fakat şu idrâk edilen (algılanan) âlemin varlığı için şart olduğudur. Cenâb-ı Allah'ın kâdir ve hayy oluşu hususundaki izah da böyledir. İzzetinin nûru ile akıl ve anlayışların nurlarını koyan Allah'sa noksan sıfatlardan münezzehtir.

Cenâb-ı Allah'ın fiillerinde "bir" oluşuna gelince, bu açıktır. Çünkü mevcut olan varlık, ya vâcibu'l vücûttur, ya da mümkînü'l-vücut.. Vâcibu'l-vücût olan ancak O'dur; mümkinü'l-vücût olan ise O'nun dışında olan her şeydir. Mümkin olan her şeyin, vâcip olana bitişmediği sürece, meydana gelmemesi mümkündür. Bu hüküm, ister mülk, ister kulun fiili, isterse başka bir şey olsun, mümkinâtın kısımlarının değişmesiyle hiçbir değişikliğe uğramaz. Buna göre Allah'tan başka her şeyin Allah'ın mülki, mülkü, tasarrufu, ezici gücü, kudreti ve hükümranlığının içinde bulunduğu sabit olur. İşte bu anda, Allah'ın kaza ve kader sırlarının kokularından bir nebzesini hissedersin. Cenâb-ı Allah'ın, إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ *"Muhakkak ki biz, her şeyi bir kader ile yarattık"* (Kamer, 49) âyetinin hakikatlerinden bir şeyler sana tecelli eder ve sen, mevcut olanın ancak O ve, O'na ait olan şeylerden ibaret olduğunu anlarsın. Düşünce gemisi bu denize dalınca, sonsuza kadar yol alsa bile, hedefine varamaz. Çünkü yolculuk, bir şeyden bir şeye yapılır, yani önceki şey terk edilir, ikincisi arzulanır.. Bu ikisi birbirinden farklıdır. Ve sen, ferdiyyet ve vahdâniyyet âleminden çıkıp da, hudûs âlemiyle kıdem âleminin sınırına varınca, burada hareketler sükûna kavuşur, bütün alâmetler ve işâretler silinir; akıllarda ve gönüllerde, sadece "O, ancak O'dur!" hakikati kalır. "Ey O, ey kendisinden başka O olmayan O! (ya men lâ huve illa hû!). Bu zayıf kuluna ihsan et! Muhakkak ki senin kulun, senin rahmet avlundadır; senin yoksul ve zayıf kulun, senin kapındadır!"

ALTINCI MESELE

Eğer, " إِلٰهُكُمْ 'sizin ilâhınız' hitabındaki izâfetin manası nedir? Bu izâfet bütün mahlûkat hakkında câiz midir, yoksa sadece mükellef olanlar için mi doğrudur?" denilirse, biz deriz ki: "İlâh, ma'bud olmaya (tapınılmaya)

müstehak olan ve bu vasıfla ma'bud olmaya lâyık olan varlık olunca, bu, yani ilâhlık ancak, kendisinden Allah'a ibâdet etmesi tasavvur olunan bir kimseye nisbetle gerçekleşir. O zaman bu nisbet etme, bütün mükelleflere ve takdiren mükellef olması uygun olan bütün varlıklara nisbetle doğrudur.

YEDİNCİ MESELE

Allahu Teâlâ'nın, "وَاِلٰهُكُمْ" kavli, ilâh mefhumuna izafetin dahil olabileceğine delâlet eder. Şâyet "ilâh"ın mânâsı, "kâdir" olsaydı, o zaman mâna, قَادِرُكُمْ قَادِرٌ وَاحِدٌ *"Sizin kâdiriniz tek bir kâdirdir"* şeklinde olurdu. Malumdur ki böyle bir ifâde eksik ve kusurlu bir ifâdedir. Bu da "ilâh" kelimesinin ma'bûd manasına geldiğine delâlet eder.

***SEKİZİNCİ MESELE:* "لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ" Cümlesinin Tahlili ve Onda Tezahür Eden Mükemmel Tevhid**

Allahu Teâlâ'nın, "وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ" kavlinin mânası, "O, ilâhlıkta birdir" demektir. Çünkü, "وَاحِدٌ" (vâhid) kelimesinin, "اِلٰهٌ" (ilâh) lâfzından sonra gelmesi, bu vahdetin, birliğin başka hususta değil, ilâh olma hususunda geçerli olduğuna delâlet eder. Bu, bir kimsenin, "سَيِّدٌ وَاحِدٌ، عَالِمٌ وَاحِدٌ" (Bir efendidir, bir âlimdir) şeklinde nitelendirilmesi gibidir. Cenâb-ı Allah, "اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ" buyurunca, bir kimsenin şunu söylemesi mümkün olabilir: "Farzet ki bizim ilâhımız birdir, öyleyse belki de bizim ilâhımız başkasının ilâhından başkadır!.." Hiç şüphesiz ki Cenâb-ı Allah bu vehmi, لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *"O'ndan başka bir ilâh yoktur"* buyurarak mutlak tevhidi açıklamak suretiyle gidermiştir. Bu böyledir, çünkü bizim, لَا رَجُلَ "Hiç kimse yoktur" sözümüz, bu mâhiyetin hiç bulunmadığını ifâde eder. Bu mahiyet bulunmadığı zaman da, bu mahiyetteki fertlerin hiçbirisi de bulunmamış olur. Çünkü, bu mahiyetin fertlerinden birisi mevcut olsa ve bu fert bulunsa, mahiyet de meydana gelmiş olur. Bu ise mahiyetin hiç bulunmadığına delâlet eden lâfızla bir tenakuz teşkil eder. Binaenaleyh bizim, "لَا رَجُلَ" (Hiç kimse yoktur) sözümüzün umûmî ve şümûllü bir nefyi, (olumsuzluğu) iktiza ettiği sabit olmuş olur. Bu sözün peşi sıra, "اِلَّا زَيْدٌ" (Zeyd hariç!..) denilmiş olsa, bu söz tam ve kesin birliği, yani sadece Zeyd'in bulunduğunu ifâde eder.

Kelime-i Tevhid'le ilgili olarak bazı konular bulunmaktadır:

1) Nahivcilerden bir grup şöyle demiştir: "Bu, kendisinde bir harf ve "izmar" (gizleme, kapalı bırakma) bulunan bir sözdür. Bunun takdiri şudur: "لَا اِلٰهَ لَنَا" veya, اله في الوجود الا الله "Bizim Allah'tan başka hiçbir ilâhımız yoktur" veya, "Varlık âleminde Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur." Bil ki

bu söz, hakîkî tevhide uygun değildir. Bu böyledir, çünkü, eğer sen, "bu sözün takdiri, "لَا اِلٰهَ لَنَا اِلَّا اللّٰهُ" şeklindedir" dersen, o zaman bu, bizim ilâhımızın birliğini ifâde eder. Mutlak ilâhın birliğini değil... Bu takdirde de, Cenâb-ı Allah'ın, "اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ" sözü ile, "لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ" sözü arasında bir fark kalmayıp, bu yalnız bir tekrar olur. Bu ise, caiz değildir. Ama biz, "Bu sözün takdiri, "لَا اِلٰهَ فِى الْوُجُودِ اِلَّا اللّٰهُ" şeklindedir" dersek, bu problem ortadan kalkar; ama bu sefer başka bir müşkil ortaya çıkar. Çünkü sen, "لَا اِلٰهَ فِى الْوُجُودِ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ" dersen, bu ikinci bir ilâhın varlığını nefyetmek olur. Bu izmâr yapılmamış olsaydı, o zaman senin, "لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ" sözün, ikinci bir ilâhın mâhiyetini nefyetmek olurdu. Malûmdur ki, mahiyeti nefyetmek, gerçek tevhid hususunda varlığı nefyetmekten daha kuvvetlidir. Buna göre sözü zâhirine göre amel ettirmek ve böyle bir "izmâr"ın varlığından sarf-ı nazar etmek daha uygundur.

Eğer, "Mahiyeti nefyetmek nasıl düşünülebilir? Çünkü sen, 'siyah, siyâh değildir' dediğin zaman bu, siyâhın siyâh olmadığına hükmetmek olur. Bu ise, makûl bir şey değildir. Fakat, 'siyâh, mevcut değildir' dediğin zaman, bu makul, düzenli ve doğru bir ifâde olur" denilirse biz deriz ki, mahiyeti nefyetmek zorunlu olan bir şeydir. Çünkü sen, "siyah mevcut değildir" dediğin zaman, mevcut olmayı nefyetmiş oluyorsun; halbuki bir şeyin, kendisi olması bakımından mevcut oluşu, mâhiyetin mevcut olduğu mânasına gelir. Sen mevcudiyeti nefyedince, bu mevcudiyetle isimlendirilmiş olan mahiyeti nefyetmiş oluyorsun.. Bir şeyin, kendisi olması itibariyle mahiyetinin nefyedileceği düşünülebildiği zaman, bu mahiyetin de nefyedileceği niçin düşünülmesin? Bu düşünülebildiği zaman, "لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ" (Lâ ilâhe illallah = Allah'tan başka ilâh yoktur) sözümüzü, bir izmâra (gizli ve hazfedilmiş bir şeyin bulunmasına) ihtiyaç hissedilmeksizin, olduğu gibi anlamak doğru olur.

Eğer "Biz, 'siyah mevcût değildir' dediğimizde ne mahiyet nefyedilmiş, ne de varlık nefyedilmiş olur, fakat bu mahiyetin var oluş ile nitelenmiş olması nefyediliyor" dersen, ben de derim ki: Mahiyetin var oluş ile nitelenmiş olması, mahiyetten ve var oluştan ayrı bir şey midir, yoksa değil midir? Eğer ayrı bir şey ise bu takdirde, nitelenişi nefyetmek, mahiyeti nefyetmek olur. Mahiyetin ise, kendisinin kendisi olması bakımından, nefyi mümkün olmuş olur. O zaman da yukarıda zikredilen "takrib" söz konusu olur. Eğer bu niteleniş, mahiyetten ayrı bir şey değilse, nefyi ona yöneltmek ancak ya mahiyete, ya da var oluşa nefyi yöneltmekle mümkün olur.

O zaman da yukarıda sözünü ettiğimiz takrib (yani meseleyi akla yaklaştırarak anlatma) metodu geri gelir. Bu durumda bizim, "لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ" (lâ ilâhe illa hû = O'ndan başka ilâh yoktur) sözümüz, kesin olarak herhangi bir izmâra ihtiyaç olmaksızın gerçek ve doğru olur.

2) Nefyin tasavvur edilişi, ispatın (müspet bir hükmün) tasavvur edilişinden sonra gelir. Sen önce bir şeyin var olduğunu düşünmedikçe, yok olduğunu düşünemezsin. Çünkü sen, yokluk hakkında ancak varlığın olmadığını tasavvur edersin. Varlığın tasavvuru ise yokluğun tasavvuruna muhtaç değildir. Yokluğun tasavvurundan önce ise, varlığın tasavvuru bulunur.

Eğer "Durum böyleyse, niçin biz bu meseleyi bu sözde ters çevirdik de, nefyi önce zikredip ispâtı sona bıraktık?" denilirse; buna şöyle cevap verilir:

Durum aklen senin zikrettiğin gibidir, ancak ne var ki nefyi ispattan önce zikretmek, tevhidi ispat, şürekâ ve ortaklarını da nefyetmek içindir.

"Hüve" Kelimesinin Manevî Sırları Hakkında İzahat

"هُوَ" kelimesi hakkındadır. Bil ki, "هُوَ" kelimesine taalluk eden lâtif konular daha önce, "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ"in (besmele'nin) tefsirinde geçmişti. Bunun manevi sırlarına gelince, biz bu hususta deriz ki, bil ki lâfızlar iki kısımdır: Zâhir olanlar, zamir olanlar.. Zâhir olan lâfızlar, "siyâh, beyaz, taş, insan" kelimeleri gibi, bizzat kendileri olması itibariyle, hususî ve muayyen mahiyetlere delâlet eden lâfızlardır.

Zamirler ise, mütekellim, muhatab ve gaib olan şeye, bu şeylerin mahiyetine delâlet etmeksizin delâlet eden lâfızlardır. Bunlar da üç tanedir: "اَنَا" (ben), "اَنْتَ" (sen) "هُوَ" (o). Bunların en iyi bilineni "اَنَا" ; sonra "اَنْتَ" ; daha sonra da "هُوَ"dir. Bu tertibin doğru olduğunun delili şudur: Benim, kendimin kendim olması itibariyle, kendimi tasavvur etmem, kendisine hiçbir şüphe bulaşmamış olan bir tasavvurdur. Çünkü, kendimi başkasıyla veya başkasını kendimle karıştırmam, "اَنْتَ" zamirinin aksine, mümkün değildir. Çünkü "sen" ifâdesi, aklımda ve zannımda, sen'den başkasıyla; sen'den başkası da seninle karışabilir. "اَنْتَ" zamiri de "هُوَ" zamirinden daha iyi bilinendir. Netice olarak zamirlerin en iyi bilineni, "اَنَا" (ben); en az bilineni de "هُوَ" (o)dir. "اَنْتَ" ise, bu ikisinin arasındadır. Eksiksiz bir düşünce, bu hükmün doğruluğunu ortaya koyar.

Benim, "اَنَا" sözümün zamirlerin en iyi bilineni olduğuna" delâlet eden şeylerden birisi şudur: Mütekellim tek olduğu zaman, bir ayırım olmaksızın

müzekker ve müennesliği müsavî olan bir lâfız onu ifâde eder. Çünkü müzekker ve müennes ayrımı yapmaya ancak, bir iltibâs (karıştırma endişesi) olduğu zaman başvurulur. Halbuki burada böyle bir karışıklık ihtimali bulunmamaktadır: Binaenaleyh böyle bir ayırım yapmaya ihtiyaç yoktur. Mütekellim tesniye (ikil) ve cemî (çoğul) olduğu zaman, lâfız aynıdır. Muttasıl (bitişik) zamir olursa, "شَرِبْنَا" *"Biz içtik"* sözünde olduğu gibi olur, münfasıl (ayrık) olunca, "نَحْنُ" (Biz) sözünde olduğu gibi olur. Bu, karışıklıktan emin olunduğu zaman böyle olur.

Zamir muhatab olduğu zaman, müennes ile müzekkeri birbirinden ayırt edilir; bunların tesniyesi ve cemisi yapılır. Çünkü, mütekellimin karşısında bazen müennes (dişil) ve müzekker (eril) iki varlık bulunur; bu kimse onlara yönelerek, onlardan birine hitap ederse, bunu bir işaretle beyan etmedikçe, onun hangisine hitap ettiği bilinemez. Muhatap zamirinin tesniye ve cemî olması, işte bu sebepten dolayı yerindedir.

Ama hazır olanın (muhatap) gâib olandan daha iyi bilinmesine gelince, bu zarurî derecesinde bir şeydir. Sen bunu kavrayınca biz deriz ki: Böylece iyice anlaşılmıştır ki bir şeyin kendi kendisini bilmesi, başkasını bilmesinden daha mükemmeldir, o gayr ister hazır (muhatap), ister gaib olsun.. Demek ki Allah hakkında tam bilgi sahibi olmak, ancak Allah'a mahsustur. Çünkü Cenâb-ı Allah, kendisi için, "اَنَا" diyor, ve "اَنَا" lâfzı, bu üç kısım zamirin en iyi bilinenidir. Zamirlerin en iyi bilineni olan "اَنَا" ile o ulûhiyyet hakikati cihetine gitmek, yani o hakikate ulaşmak hiç kimse için mümkün olmadığı için, Allahu Teâlâ'yı hakkıyla bilmenin, ancak Allahu Teâlâ'ya mahsus olduğunu anlıyoruz.

Bu konuda "ittihâd"ı caiz gören bir topluluk daha vardır. Onlar şöyle derler: "Beşeri ruhlar, bu hakikatin ma'rifet nurlarıyla nurlandıkları zaman, âkil (düşünen) mâkul (düşünülen) ile birleşir ve bu birleşme anında ârif olan kimsenin, "اَنَا اللهُ" "Ben, Allah'ım" demesi doğru olur." Ancak ne var ki, bu ittihâd görüşü makul değildir. Çünkü ittihâd hali, ikisinin veya ikisinden birisinin fanî olması durumunda, ittihâd sayılmaz. Eğer bu ikisi bâkî olurlarsa, bunlar tek bir şey değil, ayrı iki şeydirler. İşaret hususunda yolların en mükemmeli olan bu yol kapanınca geriye diğer iki yol kalıyor ki, onlar da "اَنْتَ" (sen) ile, "هُوَ" (o)dir. "اَنْتَ"ye gelince bu, Cenâb-ı Hakk'ın, Yunus (a.s)'un hâdiseler ve sonradan meydana gelme (hudûs) izlerinden kurtulup, şuhûd makâmına ulaşınca, "فَنَادٰى فِى الظُّلُمَاتِ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنْتَ" *"Derken o, karanlıklar içinde seslendi: Senden başka hiçbir ilâh yoktur!"* (Enbiya,

87) dediğini naklettiğine göre, beşeriyyetin bütün hazlarından kurtulan ve mükâşefe ve müşahede makamlarında bulunan kimseler içindir. Bu senin dikkatini, müşahede ve hitap olunma makamına ulaşmanın yolunun, ancak Allah dışında her şeyden ilgiyi kesmekle olabileceği hususuna çeker. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.s), لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ *"Ben seni hakkıyla ve lâyıkıyla övemem.. Sen, kendini nasıl sena etmişsen öylesin"*[156] buyurmuştur. "هُوَ" ye gelince bu, gâib olanlar için kullanılır. Sonra burada bir incelik vardır. O da şudur:

Allahu Teâlâ'nın En Şerefli İsmi, "Hû" (O) İsmidir

Buna şu aşağıdaki hususlar delâlet etmektedir:

1) İsim, ya küllî olur veya cüz'î.. Küllî ile, bizzat manasını düşünmenin birçok varlığın iştirâk etmesine mani bulunmadığı şeyi kastediyorum. Cüz'î ile de, o şeyi sadece düşünmenin iştirake mâni olduğu şeyi kastediyorum. Bu da, onun bu muayyen varlık olması bakımından ona delâlet eden lâfızdır. Buna göre eğer birincisi olursa, kendisine bu isimle işaret edilmiş olan, bizzat Cenâb-ı Hakk'ın kendisi değildir. Çünkü, bu isimden anlaşılan, müşterekliğe mâni olmayan bir husus olup; oysaki Cenâb-ı Hakk'ın muayyen zâtı ise, ortaklığa ve şirke mâni olunca, kendisine bu isimle işaret edilenin bizzat Cenâb-ı Hak olmadığına kesinkes hükmetmek gerekir. O takdirde er-Rahmân, er-Rahîm, el-Hakîm, el-Kadîr, el-Alîm gibi bütün müştak isimler Cenâb-ı Hakk'ın kendine mahsus, zâtına şâmil olmazlar, kesinlikle buna da delâlet etmezler.

Eğer ikincisi (yani cüz'î mefhumu) olursa, bu O'nun özel isimle isimlendirilmiş olması demektir. Özel isim ise, işâret yerine geçmektedir. Binaenaleyh, senin, "يَا زَيْدُ" (Ey Zeyd..) demen ile, "يَا أَنْتَ" veya, "يَا هُوَ" (Ey sen, ey o..) demen arasında bir fark yoktur. Özel isimler işâret yerine geçince, bu durumda özel isim "fer" (ikinci derecede), işaret ismi "asl" olur. Asl ise, fer'den daha üstündür. Buna göre, bizim, "يَا أَنْتَ" veya, "يَا هُوَ" şeklinde hitap etmemiz, diğer bütün isimlerden daha üstündür. Ne var ki, "أَنْتَ"nin hâzır olana, "هُوَ"nin ise, gâibe şamil olan bir lâfız olması bakımından, aralarında bir fark bulunmaktadır.

Burada başka bir sır daha vardır. O da şudur: "هُوَ" ile ancak, bir şeyin sûreti aklımızda meydana geldiği zaman o şey ifâde edilir. O halde senin,

156 **Müslim**, Salat, 222 (1/352); **Tirmizi,** Da'avât, 76 (5/624); **İbn Mâce,** Dua, 3 (2/1263).

"هُوَ" sözün, o şeye, hazır olması durumunda şamil olur. Böylece neticede "hüve" de, sadece hazıra (muhataba) şamil olmuş olur.

2) Biz Hakk'ın hakikatinin bütün terkip hususiyetlerinden münezzeh olduğunu söylemiştik. Halbuki mutlak ferdin tavsif edilmesi mümkün değildir. Çünkü bir şeyi nitelemek, sıfat ile mevsûf arasında bir başkalığın bulunduğunu gösterir. Başkalık bulununca da, geriye "teklik"ten bir şey kalmaz.

Cenâb-ı Hak'tan haber vermek de mümkün değildir. Çünkü haber vermek, kendisinden haber verilen (muhber) ile, kendisi ile haber verilen (muhberun bih)in bulunmasını gerektirir.. Bu da ferdâniyyete terstir. Böylece bütün müştak isimlerin Hakk'ın hakikatinin künhüne ulaşmaktan kasır (noksan) olduğu ortaya çıkmış olur. "هُوَ" (hüve) lâfzına gelince, bu, her türlü çokluk ve kesret cihetinden uzak ve münezzeh olan o tek hakikatin künhüne ulaşabilir. Bu lâfzın, hakikatin künhüne ulaştığı için, o hakikatin künhüne ulaşması mümkün olmayan diğer lâfızlardan daha şerefli olması gerekir.

3) Müştak lâfızlar, zâtın bir sıfatının bulunduğuna delâlet eder. Sonra Hakk'ın sıfatının mahiyetleri de ancak, hudûs âleminde ortaya çıkan neticeleriyle bilinir. Mesela Cenâb-ı Hakk'ın ilminden sadece âlemdeki muhkem sanat ve mükemmel nizamı gerçekleştiren bir sıfat, O'nun kudretinden sadece fiil veya terkine (istediğini yapıp istediğini yapmamasına) esas olan bir sıfatın varlığını bilebiliriz. O halde bu sıfatları düşünmek ancak, hadiseler âleminde çeşitli durumlara dikkatli bir bakışla mümkün olur. Oysa müştak lâfızlar sadece tek olan Allah'a işaret etmez; aksine hem O'na, hem de hâdiseler âlemine birlikte işaret ederler. İki şeye aynı anda bakan kimse, onlardan her biri hakkında mükemmelliğe haiz olamayıp, tam aksine noksan ve kusurlu olur. O halde bütün müştak isimler Hakk'ı tanıma makamında, tam bir ihata (her yönü ile bilme) ifâde etmezler, tam aksine onlar, Rabbini tanıma hususunda, kul ile ihata vechi ile O'nu tanıması arasında perde olurlar.

"هُوَ" (Hüve)'ye gelince o, Cenâb-ı Hakk'a, O'na ârız olan bir nisbet veya hadiseler âlemine kıyasla bir oranın meydana gelmiş olması bakımından değil, bizzat O, O olması bakımından O'na delâlet eden bir lâfızdır. Binaenaleyh "hüve" lâfzı, seni Hakk'a ulaştırarak, O'nun dışındakilerle olan

ilgisini keser. Hüve'nin dışındaki isimler ise O'nun dışındakilerle olan ilgisini kesemezler. O hâlde hüve lâfzı, en kıymetli ve muhtevâlı bir lâfızdır.

4) Yukarıda zikredilen aklî deliller, celâl ve izzetin kaynağının bizzat O zât olduğuna delâlet etmektedir. O'nun zâtı ise sıfatlarla tamamlanmaz; tam aksine O'nun zâtı kâmil olduğu için, kemâl sıfatlarını gerektirmiştir. "Hüve" lâfzı seni rahmet, izzet ve yüceliğin kaynağına ulaştırır ki bu da O'nun zâtıdır. Diğer lâfızlar ise seni ancak sıfat ve nitelikler makamında tutar. O halde hüve lâfzı en şerefli bir lâfızdır. Hüve lâfzının sırlarını çözme hususunda hatırımıza gelen şeyler bunlardır. Bu hâdiseler (hudûs) âleminin darlığından kurtulup kadimlik (kıdem) basamaklarının genişliğine ulaşmak, beşeriyyet karanlıklarının eteklerinden nûrlar semâlarına yükselmek için, göğüslerimizi ve sırlarımızı bu kelimenin ışıltılarıyla aydınlatması ve bu kelimeyle akıl ve ruhları genişletmesi hususunda niyaz ve arzumuz sadece O'nadır. Bu ise Allah'a güç gelmez.

DOKUZUNCU MESELE

Nahivciler Cenâb-ı Hakk'ın, "لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ" sözü hakkında "هُوَ"nin merfû olduğunu söylemişlerdir.

Çünkü hüve kelimesi, ismi ile berâber, "لَا"nın mahallinden bedeldir. Biz, Arapların, مَا جَاءَنِى رَجُلٌ اِلَّا زَيْدٌ "Bana Zeyd'den başka kimse gelmedi" sözü hakkında biraz konuşalım.. Bu misaldeki, "اِلَّا زَيْدٌ" (illâ zeydün) ifâdesi, bedel olmak üzere merfûdur. Çünkü bedel olmak birincisinden vazgeçip, ikincisini almak demektir. Buna göre sen sanki, "مَا جَاءَنِى اِلَّا زَيْدٌ " demiş olursun. Makul olanı da budur. Çünkü bu "Zeyd'den başka hiç kimsenin gelmediğini" ifâde eder. Ama, "جَاءَنِى اِلَّا زَيْدٌ" ifâdesine gelince, burada bedel olma durumu mümkün değildir. Çünkü bu ifâde, جَاءَنِى خَلْقٌ اِلَّا زَيْدًا "Bana, Zeyd hariç, herkes geldi" takdirindedir. Bu da, Zeyd'den başka herkesin gelmiş olmasını gerektirir.. Ki, Zeyd'in dışındaki bütün herkesin gelmesi imkânsızdır. Böylece fark ortaya çıkmış olur. Allah en iyisini bilendir.

Cenâb-ı Hakk'ın, "اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ" sözüne gelince, bu iki kelimenin açıklaması daha önce geçmişti. Biz Cenâb-ı Hak için rahmetin nimet olduğunu, o nimeti verenin ise "rahîm" olduğunu açıklamıştık. Rahmetin çokluğunu ifâde etmek istediğimizde, er-Rahîm vasfını kullanırız. Ancak Cenâb-ı Hak için olabilecek bir mübalağayı kastettiğimizde ise, er-Rahman ismini kullanırız.

Bil ki Cenâb-ı Hakk'ın burada hususiyle bu iki ism-i şerîfi zikretmesinin sebebi şudur: Ulûhiyyet ve ferdâniyyetin (bir olma)nin zikredilmesi, kahr ve yüceliği ifâde eder. Binaenaleyh Cenâb-ı Hak ulûhiyyet heybeti ve ferdâniyyet izzeti karşısında kalpleri rahatlatmak, rahmetinin gazabını geçtiğini ve tüm maklûkatı ancak rahmet ve ihsan etmek için yarattığını bildirmek gayesiyle rahmet hususunda mübalağa ifâde eden bu iki kelimeyi zikretmiştir.

Düşünenler İçin İbretler, Âyetler

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَآ أَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَآءِ مِنْ مَّآءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَآبَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَآءِ وَالْأَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾

"Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün art arda gelişinde, insanlara yararlı şeylerle denizlerde akıp giden gemilerde, Allahu Teâlâ'nın gökten indirip de kendisiyle, ölümünden sonra yeryüzünü dirilttiği suda, orada her türlü canlıyı yaratıp yaymasında, yer ile gök arasında boyun eğmiş rüzgâr ve bulutları evirip çevirmesinde düşünen insanlar için nice âyetler vardır" (Bakara, 164).

Bil ki Cenâb-ı Hak Sübhânehû ve Teâlâ, birliğine ve tek olduğuna hükmedince, ilk önce varlığına, sonra da birliğine ve ortaklarının olmadığına istidlâl edilmesine vesile olan sekiz çeşit delil zikretmiştir. Bu delilleri size açıklamaya başlamadan önce birkaç meseleyi izah etmek gerekir:

***BİRİNCİ MESELE:* "Halk" Kelimesinin Mânası**

Âlimler, "الْخَلْق" (halk) kelimesinin ism-i mef'ûl mânasına mı, yoksa başka mânaya mı geldiği hususunda ihtilâf etmişlerdir. İnsanlardan bir grup, "halk" kelimesinin "mahluk" mânasına geldiğini söylemişler, buna dair aklî ve naklî deliller getirmişlerdir. Aklî delilleri işte bu âyettir. Bu böyledir, çünkü Cenâb-ı Hak, *"Muhakkak ki göklerin ve yerin yaratılışında,*

gece ile gündüzün art arda gelişinde, insanlara yararlı şeylerle denizlerde akıp giden gemilerde, Allahu Teâlâ'nın gökten indirip de kendisiyle ölümünden sonra yeryüzünü dirilttiği suda, orada her türlü canlıyı yaratıp yaymasında, yer ile gök arasında boyun eğmiş rüzgâr ve bulutları evirip çevirmesinde düşünen insanlar için nice âyetler vardır" (Bakara, 164) buyurmuştur.

Âyetlerin ancak mahlûklar hakkında olduğu bilinen bir hususdur. Çünkü mahluk, Yaratıcının varlığına delâlet edendir. O halde bu âyet halk kelimesinin mahluk mânasına geldiğini gösterir.

Aklî delilleri ise şunlardır:

a) Halk, bir şeyi yokluktan varlığa çıkartmaktan ibarettir. Bu çıkarmak işi şâyet O'nun kudret ve eserinden başka bir şey olursa, bu durumda o başka şey, yani yokluktan varlığa çıkarmak ya kadîm veya hâdis olur. Eğer kadîm olursa, ezelde de yokluktan varlığa çıkarma ismi bulunmuş olur. Halbuki, yokluktan varlığa çıkarma işinden önce, yokluk bulunur. Ezel ise, önceliği olmayan demektir. O halde, eğer ezelde bu çıkarma işi bulunmuş olsaydı, o zaman iki zıddın bir arada bulunması gerekirdi ki, bu da imkânsızdır. Eğer bu çıkarma işi muhdes olursa, yine onu yokluktan varlığa çıkaran başka bir çıkarıcının bulunması gerekir. Bunun için de başka bir çıkarma fiili gerekir... Bu hususdaki söz ise, öncekinde söylenen sözün aynısıdır. Böylece de teselsül gerekmiş olur.

b) Allahu Teâlâ ezelde, eşyayı yokluktan varlığa çıkarıcı olmamıştır. Sonra ezelde O, bir şey ihdâs etmiş midir, etmemiş midir? Eğer bir şey ihdas etmişse, bu yeni meydana gelen iş, işte mahlûktur (yani yaratılmıştır). Eğer bir şey ihdas etmemişse, Allahu Teâlâ kesinlikle hiçbir şey yaratmamıştır.

c) Müessiriyyet, müessir olan zât ile, eserin bizzat kendisi arasındaki bir nisbet ve münasebettir. İki şey arasındaki nisbetin izahı ise, bir intisâb eden olmaksızın imkânsızdır. Buna göre bu müessiriyyet, eğer hâdis olursa teselsül gerekir. Eğer kadîm olursa, bu müessiriyyet Allah'ın zâtından ayrılmayan bir hususiyyet olur. Bu kadîm sıfatın levâzımından olan bu eser de, ya o anda veya istikbâlde bulunur. Lâzımın lâzımı, lâzımdır. Binaenaleyh, eserin Cenâb-ı Hakk'ın zâtının levâzımından olması gerekir. Binaenaleyh Allahu Teâlâ kâdir ve irade sahibi olamaz, tam aksine O, bu tesire mecbur edilmiş ve zorlanmış olur. Böylece de bu tesir bir "illeti mûcibe", (gerektirici sebep) olmuş olur ki, bu da küfürdür.

"Halk" kelimesinin "mahlûk" manasına gelmediğini söyleyenler ise, şu delilleri ileri sürmüşlerdir:

1) Allahu Teâlâ'nın eşyâyı yaratmadan önce de Hâlik olarak nitelendirilmiş olduğu hususunda bir münakaşa yoktur. O halde Hâlik, "halk" ile nitelendirilmiştir. Binaenaleyh "halk"tan "mahlûk" manası anlaşılmış olsaydı, Cenâb'ı Hakk'ın şeytanlar, iblisler ve pislikler gibi mahlûk olan şeylerle de tavsif edilmiş olması gerekir. Bunu ise hiç kimse söylememiştir.

2) Biz daha önce yok iken bilahare meydana gelen bir şey gördüğümüz zaman, "Yok iken, bu şey nereden ortaya çıktı?" deriz.. Bu sebeple bize, "Allahu Teâlâ onu yarattı ve onu icat etti" denildiği zaman, biz bunu kabul eder ve, "O hak ve gerçektir" deriz. Eğer "O kendi kendine meydana geldi" denilirse, biz deriz ki, "Bu bir küfür ve çelişkidir." O halde, bir şey yok iken o şeyin meydana gelmesini Allah'ın yaratmasına bağlamak doğru olup, kendi kendine meydana gelmesine bağlamak doğru olmayınca biz, Allah'ın onu yaratmasının onun kendi kendine meydana gelmesine ters olduğunu anlamış oluruz. O halde "halk" "mahlûk" manasına gelmez.

3) Biz kulların fiillerini, Allah'ı ve Allah'ın kudretini biliyoruz, fakat kulların fiillerinde müessir olanın ne olduğunu bilemiyoruz. Bu Allah'ın kudreti midir, yoksa kulun kudreti midir? Bilinen, bilinmeyenden başkadır. O halde makdûrun meydana gelmesinde kâdirin kudretinin müessiriyyeti, o kudretin ve o makdûrun bizzât kendilerinden başka bir şeydir.

Sonra bu başkalığın selbî (olumsuz) olması imkânsızdır. Çünkü o, yokluk denen başka bir müessiriyyetin zıddıdır. Buna göre bu müessiriyyet hem müessirin hem de eserin kendisine ilâve olan sübûtî bir sıfattır ki elde edilmek istenen de budur.

4) Nahivciler şöyle demişlerdir: Biz, "Allah âlemi yarattı" dediğimizde, âlem mastar değil, aksine bir mef'ûlün bih'tir. Bu da âlemi yaratmanın âlemden başka olduğuna delâlet eder.

5) "Allah siyahı, beyazı, cevheri ve ârazı yaratmıştır" denilmesi doğru olur. Buna göre yaratma mefhûmu hepsinde aynıdır, fakat yaratıcılığın "cevher hakkında yaratıcılık" ve "âraz hakkında yaratıcılık" şeklinde taksim edilmesinin doğru olması deliliyle, şu muhtelif mahiyetlerden başkadır. Taksimat yapılan şey, kısımlar arasında müşterektir. Böylece "halk"ın mahlûk mânasına gelmediği ortaya çıkmış olur. İşte bu meselede söylenecek sözlerin tamamı budur.

İKİNCİ MESELE

Ebu Müslim (rh.a) şöyle demiştir: "Halk" kelimesinin Arapça'daki esas manası, "takdir etmek"tir. Bu kelime daha sonra, Cenâb-ı Allah'ın bütün fiilleri yerli yerinde olduğu için, O'nun bu fiillerine bir isim olmuştur. Cenâb-ı Allah, وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا *"Ve, her şeyi yarattı da, onu yerli yerinde yaptı"* (Furkân, 2) buyurmuştur. İnsanlar da, sağlam yapılan her iş hususunda, "o, bir ölçü içinde, takdir üzere yapılmıştır" derler.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Bu âyet, aklî deliller ile Yaratıcı'nın varlığına istidlâlde bulunulması gerektiğine ve taklidin bu maksada ulaşmak için, muhakkak ki bir yol olmadığına delâlet eder.

DÖRDÜNCÜ MESELE

İbn Cerir, bu âyetin sebeb-i nüzûlü olarak Atâ'dan şunu zikretmiştir: "Hz. Peygamber (s.a.s) Medine'ye geldiğinde, "اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ" âyeti nazil oldu. Bunun üzerine Mekke'deki Kureyş kâfirleri, 'Bütün insanlara tek bir ilâh nasıl yetiyor?' dediler. Bu sebepten dolayı Cenâb-ı Allah bu âyeti (Bakara, 164) indirdi"

Yine **İbn Cerir, Saîd İbn Mesrûk**'tan, onun şöyle dediğini rivâyet etmiştir: Kureyşliler Yahûdilere şöyle bir soru sordular: "Hz. Musa'nın size getirdiği âyetlerden bize bahsedin." Yahûdiler de onlara, Hz. Musa (a.s)'nın mu'cizesi olarak, asâ ve yed-i beyzâ (Beyaz, parlayan el) mu'cizelerini anlattılar.

Kureyşliler, Hristiyanlara da Hz. İsâ (a.s)'nın mu'cizelerini sordular. Onlar, Hz. İsâ (a.s)'nın anadan doğma körleri ve alaca hastalığını iyileştirme ile ölüleri diriltme mu'cizelerini anlattılar.

Bunun üzerine Kureyşliler, Hz. Peygamber (s.a.s)'e, "Allah'a Safâ tepesini, bizim için altın kılması için dua et de, sana yakînî olarak inanalım ve düşmanımıza karşı gücümüz artsın" dediler. Hz. Peygamber (s.a.s), bundan dolayı, bunu Rabbinden isteyince, Allahu Teâlâ ona, "Kureyşlilere bunu vereceğini, fakat eğer onlar buna rağmen tekzîbe düşerlerse, hiç kimseye yapmadığı bir şekilde onlara azap edeceğini" bildirdi. Bunun üzerine, Hz. Peygamber (s.a.s): "Beni ve kavmimi helak etme. Ben onları günbegün İslâm'a davet ederim" dedi. İşte bu sebeple Allahu Teâlâ bu âyeti, "Eğer onlar yakînî inançları artsın diye Safâ tepesini onlar için altın kılmamı istiyorlarsa, bilsinler ki gökleri, yeri ve âyette geçen diğer varlıkları yaratmak yakînî imanı artırma bakımından daha büyüktür" diye açıklamak için indirmiştir.

Allah'ın Varlığına Deliller

Bil ki bu sekiz çeşit delil hakkındaki sözlerimiz, birkaç kısma ayrılır:

Birinci Kısım; bunlardan tafsilâtlı olarak tek tek bahsetmektir: Bu delillerden birincisi, göklerin durumlarına bakarak istidlâlde bulunmaktır. Biz bu hususu, Cenâb-ı Hakk'ın, "...اَلَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا" (Bakara, 22) âyetinin tefsirinde kısmen zikretmiştik. Burada ise meseleyi bir başka yönden ele alalım:

Rivâyet olunduğuna göre **Ömer b. el-Hüsâm, Ömer el-Ebherî'ye Kitabu'l-Mucesta'yı** okudu. Bazı fakihler bir gün, "Ona ne okuyorsun?" diye sorunca o, "Kur'an'dan şu âyeti açıklıyorum: اَفَلَمْ یَنْظُرُوا اِلَی السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ کَیْفَ بَنَیْنَاهَا *"Göklere, gökleri nasıl bina ettiğimize bakmıyorlar mı"* (Kâf, 6). Ben, semânın nasıl binâ edilmiş olduğunu izâha çalışıyorum" dedi. Ebherî, o ne dese tasdik ediyordu. Çünkü Allah'ın mahlûkât deryalarına daha çok dalan herkes, Allah'ın celâl ve azametini daha çok bilir. İşte bundan dolayı biz diyoruz ki: Bu makama yakışan muhtasar (kısa) bir şekilde, göklerin durumlarından bahsetmemiz, birkaç fasıla göre tertib edilmiştir:

Birinci Fasıl
Feleklerin Tertibi Hakkındadır[157]

Bu işin mütehassısları, "Feleklerin dünyaya en yakını, Kamer (ay) küresidir. Onun üzerinde Utarid küresi yer alır. Daha geride Zühre, daha geride Güneş, daha geride Merih, daha geride Müşteri daha sonra Zühal, daha sonra sabit küreler, daha sonra da en büyük felek yer alır" demişlerdir.

Bil ki bu konuda bazı bahisler vardır:

157 Feleklerle ilgili bu bölümlerdeki izahların çoğu modern astronomiye uygun düşmeyebilir. Müfessirimiz bu bilgileri, görüleceği gibi, kendi zamanındaki ve kendinden önceki astronomi âlimlerinden ve kitaplarından nakletmektedir. Yani o, burada bir nakledici durumundadır. Bu bakımdan onun tenkit edilmesi insâfa sığmaz. Bu kısımları, onun zamanındaki astronomi bilgilerinin ve inançlarının durumunu göstermesi bakımından önemli bulduğumuz için, "Günümüz bilgilerine kıyasla çok tutarsız görünüyor" gibi bir düşünce ile, tercüme etmeme yolunu tercih etmedik. Fakat şunu da ifâde etmek gerekir ki, bu kısımların tercümesi oldukça güç olup, daha ziyade ıstılahlara dayandığı için, doğru tercüme edilmiş olsa bile, ancak erbâbının anlayabileceği konulardır. Kaldı ki biz, bu kısımları tercümede de elimizden geleni yaptığımız halde, birtakım hatalar olabileceğini zannediyoruz. Fakat her hâlükârda, bu kısımlarda da bazı gerçekler anlaşılmaktadır. Müfessirimiz nâkili olduğu bu bilgileri, Allah'ın varlığına istidlâl için kullanmaktadır. Aslında modern astronomiden öğrendiğimiz bilgileri de aynı yolla, Allah'ın varlığına, kudretine ve azametine delil getirebiliriz. Bu bakımdan Fahrettin Râzî (r.h) bize güzel bir istidlâl örneği vermektedir. Binaenaleyh bu kısımları, bu açılardan değerlendirmek ve anlamsız tenkitlere girmemek gerekir. (Çevirenler.)

Birinci Bahis: Bu kimseler, bu felek sırasını bilmenin yolu hususunda üç görüş beyân etmişlerdir:

1) Feleklerin hareketine bakarak... Çünkü en aşağıdaki yıldız, bizim gözümüzle en üstteki yıldız arasına geldiği zaman, o iki yıldız tek bir yıldız gibi görünür. Örten yıldız, örtülenden kendisinde galib olan rengi ile ayrılır. Meselâ Utarid sarı rengi ile, Zühre beyaz rengi ile, Merih kırmızı rengi ile, Müşteri parlaklığı ile, Zühal de solgunluğu ile diğerlerinden ayrılır.

Sonra eski astronomiciler Ayın, burçlarını dolaşırken altı gezegeni ve birçok sabit yıldızı perdelediğini (tuttuğunu); Utarid'in Zühre'yi, Zühre'nin Merih'i, diğerlerinin de bu tertip üzere birbirini perdelediğini söylemişlerdir. Bu istidlâl yolu, Güneş, Ay ile tutulduğu için, Ay'ın Güneş'in altında olduğunu gösterir ama, güneşin diğer gezegenlerin üstünde veya altında olduğunu göstermez. Çünkü güneş, bu yıldızlardan hiçbiri ile güneşin ışığı karşısında onların ışıkları görünmediği için tutulmaz. Binaenaleyh bu istidlâl yolu, güneş açısından geçersizdir.

2) Gezegenlerin (yörüngedeki) görünme noktalarının değişik oluşu... Çünkü Ay, Utarid ve Zühre'nin (yörünge) yerleri fark edilir, Merih, Müşteri ve Zühal'in (yörünge) yerleri fark edilmez, (gözle görünmez). Güneş hakkında bu, gerçekten azdır. Bu sebeple güneşin görünme noktaları fark edilenlerle farkedilemeyenler arasında bir yerde olması gerekir. Bu istidlâl yolu, gezegenlerin (yörünge üzerindeki) görünme noktalarının değiştiğine itibar edip, bunu anlattığımız şekilde müşahede eden kimseler için, açık bir yoldur. Fakat bunu iyice bilmeyen kimseler, bu hususta mukallid olur. Bu sanatın üstadı olan **Ebu'r- Reyhân, el-Fergâni**'nin **"Fusûl"** adlı kitabını özetlerken, bu görünme noktalarının, Ay dışındaki gezegenlerde fark edilmediğini özellikle zikretmiştir.

3) **Batlamyus** şöyle demiştir: "Zuhal, Müşteri ve Merih bütün uzaklıklarında, güneşten daha uzaktır. Utarid ile Zühre'ye gelince, bunlar diğer uzaklıklar şöyle dursun, **"tesdîs"**ten sonra bile güneşten daha uzak olmazlar. Bu sebeple, güneşin bu iki kısım arasında bir yerde bulunması gerekir." Bu delil zayıftır. Çünkü bu ayın durumu ile sakıt olmuştur. Çünkü ay, hepsinin altında olduğu halde, güneşten iyice uzaklaşabilmektedir.

Feleklerin Sayısı

İkinci Bahis, feleklerin sayısı hakkındadır. Astronomiciler, sadece dokuz feleğin olduğunu söylemişlerdir. Doğrusu, gözetleme (rasat), bu dokuz feleğin olduğunu gösterdiği için, biz onları dokuz olarak kabul etmişiz. Bu

dokuzun dışında olabilecek feleklere gelince, gözetleme ile onlar tespit edilemediği için, biz onların varlığına veya yokluğuna kesin hükmedemeyiz. **İbn Sina,** "Şifa"sında şöyle demiştir: "Şu âna kadar ben, sâbit yıldızların tek birer yıldız mı, yoksa, birbiri üzerine rastlayan küreler mi olduklarını kestiremedim." Ben de, bu ihtimalin her halükârda söz konusu olduğunu söylüyorum. Çünkü kendisi ile sâbit kürelerin aynı olduğuna delil getirilen şey, "Çünkü onların hareketleri birbirine eşittir. Durum böyle olunca, sâbit kürelerin tek bir küre içinde bulunmaları gerekir" denilmesinden başka birşey değildir. Bu iki mukaddime de zayıftır.

Birinci mukaddimenin zayıf oluşu, o sâbit kürelerin hareketlerinin, her ne kadar bizim hislerimize göre aynı ise de, hakikatte belki de böyle olmaması sebebiyledir. Çünkü biz, onlardan birinin otuz altı bin yılda yörüngesindeki devrini tamamladığını, bir diğerinin ise devrini sadece ondan on gün eksik olan bir müddette tamamladığını kabul etsek ve bu on günü otuz altı bin senenin günlerine taksim etsek, şüphesiz her günün hissesi, her senenin, hatta her bin senenin payı nerede ise fark edilmeyecek kadar az bir zaman olur. Bu böyle olunca, sâbit kürelerin hareketinin aynı olduğunu kesin söylemek mümkün olmaz.

İkinci mukaddime, ki bu "sabit kürelerinin hareketlerinin aynı oluşunun, onların tek bir küre içinde bulunmalarını gerektirdiği" mukaddimesidir, bu da kesin değildir. Çünkü muhtelif şeylerin tek bir gereklilikle müşterek olmaları uzak görülmez. Hatta, ben derim ki, İbn Sina'nın sabit küreler hakkında söylediği bu ihtimal bütün gök küreleri için söz konusudur. Çünkü her kürenin aynı olduğuna götüren yol, bizim yukarıda nakledip geçersiz olduğunu beyân ettiğimiz şeyden başka birşey değildir. Bu durumda günlük hareketi olan kürenin tek olduğuna kesinkes hükmetmek mümkün değildir. Belki de onlar çok az bir nisbetle hareketleri farklı olan birçok kürelerdir. Bu farklılığı kavramaya ömrümüz yetmez. Bütün "mümesilât" ve "havâmil" hususunda söylenecek şey de budur.

Bazıları, sâbit yıldızların üstünde (ötesinde) ve büyük felekin altında bir yıldızın daha bulunduğunu söylemiş, bu hususta şu delilleri getirmişlerdir:

a) En büyük meyli (Dünya ekseninin meylini) gözetleyenler, onun değişik miktarlarda olduğunu görmüşlerdir. Onu daha önce gözetleyen herkes, bu büyük meylin daha büyük olduğunu söylemiştir. Çünkü **Batlamyus** bu meyli 23 derece 51 dakika olarak bulmuş. Daha sonra **Me'mun** zamanında bu meyi 23 derece 35 dakika olarak hesaplanmıştır. Me'mun'dan sonra, bir dakika daha eksik olarak hesaplanmıştır. Bu şunu gösterir: İki kutbun

meyli bazen artar, bazen eksilir. Bu durum ise, ancak gezegenler ile yıldızlar arasında, kutbu gezegenlerin kutuplarının etrafında dönen ve yıldız kürelerinin kutupları da kutbunun etrafında döndüğü bir küre mevcud olduğu zaman mümkün olur. Böylece o kürenin kutbu için, bazen kuzey tarafa eğilme, Bazen de güney tarafa yükselme ârız olur. Böylece de gündüz doğrusu (ma'delü'n nehâr)ın, burçlar mıntıkasına denk gelmesi (yani onunla çakışması) gerekir. Bazen de güneye doğru ondan ayrılır.

b) Rasatçılar, **"Mutavvalât"** kitabında da açıklandığı gibi, güneşin hareketinin miktarı hususunda çok zorlanmışlardır. Hatta **Batlamyus, Eberhas**'ın güneşin hareketinin eşit hızda mı değişik hızlarda mı olduğu hususunda şüphe ettiğini anlatmıştır.

Sonra insanlar bu ihtilâfın sebebi hususunda iki görüş zikretmişlerdir:

1) Bu, güneşin en yüksekte bulunduğu noktanın hareket ettiğini (değiştiğini) söyleyenlerin görüşüdür. Bu görüşte olanlar, bu iki nokta arasındaki tepe noktası değiştiği için, bu cihetten güneşin hareketinin iki i'tidal noktası arasında değiştiğini, bundan dolayı güneşin hareketinin değiştiğini iddia etmişlerdir.

2) Hindliler, Çinliler, Babilliler ile Eski Roma, Mısır ve Şam âlimlerinin çoğunun görüşü... Buna göre, bunun sebebi burçların yörüngelerinin yer değiştirmesi ve onun iki kutbunun yükselip alçalmasıdır.. **Eberhas,** bu görüşü benimsediğini hikâye etmiştir. **Barba el-İskenderânî** tılsımcıların da buna inandığını, burcun yörüngesinin kutbunun bulunduğu yerden sekiz derece ileri geldiğini veya geri gittiğini ve onların şöyle dediğini zikretmiştir: Hareketin başlangıcı 22 derece balık burcundan koç burcuna doğrudur.

3) Batlamyus sâbit yıldızları gözlemiş ve onların her yüz senede bir derece katettiklerini görmüştür. Daha sonra gelenler ise, onları yine gözetlemişler ve her yüz senede bir buçuk derece katettiklerini görmüşlerdir. Bu, bu sanatta inceden inceye araştırma yapan mahir kimselerin kullandıkları aletlerdeki farklılığa hamledilmesi uzak olan büyük bir farklılıktır. Bunun, onların meylinin artmasına ve eksilmesine hamledilmesi gerekir. Bu da, yukarıda zikrettiğimiz, "feleklerin yörüngelerinin sabit olduğu" görüşünü iktiza eder.

Üçüncü Bahis: Felek ilmi mensupları sabit yıldızların bu yedi yıldızın yörüngelerinin üstünde bir felekte toplanmış olduklarına delil getirerek şöyle dediler: Biz bu yedi feleğin şu sabit yıldızların hareketlerinden daha süratli bir harekete sahip olduklarını müşahede ettik... Böylece yıldızların

ancak feleklerinin hareketiyle hareket ettiği kesinlik kazanmış oluyor. Bu durum, bu sabit yıldızların bu yedi feleğin dışında bir kürede toplanmış olmalarını gerektirir. Onların daha büyük bir felekte toplanmış olması caiz değildir. Çünkü onun hareketi çok fazladır; öyle ki yaklaşık olarak bir günde tam bir devir yapar.

Sonra bunlar şöyle demişlerdir: Bu sabit yıldızlar bu yedi feleğin kürelerinin üstünde bir kürede toplanmışlardır. Çünkü bu yedi yıldız, bu sabit yıldızları perdeler (tutulmalarına sebep olur). Tutan ise, tutulanın altında olur. Binaenaleyh bu yedi yıldızın kürelerinin, sâbit yıldızlar kürelerinin altında olması gerekir.

Bu usûl de birçok yönden zayıftır:

1) Biz, yıldızların ancak felekî bir hareketle hareket ettiklerini kabul etmiyoruz. Bu görüşte olanlar görüşlerini, feleklerde hârikulâdeliği imkânsız görme üzerine bina etmişlerdir. Halbuki biz, onların bu hususta ki görüşlerinin delillerinin zayıflığını açıklamıştık.

2) Bu sâbit yıldızların da başka kürelerinin bulunması gerektiğini kabul ediyoruz. Fakat sizin, "yedi küreden her bir küre birçok kısımlara ayrılır; bunların toplamı "felek-i mümessel" (yıldızlar sistemi)dir. Bu sistemin hareketi sabit yıldızların küresinin hareketine uygun olarak yavaştır" şeklindeki görüşünüze mukabil şöyle denilmesi niçin caiz değildir? Bu sabit yıldızlar, hareketi yavaş mümessil feleklerde toplanmışlardır, fakat gezegenler merkezin dışında olan feleklerde (havâmil) toplanmıştır. Buna göre, sabit yıldızların küresi olduğunu ispat etmeye gerek yoktur.

3) Farzet ki başka bir kürenin mevcut olması gerekmemektedir. Buna göre burada birisi Zühal küresinin üstünde, diğeri de Ay küresinin üstünde iki kürenin bulunması niçin caiz olmasın? Bu böyledir çünkü, bu gezegenler ancak kendi yolları üzerinde bulunan sâbit yıldızlarla hareket ederler. Gezegenlerin iki kutbuna yakın olan sabit yıldızlardan gezegen uzaklaşmaz ve onları perdelemez.. Bu gezegenlerle perdelenen sabit yıldızlara gelince, farzet ki biz onların Zühal küresi üzerinde bir kürede toplanmış olduklarına hükmettik. Bu gezegenlerle tutulmayan sabit yıldızlara gelince, onların gezegenlerin altında olmadığını nasıl bilebiliriz? Binaenaleyh, onların söyledikleri şeyin delile dayalı olmayıp, ihtimalî olduğu sabit olmuş olur.

Dördüncü Bahis: Astronomi âlimleri, en büyük feleğin hareketinin, hareketlerin en sürâtlisi olduğunu, çünkü onun yaklaşık bir günde tam bir devir yaptığını ve doğudan batıya doğru hareket ettiğini, bu en büyük

feleğin altında bulunan sekizinci feleğin, son derece yavaş olduğunu, hatta **Batlamyus**'a göre yüz senede bir derece, daha sonraki astronomi âlimlerine göre de (66) senede bir derece hareket ettiğini ve onun hareketinin öncekinin hareketinin tersine olarak batıdan doğuya olduğunu iddia etmişler ve buna "Biz bu sâbit yıldızları gözetlediğimiz zaman, onların, günlük hareketin aksine bir hareketleri olduğunu gördük" diye delil getirmişlerdir. Bil ki bu da zayıftır, çünkü şöyle denilmesi niçin caiz olmasın? "En büyük felek her gün doğudan batıya doğru tam bir devir yapmaktadır. Sekizinci felek de her gün batıdan doğuya doğru, on saniye kadar eksiğiyle, tam bir devir yapmaktadır. Hiç şüphesiz biz sekizinci feleğin hareketinin en büyük feleğin hareketinden azıcık farklı olduğunu ve en büyük feleğin hareketinin ters istikametinde olduğunu görüyoruz. Bu az miktarlar birleşince sanki sabit yıldızın çok yavaş bir hareketle, büyük feleğin günlük hareketinin ters yönünde döndüğü hissedilir." Bu ihtimal vardır. Onlar bunun aksini göstermek için delil getirememişlerdir. Sonra bunun doğru olduğuna iki şey delâlet eder:

a) Bu bürhanîdir. Çünkü sekizinci feleğin hareketi eğer en büyük feleğin hareketinin aksi istikametinde olsaydı, o, bir cihete en büyük feleğin hareketiyle hareket ettiğinde, ya kendi hareketiyle bu yönün aksine hareket etmiş olur veya bu esnada kendi hareketi gereği hareket etmemiş olur. Eğer birinci ihtimal söz konusu olursa, bu durumda bir şeyin aynı anda iki yöne hareket etmiş olması gerekir. Aynı anda iki yöne hareket aynı anda iki ayrı yönde bulunmayı gerektirir. Eğer ikinci ihtimal söz konusu olursa, felekî hareketin inkıtâa uğraması gerekir. Halbuki onlar bunu kabul etmiyorlar.

b) En hızlı hareket, en büyük felektedir; en fazla sükûnet de yeryüzüne aittir. Bu durumda akla en yakın olan şöyle söylenmesidir: En büyük feleğe en yakın olan, en sür'atli olandır; en uzak olan da en yavaş olandır. Binaenaleyh sabit yıldızların yörüngeleri en büyük feleğe en yakın yörüngeler olduğu için, hiç şüphesiz onun hareketiyle bu sabit yıldızların hareketleri arasında çok az bir farklılık vardır. Bu da, her yüz senede, bu azıcık farklılıkların bir araya gelmesinden meydana gelen bir derecelik farktır. Bu sabit yıldızları Zühal feleği takip eder. Çünkü o, sabit yıldızlardan daha yavaştır. Muhakkak ki onun büyük felekten geri kalışı, daha fazla olacaktır. Hatta onun bu az farklılıklarının miktarı toplandığı zaman, her otuz senede tam bir devir miktarına denk gelir. Bu söze göre, en büyük felekten daha uzak olan her gök cisminin hareketi daha yavaştır. Binaenaleyh, en

uzak olanın hareketinin en büyük feleğin hareketinden farklılığı, daha çok olur. Hatta, bu feleklerden hareketi en yavaş olan Ay feleğine kadar varır. Ay feleği her gün, en büyük felekten 13 derece geri kalır. Şüphesiz ay, devrini bir ayda tamamlar. Bu durum, en büyük felekten en uzak şey olan yeryüzüne varıncaya kadar böyle devam eder. Hiç şüphesiz yeryüzü son derece sakindir.. Böylece onların bu esaslar hakkındaki sözlerinin bozuk ve zayıf olduğu, aklın onların söyledikleri şeylere ulaşmasına imkânı bulunmadığı sabit olur.

İkinci Fasıl
Felekleri Bilme Hakkındadır

Astronomi âlimleri, kendileri için iki zannî mukaddime tespit etmişlerdir:

1) Gök cisimlerinin hareketleri eşit ve süreklidir.. Onlar bazen yavaşlayıp, bazen süratlenmezler. Yöneldikleri yönden geri dönmeleri de söz konusu değildir.

2) Yıldızlar kendiliklerinden değil, feleklerin hareketiyle hareket ederler. Sonra bunlar, bu iki mukaddimeye başka bir mukaddimeyi bina ederek şöyle demişlerdir: Yıldızları taşıyan feleğin merkezi ya yeryüzü merkezidir, ya değildir. Eğer onun merkezi yeryüzünün merkezi ise, bu durumda yıldız ya o feleğin ağırlığında temerküz etmiş olur veyahut da o feleğin ağırlığında yerleşmiş bir kütlede bulunur. Eğer birincisi olursa, yıldızın yere uzaklık ve yakınlığının ve o yıldızın o feleğin enlem ve boylamlarını kat etmesinin farklılığının feleğin veya yıldızın hareketindeki farklılık gibi farklı olması da imkânsız olur. Biz bu ikisinin kesinlikle olmayacağını varsayarsak, geriye diğer şu iki kısım kalır:

a) Yıldızın, hareketi dairevî olan ve de yeri kuşatan feleğin ağırlığına gömülmüş küre şeklinde olan bir kütlede bulunmuş olmasıdır ki, işte bu kütleye biz "dairevî felek" adını veriyoruz. O zaman o feleğin hareketi sebebiyle ona, yere nispetle bazen yakınlık uzaklık, bazen dosdoğru gidiş, geri dönüş, bazen de görünüşte büyüklük ve küçüklük gibi, yıldızın durumundaki farklılıklar ârız olur.

b) Veyahut da, yeri kuşatan feleğin merkezinin yerin merkezine denk olmamasıdır. Bu da, merkezi başka olan bir felektir. Bu feleğin burçlarının feleğinin iki yarısından birisinde bulunan yörünge yarımın birinden daha büyük, diğer yarısında ise, o yarımdan daha küçüktür. İşte bu sebeple, yere yakınlık ve uzaklık meydana gelir. Burçlar feleğinin iki yarısından

birisinin bir yarıyı, diğer bir yarısını katetme süresinden daha fazla bir zamanda katettiği ortaya çıkar. Böylece yıldızların küçüklük ve büyüklük, hızlılık ve yavaşlık, yere yakın ve uzak olmak gibi değişik durumlarının ancak şu iki şeyle, yani dairevî dönüş ve merkezi hariç bir felek ile meydana geldiği ortaya çıkar.

Bunu iyice kavradınsa, şimdi astronomların felekler hakkındaki görüşlerini izaha başlayalım. Onlar şöyle demişlerdir: Bu dokuz felekten tek bir küre olanlar vardır ki, bu en büyük felek ile sâbit olan feleklerdir. Yine bunlardan iki küreli olanlar vardır ki, bu güneş feleğidir. Bu böyledir; çünkü bu güneş feleğinden, merkezi en üst iki yüzeyleri **"evc"** (zirve) diye isimlendirilen ve ayrılan feleğe en uzak olan bir noktaya; yine en alt noktalarının yüzeyleri, bu ayrılan feleğe en yakın uzaklık olan ve kendisine **"hadîd"** (en alt yer) denilen bir noktaya temas edecek durumda bulunan, gerçekteyse ikisi aynı felek olan, merkezi dünyanın merkezinden başka bir felek ayrılır. Ne var ki, buna mecazî olarak iki felek denilmiştir. Kendisinden ayrılınan feleğe **"felek-i mümessel"**, merkezi hariç olana ise **"Evc feleği"** denilir. Halbuki güneşin kütlesi ise, sathı iki sathına temas edecek biçimde, bu feleğin içine batmıştır. Yine bu feleklerden üç küreli olanlar da vardır. Bunlar yıldızların felekleri ile Zühre'nin feleğidir. Çünkü bunlardan her birinin, güneşin feleği gibi, iki felek ile, merkezin dışındaki yeri, güneşin kütlesinin kendi feleğine nispetle olan yeri gibi olan başka bir feleği vardır ki, buna da **"tedvîr"** feleği denilir. Yıldız da, onun sathına temas edecek biçimde, bunun içine batmıştır. Bu hariç merkez, **"felek-i hâmil"** olarak isimlendirilir. Bu dokuz felekten dört küreli olanlar da vardır. Bunlar Utarid ve Kamer feleğidir. Güneşin iki feleği olduğu gibi, Utarid'in de iki feleği vardır. İkincisinden, merkezi iki merkezden hariç olduğu için, **"haricû'l- merkez"** (merkezi dışta olan) feleğin mümessel'den (sistemden) ayrılışı gibi, bir başka felek ayrılır. Bu feleğin, merkezi dışta olan feleğin merkezinden uzaklığı; merkezi dışta olan feleğin merkezi, mümessel feleğin merkezi arasındaki uzaklığın yarısı kadardır. Kendisinden ayrılınana **"felek-i müdîn"**, ayrılana ise **"felek-i hâmil"** denir. Tedvir feleği ile Utarid feleği bu ikinci çeşittendir. Burada söylenilecek şey, dört küre hakkında daha önce söylenilmiş olan şeylerdir. Ay feleği de, birbirine paralel olan iki küreye ayrılır. Büyüğüne **"felek-i mümessel"**, küçüğüne **"felek-i mail"** denir. "Felek-i mâil" de, daha önce geçen dört yıldızda olduğu gibi, üç küreye ayrılır. Güneş feleği hakkında bildiğin şekilde, kendisinden başka bir felek ayrılmış olan her felek, kendisinden ayrılınan felekten, ağırlıkları

farklı olan ve esas feleği tamamlayıcı olarak adlandırılan iki küre olarak görünür. Bu feleklerden her biri, merkezi üzerinde, Allah'ın olmasını takdir ettiği bir zamana kadar durmadan hareket eder. İnsanlar, daha önce naklettiğimiz mukaddimelere binâen bu küreleri tanıyabilmişlerdir. Şüphesiz, eğer bu mukaddimeler doğru olursa, bunların da doğru olduğuna hükmedilebilir. Bu hususteki durum...[158]

Üçüncü Fasıl
Feleklerin Hareketlerinin Miktarları Hakkındadır

Cumhur-u ulemâ şöyle demişlerdir: "Feleklerin tamamı, en büyük felek, Utarid'e bağlı olan "felek-i müdir, felek-i mümessel, felek-i mâil" ve Ay feleğine bağlı olan felek-i müdir hâriç, batıdan doğuya doğru hareket eder. Buna göre doğuya doğru olan hareket "el-hareketü ila't-tevâli (peşipeşine olan hareket) diye; batıya doğru olan hareket ise "el-hareketü ilâ hilafı't-tevali" (peşipeşine olan hareketin zıddına olan hareket) diye isimlendirilir. En büyük felek, her gün, "âlemin iki kutbu" diye adlandırılan kutuplar üzerinde bir devrini tamamlayacak şekilde süratli döner ve bütün felekler ile yıldızları da döndürür. İşte bu hareket ile, yıldızların doğup batması meydana gelir. Buna "ilk hareket" denir. Sonraki astronomicilere göre, sâbit felekler, çok yavaş hareket ederek, "burçlar feleğinin iki kutbu" denen iki kutup üzerinde otuz altı yılda sadece bir derece hareket ederler. Bu iki kutup da, âlemin iki kutbu etrafında, ilk hareket ile dönerler ve hareket eden bütün felekler, bu harekete göre hareket ederler. Yine bu hareket ile (gök cisimlerinin) tepe noktaları yerlerini değiştirirler. Buna da "ikinci hareket" ve "tepe noktası hareketi" denir. Bu aynı zamanda sâbit yıldızların da hareketidir. Sâbit yıldızlara, "sâbit" denmesinin birkaç sebebi vardır:

a) Hareketlerinin çok yavaş olması.. Çünkü bunların hareketleri, gezegenlerin hareketine nispetle sanki yok gibidir.

b) Gezegenler, sâbit yıldızlara doğru hareket ettikleri halde, sabit yıldızlar, gezegenlere doğru hareket etmezler. İşte bu sebeple, sâbit yıldızlar, gezegenleri adetâ bekledikleri için, böyle isimlendirilmişlerdir.

c) Bunların enlemleri, hiç değişmeyen bir ölçüde olduğu için...

d) Bunların aralarındaki uzaklıklar, üzerinde düşünülen kırk sekiz şekli de değişmediği, tek hal üzere sâbit kaldığı için...

158 Eserin Arapçasında da belirtildiği gibi, burada metinde bir eksiklik bulunmaktadır. "Bu kısım, elimizin altındaki asıl nüshalarda da beyaz bırakılmıştır" denilmektedir.

e) İnsanların avâmının çoğuna göre, zamanlar, ancak asırlara ve devirlere nispetle farklılık arz edecek biçimde, bu sâbit yıldızların doğup batmasına bağlanmıştır.

Hâricetü'l-Merkez felekleri günlük olarak şu şekilde hareket ederler: Zühal, 2 derece 1 dakika; Müşteri, 4 derece 59 dakika; Merih, güneşin delâlet ettiği gibi 31 derece, 220 dakika; Zühre 59 derece, 3 dakika; Utarid, 59 derece 8 dakika; Ay 13 derece 13 dakika 46 saniye... Bu hareketlere "merkez hareketi" ve "orta hareket" denir ki bunlar, tedvir feleklerinin merkezlerinin ve güneş merkezinin hareketleridir. Tedvir felekleri şu nispette hareket ederler: Zühal 250 derece 8 dakika; Müşteri, 54 derece 9 dakika; Merih, 220 derece 42 dakika; Zühre, 36 derece 59 dakika; Utarid, 3 derece 6 dakika 24 saniye, Ay 13 derece, 3 dakika 54 saniye.. Bunlara da "husûsî hareket" ve yıldızların merkezlerinin hareketi olan "hareketü'l-ihtilâf" denir. Bil ki bu farklı hareketler sebebiyle, yıldızların farklı durumları ortaya çıkar:

1) Ay'ın, dünyaya nispetle, aynı olmayan çeşitli uzaklıkları vardır. Ay'ın aynı olan dört değişik hareketi vardır:

a) Ay'ın, tedvir feleğine en yakın; tedvir feleğinin merkezinin de haricü'l-merkez feleğine en yakın mesafede olmasıdır. Buna "En yakın uzaklık" denir. Bu da, yaklaşık olarak yeryüzünün çapının yarısının otuz üç mislidir.

b) Ay'ın, tedvir feleğine en uzak noktada; tedvir feleğinin merkezinin ise, haricü'l-merkez feleğine en yakın uzaklıkta olmasıdır. Bu da "En uzaktaki cismin en yakın yeri, noktası denir. Ki bu, yeryüzünün yarıçapının kırk üç mislidir.

c) Ay'ın, tedvir feleğine en yakın uzaklıkta; tedvir feleğinin merkezinin ise haricü'l-merkez feleğine en uzak noktada olmasıdır. Buna da "en yakındaki cismin en uzak olduğu nokta" denir. Bu da yeryüzünün yarıçapının elli dört katıdır.

d) Ay'ın, tedvir feleğine en uzak noktada; tedvir feleğinin merkezinin ise, hâricü'l-merkez feleğine en uzak noktada olmasıdır ki, buna da "el-bu'du'l-eb'ad" (En büyük uzaklık) denir. Bu da yeryüzünün yarıçapının 64 mislidir. Sonra, ayın bu dört değişik durumunu ifâde eden noktalar arasında bulunan durumlar, **Ebu'r-Reyhan**'ın da şerhettiğine göre çeşit çeşittir.

2) Bütün yıldızlar, şöyle veya böyle, güneşe bağlıdırlar. Ulvî (yani daha üstte) olan yıldızların merkezlerinin, onların tedvir feleklerinden çıkan feleklerden uzaklığı her zaman güneşin merkezinin o ulvî yıldızın tedvir

feleklerinin merkezlerine uzaklığı kadar olur. Bu durumda güneş onları yakar. Ulvî yıldızlar, en alt noktada olursa, onlar tam güneşin karşısında olurlar. Bu durumda güneş de onların karşısında olur. Böylece güneş, istikâmet çizgisinin yarısında onlara yaklaşır, dönüş çizgisinin yarısında da onların karşısında olur. Merih'in tedvir feleğinin yarıçapının, güneşin mümessel feleğinin yarıçapından daha büyük olduğu söylendi. Buna göre o felek güneşin yakınında olduğu zaman, merkezinin, güneşinin merkezinden uzaklığının, güneşin karşısında olduğu zamandan daha büyük olması gerekir. Süflî (yani daha aşağıda olan) yıldızlara gelince, bunların tedvir feleklerinin merkezleri her zaman güneşe yakındır. Böylece güneşin de onlara yakın olması gerekir. İstikâmet ve rucû (dönüş) yarılarında en üst ve en alt noktalarının güneşe olan en büyük uzaklıkları, bu ikisinin tedvir feleklerinin yarıçapları kadardır. Bu da yaklaşık olarak, zühre için 45 derece; Utarid için ise 25 derecedir. Güneşin merkezi her zaman, Ay'ın en uzak noktası ile Ay'ın tedvir feleğinin merkezi arasında ortada olur. İşte bu sebepten dolayı, Ay'ın tedvir feleğinin merkezinin, en uzak noktaya olan uzaklığına "Bu'du'l-Müdâ'at" (Katmerli uzaklık) denir. Çünkü bu, Ay'ın tedvir feleğinin merkezinin güneşten olan uzaklığının birkaç katıdır. Böylece Ay'ın tedvir feleğinin merkezinin, en uzak noktada bulunması durumunda, ya güneşin karşısında olması veya güneşe yakın olması gerekir. Ay'ın tedvir feleğinin merkezi en yakın uzaklıkta olduğu zaman ise, güneş ayın dört (halinden) birinde olur, işte bu sebepten ötürü, ay en uzak noktada güneşle bir hızâda ve onun karşısında, en yakın noktada ise güneşle birlikte, dört halinden birinde olur.

Dördüncü Fasıl
Bu Durumlar ile Yaratıcının Varlığına Nasıl İstidlal Edileceği Hakkındadır

Bu, şu şekillerde olur:

1) Felek olmada müşterek olmalarına rağmen, feleklerin değişik ölçülerine bakmak sûretiyle. Çünkü bunlardan her biri aklen, olduğu miktardan azıcık daha fazla veya daha az olmaları mümkün iken, her birinin belli bir ölçüsü vardır. Akıl açıkça, bu ölçülerin (miktarların) hepsinin eşit olabileceğine hükmettiğine göre, bunların her birine ayrı ayrı miktarlar tahsis edip, onları düzenleyen birisine muhtaç olduklarına da hükmetmiş olur.

2) Bu feleklerin bulundukları yerlere bakarak istidlâl etmek.. Çünkü bunlardan her biri, en üst noktası ile üzerindeki bir felek; en alt noktasıyla

da altında bulunan bir felek ile temas halindedir. Sonra bu feleğin parçaları ya aynıdır veyahut da en sonunda parçaları aynı olan bir cisim haline gelecektir. Parçaları aynı olan o cismin tabiatının iki tarafından her birinin diğer tarafına denk olması gerekir. Üst noktası ile bir cisme temâs etmesi doğru olduğu gibi, alt noktası ile de o cisme temas etmiş olmasının doğru olması gerekir. Durum böyle olunca, üst tarafının altta, alt tarafının da üstte bulunması mümkün olur. Bu da böyle olunca, feleklerden her birinin muayyen bir yere yerleştirilmesi mümkün bir iş olmuştur. Bunun bu şekilde olması, aklen bir muktaziye, yani bunu icap ettiren varlığa muhtaçtır.

3) Her yıldızın, kendisiyle başka taraflarına değil de o feleğin bir tarafının o yıldıza has olan bir alt noktada bulunmasıdır. Sonra o feleğin yıldıza has kılınan bu noktası, diğer taraflarına denktir. Çünkü felek o noktada da, parçaları diğer yerleri gibi olan bir cisimdir. O halde diğer tarafların değil de bu alt noktanın o yıldıza tahsis edilmesi mümkün ve câiz bir iş olur ki, akıl bu işin bir tahsis ediciye muhtaç olduğuna hükmeder.

4) Her küre, belli iki kutup üzerinde döner. Feleğin bütün cüzleri birbirine benzer olunca, onun üzerinde var kabul edilen bütün noktalar da denk olur. Yine onun üzerinde farz edilen bütün daireler de eşit olur. İki belli noktanın, tabiat olarak diğer noktalarda müsavi oldukları halde, kutup olarak tahsis edilmesi, yine câiz ve mümkün bir durumdur. Yine akıl, onun, bunun böyle olmasını gerektiren bir varlığa muhtaç olduğuna hükmeder. O yıldızın dairelerinden muayyen her bir dairenin bir mıntıkada bulunmaya tahsis ve tayin edilmeleri hususundaki hüküm de böyledir.

5) Felekiyyet karakterinde aynı olmalarına rağmen, felekî kütlelerin her birinin hızlı ve yavaş olma bakımından belli bir harekete tahsis edilmiş olmalarıdır. Buna göre, son derece büyük ve geniş olmasına rağmen, en büyük feleğe bir bak! O, bir günde tam bir devir yapmaktadır. Halbuki ondan daha küçük olan sekizinci felek, tam bir devrini, cumhûrun dediğine göre, ancak 36 yılda tamamlamaktadır. Sonra onun altında bulunan yedinci felek de, devrini otuz yılda tamamlar. Buna göre, aklın aksine hükmetmesi, yani yörüngesinin genişliğinden dolayı en geniş olanın en yavaş hareket etmesi, yörüngesinin küçük olması bakımından da en küçük olanın en hızlı hareket etmesi gerekirken, en büyük olanın en fazla sürate, en küçük olanın da en yavaş hıza tahsis edilmiş olması, ancak bir muhassıstan dolayı olur. Akıl, bunlardan her birinin, kendisine has olan durumun azîz ve yüce olan Allah'ın ölçüp biçmesiyle olmasını gerektirir.

6) Felek-i mümesselden hâricu'l-merkez feleği ayrılınca, geriye iki tamamlayıcı kalır. Bunlardan birisi içten, diğeri dıştandır. Bu, yapısı aynı olan bir kütledir. Sonra bunun iki tarafından birinin son derece kalın, diğerinin ise birinciye nispetle son derece ince olmasıdır. Durum böyle olunca, gerek kalının, gerekse incenin kütlenin yapısına nispetle eşit olması gerekir. Bunlardan birinin bir tarafının ince, diğerinin ise kalın olmasının, mutlaka hür bir irâde sahibi olan bir muhassısın tahsis etmesiyle olmuş olması gerekir.

7) Bu felekler hareket ettikleri yönler bakımından da farklıdırlar. Feleğe nispetle bütün yönler aynı olmakla beraber, bunların bir kısmı doğudan batıya, bir kısmı batıdan doğuya hareket ederler; bir kısmı şimalî, bir kısmı ise cenûbîdir... Binaenaleyh bunların bir müdebbire (idareciye) muhtaç olmaları gerekir.

8) Hiç şüphesiz biz şu anda felekleri hareket halinde görüyoruz. Onların ezelde de hareket halinde olduklarını veya hareket halinde olmayıp sonradan harekete başladıklarını söylemek imkânsızdır. Ezelde hareket halinde olduğunu söylemek imkânsızdır, çünkü hareketin mahiyeti, ondan önce bir başka şeyin bulunmasını gerektirir. Çünkü hareket bir halden başka bir hale geçmektir. Ezelî olmak ise, bir başka şeyin kendisinden önce bulunmasına aykırıdır. O halde hareket ile ezelî oluşu bağdaştırmak imkânsızdır, ister onların bu hareketten önce mevcut olduklarını, ister hareketsiz bulunduklarını veyahut da onların bu hareketten önce asla bulunmadıklarını söyleyelim, eğer biz o feleklerin ezelde hareket halinde olmadıklarını söylemiş olursak, hareketin bulunmamasından sonra hareketin başlaması, o feleklerin hareketleri bulunmuyorken veyahut da onlar sakin halde iken onları hareket haline geçirmek için kadîm bir müdebbire muhtaç olmalarını gerektirir ki, bu da Allahu Teâlâ'dır. Bu, delillerin en güzeli ve en güçlüsüdür.

9) Şöyle denilmesidir: Bu feleklerin hareketi, onların belki de kendilerine has cisimliklerinden neş'et etmiştir; ne var ki biz onların bu belli cisim oluşlarının o hareketin parçalarının her birinden ayrıldığını müşahede ediyoruz. Bu durumda onun hareketinin parçalarından her birinin o feleğin kendine has yapısından kaynaklanmadığı ortaya çıkar. Bu durumda da felekler hareketleri hususunda, haricî bir muharrike muhtaç olurlar. Bu da hareket edebilen şeyleri hareket ettiren, sâbit yıldız ve gezegenlerin durumlarını ayarlayan müdebbirdir ki, bu da Allahu Teâlâ'dır.

10) Feleklerin bir araya gelmelerinde ve hareketlerinin uyum içinde bulunmasındaki şu inceliğin bir hikmete mebnî olduğunu kabul ediyor musun, yoksa bunun tesadüfi ve gelişigüzel meydana geldiğini mi sanıyorsun? İkinci kısım bâtıl olup, aklen çok uzak bir ihtimaldir. Eğer şu yüksek bina ve şu sağlam saray hakkında, toprakla suyun bir araya gelip, sonra da onlardan kerpiçlerin meydana geldiği, daha sonraysa o kerpiçlerin şu muhkem saray ile şu yüksek yapıyı meydana getirdikleri mümkün görülürse, bu, onu mümkün sayan kimsenin deli olduğunu gösterir. Halbuki biz bu feleklerin yapısının ve onlarda bulunan yıldızların, onların hareketlerinin bu binâlardan daha basit olmadığını görüyoruz. Bu sebeple hiç şüphesiz, bu hususta bir hikmetin gözetilmiş olduğu hususu ortaya çıkar.

Sonra şöyle denilmesi de mümkündür: Bu felekler ya canlı ve konuşan birer varlıktırlar, binaenaleyh kendi kendilerine hareket ederler veyahut da bunları güçlü bir müdebbir hareket ettirir. Birinci ihtimal bâtıldır, çünkü bu feleklerin hareketleri ya kendilerini tamamlamak maksadıyla olmuştur veya böyle bir maksat güdülmemiştir. Eğer bu hareket, bir mükemmeliyeti elde etmeleri için feleklerin hareketini istemişse, o zaman bu felekler zâtları bakımından noksan olup mükemmel olmayı arzulamaktadırlar. Veyahut da böyle bir maksattan dolayı hareket etmiş değillerdir. Zâtı bakımından noksan olan için mutlaka bir kemâle erdiricinin bulunması gerekir. O halde bu felekler, bir mükemmele muhtaçtırlar. Eğer felekler, hareketleriyle mükemmel olmayı istemiyorsa, bu felekler kendi fiilleri hususunda abes bir şeyle iştigal etmişlerdir. Bu durumda da iş, aklî bakımdan bu büyük kütlelerin ve devamlı hareketlerinin abes ve hikmetsizliğe dayanmış olmasının, aklen uzak bir ihtimal olarak görüleceği neticesine varır.. Geriye, aklen kendisine müracaat edilmeye en lâyık bir görüş kalır ki bu da, "dehr"e ve zamana hâkim olan hâkim bir müdebbirin, birtakım gizli sırlardan ve ilmini kendisine ayırıp yalnız kendisinin muttali olduğu ince hikmetlerden ötürü, bu felekleri hareket ettirdiğidir. Bize, Cenâb-ı Hakk'ın, وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا "Ve *onlar gökler ile yerin yaratılışı hususunda düşünürler de şöyle derler: "Rabbimiz, bunu boşuna yaratmadın"* (Âl-i İmran, 191) âyetinde de buyurulduğu gibi, icmâlî olarak bunlara iman etmek yaraşır.

11) Biz bu feleklerin renklerinin de farklı olduğunu görüyoruz. Meselâ Utarid'in rengi sarı, Zühre'ninki beyaz, güneşinki ışık rengi, Merih'inki kırmızı, Müşteri'ninki parlak inci rengi, Zühal'inki ise soluktur.. Sabit yıldızlardan her birinin farklı olduklarını ve kendilerine mahsus büyüklükte,

renkte ve yapıda bulunduklarını görüyoruz. Yine onların uğur ve uğursuzluk bakımından da farklı olduklarını görüyoruz. Yine biz gezegen yıldızların en üstte olanının en uğursuz, en altta olanının ise, en uğurlu olduğunu görüyoruz. Biz yıldızların gücünün bazı münasebetlerde mutluluk, bazı münasebetlerde mutsuzluk verdiğini görüyoruz. Yine biz yıldızların yüz, yanak, diş etleri, erkeklik ve dişilik bakımından farklı olduklarını; bir kısmının gece, bir kısmının gündüz göründüğünü; bir kısmı giderken, bir kısmının geri döndüğünü; bir kısmının dosdoğru gittiğini; bir kısmı yükselirken, bir kısmının alçaldığını görmekteyiz. Bütün bu farklılıklara rağmen, onlar şeffaflık, saflık ve cevherdeki duruluk bakımından müşterektirler. Bu sebepten ötürü akıl, onlardan her birine kendilerine has bu özelliklerin tahsis edilmesinin ancak bir muhassisin (tahsis edenin) tahsisi ile mümkün olduğuna hükmeder.

12) Bu yıldızların bu âlemde bir tesiri vardır. Bu yıldızlar ya birbirleri ile mücadele eder veya yardımlaşırlar; veyahut birbirleri ile ne mücâdele ederler ne de yardımlaşırlar. Eğer onlar birbirleriyle mücâdele ediyorlarsa, ya onlardan bir kısmının daha kuvvetli olması veya hepsinin eşit kuvvette olması gerekir. Eğer bir kısmı daha kuvvetli ise, kuvvetli olan daima galip, zayıf olan ise daima mağlûp olur. Böylece de bu âlemin durumunun bu galip yıldızın tabiatı üzere devam etmesi gerekir. Halbuki durum böyle değildir. Eğer onlar birbiriyle mücadele ettikleri halde, kuvvet bakımından eşit iseler, onların hepsinin hareketsiz ve fiilsiz kalması gerekir. Bu takdirde âlemde görülen hareketlerin bu yıldızların dışında bir kaynaktan sâdır olması gerekir ki o zaman da bu âlemin müdebbiri (idare edicisi) bu yıldızlar olmayıp, bunların dışında bir varlık olmuş olur. Eğer bu yıldızlar, birbirleriyle yardımlaşıyor iseler, âlemin de asla değişmeksizin tek bir hal üzere kalması gerekirdi. Eğer bazen yardımlaşıp, bazen de birbirleriyle mücadele ediyorlarsa, onların sevgiden buğza, buğzdan sevgiye geçmeleri, bu yıldızların sıfatlarında bir değişiklik ile olur ki, yıldızlar bu değişikliklerin meydana gelmesinde güç ve kuvvetle onlara hâkim olan bir yaratıcıya muhtaç olur.

13) Bu yıldızlar cisimdirler. Her cisim ise mürekkeptir. Her mürekkep ise, kendisini terkip eden (meydana getiren) her cüzüne muhtaçtır. Onun her cüzü ise, o cisimden başkadır. Binaenaleyh her cisim, kendisinden başkasına muhtaç olup, mümkinu'l-vücûd bir varlıktır. Her mümkin varlık ise, kendisinden başkasına muhtaç olup zatı gereği mümkindir. Zatı gereği mümkin olan her varlığın bir müessiri (tesir edeni) vardır. Müessiri

olan her şeyin, müessirine ihtiyacı ise, ya varlığını sürdürdüğü esnada veya meydana geldiği esnada veyahut da henüz yok iken olur. Birincisi bâtıldır Çünkü bu, var olanın yeniden var edilmesi manasına gelir ki bu imkânsızdır. Geriye diğer iki ihtimal kalır. Bunlar da yaratıcının varlığına delâlet eden varlıkların hudûsunu (sonradan meydana gelmiş olmalarını) gösterir.

14) Cisimler, cisim olma bakımından müsavidirler. Çünkü cisimleri felekî ve unsurî, kesîf ve lâtîf, sıcak ve soğuk, yaş ve kuru diye taksim etmek uygundur. Bu taksimin illeti (sebebi) bütün cisimlerde müşterektir. Buna göre cisim olma hali, bütün bu sıfatlarda ortak bir noktadır. Mahiyet itibariyle aynı olan şeylerin, sıfatları kabul etme hususunda da eşit olmaları gerekir. Öyle ise bir cisim hakkında doğru olan şey, başka her cisim hakkında da doğru olur. O zaman bir cismin, kendine has miktar, konum, şekil, karakter ve sıfatı gibi şeylere tahsis edilmesinin mutlaka câiz olan şeyler cümlesinden olması gerekir. Bu ise, celâli yüce, isimleri mukaddes ve kendisinden başka hiç ilâh olmayan kadîm bir yaratıcıya muhtaç olunduğu neticesine götürür.

İşte bu anlatılanlar, gök ve yer cisimlerinden elde edilen ve Yaratıcı Allah'ın varlığını gösteren önemli delillere işarettir.

وَلَوْ اَنَّ مَا فِى الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللّٰهِ... *"Eğer yerdeki ağaçlar kalem olsa, deniz de arkasından yedi deniz daha kendisine yardım ederek (mürekkeb) olsa yine de Allah'ın kelimeleri tükenmez"* (Lokman, 27).

Delillerin İkinci Çeşidi, yeryüzünün halleridir. Bu hususta iki fasıl vardır:

Birinci Fasıl
Yeryüzünün Hallerinin İzahı Hakkındadır

Bil ki yeryüzünün hallerinin değişmesinin birçok sebebi vardır:

Birinci Sebep: Yeryüzünün hallerinin, feleğinin hareketi sebebiyle değişmesidir. Bu da birkaç kısımdır:

Birinci Kısım: Enlemi olmayan yerler. Bunlar ekvator çizgisinde olan yerlerdir. Bu yerler, dünyanın iki kutbuna tevâfuk ettiği için (aynı mesafede bulunduğu için) "Ma'delû'n nehâr"ı bir dik açı ile keserler. Bunların bütününün meridyenlerini (medârât) iki eşit parça olmak üzere keserler. Felek, dâirevi olarak hareket eder. Bu yerlerde, herhangi bir yıldızın gecesi ile gündüzü değişmez. Burada devamlı görünen veya devamlı görünmeyen bir yıldız düşünülemez. Dünya üzerinde, iki kutbun dışındaki her

noktanın bir doğuş, bir batış yeri vardır. Burç feleği, "semtü'r re'se" (yani başucu noktasına), bir tam devrinde, iki defa uğrar. Bu da, onun iki kutbunun ufuk dairesine ulaştığı zaman olur. Güneş, başucu noktasına senede iki defa uğrar. Bu da, güneşin iki i'tidal noktasına yetiştiği zaman olur.

İkinci Kısım: Enlemi olan yerler. Kuzey kutbu, bu yerlerde ufuktan yükselir, güney kutbu ise ufukta alçalır ve ufuk buralarda yalnız "ma'delû'n nehar"ı iki yarım daire halinde keser. Fakat diğer meridyenlere (medârât) gelince, bunlar o yerleri değişen nispetlerde, iki parça halinde keserler. Bu parçalardan kuzey küresinde görüleni, görünmeyenden daha büyüktür. Güneyde ise, bunun aksine olur. İşte bu sebepten ötürü, kuzeyde gündüzler daha uzun, güneyde ise bunun aksine olur. Buradaki hareket "hamâilî" olur. Buralarda yıldızın gecesi ile gündüzü, ancak "ma'delu'n-nehâr'da"eşit olur. Kuzey kutbuna yakın olan yıldızlar devamlı görünür, güney kutbuna yakın olanlar ise hiç görünmezler. "Ma'delu'n-nehâr"dan kuzeye olan uzaklığı, o yerin enlemi kadar olan iki noktada güneş başucu semtine uğrar.

Üçüncü Kısım: Kendisinde, kutup yüksekliğinin en büyük eğim gibi olduğu yerlerdir. Buralarda burçlar feleğinin iki kutbunun batması ve doğması imkânsızdır. Fakat onun iki kutbu ufka temâs ederler. Bu durumda burçlar feleği, başucu noktasından geçer, güneş ise ancak yaza ait geçişlerde başucu noktasına uğrar.

Dördüncü Kısım: Enlemleri en büyük meyilden fazla olan yerler. Burada gerek burçlar feleğinin, gerekse güneşin, başucu noktasına uğraması imkânsız olur. Böylece burada, burçlar feleğinin kuzey kutbu devamlı görülür, güney kutbu hiç görülmez.

Beşinci Kısım: Enlemleri, eğimin tamamı kadar olan yerler. Buralarda yaz mevsiminde güneş hiç batmaz. Kışın da hiç doğmaz. Fakat bu iki kutup ufuk ile temas halindedirler. Bahar mevsiminin i'tidal çizgisi doğuya; sonbahar mevsiminin i'tidal çizgisi de batı ufkuna ulaştığı zaman, kuzeyde mevsim yaz, güneyde ise kış olur. Bu durumda burçlar feleği ufukta çakışır. Sonra o, Oğlak burcunun başından Yengeç burcunun başına kadar bir kere doğar ve buna mukabil bir kere batar. Sonra doğan burçlar batmaya, batan burçlar ise daha önceki haline gelinceye kadar doğmaya başlar. Burada yaz mevsiminde devamlı gündüz, kışın ise devamlı gece olur.

Altıncı Kısım: Enlemi, en büyük eğimden (meyl-i a'zam'dan) daha fazla olan yerler. Bu durumda, burçlar feleğinin bir yayı, yaz gündönümünden itibaren ve yaz gündönümü onun ortasında olacak biçimde devamlı gözükür.

Güneşin bu yayı kesme müddetinde ise, devamlı gündüz olur. Aynı şekilde kış gündönümünün bulunduğu yerlerde ise burçlar feleği hiç görünmez. Güneşin o feleği kesmesi müddetinde ise devamlı gece olur. Burada bazı burçlar için bir eğim meydana gelir. Oğlak burcu güney taraftan gündüzün yarısına denk geldiği zaman, Yengeç burcunun evveli de kuzey taraftan gündüzün diğer yarısına denk gelir. Bahar i'tidal noktası da doğu ufka denk gelir. Bu durumda Yengeç burcu, Oğlak burcundan; Oğlak burcu Boğa burcundan; Boğa burcu da Koç burcundan önce doğmuş olur. Sonra burçlar feleği hareket ettiği zaman, mecburen Balık burcunun sonunda doğar. Bu durumda Balık burcunun başlangıcı dünyanın öbür yüzüne rastlar. Her burç doğduğunda onun mukabili olan burç batar. Doğan burçlar, eğimlidir. Mukabilleri de aynı şekilde batar.

Yedinci Kısım: Kutup yüksekliğinin 90 derece olmasıdır. O zaman orada ma'delu'n-nehâr çizgisi ufukla çakışır. Hareket de değirmi olur. Doğup batmak, tamamiyle yok olur. Burçlar feleğinin kuzey yarısı devamlı gözükürken, güney yarısı ise devamlı gözükmez.. Böylece senenin yarısı gece, yarısı da gündüz olur.

İkinci Sebep: Yeryüzü durumlarının **"imâre"** (iskân olunma) sebebiyle değişmesidir. Bil ki ekvator çizgisi, yeryüzünü kuzey ve güney diye ikiye ayırır. Buna göre sen ekvatoru dik açıyla kesen büyük bir daire daha farz ettiğin zaman, yeryüzü küresi bu iki daire sebebiyle dört parçaya ayrılmış olur. Yeryüzünün ma'mûr olarak bulunan kısmı, kendisinde bulunan dağlar, denizler ve çöllerle beraber, bu dört parçadan kuzey yarım kürede bulunan iki parçanın birisi olur. Allah en iyisini bilir ya, bu yeryüzünün dörtte üçünün su olduğu söylenir. Ekvator çizgisi üzerinde boylamı 90 derece olan yer, "yeryüzünün kubbesi" diye adlandırılır. Hintli astronomlardan rivâyet edildiğine göre; orada, şeytanların yuvası olan bir adada yüksek bir kale vardı.. İşte bundan dolayı bu nokta, "kubbe" diye adlandırılmıştır. Sonra dünyanın ma'mur yerinin boylamı, bu dairenin yarısına yakın olarak bulunmuştur. Bu, adeta ittifak edilmiş bir husus gibidir. Yine astronomlar, bu ma'mur yerin batıdan başladığı konusunda ittifak halindedirler. Ne var ki onlar, bu yeri belirleme hususunda ihtilâf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı burayı okyanus sahilinden başlatırken, bir kısmı ise "Cezâiru'l-hâlidât" adı verilen Vağle adalarından başlatırlar. İlk astronomlar eski zamanlarda burasının ma'mûr olduğunu iddia etmişlerdir. Buranın sahilden uzaklığı "20 cüz"dür. Bundan, bu mıntıkanın en son noktası hakkında da ihtilâfı bulunduğu neticesi ortaya çıkar. Bu ma'mûr yerin enlemi, ekvator

çizgisinden başlamak üzere, ancak 66 derecelik bir uzaklığa varıldığı zaman bulunur. Ne var ki Batlamyus, ekvator çizgisinin altında da, 16 derecelik uzaklıkta da ma'mûr ve meskûn yerlerin bulunduğunu iddia etmiştir. Böylece ma'mûr yerlerin enlemi yaklaşık 82 dereceye varır.

Sonra o astronomlar bu ma'mur olan miktarı, ekvator çizgisine paralel olarak, uzanan yedi bölgeye ayırmışlardır ki, buna, "iklimler" adını vermişlerdir. Bu bölgenin başlangıç noktası ekvator çizgisinden başlar. Astronomlardan bazıları da, "iklimler"in başlangıcını, ekvator çizgisine 23 derecelik bir yakınlıktan başlatırlar. Bu yedi iklimin son noktası ise, ekvator çizgisine 50 derecelik bir uzaklığa varır. Bunun ötesinde kalan yerler ise, kendisindeki meskûn ve ma'mur yerlerin azlığından dolayı, "iklimler"den sayılmamıştır.

Üçüncü Sebep: Yeryüzünün bir kısmının kara, bir kısmının deniz, bir kısmının ova, bir kısmının dağlık, bir kısmının kayalık, bir kısmımın kumluk ve çöl, bir kısmının bataklık; bir kısmının da tepelik ve yamaçlık olmasıdır. Bu kısımların bazısı diğer bazısıyla bir araya gelir de, böylece yeryüzünün durumları alabildiğine değişir. Yeryüzünün bu durumunu ilgilendiren konuları, Allahu Teâlâ'nın, الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً *"O, (Rabbiniz) ki sizin için yeryüzünü bir döşek, semâyı da bir binâ yapmıştır"* (Bakara, 22) âyetinin tefsirinde iyice anlatmıştık.

Dünyanın Küre Şeklinde Olduğunun Delilleri

Yeryüzünün durumlarıyla ilgili hususlardan birisi de, onun küre oluşudur.

Birinci Delil: Yeryüzünün doğu ile batı arasındaki çizgilerinin boylam; kuzey ile güney noktaları arasında uzayan çizgilerin ise, enlem diye adlandırıldığını öğrenmiştin. Buna göre biz diyoruz ki, yeryüzünün boylamı ya dosdoğru, ya alt veya üst nokta olur. Birincisi bâtıldır; aksi halde yeryüzünün tamamı güneş doğarken aynı anda aydınlık, batarken de aynı anda karanlık olurdu.. Ne var ki durum böyle değildir. Çünkü biz, ayın bizatihi bir kere tutulduğunu ve bununla beraber onun küsûfun evveli ve tamamı; açılmasının evveli ve tamamı olan dört durumundan düzenli bir durumunu nazar-ı dikkate aldığımızda, bu tutulma, enlemleri aynı olan beldelerde, aynı anda bulunmaz ve doğu memleketlerinde gecenin süresi, batı memleketlerinde olduğundan daha uzun olurdu.

İkinci ihtimal de geçersizdir; aksi halde batı memleketlerindeki gecenin süresi, doğu memleketlerindekinden daha çok olurdu. Çünkü batı

memleketleri en alt noktanın ilk önce batısında, daha sonra da ikinci olarak doğusunda, bulunur. İki kısım da geçersiz olunca, yeryüzü boylamlarının kavisli ve eğik olduğu ortaya çıkar. Çünkü bu eğri, ya tam kürevî veya elips şeklinde olur. İkincisi geçersizdir, çünkü biz, dairenin cüzlerindeki farklılığa göre, aynı ay tutulma zamanları arasında farklılıklar bulmaktayız. Öyle ki, gecenin başlangıcında doğu memleketlerinin en uç noktasında görülen ay tutulması, batı memleketlerinin en uç noktasında bulunan yerlerde gündüzün başlangıcında görülür. Böylece bu kavisin, boylamlar hakkında kürevî olduğu ortaya çıkmış olur.

Yeryüzünün enlemine gelince, bu enlemler ya düz olur, ya içbükey (muka'ar) veyahut da dışbükey (muhaddeb) olur. Birincisi bâtıldır, aksi halde güneyden kuzey kutbuna doğru yola çıkan bir kimse için kutbun başucu noktasının yüksekliği artmazdı. Ve böyle olmadığı müddetçe o kimse, kutupta devamlı olarak görülen yıldızlardan hiçbirini göremezdi. Fakat biz daha önce, yeryüzünün durumlarının, enlemlerinin değişmesiyle değişmekte olduğunu açıklamıştık.. İkincisi de geçersizdir, aksi halde bu kimse bu iç bükeyden aşağıya doğru devamlı indiği müddetçe, devamlı görünen yıldızlar ona gözükmez olur. Oysaki biz, daha önce beldelerin enlemlerinin değişmesine göre meydana gelen yedi mertebe hususundaki açıklamalarımıza binâen, kutup yüksekliğini bitiremiyoruz ve bittiğini sandığımız her noktada yanılıyoruz. Bu delil güzel anlatılırsa, son derece iknâ edici bir delildir.

İkinci Delil: Yeryüzünün gölgesi yuvarlaktır. Bu sebeple, yeryüzünün de yuvarlak olması gerekir.

Birincinin İzahı: Ayın tutulması yeryüzünün gölgesinin bizzat kendisidir. Çünkü ayın tutulmasının, yeryüzünün ay ile güneş arasına girerek ayın cevherinden nurun gitmesinden başka bir şey değildir. Sonra biz diyoruz ki ayın tutulması dairevîdir. Çünkü ayda, ayın tutulan miktarını yuvarlak olarak görüyoruz. Bunun böyle olduğu sabit olunca, yerin de yuvarlak olması gerekir. Çünkü gölgenin uzaması, güneşin aydınlattığı bölge ile yerin ay üzerine düşen gölgesi arasında ortak bir sınır şeklinde olur. Gölge yuvarlak olunca, her gölgeyi kendi şeklinde şekillendiren ortak çizginin de yuvarlak olması gerekir. Böylece yerin yuvarlak olduğu ortaya çıkmış olur. Sonra bu söz yerin herhangi bir yanına tahsis edilmemiştir. Çünkü güneşin tutulmasını gerektiren görülebilen kısmı, ay tutulmasının şekli devamlı yuvarlak olduğu halde, burçlar feleğinin cüzlerinin tamamında bulunur. Buna göre, yeryüzünün şekli her tarafından yuvarlaktır.

Üçüncü Delil: Yeryüzü, felekten uzaklaşma temâyülündedir. Yeryüzünün her tarafının durumu böyle olunca, yeryüzünün yuvarlak olması gerekir. Çünkü gölgenin uzanımı da küredir.

Dünyanın Küre Şeklinde Olmadığını İleri Sürenler

Yeryüzünün küre olmadığını savunan kimse ise, şu iki delili ileri sürmüştür:

a) Yeryüzü şâyet küre şeklinde olsaydı, onun merkezi âlemin merkeziyle çakışırdı. Eğer böyle olsaydı, yeryüzünün her tarafını su kaplardı. Çünkü suyun terkîbi, toplanacağı bir merkezin bulunmasını gerektirir. Bu durumda da suyun yeryüzünün tamamını kaplamış olması gerekirdi.

b) Yeryüzünde tepeler, büyük dağlar ve alabildiğine çukur yerler görüyoruz.

Birincisine şöyle cevap verilmiştir: İlahî gaye yeryüzünün bir tarafının, meselâ canlıların yaşaması için, denizlerdeki adalar misâli, sudan yukarı çıkmasını gerektirmiştir. Yine suyun yeryüzünün bir tarafından, onun alçak olan yerlerine doğru akması da uzak bir ihtimal değildir. Bu durumda, yeryüzünün bazı bölgeleri sudan yüksekte kalmış olur.

İkincisine ise şu şekilde cevap vermişlerdir: Yeryüzündeki bu iniş ve çıkışlar, yeryüzünü küre olmaktan çıkarmaz. Devamla şöyle demişlerdir: Biz, çapı bir "zirâ" olan odundan bir küre yapsak, sonra o küre üzerine dağlar, tepeler gibi çıkıntılar yerleştirip, öte yandan onda göller ve çukur bölgeler gibi çukurlar açsak, bu onu küre olmaktan çıkarmaz. Dağların ve bu çukur yerlerin yeryüzüne nispeti, bu küre üzerinde bulunan noktaların o küreye olan nispetinden daha aşağıdır.

İkinci Fasıl
Dünyanın Yaratıcıya Delâleti

Yeryüzünün değişik durumlarıyla bir yaratıcının varlığına istidlâl etmek hakkındadır.

Bil ki, yeryüzünün çeşitli durumlarıyla yaratıcının varlığına istidlalde bulunmak, göklerin durumlarıyla bir yaratıcının varlığına istidlâl etmekten daha kolaydır. Bu böyledir, çünkü muarızımız göklerin bu miktar, mekân ve konumları ile muttasıf olmasının lizâtihî vâcip, değişmesi imkânsız bir şey olduğunu, böylece de bir müessire ihtiyaç hissetmediğini iddia eder. Binaenaleyh bu görüşü iptal etme hususunda yeryüzündeki cisimlerin birbirine benzediklerine dair delil getirmek gerekir. Biz yeryüzünün bütün

vasıflarının, yani bir mekânda olmasının, renklerinin, tatlarının ve karakterlerinin değiştiğini; dağların ve çok büyük kaya parçalarından her birinin kırılmalarının, bulundukları yerlerden kayıp gitmelerinin ve alt üst olmalarının "mümkün" olduğunu görüyoruz. Durum böyle olunca, yeryüzü cüzlerinin her birinin bir mekân, bir yer işgâl etme, bazı cisimlerle temas ederek onlara yaklaşma, bazılarındansa uzaklaşma, değişme ve tebeddül etmelerinin "mümkün" olması gibi hususlara tahsis edilmiş olduğu ortaya çıkmış olur. Bu kütlelerin "mümkün" olan birtakım sıfatlarla muttasıf oldukları ortaya çıkınca bu kütlelere bütün bu hususların tahsis edilmesinde bunların kadîm, alîm ve zâlimlerin sözlerinden yüce ve münezzeh olan bir müdebbire muhtaç olmaları gerekir. Sen sözün kaynağını iyice kavradığın zaman, bu hususla ilgili diğer teferruâtlar sana kolay gelir.

Gece-Gündüzün Nöbetleşe Art Arda Gelmesi

Delillerin **Üçüncü nev'i** ise, gece ile gündüzün değişmesine dairdir. Bu hususta iki mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Âlimler, "الْاِخْتِلَاف" kelimesi hakkında iki açıklamada bulunmuşlardır:

1) Bu kelime, birincisi gidip arkasından ikincisi geldiği zaman söylenilen, "خَلَفَ-يَخْلُفُ" kelimesinden iftiâl vezni üzere bir kelimedir. Buna göre gece ile gündüzün art arda gelmesi, gidip gelme hususunda birbirlerini izlemeleridir. Birisi birisinin yanına gidip onun yanından geri geldiği zaman, "فُلَانٌ يَخْتَلِفُ إِلَى فُلَانٍ" ifâdesi de bu köktendir. Binaenaleyh o kimsenin gidişi gelmesini, gelmesi de gidişini arkada bırakmıştır. Bir şey bir şeyden sonra geldiği zaman, o şey onun halefi olmuş olur. Cenâb-ı Hakk'ın, "هُوَ الَّذِى جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً" *"Gece ile gündüzü art arda getiren O'dur"* (Furkan, 62) âyeti de işte bu mana ile tefsir edilmiştir.

2) Cenâb-ı Hak bununla, gece ve gündüzün uzayıp kısalması, aydınlık ve karanlık olması, fazlalık ve noksanlaşma hususundaki farklılıkları murat etmiştir.

Kisâî ise şöyle demiştir: "Muhtelif olan iki şeye, "هما خلفان" denilir.."

Bence bunda bir üçüncü vecih daha vardır ve o da şudur: Gece ve gündüz, zaman bakımından uzayıp kısaldığı gibi, yerleri bakımından da farklıdırlar. Çünkü yeryüzünün küre şeklinde olduğunu söyleyen kimselere göre, senin belirleyeceğin herhangi bir saatte, yeryüzünün bir yeri sabah, başka bir yeri öğle, üçüncü bir yeri ikindi, dördüncü bir yeri akşam, beşinci

bir yeri yatsı vakti, vb. dir. Bu, boylamları farklı olan beldelere göre böyledir. Fakat enlemleri farklı olan beldelere gelince, kuzey enlemleri daha fazla olan her beldenin, yazın gündüzleri daha uzun, geceleri ise daha kısadır. Kış gündüz ve geceleri ise bunun tersinedir. Şehirlerin boylam ve enlemlerinin farklı olmasına göre, gece ve gündüzlerin farklı oluşu, çok değişik ve enteresan bir iştir. Allahu Teâlâ, gece ve gündüzün durumundan, kitabı Kur'an-ı Kerim'de, pek çok yerde bahsederek, mülkün maliki olduğunu açıklama hususunda, يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ *"O, geceyi gündüze sokar, gündüzü de geceye sokar"* (Hacc, 61) Kasas Sûresi'nde,

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ الَّيْلَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَاْتِيكُمْ بِضِيَاءٍ اَفَلَا تَسْمَعُونَ * قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَاْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِ اَفَلَا تُبْصِرُونَ * وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

"De ki: 'Eğer Allah üzerinizde geceyi tâ kıyamete kadar fasılasız devam ettirirse Allah'tan başka size bir ışık getirecek tanrı kimdir, bana haber verin. Hâlâ dinlemeyecek misiniz?' De ki: 'Eğer Allah gündüzü, kıyamet gününe kadar hep devam ettirirse, size, dinleneceğiniz bir geceyi Allah'tan başka getirebilecek kimdir? Bana haber verin. Hâlâ görmüyor musunuz?' Sizin faydanız için ve içinde sükûn bulup istirahat edesiniz diye geceyi ve fazlından (rızkınızı) arayasınız diye gündüzü yaratması, O'nun rahmetindendir. Ta ki şükredesiniz" (Kasas, 71-73).

Rum Sûresi'nde, وَمِنْ اٰيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ *"Gece ve gündüz uyumanız ile O'nun fazlından (nasip) aramanız yine O (Allah'ın) âyetlerindendir. Şüphesiz bunda, duyan kimseler için nice ibret alınacak şeyler vardır "* (Rum, 23);

Lokman Sûresi'nde, اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى... *"Görmüyor musun, Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye sokuyor, güneşi ve ayı musahhar kılmış, her biri belli bir ecele doğru akıyor"* (Lokman, 29);

Melâike (Fâtır) Sûresi'nde, يُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِاَجَلٍ مُسَمًّى ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ... *"O, geceyi gündüze, gündüzü geceye katıyor. Güneşi ve ayı musahhar kılmış, her biri belli bir müddete kadar akıp gidiyor. İşte bu sizin Rabbiniz (bunları yapan)dir"* (Fâtır, 13);

Yasin Sûresi'nde, وَاٰيَةٌ لَهُمُ الَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَاِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ *"Gece de onlar için bir âyettir. Biz ondan gündüzü sıyırıp çıkarırız. Bir de bakarlar ki onlar karanlığa girmişlerdir "* (Yasin, 37);

Zümer Sûresi'nde, يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِى لِاَجَلٍ مُسَمًّى... *"O, geceyi gündüze sarıyor, gündüzü de geceye sarıyor. Güneşi ve ayı musahhar kılmış, her biri muayyen bir vakit için akıp gitmektedir"* (Zümer, 5);

Gâfir Sûresi'nde, اَللّٰهُ الَّذِى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا *"Allah sinesinde istirahat edesiniz diye geceyi yaratan ve gündüzü aydınlık yapandır"* (Mü'min, 61) ve, Nebe Sûresi'nde, وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاسًا وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا *"Biz, geceyi bir örtü, gündüzü de bir maişet vakti kıldık"* (Nebe, 10-11) buyurmuştur. Kur'an-ı Kerim'de bu tür âyetler çoktur.

Netice-i kelâm gece ve gündüzün durumlarının değişmesi, birçok bakımdan bir yaratıcının olduğunu gösterir:

a) Gece ve gündüzün durumlarının değişmesi, güneşin hareketlerine bağlıdır. Bu da büyük delillerdendir.

b) Bazen gündüzlerin, Bazen de gecelerin uzaması sebebi ile ilkbahar, yaz, sonbahar, kış mevsimleri oluşur. Bu da büyük delillerdendir.

c) Gündüzleri kazanç ve geçimlerini sağlamaları, geceleri de istirahat ve uykuya gitmeleri sebebiyle, insanların hallerinin bir nizam içinde olması da büyük delillerdendir.

d) Birbirlerine zıt ve ters olmalarına rağmen, gece ile gündüzün, insanların maslahatını meydana getirmede, birbirlerine yardımcı olmaları da büyük âyetlerdendir. Çünkü iki şey arasında bulunan zıddiyet, bir maslahatı meydana getirmede yardımlaşmalarını değil, birbirini ifsât etmelerini gerektirir.

e) Gecenin başında insanların uykuya yönelmesi, sûrâ ilk üflenişte bütün mahlûkatın ölmesine; güneş doğarken bütün canlıların uyanması da, sûra ikinci üflenişte herkesin yeniden diriltilişine benzer. İşte bu da büyük delillere işâret eden büyük bir âyettir.

f) Gecenin karanlığının, sabahın yayılan aydınlığı ile yarılması da büyük âyetlerdendir. Sanki bu, arı ve duru olanın, bulanık olan ile; bulanık olanın da arı ve duru olan şey ile birbirine karışmaksızın, bulanık bir denize akan, berrak bir su akıntısı gibidir. Bu, Hak Teâlâ'nın şu âyetindeki muradıdır: فَالِقُ الْاِصْبَاحِ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا *"O, sabahı yarıp çıkaran, geceyi bir sükûnet vakti kılandır"* (En'am, 96).

g) Gece ve gündüzün insanların maslahatına uygun bir biçimde, dengeli bir ölçü içinde ayarlanmış olması da büyük delillerdendir. Nitekim biz,

kutbun başucu noktasında bulunduğu yerlerde, senenin altı ayı gündüz, altı ayı da gece olur. Bu yerlerde ne bir bitki yetişir, ne canlıların yerleşmesine tam elverişli olur, ne de oralarda geçim yolları kolay olur.

h) Havada ışığın belirmesinin, Allahu Teâlâ'nın sünnet-i ilâhiyesini güneş doğarken havada ışığı yaratmak suretiyle icrâ ettirmiş olması bakımından, güneş doğduğu zaman vasıtasız olarak Allah'ın kudretiyle olduğunu söylersek, geriye söylenecek söz kalmaz. Fakat güneşin, kendisinin hizasında bulunan cisimlerde ışığını meydana getirdiğini söyleyecek olursak, bütün cisimler birbirine benzer olduğu halde bu özelliğin sadece güneşte bulunması bir yaratıcının varlığına delâlet eder.

Eğer, "Gökteki ecrâmı hareket ettiren, çok büyük ve güçlü bir melektir. Binaenaleyh 'gece ve gündüzün durumlarının değişmesi, bir yaratıcının bulunduğunu göstermez' denilmesi niçin câiz olmasın?" denilirse, biz deriz ki: Bizim görüşümüze göre delil, kulun kudretinin bunu meydana getirmeye yeterli olmadığını göstermektedir. Bu durumda böyle bir sual ortadan kalkar.

Mu'tezile'ye göre, **Ebu Hişam** böyle bir ihtimali naklî delil ile reddetmiştir.

Felek Kelimesinin Mânaları

Delillerin Üçüncü Çeşidi: Cenâb-ı Allah'ın, وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ *"Ve denizde, insanlara fayda verecek şeyleri taşıyan gemilerde..."* âyetinde belirttiği delildir. Bununla ilgili birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Vâhidî şöyle dedi: "اَلْفُلْكُ" (Felek) kelimesinin asıl manası "dönmek"tir. Her dönen, deveran eden şeye, "فَلَكٌ" (felek) denir. Gökteki "felek", içinde yıldızların dönüp durduğu yedi yörüngenin ismidir. Göğüsleri tomurcuklandığı zaman, kız çocuğu için, "فَلَكَتِ الْجَارِيَةُ" denir. "فَلَكَةُ الْمِغْزَلِ" (iplik bükme aleti)nin dönüşü ifâdesi de bu köktendir. Gemilere de "فُلْكٌ" (fülk) denmiştir. Çünkü o gemi su sebebiyle çok kolay dönüp dolaşmaktadır."

Vâhidî devamla şöyle der: "فُلْكٌ" (fülk) hem müfred hem de cemîdir. Bu kelime ile tek bir gemi kastedilirse, kelime müzekker sayılır. Eğer birçok gemi kastediliyorsa, kelime müennes sayılır. Bunun örneği, Arapların şu sözleridir: نَاقَةٌ هِجَانٌ وَنُوقٌ هِجَانٌ "iyi dişi deve ve iyi dişi develer" ve, دِرْعٌ دِلَاصٌ وَدُرُوعٌ دِلَاصٌ "Parlak zırh, parlak zırhlar."

Sibeveyh de şöyle demiştir: "فُلْكٌ" (fülk) kelimesi ile müfred (tek) bir gemi kastedildiğinde fe harfinin ötüre okunuşu, "بُرْدٌ" (bürd) kelimesindeki be harfinin ve "خُرْجٌ" (hurç) kelimesindeki hâ harfinin ötüre okunuşu gibidir. Eğer bu kelime ile cemî manası murat edilir ise, fe harfinin ötüresi, "حُمْرٌ" (humr) kelimesindeki ha ve "صُفْرٌ" (sufr) kelimesindeki sad'ın ötüresi gibidir.

Her ne kadar bu ikisi, lâfızları bakımından aynı ise de manaları bakımından farklıdırlar."

***İKİNCİ MESELE:* Bahr Kelimesininin Mânası**

el-Leys şöyle demiştir: "Deniz, çok geniş ve yaygın olduğu için, "بَحْرٌ" (bahr) diye adlandırılmıştır. Bir kimse ilimde çok ilerleyip, onunla iyice haşir neşir olduğunda, "اِسْتَبْحَرَ فُلَانٌ فِي الْعِلْمِ" (Filân ilimde, mütebahhir oldu) denilir. Malı çok olduğu zaman da, "تَبَحَّرَ فُلَانٌ فِي الْمَالِ" (Filân malda mütebahhir oldu) denilir."

Başka âlimler, "Denize, yeryüzünün bir parçası olduğu için, "بَحْرٌ" (bahr) denmiştir. "بَحْرٌ" (bahr) parça manasına gelir. "بَحِيرَةٌ" kelimesi de bu köktendir" demişlerdir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

Cübbâî ve diğer âlimler denizlerin bulunduğu yerlerden bahsetmişlerdir. Bilinen denizler beş tanedir:

a) Hind Denizi ki buna "Çin Denizi" de denilir.

b) Bahrü'l-Mağrib (Mağrib Denizi).

e) Şam, Rum ve Mısır Denizi.

d) Bahr-u Nitaş.

e) Cürcân Denizi.

Hind Denizi'nin uzunluğu batıdan doğuya, Habeşistan toprağının güneyinden Hind ve Çin toprağının en uzak noktasına kadar uzanır ve (yüzölçümü) sekiz yüz bin mildir. Eni ise iki bin yedi yüz mildir. Bu, ekvator çizgisinden bin yedi yüz mil aşağıdan geçer. Bu denizin birçok körfezi vardır:

1) Habeşistan topraklarında bulunan körfez: Bu, Berberîlerin bölgesine kadar uzanır. Buna "Berberî Halici (körfezi) denir. Bunun uzunluğu beş yüz mil, eni ise yüz mildir.

2) Eyle Denizi'nin halîci: Bu Kulzum denizidir. Bunun uzunluğu bin dört yüz mil, eni ise yedi yüz mildir. Bu, kendisine Yeşil deniz denen denize kadar uzanır. Bir tarafında Kulzum denilen yer vardır. Bundan dolayı,

"Bahru'l- Kulzum" diye adlandırılmıştır. Doğusunda Yemen ve Aden, batısında Habeşistan bulunur.

3) İran toprağının denizinin körfezi: Buna "Halic-i Fârisî" de denir. Bu Basra ve İran denizidir. Doğusunda Tîz ve Mekrân, batısında Ummân bulunur. Uzunluğu bin dört yüz mil, eni beş yüz mildir. Bu iki haliç (körfez) yani Eyle (Kızıldeniz) ile İran halici (Basra Körfezi) arasında Hicaz, Yemen ve diğer Arap beldeleri, bin beş yüz millik bir alanda yer alırlar.

4) Bir başka haliç de, Hind beldelerinin en yukarı noktasına varır ki, buna "Halic-i Ahdar" denir. Bunun uzunluğu da bin beş yüz mildir. Âlimler, Hind denizinin adalarından, meskûn olanlar olduğu gibi, kimsenin yaşamadığı adaların da bulunduğunu söylemişlerdir. Bu adalar bin üç yüz yetmiş tanedir. Bunlar içinde, denizin çok uzağında, bir hayli büyük olan bir ada vardır. Bu Çin'in doğusunda, Hind topraklarının karşısındadır. Bu, Serendip adasıdır. Bu adanın etrafı üç bin mildir ve üzerinde büyük dağlar ve birçok nehirler vardır. Bu adada kırmızı yakut çıkartılır. Bu adanın etrafında, meskûn olan on dokuz ada vardır. Bu adalarda ma'mûr şehirler ve birçok köyler vardır. Bu denizin adalarından biri de, kurşun madeni çıkarılan "Kile adası" ile, kâfûr çıkartılan "Serire adası"dır.

Mağrib denizine gelince, bu kendisine "Muhit" denilen, Yunanlıların "Okyanus" dedikleri denizdir. Hind denizi bununla birleşir. Bu denizin, ancak Rusya ve Polonya topraklarının hizasında bulunan, doğu ve kuzey sınırları bilinir. Güneyde, Sudan toprağının hizasından, "Sus" beldesinin en uç sınırından, Tanca, Tâhert beldelerinin kıyısından sonra Endülüs, Celâlikâ ve Sekâlibe sınırlarından geçer. Sonra buradan, geçit vermeyen dağlar ve meskûn olmayan yerlere kadar uzanır. Mesela, Doğu Denizi gibi. Bu denizde gemiler ancak kıyılara yakın yerden giderler. Burada Habeşistan topraklarının karşısında altı ada vardır. Bunlara "Cezâiru'l-Halidât" denir. Bu denizden, Sekâlibe bölgesinin Kuzey Rusya ve Polonya topraklarının kuzeyinde büyük bir haliç (körfez) bulunur. Bu körfez, "Bulgari'l-Müslimin" topraklarına kadar uzanır. Bunun doğudan batıya uzunluğu üç yüz, eni ise yüz mildir.

Rum, Afrika, Mısır ve Şam Denizine gelince, bunun uzunluğu beş bin mil, eni ise altı yüz mildir. Bu denizden kuzeye uzanan, uzunluğu beş yüz, eni ise altı yüz mil olan ve Roma'ya yakın bir haliç (körfez) çıkar. Yine "Serin" toprağına kadar uzanan, uzunluğu iki yüz mil olan bir başka körfez çıkar. Bu denizde yüz altmış iki meskûn ada vardır. Onlardan ellisi büyük adalardır.

Nitaş denizi, Lazkiye'den İstanbul'un arkasına kadar uzanan ve Rusya toprağı ile Balkanlar arasında kalan, uzunluğu bin üç yüz mil, eni üç yüz mil olan denizdir.

Cürcân denizinin (Hazar Denizi) boyu, doğudan batıya üç yüz mil, eni ise altı yüz mildir. Bu denizde, daha önceki zamanlarda meskûn olan iki ada vardır. Bu deniz, "Âbiskon denizi" diye de bilinir. Çünkü Âbiskon onun bir limanıdır. Sonra bu deniz Taberistan'a, Deylem'e, Nehrevân'a, Bâbu'l-Ebvâb'a, ve Âran bölgesine kadar uzanır. Bu, başka bir denizle birleşmez. İşte bu saydıklarımız, en büyük denizlerdir. Bunların dışında kalanlar ise küçük denizler, Harzem denizi, Taberiyye denizi gibi göllerdir. Aristo'nun şöyle söylediği hikâye edilmiştir: "Okyanus, yeryüzünü kuşatmıştır ve yeryüzünün bir mıntıkası gibidir." İşte, denizler hakkında, özet söz budur.

DÖRDÜNCÜ MESELE: Denizdeki Gemiler Allah'ın Varlığını Nasıl Gösterir?

Gemilerin denizlerde akıp gitmesi ile Yaratıcı Allah'ın varlığına şu bakımlardan delil getirilir:

a) Her ne kadar gemiler, insanların yapmış oldukları şeyler ise de, bu gemileri yapma imkânı veren, âletleri, vasıtaları yaratan Allah'tır. Eğer Allah bu şeyleri insanlar için yaratmamış olsaydı, bu mümkün olmazdı.

b) Gemileri hareket ettirmek için muayyen rüzgârlar olmasaydı, gemilerle sağlanacak olan fayda tam olmazdı.

c) Bu rüzgârlar ve onların esmesi olmasaydı, ortada gemi falan olmazdı.

d) Bu gemileri yapan kimselerin kalplerini Allah takviye etmiş olmasaydı, maksat tam hasıl olmazdı. Böylece Cenâb-ı Hak o gemileri bu yönlerden, kulları için bir maslahat ve onların fayda ve ticâretleri için bir vasıta kılmıştır.

e) Allahu Teâlâ, âlemin her tarafına muayyen özellikler vermiş ve hepsini böylece birbirine muhtaç kılmıştır. Böylece bu, onların yapmış oldukları seferler sırasında bu tür tehlikelere atılmaya sevk eden bir sebep olmuştur. Cenâb-ı Hak, âlemin her köşesine muayyen bir özellik vermeseydi ve bunların hepsini birbirine muhtaç kılmasaydı, o insanlar bu gemileri yapmazlardı. Böylece gemici taşıdığı şeyden kâr elde etmek suretiyle, bu malların kendisine getirildiği kimse de, bizzat bu mallardan istifâde etmiş olur.

f) Allah, coştuğu zaman denizin gücüne rağmen rüzgârları göndererek dalgaları harekete geçirip, suyunu da alt-üst ettiği zaman oradaki dehşetin büyüklüğüne rağmen, denizi yük taşımak için uygun hale getirmiştir.

g) Meselâ Ceyhun ve Seyhun gibi büyük nehirler, küçük olmasına rağmen Harezm denizine akarlar. Sonra Harezm denizi kesinlikle ne fazlalaşır, ne de genişler. Böylece buraya dökülen şu büyük suların keyfiyyetini ancak Allahu Teâlâ bilir.

h) Denizde bulunan büyük canlılardır. Sonra Cenâb-ı Hak, gemileri bu hayvanlardan kurtarıp kurtuluş sahiline ulaştırır.

i) Denizlerdeki ilginç durumlardır, ki bu da Cenâb-ı Hakk'ın, مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ * بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ *"O, birbirine komşu olmak üzere, iki denizi salıvermiştir; aralarında bir perde olup, birbirlerinin sınırını aşmazlar"* (Rahman, 19-20); هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهٰذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ *"Şu deniz tatlıdır, susuzluğu keser, içimi kolaydır, şu ise çok tuzludur, acıdır"* (Fatır, 12) âyetleridir.

Sonra Cenâb-ı Hak, kendi kudretiyle bunların birbirine karışmasını önlemiştir. Bütün bunlar akılları ve gönülleri, bunların, bir tedvir ve tedbir edenin ve onları koruyan bir takdir edicinin varlığına muhtaç olduğu neticesine götürür.

BEŞİNCİ MESELE: **Su ve Yağmurun Allah'ı Göstermesi**

Hak Teâlâ'nın, "بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ" ifâdesi, gemiye binmenin, gemiyle kazanç sağlamanın, ticaret yapmanın ve güzel şeylerden faydalanmanın mübah olduğuna delâlet eder.

Bir yaratıcının varlığına delâlet eden delillerden beşinci nev'i de, O'nun, وَمَا أَنْزَلَ اللهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا *"Ve Allah'ın gökten indirip de, öldükten sonra yeryüzünü kendisiyle dirilttiği sudan.."* kavlidir.

Bil ki, bu buyruğun bir yaratıcının varlığına delâleti birkaç yöndendir:

1) O cisimler ve o cisimlerde bulunan yoğunluk, nem ve tatlılık sıfatlarıdır. Bunları yaratmaya, Allah'tan başka hiç kimsenin gücü yetmez. Nitekim Cenâb-ı Hak, قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ *"De ki: "Söyleyin bakalım, eğer sizin suyunuz batarsa, kim size fışkıran bir su getirebilir?"* (Mülk, 30).

2) Allahu Teâlâ, suyu insan hayatının sebebi kılmıştır. Faydası çok olduğu için de, أَفَرَأَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ ءَأَنْتُمْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ *"Söyleyin bakayım, o içtiğiniz suyu, bulutlardan siz mi indiriyorsunuz, yoksa indirenler biz miyiz?"* (Vakıa, 68-69) ve وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ *"Biz,*

canlı olan her şeyi sudan yarattık. Onlar inanmazlar mı?" (Enbiya, 30) buyurmuştur.

3) Hak Teâlâ, suyu insanın hayatını sürdürmesinin sebebi kıldığı gibi, rızkının sebebi de kılarak şöyle buyurmuştur: وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ *"Rızkınız ve va'dolunduğunuz şeyler göklerdedir"* (Zâriyat, 22).

4) Büyük vâdileri dolduracak çok su bulunan bulutlar, gökte muallâkta dururlar. Bu durum da en büyük âyetlerdendir.

5) Bulutlardan, bu suların, mahlûkatın ihtiyacı esnasında insanlar dua ettiği zaman, menfaatlerine uygun miktarda yağması da büyük âyetlerdendir. Nitekim Cenâb-ı Hak, Hz. Nuh (a.s)'tan naklederek, فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا *"Ve (onlara) Rabbinizden mağfiret talep edin. Çünkü O, gaffar (çok bağışlayıcı)dır. Böylece size bol yağmur göndersin dedim"* (Nûh, 10-11) buyurmuştur.

6) Cenâb-ı Hakk'ın, فَسُقْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ مَيِّتٍ *"Biz o bulutu ölü bir beldeye sürüp götürdük"* (Fatır, 9) ve وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ *"Ve, yeryüzünü kupkuru görürsün. Fakat biz, ona yağmuru indirdiğimiz zaman, o hareketlenir, kabarır ve her güzel çiftten nice bitkiler bitirir"* (Hacc, 5) buyurmuştur.

Şâyet "Su, hakiki manada gökten veya buluttan iniyor der misiniz? Veya 'Bazılarının güneş yeryüzüne tesir ediyor, ondan göğe doğru yükselen buharlar çıkıyor, bu buharlar soğuk bir havaya ulaştığında dolu haline geliyor, böylece ağırlaşıyor, bunu müteakiben de kuşatan havanın boşluğundan merkezin darlığına doğru iniyor, böyle buharlar bir araya geliyor; neticede, bu zerrelerin de birbirleriyle birleşmesinden, yağmur damlaları olan damlalar oluşuyor' şeklindeki sözlerini uygun bulur musun?" denilirse, biz deriz ki: Daha doğrusu biz diyoruz ki: Allahu Teâlâ'nın da bahsettiği gibi -ki O, haberinde sadıktır- yağmur semâdan iniyor. Allahu Teâlâ suyu bulutta tutmaya kâdir olunca, bu suyu semada tutması nasıl garip görülebilir?

O yağmurun yeryüzü buharından meydana geldiğini söyleyenlerin görüşüne gelince, bu haddizâtında mümkün bir iştir. Fakat, bunun kesinkes böyle olduğunu söylemek, ancak hür ve irâde sahibi bir Yaratıcı'nın olmadığına, âlemin de kadîm olduğuna hükmetmekle mümkün olur ki, bu da küfürdür. Çünkü biz cisimleri yaratmaya kâdir olan, hür ve irade sahibi bir Yaratıcı'nın bulunduğuna hükmettiğimize göre bizim, bunun böyle olması mümkün olduğu halde, onların dedikleriyle hükmetmek nasıl mümkün olur?

Allah'ın Ölmüş Yeryüzünü Diriltmesi

Cenâb-ı Hakk'ın, "فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا" sözüne gelince, bil ki buradaki hayat birkaç yöndendir:

a) Olmaması halinde yeryüzü canlıların yaşaması mümkün olmayan kuru, yeşil ve benzeri bitkilerin bitmesidir.

b) Eğer bu böyle olmasaydı, kulların rızkı meydana gelmezdi

c) Allahu Teâlâ her şeyi ihtiyaç olduğu kadarıyla bitirir. Çünkü Cenâb-ı Hak, canlıların rızkını, وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللهِ رِزْقُهَا *"Yeryüzünde bulunan bütün canlıların rızkı, Allah'a aittir"* (Hûd, 6) sözüyle, teminat altına almıştır.

d) Bu bitkilerde renk, tat, koku ve elbiseler için elverişli olan kısımlar bulunmaktadır. Bütün bu şeylere de, Allah'tan başka hiç kimse kâdir olamaz.

e) Bitkiler sayesinde yeryüzü güzelleşir, manzarası hoş olur, göze hoş görülür ve göz alıcı bir hal alır. Ki, işte bu da hayatın bir ifâdesidir.

Cenâb-ı Hakk'ın, ölümünden sonra yeryüzünü diriltmekle nitelemiş olması, bir mecâzdır. Çünkü hayat ancak, idrâk eden ve bilme kabiliyeti olabilecek varlıklar için söz konusu olabilir. Ölüm de böyledir; ne var ki cisim diri olunca, kendisinde bir tür güzellik, göz alıcılık, gösteriş, dirilme ve gelişme gözlenir. İşte bundan dolayı bu şeylerin bulunmasına hayat kelimesi ıtlâk edilmiş olur. Bu da, kısalığına rağmen birçok manalarını ihtiva eden, fasîh bir sözdür.

Bil ki, ölümünden sonra yerin diriltilmesi, birçok bakımdan bir yaratıcının varlığına delâlet eder:

a) Biten bitkinin bizzat kendisi.. Çünkü buna, bu şekilde hiç kimse kâdir olamaz.

b) Bu bitkilerin, neredeyse sayılamayacak ve tahdit edilemeyecek kadar çeşitli renklere sahip olmalarıdır.

c) Bitkilerde ve ağaçlarda muhtelif tatlar..

d) Hep kendi muayyen zamanlarında bitmeleri..

Her Çeşit Canlının Yeryüzüne Yayılması da Onu Gösterir

Âyetlerin **altıncı nev'i** Hak Teâlâ'nın, وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ *"Ve Allah orada, her türlü canlıyı yaydı"* kavlidir. Cenâb-ı Hakk'ın, وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً *"Ve bu ikisinden birçok erkekler ve kadınlar yaydı"* (Nisa, 1) âyetinde olduğu

gibi, bütün insanların ve diğer canlıların yaratılmasına delâlet eden bütün âyetler de buna benzer.

Canlıların meydana gelmesi, bazen doğurtmak, bazen de birbirlerinden doğması yoluyla olur. Her iki duruma göre de, bu hususta hâkim bir yaratıcının bulunması gerekir. Biz bu hususu, önce insanlar, sonra da diğer canlılar hakkında olmak üzere izah edeceğiz.

İnsanın, Yaratana Muhtaç Olduğunun Delili

İnsana gelince, onun meydana gelmesinde, bir yaratıcıya muhtaç olduğuna pek çok şey delâlet eder:

a) Rivâyet edildiğine göre birisi, **Hz. Ömer**'in yanında, "Ben, satranç oyununa şaşıyorum.. Satranç tablası bir kare şeklindedir. Şâyet insan milyon kere satranç oynasa, aynı oyunu ikinci kere tekrarlayamaz" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Bu hususta ondan daha ilginç olanı vardır. O da şudur: Yüzün alanı, bir karış karelik bir alandır. Sonra kaşlar, gözler, burun ve ağız gibi, yüzde bulunan uzuvların yerleri de hiç değişmez... Buna karşılık sen, doğuda ve batıda birbirine benzeyen iki kimse göremezsin.. Bu küçücük tablada sınırsız olan bu yaratılışları meydana getiren hikmet ve kudret ne büyüktür!"

b) İnsan nutfeden meydana gelmiştir. Nutfenin şekillenmesinde ve meydana gelmesinde müessir olan, nutfede mevcut olan bir kuvvet midir, yoksa böyle bir kuvvet değil midir? Buna göre eğer o nutfede müessir ve şekillendirici bir kuvvet bulunuyorsa, bu enteresan şekli meydana getirebilmesi için bu kuvvetin bir şuuru, idrâk gücü, ilmi ve bir hikmeti bulunur; veya bu kuvvet böyle olmaz; aksine bu nutfenin tesiri sırf yapısı ve sebep olması ile olur. Birinci ihtimalin bozuk olduğu açıktır. Çünkü insanın, mükemmel olduğu zaman, ilmi ve kudreti daha fazladır.

Sonra bu insan, bu ilim ve kudretiyle beraber, bir kılı, olduğundan başka şeye dönüştürmek istese, buna gücü yetmez. O halde, son derece güçsüz olduğu zaman, (nutfe halinde iken), buna nasıl kadir olacak?

Ama bu kuvvetin, tabiatı itibariyle müessir olması durumuna gelince, bu onun haddizâtında parçaları birbirine benzeyen veya benzemeyen bir cisim olmasıyla olur. Eğer parçaları aynı olursa, bu durumda tabiî kuvvet basit maddelerde iş gördüğü zaman, ondan mutlaka aynı fiiller meydan gelir ki bu, bir tekrarlanıştır. Böylece insanın aynı şekil üzere olması ve bu tekrar ediliş içinde bulundukları varsayılan cüzlerin tamamının da aynı karakterde olması gerekir. İşte bu, âlimlerin kendisiyle, basit varlıkların

mutlaka avdet ettiklerine delil olarak getirdikleri şeydir. Buna göre, mutlaka nutfenin (meninin) et, kan ve insan şekline dönüşmesi için, nutfenin parçalarını, kuvvetini ve yapısını ölçüp biçen bir müdebbirin bulunduğu ortaya çıkar. Bu müdebbir de yaratıcı Hak Teâlâ'dan başkası değildir.

c) Canlıların bedenlerinin anatomisinin çeşitli halleri, yapı ve terkiplerindeki harikulâde durumlara bakarak istidlâl etmek.. Bu hususu, burada anlatmak, çok uzun olacağı için ve âlimler bu konuda yazılmış kitaplarda, ilgili meseleleri enine boyuna ele aldıkları için, âdeta imkansızdır.

d) Mü'minlerin emiri Hz. Ali (r.a)'den, şöyle dediği rivâyet edilmiştir:

"Bir yağ parçası ile insanı gördüren, bir kemik parçası ile işittiren ve bir et parçası ile onu konuşturan (Allah) ne yücedir!"

İnsanın, bedenin terkibinin hayranlık veren şeylerden birisi de tabiatla uğraşan ilim adamlarının söylediği şu sözdür: "Maddeyi meydana getiren unsurların en üstününün ateş olması gerekir. Çünkü o sıcak ve kurudur. Yoğunluk bakımından ateşten sonra gelen ise havadır. Daha sonra su gelir. Toprağın ise, ağırlığı, kesâfeti ve kuruluğundan dolayı bunların hepsinin altında olması gerekir." Sonra bu âlimler, bu kaziyyeyi insan bedeninin terkibine uygulamışlardır. Çünkü insanın uzuvlarının en üstte olanı, kafatası kemiğidir. Bu kemik ise, toprağın yapısındaki gibi, serin ve kurudur. Bunun altında beyin bulunur. Bu ise, suyun yapısındaki gibi, soğuk ve ıslaktır. Onun da altında nefs (can) bulunur. Bu ise, havanın yapısındaki gibi, sıcak ve ıslaktır. Hepsinin altında ise kalp bulunur. Kalp de, ateşin yapısındaki gibi, sıcak ve kurudur. Kudret eliyle karakterleri (yapıları) evirip çevirerek, onları dilediği gibi tertip ve terkip eden Allah'ın şanı ne yücedir!

Bu konuda zikrettiğimiz şeylerden biri de şudur: Her usta güzel bir nakış yapar. Onu yok etmesin diye sudan, güzelliğini ve latifliğini kaybettirmesin diye havadan, yakmasın diye de ateşten korur. Hak Teâlâ ise, kendi yaratmasının nakşını eşya üzerine vurup şöyle buyurmuştur: إِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ *"Allah katında İsa'nın hali, Âdem'in hâli gibidir. (Allah) o (Adem'i) topraktan yarattı"* (Âl-i İmran, 59) ve, وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ *"Biz, canlı olan her şeyi sudan yarattık"* (Enbiya, 30).

Hava hakkında ise şöyle buyurmuştur: فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا *"Ve biz (Adem'e) ruhumuzdan üfledik"* (Tahrim, 12); وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا *"Hani benim iznimle, çamurdan bir kuş şeklinin benzerini yapıyordun ve içine üfürüyordun..."* (Mâide, 110) ve وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي *"Ve ona (Adem'e) ruhumdan üfledim"* (Hicr, 29).

Ateş hakkında da Cenâb-ı Hak, وَخَلَقَ الْجَانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ *"Cinnin atası olan iblisi dumansız ateşten yarattı"* (Rahman, 15) buyurmuştur.

Bu, Allahu Teâlâ'nın yaratışının, yapmasının, herkesin yapmasından farklı olduğuna delâlet eder.

e) Annesinden doğan çocuğun haline bir bak! Eğer sen, onun ağzına ve burnuna nefesini kesecek bir bez kapatsan, çocuk derhal ölür. Buna karşılık o, nefes almaksızın, o daracık ana rahminde uzun bir müddet kalmış ve ölmemiştir. Sonra o annesinden doğar doğmaz, varlıkların en zayıfı ve anlayıştan en uzak olanıdır. Öyle ki o, su ile ateşi, sıkıntı veren ile lezzet vereni ve annesi ile başkalarını birbirinden ayırt edemez. İnsan, dünyaya yeni geldiğinde canlıların en cahil ve bilgisizi iken, gelişmesini tamamlayıp kemâle erdikten sonra da, -bunun kâdir ve hakîm olan bir yaratıcının atiyyesi olduğunu bilsin diye- anlayış, akıl ve idrak bakımından canlıların en mükemmeli olur. Çünkü, şâyet durum, yaratılış gereği olsaydı, yaratılışının başlangıcında çok zeki olan her varlığın kemalini tamamladığı zaman daha anlayışlı olurdu. Durum böyle olmayıp, aksine (bunun zıddına) olunca, anlıyoruz ki bütün bunlar yaratıcı ve hakîm olan Allah'ın insana bir ihsanıdır.

f) İnsanların lisanlarının, huy ve mizaçlarının farklı farklı oluşu, en kuvvetli delillerden biridir. Biz, karada ve dağlarda yaşayan hayvanların birbirlerine son derece benzediklerini görürüz. İnsanların da yüz şekli bakımından birbirlerinden son derece farklı olduklarını görürüz. Eğer böyle olmasaydı hayat bozulur, herkes birbiriyle karıştırılırdı; böylece insanlar birbirinden ayırt edilemez ve hayat alt-üst olurdu. Bu konuda sözü uzatmak istemiyoruz. Çünkü bu, sahili olmayan bir denizdir.

Delillerin Yedinci Nev'i Rüzgârlar

Yedinci çeşit delil, rüzgârları evirip çevirmesidir. Bunda birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE: **En Muhtaç Olunan Nimetin En Bol Yaratılması**

Bununla istidlâlde bulunma şekli şöyle olur: Rüzgârlar evirip çevirmeyi kabul edecek bir şekilde yaratılmıştır. Bu da incelik ve letâfet kaabiliyetidir. Sonra Cenâb-ı Hak, rüzgârları, insanlara, hayvanlara ve bitkilere büyük faydalar sağlayacak biçimde idare edip çalıştırmaktadır. Bu birkaç yöndendir:

a) Bu, canlıdan bir an kesilecek olsa, ölümüne sebebiyet verecek olan, nefesin maddesidir. Hatta bu hususta denilmiştir ki: "En fazla ihtiyaç

duyulan nimet, en fazla miktarda yaratılıp en kolay bulunacak durumda kılınmıştır." İnsanın, havaya olan ihtiyacı, ihtiyaçların en büyüğü olduğu, hatta bir an ondan kesilse, bu onun ölümüne sebebiyet verdiği halde, insanın havayı elde edişi, diğer bütün şeyleri bulmasından daha kolaydır.

Havadan sonra su gelir. Çünkü suya olan ihtiyaç da, havaya olan ihtiyacın biraz altında, yine şiddetli bir ihtiyaç olduğu halde, suyu elde etmek de kolaydır. Fakat havayı elde etmek; bulmak daha kolaydır. Çünkü, havanın aksine, suyu bir yerde tutmak gerekir. Zira suyu getirmek ve çekmek için, her zaman bu iş için âletler gerekmiştir.

Sudan sonra, yiyeceğe olan şiddetli ihtiyaç gelir. Fakat yiyeceğe olan ihtiyaç, suya olan ihtiyaçtan daha azdır. Buna karşılık yiyeceği elde etmek, suyu elde etmekten daha zordur.

Yiyecekten sonra, az bulunan bazı ilaçları ve karışımları elde etme ihtiyacı gelir. Bu şeyler gerçekten az miktardadırlar. Bu ilaçlardan sonra, yine son derece az ve nâdir bulunan yakut ve benzeri kıymetli taşlar gibi muhtelif madenlere olan ihtiyaç gelir. Böylece, en fazla ihtiyaç duyulan şeyi bulmanın en kolay; en az ihtiyaç duyulan şeyi bulmanın ise en zor şey olduğu hususu ortaya çıkar. Bu ise, ancak Allah'tan kullarına bir rahmettir. Allah'ın rahmetine olan ihtiyaç, insanların en muhtaç oldukları şey olunca, onu bulmanın her şeyden daha kolay olmasını Cenâb-ı Hakk'tan niyâz ederiz. Şair bu manayı şöyle ifâde etmiştir:

سُبْحَانَ مَنْ خَصَّ الْقَلِيلَ بِعِزِّهِ وَالنَّاسُ مُسْتَغْنُونَ عَنْ اَجْنَاسِهِ
وَاَذَلَّ اَنْفَاسَ الْهَوَاءِ وَكُلُّ ذِى نَفَسٍ كَمُحْتَاجٌ اِلَى اَنْفَاسِهِ

"Onların muhtelif çeşitlerinden insanlar müstağni olabildiği halde, pek az bulunan şeye fazla bir kıymet tahsis eden; canlı her varlığın da kendisine muhtaç olduğu halde, havayı teneffüs etmeyi son derece kolaylaştıran Allah'ın şanı ne yücedir!"

b) Eğer rüzgârlar olmasaydı, gemiler hareket edemezlerdi. Bu ise, ancak Allah'ın kudretiyledir. Şâyet kâinattaki bütün insanlar, rüzgârları kuzeyden güneye çevirmeyi isteselerdi, veyahut da ortada rüzgâr yok iken, bir rüzgâr meydana getirmeyi isteselerdi, buna güçleri yetmezdi.

İKİNCİ MESELE

Vâhidî, "تَصْرِيفُ الرِّيَاحِ" ifâdesi ile, "تَصْرِيفِهِ الرِّيَاحَ" "O'nun, rüzgârları evirip çevirmesi" manasının kastedildiğini; böylece masterın mef'ûlüne muzaaf kılınmış olduğunu ve bu şekilde kullanışın Arapça'da çok olduğunu söylemiştir.

ÜÇÜNCÜ MESELE

"الرِّيَاحْ" kelimesi, "رِيحْ" kelimesinin çoğuludur. **Ebu Ali** şöyle demiştir: "الرِّيحْ" kelimesi, "فِعْلٌ" vezninde bir isimdir. Kelimenin, ikinci harfi aslında "vâv" olduğu halde, müfredinde bir önceki harf kesreli olduğu için, "yâ" harfine çevrilmiştir. Nitekim bu kelimenin cem-i kılleti, "اَرْوَاحْ" şeklinde gelir. Bu böyledir, çünkü bu cemîde i'lâli gerektirecek bir şey yoktur. Görmüyor musun, cemîsindeki (çoğulundaki) "râ" harfinin sâkin oluşu, vâv'ın i'lalini gerektirmez. Bu, aynen, "قَوْمٌ" (kavm), "قَوْلٌ" (kavl) kelimelerindeki vâv harfinin durumu gibidir. Cem-i kesretinde ise vâv harfi, kendisinden önceki kesreden dolayı yâ harfine çevrildiği için, "الرِّيَاحْ" şeklinde gelmiştir. Bu, tıpkı, "دِيمَةٌ" kelimesinin, "اَلدِّيَمُ" ve, "حِيلَةٌ" kelimesinin, "اَلْحِيَلُ" şeklinde cemîlenmesi gibidir."

İbnu'l-Enbârî şöyle demiştir: "Rüzgâra, estiği zaman, genellikle bir genişlik ve rahatlık getirdiği için ve esintisinin kesilmesi esnasında da bir sıkıntı ve gam meydana geldiği için, "اَلرِّيحُ" denilmiştir. Buna göre kelimenin aslı, "اَلرَّوْحُ" (genişlik, rahatlık) kelimesidir. Kelimenin aslının bu şekilde vâv'lı oluşunun delili ise, Arapların bunun cem-i kılletinde, "اَرْوَاحْ" demeleridir."

DÖRDÜNCÜ MESELE

Âlimler rüzgârların dört çeşit olduğunu söylemişlerdir: Kuzey, güney, sabâ (doğu rüzgârı) ve debûr (batı rüzgârı).

Kuzey rüzgârı, kuzeyden; güney rüzgârı, güneyden; sabâ, doğudan; debûr da batıdan esen rüzgârlardır.

Debûru istikbâl ettiği için sabâ (doğu) rüzgârına **"kabûl"** adı da verilmiştir. Bu rüzgârların aralarından esen rüzgârlara ise "nekbâ" (ara rüzgârlar) denilir.

BEŞİNCİ MESELE

Kıraat âlimleri, "الرِّيَاحْ" (riyâh) kelimesinin okunuşunda ihtilâf etmişlerdir. **Ebu Amr, Âsım** ve **İbn Âmir,** cemî kalıbında olmak üzere, on yerde, yani Bakara, A'râf, Hicr, Kehf, Furkân, Neml, Rûm (iki yerde), Casiye ve Fâtır sûrelerinde, "الرِّيَاحُ" şeklinde okumuşlardır. **Nâfi** ise on iki yerde, ki on tanesi saydığımız bu yerler, diğer iki yer ise İbrahim Sûresi'nde, كَرَمَادٍ اِشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيَاحَ *"Rüzgârların kendisini havaya savurduğu kül gibi"* (İbrahim, 18) ve diğeri de Şûra Sûresi'nde, اِنْ يَشَأْيُسْكِنِ الرِّيَاحَ *"Eğer Allah dilerse rüzgârları hareketsiz hale getirir"* (Şûra, 33) olmak üzere, cemî kalıbında olmak üzere kelimeyi, "الرِّيَاحُ" şeklinde okumuştur.

İbn Kesir de beş yerde yani Bakara, Hicr, Kehf, -iki yerde olmak üzere- Rûm sûrelerindeki kelimeyi cemî kalıbında olmak üzere, "الرِّيَاحُ" şeklinde okumuştur.

Kisâî ise, üç yerde yani Hicr, Furkan ve Rûm Sûresi'ndeki geçtiği ilk yerde kelimeyi cemî kalıbında olmak üzere "الرِّيَاحُ" şeklinde okumuştur.

Bilmek gerekir ki, Allah'ın birliğine delâlet etme hususunda bu rüzgârların her biri diğerine benzemektedir.

Kelimeyi müfred olarak, "الرِّيحُ" şeklinde okuyanlar ise, bununla cinsi kastetmişlerdir. Arapların şu sözünde de olduğu gibi: "İnsanlar, dinarı ve dirhemi harcadılar." Eğer "الرِّيحُ" kelimesiyle cins murat edilirse, kelimeyi müfred olarak okuyanın kıraati de, cemî olarak okuyanın kıraati gibi olur.

Bir rüzgâr estiğinde, Peygamber Efendimiz'in söylemiş olduğu rivâyet edilen, اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهَا رِيَاحًا وَلَا تَجْعَلْهَا رِيحًا *"Allah'ım, bunu riyâh (rüzgârlar) kıl, rîh (rüzgâr) kılma"* şeklindeki hadîse gelince, bu rahmetin söz konusu olduğu yerlerin, cemî olarak getirilmesinin daha evlâ olduğuna delâlet eder. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَمِنْ اٰيَاتِهٖ اَنْ يُّرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَاتٍ *"O'nun âyetlerinden birisi de, müjdeciler olmak üzere rüzgârlar göndermesidir"* (Rum, 46) buyurmuştur. Burada rüzgârlar, ancak rahmetin müjdecisi olmuşlardır. Müfred olarak geldiği yerde ise, meselâ, وَفِى عَادٍ اِذْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَ *"Ad kavminde de ibretler vardır. Hani biz onların üzerine kısır rüzgâr salıvermiştik"* (Zâriyat, 41) buyurmuştur. Kur'an'da lâfız bazen bir şeye tahsis edilir de, böylece o lâfız o şeyin bir belirtisi haline gelir. Meselâ Kur'an-ı Kerim'de bulunan, وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ *"Nerden bileceksin, belki de kıyamet yakındır?"* (Şura, 17) ve "اَدْرٰيكَ" kelimesinin geçtiği bütün yerler böyledir.

"اَدْرٰيكَ" lâfzı tayin edilmemiş olan bir müphem manayı açıklamaktadır. Meselâ, وَمَا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُ *"Bilir misin Kâria nedir?"* (Kâria, 3) ve, "وَمَا اَدْرٰيكَ مَاهِيَهْ" (Kâria, 10) âyetinde olduğu gibi..

Sekizinci Nevi Delil: Bulutlar

Bir yaratıcının varlığına delâlet eden delillerin **sekizinci nev'i** ise Allahu Teâlâ'nın, وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ *"Gök ile yer arasında musahhar kılınan bulutlarda..."* âyetidir. Bulut, havada sürüklenmesinden dolayı, "السَّحَاب" diye adlandırılmıştır. "Teshîr"in mânası ise, zelil kılıp, emre âmâde hale getirmektir. Allah, birkaç bakımdan, bulutu "musahhar" olarak adlandırmıştır.

a) Suyun karakteri, inmesini gerektiren bir ağırlığa sahip olmasıdır. Binaenaleyh, onun hava boşluğunda durması, tabiatına uymayan bir

durumdur. Bu sebeple onu buna zorlayan ve buna mecbûr eden birisinin bulunması gerekir. İşte bu sebepten ötürü Cenâb-ı Hak onu, "musahhar" diye adlandırmıştır.

b) Şâyet bulut, devamlı aynı yerde kalsaydı, güneşin ışıklarını örteceği, yağmuru ve nemi arttıracağı için, zararı büyük olurdu. Hiç bulut olmayıp da yağmur yağmasaydı, yine zararı büyük olurdu. Çünkü bu da kıtlığa, bitki ve ekinlerin bitmemesine sebep olurdu. Binaenaleyh, onu ancak belli bir ölçüde tutmak faydalı olurdu.. Böylece o, Cenâb-ı Hak onu ihtiyâç anında getirip ihtiyâç kalmayınca götürdüğü için, Allah'ın emrine âmâde kılınmış gibidir.

c) Bulut, muayyen bir yerde durmaz. Bilâkis Allahu Teâlâ, rüzgârları hareket ettirmek süretiyle, bulutu dilediği yere sevk eder ki, işte bu da emre âmâde kılmaktır. Bu delillerle muhtelif şekillerde istidlâlde bulunmaya işte böylece işaret edilir.

"Düşünenler İçin Birçok Âyetler Vardır"

Cenâb-ı Hakk'ın, لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Akleden (düşünen) topluluklar için birçok âyetler vardır"* sözüne gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Cenâb-ı Hakk'ın, "لَاٰيَاتٍ" (leâyâtin) sözü cemî olan bir lâfızdır. Bu sebeple bunun yukarıda sayılan delillerin hepsiyle ilgili olması muhtemeldir. Yani bütün bu sayılanların hepsi birer âyettir. Bunun, yukarıda adı geçenlerden her biriyle ayrı ayrı ilgili olması da muhtemeldir. Buna göre Cenâb-ı Hak sanki, yukarıda okumuş olduğumuz âyetin her bir kelimesinde, birçok âyetler ve deliller bulunduğunu beyan etmiştir. Bunun izah edilmesi birkaç yöndendir:

a) Biz, bu sekiz şeyden her birinin, hakîm olan yaratıcının varlığına pek çok yönden delâlet ettiğini açıkladık.

b) Bu âyetlerin her biri, birçok mânaya delâlet eder. Buna göre bu âyetler, daha önce mevcut değillerken, sonra meydana gelmiş olmaları bakımından, bir müessirin varlığına ve O'nun muktedir bir varlık olduğuna delâlet ederler. Çünkü müessir, şâyet mûcib olsaydı, eser de o mûcib varlık devam ettiği sürece devam eder; herhangi bir değişiklik de meydana gelmezdi.

Yine bu âyetler, çok sağlam ve yerli yerinde meydana gelmiş olmaları bakımından, yaratıcının ilmine; bunların herhangi bir vakitte meydana getirilmiş olmaları itibariyle, o yaratıcının iradesine ve Cenâb-ı Hakk'ın, لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا *"Şâyet gökler ve yerlerde Allah'tan başka ilâhlar*

olsaydı, gökler ve yerler bozulurdu" (Enbiya, 22) âyetinde de belirttiği gibi, kendilerinde herhangi bir bozukluk bulunmadan tam bir nizâm ve ölçü içerisinde bulunmaları bakımından da yaratıcının birliğine delâlet ederler.

c) Bu âyetler, yaratıcının varlığına ve O'nun sıfatlarına delâlet ettiği gibi, "in'âmda bulunana şükretmek aklen vâciptir" diyen kimselere göre, bizim O'na itaat etmemizin vâcip olduğuna da delâlet eder. Çünkü nimetin çokluğu, şükürde ihlâslı olmayı gerektirir.

d) Bu sekiz delilden her biri, başlı başına büyük şeylerdir. O halde bunlar, artık daha da bölünmeyen parçalardan meydana gelmiştir. İşte hissin, vehmin ve tahayyül gücünün anlamaktan âciz olduğu bu cüzde bu delillerin tamamı bulunmaktadır.

Çünkü bu cüz hâdis (sonradan meydana gelmiş) olması bakımından muayyen bir zamanda meydana gelmiştir. Yine aklen onun, bulunduğu şekilden başka bir şekilde bulunması da caiz iken, ona mutlaka muayyen bir sıfat tahsis edilmiştir; bu ise onun yukarıdaki sıfatlarla nitelenen bir yaratıcıya muhtaç olduğunu gösterir. Bu cisimlerin parçalarından ve sıfatlarından her biri yaratıcının varlığına bir delil olduğu için, muhakkak ki Cenâb-ı Hak, bunların her birinin birer âyet olduğunu belirtmiştir.

Özet olarak diyebiliriz ki: Var olan şey ya kadîmdir, ya da muhdestir. Kadîm olan, Allah (c.c)'tır. Muhdes olan ise, O'nun dışında bulunan her şeydir. Her muhdeste yaratıcının varlığına bir delil olunca, Cenâb-ı Hakk'ın dışında kalan her şey, O'nun varlığına bir şâhit, birliğinin ikrârcısı ve lisân-ı hâl ile O'nun ulûhiyyetinin bir itirâfçısı olur. İşte bu da Cenâb-ı Hakk'ın, وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ *"Var olan her şey, hamd ile Allah'ı tesbih ederler. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız"* (İsrâ, 44) âyetinden murat edilmiştir.

Düşünen Kimseler

Cenâb-ı Hakk'ın, لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Akleden kimseler için"* kavline gelince, Cenâb-ı Hak âyetlerini, düşünen kimselere tahsis etmiştir. Çünkü bu hususta düşünebilecek olanlar ve bununla, O'nun şükrünü îfâ edebilmeleri için, kendilerine vâcip olan, Rablerinin birliğine, O'nun adâletine ve hikmetine; bir de, O'na ibadette ve taatte bulunmanın farz olduğuna istidlâlde bulunabilecek olanlar onlardır.

Dînî Nimet, Dünyevî Nimet

Bil ki nimetler iki kısımdır: Dinî nimetler ve dünyevî nimetler. Cenâb-ı Hakk'ın âyette saydığı sekiz şey, zâhiren dünyevî nimetlerdir. Fakat akıllı bir kimse, bunlar üzerinde düşünüp, bunlar vasıtasıyla bir yaratıcının olduğuna istidlâl ettiğinde, bunlar aynı zamanda dinî nimet olurlar. Ne var ki bunlar dünyevî birer nimet oldukları için, onlardan istifâde, ancak hisler ve mîzaç sağlam ve sıhhatli olduğunda tam olur. Tıpkı bunun gibi, bunların birer dinî nimet olmaları bakımından, bunlardan istifade de ancak akıllar sağlam ve basîretler açık olduğunda tam olur. İşte bundan dolayı Hak Teâlâ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ *"Akleden kavim için âyetlerdir.."* demiştir.

Kâdî Abdulcebbâr şöyle demiştir: "Bu âyet bazı hususlara delâlet etmektedir:

a) Şâyet hak, taklit, atalara uyma ve örfe göre hareket etmekle bilinebilecek olsaydı, bunlarla istidlâl etmek doğru olmazdı.

b) Şâyet bilgiler, zarûrî (kesin) olarak bilinse ve ilhamlarla elde edilmiş olsaydı, âyette sayılan şeyleri delil diye nitelendirmek doğru olmazdı. Çünkü kesin olarak bilinen şeyi tanımada, delile ihtiyaç duyulmaz.

c) Diğer cisim ve ârazlar, her ne kadar bir yaratıcının varlığına delâlet ediyorlarsa da, Cenâb-ı Hak özellikle bu sekiz şeyi zikretmiştir. Çünkü bunlar, birer delil olma ve en bol biçimde insanlar için birer nimet olma hususiyetini kendilerinde toplamışlardır. Bir delil bu özellikte olunca, kalplerde daha tesirli ve kuvvetli olurlar.

Tevhidin Zıddı Olan Şeyler

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ وَالَّذِينَ اٰمَنُوٓا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوٓا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا وَاَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ ﴿١٦٥﴾

"Bazı insanlar, Allah'tan başka O'na şerikler (ortaklar) koşarlar ve Allah'ı sever gibi onları severler. İman edenlerin Allah'a sevgisi ise (her şeyden) sağlamdır. (Şirke düşerek) zulmedenler, azabı gördükleri zaman, bütün kuvvet (ve kudretin) Allah'ın olduğunu ve Allah'ın gerçekten pek çetin azaplı olduğunu bir bilselerdi!.." (Bakara, 165).

Bil ki Cenâb-ı Allah kesin ezici ve çok güçlü delillerle tevhidini iyice ortaya koyunca, bunun peşi sıra tevhidine zıt olan şeylerin çirkinliğini ifâde eden şeyleri getirmiştir. Çünkü bir şeyin zıddını kötülemek, o şeyin güzel olduğunu te'kidli bir şekilde anlatır. İşte bu sebepten ötürü şâir, *"Her şey zıddı ile ortaya çıkar"* demiştir.

Âlimler, "Nimet bilinmez, ancak kaybettiğin zaman onun nimet olduğunu anlarsın. İnsanlar sıhhatin kıymetini bilemezler. Hastalanıp, sonra tekrar sıhhate erince, işte o zaman sıhhatin kadrini anlarlar" demişler. Bu hüküm bütün nimetler için geçerlidir. İşte bundan dolayı Cenâb-ı Hak, tevhide delâlet eden âyetinin peşinden bu âyeti getirmiştir. Bu âyetle ilgili birkaç mesele vardır:

***BİRİNCİ MESELE:* Nidd'in Mânası Nedir?**

Âyette geçen, "نِدْ" (nidd) kelimesi, çekişen eş manasınadır. Biz bunun ne demek olduğunu, bu sûrenin başlarındaki, "فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ" (Bakara, 22) âyetinin tefsirinde ortaya koymuştuk. Âlimler endâd (ortaklar, eşler) ile ne murat edildiği hususunda ihtilâf ederek şu değişik görüşleri söylemişlerdir:

1) Onlar, müşriklerin, kendilerini Allah'a yaklaştırsınlar diye ilâh edindikleri, fayda ve zararını umup bekledikleri, başları dara düştüğünde kendilerine yöneldikleri, adaklarda bulunup kurban kestikleri putlardır. Bu, çoğu müfessirin görüşüdür. Bu görüşe göre, putlar birbirlerinin endâdı (eşi, ortağı)dır; Allah'ın ortakları değil...

Yahut bunun manası, "o müşriklerin bozuk zanlarınca bu putlar, Allah'ın birer eşi ve ortağı (nid)dirler."

2) Onlar, müşriklerin kendilerine itaat edip, onlara itaat ettikleri zaman Allah'ın haramlarını helâl, helâllerini de haram saydıkları başkanlarıdır. Bu görüş, **Süddî**'den rivâyet edilmiştir.

Bu görüşte olanlar, şu sebeplerden dolayı bunu birinci görüşe tercih etmişlerdir:

a) Âyetteki, يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ *"Onlar, onlara Allah'ın sevgisi gibi sevgi beslerler."* Buradaki, "هُمْ" (hüm) zamiri, akıllı varlıklar için kullanılan bir zamirdir.

b) O müşriklerin, putların herhangi bir zarar ve faydası olmadığını bile bile, Allah'ı sever gibi o putları sevmeleri uzak bir ihtimaldir.

c) Allahu Teâlâ bu âyetten sonra, إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا *"Hani tâbi olunanlar, kendilerine tâbi olanlardan hızla uzaklaşınca...* (Bakara, 166) âyetini getirmiştir. Bu da, ancak mü'minlerin Allah'a boyun eğmeyi kendilerine gerekli görüşü gibi, reislerine boyun eğip onlara son derece saygı duymayı kendilerine gerekli görüp, onları Allah'ın eşi ve ortağı edinen kimselere uygun düşer.

3) Bu, sûfilerin ve âriflerin görüşüdür: Buna göre, Allah'tan başka kalbini meşgul eden her şeyi sen kalbinde Allah'ın birer niddi (eşi, ortağı) kabul etmişsin demektir. Bu da, Cenâb-ı Hakk'ın, أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوٰيهُ *"Hevâ-ü hevesini, ilahı edinen kimseyi gördün mü?"* (Câsiye, 23) âyetinde murât ettiği manadır.

Müşrik Allah'ı Sever mi?

Hak Teâlâ'nın, يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ *"Onlar, onlara Allah'a olan sevgi gibi, sevgi beslerler"* âyetine gelince, bil ki bundan murat, Allah'ın zatını sevme değildir. Bu sebeple burada bir mahzufun (hazfedilmiş, görünmeyen bir kelimenin) bulunduğunu görmek lazım. Bu mahzuf şöyle takdir edilir: "Onlar kendi âdetlerini veya o eş koştukları şeylere yaklaşmayı ve onlara itaat etmeyi veya bunların hepsini, Allah'ı sever gibi severler."

"كَحُبِّ اللهِ" (Allah'ı sever gibi) ifâdesi hakkında da üç görüş vardır:

a) Bu, "Allah'ı sevdikleri gibi..." manasınadır.

b) Bu, كالحبِّ اللازم عليهم الله "Onların Allah'ı sevmeleri gereken bir sevgi ile.." manasınadır.

c) "Bu, "Mü'minlerin Allah'ı sevdikleri gibi..." manasınadır. Âlimler bu ihtilâfa, müşriklerin Allah'ı bilip bilmedikleri hususunda düştükleri ihtilâftan dolayı düşmüşlerdir.

Buna göre, "Müşrikler put edindikleri halde Allah'a inanıyorlardı" görüşünde olanlar, bunu "Allah'ı sevdikleri gibi..." manasında almışlardır.

"Müşrikler Allah'a inanmıyorlardı" görüşünde olanlar ise bunu, diğer iki manada yani, "Onların Allah'ı sevmeleri gereken bir sevgi ile..." ve "Mü'minlerin Allah'ı sevdikleri gibi.." manalarında anlamışlardır.

Birinci görüş doğruya daha yakındır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın, "يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللهِ" ifâdesi, daha önce bahsedilmiş olan kimselerle ilgilidir. "كَحُبِّ اللهِ" ifâdesinin zâhiri ise, o müşriklerde yer etmiş olan bir Allah sevgisinin olduğunu gösterir. Buna göre Hak Teâlâ sanki, geçen âyette tanrının tek olduğunu açıklamış, bunun delillerine dikkat çekmiş, sonra da Allah'a şirk

koşanlara yer vermiştir. Bu da, onların Allah'ı kabul etmiş olmalarını gerektirir.

Eğer, "Akıllı bir kimsenin, Allah'ı sever gibi putları sevmesi imkânsızdır. Çünkü aklın da açıkça göstereceği gibi, bu putların herhangi bir faydası ve zararı olmayan, işitmeyen, görmeyen ve aklı olmayan birer taş olduğu bilinir. Bunlar, bu âlemin bir yaratıcısının ve hakîm bir müdebbirinin bulunduğunu kabul ederler. İşte bundan dolayı Allahu Teâlâ, وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ *"Eğer onlara 'Gökleri ve yeri kim yarattı?' diye sorsan, muhakkak 'Allah (yarattı)' derler"* (Lokman, 25) buyurmuştur. Böyle inandıkları halde, onların putlarını Allah'ı sevdikleri gibi sevecekleri nasıl düşünülebilir? Ve yine Cenâb-ı Hak onların şöyle dediklerini nakletmiştir: مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى *"Biz bu putlara, sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz"* (Zümer, 3). Durum böyle olunca, onların esas maksatları Allah'ın rızasını elde etmektir. O halde onların böyle söylemelerinin yanında, Allah'a olan sevgileri ile putlara olan sevgilerinde bir eşitliğin olduğu nasıl düşünülebilir?" denirse, biz de deriz ki: "Cenâb-ı Allah'ın, "يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ" ifâdesinin manası, "onlara itaât ve saygı duyma hususunda..." demektir. Bu görüşümüze göre sevgideki eşitlik, sizin zikretmiş olduğunuz şeylere ters düşmez.

Kulun Allah'ı Sevmesinin Mahiyeti

Allahu Teâlâ'nın, وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ *"İman edenlerin, Allah'a sevgisi ise (her şeyden) sağlamdır"* buyruğu hakkında ise birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu mesele, kulun Allah'ı sevmesinin mahiyetini araştırmaya dairdir. Ümmet arasında, muhabbet lâfzının bu şekilde kullanılması hususunda herhangi bir ihtilâf yoktur. Çünkü kul bazen Allah'ı tam olarak sevebilir. Bu âyette ve يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ *"Allah onları, onlar da Allah'ı severler"* (Maide, 54) âyetinde olduğu gibi, Kur'an bunu belirtmektedir. Haberler de bunu bu şekilde belirtmektedir.

Rivâyet edildiğine göre, **Hz. İbrahim** (a.s), canını almak için yanına gelen ölüm meleğine (Azrail), "Dostunun cânını alan hiçbir dost gördün mü?" dedi. Bunun üzerine Cenâb-ı Hak Hz. İbrahim'e, "Dostuyla yüz yüze, göz göze gelmeden hoşlanmayan hiçbir dost gördün mü?" dedi. Bunun üzerine Hz. İbrahim, "Ey ölüm meleği, şu anda canımı al!" dedi.

Yine bir bedevi Hz. Peygamber'e gelerek, "Ey Allah'ın Resûlü, kıyamet ne zaman?" diye sordu. Bunun üzerine Hz. Resûl, *"Onun için ne hazırladın?"*dedi.

Buna karşılık bedevî, "Çok namazım ve orucum yok; ne var ki ben, Allah'ı ve Resûlü'nü seviyorum" dedi. Bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.s), اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ اَحَبَّ *"Kişi sevdiği ile beraberdir"*[159] buyurdular.

Bunu müteakiben **Enes** (r.a) şöyle dedi: "İslâm'dan sonra Müslümanların bununla sevindikleri kadar, başka herhangi bir şeyle sevindiklerini görmedim."

Yine rivâyet edildiğine göre, Hz. İsa, (a.s) bedenleri zayıflamış, renkleri solmuş üç kişiye rastladı da, onlara, "Sizi -gördüğüm- bu hale ne düşürdü?" dedi. Bunun üzerine onlar, "Cehennem korkusu" deyince, Hz. İsa, "Allah'a, korkanları korktukları şeylerden emin kılması yakışır" dedi. Sonra onları terk ettiğinde başka bir topluluğa rastladı. Bir de ne görsün, onlar da alabildiğine zayıf, renkleri de solgun.. Bunun üzerine onlara, "Sizi bu hale ne getirdi?" diye sorunca, onlar, "Cennet iştiyakı!" diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. İsa, "Allah'a umduğunuz şeyi size vermesi yaraşır" dedi. Sonra onları terk edince, başka bir üç kişiye rastladı.. Bir de ne görsün, onlar daha çok zayıf ve renkleri de daha çok soluk.. Öyle ki onların yüzleri sanki nûrdan meydana gelmiş birer ayna gibi... Bunun üzerine de Hz. İsa onlara, "Siz bu makama nasıl ulaştınız?" dediğinde, onlar, "Muhabbetullah ile..." dediler. Bunun üzerine de Hz. İsa, "Siz kıyamet gününde Allah'a yaklaştırılacak olan kimselersiniz" dedi.

Süddî'den rivâyet edildiğine göre o, şöyle demiştir: Kıyamet gününde ümmetler, peygamberleriyle beraber çağrılırlar da onlara, kendilerini muhabbetullaha vermiş olan kimseler hariç, "Ey Musa, ey İsa ve ey Muhammed ümmeti!" denilir. Muhabbetullaha sahip olanlar ise, "Ey Allah'ın dostları!" diye çağrılırlar.

Bazı kitaplarda ise şöyle geçmektedir: "Kulum, senin hakkına yemin olsun ki, ben seni seviyorum! Benim senin üzerindeki hakkım için, sen de beni sev!"

Bil ki ümmet, muhabbet lâfzının kullanılması hususunda her ne kadar ittifak etmişlerse de, ne var ki onlar bunun mânasında ihtilâf etmişlerdir.

Buna göre kelâmcıların ekserisi şöyle demiştir: Muhabbet, iradenin çeşitlerinden bir çeşittir. İrâdenin ise, ancak mümkün olan şeylerle alâkası bulunmaktadır. Buna göre muhabbetin Allah'ın zatı ve sıfatıyla ilgili olması imkânsız olur. Buna göre, "Biz Allah'ı seviyoruz" sözünün mânası,

159 **Buhâri,** Edeb, 96; **Müslim,** Birr, 165 (4/2034).

"O'na itaatte bulunmayı ve O'na hizmet etmeyi; veya O'nun mükâfaat ve ihsanlarını seviyoruz" demektir.

Sufiler ise şöyle demişlerdir: Kul, Allah'ı zâtından ötürü sevebilir. O'na hizmet etmeyi ve O'nun mükâfaatını sevmek ise aşağı bir derecedir.

Sufiler görüşlerine şöyle delil getirmişlerdir: Biz, lezzetin zâtından kemâlin de zâtından dolayı sevildiğini görüyoruz. Lezzete gelince; bize "niçin çalışıyorsunuz?" denildiğinde, biz "mal elde etmek için" deriz. Buna göre eğer, "Niçin mal elde etmek istiyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki, "Yiyecek ve içecek bir şeyler bulmak için." Eğer onlar yine, "Niçin yiyecek içecek şeyler bulmak istiyorsunuz?" derlerse, biz deriz ki, "Lezzetlerin elde edilip, acılarınsa yok edilmesi için!" Yine bize, "Niçin lezzetleri arzuluyor, acıları istemiyorsunuz?" denilirse, biz deriz ki, Bu, herhangi bir sebebe bağlanamaz. Çünkü, şâyet her şey ancak bir başka şeyden ötürü istenir olmuş olsaydı, ya teselsül veyahut da devr-i fâsit gerekirdi ki bunlar imkânsızdır. O halde, zâtı gereği sevilen bir şeye varmak gerekir. Bunun böyle olduğu sabit olunca biz, lezzetin lizâtihî elde edilmesi talep edilmiş bir şeye; kemâlin ise, başka bir sebepten dolayı değil, lizâtihî savuşturulması talep edilmiş bir şey olduğunu anlamış oluruz. Biz, mesela Rüstem ve İsfendiyar gibi kahramanların hikâyelerini dinleyip, onların ne kadar kahraman olduklarını gördüğümüzde, kalplerimiz onlara doğru meyleder. Hatta bu temayül bazen, onlara olan saygıyı göstermek için bu yolda mal sarf etmeye kadar varır. Bazen bu temayül ve sevgi, insanın canını tehlikeye atacak bir dereceye ulaşır. Lezzetin, zatından dolayı (yani lezzetin sırf lezzet olduğu için) sevilir bir şey olması, kemâlin de zatından dolayı sevilen bir şey olmasına aykırı değildir.

Bu sabit olunca deriz ki: Muhabbetullah'ı, Allah'a taati sevmek veya Allah'ın sevabını sevmek manasına hamledenler, lezzetin lezzet olduğu için sevilen bir şey olduğunu kavrayıp, kemâlin de zâtından dolayı sevilen bir şey olduğunu anlayamamış kimselerdir. "Allahu Teâlâ, zâtında ve zâtı için sevilir" diyen sûfîlere gelince, bunlara, kemâlin zâtından dolayı (kemâl olduğu için) sevilir bir şey olduğu hakikati tecelli etmiştir. Bu böyledir; çünkü kâmil varlıkların en mükemmeli sadece Hak Teâlâ hazretleridir. Çünkü O, vâcibu'l-vücûd olduğu için, kendi dışındaki bütün varlıklardan müstağnidir. Her şeyin mükemmelliği, kemâli O'ndandır. Cenâb-ı Hak ilim ve kudret hususunda en kâmil varlıktır. Biz, bir âlimi, ilmindeki kemâlinden; bir cesuru, üstün cesaretinden ve bir zahidi de yapılmaması gereken fiillerden uzaklığından dolayı seversek; bütün ilimler, ilmine nispetle adeta bir

yokluk, bütün kudretler, kudretine nispetle bir hiçlik ve de kullardaki bütün noksan sıfatlardan uzak olma hali, münezzeh oluşundan dolayı âdeta O'nun için yok mesabesinde olduğu halde, nasıl olur da biz Allah'ı sevmeyiz? Böylece gerçek manada sevilen varlığın ancak Allahu Teâlâ olduğuna ve O'nun, -başkası O'nu sevsin veya sevmesin- zâtında ve zâtı için sevilen bir varlık olduğuna kesin olarak hükmetmemiz gerekir.

Bil ki sen bu konuda bu nükteye vakıf olduysan, biz deriz ki kulun başlangıçta Hak Subhanehu'ya muttali olması imkânsızdır. Hatta bundan öte, O'nun melekûtu hususunda tefekkürde bulunmaksızın, onun bu makama ulaşması imkânsızdır. Binaenaleyh şüphesiz Allah'ın hikmetinin inceliklerine ve O'nun yaratıkları hakkındaki kudretine ıttılâı, nüfûzu daha mükemmel olan herkesin, O'nun kemâlini bilmesi de o nispette mükemmel olur. Böylece O'nun sevmesi de daha tam ve kâmil olur. Kulun Allah'ın hikmetinin inceliklerine vakıf olmasının mertebeleri sonsuz olunca, şüphesiz kulun Cenâb-ı Hakk'ın celâlini sevme mertebeleri de sonsuz olur.

Sonra burada başka bir durum da meydana gelir ki, o da kulun Allah'ın hikmetinin inceliklerini mütâlaası çok olunca, onun muhabbetullah makamındaki terakkisi de çok olur. Bu çok olunca, bu da muhabbetullahın kulun kalbini istilâ etmesine ve o sevginin, çok büyük bir kaya parçasına düşen, onca letâfetine rağmen, bu büyük kaya parçasını delen katreler misâli, bu kalbin derinliklerine girmesine sebep olur. Muhabbetullah kulun kalbine bu şekilde girince, kalb o muhabbetullahın keyfiyyetiyle hemhâl olur ve muhabbetullaha ülfeti çoğalır. Ülfet ne kadar güçlü olursa, Allah'ın dışında kalan şeylerden nefret de o nispette güçlü olur. Çünkü Allah'ın dışında kalan şeylere iltifat etmek, kulu Allah'a yönelmekten alıkor. Sevgilinin huzurunda bulunmaya mâni olan şey ise, istenmeyen bir şeydir. Böylece kalpte, muhabbetullah ve O'nun dışında kalan şeylerden nefret etme hep devam eder. Böylece bunların her biri, kalp Mâsivâullah'tan nefret edinceye kadar, bir diğeriyle kuvvetlenir. Nefret, Masivaullah'tan yüz çevirmeyi gerektirir. Yüz çevirme ise, Allah'ın dışındaki her şeyle olan ilgiyi sona erdirmeyi gerektirir. Böylece kalp kudsî nurlarla nurlanır, ismet âleminin ışıklarıyla ziyalanır, hâdiseler âlemine taalluk eden hazlara da tamamen ilgisiz kalır ki, işte bu makam derecelerin en üstünüdür.

O kimsenin bu âlemdeki durumu, herhangi bir şeye karşı şiddetli bir aşk duyan kimsenin hali gibidir. Sen kendisini iyice mal elde etmeye vermiş bir kimsenin, bu malın muhafazasına kendisini iyice verip yemesini, içmesini ve açlığını unutan nice tüccar görürsün! Bu değersiz makama karşı

bu ilgi düşünülünce, Samed olan Hazreti Allah'ın celâlini mütâlaa ederken böyle bir halin meydana gelmesi nasıl akıldan uzak olur?

***İKİNCİ MESELE:* Allahu Teâlâ'ya İştiyak Duymanın Mânası**

İkinci mesele Allah'a iştiyâk duymanın mânası hakkındadır. Bil ki şevk, ancak bazı yönlerden idrâk edilip bazı yönlerden edilemeyen bir şey için düşünülebilir. Asla idrâk edilemeyen şeye gelince, ona iştiyâk duyulmaz. Çünkü şahsını görmediği ve vasfını dinlemediği kimseye iştiyâk duyulması düşünülemez. Kemâlini idrak etse bile, ona müştak olamaz. Mâşûka iki yönden iştiyâk duyulur:

a) Onu önce görüp, sonra ondan uzaklaştığında, daha önce onu görmesi sebebiyle, onun hayalini zihninde canlandırmaya çalışır.

b) Sevgilisinin yüzünü görüp, fakat saçlarını ve diğer güzel yerlerini görmediği zaman, hiç görmediği diğer güzel yerlerin kendisine tecellisine iştiyak duyar.

Bu iki husus da Allah hakkında tasavvur olunabilir, hatta her ârif kimseye, bu husus zarurî olarak gerekmektedir. Çünkü, her ârife tecelli eden ilahî emirler, her ne kadar çok vazıh (açık) olsalar da, yine de hayâl şâibesine bulaşmıştır. Çünkü hayâller, bu âlemdeki benzeşme ve benzerliklerden uzak olamaz. Öte yandan bunlar, manevî bilgileri ve hakikatleri idrak ettirirler. Tecellinin tamamıysa ancak ahirette meydana gelir. Bu da hiç şüphesiz iştiyakın, dünyada bulunmasını gerektirir. Yukarda açıklayabildiğimiz kadarıyla bu, iştiyâkın iki çeşidinden birisidir.

c) İlahî durumlar sonsuzdur. Her bir kula ise, bunların bir kısmı tecelli eder. Geriye ise, sonsuz olan gizli şeyler kalır. Arif olan kimse aklına gelmeyenlerin, aklına gelenlerden daha fazla olduğunu bildiği zaman, o kimse hatırına gelmeyen bu şeyleri öğrenmek için devamlı bir arzu içinde olur. Birinci tefsire göre şevk, görmek, karşılaşmak ve müşahede etmek şeklinde adlandırılan anlamda, ancak ahiret yurdunda sona erer; bunun bu dünyada tahakkuk etmesi düşünülemez.

İkinci tefsire göre ise şevkin sanki nihâyeti yok gibidir. Çünkü bu şevkin had noktası kul için ahirette, Allah'ın celâlinin, sıfatlarının ve fiillerindeki hikmetinin tecelli etmesi ile tahakkuk eder. Bunlar sonsuzdur; sonsuz olana tafsilâtlı bir biçimde muttali olmak ise imkânsızdır.

İşte böylece sen, Allah'a iştiyâk duymanın hakikatini anlamış oldun. Bil ki bu şevk, çok lezzetlidir. Çünkü kul mertebeleri kat ettiği zaman, birtakım şeyleri bulmak veya bulamamak; birtakım şeylere ulaşmak veya

ulaşamamak sebebiyle, elemler, lezzetlere kavuşmuş olur. Lezzetler mahrûmiyet ve bulamamak ile kuşatılınca, bunlar daha lezzetli olur. Böylece lezzetin bir çeşidi, ancak beşerin elde edebileceği şeylere benzemiş olur. Çünkü meleklerin mükemmellikleri bilfiil mevcuttur. Hayvanlar ise, mükemmelliğe kabiliyetli değildirler. Beşere gelince o, yücelme ile alçalma arasında bulunan bir varlıktır.

***ÜÇÜNCÜ MESELE:* Mü'minlerin Allah'ı Pek Çok Sevmeleri**

Üçüncü mesele, Allah'ı her şeyden çok seven mü'minlerin açıklanması hakkındadır. Kelâmcılar şöyle demişlerdir: Mü'minler Allah'ı iki bakımdan severler:

a) Onlardan sudûr eden saygı, övgü, senâ ile şirk ve itikâda muvafık olmayan şeylerden uzak olan ibâdet ile olur. Mü'minlerin dışındaki kimselerin sevgileri ise böyle değildir.

b) Mü'minlerin Allah'ı sevmeleri ümit, mükâfaat, makamının büyük olmasını arzulama, Allah'ın azabından korkma ve bu azaptan kurtuluş yoluna girme ile olur. Allah'a bu şekilde ibâdet edip, O'na ta'zimde bulunan kimsenin Allah'ı sevmesi çok güçlüdür.

Ârifler ise şöyle demişlerdir: Mü'minler, beşeri kuvvetleri nispetinde Allah'ı tanıyan kimselerdir. Biz, Allah'ı sevmenin ma'rifetin ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemiştik. Kişilerin irfânı ne kadar mükemmel olursa, onların muhabbetleri de o nispette güçlü olur.

Buna göre şâyet, "Mü'minlerin Allah'ı sevmeleri nasıl güçlü olabilir? Çünkü biz Hintlilerin Müslümanlardan hiçbirinin yapamayacağı çok meşakkatli taatlar îfâ ettiğini, bunu da ancak Allah için yaptıklarını; sonra da Allah sevgisinden dolayı kendilerini öldürdüklerini görüyoruz" denilirse, biz buna aşağıdaki şekillerde cevap veririz:

a) İman eden kimseler, müşriklerin aksine, ancak Allah'a tazarru ve yakarışta bulunurlar. Çünkü o müşrikler ihtiyaç hissettikleri zaman Allah'a yönelirler, ihtiyaçları ortadan kalkınca da putlarına dönerler. Nitekim Cenâb-ı Hak, فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّيٰهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ *"Gemiye bindiklerinde, dini yalnız O'na tahsis ederek, Allah'a yakarırlar. Allah onları karaya çıkarıp kurtardığında ise, bir de bakarsın ki Allah'a şirk koşuyorlar"* (Ankebût, 65)buyurmuştur. Halbuki mü'min ne sıkıntıda, ne sevinçte, ne darlıkta, ne bollukta Allah'tan yüz çevirmez. Kâfir ise, Rabbinden bazen yüz çevirebilir. O halde mü'minin sevgisi daha güçlü olur.

b) Allah'tan başkasını seven kimse de O'nun hükmüne razı olur. Ve O'nun mülkünde tasarruf sahibi değildir. Buna göre bu câhil kimseler, kendilerini Allah'ın izni olmadan öldürmüşlerdir. Mü'minlere gelince bunlar bazen Allah'ın izni ve müsaadesiyle kendilerini öldürürler ki, bu da cihadda olur.

c) İnsan çok şiddetli bir azaba dûçar olduğunda, onun, Rabbinin marifetiyle meşgul olması mümkün olmaz. O halde bu Hintlilerin yapmış olduğu şey geçersizdir.

d) **İbn Abbas** şöyle demiştir: "Müşrikler putlara taparlar, onlar o puttan daha güzel bir şey gördüklerinde, onu bırakıp en güzeline ibadet etmeye koşarlar.

e) Mü'minler Rablerini birlerler. Kâfirler ise, bir putun yanında daha birçok putlara taparlar. Böylece bir puta tahsis edilen sevgi noksanlaşmış olur. Tek ilâha gelince, hepsinin sevgisi onda toplanır.

"Zâlimler Azabı Gördükleri Zaman..."

وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا *"Zâlimler, azâbı gördükleri zaman kuvvetin tamamiyle Allah'a ait olduğunu bir bilselerdi!"* (Bakara, 165) kavline gelince, bu hususta birkaç mesele vardır:

BİRİNCİ MESELE

Bu âyetin kıraatine dair birkaç bahis söz konusudur:

Birinci Bahis: Farklı Kıraatler

Nâfi ve **İbn Âmir,** hitabın Hz. Peygamber (s.a.s)'e tevcih edilmesi üzere, "وَلَوْ تَرَى" şeklinde okumuşlardır. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, "Ya Muhammed, o zâlimleri bir görseydin!.." demiştir.

Diğer kıraat imamları ise, yukarıda adı geçmiş kimselerden haber vermek üzere, "وَلَوْ يَرٰى" şeklinde okumuşlardır. Buna göre Allahu Teâlâ sanki, "Putlar edinmek suretiyle kendilerine zulmeden o kimseler keşke görselerdi!.." demek istemiştir.

Daha sonra bazı âlimler, bu kıraatin manasının daha etkili olduğunu söylemişlerdir. Çünkü gerek Hz. Peygamber ve gerekse Müslümanlar kâfirlerin karşılaşacakları şeyin miktarını biliyor ve kıyamet gününde onların başına gelecek olan azabı bizzat görür gibi oluyorlardı. Ama bu âyette tehdit edilenlere gelince, onlar bunu bilemiyorlardı. O halde, bu fiili onlara isnat etmek gerekir.

İkinci Bahis: Kıraat âlimleri, "يَرَوْنَ" fiilinin okunuşunda da ihtilâf etmişlerdir. **İbn Âmir** bu kelimeyi müteaddî olmak üzere, "يُرَوْنَ" şeklinde

okumuştur. Delili ise, Cenâb-ı Hakk'ın, كَذٰلِكَ يُرِيهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ *"İşte böylece Cenâb-ı Hak onların amellerini hasretler olarak gösterecek"* (Bakara, 167) âyetidir.

Diğer kıraat imâmları ise, görme işini zâlimlere nisbet ederek, kelimeyi, "يَرَوْنَ" şeklinde okumuşlardır.

Üçüncü Bahis: Yine kıraat âlimleri âyetteki, "اَنَّ"nin okunmasında da ihtilâf etmişlerdir. Bazıları, "müste'nef" bir cümle olmak üzere hemzenin kesresiyle, "إِنَّ" şeklinde okurlarken, yedi kıraat imâmı da, hemzenin fethasıyla, "أَنَّ" şeklinde okumuşlardır.

Dördüncü Bahis: Âyette geçen, "يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا" ifâdesinde, "يَرَى" bazen, "تَرَى" bazen, "يرٰى" şeklinde okunmuştur. Bunu sen biliyorsun.

"اَنَّ الْقُوَّةَ" ifâdesinin bazen, "اَنَّ الْقُوَّةَ" bazen de, "اِنَّ الْقُوَّةَ" şeklinde okunduğunu öğrendin. Burada böylece dört ihtimal söz konusu olmuş olur.

Birinci İhtimal: "وَلَوْ يَرَى... اَنَّ" şeklinde okunması. Buna göre âlimler, "يَرَوْنَ" kelimesini. "الْقُوَّةَ" lâfzında âmel ettirmişlerdir. Buna göre cümlenin takdiri, "وَلَوْ يَرَوْنَ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ" şeklinde olur. Buna göre mâna, "Eğer o zâlimler Allah'ın azabının şiddetini ve kuvvetini görselerdi, (Allah'tan başka putlar edinmezlerdi)" şeklinde olur. Bu takdire göre, "لَوْ"in cevâbı düşmüştür.

Bunun örneği, Kur'an'da çokça bulunmaktadır. Meselâ, وَلَوْ تَرٰى اِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ *"Ateşin karşısına dikildiklerinde onların halini görseydin..."* (En'am, 27); وَلَوْ تَرٰى اِذِ الظّٰلِمُونَ فِى غَمَرَاتِ الْمَوْتِ *"Zâlimler ölümün sarhoşluğunda iken bir görseydin"* (En'am, 93) ve, وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ *"Şâyet dağları yürütecek bir Kur'an olsaydı.."* (Ra'd, 31) âyetleri gibi...

Yine Araplar, رَأَيْتَ فُلَانًا وَالسِّيَاطُ تَأْخُذُ مِنْهُ *"Kamçılar sırtında şaklarken falancayı görseydin..."* derler.

Âlimler, bu lâfzın çok müessir ve çok mânidar olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu takdire göre muhatabın zihni her türlü tehdidi tahayyül edebilir. O zaman da onun duyduğu korku, bu vaîd ona has kılındığında duyduğu korku gibi bir korku olur.

İkinci İhtimal: Âyetin, "وَلَوْ يَرٰى... اِنَّ" şeklinde okunmasıdır. Bu kıraate göre âyetin takdiri, "Zâlimler, Allah'ın azabını gördükleri zaman, ne kadar âciz kalacaklarını bilselerdi, 'şüphesiz kuvvet Allah'a âittir' derlerdi" şeklinde olur.

Üçüncü İhtimal: Âyetin, "وَلَوْ تَرٰى ... اَنَّ" şeklinde okunmasıdır. Bu **Nâfi** ve **İbn** Âmir'in kıraatidir. **Ferra,** "Bu okunuşun hususiyeti, görmenin tekrarıdır. Buna göre takdir, "O zâlimler azabı gördükleri zaman sen onları görseydin, bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu görmüş olurdun" şeklinde olur.

Dördüncü İhtimal: Âyetin, "وَلَوْ تَرٰى ... اِنَّ..." şeklinde okunmasıdır.

Buna göre takdir, "Zâlimler azabı gördüklerinde, sen o zâlimleri görseydin, şüphesiz güç ve kuvvetin Allah'a ait olduğunu söylerdin" şeklinde olur. Bu da açık ve güzel bir izahtır.

İKİNCİ MESELE

Eğer, "Cenâb-ı Hakk'ın, "وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا" ifâdesi, istikbale âit olduğu halde, geçmiş zamanı ifâde eden, "اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ" ifâdesi ile birlikte nasıl gelmiştir?" denilirse, biz de deriz ki: Bu geçmiş zamanı anlatan bir tarzda gelmiştir, çünkü kıyametin kopması yakındır. Nitekim Cenâb-ı Hak, وَمَا اَمْرُ السَّاعَةِ اِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ اَوْ هُوَ اَقْرَبُ *"Kıyamet hadisesi de ancak bir göz kırpma kadar, hatta daha yakındır"* (Nahl, 77) ve لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ *"Belki kıyamet yakındır"* (Şûra, 17) buyurmuştur. Vukû bulması yakın olan her şey, sanki olmuş ve meydana gelmiş gibidir. Bu te'vile göre de Cenâb-ı Hak, وَنَادٰى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ *"Cennetlikler şöyle seslendiler..."* (A'raf, 44) buyurmuştur. Müezzinin, vakti iyice yaklaştığı için, henüz namazın tekbiri alınmadan önce, قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةِ *"Namaz kılındı"* diye kâmet getirmesi de bu manadadır. Kur'an-ı Kerim'de bu şekilde olan birçok âyet bulunmaktadır. Meselâ, Allah, "وَلَوْ تَرٰى اِذْ وُقِفُوا" (En'am, 27); "وَلَوْ تَرٰى اِذِ الظَّالِمُونَ" (En'am, 93); "وَلَوْ تَرٰى اِذْ فَزِعُوا" (Sebe, 51) ve "وَلَوْ تَرٰى اِذْ يَتَوَفَّى" (Enfâl, 50) buyurmuştur.

BAKARA SÛRESİ'NİN DEVAMI 4. CİLTTE

İÇİNDEKİLER

YAHÛDİLERİN PEYGAMBERİMİZ'LE İLGİLİ GERÇEĞİ SAKLAMALARI 5
Bakara 76-77. Âyetlerin Tefsiri 5
"اَفَلَا تَعْقِلُونَ" (Bunu Anlamıyor musunuz) Hitabı Kimedir? 7
Bakara 78-79. Âyetlerin Tefsiri 9
Ümmî Tâbirinin Manası 10
Emânî Kelimesi Hakkında 10
"Az Bir Değer Karşılığında Satma" Ne Demektir? 14
ÂHİRET AZABININ SADECE SAYILI GÜNLER OLACAĞI İDDİALARI 15
Bakara 80. Âyetin Tefsiri 15
Sayılı Günlerin Şümûlü 16
Allah'ın Ahdi 18
Ahdin Buradaki Mânası 18
Allah Ahdinden Caymaz 18
Cübbaî'nin Vaad ve Vaîd Prensibine İstidlâli 19
Kebire Sahibi Hakkında Mu'tezile İddiası 21
Bakara 81. Âyetin Tefsiri 21
Vaîd Hakkında 23
Mu'tezile'nin Vaîd Hakkındaki Delilleri 23
Men (مَنْ) Lâfzının Umûm İfade Ettiğine Dair Mu'tezile Delilleri 27
Mu'tezile'nin Elif-lâm ile Marife Olan Cemîlerle İstidlali 28
Umum Lâfızlarından "اَلَّذِينَ" ile Beraber Olan Cemî Sîgaları 31
Umum Lâfızlarından "كُلٌّ" Lâfzı 32
Mu'tezile'nin Hadis-i Şeriflerden İleri Sürdükleri Deliller 33
Men "مَنْ" Dışında Umum İfade Eden Hadisler 39
Kebire İşleyenlere Allah Azap Etmez İddiasında Olanlar 44
Kebire İşleyenlerin Bazılarının Affedileceğini Söyleyip Bazıları Hakkında Tevakkuf Edenlerin Delilleri 48
CENNETLİKLER 62
Bakara 82. Âyetin Tefsiri 62
Terhîbden Sonra Tergîbin Gelmesindeki Hikmet 62
Amel İmandan Ayrıdır 62
Büyük Günah İşleyen "İman ve Salih Amel" Çerçevesi Dışına Çıkmaz 63
Bakara 83. Âyetin Tefsiri 64

İSRAİLOĞULLARINDAN ALINAN AHİD 64
Allah'a Kulluk 64
"لَا تَعْبُدُونَ" Cümlesinin Muhtemel İ'rabları 65
İbadet Kavramı, Kelam, Fıkıh ve Ahkâma Şamildir 66
Ana ve Babaya İyi Davranma 66
Allah'a İbadetten Hemen Sonra Ebeveyne İyilik Emredilmesinin Hikmeti 67
Ebeveyne İtaatin Hükmü 68
Ebeveyne Yapılacak İhsanın Şümûlü 69
Akrabaya (Yakınlara) İyilik Vecîbesi 69
Akraba Mefhumuna Dahil Olanlar 69
Akraba Hukukunun Önemi 70
Yetimlere İyi Davranma 70
Yetim Kime Denir? 71
Yetimle ilgilenmenin Önemi 71
Fakirlere İyi Davranma 71
Miskin Kime Denir? 71
Miskin'in Yetimden Sonra Sıralanmasının Hikmeti 71
İnsanların Güzel Söz Söyleme Vecibeleri 72
Kimlerle Güzel Konuşmalı, Kâfirler de Bu Hükme Dahil midir? 73
Kâfirlere Lânet Etmek Gerekir mi? 74
Kâfirler, Fâsıklar ve Diğer İnsanlarla Münasebet 75
Namaz ve Zekat 76
Bakara 84. Âyetin Tefsiri 78
"وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ" Hitabının Muhatapları 78
"Kanınızı Dökmeyeceksiniz" Nehyinin Tefsiri 78
Bakara 85. Âyetin Tefsiri 80
Birbirinizin Aleyhinde Yardımlaşıyorsunuz 81
Zulme Yardım da Zulümdür 82
Zalim ile Yardımcısının Günahları Farklıdır 82
Esirlerinizi Fidye Verip Kurtarırsınız 82
Fidye ile Esirleri Kurtarmadan Maksat 83
Yurtlarından Çıkarma Meselesi 84
Kitabın Bir Yerine İnanıp Diğer Yerine İnanmamak 85
Rüsvaylığın Şümûlü 85
Bakara 86. Âyetin Tefsiri 87
Azaplarının Hafifletilmemesi 87
Azabın Hafifletilmesi ve Kesintiye Uğraması Meselesi 88
Bakara 87. Âyetin Tefsiri 88
Hz. Mûsa'dan Sonra Resûller Gönderilmesi 89
Hz. Mûsa'dan Sonraki Resuller (a.s) 90

Hz. İsa'ya Verilen Aşikar Belgeler 90
Hz. İsa'yı "Ruhu'l-Kudüs ile Takviye Etme 91
Rûh'tan Maksat 91
"Kalplerimiz Perdelidir" Neye Delalet Eder? 94
Bakara 88. Âyetin Tefsiri 94
Çok Az İnanır Olmaları 96
Bakara 89. Âyetin Tefsiri 97
"Kendilerindeki Kitabı Tasdik Eden Kitap" Ne Demektir? 97
Tevrat'ın Hz. Peygamber'in Evsafını Bildirmesi 99
Yahudilerin Hz. Peygamber'i İnkârlarının Sebebi 99
Lanet Neye Denilir? 100
Bakara 90. Âyetin Tefsiri 100
"بِئْسَ" ve "نِعْمَ" Fillerinin Aslı 101
"بِئْسَ" ve "نِعْمَ"nin İ'rabı 103
İnkârcıların Durumu 103
Yahûdilerin "Gazap Üstüne Gazaba" Uğramalarından Maksat 105
Hor ve Hakîr Edici Azap 106
Azap Kâfirlere mi Mahsustur? 107
YAHÛDİLERİN İNCİL İLE KUR'AN'I İNKÂR ETMESİ 107
Bakara 91. Âyetin Tefsiri 107
Yahûdilerin Peygamberleri Öldürmeleri 109
Mâzi Hakkında Muzâri Fiil Kullanılmasının İzahı 109
Bakara 92. Âyetin Tefsiri 110
Bakara 93. Âyetin Tefsiri 111
Dağın Kaldırılmasına Rağmen Yahûdilerin İsyanları 111
Buzağı Sevgisinin Onların Kalplerinde Yer Etmesi 112
İmanlarının Kötülük İstemesi Ne Demektir? 113
Bakara 94-95. Âyetlerin Tefsiri 113
Yahûdilerin Ölümü İstemelerinin Mânası 114
Doğru Kimselerseniz Ölümü Temenni Ediniz 119
Bakara 96. Âyetin Tefsiri 121
"Çok Yaşaması Onu Azaptan Uzaklaştırıcı Değildir" Âyeti 123
YAHÛDİLERİN HZ. CEBRAİL'E DÜŞMANLIKLARI 124
Bakara 97-98. Âyetlerin Tefsiri 124
Cibrîl Kelimesinin Okunuşunda Yedi Vecih 128
Cibrîl Kelimesinin Mânası 128
Kur'an'ın, Daha Önceki Kitapları "Tasdik Etmesi" Ne Demektir? 130
Kur'an'ın Hidâyet Olması 130
Cibril'in Üstünlüğü 132
Mikail Hakkında Kıraatler 133

Bakara 99. Âyetin Tefsiri **133**
Kur'an için "آيَاتٍ" Denilmesi 134
Fâsıkların İnkârı 135
Fısk'ın Mânası 135
Fucûr'un Mânası 135
Bakara 100. Âyetin Tefsiri **136**
İsrailoğullarından Alınan Ahid 137
Bakara 101. Âyetin Tefsiri **138**
Ehl-i Kitap Tabirinin Mânası Hakkında 139
Kitabulllah Burada Kur'an veya Tevrat Olabilir 139
Bakara 102. Âyetin Tefsiri **140**
Şeytanlara Uyanlardan Maksat Kimlerdir? 141
Şeytanların Okuduğu Şey Nedir? 141
Tilâvet (Tetlû) Tabiri Hakkında Muhtemel İzahlar 141
Şeytanlar Kimlerdir? 142
Hz. Süleyman'ın "Mülkü"nün Mânası 143
Hz. Süleyman (a.s) ile Sihrin Münasebeti 144
Sihir Mevzuu 145
Lügat Yönünden Sihir 145
Şer'i Istılâhta Sihir 146
Sihrin Nevileri 147
Sihrin Psikolojik Yönden İzahı 151
Rukye 154
Sihir Nevileri Hakkında Müslümanların Görüşleri 159
Sihre Delâlet Eden Âyet ve Hadisler 160
Sihri İnkâr Eden Mu'tezile'nin Delilleri 161
Sihri Öğrenmek Mubahtır 162
Sihirbaz Kâfir Olur mu? 162
Sihirbazın Öldürülmesi Meselesi 163
Âyette Geçen İki Melek (Harût ve Marût) 167
Harût ve Marût'a İndirilen 168
Hârut ve Mârut Kıssası ve Tenkidi 172
Karı Koca Arasını Ayırmanın Keyfiyeti 175
İzin ve Ezan Kelimelerinin Mânası 176
Sihri Satın Almak Ne Demektir? 177
Bakara 103. Âyetin Tefsiri **179**
Bakara 104. Âyetin Tefsiri **180**
Kur'an'ın "Ey İmân Edenler!" Hitabına Ait Bir İncelik 180
Yahûdilerin Dillerini Eğip Bükerek Ortaya Koydukları Kötülük 181
Bakara 105. Âyetin Tefsiri **184**

YAHÛDİLERİN NESH'E İTİRAZLARI 185
Bakara 106. Âyetin Tefsiri 185
Nesh'in Mânası 185
Istılah Mânasıyla Nesih 188
Nesih Şer'an ve Aklen Mümkündür 188
Neshin Kur'an'da Câri Olması 192
Ebu Müslim'in Nesih Hakkındaki Âyeti Anlayışı ve Tenkidi 192
Neshin Çeşitleri 195
Vahyedilen Âyetin Unutulması Mümkün ve Meşrû mudur? 195
Neshe Ait Muhtelif Meseleler 197
Nesheden Hüküm Daha Ağır Olabilir mi? 198
Âyet Hadisle Nesholunur mu? 198
Ma'dûm (Olmayan) Şey Sayılır mı? 201
Bakara 107. Âyetin Tefsiri 201
Bakara 108. Âyetin Tefsiri 202
Em (أَمْ) Edatı Hakkında İzâhat 202
Peygamberi Zora Koşmak İçin Mu'cize Talebi 205
Bakara 109. Âyetin Tefsiri 206
Hasetteki Kötülükler Hakkındaki Hadiseler 207
Hasedin Mahiyeti 209
Hayırda Yarışmak Haset Değildir 211
Hasedin Dereceleri 213
Hasedin Sebepleri 214
Hasedin Çokluğunun Sebebi Kuvvetli veya Zayıf Olması 216
Hasedin Tedavisi 218
Haset Edilenin Din ve Dünya Yönünden Avantajı 220
Haset İhtiyarî Olmadığına Göre İnsan Neden Sorumlu Olur? 222
Yahûdilerin Müslümanlara Şüphe Vererek Dinden Döndürme Çabaları 222
Mu'tezile'nin Halk-ı Ef'al Konusunda Te'vili ve Onun Tenkidi 223
Bakara 110. Âyetin Tefsiri 225
Yahûdilerin ve Hristiyanların Cenneti Kendilerine Mahsus Saymaları 226
Bakara 111-112. Âyetlerin Tefsiri 226
"Vech" Kelimesinin Mânaları 228
Âyetteki İhsan, Korku ve Hüzün Olmama Kavramlarının Tahlili 229
İhlâsın Önemi 230
Niyetin Mahiyeti ve Fazileti 230
"Mü'minin Niyeti Amelinden Hayırlıdır" Hadisinin Şerhi 232
Niyeti Şümûllendirmekle Sevabı Artırma Yolları 233
Niyetin Gerçek Mahiyeti 234
Mükâfaatın Nev'i Niyete Göre Değişik Olur 235

Bakara 113. Âyetin Tefsiri **236**
"Allah Onların Arasında Hükmedecektir" Sözünün Mânası 238
Bakara 114. Âyetin Tefsiri **239**
Câmi ve Mescidleri Kuranlar ve Onları Âtıl Bırakanlar 239
Mescidi Tahrip Etmenin Şekli 242
Mescide Korkarak Girme 243
Mescidler Hakkındaki Hükümler Mescidlerin Fazileti
Hakkındaki Âyet ve Hadisler 245
Mescidlerin Fazileti Hakkında Hadisler 246
Mescidlere Gitmenin Fazilet ve Sevabı 247
Mescidleri Süslemek Hakkında 252
Tahiyyetu'l-Mescid Namazı Hakkında 253
Mescide Giren Kimsenin Ne Okuyacağı 253
Mescidde Namazı Beklemenin Sevap ve Fazileti 254
Mescidlerde Alış-Veriş Yapmak Mekruhtur 254
Mülâane 255
Mescidde Uyumanın, Tükürmenin Hükmü 256
Mescidlere Tükürmenin Mekruh Olduğu 256
Soğan Sarımsak Yiyen Kimsenin Mescide Girmesi 257
Evlerdeki Mescidler Hakkında 258
Gayr-i Müslimin Mescide Girmesinin Hükmü 258
Bakara 115. Âyetin Tefsiri **261**
Âyetin Kıble Hakkında Olduğu Görüşü 262
Namaz ve Kıble ile İlgili Olmadığı Görüşü 265
ALLAH'A ÇOCUK İSNAT EDEN İNANÇLAR VE TENKİDİ 270
Bakara 116-117. Âyetlerin Tefsiri **270**
Kunut Kelimesinin Mânaları 274
Allah, Göklerin ve Yerin Yaratıcısıdır 275
Bedî' İsminin Mânası 275
Kadâ Kelimesinin iştikakı ve Mânası Hakkında Tafsilat 276
Kadâ Kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de Kullanılışı 278
Müste'nef Nedir? 279
Bakara 118. Âyetin Tefsiri **282**
Kâfirlerin İstedikleri Mu'cizeyi Allah Niçin Ortaya Koymadı? 283
Bakara 119. Âyetin Tefsiri **285**
Bakara 120. Âyetin Tefsiri **287**
Bakara 121. Âyetin Tefsiri **289**
Kitap Verilenler Kimlerdir ve Tilâvet Hangi Mânâlara Gelir? 290
Bakara 122-123. Âyetlerin Tefsiri **291**
İslâm'ı Tebliğ Gayesiyle Hz. İbrahim (a.s) Kıssasına Geçiş 291

Bakara 124. Âyetin Tefsiri **291**
Neticeleri Bilmesine Rağmen Allah'ın, Kulunu İmtihanı Caiz midir? 293
Arapçada Zamirin Mercii Konusunda Tafsilât 297
Hak Teâlâ'nın Hz. İbrahim (a.s)'i İmtihanı 299
İmtihan Hz. İbrahim'in Nübüvvetinden Önce mi Sonra mı Vaki Oldu? 302
Âyette Geçen "İmam" Tâbirinden Maksat? 303
Hz. İbrahim (a.s)'in Kıyamete Kadar Süren İmameti 305
İmamet İçin Nass Şart mıdır? 305
Zürriyet Lâfzının Mânası 306
Allah'ın Ahdi 307
Cenâb-ı Hakk'ın Hz. İbrahim'e Verdiği Ahid Nedir? 307
Fâsıkın İmameti Caiz midir? 309
Bu Konuda İmam Ebû Hanife'nin İçtihadı 311
Peygamberlerin İsmet Sıfatına Delâlet Eden Âyet 312
Allahu Teâlâ'nın Ahdi ve Kulun Ahdi Hakkında Tafsilât 312
KÂBE'NİN BAZI VASIFLARI 316
Mekke'nin Emîn Olması 316
Bakara 125. Âyetin Tefsiri **316**
Kâbe'nin Toplayıcı Vasfı 317
Mesabe ve Sevab Kelimelerinin İştikakı 317
Mescid-i Haram'ın Emniyet Yeri Olması 318
Mescid-i Haram'a Sığınan Suçluların Durumu 320
Makam-ı İbrahim'de Namaz Emri 320
Makam-ı İbrahim Nerededir? 321
Musalla (Namazgâh)'tan Maksat Nedir? 323
Kâbe'nin Fazileti 323
Hacer-i Esved ile Makam-ı İbrahim'in Fazileti Hakkında 328
Beytullah'ın Her Türlü Pislikten Temizlenmesi 328
Kâbe'de Tavaf, İtikâf ve Namaz 330
HZ. İBRAHİM'İN MEKKE İÇİN DUASI 331
Bakara 126. Âyetin Tefsiri **332**
Hz. İbrahim'in Mekkeliler İçin Dünyevî Refah İstemesinin İzahı 333
Mekke'nin Hz. İbrahim'in Duasından Önce de Emin Olup Olmadığı 334
Kâfirlerin Dünya Nimetlerinden İstifadeleri 335
KÂBE'NİN BİNA EDİLMESİ 338
Bakara 127-129. Âyetlerin Tefsiri **338**
Hz. İbrahim ile Hz. İsmail'in Üç Duası 340
İbadetin Kabulü İçin Ayrıca Duaya Lüzum Var mı? 340
Kulun Mutluluğu Yalnız Allah'a Teslim Olmaktadır 346
Cebrail'in Hac Menasikini Öğretmesi 348

Menasik Hakkında Geniş Bilgi 348
İhtilâs Neye Denir? 351
Peygamberler Küçük Günah Dahi İşlememiştir 351
Âyet, Kulların Fiillerini de Allah'ın Yarattığına Delildir 353
Hz. İbrahim'in Gelmesini İstediği Zat Resul-i Ekrem'dir 356
Ümmet-i Muhammed'in Hz. İbrahim'e Salât ve Berekât Dilemesinin Hikmeti 356
Gelecek Peygamberin Vasıflarından Bazıları 357
Hikmet Ne Demektir? 358
Hz. Peygamberin İnsanları Tezkiyesi (Arındırması) Nasıl Olur? 359
Esma-i Hüsna'dan Aziz ve Hakîm'in Tefsiri 361
Zâtî Sıfatlarla Fiilî Sıfatlar Arasındaki Farklar 361
Bakara 130. Âyetin Tefsiri 362
Hz. Muhammed'in Şeriati ile Hz. İbrahim'in Şeriati Arasındaki Fark 363
Bakara 131. Âyetin Tefsiri 367
Hz. İbrahim "Müslim Ol" Hitabına Ne Zaman Mazhar Oldu? 367
Bakara 132. Âyetin Tefsiri 369
Hz. İbrahim'in Vasiyetinin İncelikleri 370
Bakara 133-134. Âyetlerin Tefsiri 371
Em (أَمْ) Edatı Hakkında Geniş Bilgi 372
Dede, Baba Mesabesinde Sayılır mı? (Miras Konusu) 376
Taklidin Bâtıl Olduğunu Gösteren Âyet 380
Neseple Övünmenin Yersizliği 380
Kesb Meselesi Hakkında Geniş Bilgi 381
Bakara 135. Âyetin Tefsiri 383
Yahûdi ve Hristiyanların Yeni Şüphelerine Cevaplar 384
Hanîf Tabiri Hakkında İzahat 385
Bakara 136. Âyetin Tefsiri 388
Peygamberler Arasında Ayırım Yapmak Doğru Değildir 389
Bakara 137. Âyetin Tefsiri 390
Misl Kelimesinin İzahı 390
Şikak (İhtilâf)ın İzahı 392
Bakara 138. Âyetin Tefsiri 395
Sıbğatullah Hakkında Geniş Bilgi 395
Müşâkele Nedir? 396
Bakara 139. Âyetin Tefsiri 399
Bakara 140. Âyetin Tefsiri 401
Bakara 141. Âyetin Tefsiri 403
KIBLE'NİN DEĞİŞTİRİLMESİNE VE NESHE YÖNELEN YAHÛDİ İTİRAZI 405
Bakara 142. Âyetin Tefsiri 405

"Sefeh" Kime Denir? ... 407
Değişmeden Önce Kıblenin Neresi Olduğu Meselesi ... 408
Allah'ın Emirlerinin Sebeplerini Araştırmak Gerekmez ... 410
Kıblenin Varlığındaki Hikmetler ... 412
Kıblenin Değiştirilmesindeki Hikmet ... 415
Bakara 143. Âyetin Tefsiri ... 417
"Vasat"ın Mânası ... 418
Bu Âyet İcma'ın Delillerinden Biridir ... 421
Ümmet-i Muhammed'in Öbür Ümmetler Hakkındaki Şahitliği ... 425
Neticeyi Bilen Allah'ın, İnsanları Sınaması Nasıl Anlaşılmalı? ... 430
En (أَنْ) Edatının Arapçadaki Çeşitleri ... 433
"Allah İmanlarınızı Boşa Çıkarmaz" Demenin Manası ... 436
Amel Hakkında İman Tabiri Kullanılmasının İzahı ... 439
Allah Raûf ve Rahimdir ... 439
YÜZÜNÜ GÖĞE DÖNDÜRMENİN MÂNASI ... 441
Bakara 144. Âyetin Tefsiri ... 441
Vech ve Şatr Kelimeleri Hakkında Bilgi ... 447
Mescid-i Haram Neresidir? ... 449
Mescid-i Haram'da Namaz Kılarken Saf Tutma ... 450
Kıble Hakkında İmam Ebû Hanife'nin Delilleri ... 451
Kıbleyi Tayin Etmeye Yarayan Deliller ... 454
Kıble Tayininde Yakînî (Kesin) Deliller ... 456
Kıble Tayinindeki Delilleri Bilmenin Farz-ı Ayn veya Kifaye Olması ... 457
Kıble Konusunda Kesin Bilgi İmkânı Bulanların Durumu ... 458
Kıble Konusunda Kesin Değil, Zann-ı Galiple Bilgi Edinme İmkânı Olanlar ... 458
Kıble Konusunda Hem Kesin Bilgiden, Hem de Zann-ı Galipten Âciz Olanlar ... 460
Kâbe'nin İçinde Namaz Kılmanın Hükmü ... 463
Kıble Kâbe'nin Cismi midir, Ciheti midir? ... 465
Kıbleye Dönmede Niyet Farz mıdır? ... 466
Kıbleye Dönme Farzı Ne Zaman Düşer? ... 466
Nerede Olursanız Olun Yüzlerinizi Onun Tarafına Çevirin ... 467
Kendilerine Kitap Verilenlerin Bildikleri ... 467
Allah Yapılanlardan Gâfil Değildir ... 468
Bakara 145. Âyetin Tefsiri ... 468
Kitap Verilenlerden Maksat Kimlerdir? ... 469
"Âyet" Kelimesinin Mânası Hakkında Onların Kıblelerine Uymamak Ne Demektir? ... 473
Eğer Onların Hevâlarına Uyarsan ... 474
Bakara 146-147. Âyetlerin Tefsiri ... 477
Rabbin Katından Bir Gerçek ... 481

"Şüphe Edenlerden Olma" ... 482
Şüphe Konusu Hakkında İhtimaller ... 482
Bakara 148. Âyetin Tefsiri ... 483
HAYIRDA YARIŞIN ... 483
Âyetteki "Yön" Hakkında Farklı İzahlar ... 483
Ehl-i Kitap Kimlerdir? ... 483
İbadetin (Namazın) Efdal Olan Vakti ... 486
Namazların Efdal Vakitleri ... 491
İmam Ebû Hanife Nezdinde Efdal Vakitler ... 492
KIBLENİN DEĞİŞTİRİLMESİ ... 494
Bakara 149-150. Âyetlerin Tefsiri ... 494
Kıblenin Değişmesi Hakkındaki Âyetlerin Tekrarındaki Hikmet ... 495
İnsanların Sizin Aleyhinize Bir Hücceti Olmasın ... 498
Gayr-i Müslimlerin Bahaneleri Hakkında "Hüccet" Tâbirinin Kullanılması ... 499
SİZE, BİLMEDİĞİNİZİ ÖĞRETEN BİR PEYGAMBER GÖNDERDİK ... 502
Bakara 151. Âyetin Tefsiri ... 502
Nesh Hakkında Şüpheye Mufassal Cevap Verilmesinin Sebebi ... 503
Resûl-i Ekrem'in Âyetleri Okuyup Arındırması ... 506
KULUN VAZİFESİ ALLAH'I ANMAK VE O'NA ŞÜKRETMEKTİR ... 507
Bakara 152. Âyetin Tefsiri ... 507
SABIR VE NAMAZLA YARDIM TALEP ETMEK ... 509
Bakara 153. Âyetin Tefsiri ... 509
Sabrın Ehemmiyeti ... 509
ALLAH YOLUNDA ÖLDÜRÜLENLER DİRİDİRLER ... 510
Bakara 154. Âyetin Tefsiri ... 510
Şehitlere Ölü Denmez, Onlar Diridir ... 511
Kabir Azabının Delilleri ... 513
Beden-Ruh Münasebeti, Kabir Azabının Rûhanî Olması Meselesi ... 514
"Ben" Dediğimiz Şey Nedir? ... 515
Bakara 155. Âyetin Tefsiri ... 518
İmtihanın Peşinen Bildirilmesindeki Hikmet ... 519
İmtihan Unsurlarının Tahlilî ... 520
Sabredenleri Müjdele ... 521
Allah'tan Gelen Musibete Sabır, Zâlimlerin Zulmü ile Mücadele Gerekir ... 522
Sabrın Mahiyeti ve Önemi ... 522
Sabrın Fazileti ve Değeri Hakkında Âyetler ... 524
Sabrın Değeri Hakkında Hadis-i Şerifler ... 525
Sabır ve Şükürden Hangisinin Efdal Olduğu Hakkında ... 526
SAHİBİMİZ ALLAH'TIR VE O'NA DÖNECEĞİZ ... 527
Bakara 156-157. Âyetlerin Tefsiri ... 527

Allah'tan Gelen ve Kulların Kesbinden Gelen Musibetler....528
Allah'a Dönmenin Mânası....529
Allah'a Teslimiyet Hakkında Hadisler....530
Allah'ın Kazasına (takdirine) Rıza Ne Demektir?....532
Bakara 158. Âyetin Tefsiri....533
Safa ile Merve'nin Mânası....535
Şeâirin Mânası....536
Hacdaki Sa'yin Hikmeti....537
Hacc Kelimesinin Mânası....537
Umre'nin Kelime Mânası....538
"Cünâh" Kelimesinin Mânası....538
"Tavaf" Kelimesinin Manâsı....539
Nafile Olarak Hayır İşleyen Kimse....543
Esma-i Hüsna'dan Şâkir ve Alîm'in Mânası....544
APAÇIK DELİLLERİ VE HİDÂYETİ GİZLEYENLERE LANET....545
Bakara 159. Âyetin Tefsiri....545
Hakkı Gizleme Mefhumundan Maksat....547
Âyet, İlim Öğretme İçin Ücret Almanın Doğru Olmadığına Delalet Eder....549
Lânet Meselesi....550
TEVBESİ KABUL EDİLENLER....551
Bakara 160. Âyetin Tefsiri....551
Samimî Tevbenin Şartları....552
KÂFİR OLARAK ÖLENLERE EBEDÎ AZAB....553
Bakara 161-162. Âyetlerin Tefsiri....553
Ebedî Azap ve Lânetin Mânası....556
ALLAH'TAN BAŞKA İLÂH YOK....558
Bakara 163. Âyetin Tefsiri....558
Vâhid Yani "Bir" Mefhumu Hakkında Felsefî İzah....558
Allahu Teâlâ'nın Birliğinin Mahiyeti Hakkında....560
Birliğin Mahiyetiyle İlgili Müşkillerin Cevabı....563
"لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ" Cümlesinin Tahlili ve Onda Tezahür Eden Mükemmel Tevhid....567
Kelime-i Tevhid'le İlgili Olarak Bazı Konular....568
Hüve (هُوَ) Kelimesinin Manevî Sırları Hakkında İzahat....569
Allahu Teâlâ'nın En Şerefli İsmi, "Hû" (O) İsmidir....571
DÜŞÜNENLER İÇİN İBRETLER, ÂYETLER....574
Bakara 164. Âyetin Tefsiri....574
Halk (الْخَلْق) Kelimesinin Mânası....574
Allah'ın Varlığına Deliller....578
Feleklerin Tertibi Hakkında....578
Feleklerin Sayısı....579

Felekleri Bilme Hakkında 584
Feleklerin Hareketlerinin Miktarları Hakkında 586
Feleklerin Durumlar ile Yaratıcının Varlığına Nasıl İstidlal Edileceği Hakkında 588
Yeryüzünün Hallerinin İzahı Hakkında 593
Dünyanın Küre Şeklinde Olduğunun Delilleri 596
Dünyanın Küre Şeklinde Olmadığını İleri Sürenler 598
Dünyanın Yaratıcıya Delâleti 598
Gece-Gündüzün Nöbetleşe Art Arda Gelmesi 599
Felek Kelimesinin Mânaları 602
Bahr Kelimesininin Mânası 603
Denizdeki Gemiler Allah'ın Varlığını Nasıl Gösterir? 605
Su ve Yağmurun Allah'ı Göstermesi 606
Allah'ın Ölmüş Yeryüzünü Diriltmesi 608
Her Çeşit Canlının Yeryüzüne Yayılması da O'nu Gösterir 608
İnsanın, Yaratana Muhtaç Olduğunun Delili 609
Yaratıcının Varlığına Rüzgârların Delalet Etmesi 611
En Muhtaç Olunan Nimetin En Bol Yaratılması 611
Yaratıcının Varlığına Bulutların Delâlet Etmesi 614
Düşünenler İçin Birçok Âyetler Vardır 615
Düşünen Kimseler 616
Dînî Nimet, Dünyevî Nimet 616
TEVHİDİN ZIDDI OLAN ŞEYLER 617
Bakara 165. Âyetin Tefsiri 617
Nidd'in Mânası Nedir? 618
Müşrik Allah'ı Sever mi? 619
Kulun Allah'ı Sevmesinin Mahiyeti 620
Allahu Teâlâ'ya İştiyak Duymanın Mânası 624
Mü'minlerin Allah'ı Pek Çok Sevmeleri 625
"Zâlimler Azabı Gördükleri Zaman..." 626